

120
5

अथ

920
५

Bhava prakash (A)

॥ भावप्रकाशः ॥

मिश्र भावविरचितः ।

(उत्तरखण्डः)

(वैद्यशास्त्रम्)

120
5

X

अथ

भावप्रकाशः । ३३

मिश्र भाव विरचितः ।

(उत्तरखण्डः)

भा. वै.

१

श्रीगणेशायनमः अथनावप्रकाशेनाडीपरीक्षामाह पुंसोदक्षिणहस्तस्यस्त्रियोवामकरस्यतु
अङ्गुष्ठमूलगां नाडीपरीक्षेत् निषग्वरः १ अङ्गुलीनिस्तुतिसृनिर्नाडीमवहितः स्युशेत् तच्चेष्टया सु
खं दुःखं जानीयात् कुशलो निषक २ सद्यस्नातस्य सुतस्य द्युतस्नातपशीलिनः व्यायामश्रान्तदेह
स्य सम्पन्नाडी न बुध्यते ३ वाताधिकेन वेनाडी संयक्ता तर्जनीतले पित्रे व्यक्ता मध्यमायां तृतीयां
गुलिगा कफे ४ तर्जनी मध्यमा मध्ये वातपित्रेऽधिके स्फुटा अनामिकायां तर्जुन्यां व्यक्ता वातक
फेनवेत् ५ मध्यमानामिका मध्ये स्फुटा पित्र कफाधिके अंगुली त्रितये पिष्यात्य व्यक्ता सान्निपा
तिकः ६ वातादृक् गतिर्नाडी पिता दुल्लुप्य गामिनी कफान्मंदगतिर्ज्ञेया सन्निपाता दक्षिणता
७ वक्रमुल्लुप्य चलति धमनी वातपित्ततः बहे वक्रं च मन्दं च वातश्लेष्माधिकश्चतः ८ उल्लुप्य
मंदं चलति नाडी पित्तकफाधिके कामक्रोधादेगवहाक्षीणा चिंताभया लुता स्थित्वा स्थित्वा चलति या १
हंति स्थानच्युता तथा अतिक्षीणा वशीता च प्राणान् हन्ति न संशयः ए ज्वरकोपेन धमनी सोलावेग १

वतीनवेत् मंदाग्नेः क्षीणधातोश्चैव मन्दतरामता ११ चपलाक्षुधितस्य स्यात्तस्य वहति स्थिरा सु
खिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा वलवती मता १२ इति नाडीपरीक्षा अथ मूत्रपरीक्षा वातेन पारादुरं मूत्रं
रक्तं नीलं च पित्रतः रक्तमेव न वेद क्ता द्रव लंके निलंकफात् १३ अथ वारीरस्य श्रोत्यो लत्वादिज्ञानार्थं
स्पर्शनं कार्यम् अथ जिक्वापरीक्षामाह तत्र जिक्वा लक्षणं शाकपत्रप्रतारूक्षा स्फुटितारसना निला
त् रक्तस्यामातवेत्पित्रा स्निता द्रवला कफात् १४ परिदाधरवरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके सैव दो
षद्वयाधिके दोषद्वितयलक्षणा १५ अथ ज्वराधिकारः यतः समस्त रोगाणां ज्वरोगा ज्ञेति विश्रुतः
अतो ज्वराधिकारोऽत्र प्रथमं लिख्यते मया १६ तत्र ज्वरस्य प्रथमा मुत्पत्तिमाह सुश्रुतः दह्नायमान
संकुक्षरुप्रतिः श्वाससंभवः ज्वरोऽष्टधा एष्य गंधं दसंघातभांतुजः स्मृतः १७ अस्यायमर्थः दह्नायका
र्त्तको योऽयमानस्तेन संकुक्षो यो रुद्रस्तस्य यो निस्त्वासस्तस्मात्संभवः उत्पत्तिर्यस्य स ज्वरः कुक्षरुप्रतिः
स्वाससंभूतत्वेन ज्वरः स्वभावात्पैत्रिक इति बुध्यते यत उक्तं चरकेण क्रोधात्पित्तं प्रकुप्यतीत्यादि

ना. वै.

२

तेन सर्वज्वरेषु पित्तोपसमकारणी विकित्साकर्त्रया अतएव वाग्भटः कृष्णापित्तादृतेनास्ति ज्वरो नास्त्य
ष्मणा विना तस्मात्पित्तविरुद्धानित्यजेत्येताधिकेऽधिकमिति १८ रुक्मसंभूतत्वेन देवतात्मकत्वात्पूजा
हत्वं चोपदर्शितं अतएव विदेहः ज्वरसंपूजनेनापि सहसेवोपशाम्यतीति मूर्तिरूपस्योक्ता सुश्रुते
न रुक्मकोपाग्निसंभूतः सर्वभूतप्रतापनः त्रिपाङ्गसमप्रहरणस्त्रिशिरःसुमहोदरः चैयाघ्रचर्मवसन
ः कपिलोज्ज्वलविग्रहः पिङ्गेक्षणोऽङ्गस्त्वजंघोदीभत्सोवलवानयं २० पुरुषोलोकना शार्थमसौ ज्वर
इति स्मृतः तैस्तेन मिमिरन्येषां सत्त्वानां परिकीर्तितः जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशाति देहिनां अतो
देवमनुष्याभ्यां नान्यो विषहते हितं २२ तस्य ज्वरस्य संख्या रूपां संप्राप्तिमाह ज्वरोऽष्टधेति अष्टत्वं वि
हणोति एष गिति वातिकः १ पैत्रिकः २ श्लेष्मिकश्चेति त्रयः ३ दंष्ट्राश्च त्रयः वातपैत्रिकः ४ वातश्ले
ष्मिकः ५ पित्तश्लेष्मिकश्चेति द्विसंघातजः ७ सान्निपातिकः ८ एकद्युल्वोर्षट्सुहो नमध्याधिकेऽष्ट
षट् समश्चैको विकारास्ते सान्निपातास्त्रयोदश १३ इति चरके त्रयोदश सान्निपाता उक्तास्ते यथा वा

२

तोल्वणः १ पित्तोल्वणः २ कफोल्वणः ३ वातपित्तोल्वणः ४ वातकफोल्वणः ५ पित्तकफोल्वणः ६ एवंषट्
अधिकवातोमध्यपित्तोहीनकफः १ अधिकवातोमध्यकफोहीनपित्तः २ अधिकपित्तोमध्यवातोहीन
कफः ३ अधिकपित्तोमध्यकफोहीनवातः ४ अधिककफोमध्यवातोहीनपित्तः ५ अधिककफोमध्य
पित्तोहीनवातश्चेति दृष्टस्युः सुल्वणः एकः १ एवं त्रयोदश १३ अत्र तु त्रिदोषजत्वेन सामान्यसामान्य
पातिकः एकः एवं गणितः आगंतुजा इति अत्रागंतुजशब्देनाभिधातादयो हेतवः उच्यन्ते कुत्रचिद्वा
धयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् आगंतुजाश्रयिनिधाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति तथाप्या
गंतुजत्वेन सामान्यादागंतुजोऽप्यत्रैक एव गणितः नन्वागंतुजे पिच्वरे वातादिलक्षणादर्शनादागंतुजश्च क
थं दोषजाभिन्नः उच्यते उत्तरकालदोषोत्पत्तेः तथा च चरके आगंतुर्हि व्यथापूर्वे जायते यश्चान्निजै
र्दोषैरनुपद्यत इति अथ च्वरस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह मिथ्याहारविहारान्या
दोषाद्यामाशयाश्रयाः वहिर्निरस्पकोष्ठाग्निज्वरदास्पूरसानुगाः २४ मिथ्यहारविहारान्यां अनुचि

भा. वै.
३

ताहारवेष्टान्याहेतुनूतान्यादोषाः वातपित्तकफाः आमामाशयाश्रयाः आमामाशयंगताः रसानुगाः रसहृषकाः
वह्निर्निरस्यकोष्ठार्मि कोष्ठगताग्नेरुष्माणं ननुसमस्तमग्निं तदादोषपाकासंभवः स्यात् वह्निः प्रक्षिप्यज्व
रदाः स्युः ज्वरकारिणो भवेयुरित्यर्थः अथ ज्वरस्य सामान्यं विशिष्टं च पूर्वस्य माह अमोरतिर्विवर्णत्वं वै
रस्यं नयनाप्लवः इच्छाक्षेपो मुकुश्चापिश्रीतवातातयादिषु २५ जंभांगमर्दे गुरुतारोमहर्षोऽरुविस्तमः
अप्रहर्षश्च शीतं च नवत्युत्पत्त्यतिज्वरे २६ सामान्यतो विशेषाच्चुजंभात्यर्थं समीरणात् पित्तान्नयनोर्द्दहः
कफान्नान्नानि नंदनं २७ अमो व्यापारं विनैव अरतिरस्वस्य चित्तत्वं विवर्णत्वं म्लानगात्रता वैरस्यं मु
खस्याप्रकृतिरसता नयनाप्लवः नयनयोरश्रूपूर्णत्वं श्रीतवातातयादिषु मुकुश्च्छाक्षेपो आदिशब्दा
ज्वलनजले च यतश्चक्रं चरके ज्वलनातयवाय्वं बुभुक्षि क्षेपावनिश्चिताविति शयनासनादिष्वित्यन्ये
आंगमर्देऽंगमोदनं गुरुतगात्रस्य रोमहर्षो रोमांचः अरुविर्भोज्येतमः तमो मग्नस्येव ज्ञानं अप्रहर्षः
हर्षभावः शीतं शीतलगात्रता चकाराद्यालवद्वितोपदेशे दोषादयोपि भवंति तृतीयश्लोकस्य सामान्य

३

तः इति पूर्वश्लोकाभ्यां संबंधनीयं तेन सामान्यतोज्वरे उत्पत्त्यति न विष्यति श्रमादयः पूर्वमेव नवंतीत्यर्थः
उत्पत्त्यतीत्यात्मनेपदिनोऽपिशतुश्चार्थत्वात् विशेषाच्च उच्यते समीरणज्वरे उत्पत्त्यति अत्यर्थमिति
शयेन जंभा च नवति पित्तज्वरे उत्पत्त्यति अत्यर्थं नयनयोर्हृद्दीप्तौ नवति कफज्वरे उत्पत्त्यति अत्यर्थं न
अन्नाग्निनंदनं अन्नेकांक्षान्न नवति जंभादयोऽपि श्रमादिपूर्वे निवर्तते यतः सामान्यधम्मक्रांतो विशि
ष्टधर्मो निवर्तते वंदनं पूर्वस्य माह रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वजं विदुः अन्यतराभ्यां जंभा नेत्रदा
हाभ्यां जंभान्नारुचिभ्यां नेत्रदाहान्नारुचिभ्यां वा संसृष्टैः रूपैः श्रमादिभिः वंदनं द्विदोषजं पूर्वस्य वि
दुः जानीयुः त्रिदोषजं पूर्वस्य माह सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपने सर्वरूपे सर्वलिङ्गसमावा
यः अतिशयिता जंभा नेत्रदाहान्नारुचि सहितानां श्रमादीनां समावायो नवति अथ ज्वरस्य सामान्य
लक्षणमाह स्वेदावरोधः संतापः सर्वांगग्रहणं तथा युगपद्यत्र रोगे तु सज्वरः परिकीर्तितः स्वेदाव
रोधः प्रस्वेदानिर्गमनं तु पित्तज्वरे स्वेदनिर्गमादेतल्लक्षणं व्यभिचरति तन्न उत्सर्गादिवा दनावादिभिर्ज्ञे

भा. वै.

४

जटकारिककुराडादयः अन्येषु स्थितेऽस्विद्यतेऽनेनेतिस्वेदोऽग्निसंस्मावरोधोदोषैराक्षतता संतापः।
तापइतिवक्तव्ये संतापानिधानं देहेन्द्रियमनसां संतापबोधनार्थं यतश्चक्रं चरकेण ज्वरविशेषणं देहे
द्रियमनस्तापीति तत्र देहसंतापो देहोष्णता इन्द्रियसंतापः इन्द्रियवैकृत्यं यतश्चक्रं इन्द्रियाणां वैकृत्यं
त्ययत्र संतापलक्षणं वैचित्र्यमस्ति निर्मलः संतापलक्षणमिति सर्वगग्रहणं सर्वेषामंगानां वेदन
याग्रहणं सर्वाण्यंगानि स्तंभेन गृहीतानीव वा न वंति शुभापदिति मिलितमेतल्लक्षणं प्रत्येकशो व्य
भिचारात् यथा स्वेदावरोधः कुष्ठस्य पूर्वसूये तथा संतापो दाहव्याधौ तथा सर्वगग्रहणं सर्वरोगाख्ये
वातव्याधौ प्रस्वेदानिर्गमयत्ते कारणमाह रुणद्धिवाप्यपां धातून् यस्मात्तस्माज्ज्वरादुरः भवत्यत्युष्ण
गात्रश्च स्थितेन च सर्वशः यस्माज्ज्वरः अपां धातून् रुणद्धि तस्माद्धेतोर्ज्वरादुरोऽत्युष्णगात्रो भवति सर्व
शः स्थिते च न अथ सामान्यतो ज्वरस्य विकित्सा माह असंशयं यत्र दोषानविवेकं नैव शक्नुयात् साधा
रणं क्रियां तत्र विदधात विकित्सकः सामान्यतो ज्वरी पूर्वनिवृत्तिर्निलयेव सेत निवृत्तिमायुषो वृद्धिमारोग्यं।

४

भा. प्र.
५

सञ्चरोच्चरमुक्तोवाविदाहीनिगुरुणिच असात्मान्यनयानानिविरुद्धाभ्यसनानिच व्यायाममतिचेष्टावा
संगस्तानंचवर्जयेत् तेनञ्चरः समंयातिशान्तश्चनपुनर्नवेत् ज्वरीलंघनंकुर्वादिहचरकोवाभ्यश्च
आमाशयस्थोहत्वाग्निं सामोमार्गान्निधाययत् विदधातिज्वरंदोषस्तस्मादलंघनमाचरेत् अस्यायमर्थः
यतोहेतोरामाशयस्थोदोषोवातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदृष्टः अग्निं हत्वा आलस्यं सामः अपक्वाहारसा
रसहितः मार्गं समागं निधाययेत् अत्रार्थत्वादहेतावधिकर्तृरिति च तेनपि दधदित्यर्थः ज्वरं करोति त
स्माद्धेतोः ज्वरीलंघनमाचरेदित्यर्थः त्रिविधं त्रिविधादोषेतत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् दोषेऽल्पे लंघनं यथा
मध्ये लंघनपाचनं प्रवृत्तेशोधनं तच्च मूलाङ्गमूलयेन मूलान् चकम्प्य तदुत्तमं ज्वरं पूर्वलंघनेन क्षयं नये
त् आमदोषमलिङ्गां दालंघयेत् यथाविधि ~~अथ~~ ज्वरादौ लंघनंकुर्वा ज्वरमध्ये तु पाचनं ज्वरांतरे च
नंदद्यात्कोष्ठशुद्धौ यथावलं दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः संभुक्षणाच्च लंघितं वापि दोषं च यवागूरानमा
चरेत् शालिषष्टिकमुन्नाणं पूषं वा सस्तमाहरेत् पंचकोलेन संसिद्धाय वागूर्मध्यलंघने अतिलंघि।

लिङ्गाभावपूर्व

स्थ १

५

तंचतंहृष्टातस्य संतर्पणं हितं प्राप्तादादिमखर्जरप्रियालैः सपरूषकैः तर्पणार्हस्य कर्तव्यं तर्पणं ज्वर
संतये अत्रलंघनशब्देनानशनमुच्यते अत आह सुश्रुतः आनदः स्तिमितेर्दोषैर्यावतं कालमातुरः
तावत्वनशनंकुर्वात्ततः संसर्गमाचरेत् आनदः स्तिमितेर्दोषैः निश्चलेः दोषैः संवदः संसर्गश्चौषा
धानादिप्रसंगं यच्चुचरकः प्राह चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासामारुतातपो पाचनान्युपवासश्च व्या
यामश्चेतिलंघनं चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचनं निरुहणवस्ति शिरोविरेचनानि नत्वनुवा
सनंतस्य संहणत्वात् अत्रलंघनंकर्षणमित्यर्थः तथाच सुश्रुतः शरीरलाघवकरं प्रत्ययत्कर्म वा
युनः तलंघनमिति ज्ञेयं संहणं तु यथैव विधं संहणं तु यथैव विधं लंघनात्कर्षणादन्यत् शरीरपोषक
मित्यर्थः ननु आनदः स्तिमितेर्दोषैरित्यादि पूर्वोक्तसुश्रुतवचनात् सामान्यतो ज्वरीणां यथानशन
रूपं लंघनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः इत्यादि चरकवचनादमनादिरूपं लंघनं सर्वैः ज्वरीभिः
कथनं क्रियते तत्रोच्यते वमनादिकमवस्था विशेषेषु क्रियते न तु सर्वज्वरेषु तथाच सुश्रुतः सो

भा. प्र.
६

क्लेशो वलिते देयं वमनं श्लेष्मिकज्वरे पित्तप्राये विरेकस्तुकार्प्यः प्रशिथिलाशये प्रशिथिलाशये अत्र प्रोयस
गाद्विपरीत्येन गूढाशय इत्यर्थः सरुजोऽनिलजो कार्प्यसोदावर्ते निरूहणं कफानिपत्ते शिरसि कार्प्यमूर्ध
विरेचनं अपि च सर्वज्वरितिः पियासानिग्रहश्च न कार्प्यः यत्त आहारीतः तृष्णागरीयसीधोरासद्यः
प्राणविनाशिनी तस्माद्देयं तृष्णाशयानीयं प्राणधारणं अतोऽवस्था विशेष एव पियासासहनं ज्वरे
निमग्नितसेवनं च न कार्प्यं सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् अतो मासुतसेवनमप्यव
स्था विशेष एव युक्तं आतपसेवनं चावस्था विशेष एव संगृहीतं लघनांबुयवाग्निर्यदा दोषो न यत्यते
तदा तं मुखवैरस्य तृष्णाशोचकनाशकैः ज्वरघ्नेः पाचनेर्हृद्यैः कषायेः समुपाचरेत् इत्यत्र लघनपाच
नयोः स्फुटावनेदः आयामोऽपि न कार्प्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् अवस्था विशेषेण यतः सर्वथैव विवर्तना
दिरूपः सोपिकर्तव्यः तस्माच्चतुः प्रकारसंशुद्धिरित्यादि श्लोके लघनपदं कर्षणपर्यायमिति निर्णी
तं अतस्तस्मिन् लघनस्य फलमाह लघनेन हयं नीते दोषे संक्षुधितेऽनले विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुधे

६

कुरुते यतः व्यजनस्यानिलं तृष्णास्वेदमूर्च्छाप्रमापहः तालवृंतमवौकातस्त्रिदोषसमनोमतः वंशव्य
जनतः सोलरक्तपित्तप्रकोपनः चामरोवस्त्रसंभूतो मूत्रो वेज्जस्तथा एतद्दोषजितावाताः सिग्धाहृद्या
सुप्रजिताः नवज्वरीनवेन्नलगुरुलघुसमाहतः यथार्थपक्वानीयं पिवेत्किंचिन्निवारयन् विनापिने
षजैर्वाधिः पथ्यादेव निवर्तते ननु पथ्यविहीनस्य नेषजानां शतैरपि ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रु
तः परिषेकान्प्रदेहंश्च स्नेहान्शोधनानि च दिवा स्वप्नं व्यवायं च व्यायामशिशिरं जलं क्रोधप्रवात
भोज्यानि वर्जयेत्तस्मिन् ज्वरी परिषेकः स्नानादिः प्रदेहोऽनुलेपनान्यंगादिः स्नेहान्स्नेहपानान् निषि
द्धानि चोपेक्षमाह शोषं छर्दिमदं मूर्च्छां तृष्णामरोचकं प्राप्नोत्युपप्रवाते तान्यपरिषेकादिसेवनात्
आदिशद्देन प्रदेहादयोग्यं ते हारीतेन प्रत्येकं दृष्टव्यं आयामाज्वरते सद्यो व्यवायात् तत्र न मूर्च्छ
नं मृतिश्च स्नेहपानां च मूर्च्छा छर्दिर्मदोऽरुचिः सुर्वत्र भोजनात्स्वप्नादियं सोदोषकोपनं अग्निसादः स्व
रत्वं च स्रोतसां चाप्रवर्तनं मृतिरिति व्यवायादित्यत्र संवध्यते स्वप्नात् दिवा स्वायात् अथ च वर्जयेत्

ज्ञानिः क्षुत्पिपासासहोदयेक्षुत्पिपासयोःसहयुगयुद्धये अंतरात्मनिमनसि एतानिलक्षणानिमि
लितान्येवसाम्यकृतलंघनं बोधयति न तु प्रत्येकं हीनस्य लंघनस्य लक्षणमाह कफोत्केशः सहा
लासः स्थिवनंच मुकुर्मुकुः कण्ठास्य हृदयाद्युदितं प्रास्याधीनलंघने कफोत्केशः कफस्य वमना
योयस्थितिः कृत्वा सः हृदयात्कक्षम्लनिगमिः अतिशयितस्य लंघनस्य लक्षणमाह पर्वनेदंगम
र्दश्चकाशः शोषो मुखस्य च क्षुत्प्राणाशोऽरुचिस्तृणादौर्वल्यश्रोत्रनेत्रयोः मनसस्संभ्रमोऽनीक्षामू
र्ध्वातस्तमो हृदि देहाग्निबलहानिश्चलंघनेति कृते भवेत् दोर्वल्यश्रोत्रनेत्रयोः स्वविषयग्रहणा
सामर्थ्यं मनसः संभ्रमः आंति ऊर्ध्वातः उन्मारवाङ्मयं हृदितमः अंधकारप्रविष्टस्येव ज्ञानं बलं र
क्षन्लंघनं कारयेदित्याह वलाविरोधिनाच्चैनं लंघनेनोपयादयेत् वलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रिया
क्रमः अयमर्थः एवं चरितं वलाविरोधिना न प्रतिबलक्षयकारिणालंघनेन उपयादयेत् उपचारये
त् कुतश्चितिवेत्तवाह अयमर्थः यस्मै अरोग्याय अयं क्रियाक्रमः तत् आरोग्यं वलाधिष्ठानं वलाश्रयति

तर्थाः केवाविदमज्ञानस्य निषेधमाह सुश्रुतः तद्विमारुतदृष्टाद्युन्मुखशेषप्रमान्वितैः नकार्यगुर्वीणा
 बालवृद्धदुर्वलतीक्ष्णैः मक्षयाध्वप्रमक्रोधकामशोकं विरज्वरे ततश्च नानंल्लवणमारुतयुक्तेनञ्च
 रिणानकार्यं मारुतोऽत्र निरामोबोधयः सामेतुमारुतेलंघनंकार्यमेव यत्तहारीततंत्रांतरे अवस्य
 मेवकुर्वीतज्वरीसामेसमीरणे लंघनं ह्यामपाकार्यं न तर्ह्यथा कफे तर्ह्यस्यामपाकार्ह्यं अतए
 वौक्तं कफपित्तेऽवेधात्सहेतेलंघनं वज्र आमक्षयाहर्हमपि वायुर्न सहतेक्षणं आमस्य लक्षणमा
 ह आहारस्पर्शः सारो योनयकोऽग्निनाघवान् आमसंज्ञां सल्लभते वज्रव्याधिसमाश्रयः तंत्रांतरे
 आमसत्तरसंकेचित्केचित्तुमलसंचयं प्रथमदोषदुष्टं वा केचिदामं प्रवक्ष्यते अन्यच्च अविषकम
 संसक्तं दुर्गंधं वज्रपिच्छलं सदनं सर्वगघ्राणामप्रत्यनिशद्वितः तेनामेन समायुक्ता दोषा हृष्याश्च ता
 दृशाः तदुक्तं वाचाश्रयाश्च सामप्रतिबुधैः स्मृतः तत्र सामवातस्य लक्षणमाह वायुः सामो विबं धाग्नि
 स्सादतद्रात्रकृज्जनेः वेदना शोथनिस्तोदैः क्रमशोऽंगानि पीडयेत् विचरेद्युगपद्वापि न्निहाति कुपि

तोमृशं स्नेहाद्यैर्हृदिमायातिमेघस्येदियेनिशि विवरेद्युगयत् वायुरामश्चैककालंविचरेत् कुपितः।
सामोवायुःमृशमतिशयेनगृह्णात्यगानीत्यर्थः तस्येवनिगमलक्षणमाह निगमोविशदोरुहोनिर्व
बंधोऽल्पवेदनः विपरीतगुणैःशांतिस्निग्धैर्यातिविशेषतः अत्रपित्रस्यप्रसंगात्सामस्यलक्षणमाह
पित्रसमंनवेदस्तुगंधिहरितंगुरु अम्लिकाकणवृद्धाहकरंस्यावंतथास्थिरं अम्लिका अविल।
बुकीइतिलोके तस्यनिगमस्यलक्षणमाह निगमंपीतमातममत्युलंकटुकंशरं दुर्गंधिरुचिरुह।
हिवलवर्धनमीरितं अथसामस्यकफस्यलक्षणमाह आविलस्तं तुलः स्यात्तः कणवदेशोऽवतिष्ठते
सामोवलासीदुर्गंधिस्तद्वुधोरनिघातकृत् स्यात्तःसंहतः तस्यनिगमस्यलक्षणमाह स्नेहानिगमो
निर्गंधोकेनश्चाच्छ्रयानपि नवेत्सपिंडितःपांडुरान्नपदैरस्यनाशकृत् अथसामस्यव्याधिःलक्षण
माह आलस्यतंदाहृदयाविशुद्धिदोषप्रवृत्त्याविलमूत्रतामिः गुरुद्वारत्वारुचिसुततामिगमान्वितंया
धिमुदाहरति आमंजयेलंघनकोलयेयालध्वन्नस्योदनतिकयूषैः विरूहणश्चेदनयाचनैश्चसंशो।

वास्योपजायते लंघनेनअनसनेनदोषेप्रसृष्टेक्षयंतीते अतआह आहारंयचतिशिखीदोषानाहारव
र्जितः यचतीति संक्षुधितेअनले आच्छादकदोषेक्षीणोऽग्नौप्रदीपे यथोक्तसंप्राप्तिसामग्रीविघर्नेनवि
ज्वरत्वंशरीरस्यगौरवानावेनलघुत्वंक्षुत् बुलुक्षावजायतइत्यर्थः अन्पचाहमुष्णतः अनवस्थितदो
षाग्नेर्लंघनंदोषयाचनं ज्वरघ्नंदीपनंकांक्षासखिलाघवकारणं अनवस्थितदोषाग्नेः अनवस्थितः
स्वस्थानादितः ततोगतोदोषोऽग्निश्चयस्यतस्यज्वरिणः कांक्षाअन्नामिलाषः रुचिःलंघनेनमुखशो
षादिभासेमुखस्ययत्प्रकृतत्वंसैवसुचिःशोभा रुचिस्वीदीप्तेशोभायामनिर्घणामिलाषयोरितिमेदि
नीकारः सम्यक्कृतस्यलंघनस्यलक्षणमाह वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गेगात्रलाघवे हृदयोऽकारक
ण्वास्पशुधौतज्ञात्ममेगते स्वेदेजातेरुचौवापिदुष्यियासासहोदये कृतंलंघनमादेश्येनिर्व्यथेवात्र
रात्मनि हृदयस्यशुधिरनवरोधः उकारशुधिःसधूमाप्तोऽकारमावः कंठस्यशुधिःकफादिअलि
तत्वं आस्पशुधिःमुखस्यप्रकृतरसत्वं तंज्ञात्ममेतद्वाचकमश्वतस्मिन् तंज्ञानिज्ञावत् लमोऽत्र।

धनेर्हृदयमधस्तथैव तदिमास्तदृषाक्षुदित्यादिश्लोके तृषापि निगमेव विवक्षिता तेन निगमतृषान्वितेन लं
घनं न कार्यं सामेयां तु तृषायां लंघनकार्यमेव तथा मुखशोषध्रमावपि निगमयावेव विवक्षितौ साम
योस्तु तयोर्लंघनकार्यमेव गुर्विणीवालहृदादि निरपी निगमेरेव लंघनं न कार्यं सामैः पुनस्तैरपिलं
घनं कार्यमेव हयोधावुक्षयोराजयक्ष्मा वातजेज्वरे लंघनं न कार्यं ज्वरी लंघनेऽपि जलं विवेदित्याह
पुश्रुतः तृषितो मोहमायां ति मोहात्प्राणान्विमुचति अतः सर्वास्ववस्थासु न क्विद्वारि वृजयेत् हारीतो
च तृषागरीयसीघोरासद्यः प्राणविनाशिनी तस्माद्देयं तृषार्त्ताय यानीयं प्राणधारणं आवस्यं मे यमपि
जलं ज्वरी किं विदारयन्ति वेत् अत आह पुश्रुत एव जीवनं जीविनां जीवो जगत्सर्वं तु तन्मयं अतोऽत्यन्त
तया सुतो न क्विद्वारि वारयेत् जीवनं जलं किं विद्युवारयेद्देवन तथा ज्वरे नेत्रा मये को वेमं देहावुदरे
तथा अरोचके प्रतिस्पाये प्रशोके श्वयचोक्षये ब्रणे च मधुमे हे च यानीयं मंदमाचरेत् प्रसेके मुखे प्रसेके
मन्दं आचरेत् अल्पं विवेत् यत आह अतियोगेन सलिलं तृष्यतीमि प्रयोजितं प्रयाति श्लेष्मपितृत्वं च

भा. प्र.
६

रितस्य विशेषतः तत्तत्तलं ज्वरी विवेक शीतलं नपिवेदित्याह सुश्रुतः नवज्वरे प्रतिशर्पयेयाश्च शूलैर्गलग्रहे सा-
द्यः शुद्धौ तथा धमाने व्याधौ वातकफोज्वरे अरुविगृहणी गुल्मश्वासकाशेषु विप्रधौ हिक्कायां स्नेहपाने च शीता-
वारिविचर्जयेत् **अन्यत्र स एव** सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्धते अत्र शीतं जलमपक्वचितं निषिद्धं त-
थासतिक्वचितं ग्राह्यमायातं तत्र क्वचितस्य विधिर्गुणश्च काथ्यमानं तु निर्वेगं निःफेनं निर्मलं च यत् तत्रो-
यं क्वचितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु निर्वेगं शनैः क्वचितस्य विषयानाह सुश्रुतः वातश्लेष्मज्वरात्रयि हि-
तं सुतृष्यते जलं दीपनं स्यात्कफच्छर्दिवातपित्तानुलोमनं तद्धिमाह्वयकृद्दोषस्तोतसां शीतमन्यथा वा-
दश्च तलायां प्रातमुष्णं बुपिवेदातकफज्वरे तत्कफं विलयं नीत्वा तलामाशु निवर्तयेत् उदीर्य चार्धे-
स्तोतां सिमृदु कृत्य विशोधयेत् वातपित्तकफश्वेदसकृन्मूत्राणिसारयेत् **अथो लोदकस्य लक्षणं गुणः**
श्च काथ्यमानं तु निर्वेगं निःफेनं निर्मलं तथा अर्धविशिष्टं यत्तोयं तडुलोदकमुच्यते ज्वरकाशकफश्वा-
सवातपित्ताममेदसां नाशनं वमिसंशोधिपथ्यमूलोदकं तथा अथ तु निदेन जलस्य याकमेदः त्रिया

हेयमंशुदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहं अनतिष्यं दिनिर्दोषमांतरिहजलोपमं वल्यं रसायनं मेध्यं शीतलं
 पुषुधासमं अनेच शरदगस्तेरुदयादखिलं शलिलं हितम् **हृदयमुत्तुतः** कार्तिके मागशिर्षिचपयोमर्त्त
 प्रशस्यते यथर्तुयकमपि जलं रोगविशेषे **शीतलं** पिवेदित्याह सुश्रुतः दाहातीसारपित्तासृज्ज्वरामद्य
 विषार्क्षिषु मूत्ररुक्षेपारादुरोगे तृष्णा चर्द्दिभ्रमेषु च मद्यपानात्समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा सन्निपातसमुत्पे
 चशृतं शीतं प्रशस्यते कथितस्य जलस्य शीतलीकरणविशेषगुणविशेषमाह सुश्रुतः श्रुतामुत विदो
 षघ्नं यदश्वत्थं शीतलं अरुक्षमननिष्यं दिहृमिदृहृत्तलासहस्रं धारापातेन विष्टं नोऽर्जं यथा
 नाहतं अंतर्वाष्पं शीतलं पिवितमेव शीतलं दिवा शृतं पयो रजो गुरुतामधिगच्छति सत्रो शृतं दि
 वा पीते गुरुत्वमधिगच्छति तत्रुपयुषितं वह्निगुणनृष्टं त्रिदोषकृत् गुर्वल्लपाकं विष्टं निसर्वरोगे
 पुनिर्दितं शृतं शीतं पुनस्ततो यं विषमं न वेत् निर्बुहो पित्तया शीतः पुनस्ततो विषो यमः **रजो**
 दलोदकस्य लक्षणमप्यदाह अरमेनां शरीरेण चतुर्थे नार्धकेन वा अथ वा कथितेने वा सि

हृमुलोदकं वदेत् तस्य गुणः श्लेष्मानिलासमेदोभेदीपनं वस्तिशोधनं श्वासकाशज्वरहरं पीतमु
 लोदकं निशि अनेच निनतिश्लेष्मसंघातं मारुतं वापकर्षति अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुलोदकं ने
 शि रानाबुलोदकं च ततमेव पिवेदित्याह उलंतदग्निजननं लघ्वच्छं वस्तिशोधनं पार्श्वरुक्पीनसाध्या
 नहिकानिलकफापहं शस्तं तृट्श्वासश्लेष्मसद्यः शुद्धो न वज्वरे विषयविशेषत्वाममेव जलं शीत
 लं पिवेदित्याह सुश्रुतः मूर्च्छापित्तोत्प्लाहाहेषु विषेरक्ते मदात्यये भ्रमश्रमपरीतेषु तमकेवमथोत
 था धूमोद्गारे विदग्धेऽनेशेषेषु मुखकंठयोः ऊर्ध्वगेरक्तपित्ते च शीतमंनः प्रशस्यते शीतमंनः
 आममेव न तु कथितं तत्रुशीतं दाहादिषु यडकं तस्य ज्वरेषु विज्वरेषु तु दाहादिष्वामं शीतं प्रश
 स्यते इति नेदः आमादिजलानां ज्वरामिनायाककालावाह आमं जलं पाकमुपैति यामं यकं पुनः
 शीतलमर्धयामं यकं कडुलं च ततोऽर्धकालं कालास्रयः पीतजलस्य पाके पित्तमद्यविषोत्पेषुते
 ककैः शृतं शीतलं जलं हितमिति शेषः तिलानि वज्जलानि तेनो निर्धार्य योगमाह सुश्रुतः मु

स्तापर्यटकोदीच्यञ्चत्रारम्भोशीस्वन्दनैः शृतंशीतंजलंदद्यात्तदाहज्वरशान्तये चत्राध्वान्यकं य
 तत्राह्वान्तरेः निघंटे कुसुंभुरः स्वर्णकारः चत्राध्वान्यवितुन्नकमित्यादि तदुक्तं धान्यकंदीय
 नंरूपं पाचनं स्वादुयाकिच दीपत्रयविषादाहभ्यासकाशज्वरपणुतइत्यादि चक्रदन्तवंगसेनचंदा
 दयस्यत्रास्थानेनागरंयतंति तद्यथा मुस्तापर्यटकोशीस्वन्दनोदीच्यनागरेरिति नागरंकटुकम
 पिनात्रापिजनकं मधुरयाकित्वादितितेषामभिप्रायः नागरंनागरमुस्तकमितिकेचित् क्वचिदे
 कदेनोत्तसमुदायोवागम्यतेयथानीमोनीमसेनइति त्रिशतीनुनागरस्थानेपुनकं एतस्यप्रक्रिया
 चंदनैरित्यत्रसहार्थेतृतीयातेनमुस्तादितिः षड्विरामैरेवचुनैः सहितंजलं शृतंजलमेवकेवलंयथ
 र्चुपकंपश्चाच्छीतलीकृतं तद्यथातथाचवंगसेनः यदायुशृतशीतासुषडंगादिप्रयोज्यते कर्षमा
 त्रंततोप्रव्यग्राहयेत्यास्थिकेनसि अस्यायमर्थः यतोहेतोःअयुजलेषु शृतशीतासुकेवलासेव य
 यर्चुपकासुशीतासुतासुशीतलीकृतासुषडंगादिप्रव्यप्रयोज्यते आममेवसंचुद्यजलेस्थाय्यते ततः

पु३

दशेषंशालिलंश्रीषेशरदिशस्यते अर्धशेषंतुशिशिरेतथावर्षावशंतयोः अथेतु निदावेत्वर्धयादोनपा
 दहीनंतुशारदं शिशिरेववसंतेचहिमेवार्धवशेषितः अथमांशावशेषेणवारिवर्षासुशस्यते इतिकेचि
 दुधाः प्राकृतेषुतागमदर्शनात् केचित्तु वसुध्वंशेषुवाणेषुयवेदेषु ४ त्रिषुत्रयस्योः २ एकनागावशेषस्या
 दंवुवर्षादिषुक्रमात् अत्रदोषाणांयथोत्पत्ताहीनतावातथाव्यवस्थाकल्पनीया तत्पादहीनंयि
 ममर्धहीनंतुवातनुत् त्रिपादहीनंश्लेष्मसंयाद्यग्निप्रदंलघु त्रिपादहीनस्यतंत्रांतरेरोग्यावुसंज्ञातस्य
 लक्षणंगुणाश्च पादशेषंतुयत्रोयमारोग्यावुदमुच्यते आरोग्यावुसदापथ्यकाशश्चासकफापहं सद्यो
 ज्वरहरंयाहीदीपनंपाचनंलघु अनाहंयारादुश्लाशीगुल्मशोथोदरापहं अथअतुनेदस्यजलस्य
 ग्रहणोपदेशमेदः हेमंतेशिशिरेवांवुशारसंवातदमाजं वशंतग्रीष्मयोः कौष्यंवाप्यंवातेर्जंरहितं
 नंदेयंवारिनादेयंवशंतग्रीष्मयोः बुधैः विषवत्यत्रपुष्पादिदुष्टनिर्जरयोगतः औद्भिदंवांतरिहं
 वाकौषंवाप्यंविस्मृतं शस्तंशरदिनादेयंनीरमंशूदकंयरं दिवारविकरेरुलंशीतंशीतकरेर्निशि

भा.प्र.

17

अथ श्रीपणीयसूक्तयोर्फलमेवाह मधुकस्यपुष्पं अन्येच हन्यात्सयष्टीमधुकंतथैवोत्पलपूर्वकं यानंमृतं
हिमंकिंवासोत्पलंशर्करायुतं हन्यात्विज्वरमितिशेषः उत्पलमत्रकमलं इत्यादि द्विवास्वायंनकुर्वीत
यतोऽसौस्यात्कफावहं श्रीष्वर्जुमुकालेषुद्विवास्वायोनिविध्यते उचितोहिद्विवास्वमो नित्यंयेषांशरीरि
णां वातादयः ३ प्रकुप्यंतितेषामस्वयतांदिवा येषांदिवास्वमत्रउचितस्तानाहव्यायामप्रदाध्ववाहनरता
नृकातानतीसारिणः शूलस्यासवतसृषायरिगतान्हिकामरूत्यीडितान् क्षीणान्क्षीणकफाशिशून्य
दहतान्द्वान्नरसाजीर्णिजोरात्रोजागरितान्नरान्निरशनान्कामंदिवास्वाययेत् अथवातिकादिज्वराणां
पाकावधिमाह वातिकः सप्तरात्रेवदशरात्रेतुपैतिकः श्लेष्मिकः द्वादशाहेनज्वरः पाकमुपैतिहि
रसस्यामत्वावधिमतिक्रम्यापिज्वरस्तिइति अतश्चाहसुप्नुतः वक्रदोषस्यमग्नेः सप्तरात्रात्परंज्व
रे संघनांबुयवागूभिर्यदादोषोनयच्यते तदातंमुखवैरस्यवृक्षारोचकनाशानैः कषायेः पाचनैः हृद्यै
ज्वरभैसमुपाचरेत् ज्वरस्यतारुण्यमध्यस्थताजीर्णताविधिः आसप्तरात्रात्तारुण्यंज्वरमाक्रमणीविधिः

द्वादशाहमिति व्याप्य मध्यं जीर्णततः परं आसत्तरात्रादिति अत्राज्ज्यर्थादायां रात्रिशब्दोदिवसस्योपलक्षकः
 तेन सप्तमदिवसादवगन्तव्यं स्तरा इत्यर्थः तथा चोक्तं तत्रांतरे ज्वरोत्पत्तीति षडहे जीर्ण इत्युच्यते सुषे रिति
 द्वादशरात्रात्परं जीर्णमाहु रन्ये मनीषिणः अतएव जातूकर्णः जीर्णस्त्रयोदशोदिवसे इति अथ ज्वरे मेघज
 प्रयोगाख्य समयः वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रे तु येनिके श्लेष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युं जीतमेघजं सप्तरात्र
 इत्यत्र रात्रिशब्दोदिवसस्योपलक्षकः अतएवोक्तं याययेदातुरं साममोषधं सप्तमे दिने सप्तमे नाथा
 वादृष्टा निरामंतमुयाचरेत इति शार्ङ्गधरेणाप्युक्तं गुडूची पिप्पली मूलं नागरैः पाचनं शृतं वातज्वरे
 तथा ये पंकालिङ्गं सप्तमे हनीति हारीतेनाप्युक्तं एतां क्रियां प्रयुं जीतषट्परात्रं सप्तमे हनि विद्वेत्कषाय
 संयोगात्पेयां ज्वरविनाशिनी एतां क्रियां लघनादिस्त्यां कषायसंयोगात्कषायेण साधितां पेयामित्य
 र्थः खरनादेनाप्युक्तं इति षट्परात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ततः परं याचनीयं शमनीयं ज्वरे
 हितं ततः परं सप्तमे हनि इत्यर्थः वाग्भटश्च सप्ताहादौ षधं के विहा ऊरन्ये दशाहतः लेह्यं नेनोजे

तं केचिद्देयमासीत्त्वणेन तु सप्ताह्वात्सप्ताह्मारभ्येत्यर्थः अत्र कथं लोपेकर्मणि पंचमी अतएव सु-
 श्रुतः दशरात्रात्परं सर्वैर्दत्तमिति निश्चितमिति अतएव दशरात्रेण द्वादशाहेनेति लंघनवताम्यति
 तेनेत्यर्थः अतएव सुश्रुतः ज्वरितेषु दहेऽतीते लध्वन्नं प्रतिभोजितं याचनं समनीयं वा कषायं पाय-
 येदितं अस्यापमर्थः ज्वरितेषु दहेलंघनेन व्यतीतिसप्तमेऽहनि भोजितं लध्वन्नं अष्टमे दिने कषायं पा-
 ययेदित्यर्थः तथा च सुश्रुतः सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यं ते देयमौषधमिति सप्तरात्रात्परमष्टमेऽहनेत्यर्थः
 : केचिच्चरकादयः चरको तोयि सप्तरात्रेण पच्यंते सप्तधा तु गता मलाः निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरप्रायो
 ष्टमे दिने एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्विकल्पः तत्रापि वयोवलाग्निदोषदेशकालो वि-
 तं कुर्व्यात् नेषजमन्नं च दोषपाकं दृष्ट्वा दद्यादित्याह सुश्रुतः यैत्रिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते अ-
 विरुचिरित्यादि नैषज्यं दोषपाकत इति अस्यापमर्थः अल्पकालसमुत्थिते यैत्रिके ज्वरे दोषपाकं दृ-
 ष्ट्वा नैषज्यं देयमित्यर्थः दोषपाकस्य लक्षणमाह सुश्रुतः मृदो ज्वरे लघो देहे प्रचलेषु मलेषु च पक्वं दो-

प्रक्षेप्यत्वात् कर्षमात्रप्रत्ययसमुद्भूतं षडंगादिप्रास्थिकेऽनसि प्रत्यस्यमात्रेऽहः कथितशीतलेजलेहीयुं-
 ग्राहयेत् अतएव षडंगमभिधाय षडंगपानीयमिति वंगसेनादिनिस्कं अस्मिन्प्रक्षेपे चंदनं स्वेतं ग्राह्यं
 तत्तुरक्तं तत्कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तं अत आह कषायलेपयोः प्रायोयुज्यते रक्तचंदनमिति
 षडंगपानीयमिदं षडंगादेः पाने तु विधातव्ये प्रक्रियां निनामाह वंगसेनः कर्षमात्रमिदं प्रत्ययाह
 येत् प्रास्थिकेऽनसि अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने येयादिसंविधौ आदिशद्देन यूषायवागूविलेपीनका-
 निग्रह्यंते पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येतामेवाह चुस्मं प्रत्ययलक्षणसाध्यं चतुःषष्टिपलेजले अर्धशि-
 रं तु तद्देयं पाने येयादिसंविधौ पानप्रयोगं च षडंगमुक्तवान् अस्मिन्प्रक्षेपे चंदनं रक्तं ग्राह्यं कषाय-
 लेपयोः प्रायोयुज्यते रक्तचंदनं इति वचनात् तथा रक्तचंदनस्य गुणाः तत्तुरक्तं हिमं स्वादु चोर्द्वि-
 लास्यपित्तजित् तिक्तं नेत्रहितं हृद्यं ज्वरघ्नं विषायहं षडंगादिप्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणयो-
 गाः उच्यंते ते यथा श्रीपर्णे चंदनोऽरिपस्तृप्तकमधूकजं पानं पित्रन्वरं हन्याच्छारिवाद्यं सशर्करं

षंविजानीया ज्वरेदेयंतदौषधमिति ज्वरेमृदोस्वल्पीभूते मलेषुवातपित्तकमूत्रपुरीषेषुप्रचलेषुस्वमा
र्गसंचारिषु यत्कंनिरामं दोषप्रकृतिवैकल्यादेर्केषांयाकलक्षणां दोषाणां दुष्टवातपित्तकफानांप्र
कृतिः ज्वरस्यतदुपद्रवानां चोत्पादनंतस्य वैकृत्यवैपरीत्यं तस्माद्दोषपाकज्ञानं एकैर्षप्रप्ये ।
क्षुत्क्षामतालघुत्वंचगात्राणां ज्वरमाह्वं दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणां दोषप्रकृतिः दोषा
णां स्वमार्गसंचारः ज्ञेयः पंचविधः कालोन्मेषज्यग्रहणेनृणां तत्रा मुक्तेप्रभातं स्यात्कषायेषु विशेषे
षतः मुख्यन्मेषजसंबंधो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषः तत्रन्मेषजं मुख्यन्मेष
जं कायः तस्य संबंधयानं अत आह न कषायं प्रज्ञां संति नराणां तरुणे ज्वरे कषायेनाकुलीभूता दो
षा जेवं सुदुस्तराः आकुलीभूताः प्रवृद्धाः स्वमार्गपरित्यज्य इतस्ततो गताः तत्र कषायाश्रयेन का
यो गच्छते उक्तस्य कायस्य पय्यायाः शृतं कायं कषायश्च निर्जहः स निगद्यते इति तोयपेयादि
संस्कारैर्निर्दोषस्तत्रन्मेषजमिति तत्र तरुणे ज्वरेन्मेषजं मुख्यन्मेषजं कायस्य तोयपेयादिसंस्कारैर्नि

दोषं अतः आह ननु कल्पममुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते इति कल्पनं तोययेयाय वाग्व्यादिकं ननु
 स्वरसश्च तथैकलकः कायश्च हिमफाटको ज्ञेयाः कषायाः पंचैते तद्यवः सूर्ययोत्तरमिति वचनात् स्व
 रसद्वयोपिकथं न निषिध्यते तन्न यः कषायः कषायः स्यात्सर्वज्ञस्तस्मै ज्वरे इति यः कषायः कषा
 यः स्यात्चतुर्थभागावशेषकरणे नाष्टमभागावशेषकरणे वा कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात् सः
 कः कायः सः तस्मै ज्वरे निषिद्धः कायवाचकस्य कषायस्य लक्षणमाह पादत्रिंशंकषायः स्याच्चः
 षोडशगुणं भसा कथितोऽतः षडंगादिर्न निषिद्धो न वज्वरे अयमर्थः यः कायप्रव्यात् षोडशगुणेनां
 भसा कथितः पक्वः अथ यादृशः चतुर्थभागावशेषः स कषायः स्यात् अतः षडंगादिस्तस्मै ज्वरे न
 निषिद्धः अपाकादर्धपाकाच्चोक्तलक्षणमावेकषायत्वान्नावात् तस्मै ज्वरे कषायस्य दोषमाह दो
 षादृशकषायेण संनितास्तस्मै ज्वरे स्तभ्यंते न विपच्यंते कुर्वंति विषमज्वरे कषायेण संनिता प्रसृज्यं
 ये निवारिताः यतः आह कषायरसगुणान् कषायः संतननाशी तोस्तूतः पित्तकफाघहः इत्यादिस्त

वेदामंरसंचयत् यद्यकान्यवेदेषांस्तद्विधाचनमुच्यते नशोधयतियद्दोषान्समाज्ञोदीरयत्यपि समी
करोतिसंहदास्तत्संशमनमुच्यते त- पाचनमुच्यते नोर्द्धोमगान्यायातयति नोदीरयति नवर्द्धय-
तिः तयोः संप्रदानं कालं वा हयाययेदावुरसामं पाचनं सममेदिने शमनेनाथवा दृष्टानिरामंतमुपाच-
रेत् अन्यच्च कृशं चैवात्यदीषं च समनीयेरुपाचरेत् ननु लालाप्रसोको हलासो हृदयाशुध्यरोच-
काः तं प्रालस्यो विपाकास्य चैरस्यं गुरुगात्रता क्षुन्नाशो वक्रमूत्रत्वं स्रक्तावलवान्ज्वरः आमज्व-
रस्यलिंगानि नदद्यात्तत्र नेषजं नेषजं ह्यामदीषस्य नूयोजनपतिज्वरं भूयोजनपतिज्वरं भूयः वाक्-
ल्येन अन्यच्च पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः समुत्तं कलसं प्यं वुकराग्रेण परामृशेत् इति च-
चनादामज्वरे नेषजं निषेधात्कथं सामेज्वरे पाचनं देयं उच्यते निरुपप्रवे सामेज्वरे पाचनं देयं सो-
यप्रवे तु सामे नेषजं निषिद्धं तथाच वागमटः सप्ताहात्परतो दुष्टे सामे स्यात्पाचनं ज्वरे निरामेशमनस्त-
मे सामे नौषधसाचरेत् अथ निरुपप्रवे स्रक्ते सोपप्रवे अथ सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः

नागरं देवकाष्टं च भूमिकं हृतीक्षयं दद्यात्पाचनं पूर्वज्वरिते न्योज्वराय हं ध्यामकं रोहिषं तदलाभे उशीरं
दद्यात् हृतीक्षयं हृत्कलासूक्ष्मफलाहृतीक्षु प्राहृतीक्षेति कंटकारीक्षयं च दद्यात् कंटकारीक्षयं शुं-
ठी ध्यामकं सुरदासूक्ष्मेति शार्ङ्गधरेणोक्तत्वात् नागरादिकाथ सर्वज्वरेषु अथ सामान्यतः संशमनी-
यान्याह सुश्रुतः अथ संशमनीयानि कषाया निनिबोधमे सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता-
रश्चीव विल्ववर्षा नूययः सोदकमेव च पचेच्छीरावशेषं सतपेयं सर्वज्वराय हं रश्चीवः श्वेतपुन-
र्नवा वर्षा नूययः पुनर्नवा तथाच मदनपालः पुनर्नवा श्वेतपुनर्नवा रश्चीवो दीर्घपत्रकः पुनर्नवा
परशकावर्षा नूययः पुष्पकः पाकप्रकारमाह क्षीरमष्टगुणं प्रव्याच्छीरान्नीरं च वुर्गुणं क्षीरावशेषं
षपातमं क्षीरपाकेष्वयं विधिः प्रव्यात्पत्रपरिमितान् अन्यच्च उदकादिगुणं क्षीरं शिशिपासार-
मेव च तक्षीरशेषं कषायेतं पेयं सर्वज्वराय हं गुडीचीधान्यकारिष्यकं रक्तचंदनं एषां काथः
सुप्रसिद्धः सर्वज्वरहरः स्मृतः दीपनो दाहहलासतृलाक्षरुचिहरेत् गुड्यादिकाथ इति संशो-

धनं तरुणज्वरिणो निषिद्धं तदाह सुश्रुतः छर्दिमूर्छामिदं मोहं च संतु विषमज्वरान् संशोधनस्य पानेन प्रा-
प्तोति तरुणज्वरी संशोधनस्य लक्षणमाह स्थानादहिर्नयेत्तद्विषमधोवा दोषसंचयं संशोधनं तदेव स्या-
देव दालीफलं यथा निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयं यत आह रोगेशोधनसाध्ये तु यं विंश-
दोषदुर्वलं तं समीक्ष्य निषिद्धं कुर्याद्दोषप्रत्यावर्तनं मृदुशोधनसाध्या न रोगानाह सद्योज्वरे विषे जीर्णे मंदेऽपि
वरुचौ तथा सन्न्यरोगे च हृद्रोगे काशे स्वासे च वामयेत् जीर्णज्वरगरुडहृद्गुल्मलीहोदरेषु च शूले-
शोथे मूत्रघाते कृमि रोगे विरेचयेत् दोषदुर्वलं दोषेरुपचिते दुर्वलं नक्षत्रासादि कृशं अतएव स-
मीक्ष्येति अन्यच्च वले दोषे मृदोको र्णेन पेक्षेत वलं नृणां अव्यापदुर्वलस्यापि शोधनं हितं दातव्यं
कुतो वलं नीषेक्षणीयमित्याशंका यामाह तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्वलस्यापि दोषदुर्वलस्या-
पि अव्यापत्तव्यं चर्द्यादि व्याधिकृत्तवतीत्यर्थः वलवतः पुरुषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधना-
विधाने दोषमाह सुश्रुतः पक्षोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहेति नृणां हात्ययं विषमं वा ज्वरे कुर्याद्विलव्यापद-

न्यते आधानं कुर्वन्ति न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलं वेन विपच्यन्ते इति यावत् अन्यच्च न
च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैः स्तंभिता मलाः तिर्प्य विमार्गगास्ते च घोरं कुर्युर्न वज्वरे अनुपस्थितदोषाणां
वमनं तरुणज्वरे हृद्रोगं स्त्रोसमानाहं मोहं च कुरुते नृशं अयमर्थः कफादिदोषोपस्थितो स्वयमे-
व चेद्भवति वमनं न तद्दोषाय अनुपस्थितदोषाणां तु तरुणज्वरे वमनं यत्नरुत हृद्रोगादीन् करोती-
त्यर्थः एतेन वचनेन तरुणज्वरे यत्नरुत वमनं निषिद्धं अवस्थाविशेषे तदपि कर्तव्यमित्याह सद्यो-
मुक्तस्य वाजाते ज्वरे संतर्प्य णो स्थिते वमनं वमनार्हस्य शस्तु मित्याह वागमटः वमनं वेति विकल्पो-
लंघनापेक्षया वमनार्हस्येत्यनेन गार्भिण्यतिरुक्तातिरुद्धादि निरासः वागमटोऽत्र हृद्वागमटः वमि-
तं लंघयेत्प्राज्ञो लंघितं न तु वामयेत् वमनं स्त्रे वा कुर्याद्व्याध्यां लंघनं कर्षितं न कार्यं गुर्विणी वालव-
दुर्वलनी रुचिः अनशनमिति शेषः अनेन वचनेन गुर्विण्यादीनां अनशननिषेधात् ज्वरे सामे-
पाचनं निरामेशमनं यथा न्नमंडादिकं च दद्यात् पाचनसमनयोर्लक्षणमाह यत्पचत्याममाहारं प-

कायर्प्यटोमुस्तंत्रायमानाचवालकं निर्वंपुष्करमूलं च मधुयसी च वत्सकः यवानी द्वयवो नागी शिथुवी जं सुराष्ट्रं
 जी ववात्वक्यसकोशी स्तं दनातिविषावलाशालिपली एष्टिपली विडंगं तगरं तथा चित्रकं देवका संच चयं
 यत्रं यटी लजं जीवकर्षनको वैवलवं गं वंशलोचना पुंडरीकं च काकोली पत्रकं जातिपत्रकं ताली सपत्रमे।
 तानि समभागानि चूर्णयेत् अर्धं सिसं चूर्णस्य किरातं प्रतिपेतु धीः एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहं
 ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्या विचारण पृथग्द्वारां तु जांश्च धातुस्थान विषमांस्तथा सन्निपातोद्भवां
 श्चापि मानसानपि नाशयेत् शीतादीनपि दाहादीन् मोहं तं प्रोभ्रमं तथा काशं श्वा संच पांडुं च रुद्रो गं कामला
 मपि त्रिक एष्ट कटी जानुयाम्प्यं शूलं च नाशयेत् शीतां च नापि वैदेतत्सर्वज्वरनिहतये सुदर्शनं यथा चक्रं
 दानवानां विनाशनं तद्वज्रराणामसर्वेषां चूर्णमेतत्प्राणाशनं पुष्करमूलालाने कुष्ठमपि दद्यात् नार्यना
 वेकं टकारी मूलं सौराष्ट्रना वेष्फटिकां दद्यात् तगरालाने कुष्ठं दद्यात् जीवकर्षनयोरलाने विदारी
 कंदस्य भागद्वयं दद्यात् पुंडरीकं श्वेतकमलं काकोल्यलाने श्वां धामूलं दद्यात् ताली सपत्रकाला।

नेस्वर्णताली प्रदीयते इति अथ वाकं टकारी जटवेया इति सुदर्शनं चूर्णम् शरी निवाक्यं दास्युं वी
 पुष्करमूलकं एलागुडची कटुकायर्प्यटश्च यवासकः नागी किरातति कंच दशमूली तथैव च काथमे
 तत्पिवे रुक्षा सिंधु चूर्णं युतन्नरः ज्वरान्सर्वं हन्ति नात्र कार्या विचारणा अनुभूतं ममेति हारी धातकी त्रि
 रता हृदयदारकानां पृथग्नवेत् पलद्वयं कणाशुं वी पुंडुची गोचुरो वरी सह देवी विडंगं च प्रत्येकं पलसं मि
 तं मधुना वटिकां कृत्वा रवादन ज्वरमपोहति कासं स्वासमलस्कं वन्हिमांश्च नियच्छति लाक्षा दशाहाश्च
 रुणा षडहासर्वं दनं लोहितचंदनं च त्वक्यत्रकं वारि मुरासमुस्ता प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि किरातति
 क्रत्रिहतसति क्रामृता कणायर्प्यटकं टकार्यः विडंग विश्वा मलकानि चैव वासा रसा वीरण सिंडवाराः ए
 तानि देयानि पृथक् पलार्धमानानि सर्वाणि च नेषजानि कल्कानमीषां विदधीत गव्य डग्धेन वै सार्धं तुला
 मितेन तैलं तिलानां तु तुलामुमानं तेनेव कल्केन शनैः पचेच्च हन्याज्वरांस्तैलमिदं समस्तान् कुप्यं विलं
 वीर्यमतीव पुष्टिं विमर्दनादाशु परिश्रमं श्रमं शमनयेत्संजनयेत्तद्युतिं तनोः तथा व्यथामस्थिसमुद्भवा

भा-प्र
१८

मधिप्रहृत्यनिष्ठासमुपाजयेत्सुखं अरुणामंजिषा वारिवालं रसारास्ना लाक्षादितैलम् लाक्षारससमं तैलतेला
मसुचतुर्गुणं अश्वगंधानिशादाफकौंतीकुशाद्वंदनेः समूर्वा रोहिणीरास्नाशनाकामधुकैः समैः सिंदलाक्षादि
कंतामृतैलमभ्यंजनादिना सर्वज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् यक्षराक्षसभूतघ्नगर्भिणीनां च शस्यते म
सुदधिमलमकौंतीरेणुका चंदनमवधेतमेवनवुरक्तं रोहिणीकटुकी लाक्षादितैलं लाक्षाहरिद्रामंजिषा
फेनिलमधुकं वला लामजुकं चंदनं च चंदनं नीलमुत्पलं प्रत्येकमेकांशं घण्टा मुष्टीः पक्कातोये चतुर्गुणं चतुर्मा
गावशेषे तु गन्धैतत्समावयेत् रेणुकायक्षकं चैव वाजिगंधातथैव च वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारुनवत्तु चंश
तपुष्पापुंडरीकं मांसी मधुकमेव च एभिस्त्वमितैः कल्कैः कषायैर्लोचयेषितैः मसुशुक्ता रनालानामावकाठ
कमावयेत् क्षीराठकसमायुक्तं तैलं प्रस्थं वियाचयेत् अन्यंगा तैलमेतद्विशिष्टं दाहमपोहति तथा वातोद्भवं
चापि पित्रश्लेष्मज्वं चरं सप्रलापं सतलं वतालुशोषं प्रमान्वितं गृह्येयं सृष्टये वा लारुहः संक्षिप्तं पृथगे तेषां
कष्टं प्रशामयेत् तैलं लाक्षादिकं महत् फेनिलं वदरं लामजुकमुशीरवत्पीतलवितृणविशेषः लामजुकं पदा

१८

मेव च पकोलं घनतिक्तां बुधानपेयादिनिर्मितं अनिर्हृतः अधोमार्गेणानुत्सृष्टः महात्ययं विषमज्वरं चा
तुर्धकं तस्मैव महात्ययत्वादिति गदाधरः गंजीरमिति कार्त्तिकः महात्ययं महाकष्टं वा बलव्यापदं वा
लक्ष्यं संशोधनमाह आरग्वधग्रंथिकमुस्ततिक्ताकरीतकीनिः कथितः कषायः सामेसश्लेक
फषातपि ज्वरे हितो रेचनयाचनश्च आरग्वधधनवहेरा अन्यच्च पथ्यारग्वधतिक्तात्रिहृदामल
कैः स्रतंतोयं याचनसारकमुक्तं मुनिनिर्जीर्णज्वरे सामे आरोग्ययं च कक्ष्यं अनंतां बालकं मुस्तना
गरं कटुरोहिणीं पिष्टासुखां बुनाकल्कं याययेदक्षसंमितं कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात्सर्वज्वरा
नयं विदध्यात्कोष्ठसं सुक्षिंदीययेच्च कृतासनं अनंतासारिवा सारिवादिकल्कः सोधनं संशमनं वये
षां निषिद्धं तानाह पीतांबुलं घनक्षीणो जीर्णमुक्तं पियासितः ॥ नयिवेदोषधं जंतुः संशोधनमथेत
रत् पीतांबुः पीततिक्ताकांबुः मुक्तः मुक्तवानित्यर्थः अत्राभ्यवसिताद्विवाकर्त्तरिक्तप्रत्ययः इतर
त् संशामनं त्रिफलारजनीयुगं कंटकारीयुगं सटी त्रिकटुग्रंथिकं मूर्वागुडूचीधन्वयासकः कटु

भा.प्र.
१७

मुद्रफेनं हि गन्धं परिमर्द्याम नवज्वरे वक्ष्युगं त्रिषु त्रमांजनि सायं ज्वरधूमकेतुः प्रक्रिया यारा
शुद्ध गंधक इंगूर समुद्रफेन समनाग सर्वेयाममेकं अर्धकरसेन संमर्दय रक्तिकाष्णमितमार्द्रकरसे
न दिनत्रयं नवज्वरी नश्येत् तदिनत्रयान्नवज्वरो नश्येत् ज्वरधूमकेतुः रसे प्रवितामणी शुद्धः सूतो विषो
गंधः प्रत्येकं शाणसंमितः धूर्तवीजं त्रिशाणं स्यात्सर्वेभ्यो द्विगुणं नवेत् हेमाद्राकारये देषां चूर्णं सूक्ष्मं
प्रयत्नतः जंघीरजीरकेर्देयं चूर्णं गुंजाद्वयोन्मितं आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हंति विदोषजं एकाहिकं
दाहिकं च आहिकं च चतुर्थकं विषमं च ज्वरं हन्यान्न वंजीर्णं च सर्वथा महाज्वरां कुशोनाम्ना रसीयं
सर्वसंमतः प्रक्रिया यारा गंधक विष प्रत्येकं टंक १ धूर्तवीजटंक ३ चोकरटंक १२ सर्वेषां चूर्ण
मति सूक्ष्मं कर्तव्यं महाज्वरां कुशः सर्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे एकोनागोरसाच्छिद्ये लेयं पिप्पली शिवा
आकारकरनो गंधः कटुतेलेन शोधितः फलानि चेंद्रवारुणा चतुर्भानि तन्म्री एकत्र मर्दयेच्चूर्ण
मिंद्रवारुणिकारसेः माषोन्मिता वटी कृत्वा दद्यात्सद्योज्वरे बुधः क्षिन्नारसानुयाने नवज्वरी

१७

वटिकाप्रता आकारकरनः अकरकरहा इति लाके चतुर्भानि तन्म्री शैलेयादयः घट्टसमुद्रिता
नागचतुष्टयमिताः ज्वरघ्नी वटिका शार्ङ्गधरे रसं गंधं च द्रव्यं जैपालं कमवर्द्धितं दंतीरसे न संविष्य
वटी गुंजामिता कृता प्रभाते सितयार्द्रमशिता श्रीतवारिणा एकेन दिवसे नैषा नवज्वरहरि नवेत्
ज्वरघ्नी वटी रसरत्नप्रदीपे रसो गंधो विषं गुंजी पिप्पली मरिचानि च यथ्या विनीतकंधा प्रविंती वीजं
च शोधितं चूर्णमेषां समांशानां प्रोणयुष्य रिसैः पुटेत् वटी माषनिनां कुप्याच्छिद्ये च तने ज्वरे नव
ज्वरहरी वटी इति नवज्वरे रसाः अथ सामान्यज्वरे रसाः शुद्धं सूतं विषं गंधं धूर्तवीजं त्रिभिः समं चूर्ण
णि द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुंजाद्वयोन्मितं आर्द्रकस्य रसेः किंवा जंघीरस्य रसेर्युतं महाज्वरां कुशोनाम्ना
सर्वज्वरविनाशनः एकाहिकं दाहिकं च आहिकं च चतुर्थकं विषमं च विदोषवा ज्वरं हंति न संश
यः प्रक्रिया शुद्धयारा विष गंधक प्रत्येकं टंक १ धूर्तवीजटंक ३ सोठिध पीपरिटंध मरिचटंध
वेषामति सूक्ष्मं कर्तव्यं महाज्वरां कुशः सर्वज्वरेषु सर्वरसग्रंथेषु सूतं गंधं विषं चैव टंकं च

मनःशिला एतानि टंकमात्राणि मरिचं त्वष्टं टंककं कटुत्रयं टंकषट्कं घृत्वे हि स्वाविर्णयेत् रसः श्वा
सकुठारे यं श्वाससर्वज्वरघ्नः श्वासकुठारे रसः श्वासे सर्वज्वरे रसरत्नाकरे दारुमूखांशिविषीकां
रसकंच एक एक टंकत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकप्रवेः मर्दयेत् त्रिदिनं काष्ठाविटीचाणकमात्र
या मरिचैरेकविंशत्यासप्तनिस्तुल्यशिटिलैः स्वादेष्टीदयं पथ्यं शुभं नक्तं सशर्करं तरुणं विषमं जीर्णं
हृन्पातसर्वज्वरं ध्रुवं दारुमूषा दारुमूषि त्रिविधं वा तृतीयारसकं पपरिष्ठा मत्येकं टंक उधत्
रपत्ररसेन मर्दयेत् सर्वज्वरे ज्वरांकुशः नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रं च टंकं मरिचं सार्धं कर्ष
स्यात्तावद्गंधचराटकं विषं कर्षं च तृतीयांशं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् रसोक्तताशानोनाम्ना रवाद्यौ गुंजा
मितो ज्वरे कृतासनोरसो ज्वरे शुद्धजैपालटंकं तु कड्डी टंकद्वयोन्मितां गैरिकं टंकमेकं च कन्या
नरिणमर्दयेत् कलायसदृशी काष्ठाविटिका तां च न हृत्वेत् शीतलेन जलेनेषां वटी जीर्णं च राय
हा इति जीर्णज्वरघ्नी वटी हिमागतालेन हतं च ताम्रं रसश्च गंधश्च रसमनिमायुः विषं समं च द्विगुणं च ता

न स्यात्पुंशीरं दीयते तदा चंपकमित्यस्य स्थाने कुत्रापि गैरिकमिति यावत् नीलोत्पलस्य लाने तु कुमुदं
यमिष्यसमाधयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः चोरकं ग्रथिपणं स्पन्देनोदंति उर इति नेपालदेशे भवति तद्वत्ताने
ग्रथिपणं देयं पुंडरीकं श्वेतकमलं शुक्लसंधाननेदः दधिमधुकांजिकं च कचिमभाः स्युर्द्विगुणा
यथोत्तरमेतेषां निदिवा निचधान्यसमूहे स्यापितमेतदिति हि शुक्लं आरुनालमपि संधाननेदः महा
लाक्षादितैलं अथ नवज्वरे रसाः सूतेषां धृष्टकणः सोषणश्च सर्वे स्तुत्या शर्करा मत्स्यपित्तैः नूयो
नूयो मर्दयेत् त्रिरात्रं वलीदेयः शृंगवेरद्वेण तापेश्च तं बीजं नैस्तक्रमत्तं चंताकाद्यं पथ्यमेतत्
दिष्टं अन्धैर्बोध्यं हंतिसद्यो ज्वरं तु पित्राधिक्ये मूर्ध्नि तीयं च दद्यात् अस्य प्रक्रिया शराशुद्धमागं
गंधकं सुहागां मरिचं शर्करां रोक्ताधरोक्तमत्स्यकापित्तमात्रं प्रतिदिनं सर्वे दिनत्रयं मर्दयेत्
रसमिमं रक्तिकात्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात् ओदमंतं कं चंताकाफलं मोक्षं दद्यात् अजना
द्यैः शीतलमुपचारं कुर्वन्ति उदकमंजरी रसो नवज्वरेषु सर्वेषु रसरत्नप्रदीये दद्यात्समं सूतस

मंत्रिशतत्रयैरुणदिवकरांशो विमर्द्यरिष्टस्वरसेनचूर्णगुंजैकमहसितयासमेतं ज्वरांकुशोयं इविषुं
दराख्योज्वरान्निहंत्यएविधान्ननस्तान् प्रक्रिया पारा गंधक विष प्रत्येकं टंक १ दिगुणतालहंतता
म्रंटंक २ रोरुमत्स्यकोपित्तासव एकत्रषल्लकरैजवचूर्णहोइ कैमिलिजाईत वनीवकेपत्रकोरसते
हिमानावनाशघामेमादेवमात्रारती एक १ अनोपानसपेदशर्करारतीर ज्वरेरविषुन्दराख्योरसः
शुद्धसूतंतथागंधंखल्वेतावदिमर्दयेत् सूतंनदृश्यतेयावत्किंतुकज्जलवद्भवेत् एषाकज्जलिका
ख्याताहंहणीवीर्यवर्दिनी नामानुपानयोगेनसर्वव्याधिविनाशिनी कज्जलिकाविधानं तद्रुणा
श्वरसरत्नप्रदीपे जयापत्ररसेनाथवर्धमानरसेनच भंगराजरसेनापिकाकमध्वारसेनच रसंसं
शोधयत्नेनतत्समंशोधयेदलि भंगराजरसैः पिष्ट्वाशोषयेदर्करश्मिनिः सप्तधावात्रिधावापिप
श्चचूर्णविकारयेत् चूर्णयित्वासमंतेनरसेनसहमर्दयेत् नष्टसूतंयदाचूर्णनिवेत्कज्जलसंनिभं
निर्द्धमेवदरांगारेद्रवीकुर्प्यात्प्रयत्नतः तत्रतंमहिषीविष्टास्यापितेकदलीदले निःक्षिप्यतडुप

र्येनंपत्रंदत्वाप्रपीडयेत् शीतलांतांततः पत्रात्समुद्धृत्यविचूर्णयेत् एवं सिद्धानवेद्याधिधातिनीर
 सपर्य्यटी ज्वरादिभ्याधिनिर्व्याप्तंविश्वं दृष्ट्वापुराहरः चकारकययापुक्तः सुधावदसपर्य्यटी रक्तिका
 संमितांतावद्गृहीरकसंयुतां गुंजार्धमृष्टहिंवाक्तांनक्षत्रेप्रसपर्य्यटी रोगानुरूपमैषज्यैरपितांनक्ष
 त्रेदुधः पिवेन्नदनुपानीयंशीतलंचुलुकत्रयं प्रत्यहंचर्दयेत्तस्याएकैकारक्तिकांमिषक् नाधिकां
 दशगुंजातो नक्षत्रेतां कदाचन एकादशादिनारंनक्षत्रास्तथैवापकर्षयेत् एवमेतां समस्त्रीयान्नरोवि
 शतिवासरान् शिवंगुरुंतथाविप्रान् पूजयित्वा प्राणायामश्च श्रद्धया नक्षत्रेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ज्व
 रांश्च गृह्णीचापितथातीसारमेव च कामलापांडुरोगंच शूलप्रहिजलीदरं एवमादीनादान् हत्वा ह
 रः पुष्टश्च वीर्यवान् जीवेद्वर्षशतं सागं वलीपलितवर्जितः रसपर्य्यटी अथ ज्वरिणोन्नदानसमा
 यः तत्रवरकः क्षुत्संनवतिपक्वेषुरसदोषमलेषु च कालेवायदिवाकालेसोऽन्नकालउदाहतः
 अन्यच्च आमेषाकंगतेनृणां यदाभोजनलालसा भवेत्कालेह्यकालेवासोऽन्नकालउदाहतः तत्र।

निःसंशयं हं त्यविरागं रोगान् ज्वरानिभूतः वातज्वरानिभूतः विषक दोषैः पक्ववातः कृतलंघनादिः आ
 दिशद्वात् कृतपक्वजलपाननिर्वातगृहवासयुक्तलवसनधारणादिः शेषजमित्यनस्याप्युपलक्षणं
 अतएव चरकः ज्वरितं षडहेतीति लब्धं प्रतिभोजितं याचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत् पुनः साव सर्वज्वरेषु ज्वरितं दिनांते भोजये
 ज्वरितं वातज्वरिणं षडहेतीति तदुपलक्षणं पित्तज्वरिणं दशाहेतीति श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेतीति
 लब्धं प्रतिभोजितं ज्वरिणं याचनं शमनीयं कषायं पाययेत् पुनः साव सर्वज्वरेषु ज्वरितं दिनांते भोजये
 लघु दिनांते अंशद्वौ त्रयमध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य मध्यमांशे पित्तप्राधान्यसमये उक्तं
 च वाग्मटेन वयोहोरात्रिभुक्तानां तेन मध्यादिगाः क्रमात् इति ते वातपित्तश्लेष्माणां पित्तकाले पित्त
 धान्नादवाक् यत आह याममध्येन भोजनं यामयुगं न लंघयेत् याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुगमा
 दलक्षय इति एतत्त्वस्थपरमिति चेन्न यत आह श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मावल्लवान्नलस्तदा वेगा
 पायेऽन्यथा तद्विज्वरवेगानिवर्धनं तदा पित्तप्राधान्यसमये अन्यथा उत्समयादन्यदा वेगापाये

ज्वराग्निवेगानां तत्तज्ज्वरवेगानिवर्धनं भवतीत्यर्थः अथ विषमज्वरिणोऽन्नं दातुं कालविशे
 षमाह चरकः सर्वज्वरेषु सप्ताहमात्रावल्लघुभोजयेत् वेगापायेऽन्यथा तद्विज्वरवेगानिवर्धनं सर्वज्व
 रेषु सर्वविषमज्वरेषु वेगापाये ज्वरवेगापाये भोजयेत् अन्यथा ज्वरवेगापायं विना तज्ज्वरवे
 गानिवर्धनं भवतीत्यर्थः अथ अन्नग्रहणाय स्थानमाह आहारनिर्हरिविहारयोगः संदेव सन्निविज
 ने विधेया इति अत्यवलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थं पित्तेशानप्रकारमाह सुश्रुतः ज्वरे प्रमेहो भवति स्व
 त्वे रपि विवेष्टितेः निषि संभोजयेत् समान्मूत्रोच्चारयेत् कारयेत् निषि संयथा स्थानस्थितमेव न तु
 स्थानांतरं नीतं अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन कवलः कर्तव्य इत्याह यथा दोषोचितैर्द्रव्यैः क
 र्त्तव्यः कवलग्रहः अरोचकास्पवे रस्य मलप्रतिप्रसेक हत् भृष्टजीरकचूर्णेन सिंघुजन्मपुतेन च
 जिह्वादंतान् मुखस्यांतर्हृष्टा कवलमाचरेत् मुखे मलं विगंधित्वं विरसत्वं च नश्यति मनः प्रसन्नं
 वृत्तिर्भोजनेति रुचिर्भवति ज्वरितो हितमश्रीयाद्यद्यप्यस्य रुचिर्भवति अन्नकाले ह्यनुजानः दीय

तेष्वियतेष्विव अयमर्थः यद्यपि अस्मिन् ज्वरितस्य हिते न ह्येवमस्ति चिन्तयेत् तथापि ज्वरितो हितमेवास्ती
यात् इति नियमः यत आह सुश्रुतः गुर्वनिर्घ्नं काले च ज्वरीनां द्यात्कथंचन ननु तस्य हितं कुतः
युष्मे वासुवाय च अनधः स्तिमितैर्दोषैर्विषावंतं कालमावुरः तावत्कालं सलध्वन्नमस्तीयात्स विरिक्त
वत् आनधः स्तिमितैर्दोषैः अपक्वे दोषैर्व्याप्तः ननु हिते वस्तुनिकथमरुविः स्यादित्याह सांतत्या
निरंतरस्वाहमावाच्यं यथ्यं देष्यत्वमागतमिति सांतत्यात् एकस्यैव न ह्यस्य सर्वदोषयोगात्त्वा
दनावाच्च न ह्यं तरादपि विस्वाहुतः पथ्यमप्रियं स्यात्तथापि तदेव यथ्यं कल्पना विधिनिस्तेस्तेः प्रे
यत्वं गमयेत्युनरिति अथ च ज्वरितो न काले अस्तीयादेवेति द्वितीयो नियमः कुत इति चेदियतो हेतोः
अचुं जानः क्षीयते पक्वधातुर्न वतिततः । स्मियते पित्तज्वरिता य हितान्यत्रादीन्याह रक्तशाल्यादयः ।
शस्ताः पुराणाः यष्टिकैः सह यवाः बोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः तत्र रक्तशालिगुणाः रक्त
शालिर्वरस्तेषां वत्स्यो वार्यस्त्रिदोषजित् चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्ग्यः शुक्रलः कृज्वरापहः विषत्रण २३

कालमाह ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः ज्वरस्य पाककालश्च वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण ये
त्रिकः कफजो द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ज्वरस्य पाक उपश्रामः ज्वरपाके नैव रसपाको दो
षपाकोपि कथितः यतो दोषपाकं विना ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च न भवति
ननु यथापैत्तिको ज्वरो दशरात्रेण पाकं याति एकादशो दिने न्नदीयते तथा कफजो ज्वरो द्वाद
शाहोरात्रेण पाकं याति त्रयोदशो दिवसे न्नदीयते यथा वातिकोपि ज्वरः सप्तरात्रेण पाकं
याति अष्टमे दिवसे अन्नं कथं न दीयते कथं सप्तमे दिवसे न्नदीयते इति उच्यते कफसिमे
प्रवेधात् सहेते लंघनं वक्तुं आमहत्या र्द्धमपि वायुर्न सहते ह्येण इति यचनामामरसपाको याति
आहारलाभं विना वायुः क्षणमपि सोढुं न शक्नोति स आशु कारित्वा तृहणादा ह्येपक्वदीन वि
करान् संजनयति अतो वातिके ज्वरपाकदिनानां सति मे सप्तम एव दिने न्नदीयते तथा च ध
नंतरिः ज्वरं निवृत्तं यदहेत्यतः विषकदोषः कृतलंघनादिः यो नैष ज्वरवा दति वैद्यक्ये

भा.प्र.
२४

कासश्वासकफानिलान् हन्तिहिकाशमरीशुकदृशानाहान्मपीनसान् स्वेदसंयाहकोमेदोज्वरकमिहरःसरः
अथमकुष्ठगुणाः मकुष्टोवातलोयाहीकफपित्तहरोलघुः वांतिजितमधुरःपाकेकमिकुज्वरनाशनः पटो
लयत्रंवातार्कंकुलस्यकारवेक्षकं कर्कोटकंपर्पटकंगोजिकावालमूलकं पत्रंगुड्याःशाकार्थेज्वरि
तानांप्रदापयेत् तत्रपटोलफलगुणाः पटोलंयाचनंहृद्यंरुष्यंलघ्वग्निदीयनं स्निग्धोष्णहंतिकासास्त्रज्व
रदोषत्रपकुमीन पटोलपत्रगुणाः पटोलपत्रंपित्तघ्नंदीयनंयाचनंलघु स्निग्धंरुष्यंतथोष्णंज्वरका
सकृमिप्रणुत वातार्कगुणाः हंताकंस्वादुतीक्ष्णोष्णकटुपाकमपित्तघ्नं ज्वरवातवलासघ्नंदीयनंशुक
लंलघु तदालंकफपित्तघ्नंरुष्यंपित्तकरंगुरु हंताकंपित्तलंकिंचिदंगारपरियावितं कफमेदोनिलामघ्न
मत्यर्थंलघुदीयनं करेलाकरेलीगुणाः कारवेक्षंहिमंनेदिलघुतिक्तमवातलं ज्वरपित्तकफास्त्रघ्नं पांडु
मेहकमीन्हरेत् तद्गुणाकारवेक्षीस्याद्विशेषादीयनीलघुः क्षेपसागुणाः कर्कोटकफलंकुष्ठहृत्तासारु
विनाशनं श्वासकासज्वरहरंदीयनंयाचनंलघु दधनयापरागुणाः पर्पटोहंतिपित्तास्त्रज्वरतृणाकफ

२४

ध्रमान् संयाहीशीतलस्त्रिकोदाहनुवातलोषधुः गोनीगुणाः गोजिकाकुष्ठमेहास्तकच्छ्वज्वरहस्त्रिधुः
मूलकगुणाः मूलकंवालकंरुच्यंस्वर्णोष्णंयाचनंलघु दोषत्रयज्वरश्वासनासाकंटाक्षिरोगनुत् महत्त
देवस्त्रोष्णंरुदोषत्रयप्रदं स्नेहसिद्धंतदेवस्यादोषत्रयविनाशनं अथगुडचीपत्रगुणाः गुडची
पत्रममेयंसर्वज्वरहरंलघु कषायंकटुतिक्तंस्वादुपाकरसायनंकल्पमुष्णंसंयाहीहन्यादोषत्र
यंतृषां दाहप्रमेहवातास्रकामलंकुष्ठपांडुताम् इतिगुडचीपत्रशकगुणाः लावान्कपिजलानेणा
न्हरिणान्पृषताश्रान् कुरंगान्कालपुच्छांश्चतथैवमृगमातृकान् मांसार्थेमांससात्पानांज्वरिता
नांप्रदापयेत् सारसकौंचशिखिनस्तथातिक्षिरिकुटान् गुरुलत्वान्नशंसंतिकेचिदेवंव्यवस्थिताः
तिक्षिरिस्त्रकलतिक्षिरिः गौरतिक्षिरेःकपिजलयदेनपूर्वगृहीतत्वात् ज्वरितानांप्रकोयंतुयदायात्सि
मीरणः तदेतैपिहिशस्यंतेमात्राकालोपयादिताः कपिजलइतिख्यातोलोकेषुगौरितिक्षिरिः एणःक
लमृगोमतः हरिणस्ताम्रवर्णःस्यात्पृषतश्चंप्रविंडुःस्यात् चीतरिइतिलोके कुरंगस्ताम्रवर्णःस्यादरि

एणकतिकोमहान् कालपुच्छोमृगविशेषः स्वल्पः पृथग्दोषैः शशातोमृगमातृकः अथलावागुणाः लावा-
विष्किरवगोस्युस्तेवतुर्धुधैर्मताः पांशुलोगोरकोन्यश्चर्षोड्कोदन्तरस्तथा लावावहिकरास्त्रिधाज्वरभ्राष्टहे-
लोहिमाः पांशुलश्लेष्मलस्तेषांवीर्योऽलोऽनिलनाशनः गोरोलघुतरोरुहोवहिकारीत्रिदोषजित् पौंड्रकः पि-
त्ररुक्किंचिल्लघुर्वातकफापहः दन्तरोरक्तपित्तघ्नोद्दामयहरोहिमः अथतिन्निरिद्वयगुणाः तिन्निरिर्वर्णदो-
ग्राहीहिकादोषत्रयापहः श्वासकासज्वरहरस्तस्माज्जोरोधिकोगुणैः कलमृगगुणाः एणोऽनिलकफध्वंसी
किंचिपित्तकरोलघुः उलोग्राहीरसेस्वाडुर्वल्योज्वरहरः स्मृतः हरिणगुणाः हरिणः शीतलोवद्विरामू-
त्रोदीपनोलघुः रसेपाकेचमधुरः युगंधिः सन्निपातहा अथवीतरीगुणाः पृथतस्तुनवेच्छाडुर्ग्राहकः शीत-
लोलघुः दीपनोरोचनः श्वासज्वरदोषत्रयास्रजित् शशगुणाः शशः शीतोलघुर्ग्राहीरुहः स्वाडुः सदाहि-
तः वह्निकृत्कफपित्तघ्नोवातसाधारणः स्मृतः ज्वरतीसारशोषास्तश्चासनाशकरश्चसः कुरंगगुणाः
हरिणस्यगुणैस्तुल्यः कुरंगः कथितोबुधैः कालपुच्छगुणाः गुणैरेणसमः कालपुच्छोमुनिनिरीडितः अथ

श्वासकासदाहनुषह्निपुष्टिदः तस्मादल्पांतरगुणाः शालयोमहदादयः रक्तशालियेमगधदेशेदाउद्व्या-
नी इतिप्रसिद्धः अथषष्टिकानांगुणाः षष्टिकामधुराः शीतालघवोवर्ध्वर्चसः वातपित्तप्रशमनाः शा-
लीनांसदृशागुणैः तत्रशावीगुणाः षष्टिकाप्रवरतेषांलध्वीस्त्रिधात्रिदोषजित् स्वाधीमृदीग्राहिणी
चवलदाज्वरहारिणी रक्तशालिगुणैस्तुल्याततः स्वल्पगुणाः परे मुमानसूरान्वणकान्कुलत्या-
न्यमकुलकान् यूषार्थेयूषसाव्यानांज्वरितानांप्रदाययेत् तत्रमुजगुणाः मुजोरुहोलघुर्ग्राहीकफ-
पित्तहरोहिमः स्वाडुरल्पातिलोनेत्रोज्वरहृदनजस्तथा कलमुजोमहामुजोगोरोहरितपीतको म्र-
तोरक्तश्चनिर्दिष्टालघवः पूर्वपूर्वतः सुश्रुतेनयुनः प्रोक्तः प्रधानोहरितोगुणैः हरितः प्रवरस्तेषांक-
थितश्चरकादिभिः अथमसूरगुणाः मसूरोमधुरः पाकेसंग्राहीशीतलोलघुः कफपित्तास्रजिह्वोवा-
तलोज्वरनाशनः अथचणकाः चणकः शीतलोरुहः पित्तरक्तकफापहः लघुः कषायोविहंतीवात-
लोज्वरनाशनः अथकुलस्यगुणाः कुलस्यः कटुकः पाकेकषायः पित्तरक्तकृत् लघुर्विदाहीवीर्योऽलः

मृगमातृकगुणाः गुणैः शशेन सदृशो गदितो मृगमातृकः निवृकं दण्डिमं धात्रीफलमरुम्लं प्रकांक्षते प्रदद्याद।
म्लसात्म्याय कांजिकं वायुरातनं प्रसंगान्निकं कस्य गुणाः निवृकं कृमिसमूहनाशनं तीक्ष्णमम्लमुदरग्रहा-
पहं वातपित्तकफशूलिनेहितं कष्टरुचिरोचनं परं त्रिदोषवन्निहत्य वातरोगनिपीडितानां विषविकला-
नां मलग्रहेष्वगुदे प्रदेयं विश्वविकायां मुनयो वदन्ति अथान्नसाधनप्रक्रियामाह तत्र मण्डस्पलक्षणं
विधिर्गुणाश्च तंदुलानां सुसिद्धानां चतुर्दशगुणोजले रसः सिक्थेर्विरहितो मंडस्त्यनिधीयते शृंगीसैधव
संयुक्तो दीपनः पाचनश्च रसः अन्नस्य सम्यक्सिद्धाज्ज्ञेयामंडस्य सिद्धता पेयायूषयवागूनां विलेपीनक
योरपि मंडोग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्यकृत् ज्वरघ्नस्तर्पणो वल्यः पित्तश्लेष्मभ्रमापहः अथपे-
यायाविधिर्गुणाश्च चतुर्दशगुणो नीरे रक्तशाल्यादिभिः कृता प्रवाधिकास्त्वल्पसिक्थ्या पेयाप्रोक्तानिषा-
ग्वरेः सातिलध्वीयाहिणी च धातुपुष्टिविधायिनी तृड्ज्वरानिलदोर्वल्यकुक्षिरोगविनाशिनी स्वेदो मि-
जननी ज्ञेया वातवर्धो नुलोमनी शृंगीसैधवसंयुक्ता दीपनी पाचनी च सा आमशूलहरी रुच्यास्यादिवंध

भा. प्र.
२६

विनाशिनी अथ प्रमथ्यायाविधिगुणाश्च प्रमथ्याप्रोच्यते द्रव्यपलात्कल्कीकृता च्छताततोयेऽष्टगुणितेतस्याः
यानमाहुः पलद्वयं द्रव्यपाच्यद्रव्यंतस्याः पलद्वयशेषायाः गुणैः प्रमथ्यापेयावत्ततो लब्धीविशेषतः अथ यू-
षस्यविधिगुणाश्च अष्टदशगुणेन रिरिच्छीधान्यशृतीरसः विरलान्नोद्यनः किंचित्पेयातोपूषउच्यते उक्तः
सावनिर्ग्रहोरुचिस्त्वविशेषतः यूषस्य प्रकारांतरमाह कल्कद्रव्ययलंशुंवीपिप्पलीचार्धकार्षिकी
वारिप्रस्थेन विपचेत्तद्रवो यूषउच्यते अथ मर्थः यूषां पलमितं तत्कल्कीकृतं शुंवीपिप्पलीचस
मुदितार्धकर्षणितकल्कीकृता उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणापचेत् तद्रवो यूषः यूषो बल्योलघुः
याके सक्त्यः करान्यः कफायहः अथ मुहयूषविधिः हृदटीकायां तत्रांतरे मुहानां द्विपलंतोयेष्टत
मर्धतको निते पादस्थं मर्दितं घृतं दाडिमस्य पलेन तत् युक्तं सैधवविस्वाकंधान्यकैः ॥ पादकांसिकैः
कराजीरकयोश्चूर्णश्राणैकेनावचूर्णितं संस्कृतो मुहयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः अथ मुहयूषगुणाः
मुहानामुन्नमो यूषोदियनः शीतलो लघुः वण्येर्द्धिज्जुसदाहकफपित्तज्वरास्तजित् अथ मुहामलकयू

षगुणाः मुक्तामलकयूषस्तुनेदीपितानिलायहः तड्दाहशमनः शीतोमूर्त्तिश्रममहायहः अथमसूर
यूषगुणाः मसूरयूषः संग्राही वृंहिस्वाङ्गः प्रमेहनुत् अथयवाग्वादिविधिगुणाश्च यवागूः षड्गुणेतो
येसंसिद्धाघनसिलिका एषकद्रवेस्तुविरलैः संयुक्ताज्वरिणेहिता यवाग्द्दोषनीयलघ्वीतृलाम्नीम
स्तिशोधिनी श्रमहानिहरीयथ्याज्वरेचैवातिसारके अथविलेप्याविधिगुणाश्च चतुर्गुणंचुसं
सिद्धाविलेयीघनसिलिका एषकद्रवेणरहितारव्याताश्लिथिलभक्तिका संसिद्धाश्रतीवसि
द्धा विलेयीगिलहस्थीश्रतिलोके विलेयीदीपनीवल्पाहृद्यासंग्राहिणीलघुः व्रणक्षिरोमिणां
पथ्यातर्पणीतड्ज्वरायहः अथनक्तस्यविधिगुणाश्च जलेचतुर्दशगुणेतंडुलानांचतुःपलं वि
पचेत्स्रावयेन्मराडंतप्तंमधुरंलघु चक्रदत्तस्तु अन्नपंचगुणेतोयेयवागूषड्गुणेपचेदिति
अत्रान्नंनक्तं तथाच निस्साखीनक्तमंधोन्नमोदनीखीसदीदिविरित्यमरः नक्तं वह्निकरं पथ्यंत
र्पणंमूत्रलंलघु सुधौतंप्रसृतंचोषंविशदंगुणवत्तरम् अधौतमश्रुतंशीतं हृष्यगुरुकफप्रदं

भा. प्र.
२७

अत्युष्णवलह्नकं शीतं शुष्कं च ऊर्जरं अतिक्लिन्नं गलानिकरं डुरिरं तुंडलान्वितं अतिक्लिन्नं सजलं यत्पर्युषि
तं नृषतंडलजं सच्यं सुगंधिकफहृत्त्रघु वांतास्थापितमंदाग्निविरिक्तानां प्रशस्यते अथ रसौदनविधिः चंद
टीकायां तंत्रांतरे मांसलं सक्चिजं मांसं तथा न स्थिचतैत्तिरेः चतुः पलो न्मितं सूक्ष्मं कल्पितं क्षालितं जले
पिप्पली पिप्पली मूलं शुंठी जीरक धान्यकैः दिशाणैः संयुतैस्तोये काथ्य मर्दको न्मिते पादस्थिते ज
ले तत्र दाडिमा त्वुटिता न्नयेत् तं रसं मर्दितं सम्यक् हिङ्गुः सैधव जीरकैः संयुक्तं धूपितं पथ्यं शुधानां शु
द्धिकांक्षिणाम् अथ रसौदनगुणाः रसौदनो गुरु रूष्णो वृष्यो वातज्वरापहः केवलजलसाध्यानां मंडा
दीननिधायौषधसाध्यानां प्रक्रियामाह साध्वं चतुष्पलं प्रत्यं चतुः षष्टिपलं चतुनी तत्काथेनार्धसि
हेन मंडयेयादिसाधयेत् रुद्धवैद्याः पलं प्रत्यं ग्राहयंत्यातर्के न सि नेषजस्यातिवाक्कल्यात्कदाचि
दरुचिर्नवेत् ये रन्ने रोषधेये श्रुता मंडादयो बुधेः विचार्य तद्गुणानेतां सद्गुणानेव निर्दिशेत्
अथौषधसिद्धायाः पेयाया गुणाः अन्नकाले हिता पेया यथास्वपाचनैः कृता दीयनीया चनी

लघ्वीज्वराक्षनिज्वरापहा यथास्वपाचनैः कृता यथादोषपाचनैः कृता यथा पंचमूल्याः कषायं
तुपाचनं वातिकेज्वरे सक्षौद्रयेत्रिकेमुस्ताकटुकेंद्रयवैः कृतं पिप्पल्यादिकषायंतुपाचनं कफ
जेज्वरे लघुनापंचमूलेन पिप्पल्यासहधान्यया महत्यापंचमूल्याथवाघ्रीडः स्यत्रगोक्षुरैः
सिद्धानिमिषगन्धानिप्रयुंजीत यथाक्रमं वातपित्तेश्लेष्मपित्तेकफवातेत्रिदोषजे अयमर्थः वा
तपित्तेलघुनापंचमूलेन सिद्धान्यत्रानिमिषकप्रयुंजीत शालिपर्णीएष्टिपर्णीकंटकारीद्यंतथा
गोक्षुरः पंचमः प्रोक्तः पंचमूलमिदं लघु श्लेष्मपित्तेपिप्पल्यासहधान्यया कफवाते महत्यापंच
मूल्या श्रीफलः सर्वतोमद्रायाटलाणिकारिका शपोनाकः पंचमः प्रोक्तः पंचमूलमिदं महत्
त्रिदोषजेवाघ्रीडः स्यत्रगोक्षुरैः पेयां वास्तुशालीनां वस्त्रियाम्बुशिरोरुजिश्चदंष्ट्राकंटकारीभ्यां
सिद्धान्ज्वरहरीपिवेत् विवधवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृतां सर्पिषतीपिवेत्येयांज्वरीदोषा
नुलोमनी कासांश्चासीचिहिकीचपंचमूलीशृतां पिवेत् यवोऽन्नं अत्रपंचमूलीहृहतीलघ्वी

भा. प्र.
२८

चहिता तथासृतांयेयांयिवेदित्यर्थः येयानेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चामिदीपिकावातमूत्रपुरीषाणां
दोषाणांचानुलोमिका स्वेदनायचसोसत्वाद्दिवत्वात्तृशमायच आहारभावात्प्राणायसरत्वाच्चा
घवायच ज्वरघ्नीहेतुसात्म्यत्वात्तस्मात्तां पूर्वमाचरेत् हेतुसात्म्यत्वात् हेतवोवातपित्तकफास्ते
षांसात्म्यत्वात् यवकोलकुलत्थानांमुद्गमूलकशुंभयोः एकैकंमुष्टिमादायपचेदष्टगुणोज
ले पंचमुष्टिकद्रव्येषवातपित्तकफापहः शूलैप्रशस्यतेगुल्मेकासेश्चासेक्षयेज्वरे पंचमुष्टि
कयूषः रुधमूत्रपुरीषस्यगुदेवर्त्तिनिधाययेत् पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधितां पा
ययेतयवागूंवामासृताद्यनुलोमनी पेयायायवाग्वाश्चकुचिदयवादमाह मक्षत्ययेमद्यनित्ये
ग्रीष्मेपित्तकफोस्थिते ऊर्ध्वगोरक्तपित्तेचयवागूर्नहिताज्वरे दाहछर्द्यर्दितंक्षामंनिरन्तत्क्षया
न्वितं शर्करामधुसंयुक्तंयाययेत्क्षान्ततर्पणं क्षान्ततर्पणंक्षान्तसकुरूपंतर्पणं तथाच दाहछ
र्दितंक्षामंनिरन्तत्क्षयान्वितं घर्मात्तिसद्यपंचापितोयालोडितसकुंकं शर्करामधुसंयुक्तंयायये

लाजतर्पणम् ज्वरायहेःफलरसैर्युक्तमन्नंहितंकचित् संतर्पणस्वरूपं चाहधन्वंतरिः प्राक्षादाम
खार्जूरमृदितांबुसशर्करं लाजाचूर्णसमध्वाज्यंसंतर्पणमुदाहृतं लाजाचूर्णप्राक्षादिजलशर्करास
ध्वाज्यसहितंतर्पणमुक्तमित्यर्थः लाजसक्तुगुणाश्चगुणाग्रंथे लाजानांसक्तवःक्षौद्रसितायुक्ताविशे
षतः छर्द्यतप्सारतड्दाहविषमूर्च्छाज्वरायहाः चरकश्च तत्रतर्पणमेवादौप्रदेयंलाजसक्तुनिः
ज्वरायहेःफलरसैर्युक्तंसमधुशर्करं ज्वरघ्नानिफलान्याहचरकएव प्राक्षादाडिमखार्जूरप्रिया
लैःसपस्वकेः तर्पणार्हस्यदातव्यंतर्पणंज्वरशान्तये प्रियालमत्रयकंफलंनतन्मृताविगुरुत्वा
त् तर्पणार्हस्यदाहछर्द्यतृषार्त्तस्यलघितस्यक्षीणस्येत्यर्थः अमोघवासानिलजेहितोनिमंरसोदनः
रसोऽत्रमांसरसःतेनसिक्तश्चोदनोरसोदनः अन्नेनमंजनमित्यनेनसमासः मुद्गपूर्वोदनःचेवहे
तःकफसमुत्थिते सएवसितयायुक्तःशीतःपित्तज्वरेहितः सएवमुद्गपूर्वोदनएव कृशोल्पदो
षोयःक्षीणकफोजीर्णज्वरान्वितः विवंधामृष्टदोषश्चरुहःपित्तानिलज्वरी प्रियासार्त्तःसदाहृद्यपय

भा. प्र.
२९

सससुरवीनवेत् अन्यच्च अजाङ्गुगुडोयेतयातव्यञ्चरशांतये जीर्णेज्वरेकफेहीरंस्यादमृतोयमं
तदेवतुपयः पीततरुणेहंतिमानव तरुणेज्वरे अन्यच्च जीर्णेज्वरेकफेहीरंस्यादमृतोयमं तदे
वतरुणेपीतविषकृतिमानव अथज्वरिणोनियमानाह नदिरद्यान्नपूर्वन्हेनानिष्पादिकदाचन
नतीक्ष्णान्गुरुप्रायंभुंजीततरुणज्वरी नजातुतर्प्ययेत्प्राज्ञः सहसाज्वरकर्षितं तेनशंसमितोप्यस्य
पुनरेवमवेज्वरः अथज्वरविमुक्तेः पूर्वस्यमाह दाहः स्वेदोन्नमस्तलाकंयविड्निदसंज्ञताः कू
जनंवातिवैगंध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे विड्निदमलप्रवृत्तिः अथसंपदादित्वाज्ञावेकिं कूजनं कुं
यनं अतिवैगंध्यगात्रस्य ज्वरमुक्तौनविष्येत्यामेतल्लक्षणंभवति ननुदोषक्षयंविना नव्याधिनि
वृत्तिः हीणश्चदोषः कथमेवंविधंरूपंकरिष्यति उच्यते कश्चित्हीरणोपिविनाशकालेस्वशा
क्तिंदर्शयति यथानिर्वाणावस्थायां दीपोविशेषात्प्रज्वलति वाग्मनोप्याह धातुप्रक्षोभयन्द्दो
षोमोक्षकालेविलीयते ततो नरः श्वसनं कूजनं वमनं स्विद्यन्नवेष्टत इति नवेष्टते अवेष्टस्या

२९

त विदोषजेज्वरे ह्येतदंतर्वेगे च धातुगे लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन्स्वेददर्शनं एतद्वाहादि
कं लक्षणं मोक्षकाले एतेष्वेव ज्वरेषु स्यात् केषु विदोषजे अंतर्वेगे धातुगे ज्वरे अन्यस्मिन्स्वेदमा
त्र दर्शनं न भवति अथ ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह देहो लघुर्वायुगतं कृममोहतापः पाको मुखे क
रणसौष्टवमप्यथ त्वं स्वेदस्तवः प्रकृतियोगिमनो न्नलिप्सा कंडूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि
सुश्रुतोप्याह स्वेदो लघुत्वं सिरसः कंडूः पाको मुखस्य च क्षवयुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य ल
क्षणं अथ ज्वरमुक्तस्य नियमाः आयामं च व्यवायं च स्नानं च कर्मणानि च ज्वरमुक्तो न सेवे
त यावन्नोवलवान् भवेत् अन्यच्च आयामं च व्यवायं च प्रवातं शिशिरं जलं ज्वरमुक्तो न सेवेत्
यावन्नोवलवान् भवेत् अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्यात् पुनर्ज्वरं तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्ना
नं विषमिधत्तयेत् यावन्नवलवर्णमिर्वपुषः प्रकृतिर्न भवेत् तावज्ज्वरेण मुक्तो
पि वर्जनीयानि वर्जयेत् अथ वातज्वराधिकारमाह तत्र वातज्वरस्य विप्रकृष्टसंनिष्कृष्टकारण

भा. प्र.
३०

कथनपूर्विकासंप्राप्तिमाह वातलाहारवेद्यान्यावायुरामाशयाश्रयः वहिर्निरस्यकोशान्निज्वरक
त्स्याप्रसानुगः अथतस्यपूर्वस्यमाह जंभात्यर्थसमीरणादिति समीरणज्वरे
उत्पत्त्यति अत्यर्थजंभास्यात् जंभाचप्रमादिपूर्विकानवति वातज्वरस्यलक्षणमाह वेपथुर्वि
षमोवेगः कंठोष्ठमुखशोषणं निद्रानाशः क्षवस्तंभोगात्राणां रोक्षमेव च शिरोहृन्नात्ररुग्वक्त्रं
वैरस्यगात्रविद्धता शूलधमानेजंभणं च नवंत्यनिलजेज्वरे एतानिलक्षणा निप्रायोभा वित्वेन
मुश्रुतेन निर्दिष्टानि च कारादन्यान्यपि चरकनिदाने उक्तानि बोद्धव्यानि तान्येव श्लोकेन प्रह
श्यंते नवंति विविधा वातवेदनाः पादसुप्तता पिंडकोदेषनं कण्ठिनो वक्त्रकषायता जस्त्रसा
क्षोहनुस्तंभो विश्लेषः संधिजानुनोः शुष्काकासो वमिर्लोमदंतहर्षः प्रमत्रमो अरुणं मूत्रने
त्रादितृप्प्रलोपोलकामिता विषमोवेगः शरीरोलतादिरूपोज्वरवेगो विषमो नवतीत्यर्थः
क्षवस्तंभः छिकायाः अनावः तथा च वाभटः हर्षेरोमां गदंतेषु वेपथुः क्षवथोग्रहृत्तिवरको

३०

पित्तवयूनां विनिग्रह इति शिरोहृद्गात्ररुक्गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छर्प्रयोगस्तत्र तत्र विशेषे
ण वेदना बोधनार्थः अथ वातज्वरे चिकित्सा आमोशयस्थो हृत्वाग्निं सामोमर्षा निधाय यन् विदधा
ति ज्वरं दोषस्तस्माच्छंघनं माचरेदिति वचनात्सामान्यतो ज्वरि मात्रस्य यावद्दारोग्यदर्शनं लंघनानिधा
ने वातज्वरिणो लंघनविधाने विशेषमाह चरकः ज्वरितं षडहेतीते लध्वन्नं प्रतिनोजितं याव
न्मंशमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषकः सुश्रुतोऽप्याह वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण ये त्रिके श्ले
ष्मिको द्वादशाहेन ज्वरे युंजीत नैषजमिति नन्वन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदन्नं विना प्राणे
तिः कथं स्यात्तव्यमित्याह दोषाणामेव सात्राकिर्लघने यासहि लुता न हि दोषद्वये कश्चित्सो
ढंशक्नोति लंघनं मिति नैषजमाह श्रीफलः सर्वतोभद्रा कामदती च शोणकः तर्कारी गो
चुरः चुफा वृहती कलशः स्थिरा रास्ना कणा कणामूलं कुष्ठं शंखी किरातकः मुस्तो मृता
वलावालं प्राक्षायासः श्राता किका एषां कायो निहत्येव प्रमंजनकृतं ज्वरं सोऽप्यप्रवंचयोगोऽयं स

वयोगवरःसृतः श्रीफलोदित्वः सर्वतोभद्रार्थमारी कामरुतीचपाटला शोणकः सोनापावीइ
तिलोके तर्कारीगणिकारिकाकलसीएष्टिपरणि स्थिराशालिपर्णी वालंसुगंधवाला यासोयवासः
दशमूलादिकाथः सुश्रुतस्तु पंचमूलीकषायंतुपाचनंवातिकेज्वरे पंचमूलीचात्रहृत्पंचमूली
अतएवविशती श्रीपर्णितर्करीश्रीफलटिंडुकपाटलामूलेः पाचनमुचितंमारुतज्वरितज्वरहा
रिवारिणिकथितैः वातज्वरहारिवारिणिकथितैः हृत्पंचमूलीकाथः किराताहामृतोदीम्वह
तीक्ष्णगोक्षुरैः त्रिपर्णिकलशीविश्वैः काथोवातज्वरायहः उदीच्यंवातकं त्रिपर्णिशालिपर्णिक
लशी एष्टिपर्णी किरातादिः काथः गुड्डीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनंशृतं वातज्वरेतथायेयंका
लिगंसप्तमेहनि कासिगंसर्तणेंद्रयवंसृतं विशती विश्वामृताग्रंथिकसिद्धतोयंमारुज्वरः स्यात्पि
वतःकृतोऽयं काथोऽथकुसुंवरुदेवदारुक्षुद्रौषधैः पाचनमत्रचारु ओषधंशुंठीकाथः पाचन
मितिदेदाःप्रमाणमितिबत पंचमूलीवलारास्नाकुलत्यैःसहयोष्करैः काथोहन्याच्छिरःकंपय

वनेदंमरुज्वरं पंचमूलीविल्वादिः सहस्रं च मूल्यादिः काथः कणारसो नामृतवल्लीविश्वानिदिग्धि
कासिङ्कभूमिनिर्वैः समुस्तकेसचरितः कषायोहिताशिनोहंतिगाद्यानिमांस्तु ज्वरं मरुडसिमुद्र
वं तथा वलासजं चानलमंदतां च कंवावरोधं हृदयावरोधं स्वेदं च रोमां च हिमत्वमोहान् करैणादिः।
काथः शुद्धं शंकरशुक्रमक्षतुलितं मारारिनारीरजस्तावत्तावदुमापतिस्फुटगालालंकारवस्तु।
सूतं तावत्येव मनःशिलाचविमलातावत्तथाटंकणं शुंठीक्षुदामिताकणावमरिचं दिक्पाल।
संख्यात्तकं विषादिवस्त्रनिशिलोपरिष्ठादिचूणयिषाससिशोधयेच्च ततस्तुरवल्वेरसगंधकौचवृ
ण्वितजामस्युगं विमर्द्य कल्पतरुना मधेयोयथार्थनामारसः श्रेष्ठः समीरणश्लेष्मगदान्हरते
मात्रास्पृगुं जैका आर्द्रकेण सममेष न हितो हंति वातकफसंभवज्वरं श्वासकासमुरवसेकश
ततावन्हिमांश्च विस्वीश्वनाशयेत् नस्येनाश्वेव हरति शिरोर्त्रिकफवातजां मेहं महान्तमपि च प्रला
पंस्तवयुग्रहं कल्पतरुसः सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महाज्वरं कुशः प्रदेयोत्र विषमहौषध।

मागधिकोषणद्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्दितं कमविवर्धितमुहलतिज्वरं त्रिपुरनैरव एषरसोदरः शुभ
 णिः मारितं ताम्रं तस्य भागाः पंच रक्तकं हिं गुलं तस्य भागाः षट् मात्रास्य रक्तिकार्द्रं त्रिपुरनैरवरसो
 ज्वरे वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं जंघायाश्चातिशूलिनि पीनसश्वाससाधिव्येकारयेत्तद्विधानवित् स्रोतसां
 मार्द्रं कृत्वानीत्वा पात्रकमाश्रायं हत्वा वातकफस्तंभस्वेदोज्वरमयोहति मर्परश्च यटस्थितः
 कांजिकसंसिक्तवायुकास्वेदः शमयति वातकफामयमस्तकशूलान्गन्गादीन् वायुकास्वेदः कं
 ये शिरोहृदयगात्रव्यथायां जंघायां पादसुप्ततायां पिंडिकोदेषने कस्तूसादेहनुस्तंभेलोमहर्षे च मातु
 लुंगफलकेसरोद्धतः सिंधुजन्ममरिचान्वितो मुखे हंति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशुजडताम्
 रोचकं इति कवलः करतोष्णमुखशोषे अन्यच्च शर्करादादिमात्र्यां च प्राक्षादादिमयोस्तथा
 कल्कं विधारयेदास्येशोषवैरस्य नाशनं प्राक्षामलकयोः कल्पं सधृतं वदने क्षिपेत् तेन धृष्ट्वा मु
 खस्यांतः कुर्वीत प्रतिसारणं जिह्वातालुगलांतस्थः संशोषस्तेन शाम्यति सुरसंजायते वक्त्रं रु

विर्जवतिभोजने निद्रानाश्रयनिद्रानमाह नावनलंघनंविताच्यायामःशोकनीकुधः एनिरिवम।
वेत्तिप्रानाशःश्लेषातिसंक्षयात् विकित्तामाह भृष्टंतुविजयाचूर्णमधुनानिशिमक्षयेत् निद्रानाशे
तिसारेचगृह्णण्यावकक्षये गुडं पिप्पलिमूलस्यचूर्णेनालोडितंलिहन् विरादपिचसंनष्टंनिद्रा।
प्राप्नोतिमानवः वायसजंघामूलंमूलंवाशिरसिकाकमाच्याश्च विधृतंनिद्राजनकंस्तुक्मूलंवा।
शृतंसगुडं पीतमितिशेषः मूलंतुकाकमाच्यावर्धसूत्रेणमस्तकेनियतं विदधातिनष्टनिद्रे
द्रामाश्वेवसिद्धमिदं शीलयेन्मंदनिद्रस्तहीरमद्यरसान्दधि अन्यंगोद्वर्जनस्तानंमूर्धकणाक्षि
तर्पणं रसमांसरसं कांतावाऊलताश्लेषोनिर्वृत्तिःकृतकत्यता मनोनुकूलाविषयाःकामंनि
द्रासुखप्रदाः रसेशाकेचसूपेचसर्पिर्घृष्ययसुच निद्रासंजनयत्याशुपलांदुरुपयोजितःर
सेमांसरसे ऐह्यवंपोतकीमाषाःसुरामांसरसःपयः गोधूमतिलमत्स्याश्चनिद्रांकुर्वतिदेहिनां
निद्रानासे दारुहेमवतीकुष्ठशताकाहिगुसैधवेः लिपेत्कोष्ठैरम्लपिष्टैःशूलाध्मानयुतोदरं।

भा. प्र.
३३

हेमवतीश्वेतवचा दारुषङ्गलेपः शूलाध्मानयोः कटुतैलंकणाहिगुवचालशुनसाधितं उल्लंविनि
हितंहंतिकर्णयोर्निःस्वनमथां तैलंकर्णश्वने कणासुगंधिवचयाषवान्याचसमन्विता तांशूला
सहिताहंतिशुष्ककासंमुखेष्टता शुष्ककासे अथाप्तमाह प्रमोयवासानित्तजेहितोनित्यंर
सौदनः मुमामलकयूषस्तुवधविक्कायदीयते रसोविहितमांसरसः पेयामारक्तशालीनांवस्ति
याम्बुशिरोरुजि श्वप्रंष्ट्रकंटकारीन्यांसिद्धांज्वरहरीपिवेत् कासीस्वासीचहिकाचयंचमूलीश्व
तांपिवेत् पेयामितिशेषः इतिवातज्वराधिकाराः अथपित्तज्वराधिकारः तत्रपित्तज्वरस्य
विप्रकृष्टसंनिवृष्टकारणाकथनपूर्विकांसंप्राप्तिमाह पित्तलाहारस्वेष्टान्यांपित्तमामाशयाश्र
यं वहिर्निरस्यकोष्ठाग्निज्वरकृत्याप्रसानुगं पित्तस्ययंगुत्वात्तेनकोष्ठाग्नेरुष्मावहिर्नेतुंनशक्य
ते यतःप्राह पित्तंयंगुकफःयंगुःयंगवोमलधातवः वायुनायन्ननीयंतेतत्रगच्छंतिमेष्टवत
ततोत्रपित्तंवातसहायंबोधयं यतःप्राह प्रव्यमेकरसंनास्तिनरोगोऽप्येकदोषजः एकस्तुकु

३३

पित्तोदोषद्वयानपिकोपयेत् अथतस्यपूर्वरूपमाह पित्तान्नयनयोर्देहिइति पित्तज्वरेऽ
त्यस्यतिनेत्रदाहः स्यात् सचदाहः श्रमादिपूर्वकोभवति पित्तज्वरस्यलक्षणमाह वेगस्ती
क्ष्णोतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः कण्ठोदोषमुखनासानांपाकः स्वेदश्च जायते प्रलापो
क्लृक्कटुता मूर्च्छादिहोमदस्तृषा पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्रिकेभ्रमएव च अतिसारः पित्त
स्य सरत्वात् सप्रवाप्रवृत्तिर्न त्वतीसार एव तस्य ज्वरो यद्रक्तत्वाद्धमिः यदा पित्तं कफस्थानं
याति तदा बोद्धव्या प्रलापो न र्यकं वचः मूर्च्छास्ति पादे रज्जानं मदः पूगकोप्रवधत्तूरमक्षणा
दिबोभ्रमता भ्रमश्च क्रास्त्वस्यैव रज्जानं चकाराप्रक्तकोठादयो बोद्धव्याः अथ पित्तज्वरचिके
त्सा आमशायस्थो हत्वाग्निं सामोमागान् विधापयन् विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तन्घनमात्र
रेत् इति वचनात् सामान्यतो ज्वरितमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लंघनानिधाने पित्तज्वरिणो लं
घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः पैत्रिके दशरात्रेण ज्वरे युं जीतने षजमिति वचनाद्दशरात्रेण।

भा.प्र.
३४

लघनवताव्यतीतेनेत्यर्थः किंतु तन्मेषजंतदाह तित्तामुस्तायवैः पाठाकटुफलाभ्यां सहोदकं
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पित्तकेज्वरे तित्तादिकाथः पर्पटोवासकस्तित्ताकैरातो धन्यया
सकः प्रियंगुश्चकृतः काथएषां शर्करया युतः पिपासादाहपित्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं जयेत् पर्प
टादिकाथः द्राक्षाहरीतकीमुस्ताकटुकाकृतमालकः पर्पटश्चकृतः काथएषां पित्तज्वरापहः
मुखशोषप्रलापांतर्द्दहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् पिपासारक्तपित्तानां शमनोन्नेदनोमतः द्राक्षादिक्वा
थः पटोलयवधान्याकं मधुकं मधुसंयुतं हंति पित्तज्वरं दाहं तृक्षाचातिप्रमाथिनी पटोलादिक्वा
थः गुड्यामलकीयुक्तः केवलोवापि पर्पटः पित्तज्वरं हरेत्तृणं दाहशोषभ्रमान्वितं गुड्यादि
क्वाथः एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशकः किंपुनर्यदियुज्येत चंदनोशीरवालकैः
श्रीवेरचंदनोशीरघनपर्पटसाधितं दद्यात्पुशीतलं वारित्कटुहृज्ज्वरदाहनुत् श्रीवेरादिक्वा
थः नूनिवातिविषालोप्रमुस्तकेन्द्रयवामृता वालकंधान्यकं विल्वंकषायोमाह्निकावितः

३४

विभ्रमेदस्यासकासांश्चरक्तपित्तज्वरं हरेत् भूनिंवादिः काथः प्रादाचंदनपसानिमुस्तातिक्ता
मृतापिच धात्रीवालमुशीरश्चलोधेप्रयवपर्पटाः परस्परकंप्रियंगुश्चयवासोवासकस्तथा मधु
कंकुलकंचापिकिरातीधान्यकंतथा एषां कायोनिहंत्येवज्वरं पित्तसमुत्थितं तृणादाहंप्रा
तापंचरक्तपित्तं मंलमं मूर्च्छां हृत्तथाशूलं मुखशोषमरोचकं कासंश्वासं च हृत्तासं नाना
येनात्र संशयः महाप्रादादिः काथः ससितो निशि ययुषितः प्रातर्धान्याकतंडुलकाथः पीतः
शमयस्य चिरादंतर्दाहं ज्वरं पैतं धान्याककाथः अमृतायाहिमः प्रातः ससितः येनिकं ज्वरं वा
सायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरानजयेत् यलाशस्य वदयां वा निवस्य मृडपल्लवैः अम्लपिप्पेः
प्रलेपोऽयं हन्याद्वाहयुतं ज्वरं उन्नानमुत्तस्य गभीरताम्रकां स्यादि पात्रे निहिते च नानौ शीतांबुधा
रावक्रलापतंती निहंति दाहं त्वरितं ज्वरं च यथा तैलघृतक्षौद्रैर्लिहन्दाहज्वराय हं कासासक
पित्तवीसर्पश्चासान्तिवमीनपि तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन क्षौद्रेण पिलि

भा. प्र.
३५

ह्यात् कांजिकार्प्रयटेनावगुंठनं दाहनाशनं अथगोतकसंस्विन्नशीतलीकृतवाससा द्वाप्रामल
ककलेनकवलोद्ग्रहितोमहः पक्वदाडिमबीजैर्वाधान्यकलेनवक्वचित् धान्यात्रधान्यकं इतिक
चलः अथान्नमाह दाहवम्यद्वित्त्वाभंनिरन्नं तृप्तयान्वितं शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्प्य
णं लाजतर्प्यणं लाजसकुरूपंतर्प्यणं संतर्प्यणस्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरविक्रित्वायां मुह्यूषो
दनोदेयः स्त्रियायैत्रिकेज्वरे हर्म्यशुभ्राभ्रसंकासेनाशोककरशीतले मलयोदकसंसिक्ते
स्वप्नापिक्वज्वरीनरः हारावलीचंदनशतिलानां मुग्धेषुष्पांवरभूषितानां नितंबिनीनां सुया
योधराणामालिङ्गनान्याशुहरंतिदाहं वाप्यः कमलहासिराजोजलयत्रगरहाः शुभाः नार्यश्चंद
नदिग्धांयोदाहदैर्न्यहरामताः इतिपित्तज्वराधिकारः कफज्वराधिकारोयत्त्रकफज्वरस्य
विप्रकृष्टसंनिष्कृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह श्लेष्मलाहारचेष्टान्यांकफश्रामाश्रया
श्रयः वहिर्निरस्पकोष्ठाग्निज्वरहृत्स्पाप्रसानुगः कफस्यकोष्ठाग्नितेजसोवहिर्नयनेयंगुस्त्रादा

शंकायांजातायांपित्तस्यैवसिद्धान्तोबोधयः अथतस्यपूर्वरूपं कफान्नात्रानिन्दनमिति कफज्वरेत्य
व्यति अन्नाननिलाषः स्यात्सन्वप्रमादिपूर्वकोनवति अथकफज्वरस्यलक्षणमाह स्तेमित्यस्तिमितोवे
गश्चालस्यमधुरास्यता शुल्कमूत्रपुरीषत्वंस्तंनस्तत्तिरथापिच गौरवंशीतमुक्तेदोरोयहर्षोतिनिप्रता
प्रतिश्रपायोऽरुचिःकासः कफजेदोगोश्चशुक्लता स्तेमित्यंशंगानामार्द्रयवगुहितत्वमिवस्तिमितो
वेगःज्वरस्यमंदोवेगः आलस्यंसमर्थस्यापिकर्मण्यनुत्साहःस्तंनश्रंगानम्रता तृप्तिःअन्नानिलाषे
सत्यपित्तोजनासामर्थ्यं गौरवंगात्राणां शीतंलगाति उक्तेदुःखमनोपस्थितिरिव अतिनिप्रतानिप्रा
धिकां प्रातिश्रपायोनासारोगविशेषः अरुचिर्नोजनानिच्छा चकारात्पिडिकाःश्वेताभ्रुवप्रसेक
श्चर्दिस्तंद्राहृदयोपलेपउल्लानिलाषोवन्निमांश्चमिति प्रशोकःपिडिकाःश्वेताश्चर्दिस्तंज्ञोहकामता कफे
नलितंहृदयंनवेदग्नेश्चमंदता अथचिकित्सा आमारायस्योहत्वाग्निंसामोमार्गान्विधाययन् वि
दधातिज्वरंदोषस्तस्मात्त्रंघनमाचरेदितिवचनात्सामान्यतो ज्वरमात्रस्ययावदारोमादर्शनंलंघनानि

भा-प्र-
३६

धाने श्लेष्मज्वरिणोलंघनविधाने विशेषमाहश्रुतः श्लेष्मिकोदादशाहेनज्वरेयुंजीतनेषजमिति दादशाहेन
लंघनवताव्यतीतेनेत्यर्थः किंतुनेषजंतदाह पिप्पल्यादिकषायंतुकफजेपरियाचनं पिप्पल्यादिगणमाह
पिप्पलीपिप्पलीमूलंमरिचंगजपिप्पली नागोरंचित्रकंचव्यरेणुकैलाजमोदिका सर्वयोहिंगुनार्गीचया
वेद्रयवजीरकाः महानिंवश्चमूर्वाचिविषातिक्ताविडंगकं पिप्पल्यादिगणोद्देषकफमारुतनाशनः
गुल्मशूलज्वरहरोदीयनश्चामपाचनः पिप्पल्यादिः क्षौद्रोपकुल्यासंयोगःश्वासकासज्वरायहः
ल्पीहानंहंतिहिक्कांचलानामपिशस्यते पिप्पलीत्रिफलांचापिसमनागांज्वरीलिहन् मधुनासर्विषा
चापिकासश्वाससुखीभवेत् कट्फलंयौष्करंशृंगीकलातुमधुनासहस्वासकासज्वरंशीघ्रंलेहोऽयंकफ
नाशनः कट्फलंयौष्करंशृंगीयवानीकारवीतथा कटुत्रयंचसर्वाणिसमनागातिचूणयेत् आद्र
कस्वरसैर्लिह्यान्मधुनावाकफज्वरी कासश्वासारुविच्छर्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये अष्टांगवलेहः सि
उवारदलकाथंकणाग्रंकफजेज्वरे जंघयोश्चवलेहीणेकणेवापिहितोपिवेत् यवानीपिप्पलीवा

३६

सातथास्वसवल्कलं एषांकाथोपिवेत्काशेष्वासेचकफजेज्वरे वासाक्षुद्रामृताकाथःक्षौद्रेणज्वर
कासहृत् वासादिः मरिचं पिप्पलीमूलं नगरं कारवी कणा चित्रकं कद्रफलं कुष्ठं सुगंधिवचाशि
वा कंटकारी जटायुंगीयवानी पिचुर्मंदकः एषांकाथोहरत्येवज्वरं सोपद्रवं कफात् मरिचादिः वा
तज्वराधिकारोक्तः कल्पतरुसोपि कफज्वरे दातव्यस्तस्य कफव्याधिहरत्वात् सिंधुत्रिकटु
राजी निरुध्केणा कफे हितः कवल इति शेषः अथान्नमाहः मुन्यूषोद नोदेयो ज्वरे कफसमुत्थे
ते इति कफज्वराधिकारः अथ वातपित्तज्वराधिकारः तत्र वक्ष्ये ज्वरस्य विप्रकृष्टसंनिहृष्ट
कारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह तत्र वातपित्तज्वरस्य वातपित्तकरैर्वति पित्ते आमशयाश्रये
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगोज्वरकारिणी स्यातामिति शेषः तस्य पूर्वस्य माह प्रागूये वातपित्तस्य
भवतो वातपित्तैके ज्वर इति शेषः अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह तल्लामूर्च्छा त्रिमोहा होनिद्रा
नाशः शिरोरुजा कंठस्य शोषो वमथूरो महर्षेरिति श्रमः पर्वनेदं ज्वरं भास्व वातपित्तज्वराकृतिः

पर्वनेदः पर्वणि निद्यंतश्चेति संधिषु व्यथा अथ चिकित्सा वातपित्तज्वरे देयमौषधं पंचमेहनि किरा
तत्किममृतां प्राक्षामामलकी सटी निःकाथ्य सगुडं काथं वातपित्तज्वरे पिवेत् किरातादिः गुडचीपय्य
रोमुस्तं किरातो विष्णुनेषजं वातपित्तज्वरे देयं पंचमप्रमिदं शुभं पंचमप्रकाथः त्रिफला शाळ्मली रास्ना
राजतद्यास्तस्रकैः शृतमं बुहरत्याशु वातपित्तमवज्वरं त्रिफलादिः मधुकसारिवा प्राक्षामधूका
श्रंदनोत्पलं काशमरीफलकं लोध्र त्रिफलापप्लके चारं परुषकमृगाले च क्षिपेत् संचूर्य वारिणि
निशेषितं सिताक्षौ प्रलाजयुक्तं तु तपिवेत् वातपित्तज्वरं दाहं वृक्षामूक्षसि चित्रमान् शमयेदक्त
पित्तं च जीमूतमिव माफतः अत्र मधुकादिमृगालांतं समुदितं पलपरिमितं संचूर्ण्य क्षिपेत् वारि
णिषट्पलपरिमिते मधुकादिर्हि मोदाहे अथान्नमाह मुष्णामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हितः
महादाहे प्रदातव्यो यूषश्चाणकसंभवः दाडिमां मलकसंभवो यूषः कृत्स्न इति वातपेक्षिके कफपि
त्रहरामुष्णः कारवेष्टादयस्तथा प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे दत्तास्तु ज्वरविघ्नशूलौ

दावर्तकारिणः इति वातपित्तज्वराधिकारः अथ वातकफज्वराधिकारः तत्र तस्य विप्रकृत्यसं-
निरुद्धकारणकश्चनपूर्विकांसंप्राप्तिमाह वातश्लेष्मकरैर्वातकफावामाशयाश्रयो वह्निर्नि-
स्यकोष्ठाग्निरसगोज्वरकारिणो पूर्वस्यमाह प्रायूपे वातकफयोः स्यातां वातकफज्वरे रूपमाह
स्तेमित्यपर्वणं नेदो निप्रगोरेवमेव च शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनं संतापो मध्यवेग
अवातश्लेष्मज्वराकृतिः स्वेदाप्रवर्तनं स्वेदस्य श्वासमंताद्भावेन प्रवृत्तिः तथा ह हारीतः शिरोग्र
हः स्वेदमवश्च कासोज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति स्वेदमवः स्वेदोत्पत्तिः ननु स्वेदः पित्तस्य क-
र्म अतएव पित्तज्वरे कंठौष्ठमुरवनासानां पाकः स्वेदश्च जायते इति उक्तं तस्मात्कथं वातकफज्व-
रे स्वेदस्यातिप्रवृत्तिः उच्यते विकृतिविषमसमवायारध्वत्वाद्दोषइतिकारिकः प्रकृतिसम
समवायस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः सम
वायः कार्यकारणभावः सर्वधः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपं कार्यमिति यावत् यथा.

प्रकृतेर्यथास्थितेः शुक्ले संतुनिः समवायिकारणो रक्त्वं पटः शुक्लः रावन्वति यथाच प्रकृतेना
केवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा जनि तो ज्वरो वा ताद्युचिते धर्मे वैपथ्यः वेगाधिक्यस्यैमित्यादि निर्यु
क्तो भवति विकृतिविषमसवमवायस्तु विकृत्या हेतुभूतया विषमः कारणाननुरूपः समवायः
यथा संजोगादिकृताभ्यां हरिद्रा चूर्णाभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमः कारणाननुरूपः लोहितो वर्णो
जायते तथा योगेन विकृताभ्यां वातश्लेष्मभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमा कारणाननुरूपः श्वेदस्यातिप्र
वृत्तिरिति सिद्धांतः अथ वातकफज्वरस्य चिकित्सा वातश्लेष्मज्वरे देयमौषधं नवमेहनि विष्य
ली पिप्पली मूलचव्यचित्रकनागरैः दीपनीयः स्मृतो वर्गो वातश्लेष्मज्वराय हः कोलमात्रोपयो
गित्वा त्वंच कोलमिदं स्मृतम् तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत् गुल्मघ्नी होदरा नाहशूल
घ्नपित्तकोपनं पंचकोलं किं रत विश्रामृतवल्ली सिंहिका कणा कणामूलरसोनसिंदुकेः कृतः क
षायो विनिहंति सत्वरं ज्वरं समीरात्स कफात्समुत्थितं किं रतादिः कायः पिप्पल्यादिगणकाथं

पिवेदातकफज्वरी नातः परतरं किंचिदस्मिन्नेषजमुत्तमम् अस्मिन्वातकफज्वरे पिप्पल्यादि
क्वाथः पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यवित्रकनागरं वचासातिविषाजाजीपावावत्सकरेणुकां कि
राततिक्तकोमूर्वासर्षपामरिचानिव कटुफलपुष्करं नाङ्गीविडंगं कर्कटाक्षयं अर्कमूलं हल्से
हीश्रेयसीसङ्गरालना दीप्यकं वाजमोक्षचसुकनासासहिगुका एतानिसमभागानि गणोष्ठावि
शकोक्षमः एषां क्वाथो निपीतः स्यादातश्लेष्मज्वराय हः हन्ति वातं तथा शीतं प्रस्वेदमतिवैपथ्यं प्र
लापं चातिनिद्रां च रोमहर्षास्त्विस्तथा महावाते पतंत्रे च शून्यत्वे सर्वगात्रजे पिप्पल्यादिर्महान्का
थोज्वरे सर्वत्र पूजितः अत्र श्रेयसी रास्ना वातकफज्वरहरत्वात् च हृत्पिप्पल्यादिक्वाथः दशमू
लीरसः पीतः कणाम्बः कफवातजे ज्वरे विपाके निद्रायां पार्श्वरुक्त्वा सकासके दशमूलीक्वा
थः पिप्पलीनिःशृतं तोयं अन्ननिर्व्यदि दीपनं वातश्लेष्मज्वरं हन्ति सेवितं ह्रीहनाशनं पिप्पली
क्वाथः सूतकंठं कणं नृष्टं गंधं शुद्धं समं समं विगुणं सूतकाद्देयं जैपालं तुषवर्जितं सैधवं मरिचं

भा. प्र.
३९

विवाक्यकक्षारः शर्करापित्त प्रत्येकसूततुल्यस्याजुंवारैर्मर्द्दयेद्दिनं सूर्यशोषरनामायं रसोगुंजाधं
योमितः १॥ अक्षितस्तप्ततोयेन वातश्लेष्मज्वरापहः सूर्यशोषरसः स्वेदोष्णमेभृष्टकुलस्य चूर्णं निपा
तनं शस्तमिति ब्रुवंति जीर्णशर्करां कृत्वा विण्मयमाजनं संचूर्णितं श्वेदहरं सुधूलनात् मरिचं पिप्पलीशुं
तीपथ्यालोध्रम्यपौष्करं भूर्निवः कटुकाकुष्ठं कर्चूरं लिङ्गिकासटी एतानि सप्तभागानि सूक्ष्मचूर्णं
निकारयेत् एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं स्तोत्रं त्वेदं निगमि लिङ्गिकापंचगुरिः प्रादुर्लभे अत्र सटीं
धपलाशी मरिचाद्युद्धूलनं भूर्निवकारवीतिक्तावचाकटफलकं रजः एषामुद्धूलनं श्रेष्ठं संततं
स्वेदसंश्रवे भूर्निवाद्युद्धूलनं पूर्वोक्तोवा लुकास्वेदोप्यत्र समुचितः यत्तत्तं पीनसः स्वासवाधि
र्येजं घापाश्वास्थिरालिनि वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं कारयेत्तद्विधानवित् मातुलुंगफलकेशो रीधतः
सिंधुजन्म मरिचान्वितो मुखे हंति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशुजडतामरोचकं इति कवलः
अथान्नमाह महत्यापंचमूल्यातं सम्यक् सिद्धं चिकित्सकः सप्तमे दिवसे दद्याज्वरे वातवलास

३९

जे इति वातकफज्वराधिकारः अथ पित्तकफज्वराधिकारः तत्र तस्य विप्रकृष्टसंनिकृष्टकारणा
कथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह पित्तश्लेष्मकरैः पित्तकफाद्यामाशयाश्रयो वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निरसः
गोज्वरकारिणो पूर्वस्य माह प्राग्रूपे पित्तकफयोः स्यात्तं पित्तकफज्वरे अथ तस्य लक्षणमाह
लित्ततिक्तास्य तातं द्रामोहः कासोऽसुचिस्तृषा मुहुर्होमुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः आस्य
तिक्तत्वं पित्तेन लिप्तत्वं कफेन तं द्राग्दर्शनी लित्तनेत्रत्वं मोहो मूर्च्छा अथ पित्तकफज्वरवि
कित्सा पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं दशमेऽहनि गुडूची निवधान्या कचंदनं कटुरोहिणी गुडूच्या
दिरयं कायः पाचनी दीपनस्मृतः तृष्णादाहासुचिच्छर्दि पित्तश्लेष्मज्वराग्रहः गुडूच्यादिः अमृ
ता कटुकारिणः पटोलं घनचंदने नागरेण्ड्रयवंचैतदमृताष्टकमीरितं कथितं सकलाचूर्णपित्त
श्लेष्मज्वराग्रहं हृत्नासारोचकच्छर्दि तृष्णादाहनिवारणं अमृताष्टकं चुप्राधान्यकचुं वीनिर्गुडूची
मुस्तपद्मकैः रक्तचंदनं निवपटोलसृषपोष्करैः कटुर्केद्रयवारिष्ठनागीपर्पटकैः समैः का

शं प्रातर्निषेवेत सर्वशीतज्वरायहः इति वहच्युद्रादिः क्षुद्राशुं गीगुडचीनां कषायः पौष्करस्य च कफ
 वाताधिके ये योज्वरे वापि विदोषजे कासश्वासज्वरहरः पार्श्वशूलनिवारणः इति क्षुद्रादिः कंटकाय्य
 मृताभागी विश्वेन्द्रयववासकं मूनिर्वचंदनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी विपाच्य पाययेत्काथं पित्तश्ले
 षज्वरायहं दाहहृत्क्षामविच्छर्दिकासशूलनिवारणं कंटकाय्यादिः नागरोशीरविल्वाहृधान्यमो
 चरसांबुभिः कृतः काथोन्नवेद्राही पित्तश्लेष्मज्वरायहः नागरादिः सक्षर्करामक्षमत्रां कटुकां चो
 ष्णवारिणा पीत्वा ज्वरं जपेज्जंतुः पित्तश्लेष्मसमुद्भवं अत्र कटुकाया द्वादशमाषाः शर्करायाश्च त्वारो
 माषाणां कर्ष इति चक्रदत्तः वेदाध्यवहारे तु कटुका शर्करयोः समभायोरेककर्षः कटुकी कल्कः
 सपत्रपुष्पवासापारसः क्षौद्रसितायुतः पित्तश्लेष्मज्वरं हंतिसास्त्रपित्तसंक्रामलं अत्र वासापार
 सोर्धपलपरिमितो देयः मधुसितयोः प्रत्येकं टंकः प्रक्षेप्यः अथान्यमाह कषायः परिपीतस्तु
 शृंगवेरपटोलयोः पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकंडुहरो भवेत् अन्यच्च पटोलधान्यपोर्युषः पित्तश्ले

षज्वरापहः इति पित्तकफज्वराधिकारः अथ सन्निपातज्वराधिकारमाह तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्र
कृष्टसन्निपातकारणं कथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह त्रिदोषजनकैर्वा तपित्तश्लेष्मा मगोदगाः वह्निर्
रस्य कोष्ठाग्निरसगाज्वरकारिणः पूर्वस्य माह प्राग्रूपाणि त्रिदोषाणां सुखिदोषज्वरेण संनि
पातज्वरस्य सामान्या निलक्षणा न्याह क्षणे दाहः क्षणेशीतमस्थि संधि शिरो रुजा सस्त्रावेकलुषे
रक्ते निर्मुने वापिलोचने सस्त्रनोसरुजौ कणौ किं वः शकैरिवाहृतः तं प्रामोदः प्रलापश्च कासश्चासौ
ऽस्तु चिर्भ्रमः परिदग्धावरस्य शार्जिका सस्त्रांगता पराधीनं रक्त पित्तस्य कफेनो निश्चितस्य च
शिरसो लोचनं तल्लानि प्रानाशो हृदि व्यथा स्वेदमूत्रपुरीषाणां विराहर्शनमल्पशः कृशत्वं नातिगा
त्राणां सततं कंठघृज्जनं कीचानां श्यावस्कानां मंडलानां च दर्शनं मूकत्वं स्त्रोतसां पाको गुरुत्वं
मुदरस्य च विरात्या कश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः लोचने सस्त्रावे सासुणी कलुषेऽप्रसव्ये
निर्मुने निगति कृष्टिले च कावः शकैरिव धान्याग्रे रवाहृतः जिक्वा परिदग्धा परिदग्धे वजायते अ

मा. प्र.
४१

यवापरिदग्धाकृतादृश्यते सस्तराताशिथिलगात्रता पराअतिशयिता शीवनमित्यादि कफसंयुक्त
स्पर्शकस्यपित्तस्यचक्षुर्वनं शिरसोलोवनमितस्ततश्चालनं कृशत्वंनातिगात्राणांअतिशयितंका
र्ष्यनव्याधिप्रनावात् सततंनिरंतरंकोवः वरटीदृष्टसंस्थानः कोवद्वत्यनिधायते श्वावःकपिशोव
र्णः मूकत्वमवचनत्वं अल्पवचनत्वंवा स्रोतसांकाण्णिसादीनां ननुवातादयः परस्परविरुद्धगु
णास्तेषांसंभूयेकत्रकार्यरिभक्तत्वंनोपपद्यतेपरस्पररोपधातात् दहनसलिलयोरिवतत्कथंवानपे
न्नकफामिलित्वाविकारोत्पादकाः अत्रसमाधानमुक्तंहृदयलेह विरुद्धैरपिनत्वेतेगुणोर्ध्वतियरस्य
रं दोषाःसहजसात्पत्वादिषंधोरमहीनिव गदाधरस्तुहेत्वंतरमुक्तवान् देवाद्दोषस्वभावाद्दो
षाणांसान्नियातिके विरुद्धैश्च गुणैःकैश्चिन्नोपधातःपरस्परंइति ननुनिन्नचयप्रकोपकालानांवा
तपित्तकफानांपुगपुडुत्यानाभावात्कथंसंभूयसन्नियातज्वरारंभकत्वमुपपद्यते उच्यते त्रिदोषज
नक निदानवलेनपुगपदेष्टांप्रकोपादिविसिद्धांतः अथसामान्यसन्नियातज्वरस्यत्रयोदशविशेषा

नाह एकोल्वणास्त्रयस्तेस्युर्ध्वल्वणाश्चतथेतिषट् त्रुल्वणाश्चनवेदेकोविज्ञेयःसतुसप्तमः प्रहृष्टमध्या
हीनेस्तुवातपित्तकफैश्चषट् सन्निपातज्वरस्येवंस्यविशेषास्त्रयोदश तत्रप्रहृष्टवातोमध्यपित्तोहीन
कफः १ मध्यवातःप्रहृष्टपित्तो हीनकफः २ हीनवातःप्रहृष्टपित्तोमध्यकफः ३ प्रहृष्टवातोहीन
पित्तोमध्यकफः ४ मध्यवातोहीनपित्तंप्रहृष्टकफः ५ हीनवातोमध्यपित्तंप्रहृष्टकफश्चेतिषट् द
तेषां नामानि क्रमादाह विस्फारकश्चाशुकारीकंपनीयघ्नसंज्ञकः शीघ्रकारीतथामल्लुः सप्तमः
कूटपालकः संमोहकः पाकलक्ष्याम्यः ककचइत्यपि ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततोवैदारिकानि
धः तत्रांतरेविस्फारकस्थानेविस्फरकेतिपाठः वधुस्थानेविधुरितियातः विधेति कुञ्जवायातः म
ल्लुरित्यत्रफल्लुवायातः याम्यइत्यत्रसंग्रामइतिवायातः कर्कटस्थानेककर्कटकइतिवायातः
तत्रवातोल्बणस्यलक्षणमाह श्वासः कासोभ्रमोमूर्च्छाप्रलापोमोहवेपथू यश्चस्त्ववेदनाजंभाक
षायत्वंमुखवस्पन्न वातोल्बणस्यलिंगानिसन्निपातस्यलक्षणेत् एषविस्फारकोनाम्नासन्निपातः सु।

भा. प्र.
४२

दाहणः पित्तोल्बणमाह अतीसारोभ्रमोमूर्च्छमुखपाकस्तथैव च गात्रेव विंदवोरक्ताद्यहोतीव प्रजा
यते पित्तोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्ष्येत् तिष्ठन्निःसन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तितः कफो
ल्बणस्य लक्षणमाह जडता गदगदावाणी रात्रौ निद्रा नवत्यपि प्रसूतये नयने चैव मुखमाधुर्यमेव च क
फोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्ष्येत् मुनिनिःसन्निपातोऽयमुक्तः कंपन संज्ञकः तत्र वातपि
त्तोल्बणस्य लक्षणमाह वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति तस्य ज्वरो मदस्तृणामुखशोषप्र
मीलके आधाना रुचितं प्राश्चकाशः श्वासोभ्रमः प्रमः मुनिनिर्विबुना मायं सन्निपात उदाहृतः २ वा
तश्लेष्मोल्बणस्य लक्षणमाह वातश्लेष्मोधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा दृष्टलाया
र्धनिग्रहः शूलमस्विद्यमानस्य हिक्काश्वासश्चाजायते असाध्यः सन्निपातो यंशीघ्रकारीति कथ्यते न
हि जीवत्यहो रात्रमनेनाविष्टविग्रहः अथ पित्तश्लेष्मोल्बणस्य लक्षणमाह पित्तश्लेष्माधिको यस्य स
न्निपातः प्रकुप्यति अंतर्हो वहिः शीतं तस्य तृणा प्रवर्धते वृद्धते दक्षिणं पार्श्वं मुखः शीर्षं मलग्रहः पी

वतिश्लेषपित्रचक्रात्करावश्चस्यते विज्ञेदस्यासहिक्काश्चवर्धतेसप्रमीलकाः ऋषिभिर्मनुनामायां
सन्निपातउदाहृतः अथवातपित्रकफोल्बणस्यलक्षणमाह सर्वदोषोल्बणोयस्यसन्निपातः प्रकृत्य
ति त्रयाणामपिदोषाणांतस्यरूपाणि लक्षयेत् आधिन्योदारुणश्चैववज्रशस्त्राग्निसन्निभः केवलो
व्यासपरमःस्तब्धःस्तब्धलोचनः विरघ्नात्परमेतस्यजंतोहरतिजीवितं तदवस्थं वुतंदृष्ट्वा मूढोव्या
हरतेजनः धर्षितोराक्षसेर्नमवेलायांचरंतिये अम्वयाब्रुवतेकेविद्यहिण्पात्रसराक्षसेः पित्राद्यै
र्गृह्यकैश्चैवतथान्येर्मस्तकेहृतः कुलदेव्यर्चनादीनोधर्षितः कुलदेवतैः नक्षत्रपीडामयरेगारकर्म
तिचापरे सन्निपातमिमंप्राकृर्निषजः कूटपालकं अथप्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातञ्च
राणांलक्षणान्याह प्रवृद्धमध्यहीनेस्तुवातपित्रकफैश्चयः तेनरोगास्तएवोक्तायथादोषवला
अथाः प्रलापायाससंमोहंकंयमूर्च्छारितिभ्रमाः एकपक्षान्नियातश्चत्वाप्येतद्विशेषतः एषस
मोहकोनाम्नासन्निपातः सुदारुणः तेनरोगास्तएवोक्ताः उक्ताएवतेरोगाव्यथावेपथुनिदानाश

विष्टभादयो वातजाः दाहदृष्टोष्णतास्वेदादयः पित्तजाः गौरवाग्निमांद्योक्त नासिकामुखप्रसेकादयः।
 कफजाः तत्रापि प्रलापादयः पक्षाघातश्च विशेषाद्भवन्ति ननु वातः प्रवृद्धः सञ्चरं करिष्यति पित्तं तु म
 ध्यं सममिति यावत् तत्कथं सञ्चरं करिष्यति यत आह वातवस्तन्मलादोषानाशयंत्यसमाः तनुं सा
 माः सुरवायुश्चिरोयावलायोपवपायचेति उच्यते अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रकृतमेव यतोऽप्रकृतयो
 र्वातश्चेष्टमाणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यं मध्यक्रुपितमित्यर्थः ननु कफः क्षीणः सकथं सञ्चरं करिष्यति
 हीनशक्तिकत्वात् उच्यते दोषाः क्षीणा अपि व्याधीनः कुर्वन्त्येव यत आह वातक्षयेऽप्येष्टत्वं मंदवा
 कत्वं विसंज्ञता पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निर्मदः प्रभाक्षयः शिथिलासंधयो मूर्च्छा शिथ्यं दाहः क
 फक्षय इत्याशंका सिद्धांतश्चापरात्रापि मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः तेन रोगास्त एवेक
 यथा दोषवलाश्रयाः मोहप्रलापमूर्च्छास्युर्मन्यास्तनः शिरोग्रहः कासश्चासोऽभ्रमस्तं प्रासंज्ञानां शोह
 दिग्रहः स्वेभ्यो रक्तं विसृजति तं प्रास्यात्तद्धुनेत्रता तत्राप्येते विशेषात्स्यमृत्युरर्वाकत्रिवासरात् निष

मिस्सन्निपातोयंकथितः पाकलानिधः हीनप्रहममध्येस्तुवातपित्तकफैश्चयः तेनरोगास्तएवोक्तायथा
दोषवलाश्रयाः हृदयंदत्ततेत्यर्थयक्तहृत्पीडात्रयफणुसाः यच्च्यतेत्यर्थमूर्द्धाधः प्रयशोणितनिर्गमः शीर्ष
दन्तश्चमृत्युश्चतत्राप्येतद्विशेषः मिस्सन्निपातोऽयंयाम्यनामाप्रकीर्तितः प्रहममध्यहीनेस्तुवात
पित्तकफैश्चयः तेनरोगास्तएवोक्तायथादोषवलाश्रयाः प्रलापायाससंमोहकंयमूर्च्छरितिभ्रमाः
मन्यास्तंनेनमृत्युश्चतत्राप्येतद्विशेषतः उक्तः क्रकचनामायंसन्निपातोमिषावरैः मध्यहीनप्रहमे
स्तुवातपित्तकफैश्चयः तेनरोगास्तएवोक्तायथादोषवलाश्रयाः अंतर्होविशेषोत्रनचवक्तुंसश
क्यते रक्तमालक्तकेनेवलक्षतेमुराडलं यत्नेनाकर्षितः श्लेष्माहृदयान्नप्रसिच्यते द्रुणेवाहतंया
श्चबुधतेरवन्पतेहृदि प्रमीलकश्चासहिक्कावर्धतेनुदिनंदिनं जिह्वादग्धारवरस्यशागिलः शरके
रिवाहतः विसर्गान्नाभिजानाति कूजेचापिकपोतवत् अतीवश्लेष्मणापूर्णः शुष्कक्कोष्ठालु
कः तंनानिप्रातिपोगार्तोहतवाणिर्हतघृतिः नवातिलमतेह्यानिविपरीतानिचेच्छति आयम्यतेच

वक्रशोरकंष्टीवृत्तिवात्यशः एषकर्कटकोनामासन्निपातः सुदारुणः हीनमध्यप्रवृद्धेस्तुवातपित्तक
 केष्टयः तेनरोगास्तएवोक्तायथादोषवलाश्रयाः अल्पशूलंकटीतोदोमध्योदहोरुजाधमः मृशं
 लमः शिरोवक्रमन्याहृदयवायुजः प्रमीलकम्बासहिकाकासजाज्यविमृजताः प्रथमोत्पन्नमेत
 नुसाधपंतिकदावन एतास्मिन्सन्निवृत्तेवुकर्णमूलेषुदारुणा पिडिकाजायतेजंतोर्ययाकृच्छ्रेण
 जीवति सवेदारिकसंज्ञोयंसन्निपातः सुदारुणः त्रिरात्रात्परमेतस्यव्यर्थमौषधकल्पनं अथ
 तंत्रांतरे वातोत्थणानांसन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां शीतांगादीनि त्रयोदशानामांतरा
 णिलक्षणांतराणि चाह शीतांगस्त्रिमलोद्भवज्वरगणेतं प्रलापीततो रक्तघ्नीवयिता च तत्रगणे
 तः संयुग्मनेत्रस्तथा सानिन्यासकजिह्वकम्बुकथितः प्राक्संधिगोथांतको रुदाह सहचित्तवित्र
 मद्रहक्षौकर्णकणग्रहौ तं प्रीतं प्रिकः प्रलापी प्रलापकः रक्तघ्नी वीरक्तघ्नी वयिता युग्मनेत्रः अ
 निन्यासः कर्णग्रहः कर्साकः कणवग्रहः कंठकुजकः अथतेषां प्रत्येकं लक्षणानि हिमश्री

शिरशरीरः सन्निपातज्वरीयः श्वसनकसनहिकामोहकंयप्रलायेः क्कमवक्रकफतांतर्हवम्यंगयी
डास्वरविकृतिनिरार्तः शीतगात्रः सउक्तः १ तदातीवततस्तृषातिसरणंश्वासोऽधिकः कासरुक् संत
सातितनुर्गलेष्वयथुनासाध्वकण्डूः कफः सुत्रयामारसनालसः श्रयणयोर्मध्यश्चदाहस्तथायत्र
स्याव्यहितं प्रिको निगदितो दोषत्रयो लो ज्वरः २ यत्र ज्वरे निषिलदोषनितांतरोषजाते प्रलापवक्र
तासहसोत्थितश्च कंयव्यथापतनदाहविसंज्ञताः स्युः नाम्ना प्रलापक इति प्रथितः पथिव्यां च
निष्ठीवोरुधिरस्परक्तसदृशः कलंतनौ मंडलं लोहितं नयमेतृषारुचिवमिश्राससिसारध्रमाः आ
धानं च विसंज्ञता च पतनं हिकांगयीराभृशं रक्तघ्नी विनिसन्निपातजनिते लिगं ज्वरे जायते ४ भृशं
नयनवक्रता श्वसनकासतं प्राप्नोतिः प्रलापमदवेयथुश्रवणहानिमोहास्तथा अतो निखिलदो
षजेन वतियत्र लिगं ज्वरे पुरातनचिकित्सकैः सह भुग्ननेत्रोमतः ५ दोषास्तीव्रतरान्वतिव
लिनः सर्वेपि यत्र ज्वरे मोहोतीव विवेष्टता विकलताश्वासोभृशं मूकता दाहश्चिकणमाननं

चदहनोमंदोवलस्यक्षयः सोमिन्यासइतिप्रकीर्तितइहप्राज्ञैर्मषभिः पुरा ६ विदोषजनितेज्वरेभवते
यत्रजिह्वाभृशंरुताकठिनकंठकैस्तदनुमूकतामूढता श्रुतिक्षतिवलक्षतीश्वसनकाससंततयः पु
रतननिषग्वरास्तमिरुजिह्वकंचक्षते ७ व्यथातिशयिताभवेच्चययुसंयुताः संधयः प्रनूतकफता
मुखेविगतनिद्रताकासरुक् समस्तमितिकीर्तितंभवतियत्रलक्ष्मज्वरेविदोषजनितेबुधेः सहिने
गद्यतेसंधिगः ८ यस्मिन्नक्षणेमेतदस्तिशकलैर्दोषैरुदीतेज्वरेजसंमूर्धविधूननंसकसनंसर्वांगी
डाधिका हिक्कास्वासचदाहमोहसहितादेहेतिसंतततावैकल्पंचवृथावचांसिमुनिभिः संकीर्तितः
सोतकः ९ दाहोधिकोभवतिपत्रतृषाचतीत्राश्रासप्रलापविरुविभ्रममोहपीडाः मन्याहनुम्यथ
नकण्ठरुजाश्रमाश्रुदाहसंज्ञउदितस्त्रिभोज्वरोपं १० गायतिनृत्यतिहसतिप्रलयतिविकृतं
निरीक्षतेमुह्येते दाहमथानयार्तोदोषत्रयचित्तविभ्रमज्वरवान् ११ निःशोषदोषजनितज्वरशो
षजन्मास्यात्कर्णमूलविषयेश्चययुर्व्याच कंठग्रहोवधिरताश्वसनप्रलापप्रस्वेदमोहदहना।

निचकर्णकारव्ये १२ कंठः शुकशतावरुधवदतिश्वासः प्रलापोरुचिर्होदेहरुजातृषापिचहनु।
स्तंभः शिरोर्त्रिस्तथामोहोवेपथुनासहेतिसकलंलिंगंविदोषज्वरेयत्रस्यात्सहिकंठकुञ्जाउदितः।
प्राग्नेश्चिकित्सावुधैः १३ संधिगस्तेषुसाध्यः स्यात्तंद्रिकश्चित्तविभ्रमः कर्णकोजिक्कः कंठकुण्डः
पंचापिकष्टकाः रुग्दाहस्त्वतिकष्टेनसंसाध्यस्तेषुभाषितः रक्तपीवीभुगनेत्रः शीतगात्रः प्रला
पकः अभिन्यासोतकश्चैतेषडसाध्याः प्रकीर्तिताः अथतंत्रांतरे वातोल्बणादीनांसन्निपातज्व
रविशेषाणांत्रयोदशानांकुंभीपाकादीनांकुंभीपाकादीनित्रयोदशानामांतराणिलक्षणांतराणे
चाह कुंभीपाकः प्रोणुनावः प्रलापीह्यंतर्होदंडयातोतकश्च एणीदाहश्चायहारिप्रसंज्ञोनेदा
एतेसन्निपातज्वरस्य अजघोषभूतहासौयंत्रापीडश्चसंन्यासः संशोषीचविशेषास्तस्येवोक्तास्त्र
योदशच अथैषालक्षणाणि घोणाविवरातत्तरदृक्शोणासितलोहितंसार्षि विलुठन्मस्तक
मनितः कुंभीपाकेनपीडितंविद्यात् १ उत्तिष्ठिप्ययः स्वमंगंक्षिपत्यधस्तात्त्रितांतमुच्छ्वसति तं।

भा.प्र.
४६

श्रोणुनावजुष्टं विवित्रकं विजानीयात् २ स्वेदत्रमाङ्गमर्हाः कंपोदवपुर्मथाकरोवगात्रं च सुर्वतीदं प्र
 तापिजुष्टस्य जायते लिङ्ग ३ अंतर्द्वाहः श्रोत्यम्बहिष्प्रयस्यापि संततः श्वासः अंगमिव दग्धकल्पं सो
 तर्द्वाहार्दितः कथितः ४ नक्तं दिनं न निद्रामुपैति गृह्णाति मूढधीर्न नसः उत्सायदराडपातेन्रमातुरः
 सर्वतोभ्रमति ५ नभसो गृह्णाति आकाशात्किंचिद्गृहीतुं करो प्रसारयतीत्यर्थः संपूर्यते शरीरं।
 ग्रंथिनिरन्तितस्तयोदरं मरुता श्वासातुरस्य सततं विवेत न स्यात्तर्कस्य ६ परिधावती वपात्रे रु
 कपात्रे भुजगयतंगहरिणगाणाः वेपथुमतः सदा हस्येणीदा रुज्वरार्त्तस्य ७ रुकपात्रे पीडा न जने
 गात्रस्य विशेषणमेतत् यस्यातिपीतमंगं न यने सुतरां मलंततोप्यधिकं दाहोति शीतता वहिरस्य
 सहा रिप्रकोज्ञेयः ८ लुगलकशरीरगंधः स्कंधोरुजवान् निरुदगलरंध्रः अजघोष संनिपातादाता
 प्राक्तः पुमान्भवति ९ शब्दादीनधिगच्छति न स्वान्विषयान्यदिन्द्रियग्राहिः हसति प्रलपति पुरुषः
 सज्ञेयो नूतहासार्त्तः १० येन मुकुज्वरवेगाद्यंत्रेण वा वपि ज्यते गात्रं रक्तं पीतं च वमेद्यंत्रापीडः स वि

ज्ञेयः ११ अतिसरतिवमतिरुजतिगात्रापनितश्चिरंतरः क्षियति संन्याससन्निपाते प्रलयति भुग्ना
क्षिमण्डलोभवति १२ मेवकवपुरतिमेवकलोचनयुगलोऽवलोमलोत् सगति संशोषिणिसितयी
डिकामंडलयुक्तोज्वरेभवति १३ नारायणएवनिषमेषजमेतेषुजान्दवीतीयं नैरज्यहेतुरेकोनि।
त्यंमृत्युंजयोध्येयः अथासाध्यसन्निपातज्वरस्यलक्षणमाह सन्निपातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारु
णः शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते सुदारुणः भारकत्वात् यतस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमु
च्यते कोपि जीवतुं त्यजत इत्यर्थः सन्निपातज्वरान्कष्टानसाध्यान्परे जगुः दोषे विवृद्धे नष्टे मोस
र्वसंपूर्णलक्षणाः सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततो न्यथा दोषे पित्तकफे विवृद्धे अपक्वे सर्व
संपूर्णलक्षणाः सर्वाणि दाहश्रितादीनि संपूर्णानि अन्नानि प्रोहानीति यावत् लक्षणानिय
स्यसः ततोऽन्यथा दोषे पक्वे अग्नौ दीप्ते स्वल्पलक्षणाः कः कष्टसाध्य इत्यर्थः अथ सामान्यतः स
न्निपातज्वरस्य चिकित्सा सन्निपातार्णवे मग्नं यो न्युद्धरति मानवं कस्तेन नक्तो धर्मी कांच प्र

ज्ञानसोऽर्हति मृत्युना सहयोद्भव्यं सन्निपातविकित्पता यश्च तत्र न वेजेता सजेता यमसंकुले श्लेष्मनिग्र
हमेवादेः कुर्वाद्याधौ त्रिदोषजे निरस्ते श्लेष्मणि स्रजो तस्मात् स्रज्वाटितेषु च लाघवं जायते सद्यस्तत्ता चैवोप
शाम्यति नेडोऽप्याह सन्निपातज्वरे पूर्वकुर्वाद्यामकफापहं पश्चात् श्लेष्मणिसंदीणेशामये पित्तमारु
ताविति ननु तत्रांतरे प्रथमं पित्तस्य प्रतिक्रिया प्रोक्ता यथा शामये पित्तमेवादेः ज्वरेषु समवायिषु
उर्जिवारतरंतदिज्वरांतेषु विशेषत इति अन्यत्रापि समवाये हि दोषाणां पूर्वपित्तमुपाचरेत् ज्वरे चैवा
तिसारे च सर्वत्रान्यत्र मारुतमिति तथाप्यत्र प्रथमं वायोः प्रतिक्रिया प्रोक्ता यथा वातस्यानुजयेति
तं पित्तस्यानुजयेत्कफं इति तत्र व्यवस्थामाह तत्रांतरे ज्वरे त्रिदोषजेषामेव शामये प्रथमं कफं जीर्ज्या
मेजयेत्पित्तं निरामेत्वनिलं जयेदिति प्रथममिति स्थानत्रयेऽपि संवाध्यते अन्ये त्विति समादधते त्रया
णां व्रजयेत्पूर्वं तं यः स्याद्वलवन्तर इति तथाच संसर्गे योगरीयानस्याऽप्युपक्रम्य सदैव न वेत् शेषदो
षा विरोधेन संनिपाते तथैव चेति संसर्गे दोषद्वयसंसर्गे गरीयानवलवन्तरः अंशांशयत्र दोषाणां वे

वेकुं नैव शक्यता क्रिया साधारणी तत्र विदधात विकित्सकः लंघनं वा लुकास्वेदो न स्यं निष्ठावनंतथा
 अवलेहं जनं वैव प्राकप्रयोज्यं विदोषजे ज्वर इति शेषः ननु क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोज
 येत् पूर्वस्यां शांतवेगायां न क्रिया संकरो हित इति वचनात् क्रिया संकरस्य निषिद्धत्वात् कथमत्र न
 स्पष्टी च नावलेहं जनानि युगापदि धायंत इत्याशां कायामाह क्रियानिस्तु ल्यरूपाभिः क्रियासांकर्य
 मिष्यते निन्नस्त्यतयेतास्तु न हि कुर्वन्ति रूपाणं तत्र लंघनस्य विधिमाह त्रिरात्रं पंचरात्रं वा द्वात्रिंशत्
 यापि वा लंघनं सन्निपातेषु कुर्व्यादिरोगपददर्शनात् लंघने त्रिरात्रादिविकल्प उल्लेखे वा तादृशे द
 या दोषाणां शीघ्रमध्यमं दशकिकत्वात् व्याधिस्वभावाच्च अरोगपददर्शनादिति यावदरोगात्ताद
 र्शनं स्यात्तावदालंघनं कुर्व्यादितेन त्रिरात्राद्यवधेरनियतत्वं स्खितं अतएव सुश्रुतः प्राह सप्तमे
 दिवसे प्राप्ते दशमे दशे पि वा पुनर्घोरितरो भूत्वा प्रशमं याति हंति वा घोरतर इति घोरः स्वभावादे
 वतदा घोरतरो भूत्वेति हननप्रशमनयोः कारणमाह पित्तकफानिलहृद्यादशदिवसदादशाह

भा. प्र.
४८

सप्ताहात् हन्तिविमुंचत्यथवा त्रिदोषजो धातुमलयाकात् त्रिदोषजो ज्वर इति शेषः धातुमलयाकात्
धातुपाकात् हन्ति मलयाकादिमुंचतीत्यर्थः धातुमलयाके प्राक्तनकर्मेव हेतुः तत्र यदि जीवन्मसं
वर्धनकंकमस्ति तदा मलयाकोऽन्यथा धातुपाकः सचरसादिशुक्रांतधातूनां पाको बोधव्यः तत्र धा
तुपाकस्य लक्षणमाह निदानांशो हृदि संतो विष्टं तो गोरवारुची अरतिर्वलहानिश्च धातूनां पाक
लक्षणं अन्यच्च सवाधमानो हृदि नाभिदेशे गात्रेषु वा पाकरुजायुक्तेषु पीडां ज्वरात्तोगुलिनिश्चया
च्छेत्स धातुपाकी कथितो निषातिः अथ अपरश्च नामे रूक्षं हृदो धस्तात्पीड्यते वेदथा न वेत् धा
तोः पाकं विजानीयादन्यथा तु मलस्य च मलपाकलक्षणमाह दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वर
देहयोः इंद्रियाणां च वैमल्यं मलानां पाकलक्षणं दोषप्रकृतिवैकृत्यं दोषावातादयस्तेषां प्रकृते
र्वेषु दाहगोरवादिकरणं तस्या वैकृत्यं वैपरीत्यं वैमल्यं मलराहित्यं मलानां दोषाणां अन्यच्च
राष्ट्रत्वेन्द्रियपंचकस्य पटुता वहेत्तत्र क्रमाच्छलादिप्रशमो ज्वरस्य मृदुता तंदोषपाकं वदेत् हन्ता

४८

सप्तविंशतिवर्षाणां

म्योरतिवेदनातिसरणंतीब्रोज्वरस्तुरामदः श्वासाधिक्यमरोचकोरतिरितिस्याद्वातुपाकाकृतिः आ
 मस्याधिक्येन सप्तमदिवसाद्यवध्नतिक्रमे परमावधिमाहहारीतः सप्तमीदिगुणयावन्नवम्येकाद
 शीतया एषात्रिदोषमर्प्यादामोक्षायचवधायच नवम्येकादशीचागमनदिवसंविहायबोध्या
 तेनागमनदिवसं नीत्वादशमीद्वादशीच अत्ररात्रिरित्यध्याप्नीयते सन्निपातज्वरीपूर्वसम्पकलं
 घनमाचरेत् शृतंशीतं पिवेन्नोयं समयेनेषजंतवेत् सन्निपातेन तृष्यंतं पार्श्वरुक्तालुशोषिणं यः
 यापयेज्जलंशीतं समृत्युर्नरविग्रहः शीतमकथितं शृतशीतं तु विहितमेव इति संघनं अथवालुका
 स्वेदः वातश्लेष्मकृतेस्वेदान्कारयेद्ब्रह्मनिर्मितान् स्निग्धस्वेदो निषिद्धो विना केवलं वातजान् अ
 त्रवालुकास्वेदः कर्तव्यः गुणपूर्वोक्तं स्वर्परुष्टपटस्थितकांजिकसंसिक्तवालुकास्वेदः शामय
 ति वातकफामयमस्तकशूलान्गर्भगादीन् श्रोतसामर्द्ध्वं कृत्वानीत्वा पावकमारायं हत्वा वातक
 फस्तनंस्वेदोज्वरमपोहति इतिवालुकास्वेदः अथनस्य सैध्वंश्चेतमस्त्विंसर्षयाः कुष्ठमेव च वसेत्

५

मधुवासार

परिच

भा.प्र.
४९

मूत्रेणसंपिष्टंनस्यंतंनानिवारणं श्वेतमरिचंशिशुवीजं सैंधवादिनस्य मधूकसारसिंधूयवचोषण(
 कणास्समाः श्लक्ष्णंविष्टंनसानस्यंदद्यात्संज्ञाप्रबोधनं मधूकसारादिनस्यं मातुलुंगार्द्रकरसंकोलंनि
 लवणान्वितं ^{सैंधवगौरवसाभय} अन्यदासिद्धविहितंनस्यंतीहप्रयोजयेत् तेनप्रमिष्टतेक्ष्णमाप्रमिन्नश्चप्रसिच्यतेशि
 रोहृदयकंठास्यपार्श्वरुक्चोपशाम्यति मोहामयेनमुग्धबोधयितुंयादृशःशक्तः कल्पतरुनामधेयो
 रसोनतादृक्परंकिंचित् इतिनस्यं अथनिष्टीवनं जिक्वातालुगल्लोममरुतपित्तेनचोत्थितः तदा
 सचाचरेच्छोषंजिक्वायाःखरतांतथा स्फुटनंचतदाजिक्वालेपयेन्मधुयिष्टया द्राक्षयासाज्ययातेन
 जिक्वास्यात्सरसामृदुः आर्द्रकस्यरसोपेतंसैंधवंकुटुकचयं आकरावाधारयेदास्येनिष्टीवेचपुनः
 तेनास्यहृदयलोममन्यापार्श्वशिरोगलान् लीनोप्याकृष्यतेक्ष्णालावचंचास्यजायते पर्वनेदोऽज्वरो
 मूर्च्छानिद्राश्वासगलामयाः मुरवाक्षिगौरवंजाड्यमुत्लेशश्चोपशाम्यति सकृद्विचित्रतुःकर्पदृष्टा
 दोषवलावलं एतद्विपरमंप्राज्ञर्षेयजंसन्नियातिनां इतिकवलग्रहः सुधंसूतंविधामांधंजेपालंहरि।

पित्तस्यां

उक्तं

४९

धेनशिला

सञ्जीववाकार

चित्रकं

तालकं कुंनैटीकुष्ठकं दारौवेलाजानीफलंविषं टंकणं सेंधवंचोकं त्रूषणं त्रिफला शिकं लवंगं सम
भागं च गृहीत्वा द्विदिनं खलेत् धतूरदलमूलस्पर्शसेनामर्दयेत्पुनः दिनमेकं कलायैकप्रमिताक्रियते
वटी निर्गुणार्द्रकरसैर्मस्त्रिचैः यंच निस्तथा दातव्येयमवाच्येषु संनियता तर्जं वृषु वस्रवेष्टितदेहे
षु मंदाग्नौ विषमज्वरे एकाहिके द्वाहिके च त्र्याहिके च तुराहिके नित्यं वागंतुके बाले कुर्वला शिवलेता
या पराखंडेन वा देया वटिकेयं रसायनी इत्यवाच्यवाचिका वटी अथावलेहः कटफलं पोष्क
रं शृंगी व्योषं पासश्च कारवी श्लक्ष्णं चूर्णिकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् एषावलेहि काहंति सन्नि
पातं सुदारुणं हिक्कांश्चासंचकासंच ~~कंठ~~ कंठरोगं च चनाशयेत् एतद्ग्राह्यं कफोद्रेके चूर्णमा
र्द्रकजैः रसैः तंत्रांतरे चोक्तं अष्टांगं मधुना लिह्यादार्द्रकस्पर्शसेनचसंमोहं दारुणं हन्यान्नं प्राका
शममन्वितमिति सर्वेषु सन्निपातेषु नक्षोप्रमवचोरयेत् शीतोपचारिकोद्रेकं स्याच्छीतं चात्र विरु
ध्यते अथमभिप्रायः सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मनिग्रहार्थं सर्वदा स्येदो हेतुः तत्राग्निसंवन्धादेह।

नदघात

एतद्योग्या दिः ४

श्री.प्र.
५०

स्योष्णतातिष्ठेदेवउष्णेनमधुनोविरोधः उक्तंचसुश्रुतेन उल्लेखैर्विरुध्यतेसर्वविषान्वयतयामधु उल्लार्त्तमु
ल्लेखलंचतन्निहंतियथाविषमिति शीतोपचारिद्वौप्रमितिः शीतेनोपचारोस्यास्तीतिशीतोपचारि
शीतश्चात्रसन्निपातेविरुध्यते अयमवलेहः प्रायेणोर्ध्वजुज्जरोगहरत्वात्सायमुपयुज्यते यतउक्तं
चरकेण ऊर्ध्वजुगदघ्नियासासायमवलेहिका अधोरोगहरियासानोजनात्पाकप्रयुज्यतेयौष्क
रंपुष्करमूलं तदलानेकुसुंदेयं शृंगीककर्कटशृंगीबोषत्रिकटु।या सोयवासः केचिघासस्था
नेयवांनीप्रक्षिपंति कारवीमगरैलइतिलोके अर्धंगावलेहिका स्विन्नमामलकं पिष्ट्वाप्राक्षया
क्षयासहमेलयेत् विम्वनेषजसंयुक्तंमधुनासहलेहयेत् तेनास्यत्राग्न्यतिश्वासःकासोमूच्छरि।
विस्तया इत्यवलेहः अथांजनं शिरीषबीजगोमूत्रकलामस्त्रिसेधवै अंजनंस्यात्प्रबोधाया
सरसोनशिलावचैः शिरीषबीजाद्यंजनं अयोरजःश्वेतलोध्रमस्त्रिचंजंनंतथा गोपित्तेनसमा
युक्तंतपानाशनमुत्तमं गोपित्तंगोरोचना लोहचूर्णाद्यंजनं अंजनंसम्यगारब्धंमधुसिंधुशिलोषणे

लोहचूर्णं

सुरमा

प्रमोहप्रोहिभवतिभाषितं निषजांवरैः शिलः मनः शिला ऊषणं मरिचं इत्यंजनं सूतं विषं च मरिचं
तुल्यकं नवसादरं चूर्णितं स्वरसेर्मर्द्धधूर्तयत्ररसोनयोः संनिपातकृते मोहे मूर्ध्नि लिपेत्यदोपरिः
अस्थित्यथास्वनेनैव लेपं कुर्व्यत्यदोपरि पदं यच्छना इति लोके विल्वत्रयो नाकगं नारीयाटलाग
णिकारिका पाचनं वातकफहृत्पंचमूलमिदं महत् शालियर्णी एष्टियर्णी वृहती कंटकारिका
गोक्षुरो वातपित्तघ्नं कनीयं पंचमूलकं उन्नयं दशमूलं तत्पिप्पली चूर्णसंयुतं संनिपातज्वरं हं
तिहृत्कण्टग्रहनाशनं तं प्रावातकफातं कश्चासयाश्चार्त्रिका सनुत् महं तिया निमूलानिका
षगर्भाणि पान्तिव तेषां तु वल्कलं ग्राह्यं फलं स्वमूलानि कृत्स्नशः अत्र विल्वादीनां पंचानां मूलानां
वल्कलं ग्राह्यं दशमूलकायः दशमूली कषायस्तु सपोष्करकणान्वितः संनिपातज्वरे देयः
श्वासकाससमन्विते द्वादशांगः कायः विरज्वरे वातकफोत्त्वणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः
किराततिक्ता क्षिणप्रयोज्यः शुच्यर्थिने वा त्रिहृता विमिश्रः तद्यथा किराततिक्तकोमुस्तंगुडं

भा.प्र.
५१

वीविष्णुनेषजं किंतादिर्गणोद्घेषचातुर्नप्रकमित्यपि चतुर्दशांगः काष्ठः दशमूलीसटीमृगीयोष्क
रंसङ्गलभं भार्गीकुटजबीजंचपटोलंकटुरोहिणी अष्टादशांगद्वयेषसन्निपातज्वरायहः कासह
ग्रहपाश्चात्तिष्ठासहिक्वावमीहरः अष्टादशांगकाष्ठः भूनिर्वदारुदशमूलमहोषधाहृत्तिकेन्द्र
बीजधनिकेनकणाकषायः तंदाप्रलायकसनारुचिदाहमोहप्रासत्रिदोषजनितज्वरनाशनः
स्यात् द्वितीयोष्टादशांगः एतस्यैवगुणउक्तोदंगासेनेन अष्टादशांगद्वयेषमृत्युकल्पंज्वरंजये
दिति अथसन्निपातज्वरेरसाः विषं त्रिकटुकं गंधं टंकणं मृतशुल्बकं धत्तूरस्य च बीजानि।
हिंगुलं नवमं स्मृतं एतानि समभागानि दिने क्विजया प्रवेः मर्दयेच्चणकाकाराकर्तव्या वटिका
यसा भक्षणीयानुपातयो रविमूलकषायकः मृतसंजीवनीनाम्ना सन्निपातज्वरे मता मृतसंजी
वनीरसरत्नप्रदीपे शुद्धसूतसमं गंधं सूतं च मृतताम्रकं त्रिभिस्तुल्यैर्गवांक्षीरे मर्दयेदोषैस्तेरवरे
मर्दयेद्दिनमेकं तु निगुरादीश्रियुजप्रवेः विधाय गोलकं गोलमंधमूषागतं चरेत् त्रियामं बालुका

नाम

५१

यंत्रेततः खल्वेविचूयित् अष्टमां संविषंतत्र हियेतेनापिमर्दयेत् त्रिनेत्रोरसो ह्येष देयोगुं
 जाद्वयोन्मितः पंचकोलकषायेण छागिडुग्धेन वा सह रसेनानेन मुक्तेन सन्नियातज्वरो महान्
 संक्षयं व्रजति हि प्रकृत्तमो नम्रसंशयः त्रिनेत्रोरसः संनियातज्वरे रसरत्नप्रदीये भस्मघोडश
 १६ निष्कं स्यादा ररापो यलसंभवं मरिचं निष्कमात्रं च विषं निष्कं विचूयित् रसो भस्मेश्वरो
 नाम्ना सन्नियातज्वरांतकृत् एक गुंजामितो न ह्यश्रार्द्रकस्य प्रवेण हि भस्मेश्वरो रसः रसेंद्रवि
 तामणो अमृतवराटकमरिचैर्द्विर्यंचपनव एभाग योजितैः रचिता वटिका मुहुः समानक
 फत्रिदोषाग्निमांद्यहरी इति वटी द्यौर्कर्मैः सूतकाद्राह्यौ गंधका द्वौ तथैव च यत्नतस्तूयं मर्घ
 दिनं हंसपदी रसेः कल्कस्य वटिकां कृत्वानिःक्षिपेत्काचभाजने कर्मैकममृतं तत्र ह्यिध्वाव
 कं निरोधयेत् कृपिकायाः परौ भागौ बालूकानि श्वपूरयेत् सार्द्धं यावदहोरात्रं तावत्तत्र पचेद्
 सं दीपमात्रो न लोदेयः स्वांगशीतं तमुद्धरेत् तोलार्द्धममृतं तत्र ह्यिधेत्तावत्तथोषणं न हितो रक्ते

भा. प्र.

५२

परिदं ३

कामात्रोरसस्त्वग्निकुमारकः सन्निपातज्वरंहन्यादातंमंदाग्नितामपि शूलसंग्रहणीगुल्मं हयंपाराडुग
दंतया श्वासकासादिकान्सर्वान्गदानेषविनाशयेत् अग्निकुमारोरसः सन्निपातज्वरादिषु । गंधे
शोणकमस्त्विधं विषं धत्तुरजैः प्रवैः दिनं समर्हितं शुष्कं पंचवक्त्रोरसो भयेत् आर्द्रकस्य प्रवेणौषदातव्यो
रक्तिका मितः सन्निपातज्वरं घोरं नाशयेत् नात्र संशयः इत्राः पारदः टंकं घृणः पंचवक्त्रोरसे प्रविं
तामणो अथ शीतज्वरे रसाः सूतकं गंधकं चैव हरितालं मनः शिला एकनिष्कं दिनिष्कं च चतु
र्निष्कं तथैव च पंचनिष्कं रसैष्कारवेल्पाः कल्कं प्रकल्पयेत् ताम्रपत्राणि तुल्यगितेन कल्के
न लेपयेत् सरावसंपुटे तानि कृत्वा तेषामुपर्यपि दद्यात्तापिष्टिकां पश्चात्पुट्या केन पाचयेत् त
तः संचूर्णयेद्देधरसः क्षौद्रेण भक्षितः यत्वेकमात्रया हंति घोरं शीतज्वरं घृवं पाराटंकं गंधकं टंकं
२ हरितालं टंकं ४ मेन शिलं टंकं ५ ताम्रं टंकं १२ शीतज्वरारिः रसः प्रदीपे पारदं गंधकं तुल्यं दरदं
च विषं समं विषादस्त्रुणं योज्यं मस्त्विधं विषं नेषजं अश्वगंधाथ विजयाकासं मर्दकं विल्वकाः चतु

रसेंद्रविनाश
लो २

५२

कस्तूरी

करैना

वज्रचक्रमर्दक

णंचिरसेरेतच्चूर्णयत्नेनमर्दयेत् तुलस्यास्तुदलेः सार्धं भक्षितो रक्तिकामितः हंति शीतज्वरं घोरं
 नाम्नायं शीतकेशरी शीतगजकेशरी रसो रसप्रदीये रसकंतालकंचुल्यं पारदं गंधकं कणं सर्व
 मेतत्समं शुद्धं कारवेष्ट्या प्रवेष्टि नं मर्दयेत्नेन शुद्धस्पर्शकादिसमस्य तु ताम्रस्य संपुटस्यांतर्लिपे
 दार्धगुलोन्मितं तस्य वेदालुकायं त्रेयवायावत्स्फटंति हि शीतलंतदिगृह्णीयात्ताम्रपात्रोदरादि
 षक् शीतमंजी रसो माघमात्रो मरिचसंयुतः भक्षितः पणस्वडेन नाशयेद्विषमज्वरान् शीतमंजी
 रसः शीतज्वरादिविषमज्वरेषु रसे प्रविंतामणो तालकं शुक्रिका चूर्णं तुल्यं तत्रोन्नयोरपि नवमां
 संतुल्य कंस्यान्मर्दयेत्कन्यकाप्रवेः तत्सर्वं शुष्कमुपलेव न्येगजिपुटे यवेत् शीतं तच्चूर्णयिदार्धगुंजा
 मात्रा सितायुता प्रभाते भक्षयेत्नेन यांति शीतज्वराः क्षयं वांति भ्रूवतिकस्यापि कस्यापि न भवत्ये
 शीतमंजी रसः द्वितीयः तालकोदरदोषूतपारदो गंधकः शिला क्रमाज्ञागार्धरहितं कारवेष्ट्या तु
 मर्दितं अनेनास्य प्रमाणेन ताम्रपात्रे प्रलेपयेत् अधोमुखी दृढे भागे देतां निरुध्वा पूरयेत् चुल्हां

पि

भा.प्र.
५३

बालुकयाघरत्रमग्निप्रज्वालयेद्वटं शीतसंचरार्थमाषोऽस्य नागवल्लीदले स्थितं भक्षितो मरिचैः सा
र्द्धं समस्ता निषमज्वरान् शीतदाहादिकान् हन्ति यथ्यं शाल्योदनं ययः शीतनं जीरसस्तृतीयः
रत्नप्रदीपे कटुफलं त्रिफलादासुचंदनं सपस्वकं कटुकापसकोशीरं विषवेत्कर्षिकं जले
तद्दोषदाह तृष्णाघ्नं पानमात्रेय पूजितं दीर्घकालज्वरात्तानि मेतत्स्यादमृतो यमं कर्षिकं कटुफला
द्युशीरं तानां समुदितानां जले प्रस्थ मिते विषवेत् अर्द्धशेषं कटुकलादियानां तृष्णाघ्नं दाहे
च सन्निपाते बुदाहात्तयः सिंचेच्छीतवारिणा आवुरः सकथं जीवेन्निषां वा सकथं न वेत् एष
सन्निपाति दाहेशीतां बुसेक निषेधो रुग्दाहादन्यत्र तत्र वाप्याद्यवगाहनस्योक्तत्वात् अथान्न
माह दुःस्य शोणितुरक्षुद्रा सिद्धमाहारमर्पयेत् दोषशान्तिवलाग्न्यर्थं त्रिदोषज्वरिणो निषक
दुःस्य शोयवासः आहारमुचितमन्ने लाजसक्तून् समप्रीयात्सैंधवेन समन्वितान् ते च जी
र्णस्य विघ्नेन ज्वरो जीवेत्तदा ध्रुवं इति केचित् रक्तपित्ते हितं त्येतत्तृष्णादाहज्वरेषु च लाजा

५३

विकित्तितं परूषादिकाथः किराततिक्तकंमुस्तंगुडचीविश्वनेषजं पाटोदीच्यंमृणालं वष्टुतं पि
त्राधिकेपिवेत् किरातादिसप्तकं कफोल्बणस्यविकित्सा हृहत्तोयोष्करंनारीसटीष्टुंगीडुरालभा
वत्सकस्यतुर्वीजानियटोलंकटुरोहिणी हृहत्पादिर्गणःश्वस्तःसन्निपातेकफोत्रे स्वासादिषुच
सर्वेषुहितःसोपप्रवेष्पयिहृहत्पादिकाथः अथवातपित्तोल्बणसन्निपातधरस्यविकित्सा वा
तपित्तहृहत्तंयकनीयःपंचमूलकं तत्काथोमधुनाहंतिवातपित्तोल्बणंज्वरं ~~चमूलं~~ चमूलं
अथवातकफोल्बणसन्निपातविकित्सा किराततिक्तकंमुस्तंगुडचीविश्वनेषजं चातुर्नप्रकमि
त्यफ्रुर्वातश्लेष्मोल्बणेज्वरे चातुर्नप्रककाथः अथपित्तश्लेष्मोल्बणसन्निपातविकित्सा पर्य
टष्कट्फलंकुसुमुशीरंवंदनंजलं नागरंमुस्तकंशृंगीपिप्यल्लेषंष्टुतंहितं तृष्णादाहाग्निमांश्चे
षुपित्तश्लेष्मोल्बणेज्वरे पर्यटादिःकाथः अथवातपित्तकफोल्बणसन्निपातविकित्सा नाग
रंधान्यकंनारीपद्मकंरक्तचंदनं पटोलंपिचुमंदश्यत्रिफलामधुकंवला शर्कराकटुकामुस्ता

गजाकाव्याधिघातकः किराततिक्तममृतादशमूलीनिदिग्धिका योगराजोनिहंत्येषसन्निपातंत्रिको
ल्बणं सन्निपातसमुत्थानंमृत्युमप्यागर्जयिष्यती व्याधिघातःआरवधः निदिग्धि
का वेगुणार्थेएथकयवितायोगराजकाथः अथप्रहृष्टमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्वराणांष
णतंत्राणविकित्सा माह प्रहृष्टंकर्येदोषंहीणोसंवर्धयेद्विषक विकित्सेयंविधातव्यादोषयोर्हृद
हीनयोः अस्यायमर्थः प्रहृष्टंदोषंकर्येत् तत्क्षौण्यहेतुनिरोधधानविहारैः कशीकृत्यसा
मीकुर्यात् क्षीणंदोषंवद्विषुहेतुनिरोधधानविहारैर्वर्धयित्वासमीकुर्यादित्यर्थः प्रहृष्टं
मितेदोषेमध्यमःस्वयमेवहि शान्तियातिशमंनीतित्वनुबंधेनुबंधवत् अस्यायमर्थः वर्धयित्वा
युननुबंधःसेयःप्रधानमिति यावत् पित्तश्लेष्माणवनुबंधौवायोस्त्वचरो शरदिपित्तमनुबंधं
वातकफोनुबंधौ वसतेकफोनुबंधौवातपित्तेअनुबंधौ तत्रयथावुबंधेप्रशमंतीतेनुबंधः
स्वयमेवशान्तियाति तथाप्रहृष्टेदोषेसमितेफासयित्वाशमीकृतेमध्यमोदोषःहिनिश्चयेनस्व

यमेवशांतिंयाति प्रकृतोभवतीत्यर्थः अथशीतांगादीनां त्रयोदशसन्निपातज्वराणां विशिष्टाविवि-
कित्सा तत्रशीतांगस्यविकित्सामाह भास्वन्मूलंजीरकं व्योषमागीव्याघ्रीशुंरीपुष्करं गोजहेन ।
सिद्धं सद्यः शीतगात्रार्तिमोहश्चासंश्लेषोप्रेककासानिहंति भास्वन्मूलमर्कमूलं काकोटिकाकं
दरुजः कुलत्थकृष्णावचाकटुफलकृष्णजिरेः किराततिक्ता नलकङ्कलां चयुष्याभिसुधर्तनम
त्रशस्तं कर्ककोटिकाकंदरुषषसामूलरजःचूर्णः रसविषमस्त्रिमहेशप्रियफलमसेकरभू
चवुधर्वसुभिः ८ भणोर्मितमुहूलनमिदममितस्वेदशैत्यहरं दशामूलानसामिद्धोदशांगः प्रथि
तोगाणः सार्द्रकस्वरसः पीतः सजयत्युद्धतंज्वरं अथतंद्रिकविकित्सा क्षुद्रामृतानागरयोष्क
राणिष्टतानि रपीतानि शिवायुतानि शुंरीकणागस्तिरसोषणानिनस्पेनतं प्राविजयोत्त्वणाणे
मस्त्रिकचपचं पचावचारुक्कमिहूरनगारशर्वरीगवाक्ष्यः छलाकजलकल्कितानितांतन
सिनिहिताननुतंद्रिकंजयंति कंचः बालकः पचंपचादारुहरिद्रासुकुधुकुष्टं कृमिहरः वीडं

नांसक्तवः शीतानवतत्रहितामताः पाचनोदीयनः सोलोलजमंडोयतः स्मृतः दशामूलादिसिद्धा-
स्तुसन्निपातज्वरेहितः सन्निपातज्वरीयस्तुकंयतेप्रलयत्यपि किंचिदेवमजानातिविकित्सात।
स्यकथ्यते अन्यंजयेत्युराणेनसर्पिषापूर्वमेवतं बलारास्त्रागुड्याद्यैस्तेलेष्वपरिषेवयेत् वार्त्त
कोवर्त्तकालावोवार्त्तोकस्तित्रिरिःशशः कुलिंशश्चरसेनैषांतप्ययेत्तंयथानलं वार्त्तकः वटेराइति
लोके वर्त्तकावटइतिलोके वार्त्तीकोवातवटकइतिनिघंटुः वगोराइतिलोके कुलिंगोगरवारै।
आइतिलोके सन्निपातेक्षुधार्त्तयोनेजयेत्पिशितोदनं सकथंनिषजाराव्याचुलभतेमनुजाधमः
अथवातोत्त्वणस्यसन्निपातज्वरस्यविकित्सा पंचमूलीकषायंतुदद्याद्वातोजरेज्वरे भृशोक्ष
वासुखोक्षवाहृष्टादोषवलावलं पंचमूलीचमहती प्रथमप्रातायास्त्यागेवचनानावात् अथ
पित्तोत्त्वणसन्निपातज्वरस्यविकित्सा परूषंनिवन्निफलदेवदारुसकटफलं चंदनंयक्षकं
चैवतथाकटुकरोहिणी यष्टिपर्णीष्टतंचेनिरुषितंशीतक्षंजलं पित्तोत्तरेनृणामेतत्सन्निपाते

गः पार्वरोहरिद्रा गवाक्षीद्रववारुणी नसिनाशिकायां वुरंगालालवणोत्तमेडुमनःशिलामागधि।
कामधूनि नियोजितान्यक्षणिनिश्चितं प्राक्तं प्रांसनिद्रां विनिवारयति लवणोत्तमं सैन्धवं इन्दुःक
पूरः निद्रां प्रतिनिद्रां प्रलापकचिकित्सा सतगरवरतिक्कारेवतां भोदतिक्ता नलदतुरगगंधाना
रतीहाररुराः मलयजदशमूलीशंखपुष्पः सुयक्षाः प्रलयनमुयहन्युः यानतो नातिहरात् वरति
कोत्रपर्वटोनतुमहानिंबः तंत्रांतरानुरोधातु नलदंलामञ्जुकंतदलानाडुशीरंग्राह्यं भारतीव्रा
ह्मी वरंभीद्रतिलोके हाररुराप्राक्षा सांत्वनेरंजनेर्नस्येस्तीक्ष्णोस्तिमिरसेवनैः सर्वतो विसतं
क्षितमस्यप्रकृतिमानयेत् अथरक्तघीविनश्चिकित्सा रौहि कधन्वयवासकवासायर्ष्यगंध
लताकटुकानिः शर्करया सममेषकषायः क्षतजघीविनउदितउपायः रौहिषं रौहिसद्रतिलो
के गंधलताप्रियंगुः पद्मकचंदनपर्वटमुस्ताजातिवराणचंदनवारि लीतकनिंबयुतंप
रिपक्कं वारिभवेदिहशोणितहारि लीतकं यष्टीमधुकः इह रक्तघीविनि मधुकमधूकपस्त

भा. प्र.
५६

षकपाथश्च दनमल्लवदारुसनायः श्रीपण्डितकथायः ससितद्रहस्यादस्त्रजयाय
पल्लवंपत्रकं सनायः सप्रधानः श्रीपण्डितवर्मोरी १ अथनुग्ननेत्रविकित्सा तुरंगगंधालव
णोग्रगंधामधूकसारोषणमागधानिः वस्त्रावुशुंतीलसुनान्विताभिर्नस्यंत्वसंभुग्नहशंकरो
ति अथानिन्यासविकित्सा शृंगीभाग्यनयाजाजीकणाभ्रनिवपप्यटेः देवदारुवचाकुसुमा
सकटफलनागरैः मुस्तधान्यकतिकेन्द्रयवपाठाहरेणुभिः हस्तिपिप्पल्यपामागपिप्पली
मूलचित्रकैः विशालारगवधारिषशटीवाकुचिकाफलेः विडगरजनीदार्वीजवानीदयसं
युतैः समांशोर्विहितः काथोहिंवाप्रकरसान्वितः अनिन्यासज्वरंघोरहंतितं प्रांचतत्क्षणात्
प्रमोहं कर्णमूर्त्तचसन्निपातांस्त्रयोदशः हिक्कांश्चासंचकासंचतथासर्वानुयप्रवान् शृंगपादे
ः काथः अथजिककस्यविकित्सा किराततिकाकुलकतकुलिजकर्चूरकुलाकटुतेलयुक्तः
अम्लद्वः संग्रामयेप्रसजादोषास्तुतोदधरधिर्यथाद्यं आकुलकतश्चकरकरहाइतिलोके

५६

कुलिंजंकुलिंजनश्चिलोके अम्लप्रवःवीजपूरादिरसः किरातादिःकवलः शालूरयर्णिमालू
रमूलामयमधुपुता शंकुकपुष्पीसहितासेवावाचांविशुद्धये शालूरयर्णिब्राह्मी मूलरमूलं
विल्वमूलं आमयकुष्ठं शंकुकपुष्पीशंखपुष्पी शालूरयर्णादिरवलेहः चुफानागरपुष्क
रामृतलताब्राह्मीवचासुव्रतानागीवासकयासतोयसुरसाकाथोजयेज्जिककं विश्वावर्मवि
भावरीयुगवरावत्सादनीवारिद्व्याघ्रीनिंबपटोलपुष्करजटासुगदासुनिर्वहितः पुष्करंपु
ष्करमूलं तथाचामरसिंहः मूलेपुष्करकाह्मीरिपञ्चपत्राणियौष्करे सुव्रतागंधयलाश्री
कास्मीरेप्रसिद्धा सुरसावुलसी विश्वादियोगांतरंवर्मघर्षटः विभावरीयुगंहरिद्रादयं
हरिद्रादाहहरिद्राधरात्रिफल वत्सादिनीगुडूची व्याघ्रीकंटकारीरुक्कुष्ठं अथसंधिगवि
कित्सा सटीपुरतरुक्षमाःस्थविरदारुरास्त्राःसमाःसनागरसुधान्विताःपिचुशतावरीसंयु
ताः मृदुज्वलनपाविताःसहपुरेणसंधिग्रहव्यथाप्रहतपेहयाशिशिरसेवनंमाकथाः ३

न. मात्रिफलास्थविरदारुहृददारु सुधागुडची पुरोगुगुलुः वचाकयचकचुरात्यहचरामृता
 मंगुरासुराक्षघननागराऽतरुणदारुसनापुराः दृषातरुणनीरुनिःसहस्रवतिसंधियहमथो
 रुजडिमल्कमभ्रमाणपक्षघातकुहः कवचःपर्पटः कचुरायवासः मंगुरातिविषा सुराक्षदे
 वदारु श्रतरुणदारुहृददारु पुरोगुगुलुःदृषहहंती एरंडवत्यत्रविटपा तदलानेदंतीच
 ग्राह्या समानगुणत्वात् तरुणःएरंडः नीरुःशतावरी सुरदारुसटीसुधानतासुवहाःशुवी
 युताःश्रुताजले सपुराःशामयंतिसेविताःसततंसंधिगतंसदागति सुवहारस्ता मुस्तैरंडप्राणा
 दावाणदारुछिन्नारास्तानीरुकचूर्तिर्क वासाविश्वार्पचपूलीयुगात्संहन्यान्मन्यास्तंनसंधे
 ग्रहार्तोः प्राणदाहरतिकी वाणःनीलपुष्पःसहचरःतिक्ताकटुका अथांतकेविधिःइहा
 पहायव्रतमुखवारिज्वरारियूषादिगदापहारि ज्वरछिदंजीवितदंचनित्यंमृत्युंजयंवेतसिचि
 तपस्व इहश्रंतके व्रतलंघनादिनियमं मृत्युंजयस्वरूपनिरूपणंयथा कर्पूरप्रकरावदात

वयुषं सत्ययोगमुद्रायुषं शश्वत्तजनेषु नावुकयुषं मालस्फस्वचुषं संपूर्णमितकुंभसंभृतक
रं शुभ्राक्षमालाधरं पिङ्गोतुंगजराकलापरुचिरं चंद्राक्षमौलिं सुहिमं इति निषमिरेह निर्णीतं सन्नि
पातेऽक्षकानिधे नैषजं जान्हवीतोयं वैद्यो नारायणो हारः अथ रुग्दारुचिकित्सा उशीरं चंदनो
दीप्यप्राक्षामलकपर्पटैः शृतं शीतं जलं दद्याद्दाहं तृडुज्वरं शीतये षडंगयानीयं सशितो नि
शियर्पुषितः प्रातर्धान्याकतं दुलकायः पीतः शामयत्यविराहं तर्हं ज्वरं यैतं धान्याकतं दुलाः
कंडितधान्याकानि धान्याककायः प्रशामयति दाहं मविराहं धियुक्कं धूपल्लवैर्लेपः लेपो
हिमकरमलयजनिर्वदलेस्तक्रपिष्टैर्वा हिमकरः कर्पूरः तथाच घनसारश्चंद्रसंज्ञ इत्य
मरः उत्तानसुतस्य गभीरताम्रकांस्यादियात्रे निहिते च नामो शीतां बुधारावक्रलापतंती निहंते
दाहं त्वरितं ज्वरं च शीतां नसानुशतशश्च विलोडितेन गव्येन चंदनयुतेन घृतेन दिग्धः दाह
ज्वरीसकमलोत्पलमाल्यधारी हि प्रविशेत्सलिलकोष्ठमनल्पकालं कांजिकां प्रपटेनावगुं

भा. प्र.
५८

दन्दाहनाशनं अथगोतकसंखिन्नशीतलीकृतवाससा अथान्नमाह दाहवम्यर्दितंक्षामंनि
रन्नंरक्षयान्वितं शर्करामधुसंयुक्तंयाययेक्ष्माजतर्पणं लाजसक्रूरसंतर्पणं वाय्वकमलहा
सिन्योजलयंत्रगृहाःशुभाः नाय्यश्चंदनदिग्धांग्योदाहदैर्यहरामताः मुक्तावलीचंदनशीतला
नांसुगंधपुष्पावरभूषितानां नितंविनीनांसुपयोधराणामालिङ्गानान्याशुहरंतिदाहं प्रल्हादं
चास्यविज्ञायताःस्त्रीरयनयेत्युनः हितंचमोजयेदन्नयेनाप्नोतिमुखंमहत् प्रल्हादंकामकृतं
हर्षं अथचित्तभ्रमचिकित्सा कणोषणोग्रालवणोन्नमानिकरंजवीजक्षणादामलानि पथ्या
क्षसिद्धार्थकहिङ्गुशुण्ठीयुतानिवस्तांबुविमिश्रितानि पिष्ट्वागुटीयंनयनेविधेयाप्रचेतनेतिप्र
चेतनेतिप्रथितान्वितार्था चित्तभ्रमापस्मृतिभूतदोषशिरोक्षिरोगभ्रमनाशहेतुः वस्तांबुला
गमूत्रं कुंभोद्भवतरोरंभोगुडविश्वाकणान्वितं निहितंनसितनूनंचित्तभ्रमविनाशनं कुंभो
द्भवतरोरंभःअगस्तितृक्षत्वग्बल्करसः मुरामूर्धजमेघाकमधूकमलयोज्ज्वेः मरुतरुम

भा. प्र.
५७

क्रियापूयजित्सात्राणत्वंगतं चतुस्तद्विकित्सा अयमर्थः अत्यंतकर्णिकं एकप्रलेपः अस्तेना
शंनयति तद्विकित्साप्रलक्षविकित्सा निशाविशालामरुटयमग्निमंथदा - गुदीमूलकृतप्रलेपः
प्रभाकरहीरयुतः प्रभावाद्यस्तः समस्तोप्यथकर्णिकघ्नः कुलत्पः कटुफलं शुंठीकारवीचसा
मांशकैः सुरबोलैर्लेपनं कार्यं कर्णमूले मुकुमुकुः गैरिकं कंठिनी शुंठी कटुफलैः सवचैः समैः
उल्लैः कांजिकसंपिष्टैः प्रलेपः कर्णिकप्रणुत् शिशुराजिकयोः पिष्ट्वा कर्णमूलं प्रलेपयेत् कर्ण
मूलनवः शोथस्तेन लेपेन शाम्यति अशिशिरजलपरिमृदितं मरिचकणाजीरसिधुजंतवरितं न
स्यविधिसेवितं ननु कर्णिकरुग्मांशकृत्तितं मार्गजयायौष्करकंटकारी कटुत्रिकोप्राघना
कुंडलीनिः कुलीरशृंगी कटुकारसामिः कृतः कषायः किल कर्णिकघ्नः कुंडलीगुडवीकुली
रशृंगी कर्कटशृंगी दध्नामूलमत्स्यशकलाचपलात्रिफलामहोषधकिरातयुतं मरिचं परि
कथितमाशुवलादपहंतिकर्णिकरुजः सकलाः चपलापिप्पली अथकरावकुञ्जविकित्सा

५७

फलत्रिकशूषणमुस्तकंदी कलिं सिंहाननशर्वरीभिः कायः कृतः कृतंति कएवकुञ्जकं ती
रवः कुंजरमाशुयधत् सिंहाननवासकः किरातकटुका कणाकुटजकंटकारिसटी कलिडुकि
लिमानया कटुक कटुफलं मोधरैः विषामलकपुष्करानलकुलीरशृंगी घृष्टैर्महोषधसखैरयं
जयति कएवकुञ्जगणः शरीकचूर्ः कलिडुः विनीतकः किलिमंदेवदारु कटुकं मरिचं
विषाअतिविषा हृषः वासकः हृषादिभिः किं विशिष्टैः महोषधसखैः महोषधस्यसखिभिः
तेन एतैः सहितेन महोषधेनेत्यर्थः अथोल्बणावातादिप्रहृष्टमध्यहीणवातादिहेतुका
नां कुंभीयाकादिसन्निपातज्वराणां त्रयोदशानां विकित्सा निधीयते साचतुल्यहेतुकानां वि
स्फुरकादीनां त्रयोः ॥ हृषाणामिव विधातव्या इति सन्निपातज्वराधिकारः अथागंतुकज्व
राधिकारमाह तत्रागंतुकज्वरस्य निदानमाह अतिघाताभिषंगाभ्यामभिचारमिश्राय
तः अगंतुज्वरियते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् अतिघातः अस्त्रमुष्टिलगुडादिभिरग्निहननं

अनिर्घाः कामशोकमयक्रोधभूतादीनामावेशः अनिवारः कृत्याद्युत्पादनं अविशायः ब्रह्मण
गुरुद्वसिद्धादिकृतः शायः तं प्रागुत्तरं यथास्वयथादोषलक्षणं दोषैर्विभावयेत् विज्ञानीया
त अपराण्यपि निदानान्याह येभूतविषवाद्यग्निहृतमंगादिसंभवाः रागद्वेषभयाद्याश्च तेस्यु
रागंतवोगदा वाय्वग्नादिशब्देनभूतविषवाद्यग्निहृतमंगादयः संगृह्यंते तेनरागादयः हतमंगा
द्यंताहेतवोप्यागंतुसंज्ञाः स्युः कार्यकारणयोरनेदोषवारात् एतेनप्रागुत्तरः स्मृतइत्यत्रा
प्यागंतुशब्दोहेतुवाचीप्रागुत्तरायतेदोषैरित्यत्रयाधिवाची अनिघातनिर्घाभ्यामित्या
दिश्लोकेदोषैर्यथास्यविभावयेदितिचवनेनैवंप्रतीयते अनिघातादीनांविप्रकृष्टकारणत्वं
मिथ्याहारविहाराणामिवदोषाणांनिकृष्टकारणत्वं तथासति दत्तापमानसंकुचसूत्रेत्या
दिश्लोकप्रागुत्तरस्याष्टमत्वविलापतोदोषैर्जेष्वेवप्रवेशात् उच्यते प्रागुत्तरस्यदोषाआ
रंभकानकिंतु पश्चादनुबंधिनः तथाच प्रागुत्तरस्यसंप्राप्तीमाहचरकः प्रागुत्तरिद्वयथा

धूमिश्रेः पुरपाणिजपांशुभिः लोहलामज्जकैलानिर्दूषश्चित्तमापहः ग्रहदोषहरः श्रीदः सौभा
ग्यकराउत्तमः सुराणकांगी मूर्धजोवालः मरुत्तरुः देवदारुः पुरः गुग्गुलुः पाणिजः नखः पांशुः
पर्पटकः लोहं अगुरुलामज्जकं उशीरवत्पीतलविह्वलविशेषः तदलानेउशीरं ग्राह्यं मूर्धिका
मरुदारुमत्स्यशकलामुस्तामलक्यामृतायथ्यारेवतरामसेनकरजोरजीफलैः संयुताः हन्युश्चे
त्तरुजोथदंडरदलाप्राक्षापटोलीपयः पथ्यापर्पटराजहृत्कटुकाशंवृकपुष्पशृताः मूर्ध
काप्राक्षा मत्स्यशकलाकटुकी आरेवतः आरगवधः रामसेनः किरातः रजःपर्पटः रज्जी
फलंपटोलः अथयोगत्रयमाह दंडरदलासाकयणि सचअर्था ब्राह्मीमंजिष्टाशोणक
स्य तथाप्यत्रब्राह्मीयाह्या यतउक्तं ब्राह्मीमतिप्रदामेध्याज्वरहंत्रीरसायनीति ब्राह्मीव
रनीतिलोके पयःवालकं राजहृत्ः आरगवधः शंवृकपुष्पीशंवृकपुष्पी अथकणिक
स्यविकित्सा प्रलेपस्तमस्तंनयत्यल्पमेकः समुद्रिकशोथं चरक्तावसेकः विषकंचशस्त्र

नानि यथा कामाद्रुमोरुचिर्होत्रीनिद्राधातुतिक्षयश्चिभ्यात्यलायः शोकाच्चमयेकोपाचवेय
थुः मयात् मयजेज्वरेप्रलायः शोकाच्च चकारेणप्रलायावानुक्तम्यते कोपाच्चकोपादपिवेयथु
भवति ननुवेयथुवतिस्यकार्यः तत्कथं क्रोधजेज्वरेवेयथुः यतउक्तं क्रोधात्पित्तमिति उच्यते
एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेदिति वचनात्पित्तकोपितवातजन्यवेयथुः क्रोधादप्युर
पिभवति यतउक्तं विदेहेन क्रोधशोकोस्मृतौ वातपित्तस्तप्रकीपणाविति भूतानिषंगाड
देगोहास्यरोदनकंपने केविद्रूतानिषंगोत्थं वदंति विषमज्वरं भूतानिषंगोत्थो विषमज्वरेभव
ति कदाविदतिवेगवान् कदाविच्छांतवेग इत्यर्थः अनिवारमिश्रायाभ्यामोहस्तृणाचजायते
तृणाचेति चकारेण हारीतानुवादिवाभनटोक्तं च बोध्यं तद्यथा तत्रानिवारकैर्मन्त्रैश्च योनाइ
तिलोके हपितस्य क्रयमानस्य तप्यते पूर्वमनस्ततो देहस्ततो विस्फोटवद्भ्रमेः सदाहमूर्च्छाश्च
स्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वर इति अथ तेषां चिकित्सा माह आगजुजेज्वरे नैव नरः कुर्वीत लंघनं तथा

चवाभटः शुद्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरिषु लंघनं नेष्यत इति शेषः अन्यच्च लंघनं न हितं का
मशोकविताप्रदारजे मयभूतममक्रोधलंघनैश्च कृते ज्वरे किंतु दीप्तानपेतत्र दद्यान्मांसरसोद
नं अग्निघातज्वरेयुं ज्पातक्रियामुल्लविवर्जितां कषायं मधुरं स्निग्धं यथा दोषमथापि वा अग्नि
घातज्वरो न श्येत्पानाभ्यंगेन सार्पिषः रक्तावसे कैर्मध्ये श्रुतया मांसरसोदनैः मध्येर्मधायै हितैः
व्यध्वं धश्च मान्यध्वमंगं प्रश्वासमुद्रवान् ज्वरानुपचरेत्पूर्वक्षीरमांसरसोदनैः व्यधः ताडनं क
र्णादिवेधो वा नंगः छेदभेदश्चादिकः शंशो वृक्षादितः यतनं अध्वश्रांतेषु चाभ्यंगं दिवानि
प्राचकारयेत् श्लोषधीगंधविषजौ विषयिप्रप्रनाशनेः जयेत्कषायैर्मतिमान्सर्वगंधकृते
मिषक् सर्वगंधमाह चातुष्यतिकककर्पूरकंकोलागुरुकुंकुमं लवंगसहितं चैव सर्वगं
धं विनिर्दिशेत् क्रोधजे पित्तजे काम्पेनार्थः सदाकचमेव च आश्वसेनेष्टलाभेन वायोः प्रशम
नेन च हर्षणैश्च शमयंतिकामशोकमयज्वराः कामेरथो मनोद्वैश्च पित्तघ्नेश्चाप्युपक्रमैः

सदाकेशसमंयातिज्वरः क्रोधसमुत्थितैः कामैः कामावेष्टैः मनोमैः धिक्कारदिवचनैः । नयज
नकवचनैर्विकामात्क्रोधज्वरो नश्येत्क्रोधात्कामज्वरस्तथा घातिताभ्यामुनाभ्यांचकामक्रोधज्व
रक्षयः घातिताभ्यामुनाभ्यां मनसि निगृहीताभ्यां कामक्रोधाभ्यां भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्विकवेशान
ताडनैः जयेद्भूतानि षंगो ह्यं मनः शंत्वेष्टमानसमुताडनैरित्यस्य स्थाने केचित्पूजनैरित्यतंति
सहदेवायामूलं विधिना कंठे निवधमपहरति एकदित्रिचतुर्भिर्द्विसेनूतज्वरं पुंसां अनिवा
रानि शापोऽप्योज्वरो होमादिभिर्जुयैत् दानस्वस्त्ययनातिष्ठे रुत्या तग्रहदुष्टिजो इत्यागं वुज्वराधि
कारः अथ विषमज्वराधिकारः त्वविषमज्वरस्य निदानकथनपूर्विकां संतातिमाह दोषो
ल्योहितसंभूतो ज्वरो तृष्टस्य वापुनः धातुमन्यतमंप्राप्य करोति विषमज्वरं अपमर्थः ज्वरो
तृष्टस्य ज्वरेण त्यक्तस्य सन्निकृष्टहेतुमाह दोषः अल्पः ज्वरमुक्तास्वल्पोऽपि विप्रकृष्टहेतुमा
ह अहितश्चाहारविहारादितेन संभूतः संपूर्णो जातः अन्यतमं धातुरसरक्तादिकं प्राप्य ह्यपि

पूर्वे जायते यश्चात्रिजैर्दोषैस्सुबध्यत इति तत्र कस्यागंतोः को वानिजो दोष इत्यपेक्षायामाह का
मशोकभयावापुः क्रोधात्पित्तं त्रयोमलाः भूतानि षंगा कुप्यंति नूतसामान्यलक्षणाः कामशो
कभयजादागंतोः वायुः कुप्यति क्रोधात्क्रोधजादागंतोः पित्तं भूतानि षंगात् भूतावेशजादागं
तोऽत्रयोमलादोषाः कुप्यंतीत्यर्थः त्रयोमलाः कथं भूताः भूतसामान्यलक्षणाः भूतलक्षणास्य
सामान्यलक्षणं पेक्षाते तादृशाः अथागं वुज्वराणां हेतुने देहलक्षणैर्भेदानाह श्यावास्यतावि
षकृते तथा तीसार एव च भक्ता रुचिः पिपासा च तोदश्च सहमूर्च्छा श्यावः शुक्तानुविरुद्धः क
लोवर्णः शाकवर्णे वा विषकृते स्थावरजंगमविषलक्षणा कृते ज्वरे अतीसारः स्थावरविषे
णैव तस्याधोगासित्वात् तोदः शूच्यावधनेनेव व्यथा ओषधागंधजे मूर्च्छा शिरोरुगवमथु
स्तथा कामजे चित्तविभ्रंशस्तंजालस्य ममोजनं हृदये वेदना चाप्यग्रां च परिशुष्यति काम
जे समीहितकांताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे चकारादाग्रतोक्तान्यपिलक्षणा निबोधयानि

भा.प्र.
६३

असंततस्य लक्षणमाह सप्ताहं वा दशाहं वा षादशाहं मथापि वा संतत्या यो विसर्गो स्यात्संततः सा-
निगच्छते विकल्पो वातिकदिने दाह संतत्या नैरंतर्प्येण अविसर्गी अयरित्यागी ननु मुक्ता नु
बंधित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणं तद्वन्न घटत इति कथमयं विषमेषु पश्यते घटत एवेति न
दोषः यत उक्तं चरकेण विसर्गो दशोक्तत्वादिवशे व्यक्तलक्षणः कुलनोपशमः कालं दीर्घम
प्यनुवर्तत इति यत्तु खरनादः ज्वरः पंचवयस्योक्ताः पूर्वसंततकादयः चत्वारः संततं हित्वा ज्ञेया
स्ते विषमज्वरा इति तच्चिरेण त्यागानि प्रायेण सततलक्षणमाह अहोरात्रे सततको दो काला
व अनुवर्तको दो कालो अह्न्येक कालं रात्रौ वैक कालं यतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं दोषो प्रकोप
कालो यत उक्तं वाग्भटेन वयोहोरात्रिभुक्तानां तैस्तमध्यादिगः क्रमात् इति अन्येद्युष्कल
क्षणमाह अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेक कालं प्रवर्तते एक कालं दोषायेक्षया एक कालमपि हि
तीयं प्रथमकाले हृद्ये वदोषस्य स्थितेः तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह तृतीयकस्तृतीयेने

६३

चतुर्थकः तृतीये हित्वा गागमनं दिनं गृहीत्वा यत उक्तं दिनमेकमतिक्रम्य यो न वेत्स तृतीयकः दि
नद्वयं त्वतिक्रम्य यः स्यात्स हि चतुर्थक इति अत्राह चक्षुःश्रुतः कफस्थानदि भागेन यथा संख्यं करो
ति हि सततान्येद्युष्कस्याख्य चतुर्थकप्रलेपकान् अहोरात्रादहोरात्रात्स्थानात्स्थानं प्रयच्छते दो
ष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरं अयमर्थः आमाशयो रः कंठ शिरः संधयः पंचस्थेषु म
स्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथा संख्यं सततादीं करोति तत्र आमाशये स्थितो दोषः सततं करोति दो
कालो अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात् हृद्ये स्थितो दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करो
ति एक कालं नैक व्यादेकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमायाति तत्र दोषप्रकोपकालो
एकस्मिन्काले हृद्ये तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशयमिति कंठे स्थितो दोषो होरात्राद् हृद्यमायाति
तृतीये दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं करोति आप्नोति एक कालं ननु दोका
लो स्वभावात् एवं शिरः स्थितो दोषो होरात्रात् कंठमायाति ततः पुनरहोरात्राद् हृद्यमायाति चतु

भा.प्र.
६४

येदिवसेआमाश्रयमागत्यस्वप्रकोयकालेचतुर्थकंज्वरं करोति एककालंनतुषौकालौस्वभावदेव
ननुदोषस्यागमनंक्रमेणनिजस्थानगमनंक्रममात्कथंतृतीयचतुर्थदिवसयोज्वरागमनं उच्यते
दोषोहिप्रकोयसमयेवेगवत्तयालाघवात्स्वस्थानंतुवेगदिनएवयाति यतआह दोषःप्रकोयका
लंहिवेगवत्वेनलाघवात् वेगवासराचार्यस्वस्थानमभिगच्छति संधिषुस्थितःप्रलेयंकरोति
संधयश्चामाश्रयेपिसंतितेषुस्थितःप्रलेयकंसर्षदाकरोति निवृत्तःपुनरायातिविषमोनियतेहि
ने स्वभावकारणंतत्रमन्येतेमुनिपुंगवाः स्वभावस्यकारणत्येककस्यानविनागानपेक्ष्यतु
र्थकादिविषम्ययाअपिज्वराःस्वस्वकालेनवति अधिशेतेयथाभूमिर्वीजंकालेप्ररोहतिअधि
शेतेतथाधातूनदोषःकालेप्रकुप्यति सुश्रुतोऽप्याह सचापिविषमोदेहंनकदाचित्प्रमुंचतिमा
निगौरवकार्शेभ्यस्सयस्मान्प्रमुच्यते वेगेवुसमतिक्रान्तेमतोऽयमितिलक्ष्यते गौरवंशिरसोऽस्मा
निर्मातिश्चक्षुःशोभने माधुर्यंमुखवेरस्यंतिरुत्वमथवापुनः वक्रस्यजायतेयस्मात्प्रवेगोपिग

६४

त्वापुनःविषमज्वरं करोति ज्वरोत्सृष्टस्यवेतिवाज्ञाद्देनेतिबोध्यते प्रथमतोविषमज्वरोभवति यत
उक्तं आरंभाद्विषमोघस्त्वित्यादि कंधातुंरुषयित्वाकंविषमज्वरं करोतीत्यपेक्षायामाह संततरं
सबुस्थःसततरंरुधातुगः दोषःकुक्षोज्वरंपुंसांसोम्येद्युःपिशिताश्रितः मेदोगतस्त्रितीयेन्हिअ
स्थिमज्जगतःपुनः कुप्यच्चित्तुर्थकंधोरमंतंरोगसंकरं अंतकंअंतकमिवमारकत्वात् अ
थविषमज्वरस्यसामान्यलक्षणमाह यःस्यादनियताकालाच्छीतोऽस्मान्मांतथैवव वेगतश्चा
पिविषमोसज्वरोविषमःस्मृतः यस्त्वनियताकालादित्यस्यायमर्थः यथावातिकोज्व
रःसप्तदिनानियैत्रिकोदशदिनानिष्लोमिकोद्वादशदिनानिदोषाणांप्रावल्पेवातिकश्चतुर्द
शदिनानियैत्रिकोविंशतिदिनानिकफज्वरश्चतुर्विंशतिदिनानि स्यात् तथाविषमज्वरोनिय
तकालं व्याप्यनस्यादित्यर्थः शीतोऽस्मान्मांतथैवव वेगतश्चापिविषमो कदाचिदतिवे
गवान् कदाचिच्छांतवेगः विषमज्वरस्यनेदनाह संततः सततोम्येद्युस्तृतीयकचतुर्थको त

ततादिपंचकादपरः चतुर्थकवियर्ययाख्योज्वरः सोपिविषमज्वर एव स केधावुस्थं इत्यपेक्षायामाह आ-
स्थीत्यादि तस्यचतुर्थकवियर्ययस्यलक्षणमाह समध्येज्वरयत्यक्तोऽप्राद्यंतेवविमुच्यति चतुर्थकवि-
पर्ययइत्युपलक्षणं सततादिवियर्ययोपिवोधयः यथा होरात्रेदौकालोमुच्यति शेषपूर्वमहोरात्र-
तिष्ठतीतिसततवियर्ययः अहोरात्रे एककालंमुच्यति शेषसर्वमहोरात्रंतिष्ठती तिअन्येद्युपतिआ-
दावंतेचदि मंमुच्यतिइतितृतीयकवियर्ययः वियर्ययः मध्य एककालंज्वर एतेविषमज्वरा उपल-
क्षका अन्येरात्रिज्वरादयोपिविषमज्वरा बोद्धव्याः यथा समौवातकफौयस्यक्षीणपित्तस्यदेहि-
नः रात्रौप्रायो ज्वरस्तस्यदिवाहीनकफस्पतु प्रायःवाकृत्येन संततादीनां शीतपूर्वत्वेदाहपूर्वत्वे-
चहेतुरमाह त्वकस्थोऽश्लेष्मानिलोऽशीतमादौजनयतो ज्वरं तयोः प्रशान्तयोः पित्तमतेदाहं करो-
तिच शीतंशीतसहितं प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः अंत्येअन्यंतरे करोत्यादौ तथा पित्तं त्वकस्थंदा-
हमतीक्ष्णं तस्मिन्प्रशान्ते त्वितरोकुरुतः शीतमंततः अंततः हस्तयादादितः शीतदाहादिज्वरयो

स्त्रिदोषजत्वमाह धावेतौदाहशीतादीज्वरौ संसर्गाजौ स्मृतौ दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यस्ततो-
परः संसर्गाजौ सन्नियातिकौ कष्टः कष्टसाध्यः विषमज्वरस्य विशेषानाह विदग्धोऽन्नरसेदेहेष्टे
ष्मापित्तेव्यवस्थिते तेनार्धशीतलंदेहमर्धमुल्लंघयते अन्नरसेविदग्धेऽन्नाहारजेरसेऽप्येदेहेष्टे
ष्मापित्तेव्यवस्थितेऽप्येस्थिते तेन हेतुना शीतलं कफेन उल्लंघयितेन अर्धत्वं चार्धनारिष्वरोका-
रेण नरसिंहाकारेण वा कायेऽप्यदापित्तं श्लेष्माचांतेव्यवस्थितः तेनोत्तमं शरीरस्य शीतत्वं ह-
स्तयादयोः अंत्येहस्तयादादौ कायेऽश्लेष्मायदाऽप्युः पित्तं चांतेव्यवस्थितं शीतत्वं तेन ग्रास्यचो-
लत्वं हस्तयादयोः विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह प्रलियन्निवगात्राणि घर्मेण
गौरवेण च मंदज्वरविलेपी चिसशीतः स्यात्प्रलेपकः गौरवेण उपलक्षितः मंदज्वरविलेपी
मंदवेगस्य ज्वरस्य सदासंबंधोऽस्तीति मंदज्वरविलेपी अयं विषमज्वरः तथाच सुश्रुतः प्र-
लेपकारख्यो विषमः प्रायः च्छेदशायशोषिणामिति अथ विषमज्वराणां सामान्याचिकित्सा ज्व

राश्वविषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः यथोल्बणस्य दोषस्य तेषु कार्यं विकिसितं विषमेष्वथ कर्त्रम
 मूर्ध्वाधश्चोर्ध्वं त्रिषोऽक्षैरत्रयानैश्च श्रमयेद्विषमज्वरं कालिंगकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणीश्च
 टोलसारियमुस्तयाठाकटुकरोहिणिर्निवः पटोलत्रिफलामृद्धीकामुस्तवत्सकौर किराततिक्कमम्
 ताचंदनं विश्वमैषजं गुडुच्यामलकं मुस्तायमर्द्धश्लोकसमापनाः कषायाः शमपत्न्याः शुष्यं च यं
 च विधंज्वरं कालिंगकः इड्यवः वत्सकः कुटजः चंदनमत्ररक्तं कषायाः पंचयं च विधं संततस्त
 ततान्येष्वथ तृतीयकचतुर्थकस्य महावलामूलमहोषधान्यां काथो निहन्याद्विषमज्वरं हि
 शीतं सकं पंपरिदाहयुक्तं विनाशयेद्विदिनप्रयोगात् मुस्तामलकगुडुचीविश्वोषधकंटकारि
 ककाथः पीतः सकणचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हंति तिलतैललवणयुक्तं कल्कोलमुनस्यसेवि
 तः प्रातः विषमज्वरमपहरते वातव्याधीन् शोषांश्च कालाजाजीवुसगुडाविषमज्वरनाशिनी मधु
 नाचामयालीठाहंत्याश्च विषमज्वरान् कालाजाजीकलोजीमगरेल इति लोके साचकिंचिद्दृष्ट्यगु

ते सति तस्माच्च नियतोऽष्टः शरीरे विषमज्वर इति धात्वन्तरे सुलीनत्वात् सोऽहम्यान्नेवोपलक्ष्यते द्विदो
 षोल्बणस्य तृतीयस्य लक्षणमाह कफपित्तात्रिकग्राही एषा घातकफात्मकः वातपित्ताच्छिरो
 ग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः त्रिकग्राही वेदनया त्रिकंगृह्णातीत्यर्थः वातकफात्मकः एषान्
 व्यथया एषं व्याथनवतीत्यर्थः कफलोपेयं च मी कफोल्बणस्य वातोल्बणस्य चतुर्थकस्य लक्ष
 णमाह चातुर्थको दर्शयति स्वभावं द्विविधंज्वरः जंघाभ्यां कफजः पूर्वशिरसो निलसंभवः क
 फजः कफोल्बणः तथा अनिलसंभवः वातोल्बणः संततादीनां त्रिदोषजत्वात् उक्तं च च
 रके प्रायशः सन्निपातेन पंचस्युर्विषमज्वरा इति प्रायशो ग्रहणाद्देकदोषजाः द्विदोषजाः
 अपि भवन्ति इति जैजुटः श्लेषिक पूर्वप्रथमं जंघाभ्यां व्यथया जंघे व्याप्य पश्चात् सकलं शरी
 रं व्याप्नोति एवमुल्बणवातजः शिरसः पूर्वव्यथया शिरसो व्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः
 विषमज्वराण्यन्यश्चतुर्थकविपर्ययः अस्थिमज्जगतो दोषश्चतुर्थकविपर्ययः जनकः अन्यः सं

रुहन्ती एरुदवत्यत्रविद्यातदलानेदंतीचग्राह्या समानगुणत्वात् यदोलेप्रयवानंतायप्यारिष्टम्
ताजलं कथितं तज्जलं पीतं ज्वरं सततं कंजयेत् अनंतासारिवा अरिष्टो निर्द्वः जलं बालकं प्राप्ताय
देलनिर्वाहशकाकत्रिफलासृतं जलं जंतुः पिवेच्छीघ्रमन्येद्युः ज्वरं शीतये शकाकः प्रयवः क
र्मसाधारणं त्यक्त्वा तृतीयकचतुर्थको निषजाप्रतिकर्तव्यो विशेषोक्तिविकित्सितेः उशीरं चंद
नं मुस्तं गुडं च धान्यनगरं अंभसा काथितं पेयं शर्करामधुयोजितं ज्वरे तृतीयके पुंसा वलादा
हसमन्विते अपामार्गजटाकद्यां लोहितैः सप्ततंतुभिः बध्वा वारेरवेस्तूणं ज्वरं हन्ति तृतीयकं
स्थिरतामलकीदाम्निवाह्यमहोषधेः सितामधुयुतः काथश्चातुर्थकहरः परः स्थिरौ शाले
यणी तामलकीभूमिधात्री हृषोवप्सा अगस्त्यत्रस्वरसेननस्यमिहंतिचातुर्थकमुग्रवीर्यं
शिरीषपुष्पस्य नित्राघयस्य कल्केन वातहृतसंयुतेन तदनस्य ज्वरस्य वेगकालं च चित्तयन्
जूर्यतिवुयः तस्यैष्टैरुतैर्वापि विषयेन शिष्ये तस्मिन् संततं विषमं चापि क्षीणस्य सुचिरोचितं

ज्वरं संजनेः पथ्यैः ज्वरघ्नेः समुपाचरेत् सततादिविषय्याणां विषमज्वराणां विकित्सासततादी
नां कर्तव्या शीतानिभूतेषु रुषेकुप्यच्छीतहरं क्रियां दाहानिभूतेषु विधिं विदध्यादाहनाश
नं आच्छादनेर्वक्तरेः गुरुभिः कंठलादिभिः तलवत्या महाशीतं शीतादिज्वरिणो हरेत् तलवती
तुलाई इति लोके तंस्तनान्यां सुपीनान्यां पीवरोरुनितं विनी यवती गाढमालिगं लेन शीतं प्रशंभ्य
तिकांतासंगमसंजातहृष्याशीते निवारिते प्रल्हादं चास्य विज्ञाय पृथक्कारयेत्स्त्रियं ततो दा
हेतुसंजीतेषु त्रैरेडं संनवेः शीतलेद्वारितैर्देहेहाहंतस्याप्यनोदयेत् पिष्ट्वा तालकतोलकैकम
मलसदृकचूर्णं समंदत्वा तस्य नवांशकेन च शिखिग्रीवं पुनर्मर्दयेत् कोमारीरसना वितंगजपु
टेशीतं ततोप्यधरेद्वातव्यं सितया प्रजातसमये शीतज्वरं संसकृत् मध्याह्नसमये पथ्यं शिखरि
णीनर्कच शीतज्वरे भूतनैर्वक्त्रं शुद्धं सूतं तथा ताम्रमायसं धातुमाह्निकं सूतकादिगुणं गंधं
गंधात्रालं समं नवेत् यद्यस्मिन् शुद्धिमायाति तस्मिन् तद्विशोधयेत् शंकनसमिगुणं मर्दयेत्क

भा.प्र.
६८

न्यकाप्रवैः दिनत्रयंदिनेकंचकारवेत्याप्रवैस्तथा ततःसरवकेरुध्वासम्यगाजपुटेयचेत् गंजामात्रंदेदे
त्प्रातःसितयासहबुद्धिमान् यथ्यंचशर्कराडुग्धमक्तंदद्याद्विषम्वरः दाहपूर्वशीतपूर्वविषमंसंततादे
कं नाशयेद्विदिनेनायंरसःकल्पतरुःखलु इतिकल्पतरुःश्रीतदाहादिविषमज्वरे तालकंबु
क्तिकाचूर्णतुल्यंत्रीमयोरपि नवमांशचतुर्थस्यानर्हयेत्कन्यकाप्रवैः तत्रुसंशुष्कमुपलेर्वन्येर्गा
जपुटेयचेत् श्रीतंतचूर्णयेचूर्णगुंजामात्रंशितायुतं प्रभातेमक्षयेत्तेनयातिशीतज्वरंक्षयं वांतिर्नव
तिकस्यापिकस्यापिनभवत्यपि एकेनदिवसेनैवशीतज्वरहरंयरं मध्याह्नसमयेपथ्यंशिवरिणी
मक्तंच श्रीतज्वरेभूततैरवचूर्णं कायस्थानाकुलीतिकावयस्थापुरुचोरकैः सहदेवीववाकुष्ठैः
शीतमेर्धूपलेयनैः एतैरैवौषधैःपिष्टैर्ध्रुवणहारसंयुतैः साम्लैर्विपाचितंतैलमभ्यगाच्छीतनाश
नं कायस्थाहरीतकीनाकुलीरास्नानेदः नार्द्रश्चित्तिलोकेवयस्थागुडूचीपुरोगुगुलुः चोरकः।
चुटिउरतदलानेगटिवन सहदेवीहृहृदलाहारोयवहारः कायस्थादिधूपनंलेयनंतेनंच एरं

६८

उतुल्याकर्षमितामक्षरणीया पीतोमरिचचूर्णेनतुलसीपत्रजोरसः क्षोणयुष्मीनवोपवापिनिहं
तिविषमज्वरान् अमृतायाःशतंचूर्णवाससापरिशोधितं पृथक्कोडशमागाःस्युर्गुडमाह्लिक
सर्पिषां यथामिजक्षयेदेतन्नरोहितमिताशनः नास्यकश्चिन्नवेद्याधिर्नजरापलितंनच नज्व
रविषमानेवमेहानानिलरक्तकं नवनेत्रगतारोगाःयरमेतद्रसायनं मेधाकरंत्रिदोषघ्नंप्रयोगाद्
स्पबुद्धिमान् गीवेक्ष्यशतंसाग्रंयथेवादितिजास्तथाःगुडूचीकल्पः अथान्नमाह तक्रमांसंपयो
मांसंदधिमांसमथापिवा माषमांसंचनुंजानीमुच्यतेविषमज्वरात् अग्निवेशश्च सुरासमंडाया
नापनोजनेचरणायुधाः तिलिराविष्किराःपथ्याः कुकुटाविषमज्वरे चरणायुधागृहकुकुटाः
कुकुटाःवनकुकुटाः विष्किराःवर्त्तिकालावविगिरचकोराद्याः अथसंततादीनांविशिष्टावि
किंत्सा त्रायंतीकटुकानंतासारिवातिःसृतंजलं संततारव्येज्वरेदेयंवातादीनांनिहतये अनंता
ज्वालना पटोलाहृहृषातिक्तासारिवातिःसृतंजलं संततारव्येज्वरेदेयंवातादीनांनिहतये दृषा

उस्यपुपत्राणिलिखन्मौनिधापयेत् दाहादिज्वरिणोदेहेतानिपत्राणिधारयेत् तेननस्यतिदाहोस्य
ज्वरश्चैवोपशाम्यति दाहेशांतेयदाशैत्यं तच्चयुक्त्यानिवारयेत् जघनचक्रचलनमणिमेखलास
रसचंदनचंद्रविलेयना वनलतेवतत्रंपरिवेष्टयेत्प्रवलदाहनिपीडितमंगना चक्रः कर्पूरः व
दंगसांसजातशैत्यैर्हृदिनिवारिते प्रल्हादचास्यविज्ञायतांस्त्रीमयनयेत्युनः सुवर्चिकानागरकु
ष्टमूर्वालाक्षाविशालोहितयष्टिकानिः सिंहहरेद्युण्णतक्रयकतैलंज्वरंदाहसमन्वितंच षट्
तक्रतैलं रास्त्रानागरकुष्टचंदननिशायथाककुल्लावलालाक्षासैधवसारिवामधुरसादेवडुरो
हीतकेः सोशीरांबुधिकेनरोहिषजलेस्तेलंयचेत्सद्गुणैस्तक्रैस्तच्चमयेज्वरं हृत्तरंदाहादिशी
तादिकं चंदनमञ्जुशैतं मधुरसामूर्वा रोहितकः मधुरोहितिद्रतिलोके रोहिषंरोहीसद्रतिव
णविशेषः छांटमध्यदेशभाषा जलंवालं महाषट् तक्रतैलं यस्यकोत्पलकल्हारमृणालवि
शपोष्करैः कुमुदोशीरमंजिष्ठापञ्चैर्गौरिककटुफलैः सारिवाहयलोधाह्वरीरीवर्जर्मस्त

भा. प्र.
६९

कैः धात्रीशतावरीयुक्तैः काथेकल्केप्रयोजितैः लाक्षारसययःशुक्लमस्तुनिःसहकांजिकैः पक्वं
तैलमिदंत्वच्यंदाहज्वरहरं परं लाक्षारसादिः पृथक् तैलतुल्यैः पक्ष्मकादितैलं प्रलेपकेप्रयुंजीत
श्लेष्मज्वरहरीक्रियां रुद्रजटागोष्ठ्यां विडालविद्योरगस्य निर्मोक्तः मदनफलभूतकेशौवंशखशु
प्रनिर्माल्यं घृतयवमयूरचंद्रकल्लगल्लकरोमानिसर्षपाः सक्वाः हिंगुगजास्थिमरीचाः समभा
श्चागमूत्रसंपिष्टाः धूपनविधिनाशमयंत्येते सर्वज्वरान्नियतं ग्रहडाकिनीपिशुनचप्रेतविका
रानयंधूपः रुद्रजटाजटाधरी भूतकेशजिटाभांसी रुद्रनिर्माल्यं रुद्रनिर्माल्यपुष्पादि मयूर
चंद्रः मयूरपुच्छचंद्रकं माहेश्वरोधूपः सोमं सानुचरं देवं समावृणामीश्वरं पूजयेत्प्रयतः
शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् सोमं उमया सहितं सानुचरं नंद्यादिगण सहितं प्रयतः पवित्रः वि
लुं सहस्रमूर्धनं चराचरपतिं विभुं स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान्सर्वान्व्ययोहति सहस्रमूर्धनि मि
तिसहस्रशीर्षेत्यादिवेदानिहितनामसहस्रेण भारतोक्तेनेत्यर्थः ज्वरस्य देवत्वात् पूजाकार्या

६९

यतः आह विदेहः तीर्थयितन देवाग्निगुरुहोपसर्पणैः प्रधया पूजनेश्चापि सहसा सोम्यतिज्वरः ती
र्थं कृषिजुष्टं लं आयतनं देवाधिष्ठितं पुरुषोत्तमहेत्रश्रीशैलादि इति विषमज्वराधिकारः अ
थ रसादिधातुगतज्वरमाह गुरुता हृदयोत्केशः सदं नल्लर्घरीचकाः रसस्येतुज्वरे लिंगं देन्यं वा
स्योपजायते गुरुता गात्राणां हृदयस्थस्य दोषस्योपचितत्वाद्दमनमिव देन्यं कीव विज्ञातारस
धातुगते यद्यपि रसधातुं प्राप्य संततश्चायं तथापि अनुक्रमधातुगतकथनार्थोऽयमत्र निर्देशः
अथ तस्य चिकित्सा रसस्येतुज्वरे तस्मिन् कुप्यादिमनलंघने अथ रक्तगतज्वरमाह रक्तनिष्ठी
वमंदाहोमोहश्चूर्दनविभ्रमो प्रलापः पित्रिकातृष्णा रक्तप्राप्तेज्वरे नृणां मोहोऽप्यप्रचितता अथ
तस्य चिकित्सा रोगसंशमनौलेयो रक्तमोक्षमसृगाते मांसगतमाह पिंडिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्ट
मूत्रपुरीषता ऊष्मातर्दहविक्षेपोष्ठाविः स्वान्मांसगोज्वरे अन्येऽऊष्मातर्दहविक्षेपाविति पर्वति
तत्र ऊष्मातः विक्षेपः हस्तपादादिवालनं तस्य चिकित्सा तीक्ष्णविरेकं च तथा कुप्यान्मांस

गतेज्वरे मेदोगतमाह मृशंस्वेदस्तृषामूर्च्छाप्रलापश्चुद्दिरेवच दौगंरोचकोलातिर्मेदस्येवासहिस्नु
 ता मृशंस्वेदः मेदोमलत्वात् तस्यचिकित्सा मेदस्येमेदशोधनं अस्थिगतमाह मेदोस्त्राकूजनं
 आसोविरेकश्चुद्दिरेवच विक्षेपणंचगात्राणांविद्यादस्थिगतेज्वरे तस्यचिकित्सा अस्थिस्थेतुज्व
 रेकुर्याद्वातनाशनकोविधिः वस्तिकर्मप्रयोक्तव्यमन्यद्रोमर्दनस्तथा मज्जगतमाहतमःप्र
 वेशनंहिकाकासंशैत्यं वमिस्तथा अश्रद्धोमहाश्वासोमर्मच्छेदश्चमज्जगे असाध्यत्वान्नात्रचिके
 त्सा शुक्तगतमाह मरणंप्रानुयातत्रशुक्तस्थानंगतेज्वरे सेफसःस्तब्धतामोक्षःशुक्तस्यतुविशे
 षतः अथजीर्णज्वराधिकारमाह तत्रजीर्णज्वरस्यसामान्यंलक्षणमाह योधादशोन्योदिवसेभ्य
 ऊर्ध्वदोषत्रयेभ्योद्विगुणेभ्य ऊर्ध्वंनृणांतनोतिष्टितिमंदवेगोनिषग्निरुक्तोज्वराषजीर्णः जीर्ण
 ज्वरस्यैवविशेषंवातवलासकमाह नित्यंमदज्वरोरूक्षःशूनःकृच्छ्रेणसिध्यति स्तब्धगःश्ले
 षाम्पिष्टोनरोवातवलासको वातवलासकारव्योज्वरोऽस्यास्तीतिवातवलासकी नरर्हिकम

वेत् शूनःशोथी श्लेष्मन्पिष्टोवक्रलश्लेष्मकः अथजीर्णज्वरस्यसामान्याचिकित्सा जीर्ण
ज्वरीनरःकुप्यन्नीयवासंकदाचन लंघनात्सप्तवेत्क्षीणोज्वरःस्याद्युक्तीयतः पुराणेष्विज्वरे
दोषायघयथैःपुनस्तथा लंघयेत्तत्रतयश्चात्पूर्ववत्कारयेत्क्रियां तथापूर्ववत् निदिग्धिकाना
गरिकामृतानांकाथंपिवेन्मिश्रितपिप्पलीकं जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासान्निमांछार्हित
पीनसेषु हंत्पूर्धजानयंप्रायःसायंतेनोपयुज्यते कंटकाय्यादिःकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः
काथश्चिन्नोप्तवोप्तवः जीर्णज्वरकफध्वंसीयंचमूलकतोथवा अमृतायाः कषायंचुशीतली
कृतमीरितं मधुयादयुतंपीतंजीर्णज्वरहरंपरं पिप्पलीमधुसंमिश्रंगुडचीस्वरसंपियेत् जीर्णज्व
रकफह्रीहकासारोचकनाशनं जीर्णज्वरेऽन्निमांछेचशस्पतेगुडपिप्पली कासाजीर्णसिचिः
श्वासहृत्पाराडुकमिरोगानुत् दिगुणाःपिप्पलीचूर्णमिडोत्रनिषजामतः पिप्पलीमधुसंयुक्तामे
दःकफविनाशिनी श्वासकासज्वरहरीयांडुलीहोदरायहा आमलंचित्रकंपथ्यापिप्पलीसैध

भा. प्र.
७१

घंतथा चूर्णितोयंगणो ज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः नेदीरुविकरः श्लेष्मजेता दीपनपाचनः आमल
क्यादिचूर्णं प्राक्तामृतासटीष्टंगीमुस्तकं रक्तचंदनं नागरं कडुकीपाठा नूनिवः सङ्गरालनः उशी
रंधान्यकं यमवालकं कंदकारिका पुष्करं पिचुमंदश्च दशाष्टांगमिदं स्मृतं जीर्णज्वरासुखिभ्यः १
सकासम्ययथुनाशनं प्राक्तादिरष्टादशांगकाथः त्रिविध्यापंचतुह्यावासतहृद्यायवाकणाः ग
व्यक्षरिणसंपिष्टापिवेद्दशदिनानि हि तथेयनूनयेदेता एवं विंशतिवासुरान् पिवतां ज्वरशां
तिः स्यात्पारादुरोगश्च शम्पति काशः श्वासोऽग्निमाद्यं च कफाधिकं च तत्रपति त्रयादिहृदियं
था कफहृदिः दुग्धहृदियं थानिहृदिवर्धमानपिप्पली वातश्लेष्मज्वरोक्तास्मिन् क्रियावातव
लासके जीर्णज्वरे कफे क्षीणे दाहहृत्लासमन्विते यथः पीयूषश्रावशान्तन्नवेवुविषोपमं चंदना
द्यंहितैलं शोषाविः कारकीर्तितं तथानारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परं इति जीर्णज्वराधिकारः
अथ कुर्जलजनितज्वरस्य चिकित्सा हरीतकीनिवयत्रं नागरं सैध्वी नलः एषां चूर्णं सदारव्यादेड

स्वप्नदोषेषु ज्वरः साध्यो नुपद्रवः ज्वरस्योपद्रवानाह श्वासो मूर्च्छा रुचिश्चर्द्दिस्तृणातीसारविद्रवहाः
हिकाकासांगानेदश्च ज्वरस्योपद्रवादश्च प्रसंगादुपद्रवाणां विकित्साया विशेषमाह संजातोपद्र-
वो व्याधिस्यज्यो न स्यात् विकित्सकैः व्याधौ सांते प्रणश्यंति सद्यः सर्वेषु उपद्रवाः अतो व्याधिं
जयेद्यत्नात् पूर्वमप्युपद्रवान्निषग्यः कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्वमुपद्रवं तेष्वपि प्रचुरेषु प्राकना
शयेदाशुकारिणं मूलव्याधिजयेत् पूर्वजयेद्यो योवानवेदली अविरोधेन वा कुप्याड्भयोरपि चक्रे
यां तत्र ज्वरे श्वासस्य विकित्सा सिंही व्याघ्रीताम्रमूली यदोली शृंगी यसा पुष्करं रोहिणी च
साकं चंद्रा शैलमलयाश्च वीजं श्वासं हन्यात् स त्रियाते दशांगः सिंही दीर्घा व्याघ्री क्षुद्रा कंटकारी
ताम्रमूली डुरालना यसानां गि रोहिणी कटुकी शैलमल्ली कोरेया दशांगो योगः भांगी निव
घनामयामृतलता नूनिव वासा विषात्रायंती कटुका वचा त्रिकुटुक शपो नाक शक्र कुमैः रा
स्नाया सपटी लंपाट लिशटी दार्दी विशाला त्रिचंद्रा ली पुष्कर सिंही काश्यप निशाधा अहोदे

वडुमैः काथो पंखलु स त्रियात निवहन्दा त्रिंशतां यानतो दुर्द्धर्षा त्रिजतेजसा विजयते स प्यनिहता निव
किं च श्वासवलासका सगुदरुग हृद्गो हि कामरुन्मन्यास्तं गलावर्धं न हं दानपि विषा अती स शक्र कुमः
ककुभः देवडुम देवदारु दक्षिण दंशकाथः मधुना कृष्णकटुफल कर्कट शृंगी सर्वचूर्णं श्वासामये।
महो ग्रेली ह्यलोकः सुखी भवति वन्यो यलाग्निता पित्तदात्र स्याद्येण यं जरे दाहः अथ हरति श्वासम
यम संशयं नापितं मुनिभिः अथ ज्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सा आर्द्रकस्य रसेन शृंगं मूर्च्छाया माचरेत्त
रः अंजनं च प्रयुंजीत मधुसिंधु शिलोषणैः शीतां न साहि सेकः सुरनिर्धूय सुगंधि पुष्पैश्च मृ
डुता लवतं वातः कोमल कदली दलस्य र्शः अथ ज्वरे रुचि विकित्सा अरुघौ तु शृंगवेर रसकैः स
सिंधुजैः कवलः सिंधू स्य मातुलुंगी फलके सरधारणं चक्रे अन्यच्च असुवो मतुलुंगस्य के सरसा
ज्यसै धव धात्री प्राक्षा सितानां वा कल्कमास्ये तु धारयेत् अथ ज्वरे चर्द्दि विकित्सा काथो गुडव्या
ः समधुः सुशीतः पीतः प्रशोति व मनस्य कुप्यति विराम हिका नां मधुना क्लीदा सर्वदनाशर्का

रयान्वितासा अथज्वरेतृत्तायाश्चिकित्सा दंतशववीजपूरकदाडिमवदरेःसचुक्रकैर्वदनेलेयोज
यतिपिपासामथरचितगुटीमुखांतस्था शीतंययःक्षौद्रयुतंनिषीतमाकंत्वमाश्वेतदुदमेच्च तर्षप्र
कर्षप्रशमायवक्त्रेदद्याद्दहौप्रवयग्रलाजान् अथज्वरेअतीसारस्यचिकित्सा लंघनमेकंमुक्ता
नान्यदस्तीहनेषजंवलिनः समुदीर्णदोषनिचयंशमयतितत्पाचयत्यपिच वत्सादिनीवत्सक
वाहविश्वंभरानिर्वविषाःसविश्वः ज्वरेतिसारंत्वरितंजयंतिविश्वामृतावत्सकवारिवाहाःका
योदेयः विश्वंभरानिर्वोन्निर्वः पावामृतापय्यटिमुस्तविश्वकिराततिर्केद्रयवान्विपाच्य पिव
नृरत्येवहतेनसर्वज्वरातिसारानपिडुर्निवारान् अथज्वरेविडुहस्यचिकित्सा विडुहेवातजिक
मकुप्यदित्रानुलोमनं मलंप्रवर्तयेदाशुतीक्ष्णानिःफलवर्त्तिभिः पण्यारावधतिकात्रिहृदाम
लकेःशृतंतोयं जीर्णज्वरेविषंधेदद्यादाश्वेवविडुहःशाम्येत् अथज्वरेहिकाचिकित्सा नीरे
णसिंधूस्पर्जोतिसूक्ष्मनरूपेननूनंविनिहंतिहिक्का श्रुटीहितावासितयासमेताधूयोथवाहिंसुस

ज्वरज्वरशांतये हरीतक्यादिचूर्णं अरुचिमनलमाद्यंपीनसं श्वासकासानुदरमुदकदोषानाशु
हृन्पादशेषान् जनयतिस्तनुकांतिंक्षितनेत्रप्रसादंफलपरिमितशुंवीहीदसिद्धः कषायः शुंवी
काथः विषंभागद्वयंदग्धकपर्दःपंचनागकः मरिचंनवनागंचूर्णविस्त्रेणशोधयेत् आर्द्रकस्य
रसेनास्पकुप्यान्मुक्तनिनांवटी वारिणावटिकायुष्मंप्रातःसमयंवनक्षयेत् अयंरसोज्वरेयोज्या
स्तस्मिन्दुर्जलजेऽपिच अजीर्णधानविषंनशूलेषुश्वासकासयोः दुर्जलज्वरजेतारसः पटोल
मुस्तामृतवलिवासकंसनागरंधान्यकिराततिक्तकं कषायमेषामधुनापिवेत्रोनिवारयेदुर्ज
लदोषमुत्थणं पटोलाक्षिकाथः किराततिक्तात्रिहृदंबुपिप्पलीविडंगविश्वकदुरोहिणीरजः
निहंतिलीढमधुनातिसत्वरंसुडस्तरंडुर्जलदोषजंज्वरं किराततिक्ताकादिचूर्णं मोजनादोनरै
र्भुक्तंशुंवीराज्यनयोस्थितं कल्कंनुहर्तेनित्यंनानादेशोज्ज्वलं महार्द्रकयवहारौपीत्वाचो
लेनवारिणा नामादेशसमुद्भूतंवारिदोषमयोहति अथसाध्यस्ज्वरस्यलक्षणमाह वलवत्

मुज्वश्च अथज्वरेकासस्पचिकित्सा कासेकणकणामूलकलिङ्गमफलंरजः सविश्वनेषजं
लिह्यामधुनावाहयाजःरजःपर्पटकं पुष्करमूलकटुत्रिकशृंगीकटुफलयासवचाचविकानिः
मधुलुलितानिरयंखलुलेहःकासरिपुःकफरोगहरश्च अथज्वरेदाहचिकित्सा दाहाधिकारलि
खितंदाहेकुप्यच्चिकित्सितं परंज्वराविरुद्धंयन्मुख्योनाश्रयोज्वरोयतः अथसुषसाध्यस्पज्वरा
स्पलक्षणां संतापोन्यधिकोवाह्यस्तृष्णादीनांचमार्दवं वहिर्वेगस्पर्निगानिसुखसाध्यत्वमेवचत
लादीत्यादिशब्देनांतर्हिसंध्यस्थिव्यथाश्वासागच्छंतेतेषामामार्दवमल्पता वहिर्वेगस्पज्वरस्य वर्षा
शरद्व्रंतेषुवाताद्यैःप्राकृतःक्रमात् प्राकृतःसुखसाध्यस्तुशरत्सुरनिसंभवः सुरनिर्व्रंशतः अ
थकषसाध्यज्वरस्पलक्षणमाह वैकृतोऽन्यःसुदुःसाध्यःप्राकृतश्चनिलोज्ज्वलः अन्यःप्राकृता
दन्यःवैकृतः वर्षादिषुज्वरंजनयतांवातादीनांचिकित्साविशेषार्थप्रधान्यमप्रधान्यंचाह वर्षा
सुमारुतोदुष्टःपित्तश्लेष्मान्वितोज्वरं कुप्यात्पित्रंशरदितस्यचानुवलःकफः कफोवसंतेत

भा.प्र.
७४

मदिवातपित्तंनवेदत तस्यपित्तज्वरस्यचिकित्साभाह तत्प्रकृत्याविसर्गश्चित्तन्नानशानाद्भयं तस्य
कृत्यातस्यप्रकृत्यास्वभावेन यतउक्तं कफपित्तेप्रवेधात्सहेतेलंघनंमहदितिविसर्गाच्चशरदो
विसर्गकालत्वात्तच्च यतउक्तं वर्षाशरद्वेमेताविसर्गकालास्तत्रोपचितवलाःप्राणिनोभवंतिसोम
स्यवलवत्वादिति तत्रशरदिपित्तज्वरेअनशानाद्भयंन कफोवसंतेतमपिवातपित्तंनवेदनुवसं
तेकफज्वरेपिकफप्रकृत्यालंघनाद्भयन्नभवति किन्नुवसंतस्यादानकालत्वात्तंनिःशंकंनकर्त्त
व्यं यतउक्तं शिशिरवसंतग्रीष्मास्त्वादानकालास्तत्रापचितवलाःप्राणिनोभवन्ति सूर्यस्पवल
वत्वादिति एतेनेदमुक्तं वर्षासुवायुःप्रधानंपित्तश्लेष्माणवप्रधाने शरदिपित्तंप्रधानं कफो
प्रधानंवसंतेश्लेष्माप्रधानंवातपित्तेअप्रधानं तत्रप्रधानस्यप्राधान्येनचिकित्साकर्त्तव्या सा
चाप्रधानानिषिद्धाविधेया एवंवेकतेष्वपिप्रधानस्यप्राधान्येनचिकित्साकर्त्तव्या तथाचोक्तं
संसर्गेयोगशीयांस्यादुयक्रम्यःसर्वेनवेत् शेषदोषाविरोधेनसन्निपातेतथैववेति संसर्गे हो

भा.प्र.
७५

प्रमिदियनवानः शिष्टिमिदियनवानः उत्पन्नमात्रएवचिकित्समानोऽपीदियाणांचक्षुरादीनांश।
क्रियोभाशयति अन्यचारिष्टमाह विसंज्ञस्ताम्यतेयस्युशेतेनियतितोषिवा शीताहृतोतरुष्यज्व
रेणप्रियतेनरः विसंज्ञःविगतज्ञानःताम्यतेनष्टहर्षः श्रोतेनियतितोषिवा अत्रापिशद्वृण्वार्थःने
यतितएवतिष्ठति नवीष्यातुंसमर्थः तथासनसंज्ञेतएवशीताहृतःवहिःअंतःउक्षःअंतर्हृद्वा
न अन्यच्च योहृष्टरोमारक्ताक्षोहृदिसंघातशूलवान् वक्त्रेणचैवोच्छसितिज्वरस्तंहंतिमानव ह
ष्टरोमारोमांचवान् हृदिसंघातशूलवान् संनिपातिकशूलवान् वक्त्रेणचैवोच्छसितिननुना
सिकयाकचित् अन्यच्च हिकाश्वासतृषायुक्तंमूढंविभ्रांतलोचनं संततोच्छसितंक्षीणंनरंक्ष।
पयतिज्वरः क्षययतिसमापयतीत्यर्थः अन्यच्च हतप्रभेदियंक्षाममरोचकनिषीडितं गंभीरती
क्ष्णवेगार्तज्वरितंयविवर्जयेत् हताप्रभादीतिर्येषां अथवा हताप्रभाप्रतिभाविषयग्रहणशक्ति
र्येषां तथाविधानीदियाणियस्यतं हतप्रभेदियं क्षामंक्षीणं गंभीरंतीक्ष्णवेगार्तं गंभीरःउक्तलक्ष

७५

णः तीक्ष्णवेगः अतिउःसहवेगः ताभ्यांआर्तकुःखितं अन्यच्च मरणंप्राप्नुयान्नत्रशुक्रस्थानगतेज्वरेशे
फसःस्तब्धतामोक्षःशुक्रस्यतुविशेषतः व्याख्यातोयंश्लोकः विषमज्वरस्यारिष्टमाह आरंभादि
षमोयस्ययस्यवादेर्घरात्रिकःक्षीणस्यचातिरूक्षस्यगंभीरोयस्यहंतितं यस्य आरंभादिविषमःप्र
थमोत्पत्तेरेवविषमः ननुज्वरोत्पद्यस्ययस्यदेर्घरात्रिकोवायस्यक्षीणस्यातिरूक्षस्यचगंभीरोन
वतितंविषमोदेर्घरात्रिकोगंभीरश्चहंतीत्यर्थः इतिज्वराधिकारः अथातीसाराधिकारःतत्राती
सारस्यविप्रकृष्टानिनिदानान्याह गुर्वतिस्निग्धस्स्रोक्षप्रवस्थूलातिशीतलैः विरुद्धाध्यशाना
जीर्णेर्विषमेष्वपिभोजनेः स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्चमिष्यायुक्तैर्विषमैः शोककुण्डंभुमद्यादियानैः
साध्यर्नुष्ययैः जलानिरमणैर्वैगविघातैःकृमिदोषतः नृणांमज्जत्यतीसारोलक्षणांतस्यव
क्ष्यते गुरुमात्रयास्वनावेनसंस्कारेणच अतिशब्दःस्थूलंलैःसंवध्यते स्थूलं असम्यक्पिष्टं
गोधूमादि विरुद्धंसंयुक्तक्षीरमत्स्यादिअध्यशानं अजीर्णंचुज्यतेयत्तदध्यशानमुच्यते अजीर्णं

भा. प्र.
७६

आमं विदग्धं च वक्रं स्तोकमकाले कुरुकं यद्विषमं मतं भोजने रिति गुवादि निर्विषमांतेः सर्वे सह संवध्य
ते स्नेहघैः स्नेहपानस्वेदनविरेचनानुवासननिरुहंतेः अतियुक्तेः वारंवारं प्रयुक्तेः मिथ्यायुक्तेः
अविधिप्रयुक्तेः अतैः विधेः विषाण्यत्र स्याद्वराणितेषामधोगत्वात् शोको बंध्वादि वियोगजनिताम
नः पीडा सात्पच्ययैः सात्प्यविपरीतैरसात्प्यैः तथा यस्मिन् नृतो यद्वितंतद्विपरीतैः जलानिरम
णैः जलकीडादिभिः वेगविधांतेः मूत्रपुरीषाघवधारणैः रुमिदोषतः रुमिनिः पक्वाशयः स्यु
ष्टैः एतानि यथा संभवतादीनां उष्टैः कारणानि बोद्धव्यानि नन्वेवं सति स्वहेतु उष्टैर्न वातादिना अति
सारो भवत्येव तावन्मात्रं वाच्यं भवति किमर्थं गुवादि निधानं उच्यते गुवादि हेतु हृषिता एव वातादयो वा
तादयो वा हृष्येनातीसारं जनयंति मनुलंघनमुन्ननीर्णतालघ्नन्नकोषतृषालुधानि हननदध्यव्यापा
मयर्षाशरद्वंशं तादिभिः कपिताः अतो गुवादी न्युच्यंते एवमन्यत्रापि बोद्धव्यं तस्यैव पूर्वस्य मा
ह हृन्नामि पायूदरकुक्षितोदोगात्रावसादानिलसंनिरोधाः विड्गंग आध्मानमथाविपाको भवि

७६

षडयसंसर्गो गरीयान्प्रधानं अंतर्हृद्दिधिका तृष्णाप्रलापः श्वसनं त्रमः संध्यस्थिरलेमस्वेदो
दोषवर्धो विनिग्रहः अंतर्वेगस्य लिंगानिकषसाध्यत्वमेव च वर्धो विनिग्रहः पुरीषाप्रवृत्तिः सं
तापो न्यधिको वाह्ये रक्षादीनां च मार्हवं वहिर्वेगस्य लिंगानि सुरवध्यत्वमेव च अथासाध्यस्य च
रस्य लक्षणमाह ज्वरः क्षीणस्य शून्यस्य गंभीरो देर्घरात्रिकः असाध्यैर्बलावाप्यश्च केशासीमतक
ज्वरः देर्घरात्रिकः वक्ररात्रानुबंधी केशासीमतकत् प्रभावात् केशेषु सीमंतं यः करोति गंभीर
स्य लक्षणमाह गंभीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यंतर्हृद्दिधिका तृष्णाया आनद्धत्वेन वात्यर्थं कासश्चासौ ज्ञमेतच्च
आनद्धत्वेन निवद्धमलत्वेन सामान्यज्वरेपि कर्णमूलशोथस्यासाध्यत्वादिकमाह ज्वरस्य पूर्व
ज्वरमध्यतो वा ज्वरंततो वा श्रुतिमूलशोथः क्रमादसाध्यः खलु कृच्छसाध्यः सुखेन साध्यो मुनि
भिः प्रदिष्टः अथारिष्टमाह तत्रारिष्टस्य लक्षणं रोगिणो मरणं यस्मादवस्यंता विलक्ष्यते तल्लक्ष
णमरिष्टस्याप्रिष्टमप्यभिधीयते हेतुनिर्वृत्तिज्ञातिवलिनिर्वृत्तलक्षणः ज्वरः प्राणात्रकश्च शरी

चविशेषेणतद्युपकंविनिर्दिशेत् नचसंग्राहकंदद्यात्पूर्वमामातिसारिणे अकालेसंग्रहीतोयिवि
कारान्कुरुतेवरुन् दंडकालसकाधमानग्रहणशोभिगंदरान् शोथपांड्रामयलीहगुल्मसेहोदर
ज्वरान् डिंस्यःस्यविरस्यश्चवातपित्तात्मकश्चयः क्षीणधातुवलस्यापिबहुदोषोतिविश्रुतः
आमोपिस्तंभनीयःस्यात्पाचनान्मरणोभवेत् लंघनमेकमुत्कान्चान्यदस्तीहनेषजंवलिनः
समुदीणदोषनिचयंतत्पाचयतेतथाशमयेत् ततलंघनंएवदोषदुःसहपिपासायांदोषपाका
र्थषडंगविधिनार्द्धसृतंयोगचतुष्टयमाह धान्यापुन्यांसृतंतोयंतृत्तादाहतिसारिणे जीवेरष्टं
गवेरन्यामुस्तयर्षटकेनवा मुस्तोदीच्यशृतंशीतंप्रदातव्यपिपासवे हितंलंघनमेवादोषपूर्व
पेतिसारिणः कार्यवान्शनस्यांतेसप्रवल्गुभोजनं यथ्यादारुवचामुस्तैनगिरातिविषान्वितैः
आमातीसारनाशायकाथमेभिःपिवेन्नरः पथ्यादिःकाथः पाठाहिं वज्रमोदोग्रायंचकोलाह
जंरजः उष्णवुपीतंसरुजंजयत्यामंससैधवं पाठादिचूर्णं हरीतकीसातिविषाहियुसौक्वर्लं वचां

सैधवंचापिसंपिष्यपाययेदुलवारिणा आमातिसारयोगोयंपाचयित्वाविकित्सति आमातिसारोयो
गेनयद्येतेननशाम्यति नेतंयोगाशतेनापिचिकित्सतिविकित्सकः विकित्सतिअयनयति हरीतक्यादि
कल्कः वत्सकातिविषाविल्वमुस्तवालकजंसृतं अतीसारंजयेत्सामंविर्जरंरक्तशूलजित् वत्सकादि
काथः एरंडरससंपिष्टंपकमामंचनपारं आमातिसारशूलघ्नंदीपनंपाचनंपरं नागरस्पृष्टपाकः
धान्यवालकविल्वाहनागरेःपाचितंजलं आमशूलविवंधघ्नंपाचनंनित्यसेवितं धान्यपंचकं पिवे
धान्यचतुष्कंतुशुंतीत्यागाददंतिहि रक्तेपिपित्तसाधर्म्यादितंधान्यचतुष्टयं धान्यचतुष्कं इत्यामा
तीसारविकित्सा सलोघ्रंधातकीविल्वमुस्ताम्रास्थिकलिंगकं पिवेन्माहिषतक्रेण्यकातीसार
नाशनं लोप्रादिचूर्णं अंबुषाधातकीलोध्रसमंगायदकैसरं मधुकाण्डरुविल्वंचयकातीसा
रहागणः अरलुःशोणकः पाठादिर्गणः समंगधातकीपुष्पंमंजिष्ठालोध्रएकव शाल्मलीवे
ष्टकोलोध्रोदाडिमडुफलत्वचो आम्रास्थिमध्यंलोध्रश्चविल्वमध्यंप्रियंगुव मधुकंशृंगवेरंचदी

भा. प्र.
७८

घटंतःत्वगेव चत्वारण्येयोगास्युःयक्तातीसारनाशनाः तेयोगाउपयोग्याःस्युःसहोद्रास्तुलांचु।
ना समंगात्रलज्जालुः शाल्मलीवेष्टकोमोचरसः दाडिमस्यदुमफलयोस्त्वचो प्रियंगोर्नपुंसकत्व
मयफलेवर्तमानत्वात् घंगवेरमत्रशुंचीदीर्घघटंतःशोणकस्तस्यत्वकसमंगादीनिचत्वारिचूर्णा।
नि कंचटजंवदाडिमघंगारकपत्रविल्ववर्हिष्टं जलधरनागरसहितंगंगामपिवेगवाहिनीसंध्या
त् कंचटचंदराईशाकस्यमेदः कंचटादिनिश्चुर्निःपत्रशहःसेवध्यते वर्हिष्टंवालकं गंगाध
रःकाथः मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमेः चूर्णमथितसमेतरुणदिगंगाप्रवाह
मपि अरलुशोणापाठा मथितंनिर्जलंदधिवस्त्रपूतं गंगाधरंचूर्णं मुस्ताघत्सकवीजंमोचर
सोविल्वधातकीलोध्रं गुडमथितसंप्रयुक्तंगंगामपिवेगवाहिनीसंध्यात् द्वितीयंगंगाधरंचूर्णं
मुस्तारलुकशुंचीनिःधातकीलोध्रवालकैः विल्वमोचरसाम्याचयावेद्रयववत्सकैः आम्रवी
जसमंगातिविषायुक्तैर्विचूर्णितैः मधुतंडलपानीयपीतैर्नरपेत्प्रवाहिका सर्वेति साराग्रहणी

७८

व्यतस्तस्यपुरःसराणिअत्रकुक्षिशहउदरैकदेशवाची अनिलसन्निरोधः अधोवायोरप्रवृत्तिः
विट्तेगःपुरीषप्रवृत्तिः अविषाकोमुक्तस्य पुरस्सराणि एतानिलक्षणा निर्वर्तमावीनि अथा
तीसारस्यसंप्राप्तिमाह संशम्यापांधातुरग्निप्रवृत्तौवर्चोमिश्रोवायुनाधःप्रयुन्नःसरत्यतीवाति
सारंतमाहुर्व्याधिघोरंषड्विधंतवदंति अपांधातुः अत्रसमासाकरणादुक्तत्वेनचरसजलमू
त्रस्वेदकफपित्तरक्तादयोप्रवधातवोगृह्यंते प्रवृद्धः अग्निसंशम्यसमयित्वावर्चोमिश्रःपुरी
षयुक्तःवायुनाअधःप्रयुन्नःअधःप्रेरितः सामान्यस्यमाह षड्विधंतवदंतीति षड्विधत्वा
विट्तेगोति एकेकशःसर्वशश्चापिदोषैःशोकेनान्यःषष्ट्यामेनचोक्तः अथसामान्याती
सारस्यविकित्तामाह आमयकक्रमहित्वानातिसारेक्रियायतः अतोऽतिसारेसर्वस्मिन्ना
मंयकंचलक्षयेत् क्रमश्चिकित्सा तत्रामयकयोर्लक्षणं संसृष्टमेतिर्दोषैस्तुन्यस्तमस्युनिम
ज्जति पुरीषमृशदुर्गोधिपिच्छिलंचामसंज्ञितं एतान्येवतुल्लिङ्गानिविपरीतानियस्यवे लाघवं

भा.प्र.
७९

अथतस्यविकित्सा वचाचातिविषामुस्तंवीजानिकुटजस्यच श्रेष्ठः कषायोहंत्यतीसारंसां पित्तसमु
अथपित्तातिसारस्यलक्षणं पित्तात्पीतंशरुद्रकंङ्गुधिहरितंडुतं गुदपाकतयामूर्च्छादिहयुक्तं प्रवर्तते
अथतस्यविकित्सा विल्वशक्रयवंमोदवालकातिविषाकृतः कषायोहंत्यतीसारंसां पित्तसमु
ज्वं विल्वादिः कायः रसांजनंसातिविषकुटजस्यफलंत्वचं धातकीशृंगवेरंचपायथेतंडुलांबुना
निहंतिमधुनापीतंपित्तातीसारमुल्बणं अग्निसंपयत्येतच्चूलमाशुनिवरयेत् रसांजनादिचूर्णं अ
थपित्तीसारभेदस्यरक्तातीसारस्यसंप्राप्तिमाह पित्तकृतियदात्यर्थं प्रव्याण्यभ्रातिषेत्रिक तदो
यजायतेतीक्ष्णरक्तातीसारमुल्बणतस्यविकित्सा वत्सकत्सुत्वगाप्रदादिमफलसंनवात्कक
च त्वग्गुगलपलमानं वियवेदद्यागसंमितेतोये अष्टमन्नागशोषंकायंमधुनापिवेत्युरुषः रक्ता
तिसारमुल्बणमतिशपितंनारायेन्नियतं कुटजदादिमकायः कुटजातिविषामुस्तंवालकंलो
ध्वंदनं धातकीदादिमपावाकायमेयांसमाहिकं पिवेत् रक्तातिसारेतुदाहशूलामसंयुते कुटजा ७९

दिकषायोयं सर्वातीसारनाशनः चंदनमत्रस्कं कुटजादिः कायः गुडेननक्षयेद्विल्वंरक्तातीसारनाश
नं आमशूलविवंधं कुक्षिरेगहरंयर् गुडविल्वं जंघाप्रामलकीनांतुकुदयेत्यल्वान्नवान् संगृह्य
स्वरसंतेषांअजाहीरेणयोजयेत् तत्पिवेन्मधुनायुक्तंरक्तातीसारनाशनं जंघादिक्वाथः निःक्वाथ्य
मूलममलं गिरिमल्लिकायाः सम्यकपलदितयमवुचतुः ४ शरावे तत्पादशोषसलिलंखलुशोषणी
यंहीरेपलदयमितेकुशलेरजायाः प्रक्षिप्यमाषकानथेमधुनस्तत्रशीतले रक्तातिसारीतत्पीत्वा
नैरुज्यंक्षिप्रमाप्नुयात् कुटजहीरं पीत्वाशतावरीकल्कंययसाहीरमुगजयेत् रक्तातिसारंपी
त्वावातयासिधंघृतंनरः शतावरीकल्कतद्दत्तं गोडुग्धनं वनीतंचमधुनासितयासह लीढंर
क्तातिसारेतुग्राहकं परमंमतं नवनीतावलेहः पीतंमधुसितायुक्तंचंदनंतंडुलांबुना रक्ताति
सारतिप्रक्तपित्तवृद्धाहमेहमुत् चंदनमत्रश्चेत् चंदनकल्कः हिगुलंमरिचंगंधपिप्पलीं
काणंविषं कनकस्यववीजानिसमांशंविजयाप्रवेः मर्दयेद्याममात्रं वुचणमात्रावटीकृता

भा.प्र.
८०

मदणाम्रहणीहंतिरसः कनकसुंदरः अग्निमांछंज्वरंतीव्रमतीसारं च नाशयेत् दध्यन्नं दापयेत्यर्थं
यदातक्रौदनं चरेत् ग्रहणी दोषिणां तर्कं दीपनं ग्राहिलाघवं पथ्यमधुरया कित्वा न्नवेत्येककोय
नं इति कनकसुंदरः विरेकेर्वृक्षैर्निर्यस्य गुदं पित्रे न दद्यात् पच्यते वातयोः कार्यं सेकप्रहालना।
दिकं आदिशब्देन लेपादिग्रहः यदेलयसीमधुकक्वायेन शिशिरेण हि गुदप्रहालनं कार्यं तेने
वगुदसेवनं दाहेया केहितं छागी दुग्धं सक्षोप्रशर्करं गुदस्य हा लने सेके युक्तं याने च भोजने गुदा
स्य दाहया कयोः गुदनिःसरणे प्रोक्तं चांगेरी घृतमुत्तमं अतिप्रहृत्या महती न वेदादिगुदव्यथा।
स्विन्नमूषकमांसेन तदा संस्वेदयेद्गुदं अथ गोधूमचूर्णस्य सन्नीतस्य तु वारिणा साज्यस्य गोक्ष
कं कृत्वा मूडसंस्वेदयेद्गुदं गुदव्यथामां गुदं शोशे गुदं स्नेहे रम्यज्यातः प्रवेशयेत् प्रविष्टं स्वेद
येन्मदं मूषकस्यामिषेण हि मूषकस्यामिषेण कांजिकेनोत्स्विन्नेन एरंडयत्रादिस्थ्यापिनेन
स्वेदयेत् मूषकस्याथ वसया पायुं सम्यक् प्रलेपयेत् गुदं सानिधो व्याधिः प्रणस्पतिन संशयः

८०

प्रशमयंति वेगतः रुक्मगंगाधरं चूर्णं रुध्याक्षी वणिवाहिनी समंगलजालुः रुक्मगंगाधरं चूर्णं अंकोउमूल
कल्कस्तंडुलपयसा समाक्षिकः पीतः सेतुरिव वारिवेगं हरिति निरुंध्यादतीसारं अंकोउकल्कः कुट
जत्वकतुलामां प्रोणेन रियवेक्षिक पादशोषं मृतं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पवेत् लज्जालुधतिका विल्व
पातामोचरसः तथा मुस्तं प्रतिविषवे वचूर्णान्येषां पलं पलं निक्षिप्य विषवेत्ता वद्यावद्द्वीप्रलिप्य
ते जलेन छाया दुग्धेन पीतो मंढेन वा जयेत् घोरान्सर्वान्तीसारान् नानावर्णान्सवेदनान् असृग्दरं समस्तं
च तथा शार्पसिप्रवाहिकां कुटजाष्टकावलेहः कृत्वा लवालं सुदृढं पिष्टे रामलकैर्निषिक आर्द्रकस्य
रसेनाशुपूरयेन्नामि मंडलं नदीविगोपमं चोरं प्रहृष्टं ऊर्ध्वनृणां सद्योतीसारमजयं नाशयत्येषयो।
गराट् पावापिष्टाच्च गोदधातयामध्यत्वगां म्रजा अतीसारं व्यथा दाहयुक्तं हंत्युदरे धृता अथवा
ताति सारस्य लक्षणं अरुणं फेनिलं रूक्षं मल्पं मुकुमुकुः शकृदामं सरुक्कशहं मारुतेना
तिसार्यते अरुणमीषद्रक्तमृशकृत्युरीषं सरुक्कशहं शहो गुदे तत्साहचर्यसिगापि गुदबोधया।

भा-प्र-
८१

वर्द्धलंघोषमजयातिविषावचाः पीतमुलांचुनाचूर्णमेषांश्लेष्मातिसारनुत् हिंवादिचूर्णं रुमि
शत्रुवचाविल्वयेशीधान्याककङ्कलं एषांकाथंनिषादद्यादतीसारवलासजे विडंगादिःकाथः
अथदिदोषजातीसारणालक्षणाविचिकित्सा द्विदोषलक्षणोर्विद्वत्तसारंदिदोषजं तेषां
विचिकित्साप्रोक्तैवविशिष्टाचनिगद्यते कङ्कलंमधुकंलोध्रंत्वग्दाडिमफलम्पत्र सतंडुलजलचूर्णं
वातपित्तातिसारनुत् वातपित्तातिसारे चित्रकातिविषामुस्तंवालविल्वसनागरं चतसकत्व
कफलंयथावातश्लेष्मातिसारजित् वातश्लेष्मातिसारे मुस्तासातिविषामूर्वाचवासकुटजाः
समाः एषांकथायःसहोदःपित्तश्लेष्मातिसारनुत् पित्तकफातिसारे अथसन्निपातातीसारस्य
लक्षणं तंशायुक्तोमोहसादास्यशोषीवर्चःकुर्यान्नैकरूपंरघार्तः सर्वेद्रुतेसर्वलिङ्गोपपत्तिः
कुच्छ्रोसाध्मोवालहृदावलानां अथतस्यचिकित्सा पंचमूलीषलाविल्वगुडुचीमुस्तनागरेः
पाठाभूनिर्ववर्हिष्टकुटजत्वक्फलैःशृतं सर्वजंहंत्यतीसारंज्वरंवापितथावमिं सशूलोपद्रवं

८१

श्वासंकासंचापिसुडुस्तरं पंचमूल्यसामान्यापित्रेयोऽप्याकनीयसी वातेपनर्वलासेवसाथोज्या
महतीमता वर्हिष्टंवालकं पंचमूल्यादिःकाथः अनयानागरंमुस्तंगुडेनसहयोजितं चतुःसमे
यंगुटिकास्यात्रिदोषातिसारनुत् आमातीसारमानाहंसविवंधंविस्त्रिकां रुमिनिरोचकंहन्या
हीययत्याशुचानलं चतुःसमागुटिका तत्कालाकृष्टकुटजत्वक्तंडुलवारिणा पिष्टंचतुःप
लमितांजंयुल्लववेष्टितां सूत्रेणवध्वागोधूमपिष्टेनपरिवेष्टितां लिप्तांचदनयंकेननिर्हृहे
नेमयाग्निना अंगारवरणंचिमृदहृद्वावहेःसमुद्धरेत् ततोरसंसमादायशतित्तौद्रयुतंपिवेत्
उक्तःकुलान्निपुत्रणपुटपाकस्तुकोटजः जयेत्सर्वानितीसारनडुस्तरान्सुचिरोस्थितान् कुट
जपुटपाकः कुटजत्वक्कृतः काथोयस्त्रपूतोघनीकृतः सलीतोतिविषायुक्तःस्यात्रिदोषा
तिसारजित् इच्छंत्यत्राहमांसेनकाथादतिविषारजः प्रक्षेपत्वाचतुर्थंशिमितिकेचिददंति
हि कुटजावलेहः पलमंकोतमूलस्यपाठांदावंचित्समा पिष्ट्वातंडुलतोयेनवटकानक्षसं

भा.प्र.
८३

मितान् छायाशुष्काश्चतान्कुप्यन्निष्वेकं तं दुलां बुना येष यित्वा प्रदद्यात्तं याना यगदिने निषक्
वातपित्तकफोद्भूतान्दृजान् संनिपातिकान् हन्यात्सर्वानि तीसारान् कोष्ठश्च प्रयोजितः अंको वव
टकः अथागंतुजस्य शोकातीसारस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह तेस्तेन वैः शोचतो ल्याशनस्य
वाष्पोष्मावेव न्हि माविश्य जंतोः कोष्ठं गत्वा होमयेत्कस्य रक्तं तच्चाधस्तात्काकरं तीप्रकाशं नि
र्गच्छेद्वै विद्मि मिश्रं ह्य विद्वा निर्गंधं वागंधवदाति सारः शोको त्यजो दुष्टि कित्प्योतिमात्रं रोगो वैद्यैः
कण्ठं प्रदिएः अयमर्थः तेस्तेन वैः वंधुक्तिद्वयादिनि शोचतः शोकं कुर्वत जंतोः प्राणे
नः वाष्पो वष्मा वाष्पः शोकजं देहोष्मणा जमितं तेन नासागलादिषु जलं तेन सहितः ऊष्मा शोक
जं देहतेजः सकोष्ठं गत्वा वन्हि माविश्य जतरा मिमं दीकृत्य वाष्पसाहित्या रुष्मणा पिवन्हे मं दी
भाव इति न दोषः वन्हे मं दीभावादेव अल्पाशनस्येति जंतोर्विशेषणं ततस्तस्य जंतो रक्तं होम
येत् स्वस्थनाच्चा लयेदिति संप्राप्तिः अथ लक्षणं तच्च रक्तं अधस्ताद्मुदात्ताकरं तीप्रकाशं गुं

८२
८३

चांगोरी कोल दध्यम्लहारनागरसंयुतं घृतं वियक्कं यातव्यं गुदं शगदापहं चांगोरी चतुष्पत्रा अम्ल
लोनि कातस्याः स्वरसः कोलस्य काथः दध्यम्लं दधिरूपमम्लं एतच्च यं मिलितं घृतं चतुर्गुणं
हारनागरयोः कल्कः चांगोरी घृतं कोमलं यक्ष्मनी यत्र यः खादेच्छेत् करान्वितं एतन्निश्चित्य नि
र्हिंस्रं न तस्य गुदनिर्गमः यक्ष्मिनी यत्र पुरश्च निपत्रं जत संशोष्य संचूर्णं शर्करायुक्तं खादेत् अयं
तुमुदं शोती सारं विनापिन वति ततः तु प्ररोगेषु लिखितः अत्र तु गुदस्य दाहया कव्यया प्रसं
गाद् शोमिलिखितः चिकित्सा तूनयत्र तुल्यैव अथ कफातीसारस्य लक्षणं स्वेतं स्निग्धं सक
फं श्लेष्मणा तु विस्त्रं शीतं हृष्टं रोमामनुष्यः यदुक्तं श्वेतं स्निग्धं वनं विस्त्रं शीतलं मंदयेदनं
गोरवारुचिसंयुक्तं श्लेष्मणा सार्यते शक्यत् विस्त्रं आमगंधि अर्थस्य चिकित्सा कफातिसा
रे प्रथमं हितं लघनयावनं योज्यं श्यामातिसारभोयथोक्तो दीयनोष्णः चर्व्यं साति विधं मुदतं
वालविल्वंसनागरं वत्सकं खक फले पथ्या छर्दि श्लेष्मातिसारजित् च व्यादिः काथः हिगुं सो

जाफलसदृशं विट् विमिश्रं गन्धवच्च अविट् निर्गन्धं वातिर्गच्छेत् शोकोत्पन्नोऽतिसारश्च अतिमात्रं च अत्रि
कित्साः शोकापनोदनं विना केवलेन नैष जेन प्रतिकर्तुमशक्यत्वात् एषोऽतिसारो वेद्यैः कष्टः क
हेन साध्यः प्रदिष्टः कथित इत्यर्थः अथागंतुजत्वेन सान्याद्गयाति सारस्यापि संप्राप्तिपूर्वकं लक्षण
मत्रैवाह नयेन क्षोभिता दोषा ह्ययंति मलं यदा तदा तिसार्यते तद्युद्धि प्रमुखं जलप्लवं वातपित्ताते
सारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितं आनयो यशमाच्छुर्मयस्मिन्पात्स नयात्मतः स्रवत इति मवं जले
प्रवमानं ननु नयाति सारस्य कथमागंतुजत्वमयमपि क्षेपज एव यत आह नयेन क्षोभिता ह्यवि
ता दोषा मलं ह्ययंति तन्मलमति सरति अत्र पूर्वमेव दोषसंबन्धः उच्यते रागद्वेषनयाद्ये च तेसु
रागंतवोगदा इति वचनाद्गयाती सारश्चागंतुज एव श्लोकस्य त्वयमर्थः नयेनैव हेतुभूतेन दोषा
वातपित्तकफा अतिसारणाय क्षोभिताः संचालिताननुद्धृषिताः नयेन त्रयाणामपि दोषाणां ह्यणो
संभवात् अतिसर्तुं च लिता वातपित्तकफा मलं ह्ययंति तत्सर्वं वातपित्तकफमलं नयेनैवाति सा

२३
भा. प्र.
८४

यति पश्चाद्वातसंबन्धः भयाघायुरितिवचनात् अतएवभयातीसारेवातहार्येवक्रियाकथितेस्तिसा
माधिः अथतयोश्चिकित्सा भयशोकसमुद्भूतौज्ञेयौवातातिसारवत् तयोर्वातहरीकाय्यहिर्षणाश्चे
सन्नेःक्रिया अथामातिसारस्यसंप्राप्तिपूर्वकलक्षणमाह अन्नाजीर्णत्प्रिदुताःक्षोभयतोदोषाःको
ष्टेधातुसंघान्मलांश्च नानावर्णनैकसःसारयन्तिशूलोषेतंषष्टमेनंवदन्ति अन्नंमुक्तंतदजीर्णंवे
तिकर्मधारयः अन्नाजीर्णंतिस्मात् प्रदुताःउपदुताःक्षोभयन्तःचालयन्तः नैकशस्यत्रनाका
दित्वानाक्षरविपर्ययः नन्वामेनदोषाद्व्यंतेगुर्वादिनक्षणादिभिरिवते चातीसारमुत्पादयन्ति
नत्वाममेवातिसारमुत्पादयतितेनामातीसारोपिदोषजएवकिमर्थमयंपृथगुच्यते उच्यते आमाती
सारस्यचिकित्साविशेषार्थसंप्राप्तिपूर्वकलक्षणविशेषःपृथक्कःसचिकित्साविशेषःतमाहः
अतीसारेषुसर्वेष्वेवसंग्राहकमोषधमुक्तमामातीसारेयाहकंनिषिद्धं यतउक्तं नामेसंग्राहकंद
द्यादतीसारेकदाचन संग्रहीतोवलादामोविकारान्कुरुतेवरुनिति क्लृप्तात्तैषजवलात् विका

२३
८४

भा.प्र.
८५

वित्वस्यचेत्पादावशेषितं सतीरसाधयेत्तैलंशुद्धापिष्टैरिमेःसमैः वित्वं सधातकीकुसुंशुंतीरास्ना
पुनर्नवा देवदासुवचापुस्तलोध्रमोवरसान्वितं एनिर्मृद्वग्निनायकं ग्रहणपशोऽतिसारमुत् वित्वतेल
मितिख्यातमत्रिपुत्रेणभाषितं ग्रहणपशोधिकारेयेस्नेहाः समुपदर्शिताः प्रयोज्यास्तेतिसारेपित्रया
णांचुल्यहेतुना त्रयाणांग्रहणपशोतिसाराणां वित्वतेलं अथातिसारमेदस्यप्रवाहिकाव्याधेः
संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह वायुः प्रवृद्धो निवितं वलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य प्रवाहतो ल्यं
वृद्धो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदंति तज्ञाः अस्यायमर्थः अहिताशनस्य अतिसयेन वातल
मह्यमोजिनः प्रवृद्धो वायुः प्रवाहतः कण्ठहृत्तलेन सञ्चाङ्गं वायुमपानमार्गेण त्यजतः निवितं सं
वितं वलासं कफं मलाक्तं पुरीषयुक्तं अल्पं वृद्धाः वारं वारं अधस्तात् गुदमार्गेण नुदति प्रेरयति
तज्ञाः पुराणवेद्याः तां प्रवाहिकां प्रवदंति कथयंति तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह प्रवाहिका वा
तकृता सञ्चला पिशात्सदाहासकफाकफाच्च सशोणिता शोणितसंभवा च ताः स्नेहसूक्ष्मप्रभवामता

८५

मु तत्र सूक्ष्मप्रभवा वातजा स्नेहप्रभवा कफजा तु शब्दातीक्ष्णोऽस्य प्रभवा पित्तजा रक्तजा च तासा
मतीसारवदादिशेषलिङ्गं कर्म चामवियक्तं चक्रमंचिकित्सां तस्याश्चिकित्सामाह वित्वपेशी
गुडलोध्रं तैलं मरिचसंयुतं लीङ्गाप्रवाहिकाकांतसत्वरं सुखमाप्नुयात् वित्वादि रवलेहः धातकी
वदरीपत्रकपित्तरसमाहिकं सलोध्रमेकतोदध्नापिवेत्तिर्वाहिकाहितः एकतः प्रत्येकं दध्नापि
वेदित्यर्थः निर्वाहिकाप्रवाहिका धातक्यादिः अथासाध्यातिसारिणो लक्षणमाह पक्वजां च व
संकाशं यस्तु त्वं डनिमंतनु घृततैलवसामज्जवे सवारपयोदधि मांसभावनतोया नं कृत्स्नीला
रुणप्रभम् उर्गंधिकुण्ठापंशुकदालोक्यनातिसारमुपक्रमेत् तृष्णादाहारविश्र्वासहिकापश्चा
स्थिशूलिनं संमूर्च्छरितिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदं प्रलाययुक्तं च निषकवर्जयेदतिसारिणं संमू
च्छसकले प्रियमनसां स्वस्वविषयग्रहणाशक्तिहेतुरवस्थाविशेषः संमोहः विकृतमतित्वं असं
वृत्तगुदं क्षीणं शलाधानेन उपडुतम् गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारिणमुत्सृजेत् असंवृतगुदं गुदसं

रणाक्षमं गुदेयकेगतोष्माणं गुदपाकारं न केपि ते विद्यमाने विशिष्टाग्रात्रं न यन्निवा श्वासश्च लपियासा
र्तृक्षीणं ज्वरनिपीडितं विशेषेण मरं हृदयमतीसारो विनाशयेत् शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां स्वासं कासमरो
चकं चर्हि मूर्खं चिह्नं च दृष्ट्वा तीसारिणं त्यजेत् हस्तपादांगुलीसंधिप्रपाको मूत्रनिग्रहः पुंस्य
स्योष्ठतातीव मरणया तिसारिणं अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि मांसाग्निवत्तद्दीप्तो यो
दुर्लभं तस्य जीवनं बाले हृदये त्वसाध्यो यं निगैरेतैरुपकुतः अपि पूनामसाध्यस्यादतिदुष्टेषु धातुषु
एते लिङ्गेः पूर्वे क्तेः पक्वजां ववसं काशादिभिः अथातीसारमुक्तस्य लक्षणमाह यस्योच्चारं विना प्र
त्रं सम्यग्वा वायुश्च गच्छति दीप्तामेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः उच्चारं पुरीषं विना स्थितः निह
क्त उदरामयोच्चातीसारः अतीसारिणो वर्जनीयान्याह स्नानावगाहनाभ्यंगगुसस्निग्धादिभोज
नं व्यायाममग्निसंतापमतीसारीविवर्जयेत् स्नानं उहृत्य जलेन अवगाहनं नद्यादौ इत्यतीसार
धिकारः अथ ज्वरातीसारधिकारः ज्वरातीसारयोस्तं निदानं यत्तथ कथं तस्माज्ज्वरातिसा

रान्द्रहणपाधानशूलगुल्मशोथोदरज्वरादीन् तस्य विकित्सा वत्सकातिविषाशुं वीविल्वहिं गुजवां बुदा
ः चित्रकेण युता एषां काथ आमातिसारजित् आमातिसारस्य विकित्सा पूर्वमुक्ते वशो यन्नीदृश्याः
पाताविडंगातिविषाधनाः कथिताः सोषणाः पीताः शोथातीसारनाशनाः शोथघ्नी पुनर्नवा ऊष
णं मरिचं सशोथोऽतीसारे अत्रास्थिमध्यमालूरफलकायः समाक्षिकः शर्करा सहितो हन्याच्छ
र्त्तीसारमुल्बणं मालूरफलं विल्वं कषायो नृषु मुहस्य सलाजमधुशर्करः निहन्याच्छर्त्तीसा
रं तृष्णां दाहं ज्वरं भ्रमं चर्त्तीसारे दक्षाससारेण समाक्षिकेन मुंजीत निःसारनिपीडितसु सुता
मकुप्य कथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुपुतेन निःसारनिवाही इति लोके सुतत कुप्य कथि
तेन सुतत सुवर्णरजते तरलोहनिर्वाण कथितेन मुंजीत यथ्यमिति शेषः निःसारके दीप्ता
मिर्निःपुरीषोयः सार्धते फेनिलं शकृत् सपियेत्फाणितं शुंठोदधिते लंपयो हतं वलाविश्व
शृतं दीर्गगुडैस्तैलानुयोजितं दीप्ताग्निं याययेत्प्रातः सुखदं वर्चसः क्षये पुरीषक्षये तुलां संकुम्प

कैः काथः सर्वज्वरहरः सर्वातीसारनाशनः नागरादिः गुड्मतिविषाधान्मंशुवीवित्वाद्बलकेः या
 नभूर्निवकुटजचंदनोशीरपय्यटिः पिवेत्कषायंसदोषं ज्वरातीसारशान्तये हस्त्रासारुचित्पुद्गाहव
 मीनां विनिवृत्तये तृहृद्गुड्यादिः उत्पलं दाडिमत्वक्चपयकेसरमेव पिवेत्तंडुलतोयेन ज्वरातीसा
 रनाशनम् उत्पलादिचूर्णं वित्त्ववालकभूर्निवगुड्वीधान्पनागरेः कुट्जाद्युतः काथोज्वरातीसार
 शूलजित् वित्वादिः काथः नागरातिविषाविश्वगुड्वीवित्त्वमुस्तकेः कषायः पल्लवः शोथज्वराती
 सारनाशनः नागरादिः काथः दशमूलीकषायेन विश्वामन्नसमां पिवेत् ज्वरे चैवातिसारे च सशोषे ग्रह
 णीगदे दशमूलीकाथः इति ज्वरातीसाराधिकारः अथ ग्रहणपधिकारः तत्र ग्रहणरोगस्य संप्राप्तिमा
 हः अतीसारे निवृत्तेऽपि मंदाग्नेरहिताग्निः भूयः संक्षिप्तो वह्निः ग्रहणीमपि क्षययेत् अपिश्लादजा
 तातीसारस्यापि स्वहेतोर्ग्रहणीरोगः स्यात् ग्रहणं स्वस्त्यमाह ग्रहणमिधराकला यत आह चरकः
 अथ ग्रहणमन्त्रस्य ग्रहणाद्ग्रहणीमता अथ कंधारत्नं यकं त्यजति चाप्यधः सुश्रुतोऽपि मघीपित्त

धरानामया कलापरिकीर्तिता आमयकाश्यांतः स्यात् ग्रहणीसामिधीयते ग्रहणावलमभिर्हिसकापि
 हणीश्रितः तस्मादग्नौ प्रकुप्येत्तु ग्रहणयि विडम्यति तस्मात्कार्यः परीहारो ह्यतीसारे विरिक्तवत् विरिक्ते
 नेव विरक्तवत् अथ ग्रहणरोगस्य संप्रव्या पूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थ
 मुच्छितैः साङ्ख्यवङ्गशोभुक्तमाममेव विमुंचति यकं वा सजं पूतिमुकुर्वद्मुकुर्वद् ग्रहणीरोगमाकुस्त
 मायुर्वेदविदो जनाः अत्यर्थमुच्छितैः अतिशयेन वृद्धैः अतीसारेऽवधातुप्रवृत्तिर्ग्रहणं तु वर्धस्यापि
 मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्नेदः अथ वातजायाः ग्रहणानिदानसंप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह कटुतिक्तकषा
 यातिस्त्रशीताल्पभोजनैः प्रमितान्नान्नान्नध्वघेगनिग्रहमेथुनैः मारुतः कुपितो वह्निः संक्षिप्तकुरु
 ते गदं तस्यान्नं यत्पते डः स्वशुक्तया कंवरंगता कणास्यशोषोक्षुब्धलातिमिरकणयोः स्वनः यर्धो
 रुर्वह्ण्यीवासगानीक्षां विष्विका दसत्पीडाकार्षीदोर्वल्यवैरस्य परिकीर्तिका गृधिः सर्वरसाना
 चमनसः सदन्तथा जीर्णे जीर्ण्यतिवाधानं नुक्ते स्वास्थ्यमुयेति च सवातगुल्महृद्गोघ्नीहाशं कीच

माधवः विराडः खंडवंशुर्ध्वकतन्वामंशुर्ध्वकेनवत् पुनः पुनः सृजेध्वः कासम्वासाहृतो निलात् प्रमि-
तमपरिमितं गदग्रहणीगदं शुक्लयाकं अम्लयाकं यथास्यात् स्वरांगताकं कर्कशांगता दोर्वल्यं आ-
वर्त्य वैरस्यं आस्ये परिकर्तिकागुदेकं नवत्पीडा गृधिरमिकांहा मनसः सदनं मनसोनुत्साहः
जीर्णजीर्यतिचेत्यत्र आहारे इति योजनीयं भुक्तेः आहारे भुक्तमात्रे अथ पित्तजाया ग्रहणानिदान।
संप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह कटुतीक्ष्णविदाद्युल्लक्षणाद्यैः पित्तमुत्पन्नं आहाराद्येधं त्यजलं जलंतस-
मिवानलं सोजीर्णपीतनीलानं पीतांशः सार्यते प्रवृत्तं अत्यम्लोद्गारहृत्कणवदाहारुचित् उद्दितः आ-
हाराद्येधं त्यजेत् ननु पित्तमग्निगुणयुक्तं तत्कथमग्निर्हंतीत्याह जलंतसमिवानलमिति यथा अग्नि-
गुणयुक्तमपि तत्तलमग्निर्हंति तथा पित्तमप्यग्निर्हति सार्यते अत्र पित्तेनेति कर्तव्यं दमध्याहरणी-
यं अथ कफजाया ग्रहणानिदानसंप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह गुर्वतिस्निग्धशीतादिनोजनादतिनोज-
नात् भुक्तमात्रस्य च स्वभावेन त्रिंशु पितः कफः तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृत्वा सन्नद्योरोचकाः आस्यो

रस्य निदानं नोदितं पुनः अथ ज्वरातीसारस्य विकित्सा माह ज्वरातीसारयो रूक्तं नैषजं यत्पृथक् पृ-
थक् नवन्मिलितयोः कार्यमन्यो न्यवर्धयेद्यतः अयमग्निप्रायः ज्वरहरमनुलोमनं नवति अती-
सारहरं स्तननं नवति अतः परस्परं विरुद्धत्वात् पृथगुक्तं नैषजं मिलितमोर्नकार्यं यत्तत्राह आ-
नुलोमं ज्वरघ्नं ग्रहकमतीसारहृज्जवति पृथगुक्तमौषधं तज्वरातीसारे विरुद्धमन्यो न्यं अतस्तौ
प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तविकित्सातेः लघनमेकं मुत्कान्वा न्यदस्तीह नैषजं वलिनः समुदीर्यति
षनिचयं यत्पाचयते तथा सनयेत् लघनमुनमो रूक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु उत्पलषष्ट।
कसिद्धं लाजामण्डादिकं सकलं उत्पलषष्टकं यथा पृथिणीवला विल्वधनिकानागरोत्पलेः
ज्वरातिसारीयेषां वापिवेक्सा म्लानां शृतं नरः तत्र लाजामंडाद्येह यावाशाहः अतीसारे पुरीषातिप्रह-
त्या साम्लत्वं च दहिमरसादिना कर्तव्यं उत्पलषष्टकं कणाकरिकणा लाजकाथो मधुसितापुत्रः
पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्योश्चनाशनः कणादिक्वाथः नागरातिविषामुस्तमितान् निववस्य

भा प्र-
८७
सामेनवातेन

दमंनवेत् दिवाप्रकोयोमवतिरात्रौशांतिंवाञ्छति उर्विज्ञेयादुर्निवाराविरकालानुवंधिनी सामवेदामवा
तेनसंग्रहाग्रहणीमता स्निग्धस्नेहसदृशं दिवाप्रकोयोमवति रात्रौशांतिंवाञ्छतीतिव्याधरेवप्रभावः
आमवातेन कदाचित्पच्यतेवान्नकदावित्रविपच्यते कदाचिन्नायतेवनिः कदाचिन्नेवजायते अथघटी
यंत्राख्यग्रहणीरोगभेदमाह प्रसुतिः पार्श्वयोः शूलंतथाजलघटीध्वनिः तंवदंतिघटीयंत्रमसाध्यग्रहणी
गदं प्रसुतिः प्रप्रकर्षेणशायनं तथाजलघटीध्वनिः अधोमुखीकृतायाजलधत्याजलनिःसरणेय
थाध्वनिर्भवति तथापलनिर्गमसमयेकुक्षौध्वनिः अथग्रहणीरोगस्यारिष्टमाह येर्लक्षणेऽसि
क्षतिनातिसारस्तेः स्यादसाध्योग्रहणीगदोपि दृढस्यजायेतयदागदोयदेहंतस्यविनाशमश्चेत्
अन्यच्च लिंगेरसाध्योग्रहणीविकारोयेस्तेरतीसारगदोनसिधेत् दृढस्यनूनंग्रहणीविकारोऽहत्वा
तमुंनोविनिवर्ततेव ध्वालोजीवतिकष्टेनपुवाजीवतिवानवा दृढस्यग्रहणीरोगोनोगद्रीत्वावि
मुंचति अथसामान्यग्रहणीरोगस्यविकित्सामाह ग्रहणीमाश्रितंरोगमजीर्णविडुयाचरेत् संघनेही

८७

पनीयैश्चसामातीसारभेषजे दोषसामंनिगमंविद्यादत्रातिसारवत् अतीसारोक्तविधिनातस्यमंवे
पाचयेत् पेयादिपटुलध्वजंपंचकोलादिनिर्युतं दीपनानिवर्तकंचग्रहणायोजयेद्विषक कथित्यवि
त्वचांगेरीतक्रदादिमसाधिता यवाभूः पाचयत्सामंशकृत्संवर्तयत्त्यपि संवर्तयतिघनीकरोति
अथतक्रं तत्रगोदधिगुणाः गन्धदधुतमंक्वयाकेखाडुरुविप्रदं पवित्रंदीपनंस्निग्धंपुष्टिहृत्पव
नायहं उक्तंदधामशेषाणामध्येगन्धगुणाधिकं अथमहिषीदधिगुणाः माहिषदधिसुस्निग्धंश्लेष्मा
लंवातपित्तनुत् स्वाड्याकमनिष्यदिहृष्माणुर्वस्रहृषणं अथस्वागीदधिगुणाः आजंदधुतम्याहील
घुदोषत्रयायहं शस्यतेश्वासकासारः क्षयकार्पेषुदीपनं उत्तमग्राहिग्राहिणामध्येश्रेष्ठंइत्यर्थः
अथतक्रस्यभेदाः तक्रंतुघोलमथितोदम्बितप्रभेदतः सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्धायिरिक्तीर्तितं सर
संनिर्जलंघोलंमथितंत्वसरोदकं तक्रंयादजलंप्रोक्तमुदम्बिचार्धवारिकं वातपित्तहरंघोलंमथितं
कफपित्तनुत् उदम्बित्कफदंवल्यंश्रमधं परमंमठं अथतक्रस्यगुणाः तक्रंयाहिकयायाम्लंम

भा-प्र-
९०

धुरंदीयनलघु वीर्योत्तमलदंष्ट्रप्रमाणं वातनाशनं याम्युक्तानिदधान्यद्येतदुपंतक्रमादिशेत्
ग्रहणादिमतंतक्रयथ्यसंग्राहिलाघवं वातघ्नमस्तसंप्रत्वास्तद्यस्कंत्वविदाहिच किंचस्वाडुवियाकि
त्वात्रचपितप्रकीयनं कषायोलवियाकित्वाप्रौढ्यत्वेवकफेहितं अथोदृतस्तोकोदृतअतदृतस्यतक
स्यगुणाः समुदृतदृतंतक्रयथ्यलघुविशेषतः स्तोकोदृतदृतंतसमाप्सुसुतृष्यकफायहं अनुदृत
दृतंसांद्रगुरुपुष्टिकफप्रदं अथदोषविशेषेतकविशेषाः वातेस्तसैववोपेतंफिस्वाडुसशर्करं
वेतकंकफेचापिहारत्रिकटुसंयुतं हिंजुजीरयुतंघोलंसेधवेनावर्णितं ग्रहणशोतिसारमंत्रवेदा
तहरंपरं रोचनंपुष्टिदंवल्यंवस्तिशूलविनाशनं अथामयकंतकस्यगुणाः तक्रमासंकफकोषे
हंतिकंतकरोतिच पीनसश्वासकासादोषकमेवविशिष्यते अथतक्रस्यनिषेधः नैवतक्रंस्तदेद
द्यात्रीलकालेनकुर्वते नमूक्तत्रिमदाहेषुनरोगोक्तयेनिके अथतक्रस्यगुणोत्कर्षः तत्रकसेवी
अथतेकदाविन्नतक्रदग्धाः प्रभवतिरोगाः यथासुराणाममृतंमुखायतथानरण्यमुवितक्रमाहुः ९०

पदेहमाधुर्यकासहीवनपीनसाः हृदयंमन्यतेस्तच्चमुदरेतिमितंगुरु दुष्टोमधुरउद्गारः सदनंस्त्री।
ष्वहर्षणं नित्राप्रश्लेषसंश्लिष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनं अरुशस्यापिदोर्वल्पमालस्येचकफाल्मके ।
सुक्रममात्रस्यवस्वप्राप्तंकेत्यत्राप्यसिता दिव्यात्कर्त्तरिक्तः तेनमुक्तवतः सद्यःशयनादित्यर्थः
आस्योपदेहः मुखस्यकफेनलितत्वं स्तिमितंविबद्धंनिश्चलमितिपावत् स्त्रीष्वहर्षणंरिरसायाः
अभावः नित्रंस्फुटितमाममयकंश्लेषसंश्लिष्टगुरुवयवर्चःपुरीषंतस्यप्रवृत्तिः अरुशस्यापिदो
र्वल्पंस्थूलस्याप्यावल्यं अथत्रिवोषजस्यग्रहणीरोगस्यनिदानपूर्वकंलक्षणमाह एथावातादिनि
र्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे त्रिदोषलक्ष्येदेवतेषांवक्ष्यामिनेषजं एथावातादिउक्तेननिदानलक्षणमे
लकेनत्रिदोषग्रहणीरोगंलक्षयेत् निषमितिपोषः संकीर्णश्लोकानुरोधान्तेषांवक्ष्यामिनेषजमि
त्युक्तं अथग्रहणीरोगस्यनेदंसंग्रणीरोगमाह प्रवधनंसितांस्निग्धसकटीवेदनंशरुत् आमंवृद्ध
सयेच्छित्यंसशृंमंदवेदनं यक्ष्मासाहशाहादानित्येवापिबिभृवति अत्रकूजनमालस्येदोर्वल्पं

भा.प्र.
८९

वेत् तुल्येतिविजयेतिवाच्यनलकृतशूलग्रहणामरुकलीहातिसृतिरुक्चरकफार्शः पांडुमेहा
नजयेत् वेल्विडंगं आल्लाधान्यं नलीनलातकं रुक्कुष्ठं वलिर्गधिकः धूमोग्रहधूमः धूमसो
इतिलोके निरोहरिष्यदयं दीप्योषवान्पजमोदे ओषधिविकटु पटुनिपुंस्त्वणानि इभकणाग
जपिष्यलीश्रेष्ठत्रिफला अग्निश्चित्रकः बोधावचो इमिसर्पैः तुल्याविजयाभंगाअग्र्युरिसया
अवस्रपूतायाद्या इतिलाईनामचूर्णं अग्निमांश्चशलादीर्नर्जयेत् इतिहहलाईचूर्णं जातिफ
लंलवंगौलापत्रत्वक्गगकेशरै कर्पूरचंदनतिलत्वक्क्षीरीतगरमलैः तालीसपिष्यलीपथ्यास्थू
लजीरकचित्रकैः शुंगीविडंगमरिचैः समनागविचूर्णितैः यावंत्येतानिसर्वाणिदद्याद्गंगाचतावती
सर्वचूर्णसमानांशादेयाशुभ्रप्रशर्करा कर्षमात्रमिदंस्वादेनमधुनासावितेजसः नाशयेद्गृहणी
कासंक्षयश्चासमेरोचकं जातीफलद्विचूर्णं चित्रकंपिष्यलीमूलक्षारौलवणयंचकं ओषधिम्व
जमोदं चचयंचैकचूर्णयेत् वटिकामातुलुंगस्परसेर्वादादिमस्यच लताविषाचयत्यामंप्रदी

८९

पयतिवानलं क्षारोस्वर्जिकाजवक्षारश्च लवणयंचकमिति सैधवंरुचकंचैवविडंसामुद्रकंगडमि
ति ओषधिविकटु अजमोदधयवानिका मातुलुंगंवीजपूरकं चित्रकादेवटिका श्रीफलशलाटुक
ल्कोनागरचूर्णेनपिशितः सगुडः ग्रहणीगदमत्पुग्रंतक्रमुजाशीलितोजयति श्रीफलशलाटुः वि
त्यस्यामफलं गुडस्यात्रनागदयं विल्वकल्कः चतुःपलंसुधाकांडंविपलंलवणत्रयं वार्त्तिको
कुडवंवार्कमूलेदित्वेतथानलात् दध्वाद्गुणवार्त्तिकोर्गुटिकानोजनोत्तरं मुक्तामुक्तंयचत्या
शुनाशयेद्ग्रहणीगदं कासंश्चासंतथाशांसिविषूर्चंचहृदामयान् वार्त्तिकुगुटिका मुस्तकातिवि
षाविल्वकोट्जंसूक्ष्मचूर्णितं मधुनाचसमालीढंग्रहणीसर्वजांजयेत् कोट्जइंद्रयवः मुस्तकाद्वि
र्णं श्वेतोवायदिवारक्तः सुपकोग्रहणीपादः गुडेनाधिकसर्जेननक्षितेनाशुनश्पति सर्जःशलस
र्जरसचूर्णं विल्वाहृशक्रयववालकमोचसिद्धमाजंपयःपिवतियोदिवसत्रयंना सोतिप्रहदधि
रजंग्रहणीविकारसामंसश्चोणितमसाध्यमपिह्निणोति मोचोमोचरसः क्षिणोतिहंति प्रस्यत्रये

त्वामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्तार्धतुलांगुदस्य चूर्णीकृतैर्ग्रथिकजीरकस्य व्योषेः कलाहवुषाजमोदैः
विडंगसिंधुत्रिफलायवानीयातामिधान्यैश्च यलप्रमाणैः दत्ताविरुत चूर्णयलानिचाष्टावष्टौ च तेनस्य
पवेद्यथावत् तं नक्षये दत्तफलप्रमाणं यथेष्टवेष्टस्त्रिसुगंधियुक्तं अनेन सर्वग्रहणाविकाराः सन्वा
सकासस्वरनेदशोयाः श्नायति वायं विरमंतरमेहं तस्य पुंस्त्वस्य च हृदि हेतुः स्त्रीणां तु वंध्यामया
नाशनस्यात्कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः तैले मना कविहृदया त्रिसुगंधियुक्तं पलं सिद्धे निधेयम्
त्रैवंगुदेकल्याणपूर्वके कल्याणगुडः पिप्पली पिप्पली मूलं चित्रकं गजपिप्पली धान्यकं च विडं
गानियवानीमरितानि च त्रिफलाचाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा सैधवं रोमकं चापिसामुद्रं रुच
कं विडं आरवधश्च त्वक्यत्रं सूक्ष्मे लाघोपकुं चिका शुंगी शक्यवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसंमिताः स
क्षीकायाः यलान्यत्र च त्वारिकथितानि हि तृतायाः यलान्यष्टौ गुडस्यार्धतुलां तथा तिलतैलयला
ण्यष्टौ आमलकारस्य तु प्रस्यत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्वग्निना पक्वेत्तश्चोदुं वरं चामलकं वा दं वा यथा

मुजपूषं रसंतं क्रंधान्यजीरकसंयुतं सैधवेनाविहतं दद्यात्पुष्यमिति कीर्तितं रसं लघुयाहिमांसम
वं षडंगपूषः कर्षगंधकमर्धयारदमुनेकुप्यच्छिनांकजुलीघ्रहं पूषणतश्च पंचलवणं सार्धं च क
र्षयक शृङ्गेहिगुचजीरकद्वययुतं सर्वादिनां गन्धितं रवादेतत्कमितं प्रवृत्तिगदवांस्तकस्य विल्वेन
च इतिलघुलाश्चूर्णं त्रिकटुत्रिफलाश्चैव विडंगजीरकद्वयं भक्षातकं यवातीचिहिगुं लवणपंचकं
गृहधूमववाकुं घृरसांधकमन्नकं क्षारास्त्रयोजमोदा च धान्यकं गजपिप्पली मुस्ता मोचरसं पातालवं
गंजातिपत्रकं समभागकृतं चैर्वाचूर्णं श्लेष्मा विनिर्मितं आकाशतस्य चूर्णं तु तेन तुल्यं प्रदाययेत् म
दासिकासकुर्तामलीहयादूरुविज्वरान् विसृज्य संग्रहं शूलहन्त्या नानातिसारजित् आमवातापहं व
ल्यसूतिकादोषनाशनं कुर्जनीयं माषमलं स्नानं पिशितं नोजनं पण्यं कांजिकामत्रापि दधितं क्रमथा
पिवा तृहलाश्चूर्णमिदं लाई माषितमुत्तमं इति तृहलाश्चूर्णम् अस्यां वार्धे नदगोचर्धनचरणानां
वेलात्तात्रकमस्त्रिरुक्कवलि रसत्रिहारधूमानिशेदीप्यो व्योषयट्निहिं विनकणश्रेष्ठमिधो म

भा. प्र.
५३

वातशोणितबीसर्वद्वयस्महलीमकान् वातपित्तकफान्सर्वान्दृष्टान्पुष्टान्समाचरेत् व्याधिहीणा
वयः क्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च येनराः तेन्यो हितो गुदो यस्यार्धध्यानामपि पुत्रदः हृष्यो वल्यो हं हणश्च
वयसः स्थापनः परः कृष्णोऽककल्याणकगुडः अतीसारधिकारलिखितं विल्वं तैलं चात्र हितं
त्रिकत्रयं च तृता विडंगं च त्र्यवित्रकं हेमाकांतादृपिसुनंलवंगं नागकेशरं नागकर्णं ध्रुमुशालीष्टं
गीजयासमं कर्षकं कर्षकं एथकं सर्वे चूर्णयेदुद्धिमान्निषकं बीजं भूतं मृतं व्योषदद्यात्प्रपलदयं पलद
यं चात्र मृतं मंदूरं शतवार्षिकं सुशोषितं कज्जलानं चूर्णतुल्यं प्रदाययेत् शतावरीरसप्रस्थं गोमूत्रं कु
डवं दयं क्षाणीहीरं प्रस्थमात्रं शर्करा कुडवत्रयं गुडयाकमथोयत्कास्तिग्धेभां दे निधायये यथाका
लं पथा दोषं यथाग्निदायये दुधः नवात्र परिहारे स्तिविहारे यान्मौजने अनेन गृहणी दोषाः सर्वे न
श्यंति दारुणाः शोथं फूलं गुदं च शं प्रमेहं विषमज्वरम् जीर्णज्वरं क्षयं व्यासं कासं हिकामगंदरं हृच्छ
लं पार्श्वशूलं च पंक्तिशूलमरोचकं कुष्ठमलपित्तशामनं पांडुरोगसकामलं आनाहाशोदिरांश्चापि जये

५३

द्वेषप्रयोगाद् रसायनपरं हृष्यं वातांतक इति स्मृतं अगस्तिविहितं धन्यं हृष्टानां रतिकारकं स्त्रीणां पु
ष्टिप्रदं हृष्यं गर्भदं प्रदराय हं इत्यगस्तिरसायनं इति ग्रहणी रोगाधिकारः अथाशोधिकारः तत्राशसिः
संनिहृष्टानि निदानान्याह एथादोषैः समस्तैश्च शोणितोत्सहजानि च अशोसिषट्प्रकाराणि विद्या
गुदवलित्रये केचिदुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यंते तन्मतमाश्रित्याह शोणितादिति सहजानि शरीरसह
जातानि संख्यां चाह षट्प्रकाराणीति गुदवलित्रये सार्धं चतुरंगुलं गुदस्य प्रमाणं तस्यावयववृत्तास्ति स्तो
मलयः शंखावर्तनिनाउययुपरिसंति तासां नाम प्रवाहिणी विसर्जनी संवारणी चेति तत्र गुदोद्योऽर्धगु
लमानस्तस्मिन् गुलप्रमानाप्रथमावलिः सार्धं कांगुलमाना द्वितीया च तृतीया उक्तं च अर्धगु
लप्रमाणेन गुदोद्यं परिचक्षते गुदोद्यदंगुलं चैकं प्रथमां तु वलिं विडः सार्धं कांगुलमानेन प्रथगन्ये प्रकी
र्तिते अथवा ताशो विप्रकृष्टं निदानमाह कषायकटुतिक्तानिरूक्षशीतलघूनि च प्रमिताल्पाश
नंतीदां मर्चैर्मैथुनसेवनं लघुनंदेशकालौ च शीतो व्यायाममेव च शोको वातातपस्य सोहितुवति श

भा.प्र.
७४

सामतः प्रमितमपरिमितं तीक्ष्णममृदुविशेषणं घृष्टादिमृदुमद्यस्वातसामकत्वात् आतपसूक्ष्म
वीर्योद्भूतरोक्षपादातप्रकोपेहेतुः वातार्शसामतः नन्वर्शसिसर्वाणि विदोषजातानि यतश्चाह पंचात्मा
मास्तः पित्रंकफोगुद्वल्लित्रये सर्वएवप्रकुप्यंतिगुदजानांसमुद्भवेशति तथासतिकथंवातार्शसि।
मति उच्यते तत्रदाधिकाध्यपदेशनेदृशतिनदोषः अतएवाग्नेवक्ष्यतेपित्तोत्त्वणानामिति तथाचच
रकः अर्शसिनामजायंतेनासंनियतितैस्त्रिभिः दोषैर्दोषविशेषातुविशेषः कथ्यतेर्शसामिति अथ
पित्तार्शसोविप्रकृत्यनिदानमाह कद्वल्लजवणोलानिव्यायामाग्न्यातपप्रभाः देशकालावशिष्टिरेको
धोमद्यमसूयनं विदाहितीक्ष्णमुलंयत्तत्सर्वपानभोजनं पित्तोत्त्वणानांविशेषः प्रकोपेहेतुरर्शसोऽल
द्रव्यस्पर्शनादिवोद्यं उलपानभोजनस्याग्नेवक्ष्यमाणत्वात् अग्न्यातपप्रभाः अग्न्यातपयोःप्रभाते
नः अथवा अग्न्यातपेतरतेजस्विद्रव्यस्यदीप्तिःप्रभा अग्निशिरीदेशोमरुः असूयनंपरसंपहि
देषः पानभोजनं पीयतइतिपानं मुन्यतइतिभोजनं प्रकोपे उच्यते अथकफार्शसोविप्रकृत्यनि ७४

फलं तावन्मात्रमिदंस्वादेक्ष्येदायथानलं निखिलान्ग्रहणीरोगान्प्रमेहांश्चैवविंशतिः उरोघातंप्रते
शपायंदोर्वल्यं वल्लिसंक्षयं ज्वरानपिहरेत्सर्वान्कुर्त्यात्कार्तिमतिंस्वरं पिबुपातान्वयात्तंहंतिरक्तपित्ता
चविंसंधात् दुग्रहं धातुक्षीणोवयःक्षीणः स्त्रीषुक्षीणः क्षपीचक्षुः तेभ्योहितश्चवंध्याभिमहाक
ल्याणकोगुदः महाकल्याणकगुडः कृष्णानांसुपक्वानांस्त्रिजानांनिष्कलत्वचां सर्पिःप्रस्ये
पलशतंताम्रपात्रेशनेःपवेत् पिप्पलीपिप्पलीमूलंवित्रकंगजपिप्पली धान्यकानिविडंगानिना
गरंमरिचानिच त्रिफलावाजमोदाचकलिं गाजाजिर्धेधवं एकैकस्यपलंवैकंविट्दंष्ट्रोपलानिच
तैलस्यचपलान्यसौगुडासंवाशदेवतु आमलकचारसस्यात्रप्रस्थयमुदीक्षिं तावत्पाकंप्रकुर्वीतमृ
तावन्निनानिषक यावद्वर्षप्रलेपः स्यात्तदैवमवतारयेत् औडंबरंवामलकंवादरंवायथाफलं ताव
न्मात्रमिदंस्वादेक्ष्येदायथानलं अनेनैवविधानेनप्रपुक्तश्चदिनेदिने निहंतिग्रहणीरोगान्कु
न्यर्शोभिर्गद्वरान् ज्वरमानाहहृदोगुल्मोदरविष्विकाः कामलांपांडुरोगंचप्रमेहांश्चैवविंशतीः

भा. प्र.
७५

हृणीदोषपांद्वात्रिसंकाचोदरस्यच पूर्वस्याणि निर्दिष्टान्यर्शसामनिवृत्तये दोर्वल्यमाकृत्य आ।
द्योगुडगुडाश्रादः अनिवृत्तये उत्पन्नये अर्शसंश्रातिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह दोषास्त्वर्गमस
मेदांसि संरूप्य विविधा कृतीन् मांसं कुरानयानादौ कुर्वन्त्यर्शसितान् जगुः त्वर्शां सशब्देन त्वर्गमा
साप्रितं रक्तमपि गृह्यते विविक्त्या रक्तश्रावणोपदेशात् अपानं गुदं आदिशब्दानां सानेनाने
मेदादिष्वपि कुर्यति अथवा तां शीलक्षणमाह गुदां कुराव कनिष्ठाशुष्काश्चि मि विमान्विताः स्ला
नाः श्यावा रुणास्तथा विशादाः परुषा खराः मिथो विसदृशाः प्रकास्तीक्ष्णा विस्फुटेताननाः विंवी
कर्कधुरवर्जैरकर्पासीफलसंनिताः केचित्कदंबपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः शिरःपा
श्च शिकसूखं दण्डाणामधिकमथाः क्षवथूनां रविष्टं हृद्ग्रहरोचकप्रदाः कासश्चासामिवे
षम्य कर्णनादश्च मावहाः तेरात्रोऽग्रिथितं स्तोके सशब्दं सप्रवाहिकं रुक्केन पिच्छानुगतं विव
क्षमुपवेश्यते कलत्रवन्नरविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्रजायते गुल्मलीहोदराष्टीला संभवस्ततएव

७५

वक्त्रनिःश्वतोत्तवणाः गुदाङ्गराः अर्शसिचि मि विमान्विताः विमिविमोक्षया विशेषः चरचरा
वर्तिलोके तदन्विताः श्यावा रुणाः श्यावाधूमवर्णाश्च रुणाः ईषप्रक्ताः स्तब्धाः कठिनाः विशा
दाः अपिच्छलाः परुषाः गोजिकावत्स्यर्शैर्कर्कशाः खराः कर्कोटकफलवत्सूक्ष्मानेकं टकवि
ताः चिन्वादिफलसंनिताः आकृत्या अन्नविकल्पबोधकं वक्ष्यमाणं केचित्केचिद्विदितिषदसंभव
नीयं कदंबपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिरवराः सिद्धार्थकोपमाः पीतसूक्ष्मपिडिकाश्रिताः
तेरात्र इति अर्शोभिः पीडितः तेरात्रोऽग्रिथितं स्तोके सशब्दं सप्रवाहिकं रुक्केन पिच्छानुगतं विव
क्षमुपवेश्यते ततएव वाता र्शस एव गुल्मादीनां संभवः अष्टीलान्ते रधो नमो याषाणपिडि
कावघातव्याधिविशीघ्रः अथ पित्रां शीलक्षणमाह पित्रोत्तरानीलमुखारक्तयासासितप्रभाः
तन्वस्त्राविणो विस्रास्तनवो मृद्वः श्लथाः शुक्लजिकायकृत्वं जलोके वक्त्रसंनिताः दाह

भा. प्र.
७६

पाकज्वरस्वेदतरामूर्च्छरिति मोहदाः सोष्माणोऽवनीलोऽप्यीतरक्तामवर्चसः यवमध्याहरि
त्पीताहारिद्रास्त्वङ्खादयः पित्तोतराः पित्तोत्वाणाः तनुश्रवणाः श्लेष्माः लंबिनः संनिताः आ
कृत्या पाको गुदस्य सोष्माणः उलस्यर्शाः हरितश्चाकवर्णं पीतं हरितालवर्णं हरिद्रं हरिद्रा
वर्णं आदिशब्दान्मलमूत्रमुखानां ग्रहणं अथ केचिदधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रि
त्य रक्ताशोऽलक्षणमाह रक्तोत्वाणाः गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः वटप्ररोहसदृशा गुंजा
विद्रुमसन्निताः तैल्यर्थं दुष्टमुलं च गाढविद्रुप्रपीडिताः स्रवंति सहस्ररक्तं तस्य चातिप्रवृत्तिः
मेकामः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवेः रक्तेऽल शिशिरप्राप्तिः शिराश्लेष्मिण्यरूक्षता ही
नवर्णवलोत्साहो हतो जाः कलुषेन्द्रियः विट्शपावं कविनं रूक्षमधोवायुर्न वर्तते तनुचास
णवर्णचक्रेनिलं चासृगर्शसां कट्यूगुदरूलं च दोर्वल्पं यदि वा धिक् तत्रानुबंधो वा तस्य
हेतुर्यदि च रूक्षतां शिथिलं स्येत्पीतं च विट्स्निग्धगुरुशीतलं यद्यर्शसां धनं चासृकतं तु मा

७६

दानमाह मधुस्निग्धशीतानिलवणप्लगुरुणिच अव्यायामदिवा स्वप्नशय्यासनसुखेरतिः प्राग्वा
तसेवाशीतो च देशकालावचितनं श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसां अचितनं निश्चितता
अथ विदोषाशो विप्रकृष्टनिदानमाह सर्वे हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं जनकत्वेन त्रयो
दोषापेक्षानि विदोषाणि अर्शसितेषां सर्वे हेतुः एतद्वत्तपित्तकफाशो हेतुः विदोषार्शसां
लक्षणं च सहजैः सहजाशोभिः समं सदृशं ननु विदोषाणामिति विशेषणं व्यर्थं यतः सर्व एव व्या
धयस्त्रिदोषजाः उक्तं च प्रथमे करसंज्ञास्ति न रोगो हेतुः कदोषः एकस्तु कुपिते दोष इतरानपि को
पयेदिति युक्तमप्याह स्वकारणाद्दोषा मुः श्लेष्माच्छीतलं श्लेष्माणं लाघवत्वेनोत्पत्तिं पित्तवर्धय
ते तथा पित्तं कटुकत्वात्तद्वत्त्वात्कफं च वर्धयते कफश्च श्लेष्माद्युद्भवत्वात्पित्तं वर्धयति इति
उच्यते यत्र स्वकारणं त्रयोदोषाः कुप्यन्ति तत्र दोषजन्यपदेश इति न दोषः अथाशसां पूर्व
पमाह विषमोत्रस्य दोर्वल्पं कुक्षे राटोपा एव च कार्श्यमुत्तारवाङ्मूल्यं सक्थिसादोऽप्यविद्धता य

मिमाद्विच्छर्द्दिमप्रायविकारदाः वसामांसकफप्राज्यपुरीसाः सप्रवाहिकाः नस्रवंतिननिद्यतेयां
 दुस्निग्धत्वगादयः उत्सन्नाः उन्नताः उयविताः स्थूलाः स्निग्धाः सस्नेहाः स्थिराः निश्चलाः पिच्छलाः
 कफारब्धत्वात् स्तिमिताः आर्द्रवस्त्रगुंविताश्च स्रक्षणा मणिवन्मसृणाः करीरोवंशांकुरः पत्रा
 सास्थि गोस्तनाः तदाकृतयः वंक्षणा नाहिनः वंक्षणा योरानाहकारिणः याद्यादिष्वाकर्षणव
 त्यीडाकारिणः कृच्छ्रमूत्रकृच्छ्रं शिरोजाड्यं शिरोभाराकांतत्वमिव कैव्यं स्त्रीष्वनिच्छाश्रत्रच
 दिशद्ः सान्नः आर्षत्वात् आमप्रायविकारदाः आमवक्रलाभ्याधयोतीसारग्रहणादयः तस्म
 दातीति अथर्द्धजाशोलक्षणा माह हेतुलक्षणासंसर्गादिद्याहं दोषो लक्षणानि च अथ त्रिदोषार्शसः
 सहजाशसश्चलक्षणा माह सर्वैः सर्वात्मिकान्याकुलक्षणेः सहजानि च सर्वैर्लक्षणेर्वतिपित्तकफा
 शोलक्षणेः प्रागुक्तैः सर्वात्मिकानि सन्निपातिकान्यर्शासिआहुः तथातरेवलक्षणेः सहजानि
 चार्शास्याहुः तत्रांतरे सहजाशोलक्षणां पृथग्माह अर्शासि सहजातानि दारुणानि नवति हि ३

हर्शानि पाण्डुनिपरुषान्यरुणानि च अंतर्मुखा नितेरर्तः क्षीणः क्षीणस्वरो भवेत् क्षीणतलः क्षी
 णरेताः शिरासंततविग्रहः अल्पप्रजः क्रोधशीलः संततार्चस्वनाम्बितः शिरोदृकोर्णनासासुरेष्ठी
 हलेपसेकधान् सुखसाध्याशोलक्षणा माह वाद्यायां तु वलीजातान्येकदोषो लक्षणानि च अर्शा
 सि सुखसाध्या निनचिरोत्पतितानि च वाद्यायां वली संवरण्यां नचिरोत्पतितानि अतिकांतसं
 वत्सराणि एतानि लक्षणा निमिलितानि सुखसाध्यत्वबोधकानि अथ कष्टसाध्याशोलक्षणा
 माह र्द्धजानि द्वितीयायां वलीयान्याश्रितानि च कृच्छ्रसाध्या नितान्याहुः परिसंवत्सराणि च त
 द्वितीयायां वली विसर्ज्यां परिसंवत्सराणि यरिगतः संवत्सरो येषां तानि अतिकांतसंवत्सरा
 णीतियावत् एतानि प्रत्येकं कष्टसाध्यलक्षणा नि अथासाध्याशोलक्षणा माह सहजानि त्रिदो
 षाणि पानि चान्यंतरां वलि जायतेऽर्शासि संसृत्य तान्यसाध्या नि निदिशोति अन्यंतरां वलि प्रवा
 हिनी एतान्यपि प्रत्येकं कष्टसाध्यलक्षणा नि शेषत्वादायुषस्तानि चतुः पादसमन्वयेष्वप्यंते दी

भा.प्र.
८४

सकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा यथायुषः शोषो वर्तते विक्रियायाश्चत्वारः पादास्ते यथा वे
द्यवचनकारी धनवानुदारो जितेन्द्रियो रोमी शास्त्रे कर्मणि कुशलो वेद्यः अनसल आसः प्रियः
परिचारिकः नेवं रसवीर्यादियुक्तमोषधं एषां समन्वये संयोगो सति दीप्तकायाग्नेः पुरुषस्य ता
न्यर्शासियाप्यंते विक्रियाया अतोऽन्यथा प्रत्याख्येयानि न विक्रियाणीत्यर्थः अथार्शसोऽरि
ष्टमाह हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्य साध्योऽर्शसो हि सः
असाध्यः सन्निहितमरणो बोधव्यः अर्शसः अशोरो गयुक्तः एतन्मिलितमरिष्टलक्षणं हृत्पा
र्श्वशूलं संमोहः छर्द्दि रंगस्य रुग्णः तृणा गुदास्य पाकश्च निहन्तुर्गुदजान रंगुदास्य मोक्षदेश
स्तस्य पाकः हृत्पार्श्वशूलादिसमस्तं व्यस्तं वारिष्टलक्षणं वृक्षमर्श्वशूलं संमोहः छर्द्दि रंगस्य रु
ग्णः तृणारोचकशूलान्तमतिप्रस्तुतशोणितं सोफातीसारसंयुक्तमर्शसि क्षययंति हि अ
थ मेढ्रादिजाशोलक्षणमाह मेढ्रादिष्वपि वृक्षंते यथा खं नाभिजानि च गंडुपदास्य रूपाणि पीबु

८५

लांडुपिच्छलं गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरुस्निग्धं च कारणं कफानुबंधो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः
गुदे कीला अर्शसि पित्रा कृतिसमन्विताः पित्रा शोलक्षणयुक्ताः आकारेण च वटप्ररोहादिस
दृशाः पुः रवैः रोगैः त्वकपा रुष्पां बुशीत प्रार्थनाभिः कलुखेद्रियः व्याकुल सर्वेद्रियः रक्तजस्या
पित्रा तोल्याणस्य लक्षणमाह तत्र रक्तार्शसि अनुबंधः उल्वाणत्वं रूक्षत्वं रूक्षत्वं रू
क्षत्वं पित्रोऽल्वाणस्य तुलक्षणमाह रक्तोल्वाणगुदे कीलाः पित्रा कृतिसमन्विताः इत्यादिने वो
क्तं रक्तपित्रयोः समानं लिंगत्वात् कफोल्वाणस्य लक्षणमाह सपिच्छलं पिच्छला र्दं स्तिमिता
मार्ज्वमविगुंति तमिव अथ कफाशोलक्षणमाह श्लेष्मोल्वाणमहामूलाघनमंदरुजः सिता
ः उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृक्षगुरुस्थिराः पीच्छिलाः स्तिमिताः श्लेष्मणाः कंद्वाम्नाः स्पर्शानि
प्रियाः करीरयनसास्थानास्तथा गोस्तनसंनिताः वंक्षणा नाहिनः यायुवस्तिनानि विकर्षिणः
सकासश्चासहस्रासप्रसेकारुचिपीनसाः मेहकच्छू शिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः कौट्या

लानिमृदुनिच यथास्वयथात्मीयलक्षणं नचात्रोक्तनिदानपूर्वरूपसंप्राप्तिलक्षणयुक्तं तत्रतत्रा
र्शःपदंभुमांसांकुरसाम्यात् गंडूयदकिंचुलुकः अथमांसांकुरसाम्याद्वाधिकारेचर्मकीलस्य
संप्राप्तिपूर्वकंलक्षणमाह व्यानोगृहीत्वाश्लेषमाणं करोत्यर्शस्त्वचोवहिः कीलोपमंस्थिरवरंचर्मकी
लंवुतद्विडुः चर्मइतिलोके मसइतिमध्यदेशे खरंकर्कसं तस्यैववातादिनेदेनलक्षणमाह वातेन
तोदयारूपं पितादसितरक्तता श्लेषाणस्निग्धतातस्यग्रंथितत्वंसवर्णता सवर्णताशरीरस्यसमा
नवर्णता अथसामान्यतोर्शसांचिकित्सा यदायोगनुलोम्याययदग्निवलवृद्धये अन्नपानोषधंस
र्वतत्सेव्यमित्यमर्शसैः अश्लोरोगयुक्तैः शालिषष्टिकगोधूमयवान्नानिघृतैः सह अजाक्षीरेणवा
निंवपटोलानांरसेनवा कंदैर्वात्तिकुमूलोत्प्रेरसेर्मांसरसेनवा जीवंत्युपोदिकाशाकेस्तंडलीयक
वास्तुकैः कंदोत्रशरणाः मूलंमूलकं अन्येष्वमृष्टविरामूत्रमरुद्भिर्वह्निदीयनैः अर्शासिनिन्न
वर्चासिह्न्यादातातिसारवत् सतर्कलवणंदद्यात्वातवर्धोनुलोमनं नप्ररोहंतिगुदजाः पुनस्तक्र

भा.प्र.
७७

समाहताः तक्राभ्यासोशनेः कार्योवलवर्णाग्निहृदये स्रोतः सुतक्रशुषेणुसम्पकचलतियप्रसः ते
नपुष्टिस्तथातुष्टिर्वलवर्णाश्चजायते वातश्लेष्मविकाराणांशतंचविनिवर्तयेत् मृत्तिसंशरणंकंदंय
क्ताग्नौपुटयाकवत् अद्यात्सतैललवण्डुनमिविनिहृतये विरविल्वामिस्मिधूत्यनागरेप्रयवारल्
न तक्रेणपिवतोशंसिनिपतंत्यसृजासह विरविल्वः करंजः तस्यफलस्यात्रमजायाह्या अरतुः
शोणकः करंजादिचूर्णं लेपंरजनिचूर्णेनसुधादुग्धयुतेनच अशोशोगनिहृत्यर्थकारयेत्तंविकि
त्सकः पिप्पलीसैधवंकुष्ठंशिरीषस्यफलंतथा सुगुग्धमर्कज्ज्वंवालेयोयंगुदजान्हरेत् हस्ति
जालिनीचूर्णंकटुतैलसमन्वितं एषलेपोवरः प्रोक्तो ह्युर्वासामंतकारकः जालिनीकटुतोर्हति
लोके असितानांतिलानांतुपलंशीतजलेनतु खादतोर्वासिशाम्यंतिदृढादंतामवन्तिच शस्त्रे
वाथजलोकानिः प्रोचूनकविनाशसिः सोणितंसंवितंदृढादहेत्याहः पुनः पुनः काशीसंसेधवं
कलाशुंठीकुष्ठंचलांगली शिलानिदृष्टमारश्चदंतीजंतुमक्त्रिकं तालकंकुनटीः स्वर्णक्षीरीचैतैः

७७

चूर्णानिकारयेत् चूर्णविडालपदकं पिवेडलेनवारिणा एरंडतेलयुक्तं वा लिप्ता चूर्णमिदं नरः हन्या
दशंसि सर्वाणि श्वाससोषणगंदरान् हृच्छूलं पार्श्वशूलं च वातगुल्मं तथोदरं हिकंकासं प्रमेहांश्च
पांडुरोगं सकामलं आमवातमुदावर्तमंत्रहृदि गुदकृमीन् अन्ये च ग्रहणीदोषाः निषमिरेये प्र
कीर्तिताः विजयोनाम चूर्णेयं तान् सर्वानाशुनाशयेत् महाज्वरोपसृष्टानां नूतोपहतचेतसां
अप्रज्ञानां च नारीणां हितमेतद्विभेषजं त्रिकत्रयं त्रिफला त्रिकटु त्रिसुगंधानि लारौस्वर्जिका
यवक्षारश्च लवणानि पंचयंथि पिप्पली मूलं विडालपदकं कर्षं इति विजयचूर्णं मरिचमहोष
धचित्रकसूरणाभागापथोत्तरं विगुणः सर्वसमीगुडभागाः सेव्योयं मोदकः प्रसिद्धफलः ज्वलनां
ज्वलपतिजातरमुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् निःशेषयति स्त्रीपदमशंसि विनाशत्याशु तद्यथा
मरिचभाग १ शुंठी २ चित्रक ४ सूरणा ८ गुडभाग ५ लघुसूरणमोदकः षोडशशूरणतोशावन्हेर
सोमहोषधस्याथ अर्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोपि चार्धेन त्रिफलाकणासमूलातालीसारुक्

रक्तमिष्टानां भागामहोषधसमादहनं शतालमूली च भागः सूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्या।
पि नृगौले मरिचांशो सर्वाण्येकत्र कारयेच्चूर्णं विगुणेन गुडेन युतः सेव्योयं मोदकः प्रकामधनेः गु
रुहृष्यनोऽप्यतिरतेरितरेषूपप्रवृत्तकुर्यात् न समकमनेन जनितं पूर्वमगस्यस्य योगराजेन भीम
स्यमारुतेरपि महाशनीयेन तौ जातो अग्निचलमत्र हेवुर्न केवलं सूरणो महावीर्यः हंता शस्त्रहा
रानलैर्विनाप्यर्शसामेघः श्वयथुष्णीपदगदहृहृणी च कफानिलोद्भूता नाशयति वलीयलि
तं मेधां कुरुते जरां हरते हिकंकासं श्वासं सराजरो गान्ध्रमेहांश्च स्त्रीहानं च तथोग्रहं त्याशुरसायनं
पुंसं एषां भागो यथा सूरणभाग १ हवीतभा ८ सुंठी भा ४ मरिचभा २ हरदेवहेडा २ आवला पीप
रि पिपरामूल तालसी असृक्करा नैलावातदसह्यत्ये रक्तचंदनं विडंग प्रत्येकं भाग ४ तारमू
रीलभागा विधारभाग १ हतजताग १ इलाची छोटी बीजभागा १ गुड १६ हृहचूरणमोदकः त्रिच
त्रेजोवतीदंती श्रुदंष्ट्रा चित्रकंसटी गवाक्षी मुस्तविश्वाक विडंगानि हरीतकी पलोन्मिता निवेता।

नियलान्यष्टावरुष्करात् वृद्धदारात्यलान्यधोसूरणस्पतुषोडश जलप्रोणधयेकाथ्यंचतुर्माणाव
शेषितं प्रतंतुतरसंभूयः काथेन्यस्त्रिगुणंगुडं लेहं पचेत्पुनस्तवत्पावदर्वीप्रलेपनं अवतार्यत
तः पश्चाच्चूर्णनीमानिदापयेत् त्रिभुजोवतीकंदचित्रकानर्दिपलांघ्रिकान् एलात्यगमस्त्रिंवा
यिनागाकंचापिषट्पलं कालिञ्जयलान्यत्रचूर्णयित्वानिधापयेत् ततोमात्रांप्रयुंजीतजीर्णे
हीररसाग्निनः तेजोवतीतेजवतीतेजवल्कलइतिवा कंदः सूरणः हन्यादंशसिसर्वाणितथा
सर्वोदराणिच गुल्मानपिप्रमेहांश्चपांडुरोगंहलीमकं दीपयेदलंमंदंयद्माणंवायकर्मति आस्य
वातेप्रतिरूपायेयानसेपंहितोमतः भवंत्यनेनपुरुषाः शतंवर्षान्यनमयाः दीर्घायुषः प्रजननाव
लीयलितवर्जिताः गुडः श्रीविष्णुशालोपरसायनवरोमतः दुर्मांतकरोह्यषट्शोदारसहस्रशः
पावहर्विप्रलेपस्याद्यावदातंतुलोभवेत् तोयपूर्णयद्यात्रेहितोभप्रवतेगुडः हितस्तुनिश्चल
स्तिष्ठेत्पतितस्तुनशीर्यति एषयाकः समस्तानांगुडानांपरिकीर्तितः सार्धेपलंपलंवाध्वनिदमेहु

पवेद्विषक तैलंस्तुह्यकर्मयसागवांमूत्रंचतुर्गुणं एतदभ्यंगतोऽंशसिंहारेणैवयतंतिहि क्षारकर्मक
रंहेतन्नचसंक्षयेदलिं कासीसंकोसीसइतिलोके लंगालीकलिहारीतिलोके शिलानित्यायणमे
दः अश्वमारः करवीरः स्वर्णहीरीवोकइतिलोके वृहत्काशीसाद्यंतैलं शुंवीकरणमस्त्रिंवा
लत्वगेलंचूर्णिकृतंक्रमविवर्धितमूर्धमंत्यात् खदेहिदंसमसितंगुदजामिमांघगुल्मारुचिश्चसन
कंवहदामयेषु तद्यथा एलात्रसूक्ष्माग्राह्या अतश्चाहमदनपालः एलासूक्ष्माकफश्वासका
शाशोमूत्रकसूहृदिति तस्यावीजतप्रातस्तजनागरदलंपत्रकं यतश्चाहनिघंटीधन्वंतरिः त
मालयत्रकंयत्रंस्यात्यलाशंदलाक्षयमिति तस्यतप्रातःनागंनागकेशरं अतश्चाहनिघंटीधन्वं
तरिः नागपुष्पंमतंनागंकेसरंनागकेशरमित्यादि तस्यनागधमस्त्रिंवायपिय्यलीनागहशुंवी
भा.७विनीनागरसमशर्करंचूर्णम् त्रिकत्रयंचवाहिगुपावाहारोनिशादयं चयतिकाकलिं
गविशताकालवणानिच ग्रंथिविह्वाजमोदाश्चगणोषापिशतिर्मतः एतानिसमनागानिसूक्ष्म

पिपूर्ववत् मारणान्नमृतं यच्च तस्य कृत्वा मलोद्भवत् ततः संशोष्य विधिवच्चूर्णयित्वा लोहमाजने लोहेनै
व तथा यद्वा दृषदासूक्ष्मचूर्णितं कृत्वा लोहमये पात्रे माहर्त्वा लिप्तरं ध्रुवे रसेः पंकोपमं कृत्वा तं यवे जो
मयाग्निना पुष्पानि क्रमशो दद्यात्पृथग्गोधा विधानतः त्रिफलार्द्रकं मृगानां केशराजस्य बुद्धिमान्मा
णकंदकं मध्यातवन्हीनां सरणस्य च हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च मृगानां केशरा
जः मृगराजः केशराज इति द्विः कुलिशं सुही पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात्पोडशिकं यत्नं तन्मात्रं त्रि
फलायाश्च यत्नेनाधिकमाहरेत् अष्टमागावशिष्टे तुरसे तस्याः पंचे दुधः अष्टौ पलानि दत्वा च य
पिषो लोहमाजने ताम्नेवा लोहद्वयं विचालयेदिति पूर्वकं ततः याक विधानतः स्वच्छे धौर्ह्वे च सर्पि
षि मृदुमध्यादिभेदेन गृहीयात् याकमाहृतः आरभेत विधानतः कृतकौ तु कर्मगतः आमरं घृत
संयुक्तं विलिप्त्वा प्रक्तिका क्रमात् वर्धमानानुपानं च गत्यक्षीरेण संयुतं गव्यानां वेत्तनायाश्च स्नि
ग्धवृष्यादिभोजनं सद्यो वह्निकरं चैव न समकंच नियच्छति हंति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विषमञ्च

रं गुल्माक्षिपांडुरोगांश्च निजालस्य मरोचकं शूलं च यरिणामं च प्रमेहमयवाऊकं श्वयथुं रुधिरं च वंडना
मानं विशेषतः बलकृंहं हणं चैव कांतिदं स्वरबोधनं शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिवर्धनं आयुष्यं श्री
करं चैव यस्तेजस्करं शुभं सश्रीकं पुत्रजननं वलीयलितनाशनं दुर्गामारिरयं नाम्नाहरो वारसहस्र
शः अनेनाशांसि दह्यंते यथा तलंच वह्निना सौकुमार्याल्यकायत्वान्महसेवीयथानरः जीर्णमि
द्यादिशुक्लादिभोजनैः सह दाययेत् लावति निरवर्तीरमपूरशकादयः चटकः कलविंकश्च वर्त
का हरितालकः श्येनकश्च हृत्वा वीवनविष्किरकादयः पारावतमृगादीनां मांसं जंगलकं शुभं
वर्तीरः वगैला इति लोके चटको वन्यचटकः कलविंको गृहचटकः वर्तकावट इति लोके
हरितालकः हरिलशति लोके विष्किराः वर्तकादयः मजुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः मा
त्पराजा इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने हंता कस्य फलं शस्तं यदो लं च हवीफलं प्रलंबानीरुवेत्राय
तालकास्तंडुलीयकं प्रलंबालं बालावूः अमीरुः शतावरीः पुत्रशाकं तालकं देवदाली तथा च

निघंटौधन्वतरिः जीमूतकोदेवतादोहतकोशोगरागरी प्रोक्ताखुविषहृदीदेवदालीचतालकः दे
वदालीरसेविकाकफार्शः सोथपांडुताः नाशयेदित्यादि वास्वकंधान्यशाकंचकिमुकंचकवर्तनं च
कवर्तनं चकवदशाकं नारिकेलंचखरुरिंदादिमलवलीफलं शृंगाटकंचयकाप्रंजातालफला
निच जातीकोशलचंगंचपूगंतोवृलपत्रकं हितान्येतानिवस्त्रनिलोहमेतेत्सममन्ता नाश्लीयाल्लकु
चंकोलककंधूवदराणिच जंवीरंवीजपूरंचतित्रिडाकरमर्दकं कोलंचुप्रवदरं ककंधूवदराणिम
हदराणिआनूयानिचमांसानिककरंपुडुकानपि हंससारसदात्यूहशंकुकंकवलाकिकाः मान
कंदकरीराणिकतकंचकलिंगकं कृष्णंडकंचककोटिकेमुकंचविशेषतः कंटुकं कालशाकंच
कसेरुंककटीतथा ककरादीतिसर्वाणिद्विदलानिचवर्जयेत् शंकरेणाममारव्यातशूरणिजीमुकं
यथा जगतामुपकारायडुर्गमारिरयंध्रुवं स्थानाडुपैतिमेरुश्चएष्वीपर्येतिवायुना पतंतितंचप्रताराश्च
मिथ्याचेदहमध्रुवं ब्रह्मभाष्यकृतभाष्यकूरायेऽसत्यवादिनः वर्जनीयाः स्वधर्मेणनिषजामुरु।

डखंडयोः श्रेष्ठातुमध्यमाहीनामात्रोक्तामुनिमिस्त्रिधा श्रीवाऊशालोगुडः तिलामन्त्रातकंध्यापु
उश्रेतिसमांशकं उर्गमिश्वासकासघ्नंजीहपांडुज्वरायहं पित्तश्लेष्मप्रशमनीकच्छूददूरजायहा उदर
जान्नाशयत्याशुमहितासगुडानया इतिगुडानया प्रणाम्यशंकरंरुद्रंउपाणिमहेश्वरं जीवितारो
पमन्विच्छन्नारदोएच्छदीश्वरं सुखोपायेनहेमाथशास्त्रक्षारानिनिर्विना विकित्सामर्शसांनृणांका
रुणाक्षकुमर्हसि नारदस्पवचःश्रुत्वानराणांहितकाम्यया अर्शसांनाशनंश्रेष्ठंनैषज्यंशंकरोवदत्
पांडुवज्रादिलोहानामादायान्यतमंशुनं कृत्वानिर्मलमादौतुकुनस्वामाहिकेणच पनूरमूलकल्के
नलियेप्रसपुतेनच कुनटीमनःशिला माहिकं सुवर्णमाहिकं पनूरं वमक इतिलोकेरसः पारदः
वन्हौनिःक्षिप्यविधिवत्सारंगारेणनिर्धर्मत् ज्वालावतस्यरोहयात्रिफलायारसेनच सारः काष्ठसारः
ततोविज्ञायगलितंशंकुनोर्हसिमुतक्षियेत् त्रिफलायारसेपूतेतदाकृष्यनुनिर्वयेत् नसम्यगालि
तंयजुतेनैवविधिनापुनः धातंनिर्वयियेत्तस्मिन्लोहंतद्विफलारसे यज्ञोहंनमृतंतत्रपाच्यंनृयो

सूयुरियोभागोद्यनः स्नेहयुतः सरः मथितं सरसहितं निर्जलं वस्त्रपूतं दधिसपयकेशरं दौर्घ्नं न वा
नीतं न वंलिहन् सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शुसुखी भवेत् पयसाश्रुतेन पूषैः सती न मुक्तारकी मसू
राणां श्रोदनमद्यादस्तेर्मधुरेरीषत्पुगंधेषु समंगो त्यलमोचा कतिरीटतिलवन्दनैः सिद्धच्छाणी
पयोदद्यादुदजेशोणितात्मके समंगालज्जाक्षः मोचाकोमोचरसः तिरीटोलोध्रः चंदनमन्त्रकं
समंगादिदुग्धं भावितं रजनीचूर्णं स्नुहीक्षीरैः पुनः पुनः चंधनात्पुटं सूत्रं छिनत्यशोभिगंदरं
क्षारसूत्रं नासानानिसमुपेषुतथामेद्रादिजेष्वपि क्रियामर्शसुकुर्वीततत्रतत्रयथोदितां
चर्मकोलं तु संछिद्य दहेत्क्षारेण वा मिना वेगावरोधं स्त्रीपृष्ठयानाम्पुकुट्टकासनं यथास्वं दो
षलं चान्नमर्शसः परिवर्जयेत् इत्यशोऽधिकारः अथ ज्वरगमिविकाराधिकारः तत्र संनिह
एनिदानपूर्वकानुदराग्निविकारानाह कफपित्तानिलाधिक्यात्तस्याप्याज्ञावरोनलः मंदस्ती
क्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः तत्र मंदस्याग्नेर्लक्षणमाह स्वत्यापि नैव मंदाग्नेर्मत्राभुक्ता विप

अते छर्दिः सादः प्रसेकः स्याच्छिरोज्वरगौरवं अथ तीक्ष्णस्य लक्षणमाह मात्रातिमात्राप्यसि
तातीक्ष्णाग्नेः पच्यते सुखं अतएव हिकेनापि मतः स्तीक्ष्णो ग्निरुत्तमः अथ विषमस्य लक्षणमाह
अग्निताक्लुमात्रापि विषमाग्नेस्तु देहिनः कदाचित्पच्यते सप्पक कदाचिन्नपि पच्यते तस्याध्या
नमुदावर्तः शूलं ज्वरगौरवं प्रवाहणं मतीसारस्तथा स्याद्वृक्कजनं अथ समस्य लक्षणमा
ह समासमाग्नेरग्निता मात्रा सम्यक् विपच्यते एषामध्ये तु सर्वेषां समो ग्निः श्रेष्ठ उच्यते तत्रांत
रेतु अतिमात्रमजीर्णेऽपि गुरुवान्नं सम्पन्नतः दिवा विस्वपतोऽप्येन पच्यते सो ग्निरुत्तमः एतेन
तीक्ष्णोत्तमोत्तमः सच मधुरस्निग्धादिभोज्यसंयन्त्रावुत्तमः तर्हि कथं तीक्ष्णस्य विकारमध्ये
गणन उच्यते समो ग्निः रुधाविधातादप्येव तथा विकारं न करोति क्षास्तु स्वल्पकालमपि
रुधाविधातादप्येवपैविकान् विकारान् करोति अतएव तीक्ष्णाग्निः पित्तसमुत्पन्न इति
वक्ष्यते मन्दो ग्निर्जन्यान् विकारानाह मन्दो ग्निर्देहिनां कुप्यद्विकारान् कफसंभवान् तीक्ष्णः

यित्तसमुत्थानान्विषमोवातहेतुकान् नसकस्यनिदानसंप्राप्तिपूर्वकंलक्षणमाह कदादिरु-
हान्नमुजानरणंहीणेकफेमारुतपित्तहृदो अतिप्रहृदःपवनान्वितोग्निर्भुक्तंक्षणान्नसक-
रोतियस्मात् तस्मादसौनस्यसकसंज्ञकोभूडयेहीतोयंभवतेवधातुन् नसकस्यसोपप्रवम-
रिष्टमाह वृद्धेददाहमूर्च्छादीन्कृतेवात्यग्निसंभवान् पक्वोत्तमाशुधात्वादीन्यहिप्रज्ञा-
शयेद्रुवं अथाजीर्णस्यविप्रकृत्यनिदानमाह अत्यंबुपानात्विषमाशनच्चसंधारणात्त्वप्ता-
विपर्ययाच्च कालेपिसात्पलबुवापिभुक्तंमन्नंनपाकंभजतेनरस्य संधारणात् शुधाघातम्
त्रपुरीषादीनांस्वप्नविपर्ययादिवाशमनाप्रात्रेजागरणात् लघुचापिद्रव्यपिज्ञादास्तिग्धो-
लादिगुणयुक्तमपि अन्यच्च ईर्ष्याभियक्तोदपरिप्लुतेनलुब्धेनरुग्देन्यनिपीडितेन प्रक्षेप्यु-
क्तेनचसेव्यमानमन्नंनपाकंभजतेनरस्य परिप्लुतेनव्याप्तेन उक्तकारणेन्योतिमन्नमोज-
नविशेषादजीर्णस्यकारणमजीर्णंविप्रकृत्याधीनाकारणमित्याह अनात्मवंतःपशुवर्जं

निन्दकाः मुनिरसपिष्टविडंगंमुनिरसलीढंचिरस्थितंघर्मे प्रावपतिलोहदोषान्बन्धिर्नवनीतविडं-
मिव मुनिरगस्तिः कालेमलप्रवृत्तिर्लोघवमुदरेविशुद्धिराहारे अग्नेश्चानवसादोमनःप्रसादोस्यय-
रियाकेरुमिरिपुच्छर्णलीढंसहितंस्वरसेमवंगसेनस्पृहयत्यचिराच्चियतंलोहजीर्णंज्वंशूर्ध्व वंगसे-
नस्पृग्गस्तेः अजीर्णेलोहेह्यपततिचूर्णंमुनीतसिद्धसारख्यं लोहव्यापन्नचपतिविवर्धतेजाठरोव-
न्धिः तद्यथा पथ्यासैधवशुंतीमागधिकानाद्यथकसमोभागः विवृतेनप्रोनिवृन्मायंतसिद्धसार-
ख्यम् नवेद्यदातिसारस्तुडुग्धंयत्वावुतंजयेत् गुंजादादशकाहर्द्धेद्विरस्यनयप्रदा शंकरप्रणी-
तंलोहं इतिसामान्यक्रियाः अथरक्ताशंसिचिकित्सामाह रक्ताशंसामुपेक्षेतस्कमादोस्त्रवन्नि-
षक उद्यास्तेनिगृहीतेसुःशूलानाहासृगामयाः चंदनकिराततिककधन्वयवासाः सनागराः
कथिताः रक्ताशंसिप्रसमनादार्दीत्वगुशीरतिवाश्च चंदनंरक्तं चंदनादिकषायः नवनीतते-
लाभ्यासात्केसरनवनीतशर्करान्यासात् दधिसरमथिताभ्यासाजुद्धाःशाम्यतिरक्तवहाः दध-

तेयेऽप्रमाणतः रोगानीकस्य ते मूलम जीर्णप्राप्तुवंति हि अनात्मवंतः अबुद्धिमंतः रोगानीक
स्य विष्वक्पादेः मूलकारणं अन्यच्च प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणं तन्मूलो रोगसंघा
तस्य दिनश्रादिनश्यति तदिनाश्रात् अजीर्णविमाश्रात् विनश्यति रोगसंघात इत्यर्थः यदा
तदजीर्णं आश्रात् भक्षणादिना भक्षणाभावे विनश्यति निवर्तत इत्यर्थः अजीर्णस्य सामान्य
लक्षणा माह स्नानिगोरिव माटोपो भ्रमो मारुतमूढता विवंधोति प्रवृत्तिर्वासामान्या जीर्णलक्ष
णं मारुतमूढता वायो रवरोधः विवंधो मला प्रवृत्तिः संकुनिष्ठकारणैः सहितान जीर्णस्य भेदा
नाह आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः विभिरित्येकशो ननु मिलितैः अजीर्णं
केचिद्विच्छंति चतुर्थं रसश्लेष्मतः केचित्सुश्रुतादयः रसश्लेष्मतः भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो
यो द्रवः स चापक्वः सरसश्लेष्मः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं नित्वामाजीर्णं नन्वामाजीर्णमिदं श्ले
ष्मस्य को भेदः उच्यते आमं मधुरतांगतमपक्वमन्नमेव रसश्लेष्मस्तु भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो

भा. प्र.
१०६

योऽप्रवः सचापक इति नेदः अजीर्णं च मंके विन्निर्द्देषं दिनया किंच निर्दोषं गौरव भ्रमशूलादिदोषा
जनकं दिनया किंच आहारो होरात्रेणया कंया तिति स्वभावः यत्तुमात्रा कालसाव्यादिदोषा हिनां।
तरेया कंया तितद्दिनया कि अतएव याममध्येन नोक्तं व्यसिति क्वचनं वदंति षष्ठं वा जीर्णं प्राकृतं प्र
तिवासरं प्राकृतं अविकारकं प्रतिवासरं प्रतिदिनमात्रं भुक्तं यावन्न जीर्णं तावदजीर्णमित्युच्यते
एतदभिधानस्य प्रयोजनं पाकार्थं वामयाश्च धायनप्रियश्राद्धादिसेवनादिकं नवात्राहारस्य निषे
धः प्रातराशौ तु जीर्णे तु सायमाशौ न दुष्पति इति क्वचनेन सायमाशस्य आवश्यकं कर्तव्यत्वात् आमा
जीर्णस्य लक्षणमाह तत्रामे गुरुतोत्केशः शोथो गंडादिकृटगः उगारश्च यथाभुक्तमविद्व्यः
प्रवर्तते गुरुता उदरांगयोः उत्केशः उपस्थितं वमनत्वमिव अदिकृटोऽहिपुटकः अवि
दग्धः अनम्लो निर्गंधश्च विदग्धा जीर्णस्य लक्षणमाह विदग्धोऽत्र मृत्तण्मूत्राः पित्तमिव विवि
धारुजः उगारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते विविधारुजः श्लोषचोषदाहादयः विदग्धा

१०६

येरुजश्चनवंतितस्यांशिरसश्चनेदः उद्वेष्टनं हस्तपादयोः शिरसो मेदः शिरः शूलं विसृज्या उपप्रवाता
ह निप्रानाशोरतिः कंयो मूत्राधातो विसंज्ञता अमतिप्रवाधोरा विसृज्या पंचदशरुणाः असी उपप्रवा
धोराः अमी निप्रानाशादय उपप्रवाः सर्वेषामेव रोगाणामेते धोरा मयंकराः विसृज्या पंचदशरुणाः वि
सृज्यास्तु पंचापियदिस्पुस्तदादशरुणाः प्राणमयंकराः अलसकलक्षणमाह कुक्षिरान्द्यतेत्यर्थप्र
ताम्येतपरिक्रुजति निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्ष्यावुपरिधावसि वातकब्धे निरोधश्च यस्यात्यर्थं न वेदपि
तस्यालसकमाचष्टे तलो ज्ञारौ च यस्य तु अन्नह्यते आधायते प्रताम्येत शायति परिक्रुजति अन्न
नादं करोति कुक्षौ अजीर्णेन निरुद्धो मारुतः उपरिधावति हृदयकंठादिकं गच्छतीत्यर्थः काश्य
पस्त्वाह नाधोयाति न चाप्यूर्ध्वमाहरो न च यत्नते कोरे स्थितो लसी नूतस्तेन सोलसकः स्मृतः
विष्ट्यलसकयोररिष्टमाह यः त्रपावदंतौ च नरवो ल्पसंज्ञो वम्यद्विती न्यतरजातनेत्रः सामस्व
रः सर्वविमुक्तसंधिर्या यान्नरो सोऽपुनणामाय सर्वविमुक्तसंधिः सर्वविमुक्ताश्चिथिलीनूताः सं

धयो यस्य सः विलंबिकाया लक्षणमाह उद्वेचमुक्तं कफमारुतान्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य वि
लंबिकांतां नृशुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः नृशुश्चिकित्स्यां प्रत्यारम्य यो पचरणी
यां इयमसाधे वेति जैजुटः जीर्णस्याहारस्य लक्षणमाह उज्जरशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचि
तः लघुताक्षुत्पियासे च जीर्णहारस्य लक्षणं अथ चिकित्सा जम्बीराणां पलपांतरामच्छ्रयल
त्रयं नृशुश्चिकटुकं पञ्चलवणम्यञ्चकोलकम् जवानीठं काणहारस्वर्जिकाय वक्षारयोः अजमो
दा तथा नागी विडंगं च यलं पलं मृत्युश्चैस्थाययेत्सर्वगर्ते हस्तमिते तिष्ठक् पक्षमात्रं शीतकाले स्व
रकाले तथैव च सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा कालेन्यस्मिन्प्रकल्पयेत् जम्बीराम्लमिदं हंतिसर्वजीर्णम
हावलं गुल्मसंग्रहणं डिष्टं जीर्णमचतुरोदरं श्वपथ्युपाण्डुरोगञ्च तथा सर्वोदरान्यपि इति जम्बीराम्लम्
हरीतकी तथा शृंगी मध्यमाणा गुडेन वा सैन्धवेन युता वा स्यात्सातत्येनाग्निदीपनी गुडेन शृंगी मथ
वोपकुल्या यथ्या तृतीयामथ दाडिमं वा आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु क्वर्चो विवर्धेषु च नित्यमघात्

मोषदंतीविहृष्टिचक्रामूलं विवृणितं तच्चूर्णगुडसंमिश्रं मक्षयेत्पातरुस्थितः एतद्गुडाष्टकं नाम व
सवर्णशिवर्धनं शोथोदावर्तशूलघ्नं हृद्यं ह्यामयायहं सर्वचूर्णसमो गुडो देयः गुडाष्टकं दहना
जमोदसैधवनागरमरिचानि चाम्लतक्रेण सप्ताहादभिकरं पांडुरोनाशं परमं तत्रामेव मनं
सर्वचूर्णसमो गुडो देयः युक्तं कार्यं विदग्धे लघुर्न हितं विष्वेस्वेदनं शस्त्रं रसशोषे शयीत च व
चालवणतोयेन वा तिरामे प्रशस्यते कणसिन्धुवचा कल्कं पीत्वा वा शिशिरं भसा जलमत्र शरावमा
त्रं वचा कर्षादिमिता सैधवं कर्षादिमितं द्वयोश्चूर्णयुतेन जलेन पीतेन कणादिकल्कं वा पीत्वा वा
तिरामे प्रशस्यत इत्यनेनान्वयः धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विदग्धः आमजीर्णप्रशमनं शूल
घ्नं वस्तिशोधनं नवेद्यदि प्रातरजीर्णसंकातद्वान्यानां नगरसैधवाभ्यां विवृणितं शीतजलेन नु
क्तामुनक्त्यं कोमितमन्नकाले विदह्यते यस्य तु नुक्तमात्रं दं दह्यते हृद्यं गल्यस्य प्राक्षां सित
मादिकसंप्रयुक्तं लीङ्गान्यां वापि सुखं लभेत् त्रिकटुकमजमोदसैधवं जीरके देसमधरणा धृता

जीर्णस्य लक्षणमाह विष्वेच्छलमाभ्यां विविधा वातवेदनाः मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तंभो मोहो
गपीडनं वातवेदनाः तोदने दाहयः स्तंभो गान्धो मोहो मूर्च्छा रसशोषा जीर्णस्य लक्षणमाह र
सशोषे त्रविष्वेच्छो हृदयाशुद्धिगौरवे एतस्योपद्रवानाह मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं च
मः उपद्रवानवत्येते मृतिश्च रसशोषतः अतिशयितेन्यग्रामाद्यजीर्णान्यो विष्वेच्छादि रोगा
नाह आमं विदग्धं विष्वेच्छमित्यजीर्णं यदीरितं विष्वेच्छलसकोतस्माद्देवापि विलं विका ना
त्रयथा संख्य तदा विष्वेच्छादिलं विकानं विवृणितं साचक्यवाताभ्यां नवतीत्येके कते जी
र्णादिसूच्यादित्रयोत्पत्तिः विष्वेच्छानिरुक्तिमाह सूची निरिवाग्राणि तु दन्तं तिष्ठतेऽनिलः
यत्रा जीर्णेन सावेद्यैर्विसूचीति निगद्यते विष्वेच्छानिदानमाह नतां परिमिता हारा लभते वि
दिता गमाः सूडातामजितात्मानो लभन्ते शानलो लुयाः विदितगमाः सातायुर्वेदाः विसू
च्यालक्षणमाह मूर्च्छातिसारो वमथुः पिपासा शूलभ्रमो वेष्टनं जंभदाहाः वेदार्पकयो हृद

रुहदग्निमुखं चूर्णं जीरकं चित्रकं च व्यं स सुगन्धवत् च त्वचौ एलाकर्चुरहवुषाकारवीणागकेसरं पृथ
कर्षमिताद्येतेमिसिसोफककर्षार्धसमिता यवानीपिप्पलीमूलं स्वर्जिकाचहरीतकी जातीफलं ल
वङ्गश्च एषा कर्षयुगं मतं धान्यकं केशरं यत्र कर्षत्रयमितं पृथक् कणायलप्रमणास्यापिलना
नंतुरोमकं मरिचापि चतुःसप्तत्रिंशन्मूलात्यलघयं पृथक् दशाक्षं सामुद्रं सैधवन्नागरं तथा द्वा
वसंमितं चुक्रंतर्द्धतिं तिनीफलं धनं जयवटी ह्येषा धनं जयविवर्द्धिनी अजीर्णं जिरयत्यष्टुशूलमु
न्मूलयेदुतं हरेदिवन्धसंघमाधानं कर्षयत्यपि ग्रहणान्निग्रहं कुप्याश्चियेदुविमुत्तमं इति धनं
जयवटीयोगतर्गिणाम् सुदुर्कचित्रकैरंडवसुवर्णं सपुनर्नवां तिलायामार्गकदलीपलाशं ति
निडी तथा गृहीत्वा ज्वालयेदेतत्स्थं न समाखिलं च तत् जलावके विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितं
सुप्रसन्नं विनिःसायलवणप्रस्थसंयुतं पकं निर्दूमकं विनं सूक्ष्मचूर्णिकृतं पुनः यवानीजीरकव्यो
षस्थूलजीरकहिगुनिः पृथगर्धयत्तेरे निष्प्राणितैस्तदिमिप्रयेत् आर्द्रकस्वरसेनापि भावयेच्छा

पयेत्पुनः शीतोदकेन तच्चूर्णं पिवेत्प्रातर्हिमात्रया तस्मिन्जीर्णेन मश्रीयाद्येषे जीगलजेरसेः ईष
दन्ते सलवणैः सुखो ह्येव हि दीयतेः एतेनाग्निर्विवर्द्धेत वलमारोग्यमेव च तत्रानुपानं त्रस्तं हित
क्रंवाभोजने हितं मंदाग्निशो विकारेषु वातश्लेष्मा मयेषु च सर्वांगशोथरोगेषु शूलगुल्मोदरेषु च
अशमयं शिर्करायां च विरामूत्रानिलरो गिषु वैश्वानरक्षारः सामुद्रं लवणं ग्राह्यमष्टकर्षमितं बुधैः
सौवर्चलंपंचकर्षविडसैधवधान्यकं पिप्पलीपिप्पलीमूलं पत्रकं रुक्मजीरकं तालीसं केशरं च
व्यमम्लवेतसकंतथा द्विकर्षमात्राण्येता निप्रत्येकं कारयेदुधः मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्ष
मात्रकं दाडिमं स्याच्चतुःकर्षं त्वगोले चार्धकार्षिके एतच्चूर्णिकृतं सर्वलवणं भास्करानिषं नक्त
येच्छाणमानं तत्तमस्तु ककांजिकैः वातश्लेष्मनवं गुल्मं ह्रीहानमुदरं क्षयं अशंसिग्रहणीकु
ष्टं विवर्धं च नगंदरं शूलं शोथं स्वासकासं वामदोषं च हृज्जं अशमरी शिर्करोचापि पांडुरोगं कमी
नपि मंदाग्निनाशयेदेतद्दीयन् याचुनं परं हिताय सर्वलोकानां नास्करेणैतद्विरितं हन्यात्सर्व

एषजीर्णनिचुक्रमात्रमसंशयं निम्बूरसादिकंदत्वागुटिकामप्येकेकुर्वन्ति अथदात्रिमस्यवीजा
नाचूर्णकष्वचतुष्टयमितंदेयं नास्करलवणचूर्णं सैधवसमूलमगधीचम्यानलनपारंयथ्याक
महृदमग्निहृदौवडवानलनामचूर्णं स्यात् वडवानलनामचूर्णं पथ्यानागरकलाकरंजवित्वा
मिभिः सितातुल्यैः वडवानलश्चजरयतिबहुगुर्वपि नोजनं चूर्णं द्वितीयं वडवानलं एलात्कडा
गपुष्पाणामात्रोत्तरविवर्धिता मरिचं पिप्पली शुंठी चतुःपञ्चदुत्तरा प्रत्यापेता निपावन्ति वाच
सी सितशर्करा चूर्णमित्यथोक्तव्यमग्निसंदीपनं परं समशर्करं चूर्णं अथाजीर्णरसाः द्वि
लंगंधकं शुद्धं पलमेकं तु पारदम् मृतलोहं तथाताम्रं कष्वचयमितं पथक सचूर्णं सर्वसंमिश्र
प्रावपित्वाग्नेत्योगतः सम्यादुतं समस्तं तत्पंचांगुलदलेक्ष्येत् ततो विचूर्णयत्नेन निक्षिप्या
यसमाजने जंवीरस्यरसं तत्र पूतं पलशतं क्षिपेत् चुल्हां निवेश्य तद्यत्ना न्मृदुना वह्निना पचेत्
रसेतस्मिन् घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् पंचकोलकषायस्य चुक्रेण सहितस्त्व भावना ११०

नामष्टमो हिं गुभाः प्रथमकवलचुक्रं सर्पिषा चूर्णमित्जानयति उत्तराग्निं वात रोगांश्च हन्ति अजमोदा
त्रयवानी अंतःसंमर्द्धकत्वात् जीरकेक्षेत्रुलं कलंच धरणमत्रमानं तेन समधरणं धृक्कमिधं हिं गुयो
ष्करं शटी दार्वी वृद्धन्मुस्तं वचा चेंद्रयवास्तथा हृत्ताम्लं जीरकं धात्री श्रेयसी चोयकुं विका अम्लवेत
समन्त्रिका यवानी देवदारु च अनयाति विषाश्यामा हर्बुषारग्वधंसमं तिलमुष्ककशिग्रुणां कोकि
लाहपलाशयोः क्षारणिलोहकिहंचतसंगो मूत्रसेवितं सूक्ष्मचूर्णं निरुत्वा तु समभागानि कारये
त् मावुलुंगरसेनैतज्जावयेद्विषयत्रयं दिनत्रयं चुक्रकेन तथा र्प्रकरसेन च अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रि
दीतामि समप्रभं उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिरादन् अजीर्णमथ गुल्मांश्च जीहानं गुदजानि च उ
दरण्डं वृद्धिंश्च अशीलां वातशोणितं प्रणुदत्यल्वणन्दोषान् समग्निं प्रदीपयेत् वैद्यारो स्वर्जिका
यवहारश्च लवणानि पंच हृत्ताम्लं तिंतिडी कं विषाविल इति लोके श्रेयसी हरीतकी उपकुं विका
मगरैल इति लोके अम्लवेतसानावे चुक्रं दातव्यं श्यामासा उमुष्ककः मोष इति लोके वा इति लोके

लं पिप्यलीपिप्यलीमूलचयचित्रकनागरं जयात्रविजया मार्कवीरंगराजः लघुपुटोजय
 टे आर्द्रमार्द्रकं निष्कटकं ज्वालानलोरसोऽजीर्णेरसरत्नप्रदीपे टंकणं रसगंधौचसमं भा
 गत्रयं विषात कपर्दः स्वर्जिकाक्षारो मागधा विष्वनेमजं पथक पथक र्घमात्रं वसुभागमिहोष
 णं जंवीराल्लेर्दिनं घृष्टं न वेदमिकुमारकः विष्वचीत्रूलवातादिवन्निमां च प्रशांतये क्षारोय
 वक्षारः अमिकुमारो विष्वच्याद्यजीर्णेरसे प्रवितामणो रसगन्धकं टंकणं लोषवन्निर्वण
 यदुं यच्च हि गुंतवंगं सुधासर्वपूर्वोक्तचूर्णदिदेया पुटेनारजं वीरयद्विशतोऽर्धं रक्षाचैर्नाम
 वल्लीरुमवैर्न विनीयंततश्चिन्विनीक्षारतत्क्षारयुग्मं वटोक्षुद्रमुद्रप्रमाणतिमात्रे प्रदद्या
 क्षिप्रादराग्रेर्विकारे पथेष्टान्नमानं विषेभुक्त्यजीर्णे प्रदद्याच्च मंदानलेष्वासकासे तथारा
 जरीगोदरादौ सुपूज्योरसः सिधनामा सुधासागरोऽयं अतिकानुयानेन सर्वमियध्नं प्रदद्या द्विष
 कामदोऽयं हि नृमौ इति सुधासागरोरसः शुद्धसूतगंधकत्रयत्नमामं पथक पथक हरीतकी

बक्षिपलानागरस्त्रियलसूतः कृत्वाचमरिचंतदक्षिंधूयं त्रियलं मतं चतुःपलाचविजयामर्दयेत्त्रि
 बुकप्रवैः पुटानि सप्तदेयानि घर्ममध्ये पुनः पुनः अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः न
 हयेक्षिणं तद्व्यपाचमेवेदेपि अजीर्णदिः पारदामृतलवंगगंधकं नागयुग्ममरिचेन मिश्रे
 तं तत्रजातिफलमर्धनागिकं तित्तिडाफलरसेन मर्दितं वन्निमां च दशकनाशनो रामवाण
 इति विश्रुतो रसः संग्रहग्रहणिकुं न कर्णकं सामवातखरहृषाणं जयेत् दीयते कुचकाचुमान
 तः सद्य एव जवराग्निदीपनः रोचकः कफकुलांतकारकः श्वासकसवमिजंतुनाशनः यथा
 भाग १ विषना १ लवंग १ गंधक १ मरिच ८ जायफल २ रामवाणो रसोऽजीर्णेरसे प्रवितामणो
 पलविं चाक्षारः पलपरिमितं पंचलवणं क्षयं संप्रकपिष्टं न वतिलघुनिर्वृफलरसेः ततस्तत्तं
 तस्मिन्पलपरिमितं शंखशकलं क्षियेक्षारान्सप्तप्रवतितदनेनेव विधिना पलप्रमाणं कटुक
 त्रयं वपलाधमानेन च हि गुणाः विषं पलधादशभागयुक्तं तावात्रसो गंधक एष चोक्तः वदह

स्थिप्रमाणेनवटीमेतस्यकारयेत् नक्षत्रेत्सर्वदासास्यात्सर्वजीएप्रशांतये सर्वोदरेषश्लेषुवि
ष्ट्यांविविधेषुच अग्निमांघ्र्येषुगुल्मेषुसदाशंखवटीहिता शंखेटी अजीर्णरसप्रदीये सुहृक
विचायामार्गिजातिचयलाशजान् लवणान्निषगादद्यात्त्येकंपलमात्रया लवणानिपृथ
कंपंचयाद्याणियलमात्रया स्वर्जिकाचयवहारकणं त्रितयंपलं सर्वत्रयोदशायलंसूक्ष्म
चूणंविधायच निवृफलरसेप्रस्थसंमितेतत्परिहितयेत् तत्रशंखशकलंपलंवहोप्रताप्यतु
वारात्रिर्वाययेत्सप्तसर्वद्रवतितद्यथा नागरंत्रिपलंग्राह्यंमरिचंचयलद्वयं पिप्पलीपलमाना
स्यात्पलार्धंनृष्टहिंगुनः ग्रंथिकंवित्रकंचापिजवानीजीरकंतथा जातीफलंलवङ्गंचपृथक्
कर्षद्वयोन्मितं रसोमांधोविषंचापिटंकणंचमनःशिला एतानिकर्षमात्राणिसर्वंसंचूर्णमि
श्रयेत् शरावार्धेनचुक्रेणसंनीयवटिकांस्वेत् माषप्रमाणसावेद्यैर्हृहृस्त्रंखवटीस्मृता स
र्वजीएप्रशामनीसर्वशूलनिवारिणी विसृज्यपलसकादीनांसद्योभवतिनाशिनी हृहृस्त्रं

स्तत्रदातव्याःपंचाशय.संख्ययाशानेः नृष्टटंकणचूर्णेनितुल्येतसहमेलयेत् मरिचेनापिवा
ल्येनतदर्धेनविडेनच भावयेत्सप्तकृत्वस्तचराकाम्लजलेच ततःसंशोष्यसंपिप्पलीमये
निधापयेत् रसः कव्यादनामायंनैरवानंदयोगिना उक्तः सिंहलराजायवक्रमांसाश्लिपु
नक्षत्रेज्जनस्पंभतेमाषद्वयमितंरसं नक्षत्रित्वारसंप्रश्नात्सिद्धेत्तक्रंससैधवं अतीवगुरुय
दुक्तमतिमात्रमथापिवा तत्सर्वजीर्णतिहिप्रंरसस्येतस्यनक्षत्रात् शूलंगुलंचविष्टंमंसी
हानमुदरंतथा रसः कव्यादनामायंविनिहंतिनसंशयः कव्यादोरसोऽजीर्णरसेंद्रविताम
णोरसरत्नप्रदीयेरसप्रदीयेन्य क्षत्रयंसज्जांधोयंचकोलमिदंशुभं सर्वैस्तुल्याजयानृष्ट
तद्वर्गशिपुजाजटा एतत्सर्वजयाशिपुवहिमाकवजैर्द्रवैः भावयेत्त्रिदिनंघर्मततो लघु
पुटेक्षिपेत् सप्तधार्द्रवैर्द्रष्टोरसोज्वरलानलोभवत् निष्कोस्यमधुनालीढोनुयानंगुडना
गरं हंसजीरामतीसारंअहणीममिमाह्वं श्लेष्मत्वृक्षासवमनमालस्यमरुचिंजयेत्पंचको

शुक्रं तैलं तु तच्छृतं विसृज्यामर्दनं तेन खलीशूलनिवारणं पिपासायां तथोत्केशैश्च लवंगाणां कुश
स्यते जातीफलस्य वाशीतं शृतं मधुमोथानस्य वा उत्केशलक्षणं उत्केशान्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकणी
वनेरितं हृदयपीडां ते वास्यतमुत्केशं विनिर्दिशेत् इति सरुगवान्मधुमुदरमलपिष्टैः प्रलेपयेत्
दारुहेमवतीकुष्ठशताकाहिगुप्तेधवेः हेमवतीश्चेतवचा दारुषहं तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुल्लस
क्षारमार्त्तिजतरेनिहन्त्यात् स्वेदोवृष्टेर्वाक्कुवाप्यग्रैरुल्लैस्तथान्यैरपि पाणितायैः विलंबिका
लसकयोरयमेव क्रियाक्रमः अतएवैतयोस्तु कंठ्यगनेह चिकित्सितं तं न समकंगुरुनिघसंश्च
मंदहिमस्त्रिरैः अन्नयानेन येच्छांति पित्तभेदं विरेचनैः अत्युदताग्निशान्तेमाहिषदधिदुग्धसंघी
वि संसेवेत यवागंसमधूच्छिष्टांसमप्यर्पिका असक्तपित्तहरणाय संप्रतिभोजनं श्यामात्रिच
क्षिपकंचययोदद्यादिरेचनं यत्किंचिन्मधुरमेधम्लं गुरुभोजनं सर्वतदत्यग्निहितं मुक्ताप्र
स्वयनं दिवा सिततंडुलसितकमलं छापीहीरेण यायसं सिद्धं मुक्तावृतेन पुरुषोद्वादशदिवसाधु

मुह्यितो न भवेत् प्रस्थदयं शृङ्गवेरमार्द्रं त्रिकुलीकृतं तच्चुल्यांशं सेध्वं च निम्बनीरं च तस्य ममूत्रि
लयासम्यक्पेषयित्वा विद्धातिलमयूरजं क्षारं तथा यवक्षारं स्वर्जिकाक्षारमेव च मस्तिचित्रकञ्चै
व प्रत्येकं च पलं पलम् प्रस्थदयं मस्तुनोऽपि पुनः पाषाणपेषितं वस्त्रपूतं न्यसेत्काचघटे दृढत
रे निषक्तं अर्शसां नाशनः श्रेयोमूढवातानुलोमनः कफवातोऽहवेगुल्मेऽस्त्रीपदे च जलोदरे स्निग्ध
पाराङ्गास्येदाहेऽग्रहाण्यांतमकेरुचौ चत्वारिंशत्यैत्रिकेषु विशतिः कफजेषु च अशीति वात
रोगेषु सर्वत्रैवोषधुज्यते पक्षाघातस्थाययेत्यवजीर्णनाशनमुन्नमम् पुनर्भोजनकामस्य यायये
च पुनः पुनः पुनः पुनर्भोजनं स्यान्न च किंचित्प्रदुष्यति गोवर्द्धने न रवितोरसः क्रव्यादवल्लतः
इति क्रव्यादवल्लनोरसः अथ विशिष्टप्रव्याजीर्णविशिष्टपाचनं प्रव्यमाह अलंपनसयाका
यफलं कदलसंतव कदलस्य तु याकायवुधेरनिहितं घृतं नारिकेरफलतालवीजयोः पाच
नं सपदितंडुलं विडुः क्षीरमाशुसहकारपाचनं चारुमज्जा निहरीतकीहितामधूकमात्ररनृपाद

नानां यस्मिन् रज्जु रिकपित्यकानां याकाययेयं पिचुमंदवीजं धृते पित्तके पित्तदेवदेयं स्वर्जुरिष्टं गा
टकयोः प्रशस्तं विश्वोषधं कुत्रच न प्रमुस्तं जज्ञांगवोधिद्रुफलेषु शीतं प्रहेतया वार्युषितं प्रणीतं तं
लेषु ययसः ययोहितं दीप्यकं तु विपिटे कणा युतं षष्टिकादधिजलेन जीर्यते कर्कटीचसुमनेषु
गीर्यते सुमनेषु गोधूमेषु गीर्यते कण्यते गोधूममाषहरिमंथसतीनमुद्रया कोमवेकदिति मातु
लपुत्रकेन स्वर्गं चरं वदयति माषनवंस्त्वजीर्णैलं कुलप्य मयवा विदधाति जीर्णं मातुलपुत्रकः
धत्तूरफलं कंगूर्यामा कनीवाराः कुलस्यश्चाविलं वितं दधोजलेन जीर्यति वैदलाः कांजिके
नतु पिष्टानं शीतलं वारिकृशं सैधवं पचेत् मार्षेडरी निवमूलं पायसं मुद्रयूषकेः वटो वेसवा
राह्यवंगेन फेनीशमं प्यटस्त्रिगुबीजेन याति कणामूलतोलुकाष्टदशाधा विपाकोमवेच्छ
कुलीमंडयोश्च वेसवारः वेगर्हति लोके तद्यथा स्नेहो निशाहिं गुलवंगकेलाधान्या कजीरा
ईकनागराणि अम्लोषणं सैधवपर्णमन्नेयथो वितं संस्कृतये प्रणीतमिति शङ्काशटकः यज्ञक ११४

वटी अजीर्णं टंकण कणामृतानां सहिं गुलानां समानागाः मरिचस्य नागयुगलं निबूनी रेवटीका
र्या वटिका कलायसदृशी मेकां देवा समश्रीयात् सत्वरमजीर्णं शांत्येव हेतुं द्वैकफध्वस्त्ये
अजीर्णं कंठकोरसः जलपीतमयामार्गमूलं हन्याद्विष्विकां सतैलं कारवेल्पं बुविधुनोति
विसृचिकां बालमूलस्य निष्काथः पिप्पली चूर्णसंयुतः विष्वचीनाशनः श्रेष्ठो जठराग्निविव
र्धनः विल्वनागरनिष्काथो हन्याच्छर्दि विसृचिकां विल्वनागरकेडूर्यकाथस्तदधिको गुणोः
कैडूर्यकटफलं ओषं करं जस्य फलं हरिद्रेमूलं समावाप्य च मातुलुंग्याः आया विच्युष्कागु
टिकाः कृतास्ता हन्युर्विष्वचीनयनां जनेन अनुनूतमिदं अयामार्गस्य पत्राणि मरिचानि स
मानि च अश्वस्य लालया पिष्टान्यं जनाद्वेती सूचिकां विसृज्या मतिदृष्ट्या तं कंदधिसमं ज
लं नारिकेलं बुपेपां वा प्राणप्रत्राणां ययोजयेत् त्वकयत्रास्ताः पुरुशिशु कुक्षैरम्लप्रपिष्टैः
सर्ववासताकैः उद्धर्तनं वल्लिविसृचिकां तैलं विपकं च तदर्थकारि कुक्षसैधवयोः कल्क

र्यतिव्योधातवंदनागरमक्षणात् सितानागरमुत्तेनतथेक्षुश्चाद्रिकारसात् जरामिरागेरिकचंदनाभ्या
मन्येतिशीघ्रमुनिनिःप्रणीतं उल्लेनशीतंशि शिरेणचोत्तंजीणेनिवेतक्षारणः स्तथाभ्लैः इरामदि
रा तसंतर्हमेमवातारमग्नौतोयेक्षितंसप्तकृत्वस्तर्दनः पीत्वाजीर्णतोयजातंनिहन्यात्तत्रक्षौद्रंमद्र
मुस्तंविशेषात् तत्रतोयाजीर्णे गोतक्रोम्लतरेविषाच्यशनकैः पथ्याः गृहीत्वाग्निनानिःकाय्यातया
शोषितासलवणेनिम्बूरसैर्माविद्येत् जीरेमुस्तकणाजमोदचविका वित्रंकदुग्गम्यिकंशुएवीहिदुपदुत्र
जंकरिकणकुञ्जविडङ्गानिच विक्षाराणिसमंविचूर्णसकलंनिम्बूजलमावितंभर्ज्यान्यमुनायथा
नृतिपुनः सूत्रेणसंवेष्टयेत् खादेदग्निवलाभ्यपेक्ष्यविविधेवातग्रहेविडुहेशूलामग्रहपादमन्ददह
नश्वासग्रहणादिषु हिकाछर्दिकफप्रकोपजठरंकृच्छादिदोषान्नयेत्सावित्रारव्यहरितकीसम
रुजांहंतीलिषकामदा इतिचित्रकहरीतकी त्रिकदुमुस्तफलत्रिकयत्रकंशुटिविडङ्गमिदं समभा
गिकम् सकलतुल्यलवङ्गविमिश्रितंविगुणितंविहृतंसमशर्करम् हरतिवक्त्रगुदजठरमयंसकल

गुल्मविवन्धालग्रहं ग्रहणिकामनलक्षुतिमामजोरुजमसृक्वावनंपरिणामजमयज्वरयाशुशिरिभ्र
हंगुदन्नजठरमयमुल्बणं अनिमतंसणिकएवसमीरितंगदमहीरुहवज्रमवारितम् इतिजठराग्नि
विकाराजीर्णविसूचिकाऽलसकविलंबिकाचिकित्सा अथरुम्यधिकारः रुमीणांमेदानाह रुम
यस्तुविधाप्रोक्तावाह्याभ्यंतरनेदतः तेषांनिदानान्याह वहिर्मलकफासृग्विड्जन्मनेदच्चतुविधाः
नामतोर्विंशतिविधावाह्यास्तत्रमलोद्भवाः तत्रतेषुवाह्याःक्रमयःमलोद्भवाः त्वल्लग्नवहिर्मलस्येदसं
भवाः तेषांरूपाण्याह तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः २ केशांवरप्रयाः तिलानामिवपरिमाणकृति
वर्णपिषाते वज्रपादाश्चसूक्ष्माश्चयूकालिद्याश्चनामतः विधातत्रयूकावज्रपादाः कृत्वाः केशाश्च
यस्याः लिप्ताः सूक्ष्माः श्वेताः वस्त्राश्चयश्च तत्कर्तव्यविकाराणाह विधातेकोवपिडिकाकंडूगंडा
न्यकुर्वते अभ्यंतररुमीणांविप्रकृष्टनिदानमाह अजीर्णमोजीमधुराम्लनित्योद्वप्रियः पिष्टगुडो
पमोक्ता व्यायामवर्जितदिवाशयीचविरुद्धभोजीलनतेरुमीश्च उत्पन्नरुमिलक्षणाह ज्वरोविव

र्णताम्रलहरीगः सदनं व्रमः मक्तद्वेयोतिसारप्रसंजातकमिलहणं कफजकमीणां विप्रकृतं
 दानमाह मांसमाघगुडदीरदक्षिशुक्तेः कफोद्भवाः शुक्लकालांतराणां भूतरसः इहोः कफ
 जकमीणां संप्राप्तिपूर्वकं लहणमाह कफादमाशये जाता हृत्वाः संप्रति सर्वतः पृथुवधनिभाः
 केविलेविमंडपदोपमाः सुदधान्यद्वि. राकारस्तनुदीर्घास्थिमाणवः श्वेतास्नाग्मावमासश्च ना
 मतः सप्तधा तुते अत्र दाउदरावेष्टा हृदयादामहाकुहाः चुरवोदर्मकुसुमाः सुगंधास्तेव कुर्वते
 हृत्वा समास्पृश्यामविपाकमरोचकं मूच्छिच्छिचरणाहकाः श्वित्युपीनसाम् वधश्चर्म
 लता रूढो कुरितः तनवः परिणाहेन तथा संतो दीर्घास्तनुदीर्घाः चुरवश्चुरनामानि तत्कर्त
 अविकाराः हृत्वा सादयः रक्तजानाह रक्तवाहिशिरास्थानात् रक्तजानां तद्वोऽणवः अपादा
 वृत्तामाश्रयोऽस्य केचिददर्शनाः केशादालोमविध्वंसारोमधीपाउडं वराः षट्तेकुष्टैक
 कर्माणिः सहसोरसमातरः सहसोरसमातन्यावर्तते इति सहसोरसमातरः पुरीषजानाह पका

विशेषः मंडः मांडे इति लोके किमत्र वित्रं वक्तुमस्य मांसमोजीसुखीकांजिकयानतः स्यात् इत्युक्तं के
 वलवन्हियकमांसेन मत्स्यः परियाकमेति आममाघफलं मीनेतदीजं पिशिते हिं कर्ममांसं यवता
 राच्छिघ्रपाकमुपैति हि कयोतपारावतनीलकंठकपिजलानां पिशितानि मुक्ताकाशस्य मूल्य
 रिपीयपिष्टं सुखीभवेत्तावत्तु शो हि दृष्टं कयोतो धवलः पांडुः शाकानि सर्वाणि पिपांति याकं हारे
 ण सद्यः स्तिलनालजेन चंचूकसिद्धार्थकवास्तुकानां गायत्रिसारकथितेन पाकः चंचूकचेचु इति लो
 के गायत्रीरुदिरः पलंकिका के मुककारवेल्लीवात्तु कुंधंशं कुरमूलकानां उपोदिकालावुपये
 लकानां सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता मेघरवः चवरा इति लोके विपश्यते सूरण के गुडेन तथा लु
 कंतं दुलजोदकेन पिंडालुकं जीर्यतिको रूपात्कसेरुपाकः किल नपारेण लवणसंडलतोया
 त्सर्पिजं वीरिकाद्यस्मात् मरिचादपितच्छिघ्रपाकं यात्येव कांजिकान्ते लं दीरं जीर्यति तकेण त
 नमं कोलमंडकात् माहिषं माणिमंथेन शंसुवृणेन तद्वि मंडकः माड इति लोके रसालाजी

पलाशं संचूर्ण्य वा दधे त्वं डे कृमीनां शयितुं नरः निवपत्रसमुद्धृतं संक्षौद्रपुतं पिवेत् धनूर्य
त्रं वापि कृमिनां शयनमुत्तमं रसेन्द्रेण समायुक्तं रसो धनूर्यत्रजः तां बलपत्रजो वापि लपद्य कवि
नाशनः धनूर्यत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितं तैलमन्यगमात्रेण यूकान्नापायति क्षणात् कृमी
णां विट्कफोत्थानां मेतदुक्तं चिकित्सितं रक्तजानां तु संहारं कुप्यात् कुप्ये चिकित्सया क्षीराणि
मांसानि धृतानि वापि दधानि शकानि च य एवंति अम्लं च मिष्टं च रसं विशेषात् कृमीनां सु
परिहर्तुं येतु इति कर्मधिकारः अथ पांडुरोगकामलाहलीमकाधिकारः तत्र पांडुरोगस्य सं
ख्यापूर्वकं संनिहृष्टनिदानमाह पांडुरोगाः स्मृताः पंच वातपित्तकफे स्वयः चतुर्थः सन्निधा
तेन पंचमो नक्षणान्मृदः पंचमो नक्षणान्मृद इति ननु मृत्तिकापि दधित दोषद्वारेणो व पांडुरो
गं जनयतीति मृदक्षणाजः पांडुरोगो दोषजादभिन्न एव कथं पंचम इति उच्यते अपरकारणा
कुपिता वातादयोऽन्यानपि रोगान् कुर्वन्ति मृत्तिका नक्षणं कुपितास्तु वातादयो विशेषतः सु

पाण्डुरोगमेव जनयन्त्येवेति विशेषाच्चिकित्साविशेषाच्च पंचमश्चरकेणोक्तः तच्चिकित्साऽपरकारणा
कुपितदोषजनितपांडुरोगचिकित्सयापि न वतीति सुश्रुतेन मृत्तिकाजः एषद्रूपवितः विप्रकृष्टनिदा
नपूर्विकां संप्राप्तिमाह अवायमम्लं लवणं निमग्नं मृदं दिवा स्वप्नमतीव तीक्ष्णं निषेवमाणस्य विर
ष्य रक्तं दोषास्त्वचं पांडुरतां नयन्ति तीक्ष्णं राजिकादि वातिकस्य पांडुरोगस्य लक्षणमाह त्वद्रूत्र
नयनादीनां रूक्षकलारुणानता वातपांडूनां येकं यतो दानाह भ्रमादयः कलारुणानता च पा
ंडुत्वं नातिकामति अतएव सुश्रुते सर्वेषु चैतेष्वपि पाण्डुनां बोधतोऽधिकोऽतः खलु पांडुरोग इति
भ्रमादय इत्यादि शब्दाद्देदशलादयः पेटिकस्य लक्षणमाह पीतमूत्राकृते त्रोदाह रलाज्वरा
न्वितः मित्रविट्कोति यतिनाः पित्तपांडूनां मयीतरः मित्रविट्कः सप्रवमलः श्लेष्मिकस्य लक्ष
णमाह कफप्रसेकश्च यथुनं जालस्यातिगोरवेः पांडुरोगी कफाच्छुल्लेस्त्वज्जनयनाननेः अ
त्रोपलक्षणे तृतीयासां नियातिकस्य लक्षणमाह सर्वत्रिसेविनः सर्वेऽप्यदोषास्त्रिदोषजं त्रि

क्षोषलिङ्गकुर्वेति पांडुरोगं युतः सह मृजस्यसंप्राप्तिमाह मृजिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमोम
लः कषायामासुतं पित्रमूषरामधुराककं कोपयेन्मृजसादींश्चोदोद्याप्रकंचरुहयेत् पूरयत्य
विषके वस्रोतां सिचरुण्यपि इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीजेजिसांतथा पांडुरोगं करोत्याशु
बलवर्णाग्निनाशनं स्त्रेतां सिरसवाही नितेजो दीतिः ओजः सर्वधातुसारः मृजस्यलक्षण
माह मृजलणाद्भवेत्यांडुस्तं प्रालस्य निपीडितः सक्तासम्प्राप्तशूलार्धः सदा रुचिसमन्वि
तः क्षुणीक्षिकृद्यंडुः शूनपात्रानि मेहनः कृमिकोष्ठेति सार्येतमलं सासकफान्वितं ।
कृमिकोष्ठेत्यंतो ग्रंथो न वेदित्यनेन संबध्यते अती सार्येतमलमिति अत्रमलमितीक
र्मकर्तृत्वं कर्मवन्तं तयं तस्मिन्कर्मणि अर्थे त्रयकप्रत्ययः असाध्यस्य लक्षणमाह ज्वरा
रोचकहृत्वा सच्चर्द्दिहृत्वा लक्ष्मन्वितः पांडुरोगी विनिर्देष्टे स्थाप्यः क्षीणो हर्ते प्रियः पांडुरो
गश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति कालप्रकर्षाच्च नंगो यो वापीतानि पश्यति खरीभूतः

शये पुरीषो ह्याजायते धो विसर्पिणः सदा स्तेस्युर्मवेयुश्च ते यदा माशयोन्मुखाः तदा स्यो ज्ञारनिःश्वा
सविद्धं धानुविधापिनः पृथुवृत्ततनुस्थूलश्यामपीतश्चिताश्चिताः तेयंचनाम्ना रुमयः ककेरुक्रम
केरुकाः सौपुरादाः सत्तनाख्यालेलिहाजनयंति च विडुनेदशूलविष्टनकार्यपारुष्यपांडुनाः
रोमहर्षाग्नि सदनगुदकंडुर्विमागगाः सदा स्तेधो विसर्पिणः स्युः यदा ते आमाशयोन्मुखानवे
युरित्यन्वयः ते विमागगाः संतो विडुनेदादीं जनयंतीत्यर्थः अथ कृमीणां चिकित्सा विडुंगा
क्षोषसंयुक्तमन्नमंडपिवेन्नरः दीपनं कृमिनाशाय ज्वरान्निविद्धये प्रत्यहं कटुकं तिक्तं मो
जनं कफनाशनं कृमीणां नाशनं रुच्यमसि सदीपनं परं विडुंगसूतयानीयं विडुंगेनावधूति
तं पीतं कृमिहरं हृष्टं कृमिनाशाय गदाजयेत् लिङ्गादिडुंगचूर्णं वामधुना कृमिनाशनं पलाश
बीजखरसं पिवेन्माक्षिकसंयुतं पिवेत्तद्बीजकल्कं वातकेण कृमिनाशनं कां पित्तचूर्णं क
र्षस्वगुडेन सह नक्षितं पातयेच्च कृमीन्सर्वान्मुदरस्थान्नसंशयः विडुंगं कोटजं बीजं तथा बीजं ।

भा.प्र
११७

तरुणशकुन्तलेनेकवर्णोहतेद्रियः दाहावियाकदोर्वल्पसदनारुचिकर्षितः हारिदं हरिद्रावर्णं पी
तरुणशकुन्तलेः पीतेरुकेवाशकुन्तलेयस्यसः मेकवर्णः वहनेकवर्णः तस्यानेदानीह कामला।
वक्रपित्तेयाकोष्ठशाखाश्रयामता एकाकोष्ठाश्रया अपराशाखाश्रया तत्रकोष्ठकामलमाह
कालांतरात्तवरीभूताकृच्छ्रास्याकुंभकामला कालांतरात्तवरीभूता अतिरुक्षितसर्वधातुः कुं
भकामलाकोष्ठकामलेत्यर्थः साकृच्छ्राकसामध्येत्यर्थः कुंभकामलिनोऽरिष्टलक्षणमाह
लघ्वरीचकहृत्वासज्वरत्कमनिपीडितः नश्यतिश्वासकाशात्तोविद्वेदीकुंभकामली उभयो
रपि कामलयोररिष्टलक्षणमाह कृष्णपीतशकुन्तलेनृशंशूनश्चमानवः सरक्ताक्षिमुखश्च
र्द्विविण्मूत्रोयश्चताम्यति दाहारुचित्तदानीहत्तमोहसमन्वितः नष्टमिसंज्ञः क्षिप्रं हिकामला
वान्विपद्यते पांडुरोगस्यैवनेदं हलीमकंवाह यदातुपांडोर्वर्णस्याध्वरितश्चावपीतकः वली
त्साहृद्यस्तं प्राग्मंदग्निं त्वं मृडुर्ज्वरः स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गि मर्द्वश्चासस्तृणारुचिन्ममाः हलीमकंतदा

११७

तस्यविंशदनिशपित्ततः पांडोः पांडुरोगिणः अथपांडुरोगस्यविकित्सामाह सप्तसंज्ञां गवांमूत्रेभा
वितंचायसोऽजः पांडुरोगप्रज्ञात्यर्थं ययसाप्रपिवेत्तरः गोमूत्रसिद्धमंडूरचूर्णं सगुडमश्रुतः पांडुरो
गः क्षयं याति पित्तिकृच्छ्रं लघ्वदारुणं अयोमलंतु संतप्तं भूयोगोमूत्रसाधितं मधुसर्पिर्घृतं तीक्ष्णं पां
दुरोमुखीभवेत् पुनर्नवा विद्वेषोषविडंगं दारुचित्रकं कुंभं हरिद्रिष्विफलादंतीचयंकलिंगकं
कटुकापिप्यलीमूलं मुस्तं शृंगीचकारवी यवनी कटुफलं चेति पृथक् पलमितं मतं मंडूरं हि
गुणचूर्णं गोमूत्रेष्टगुणेष्वेत् गुडवटकाः कृत्वा त्केणालोऽप्यतान्विवेत् पुनर्नवादिमं
दूरश्चरकेण विनिर्मितः पांडुरोगं पुराणां च कामलां च हलीमकं श्वासंकाशं च यक्ष्माणं च
रंशोयंतथोदरं रसं लघ्वीहानमाध्मानमर्शासिग्रहणीकुमीन् वातरक्तं च कुष्ठं च सेवनात्
शयेत् ध्रुवं अत्र पुनर्नवादि २४ प्रत्येकं पलं लोहकिं दृष्टं पलं ४८ गोमूत्रपलं १५२ पुनर्न
वादिमंडूरवटकः शूषणं विफला मुस्तं विडंगं चित्रकं तथा एतानि नवनागा निनवनागाह

भा. प्र.
१२०

नायसः एतदेकीकृतं चूर्णं नरोद्यादशरक्तिकं प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्न्यापिवेत्तक्रेण वा सह गोमूत्रे
णपिवेत्तापि पांडुरोगं सनाशयेत् शोथं हृद्गोमूदरं रुमिं कुंभं गंदरं नाशयेदग्निमांघ्रं च दर्नाम
कमरोचकं आर्द्रकं स्पर्शसेनापिलिह्यात्कफसमृद्धिमान् अन्नवायसे लोहं नवरक्तिका मितं न
क्षणीयं यत उक्तं रसप्रदीपे गुंजामेकां समारन्ययावत्सुर्नवरक्तिकाः तावन्नोहं समन्नीयाद्य
था दोषनलं नरः एवं सति प्रथमदिवसे शूषणादिसहितं रक्तिकादय मितं खादेत् ततः प्रति
दिनं रक्तिकादयं दयं वर्धयेत् यावच्छूषणादिसहितायादशरक्तिकास्युस्तवत्खादेत् ततः
ताप्रतिदिनं खादेत् नवायसं चूर्णं अथ कामलाचिकित्सा त्रिफलाया गुड्यावादाव्यानिंब
स्य वारसः प्रातर्माह्निकसंयुक्तः शीलः तका मलापहः अंजने कामला तन्निंजोण पुष्परिसो
हितः गुडची पत्रकल्कं वापिवेत्तक्रेण कामली धात्री लोहरजो व्योषनिशाक्षो प्राज्यशर्कराः
लीढानि वारयंत्याशु कामला मुहतामपि कुंभारव्य कामलायास्तु हितः कामलिको विधिः गोमू

१२०

अतिरूक्षितसर्वधातुः वक्षाल्य विद्वस्महरितं सकफं यो तिसार्यते दीनः स्वेदातिदिग्भांगः क्षर्दिम्
क्षर्दिषान्वितः पांडुदंतनरो यस्तु पांडुनेत्रश्च यो न वेत् पांडुसंघातसंदर्शी पांडुरोगी विनश्यति
पांडुसंघातसंदर्शी पीतवर्णस्य रात्रिं पश्यति अंतेषु शून्यं परिहीनमभ्यन्तानंतर्थातेषु च मध्यस्थ
नं गुदे च शोफस्यथ मुष्कयोश्च शून्यं प्रताप्यंतमसंज्ञकल्पं विवर्जयेत्पांडुकिं नयरो र्थो तथा
तिसारस्वरपीडितं च अन्त्रेषु हस्तयादादिषु म्लानं दृष्ट्वा प्रताप्यंतम्लानि गच्छंतं असंज्ञक
ल्पमतकशहसं अथ पांडुरोगनेदस्य कामलाया निदानपूर्वकां संप्राप्तिमाह पांडुरोगी विपुल
र्थपित्तलानि निषेवते तस्य पित्तमसृग्मांसं दम्भारोगाय कल्पते पित्तं कर्तृदग्ध्वासं दम्भारोगाय
कामला रूपाय पांडुरोगिण एव अतिशयित पित्तलसेवया कामला न वति नायं नियमः किन्
कामला स्वतंत्रापि भवति यथा रजयत्सा कासा उपेक्षिता भवति नायं नियमः किं तु राजयत्सा
स्वतंत्रोपि भवति तद्वदेवापि कामलाया लक्षणमाह हारिदनेत्रसमनृशं हरिदत्वद्रखाननः पी

तेप्राणदाः पांडुरोगिणां कुशानिजवरंशोयमस्तंनंककामयान् अशांसिकामलांमेहंलीहानंश
मयंतिच त्र्यषणादिमाहुरवटकः किराततिक्तं सुरदारुदावीमुस्तंगुडचीकटुकापटोलं डुरालना
पप्यटकं सनिवंकदुविकं वन्हिफलत्रिकंच फलं विडंगस्य समांशानि सर्वैस्समं वृणमिथायसश्च
सर्पिर्मधुम्यांघटिकाविधेयातक्रानुपानातमिषजाप्रयोज्या विहंति पांडुवहलीमकंच शोथं प्रमेहं
ग्रहणीरुजंच श्वासं च कासं च सरक्तपित्तमर्शोऽप्यथोवेग्रिहमाभवांतं व्रणं श्च गुल्मात्कफविद्रधिंच
श्वित्रं च कुष्ठं च ततः प्रयोगात् अथादशांगलीहं यवगोधूमशाल्पत्रैरसैर्जागलजेहितैः मुद्गाचकी
मसूराद्यैरेषु नोजनमिष्यते एषु पांडुरोगकामलाहलीमकेषु लवङ्गत्र्यषणाम्बुहिवरादावीमुष्ण
दुमान् वेलाटसुषचयानिमुस्तागोक्षुरजातिजा जातीपत्रीजवान्विमयूरोलाङ्गलीशटी चातुर्जा
तं वरावीजं वलावीजं प्रियङ्गुजम् तालमूलीचन्दनञ्च कपूरं च शोचना कस्तूरीवेतिसंचूर्णैस्वर्ण
माक्षिकसंयुतं पिप्पलीमूलसंयुक्तमाहुरेण समततः वलाशतावरिरभाभुषानागवलातथा भाग

वलीसूराश्च रसेधैर्वासमेत्यसः क्षिप्त्वा मण्डुरमादाय चुल्ह्यां सम्यग्विषाचयेत् उगंधं चतुर्गुणं दत्वा शर्क
रादिगुणायसः घृतं लोहसमन्दद्याद्गुडपाकं विषाचयेत् सर्वचूर्णततः क्षिप्त्वा दारुदव्यप्रिचालयेत् उ
तार्थसम्पगादायस्त्रिंशेनाष्टे निधापयेत् कर्षमात्रततः रवादेतकंचानुपिवेततः पाणुरोगं कामलाञ्च
क्षयंश्चासत्रणकिमीन् रक्तपित्तं तथा शोसिग्रहणीमपि नाशयेत् सर्वान्याधानि हन्त्येष मंडुरः शर्क
रानिधः इति शर्कशमंडुरः पुनर्नवादिहृद्योषविडंगं दारुचित्रकं कुष्ठं हरिद्रिप्रिफलादंतीचव्यंकले
गकं कटुकापिप्पलीमूलमुस्तं शृंगीचकारवी यवानीकटुफलंचेति पृथक्पलमितं मतं सूतना
स्मतालतस्मभागे कंच प्रकल्पयेत् ताप्यं मनःशिलाचैव गंधकं तत्समं मतं मंडुरं दिगुणं चूर्णान्निमू
त्रेष्टगुणेष्वेत् गुडवदटकाः कृत्वा तत्रेणानोअतान्यिवेत पुनर्नवादिमंडुरेवटकोऽश्विविनिर्मि
तः पाणुरोगं पुराणां च सेवनाशयेध्रुवम् पुनर्नवादिसेंद्रमंडुरवटकः इति पांडुरोगकामलाह
लीमकाधिकारः अथ रक्तपित्ताधिकारः तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह धर्मव्यापा

मशोकाध्वयवाधेरतिसेवितैः तीक्ष्णोष्णद्वारलवणैरस्त्रैः कटुतिरेवच पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्या।
शुशोणितं तीक्ष्णमस्त्रिदोष्णोष्णितायादिः क्षारोयवक्षारदिः विदग्धं हृषितं स्वगुणैः स्वकारणैर्गुणैस्तो
क्षादिभिः गुणैरिति वृद्धत्वेन तीक्ष्णान्तरवणकटुक्षयमदियोग्यं ते विदहति स्मयति रक्तपित्तस्य
सामान्यं लक्षणमाह ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वाधो विधापिवा रक्तमित्युपलक्षणं तत्संसर्गपित्तं च श्रुतं।
एवरक्तं च पित्तं च रक्तपित्तमिति वदति सुश्रुतः रक्तं च तत्पित्तं वेति रक्तपित्तं प्रातः पित्तमिति च रक्तः
कर्मधारयः मार्गनाह ऊर्ध्वनासाहिकणस्यैर्मध्योनिगुदैरधः कुपित्तं रोमकृष्यैश्च समस्तैस्तत्प्रव
र्तते कुपित्तमतिकुपित्तं विशिष्टरूपमाह सौंद्रं सपाद् सस्नेहं पिच्छलं च कफान्वितं नृपावारुणं सफे
नं च तनु रूक्षं च वातिकं रक्तपित्तं कषायानं रुखंगो मूत्रसन्निभं मेव कांगारधूमानमग्न्यामं च पेति
कं संस्पृष्टलिङ्गं संसर्गाद्विलिङ्गं सन्निपातिकम् सपारादुर्दृष्ट्यागुः कृष्णं कज्जलामं मेव कं चिकण
कलवणम् अन्नं श्रोतोऽजनं तद्वानं संसर्गविशेषेण मार्गनेदमाह ऊर्ध्वगंकफसंस्पृष्टमधोगं माह

त्रेणपिवेकुंभकामलायां शिलाजतु दग्धाक्षकाष्टैर्मलमायसंतुगो मूत्रनिर्वापितमष्टवारान् विवर्ण्य
लीटं मधुना विरेण कुंभाक्षयं पांडुरादं निहंति अथ हलीमकचिकित्सा मारितस्यायसंश्रुणं मुस्ताचू
र्णेन संयुतं खदिरस्य कषायेण पिवेद्बुद्धं हलीमकं सितातिकावलायष्टीत्रिफलार्जनीपुगेः लेहं
ह्यात्ममध्वाज्यं हलीमकनिष्ठये अमृतलतारसकल्कप्रसाधितं तुरगविधिषः सप्यैः क्षीरचतुर्गुण
मेतद्वितस्त्रे हलीमकार्तेन्यः अमृताद्युतं मधुरैरन्नयानैस्तवातपित्तहरेर्हरित् कामलायां दुरोगोक्ता
क्रियां चात्रोपयोजयेत् अथ सामान्यतः पांडुरोगकामलाहलीमकचिकित्सा फलत्रिकामला
वासातिकाभूनिर्वनिर्वृत्तः काथः क्षौद्रयुतो हन्यात्पांडुरोगं सकामलं अथ त्रिफलामुस्तं विडं
गंचमचित्रके दार्वीत्वज्जादिकोधातुप्रथिको देवदारुच एषां द्विपलिकान्नामान्कृत्वा चूर्णं
एथक एथक मंडूरं द्विगुणं चूर्णं क्षुधमंजनसंनिभं मूत्रे वा एगुणे पत्कातस्मिंस्तद्विद्येततः
उडुवरसमान्कृत्वा वटकांस्तान्यथापि च उपजुंयति तत्रैण जीर्णं सात्क्यं च भोजनं मंडूरवटकाद्यै

तानुगं क्षिमागं कफवाताभ्यामुनाभ्यां तत्प्रवर्तते उपद्रवानाह दोर्वल्पश्चासकासञ्चरचमथु
मदायां दुतादाह मूर्खत्वे धोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदाह द्यतुल्या च पीडा तलाकोष्ठस्पन्दः
शिरसि च तपमं प्रतिनिधी वनं च दोषो नुक्तेऽवियाको विकृतिरपि न वेद कपितोपसर्गाः उपद्रवा
ः विकृतिः मांसप्रक्षालनमत्वादिः साध्यत्वादिकमाह एकदोषानुगं साध्यं हि दोषयाप्यमु
च्यते पञ्चिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दान्नेरतिवेगवत् ऊर्ध्वसाध्यमधोयाभ्यससाध्यं युगपद्वतम्
व्याधिनिःक्षीणदेहस्पृष्टे स्यान्मृतश्च यत् साध्यमाह एकमागं विलवतो नातिवेगं न वोत्पितं
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवं सुखे काले हिमशि शिरयोः असाध्यमाह मांसप्रक्षाल
नमं कथितमिव च यत्कर्मामोनिनन्वा मेदः पूयास्तकल्पं यत्कदिवयदिवायकजं वृफलाभं
यत्कल्पं यच्च नीलं नृशमतिकणायं यत्र चोक्ता विकारास्तद्वर्जं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषाय च वुल्यं
विनाति उक्ता विकारा दोर्वल्यादयः सुरपतिधनुषा तुल्यं नाना वर्णं येन चोपहतो रक्ते रक्तपित्ते

नमानवः पश्येदृश्यं वियञ्चापित्वा साध्यमसंशयं येन रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्यः दृश्यं घटयदा-
दिकं वियञ्च्य अरुणं पश्यति स नश्यति वियञ्चादृश्यमपीत्यर्थः अरिष्टलक्षणमाह लोहितं चर्द्द-
येद्यस्तु वक्रं शो लोहितेक्षणः लोहितो मारदार्णवम्रियते रक्तयेनैकः लोहितो मारदार्णवम्रियते
महिम्नो मारमपि लोहितं पश्यतीत्यर्थः अथ रक्तपित्तस्य चिकित्सा पित्तासंस्तम्भयेन्नादेषा-
स्तन्मन्त्रिनोश्चतः हत्या एतु हणीरोगप्रीहगुल्मज्वरादिकृत् सालिषष्टिकनीवारकोरक्ष-
प्रसाधिकाः श्यामाकाश्च म्रियद्भुजं नो जने रक्तपित्तिनां प्रियद्भुः कंगू मसूरमुद्रवणकाः स-
मकुष्ठाटकीफलाः प्रशस्ताः सूर्यपूर्यार्थे कल्पिते रक्तपित्तिनां दाडिमामलकं विद्वान्मूलार्थे
धापियोजयेत् पटोलनिम्बवेत्राग्रप्रक्षवेतसपल्लवाः शाकार्ये शाकसात्म्यानां तंडुलीयादयो
हिताः पारावतान्कयोतस्थलावान्नकाक्षवर्तकान् शशाङ्कपिंजलावेणान् हरिणान्कालपुच्छ-
कां रक्तपित्तहरान्विद्याप्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ईषदम्लाननम्लांश्च यतनं नृणामसैधवान् कफा-

द्वावदुर्गुणं तत्पानं वमतोरक्तं नावनं नासिकागते कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णे चिपूरयेत् क्वः
 श्रवति रक्तं चेत्पूरयेत्तेन चक्षुषी मेरुपायप्रचने तु वस्त्रिकर्मसु योजयेत् रोमकूपप्रचने तु तदभ्यंगे
 प्रयोजयेत् सर्वेषु रक्तपित्तेषु तस्माच्छेष्टमिदं हृद्यं हृतं मदीकाचंदनं लोभ्रं प्रियंगुं च विचूर्ण
 येत् चूर्णमितत्पिवेत् क्षौद्रवासारससमन्वितं नासिकामुखपायुभ्यां योनिमेद्राश्च वेगिनः रक्त
 पित्तं स्ववर्धति सिद्धं एष प्रयोगराट् यच्च शस्त्रहतं तेनैव रक्तनिवृत्तिवेगतः तदाप्यनेन चूर्णेन तिष्ठ
 त्येवावचूर्णितं इक्षुणां मध्यकाण्डानि सकंदं नीलमुत्पलं कंसरं पुरादुरीकस्य मोचं मधुकपञ्चकं
 वटप्ररोहशुक्राश्वप्राक्षारवर्जं मेव च एतानि समभागानि कषायमुपकल्पयेत् उचितं मधुसंयुक्तं
 पाययेच्छर्करान्वितं सप्रमेहं रक्तपित्तं हि प्रमेत न्नियच्छति प्राज्ञापाफलिनी निर्वप्रिया लमधुकेन
 वा श्लक्ष्णपाशतावयस्तिक्तजित्साधितं पयः पक्वोऽम्बरकाशमर्यपथ्या रज्जु रसोस्तनाः मधुना स्रंति
 संलीढा रक्तपित्तं पथ्यकपथ्यक् अत्र काशमर्याप्रिफलमेव ग्राह्यं फलसाहचर्यति अतिनिःसु

तरको वा क्षौद्रयुक्तं पिवेत् दसूकं यत्कृद्वा नक्षयेदाजं मांसं वा पित्तसंयुतं नासाप्रवृत्तं रुधिरं घृतघ्नं
 क्षुद्राणि पित्तमामनकं सेतु रिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन घोणप्रवृत्ते जलमाशुदेयं सशर्करं नासि
 कपाययो वा प्राक्षारसं क्षीरघृतं पिवेत् क्षासशर्करं चेतुरसंहिताय न स्पेदा डिष्ठपुष्पोत्थोरसो रुवाभवो
 पित्तं आग्रास्थिजः पलं डोर्वा नासिकास्त्राविरक्तजित् पुराणं पीनमानीय कूष्मांडस्य फलं दृढं तदी
 जाधारवीजत्वकशिराशून्यं समाचरेत् ततस्तत्स्य तुलां नीत्वा पचेत्तुलावये तस्मिन्नीरेक्षीष्टे तु
 यत्नतः शीतलीकृते तानि कूष्मांडखण्डानि योऽप्येह दृढवाससा यत्नतस्तुलं नीत्वा पुनः पाकाय धा
 रयेत् कूष्माण्डं शोषयेद्दुर्मता प्रयात्रेततः क्षिमेत् क्षिप्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कूष्मांडं तेन नर्जयेत् सिता
 याश्च तुलां त्वक्षिप्त्वा तले हवत्यवेत् सुषके पिप्पलीशुं वीजीराणां देयलेष्टयक् एष्टयकयलाध
 धान्याकपत्रैलाभरिचत्वचं चूर्णमेषां क्षिपेत्तत्र घृताक्षौद्रमावयेत् एतत्पलमितं रवादेदथ वा
 ग्निवलयथा खण्डकूष्मांडलेहोयं रक्तपित्तं विनाशयेत् पित्तज्वरं तृषादाहं प्रदं रक्तशतां वमि

स्वरनेदंसहस्रगंकासंभ्रासंक्षतंक्षयं नाशयत्येवहृष्येयं हं हणोवलवर्धनः खंडकृष्णाण्डावले
हः पुराणपीनमानीयकृष्ण्डस्यफलं हं तदीजाधारवीजत्वकश्चिराशून्यसमाचरेत् ततो
तिसूक्ष्मखंडानि कृत्वा तस्य तुलां यचेत् गोडुम्यस्य तुलायुग्मे मंदाग्नौ चालयेच्छनेः शर्करायास्तु
लामर्दं गोघृतं प्रस्थमात्रकं प्रस्थाप्य माह्निकं चापि कुडवा न्नारिकेरतः प्रियालफलमज्जानं
द्विपलं त्रिपुरीयलं द्वियेदेकत्र विपवेलेहवत्साधुसाधयेत् निषकसुयकमालोक्य ज्वलना
द्वतारयेत् कोलेतत्र द्वियेदेकां चूर्णं तानि वदाम्यहं एकोक्षः शतपुष्पायाश्च यज्जीरोजवा
निका गोक्षुरः क्षुरकः पथ्याकपिकच्छफलानि वा सप्तमीत्वक् सर्वेषामेषामहयुगं पृथ
क् धान्यकं पिप्पली मुस्तमश्रुगंधाशतावरी तालमूली नागवलावालकं पत्रकं शटी जाती
फलं लवंगं च सूक्ष्मे लाहृदे लिका मृंगाटकं यर्षट्कं सर्वपलमितं पृथक् चंदनं नागरंधा
त्रीफलं चापिकशेरुकं प्रत्येकं पंचकषाणि च त्वार्ये तानि निहिषेत् पलद्वयमुशीरस्यमा

नुगेयूषणाकेदद्यात्तानुगेरसं पथ्यं सती नयूषेण ससितालाजसकुम्भिः धान्याकधात्री वासानां
शक्तापर्षटयोर्हिमः रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृष्णां शोषं च नाशयेत् धान्यकादिर्हिमः क्षीवेरमुत्पलं धान्यं
चन्दनं यष्टिका मृता उशीरं च तृषण्णैश्चैवाकायं समधुशर्करं पाययेत्तेन सद्यो हिरक्तपित्तं प्रणश्यति
रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा पयोत्पलानां किंजल्कः पलियणी प्रियंगुकं एषां कायं चूर्णं
मित्येके वासापत्रसमुद्भूते रसः समधुशर्करः काथो वा हरते पीतो रक्तपित्तं सुदारुणं पिष्टानां ह
षपत्राणां पुटया करसो हिमः समधुर्हरते रक्तपित्तकासज्वरक्षयान् उत्पलं कुमुदं पद्मं काल्हारं
लोहितोत्पलं मधुकं चेति पिष्टासकं तृष्णां हृद्दिह रोगाः वासायां विद्यमाना यामाशयां जावि
तस्य च रक्तपित्तं क्षयीकासी किमर्थमवसीदति आटसूक्ष्मकमृदीका यथ्याकाथः शर्करः क्षौ
द्राढ्यः सकलश्वास रक्तपित्तनिवर्हणः ह्रस्वोत्पलं किंजल्कं मंजिष्ठां सेलवालुकां सिताशित
मुशीरं च मुस्तं चंदनं यक्षकं विपवेत्काषिकैरेतैराजं प्रस्थमितं घृतं तंडुलानां जलं छागी चरिंद

भा. प्र.
१२६

धुनोदेयं शुभाश्रमजवुकं त्वचां शृंगीरुलाविडंगं च शुण्ठीजातीफलं यलं त्रिकलाधान्यकं पत्रं च हंम।
रिचकेशरं चूणं दिवा सुमयितं स्निग्धमांसे निधाययेत् यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदमात्रकं गम्यही।
रानुपानं च सेव्यो मांसरसः ययः गुरुहृष्यान्नयातानि स्निग्धमांसादि चं हणं रक्तपित्तं हयं कासं पंक्ति
शूलं विशेषतः वातरक्तं प्रमेहं वृशीतपित्तं वमिं कर्म स्वयं पुण्याणुरोगं च कुष्ठं ही होदरं तथा आ
नाहं मूत्रसंघावमम्लपित्तं निहन्ति च चक्षुष्यं चं हणं हृष्यं मङ्गल्यं प्रीतिवर्धनं आरोग्यं पुत्रदं प्रेष्टका
मामिव लवर्धनं श्रीकरं लाघवकरं रवंडरवाद्यं प्रकीर्तितं छागं पारावतं मांसं तिग्गिरिः ककराश्च
शः कुरङ्गा कलसारश्च मांसमेवा प्रयोजयेत् नारिकेरययः पानं सुनिषसकं वास्तुकं शुष्कमू
लकजीवास्वपटोलं हृतीफलं फलं वातक्रियकां रं वज्रिं स्वाडुदाडिमं ककारपूर्वकं पक्क
मांसं चानूपसंतवं वर्जनीयं विशेषेण खण्डरवाद्यं समश्नतः लोहं तरवदत्रापि पुटनादि क्रियेय
ते न पुनर्मांसिकं एव शिलेये वहिमारणं भाङ्गी वमने दीदि व्योषधिः मनःशिला रुक्मलोहं गज

१२६

वेलि इति लोके सुनिषसाकं चोपती शाकविशेषः जीवंती जिर्वशाकविशेषः ककारपूर्वकं क
दुक कालशाकं क्रूषारण कर्कोटिका कल्मिः कार्कन्धू करमर्दिक करीर कतक कसेरू का
जिक इत्यादि वर्जनीयं खण्डरवाद्यं लोहं शतावरी मूलक कल्कं कल्काक्षी रं चतुर्गुणं क्षीरतुल्यं घृतं
गाव्यं सितया कल्कतुल्यया घृतशोषं पवेतनुपलादं लेहयेत् सदा रक्तपित्तं हृम्लपित्तं हयं प्मासं च
नाशयेत् शतावरी पाकः इति रक्तपित्ताधिकारः अथाम्लपित्ताधिकारः तत्राम्लपित्तस्य विप्र
कृत्यं निदानमाह विरुद्धुद्याम्लविदा हि पित्तप्रकोपि पात्रान्नमुजो विदग्धं पित्तं स्वहेतुपचित्तं पुरा
यत्र दम्लपित्तं प्रवदंति संतः उर्ध्वपान्नमम्लं पित्तप्रकोपीत्युक्तेऽपि अम्लविदा हीति विशेषार्थं वि
त्रप्रकोपि पानंतकसुरादि अन्नमाषादि स्वहेतुपचित्तं पुरा यत् वर्षास्वम्लविपाकेर्जलैरेषधी
निश्चिता दशीभिः स्वहेतुभिः उपचितं संचितं पित्तं तदम्लपित्तं वदंति अम्लपित्ताख्यं रोगं व
दंति अम्लपित्तस्य आधेर्लक्षणमाह अविपाककर्मोक्तेशा तिका म्लोद्गारगौरवेः हृक् एव द

हारुचिनिर्मलपित्तं वदेद्भिषक् अम्लपित्तं द्विविधमूर्ध्ना मधोगां च तत्रोर्ध्वगस्य लक्षणमाह वातं हरि
तपीतकनीलकण्ठमारुक्तरक्तानमतीव वाचम् मांसोदकानंतवति पिच्छिलानंशेषानुयातं विवे
धं रसेन आरुक्ते रसो हितं रक्तानं वा अतीव अचंचनिर्मलं रसेन लवणकटुतिक्त रूपेण अ
धोगस्य लक्षणमाह तद्ग्राहमूर्च्छात्रममोहकारिप्रयात्यधो वा विविधप्रकारैः हलासको वान
लसादहर्षस्वेदांगपीतत्वकरं कदाचित् मूर्च्छासिर्वायाज्ञानशून्यता मोहो विपरीतज्ञानं अधो
वेति वाशाह ऊर्ध्वगायेक्षया विविधप्रकारं हरिद्रादिवर्णयोगात् कदाचित् हलासादिकंचन
वति आहारैकते सति प्रमलपित्तस्यावस्था विशेषमाह भुक्ते विदग्धे प्यथवा प्यभुक्ते करोति ति
क्ता म्लवमिं कदाचित् उकारमेवं विधमेव कएवह कुक्षिदाहं शिरसोरुजंचकरचरणदाहमौल्यं
महती मरुचिं चरंचकफवितं जनयति कंडुमंडलपिडकान्विता गात्ररोगवयं भुक्ते विदग्धे तिका
म्लवमिं करोति तथा प्रज्ञारम् एवं विधमेव तिका म्लमेव करोति तथा कंदहकुक्षिदाहं शिरसोरु

षाणस्पोषणस्पृष्ट कृष्णाण्डस्यावलेहोऽयं न क्षितः पलमात्रया किं वा यथो वह्निवत्तंचुक्तो रोगान्विता
शयेत् रक्तपित्तं शीतपित्तमम्लपित्तमरोचकं वह्निमांसदाहं च तृष्णाप्रदं रमेव रक्तार्शो पित्तया
क्षुर्हि पाण्डुरोगां च कामलां उपदेशं विसर्पं च जीर्णं च विषमञ्चरं लेहोऽयं परमो हृष्यो हं हणो वलध्व
नः स्थापनीयः प्रयत्नेन भाजने मृन्मयेन वे च हतवण्डकृष्णावलेहः कृष्णाण्डकस्य स्वरसंफला
नां शतमात्रकं रसतुल्यं गवां क्षीरं चूर्णं धात्रीपलायकं मृदग्निनायवेतावद्यावन्नवति पिंडवत् धा
त्रीतुल्या सितायो न्यापलायं लेहयेदमुं खंडकृष्णाण्डकं ह्येतदुक्तमन्यासतो हरेत् रक्तपित्तं हला
पित्तं दाहं तृष्णां च कामलाम् खंडकृष्णाण्डकं प्राता वरीक्षितं रुहादयो मुंडतिका वला तालमूला
च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा भाङ्गी पुष्करमूलं च एयकपंचपलानि च जलप्रोणे विपक्तव्य
मष्टमागवशो वितं द्विगोषधिहृतस्यापि मादिकेण हृतस्य वा पलषादशकं देयं रुक्मलोहस्य
चूर्णितं खंडतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः पचेत्ताम्रामये यात्रे गुडया कोमतो मया प्रस्थादम

सुखमाधुर्यमेषापित्रस्पलक्षणं अथाम्लपित्रस्पविकित्सा अम्लपित्रेतुवमन्यटोलारिष्टवास
कैः कारयेन्मदनक्षौद्रैः सैन्धवेष्टतथामिषक विस्वनेतृत्वरुणमधुधात्रीफलद्रव्यै ऊर्ध्वगं वसने
विधानधोगैरेवनेहरेत् अम्लपित्रमिति शेषः यवगोधूमविकृतीक्षणी संस्कारवर्जिताः यथा
स्वलाजसकृन्वासितामधुयुतापिवेत् निस्तुषयवत्तथधात्रीकाष्ठितं सलिलं त्रिगंधमधुयुक्तं इततर
मपहरति वमिसंजनितामम्लपित्रेन चित्तोद्भवोतिवपटोलयत्रक्षौद्रान्वितेपीतमनेकरूप सुहा
सणं हंतितदम्लपित्रं यथाशानिस्तालतरुं प्रवृद्धम् वासामृतायर्प्यटकनिर्वन्निर्वमाकृतेः वि
फलाकुलकैः कायः सक्षौद्रम्लपित्रहा पावापटोलदनचंदनधान्यधात्रीवासाधरांगदल
नागकणभयानिः लेहः सिताज्यमधुनिः शिलया लपीडिहन्सम्लपित्रमरुचिज्वरदाहमोहं
खालित्यमेहतिमिरव्रणशुक्रदोषान्मुक्तानरः सततमामलकीरसेन हृद्योप्यनेन हिमवेतसणी
रिसुः कृष्णोदस्यरसो ग्राह्यः प्रलानां शतमात्रकं रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पिलाष्टकम् धात्री

तुल्यासितायोज्यागव्यमाज्यं पलद्वयं मंदाग्निनायचेत्सर्वं यावद्भूतिर्पिडितं पलार्धं पलमेकं वा प्रत्य
हनक्षयेदिदं खंडकृष्णोदकं रव्यातमम्लपित्राय हं परं स्वाण्डकृष्णाण्डकावलेहः कुडवं नालिकेरस्य
सूक्ष्मदृष्टदिपेषितं शुभ्रखंडस्य कुडवं सर्वमेतच्चतुर्गुणं आलोअनालिकेरस्य जले मूदग्निनायचे
त् नारिकेलजलालानैगाद्येययसितसवेत् धान्यकं पिप्पली मूलं चातुर्जतिं विचूर्णितं प्रत्येकं द्रु
मात्रं तु शतितस्मिन्विनिक्षिपेत् पलमात्रस्तद्वर्धेपि न क्षितं प्रत्यहनरेः नालिकेरकरवण्डोऽयं पुंस्त्व
निद्रावलप्रदः अम्लपित्रं रक्तपित्रं शूलं च परिणामजं क्षयं क्षययति क्षिप्रं शुष्कं दावानलोयथा य
लमात्रे गव्यघृते नालिकेरस्य भर्जनं कर्तव्यमिति संप्रदायः नालिकेरखण्डः प्रसृतुनालिकेरस्य
सूक्ष्मदृष्टदिपेषितं निष्कुलीकृतकृष्णाण्डखण्डानामर्धमाठकं तद्वयं मृद्विमेघते तु कुडवो
न्मिते ततस्तत्रक्षिपेच्छुद्धगोडुग्धचाटकोन्मितं तत्रैव निःक्षिपेद्भवांसितां प्रस्यद्वयोन्मितां पचेत्सर्व
णिचेकत्रमृदुना वह्निना मिषक सुपक्वे शीतले तत्र चूर्णिकृत्य विनिःक्षिपेत् सूक्ष्मेलां धान्यकं

धात्रीपर्वटंजलदंजलं उशीरं चंदनं प्राक्षांशं गाढककसेरुं कं लवणं कंसकं चूर्णं कर्षयुगं एथका
एथक सर्वसंमिश्रयेद्देहाजने मन्मथेन वे पलमात्रमिदं प्रातर्नक्षये दद्यात्थानलं एतन्निषेवितं ह
निरोगाच्चेता मयं शयः अम्लपित्तं ज्वरं पित्तं रक्तपित्तमरोचकं वातरं कं तथा दाहं पाण्डुरोगं च कर्मला
क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शूलं च परिणामजं नारिकेलकण्टोयमश्विन्यानां वितः पुरा वर्णदीर्घं हणो ह
प्यः पुंस्त्वनिद्रा वलप्रदः सह नारिकेरं वंडः अथ पित्तश्लेष्मविकित्सा अत्रया पिप्पली प्राक्षासि
तया संतवरं जः मधुना कंठदाहं पित्तश्लेष्महरं परं पटोलयवधान्या कपिप्पल्या मलकानि च
एषां क्षौद्रयुतः कार्यः पित्तश्लेष्महरं परं पित्तश्लेष्मवमीकंडू कोवविस्फोटदाहनुत् दीपनः पाच
नः काथः शृंगवेरयटोलयोः पिप्पली वंडयथ्याति स्तुल्याति मोदिकः कृतः पित्तश्लेष्महरो नुको
वन्निमांश्च नानायेत् इत्यम्लपित्तश्लेष्मपित्ताधिकारः अथ राजयक्ष्माधिकारः तत्र राजयक्ष्मा
णो विप्रक्षयं संनिक्षयं च निदानमाह वेगरोधात् क्षयाच्चेव साहसादिषु माशानात् विदोषो जायते

जंच करोति तथा कस्वरणदाहादिकं जनयति तथा कंडू मंडलपिडका व्याघात्रे रोगचयं अत्रा
विषाकलमादिकं जनयति अम्लपित्तस्य लक्षणमाह अथ वा कदाचित् अनुक्ते पित्तिका
म्लवम्यादिकं रोगचयं करोति अम्लपित्ते दोषसंसर्गमाह सानिलं सानिलकफं सकफं त्वलक्ष
येत् दोषलिङ्गेन मतिमान्निषज्जोह करं हितत् ऊर्ध्वार्धः प्रहृत्या चर्चती सारान्या तुल्यतया वेद्यार्था
तिरुत् दोषनेदेन लक्षणनेदमाह कम्पप्रलापमूर्च्छा विमि विमिगात्रा वसद्दर्शनानि तमसो
दर्शनविभ्रमप्रमोहहर्षा निलयुते कफनिष्ठं वनगौरवजडता रुचि शतिसादवमिलेपाः द
हनवलसादकंडू निद्राश्चिह्नं कफानुगते उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसंतवेन वत्यम्ले वि
मि विमि कि नि कि नि हर्षो रोमाश्चः अम्लेऽम्लपित्ते अम्लपित्तस्य साध्यत्वादिकमाह रोगोऽय
मम्लपित्ताख्यो यत्नात्संसाध्यते नवः विरोपितो न वेद्यायः रुच्छ्रसाध्यः सकस्यचित् अहिता
हाराचारशीलस्य श्लेष्मपित्तस्य लक्षणमाह तमो मूर्च्छा रुचि चर्चि रालस्य च शिरोरुना प्रशोको

भा.प्र.
१३०

प्यति कारणान्नतस्परसस्यक्षयेकार्याणां रक्तादीनां अनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात् मार्गाविरोधेरस
क्षये हेतुमाह चरकः रसः स्रोतः सुरुक्षे सुखस्यानस्यो विदद्यते सकृद्विकासवेगेन वक्ररूपः प्र
वर्तते स्वस्यानस्यः हृदयस्थः कासं विना पिरसक्षयो न वति मार्गाविरोधकृ पितवाते न रसस्य शो
षणात् उक्तं वा यो धत्तुः क्षयात् को यो मार्गस्यावरणे न वेति अनुलोमं क्षयं दर्शयित्वा प्र
तिलोमक्षयमप्याह अतिमवापिनो वारेत सिद्धी ए प्रतिलोमक्रमेणानेतराः सर्वे धातवो रसा
पर्यताः क्षीयन्ते तद्यथा शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जा निक्षीणे स्थि क्षीयते एवं पूर्वपूर्वव क्षीय
न्ते ननु कार्यस्य शुक्रस्य क्षये कयकारणान्नानां मज्जादीनां क्षयः उच्यते शुक्रक्षयाद्वायुः कु
प्यति यत्कृतं वा यो धत्तुः क्षयात् को यो मार्गस्यावरणे न वेति स वायुः सांनिध्यक्रमेण मज्जा
दीन्सर्वान्धातुन्संशोषयति ततस्तदनंतरं मानवः शुष्यति पूर्वस्य माह आसां गसादक
कसंभवतां शोषवम्यग्निसादमृदपीनसकासनिद्राः शोषेन विष्यति न वन्ति सवापि जनुः

१३०

शुक्ले क्षीणे न वति मांसपरोरिरंसुः स्वप्नेषु काकशुकशालकिनीलकण्ठगन्धास्तथैव कपयः क
कलासकाश्च तं वाहयंतिस नदीर्विजलाश्च पश्येच्छुष्कांस्तूरुन्यवनधूमदवादितोश्च यक्ष्मणो ल
क्षणा माह अंशयाश्चानितायश्च संतायः करपादयोः ज्वरः सर्वाङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः
अंशयोः पार्श्वयोश्चानितायः पीडा अवसकलधातुक्षयपूर्वकः सकलशरीरशोषोपिवोक्ष
मः क्षीयते धातवस्सर्वे ततः शुष्यति मानव इति संप्राप्तेः एवं षड्र्ये एकादशरूपे च बोध्यं एता
नि व्रीणिलक्षणा निप्रायो नावित्वेन चरकेणोक्ताति वृथुतेन यक्ष्मणिषट् लक्षणा न्युक्तानि भक्त
क्षेपो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनं स्वरनेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि उत्त्वणतयो दो
षाणां नेदाद्यक्ष्मण एकादशलक्षणा न्याह स्वरनेदोऽनिताच्छूलं संकोचश्चांशपार्श्वयोः ज्वरो
दाहो तिसारश्च पिता द्रक्तस्य चागमः शिरसः परिपूर्णत्वमनक्तदं दण्व कासः कण्ठस्य विघ्न
सो विज्ञेयः कफकोपतः अनिलात् उत्त्वणात् एवं पिता कफश्च यतः प्राह सुश्रुतः एक एव।

मतःशोषःसन्निपातात्मकोऽदः उक्तेकात्रत्रलिङ्गानिदोषाणांनियतंतिव असाध्यंयस्मिणमाह ए
काद्वर्तिरेनिर्वाषड्विर्वापिसमन्वितं त्रिनिर्वाषाडितैलिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयेः जह्यान्धोषादितंजह्नु
मिच्छन्नुविपुलंयशः तत्रविशेषमाह सर्वैर्देहिनिर्वापिलिङ्गैःमांसवलक्षयेः युक्तोषर्जश्चिकित्स्य
स्तुसर्वरूपोप्यतोऽन्यथा सर्वैर्लिङ्गैरेकादशानिःशर्देःषड्विःत्रिनिर्ज्वरकासरुधिरवमनेः अतोऽन्य
थामांसेवलेसतिसर्वरूपोपिप्रत्यारव्यायचिकित्स्यः महाशानंक्षीयमाणमतीसारनिर्वाडितं त्र
नमुष्कोदरंवेक्यस्मिणपरिवर्जयेत् महाशानंक्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणं अतिसारनि
र्वाडितमितिद्वितीयं यत्तत्तं मलायतंवलंपुंसांशुक्रायतंनुजीवितं तस्माद्यत्नेनसंरक्षेद्यस्मि
णोमलरेतसी शूनमुष्कोदरइतिवृत्तीयं अरिष्टमाह शुक्लाक्षमन्नवेद्यारमूर्ध्वश्चासनिर्वा
डितम् कृच्छ्रेणवक्रमेहसंयत्माहंतीहमानवं मेहंतंशुक्रंक्षरंतं शुक्लाक्षत्वादीन्येकैकशो
ऽरिष्टलक्षणानि अवधिमाह परंदिनसहस्रंयुयदिजीवतिमानवः सुनिषग्निरुपक्रान्तस्त

यस्मादोहेतुचतुष्टयात् वेगोत्रवातमूत्रपुरीषाणां वातमूत्रपुरीषाणिनिगृह्णातियदानरइतिव
रकवचनात् क्षयात् क्षीयतेनेनेतिक्षयः तेनातिव्यवायानशनेर्षादयोधातुक्षयहेतवःक्षय
शहेनोच्यंते साहसात् वलवतासमंमह्ययुद्धादितः विषमाशानात् वक्रस्तोकमकालेवायद्भु
क्तंविषमाशानम् तस्मात् त्रिदोषःसन्निपातिकोहेतुचतुष्टयात् अन्योपिहेतवोहेतुचतुष्टयावा
त्तर्ज्वन्ति यक्ष्मणःपर्यायाः राजयक्ष्मक्षयशोषाः यक्ष्मादीनांनिरुक्तिमाह वैद्योव्याधिमता
यस्माद्याधयेत्तेनयक्ष्मते सयक्ष्माप्रोच्यतेलीकेशहृन्नास्त्रविशारदेः यक्ष्मतेपूज्यते राजश्चक्र
मसोयस्मादन्तर्देषकिलामयः तस्मात्तंराजयक्ष्मेतिकेचिदाक्रमनीषिणः क्रियाक्षयकरत्वा
नुक्षयइत्युच्यतेबुधैः संशोषणाद्रसादीनांशोषइत्यभिधीयते संप्राप्तिमाह कफप्रधानेदेधि
सुरुक्षेपुरसवर्त्मसु अतिव्यवायिनीवापिहीणेरेतस्यनंतराः क्षीयतेधातवः सर्वततःशुष्प
तिमानवः कफप्रधानेदेधिः रसवर्त्मसुरुक्षेपुअनंतराः सर्वधातवःक्षीयंतेततोमानवःशु

भा.प्र.
१३२

पूर्वक्षीयंते शोकशोषिणोलक्षणमाह प्रधानशीलः स्वस्ताङ्गः शोकशोष्यपितादृशः विनाशुकक्ष
यकृतैर्विकारैरुपलक्षितः प्रधानशीलः यस्यानावेनशोकोजनितस्तद्वानपरः स्वस्ताङ्गः शिथिला
गः तादृशः व्यवायशोषो सदृशः तेन शुक्रादिसर्वधातुक्षययुक्तो भवति परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारे
र्मेघवृषणवेदनादिनिर्वर्जितो भवति व्याधिसम्भावात् जराशोषिणोलक्षणमाह जराशोषी कश्चोम
न्दवीर्यवृद्धिवलेद्रियः कम्पनोऽसुचिमान्निन्नकाशपयात्रहतस्वरः पीवति श्लेष्मणाहीनगौर
वारुचिपीडितः संप्रसुतास्पनासाहः शुष्करूक्षमलच्छविः प्रसुतगात्रारयवः शुष्कः श्लोमगला
ननः मन्दशब्दः स्वप्नार्थः शुष्करूक्षमलच्छविः शुष्करूक्षो मलच्छवीयस्यसः प्रसुतगात्रावयवः प्र
सुतः स्पृशतिः श्लोमपिपासास्थानं अध्वशोषिणोलक्षणमाह अध्वप्रशोषी स्वस्ताङ्गः सं
ष्टयस्यच्छविः सममष्ट्येव यरुवाच्छविर्यस्यस व्यायामशोषिणोलक्षणमाह व्यायामशोषी
नृपिष्टमेतिरेव समन्वितः लिगैरुद्धतकृतैः संयुक्तश्च तं विना एतिरेव स्वस्ताङ्गत्वादिति र

१३२

ध्वशोषिणोलक्षणैरेव नृपिष्टमत्यर्थं सनिदानं ब्रह्मशोषमाह रक्तक्षयावेदनाभिस्तथेवाहार्यं
त्रणत् त्रणितस्तुनवेच्छोषोपाप्मोऽसाध्यश्च समतः उरः क्षतस्य निदानमाह धनुषायास्यतोऽत्य
र्थं नारमुहहतो गुरुं युध्यमानस्य बलिनिः - पततो विषमोक्षतः दृष्टं हयं वाधावंतं दम्यं चान्यं नि
स्तुतः शिलाकाष्ठश्मनिर्घातान्क्षिप्यतो निघ्नतः परान् अधीयानस्य वायुध्वैः दूरं वा ब्रजतोऽपुतं
महानदीवातरतो हये वसिहधावतः सहस्रोत्यततो दूरं दूर्णवातिप्रनत्यतः अथान्येः कर्मनिः
कूरेः नृशमन्याहतस्य च स्त्रीषु वातिप्रशक्तस्य रूक्षास्य प्रमिताशिनः विक्षते कृत्स्नव्याधि
र्वलवान्समुदीर्यते आयस्यतः आयासं कुर्वतः दम्यं दृष्टादिकं अन्यं च गजोष्ट्रादिकं शि
लादीर्घः पाषाणः अश्वप्रस्तररवुडः निर्घातोऽसुविशेषः व्याधिः उरः क्षतारम्यः उरः क्ष
तस्य लक्षणमाह उरो विरुज्यते त्वर्थं निघ्नते य विरुज्यते प्रपीड्येतेततः पार्श्वशुष्कत्वं प्र
कम्पते क्रमाधीर्यं वलं वणोरुचिरग्रीष्महयिते ज्वरो व्यथामनोदैन्यं विद्वेदोऽग्निवधस्तथा दु

भा. प्र.
१३३

एः श्वावः सुडुर्गन्धः पीतो विप्रयितो वरुः कासमानस्य चामीक्ष्णकफः सास्रः प्रवर्तते सक्षतः क्षी
यतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् विरुज्यते प्रपीज्यते मिद्यते विदार्यतश्च विमज्ज्यते विधाकि
यतश्च सक्षतः सपुरुषः क्षतः कः क्षतवान् अत्यर्थं क्षीयते क्षीणो भवति न केवलं सास्रकफक्ष
यादेव क्षीणो भवति तथा शुक्रौजसोः क्षयात् अतिसेवनादिना शुक्रौजसोः क्षयादपि क्षीणो भ
वति उरः क्षतस्य विशिष्टं लक्षणमाह उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते क्षीणो स
रक्तमूत्रत्वं याम्बु एष कटिग्रहः क्षते उरः क्षतवति उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः
विशेषतः विशेषतो भवत्येव तस्मिन्नेवोरः क्षतवति सास्रकफश्च शुक्रौजसां क्षयात् क्षीणो
सरक्तमूत्रत्वं याम्बु एष कटिग्रहेऽप्येव भवति निदानविशेषेणोरः क्षतस्य लक्षणमाह वेगरो
धाक्षयश्चैव कोष्ठात्यतिमलाक्षया क्षतो रक्कस्यान्नपाके निःश्वा सोऽंतिपूतिकः क्षयात्
धातुक्षयहेतोरतिव्यवायादितः कोष्ठात्यतिमलात् कोष्ठात्यतिलोमवातेन प्रतिलोममलात् पूतिकः

१३३

रुणः शोषपीडितः शीघ्रपीडितो मानवश्चेन्न रुणो भवति सदैवैः विकिसितो भवति तदा परं
दिनसहस्रं द्वितीयं दिनसहस्रं यदि जीवति तत्र जीवनविकल्पमित्यर्थः एतेन शोषपीडितो मान
वश्चेन्न रुणो भवति सदैवैः श्वित्स्यो भवति तदा प्रथमं दिनसहस्रं जीवेदेवेत्युक्तं विकित्स्यमाह
ज्वरानुबन्धरहितं चलवत्क्रियासहं उपक्रमेदात्मवतं दीप्ताग्निमरुशानरं आत्मवतं यत्नवतं
धृतिवतं वा अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह अवायशोः कवाक्कव्यायामाध्वप्रशो
षितान् व्रणोरः क्षतसंज्ञो च शोषिणो लक्षणमाह व्रणोरः क्षतसंज्ञो शोषिणो व्रणशोषी उ
रः क्षतशोषी च तत्र व्यवायशोषिणो लक्षणमाह अवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः या
णुदेहो यथा पूर्वक्षीयते वा स्य धातवः शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुषुतोक्तैः तानियथा शुक्रक्षये मे
द्रव्यगणवेदना अशक्तिर्मेथुने विरघाप्रसेकः प्रसेके चान्यशुक्रदर्शनं रक्तस्य वेति यथा पूर्व
क्षीयंते वा स्य धातवः प्रथमं शुक्रं क्षीयते यश्च शुक्रक्षयजनितवायुना मृतादयोऽपि धातवो यथा

तंष्टुतमधुयुक्तंससितंयक्ष्मादिकासहरं छागमांसं पयः छागं छागसर्पिः सनागरं छागोयसेवा
शयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् मधुनाप्यविडंगाश्मज्जतुलोहघृताभयाः घ्नंतियक्ष्माणामत्युग्रं सेव्य
मानाहिताग्निनाताप्यं सुवर्णमाक्षिकं शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं निहन्त्ययी क्षीराक्षीलन
तेषु हिमवतुल्ये वाज्यमाक्षिके सितोपलातुगाक्षीरीपिप्पलीवकुलात्वचः अस्याहर्ध्वदिगुणि
ताश्चर्णितामधुसर्पिषा लेहयेद्वाजरोगात्तं कासश्चासञ्चरातुरं पार्श्वशूलिनमत्याग्निं युताजि
कं रुचिच्युतम् हस्तपादांगदाहे च ज्वरे रक्ते ततोर्ध्वे सितोपलामिश्रीवकुला सस्मेलासि
तोपलादिरवलेहः शुद्धकलाभ्रवृणं विपलय रिमितं शाणामर्द्धतदन्यत्कर्पूरं जातिकोशं
सजलमिन्नकण्ठे जयत्रं लवंगं मांसीतालीसबोचंगजकुसुमगदेधातकीचेति तुल्यं पण्याधा
त्री विनीतं त्रिकटुरपि पृथक्काश्च शाणं दिशाणम् एलाजातीफलारव्यं क्षितितलविधिना शुष्कं
धाश्मलोहं लोहार्धं पारदं च प्रतियद्विहितं सर्वमैकत्र मिश्रं कृत्वा पणेन पक्वं चणकसमव

टीसात्यतुल्यं च पुंनिः पानीयं मीनयुक्तं कुसुमहरितकं चारुयत्रपक्षिरुचैः प्रातः खाद्याश्च तिस्रस्त
दनुदधिशारशृंगीवेरसयं एणियानीयं पीतमर्द्धं धुषमपहरति क्षितमेतान् विकारान् कोष्ठे दुष्टाग्निजात
ज्वरमुदररुजोराजयक्ष्मक्षयादीन् कासंश्चासं च शोथं परिणतिजन्तवमेद्ब्रह्मोषान्विशालान् हन्यादा
मानिलोष्यान्कफयवनकृतान् पित्तरोगान् शोषान् च ल्योच्यंश्च योज्यस्तनुत्सृणकरस्य सर्वसुगेषु
शस्तः पथ्यैर्सासैस्सपूषैर्घृतपरिप्लुलितैर्गव्यदुग्धैश्च भूयो वृज्यं शाकाम्लमादौ कतिपयदिवसे
स्वेच्छयान् योज्यपानैः नैऋत्यं मिथुनयथेष्टं ललितनयनयादीयमानं मुदायच्छुद्धारात्रेन कामीयु
वतिजनशक्तेर्भोग्ययोग्यैरनुष्टः शृङ्गाराभ्रकम् मृतं वद्धं मृतं लोहं मृताकं स्मृतमन्नकं शुद्धं
तं च गन्धचमाक्षिकं लेगुलन्विषं जातीफलं लवंगं च लवंगेलानागकेसरं उन्मत्तस्य च बीजानि
पयालं चटकं एणं एकीकृत्य समानागान् सस्मेत्तन्वृणं कृतान् शुमान् सर्वद्रव्यं क्षिपेत्तुल्यलो
हदंडेन मर्दयेत् तावद्विमर्दयेत् त्वन्वेयावत्सूतो न दृश्यते न द्वादशरसे र्दद्याद्वावनास्वेकवि

भा.प्र.
१३५

शतिः क्षिप्रजाचोतमामात्राशृंगवेरसेनव तद्धर्षवालहृदाभ्यायप्यदेयं यथोत्तरं जयेत्कासंतथा
स्वासंराजयक्ष्माणमेवच अर्शसिनाश्रानश्रेयोग्रहणीमपिनाशयेत् गलकण्ठनिरोधं च साधित्या
सपचेतनं त्रयोदशसंनिपातं पांडुरोगं हलीमकं एतान्नोगान्निहन्त्याशुमहाकालेश्वरोरसः इ
तिमहाकालेश्वरोरसः तालीसंवित्रकं व्योषं दाडिमातिनिडीयकं एतथापलिकान्भागान्दी
प्यकोगजपिप्पली यवान्निवातप्रप्याचक्रिमिन्नं ग्रंथिकं तथा चयंचकेसरस्त्रेवहवुषाजानिधा
न्यकं जातीफलं लवङ्गं च त्रिमुगंधिकाणाशुभा एतेषां कर्षमात्रचुक्षिगुणसितशर्करा कर्षमा
त्रप्रयुजीतं चूर्णं रोगाणापहम् अपस्मारंतथान्मादंराजयक्ष्माणमेवच उरः क्षतारुचीश्वासका
समेहतेगंदरान् अर्शसिग्रहणीवन्निमांघ्र्यीलोपराणित्वा अश्मर्यानाहगुल्माणि मूत्रदो
षमुरः क्षतं शूलमष्टविधं चैव मलपित्तमरोचकं वातप्रकोपक्षितोत्थान् रोगान्कफसमुद्भवा
न् त्रयोदशसंनिपातं ज्वरमेष्टं विधंतथा गलप्रहणिकान् रोगान् तालीसाद्यमिदं जयेत् महाता

१३५

श्रुतिगंधः उरः क्षतस्य साध्याप्यासाध्यस्य लक्षणमाह अल्पलिङ्गस्य दीप्तान्नेः साध्यो वलवतो न
वः परिमत्त्वसरोयाप्यः सर्वलिङ्गवृक्षयेत् अथराजयक्ष्मा विकित्सा वलिनी वृक्षदोषस्य पंच
कर्माणिकारयेत् यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमं मलायतं वलं पुंसां शुक्रायनं नु
जीवितं तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्रादयो हिताः मद्य
निजांगलाः पक्षिमृगाः सस्ताः विगुह्यतः सपिप्पलीकं सयवं सकुलस्यं सनभारं दाडिमामल
कोयेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् तेन घट्टिनिवर्तते विकाराः पीनसादयः द्रव्यतोक्षिगुणं सांसं स
र्वतोऽष्टगुणं जलं पादस्थं संस्कृतं चाज्येषु दुग्धेषु च उच्यते तद्यथा यवयल १ कुलस्य यल २
छागमांसं यल ४ जलयल ४८ शेषयल १२ ततः यलमितेष्टे संस्कारणीयं तत्र कर्षमितं सैध
वं देयं सौरभार्थं हिंशुचदेयं पिप्पलीनागरं च यथकमाव मितं कल्कीकृत्य देयं दाडिमाम
लकान्यां अम्लत्वं साध्यं षडङ्गयूषः ककुनत्वमागवलावानरिवीजं विचूर्णितं ययसायी

भा.प्र.
१२६

प्रस्थमानिकासितशर्करा पिप्पलीद्वियलंतावत्सर्पिषश्चानैः यचेत् तस्मिन्नेहत्वमायातेऽतीतेऽप्ये
प्रपलाष्टकं दत्त्वावतारयेद्द्वेयोलीढोलेहोऽप्यमुत्रमः निहन्तिराज्यदमाणंकासंश्वासं च दास्युः पार्श्वे
लंघनं च हृत्पित्तं चरन्तथा वासाऽवलेहः अथ अवायादिहेतुकशोषविकित्सा तत्र अवाय
शोषविकित्सा अवायशोषिणं क्षीरसमांसाज्यनोजनेः सुकृतेर्मधुरेर्दधेर्जीवनीयेरुपाचरे
त् रसोमांसरसः सुकृतेः हितैः शोकशोषविकित्सा हर्षणश्वासनेः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलेः
दीपनैर्लघुनिश्चानैः शोकशोषमुपाचरेत् व्यायामशोषविकित्सा व्यायामशोषिणं स्निग्धैः दतह
यहितैर्हितैः उपाचरेत् जीवनीयेर्विधिनाष्टोमिकेन तु अध्मशोषविकित्सा आप्यासुरवेदिवास्वनेः
शीतैर्मधुरहृणैः अन्नमांसरसाहारैरध्वशोषमुपाचरेत् व्रणशोषविकित्सा व्रणशोषजये
त्स्निग्धैः दीपनैः स्वादुशीतलेः ईषदम्लैरनम्लैर्वयूषमांसरसादिभिः अथोरक्तविकित्सा व
लाश्वगन्धाश्रीपणीवङ्गपुत्रीपुनर्नवा पयसानित्यमल्पस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयं श्रीपणिगंभारी

१२६

वङ्गपुत्रीशतावरी बलादिचूर्ण एलायत्रत्वचोप्राक्षापिप्पल्यर्धयलं पृथक् सितामधुकरवर्जरमर्द्ध
काश्चपलोन्मिताः संचूर्णमधुनापुक्तावटिकाः संप्रकल्पयेत् अहमात्राततश्चेवमलघुतं ज्वरं तथा
हिक्कांवासंसकासं च ज्वरं पैतृवमिभ्रमं मूर्च्छामदं तथा शोषं पार्श्वशूलमरोचकं क्षीहानमथवाता
चरक्तपित्तमुरक्षय एलादिगुटिकाहंतिघृष्णासंतर्पणीपरा एलादिगुटिका प्राक्षायाः अथमेक
सुमधुकस्यपलाष्टकं यचेत्तोपावकेशुद्धेयादशोषेण तेन तु पलिकेमधुकप्राक्षेपिष्टेकमापलक्ष्य
सिद्धेऽतीतेपलान्यष्टोशर्करायाः प्रदाययेत् एतप्राक्षाघृतं सिद्धं क्षतक्षीणसुखावहं वातपित्तज्वरश्वा
ससविस्फोटहलीमकान् प्रदरं रक्तपित्तं च हन्यान्मांसवलप्रदं प्राक्षाघृतं क्षीरेधात्रीविदारीचुक्षी
रीणांचतयारसे यचेत्समेष्टप्रस्थमधुरैः कर्षसंमितैः प्राक्षादिवंदनोशीरशर्करोत्पलयज्ञा
कैः मधूककुं सुमानत्राकाशमरीचणसक्तैः प्रस्थार्धमधुनः शीतिशर्करार्धतुलांतथा पलाध
काश्चसंचूर्णत्वगेलायत्रकेशरान् विनीयतत्रसंलिह्यान्मात्रानित्यसुर्यप्रितः अमृतप्राशमित्येतद्

भा.प्र.
१३९

श्विन्यां परिकीर्तितं क्षीरमांसाग्निना हंति रक्तपित्तं क्षतक्षयं तृष्णारुचिश्चासैकासल्लर्हि मूत्रप्रिमर्द
नं मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नं वल्यं स्त्रीरतिवर्धनं अमृतप्राग्भावलेहोलघुः यद्यक्षतर्पणं शीतमविदाहिहि
तं लघु अन्नपानं निषेधं स्यात् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः शोकं क्षियं क्रोधमसूयतां च त्यजेद्गुदरा
न्विषया न्नजेच्च तथा विजाती विदशान्गुरुस्त्ववाचश्च पुण्याः शृणुयाद्विजेभ्यः अथ राजयक्ष्मणि
रसाः रसनसामृतासत्त्वं लोहं मधुघृतान्वितं अमृतेश्वरनामायं षड्गुंजो राजयक्ष्मजित् रसनसमा
रितो रसः अमृतासत्त्वं गुडचीसत्त्वं लोहं मारितं अमृतेश्वरो रसो राजयक्ष्मणिरसेन्द्रविज्जामणौ त्रयो
शामारितासूतादेर्कोशो हमेन समनः एकोऽशी मृतताम्रस्य शिलागंधश्च तालकं प्रत्येकं न प्राचुर्यं
स्यादेतत्सर्वं विवर्णयेत् वराटाः पूरयेत्तेन च पाण्डुरीरेण टंकणं पिष्ट्वा तेन मुखं स्रध्वाम्भा छेत्ताश्च
धारयेत् ततो गजपुटे पक्वा चूर्णयेत्क्वाङ्गुलीतर्जं रसो राजमृगां कोयं चतुर्गुंजः क्षयापहः मरीचि
रूनविंशत्या कणानि दर्शयिस्तथा मधुना सर्पिषा वा पिष्ट्वा देन रसं निषक अनेन न उपति।

१३९

लीसाद्यं चूर्णम् प्राक्षापाः षड्लंघा समथं शुंठी कणानया शालिमंदा लिची नीचुसूक्ष्मे लाधात्
कीयलं त्रिविकं विलगो जारखं च दामंत दनायतः द्विगुणं यत्र कंचा स्य न वेचु द्विगुणानि सिः म
स्तकी चोपची नीचमासिके रगरत्नया एष्य कक्षे पले सर्वे स्त्रिगुणं मासिकं विडुः लेहवत्साध
ये ह्नो मात्रागद्यानकी मता दीपनः पाचनो लेहः स्मृतिकारी कफापहः वातश्लेष्मज्वरहरत्रश्च
लक्षणमत्र शोधनः संधिपृष्टकटीपार्श्वप्रसूतिज्वरथापहः वर्णदोहं हणो वाजी करो प्राक्षावले।
हकः सहप्राक्षायाकः जातीफलविडंगानि चित्रकं तगरं तिलाः ताली संचंदनं शुंठी लघंगमुष
कुंविका कर्पूरश्च अनया धात्री मरिचं पिप्पली तुगाः एषामहसमाभागाश्चातुर्जतिक संयुताः पला
निसप्तभंगायाः सिता सर्वसमा मता चूर्णमितत्क्षयं कासं श्वासं च ग्रहणी गदं अरोचकं प्रतित्रपा
यंतथा चानलमंदताम् एतान्नो गान्निहं त्येव सह मिश्रा शानिर्यथा जातीफलाद्यं चूर्णं वालरोगा
धिकारोक्तैलं लाक्षादियोजयेत् अन्यंगे यक्ष्मिणो नित्यं स्रध्वेद्यो विशेषतः वासकस्य रस

भा.प्र.
१३८

रोधात् हवथोरपिधारणात् सदोषः तादृक् प्राणानिलस्यः संख्यामाह पंचकासां स्मृता
वातपित्तश्लेष्महतक्षयेः क्षयायोपेक्षिताः सर्वे वलिनश्चोत्तरोत्तरं क्षयाय राज्यक्षमणो पूर्वस्यमा
ह पूर्वस्यं मवेतेषां शूकपूणिगिलास्यता कएवेक एडुश्च नोज्यानामवरोधश्च जायते भोज्याना
मवरोधः कवलगिलने कंतयथा वातिकस्य रूपमाह हृत्स्वमूर्धोदिरपाश्च श्लीक्षामा
ननः क्षीणवलः स्वरोजा प्रशक्तवेगस्तु समीरणेन निन्नस्वरः कासतिष्ठुष्कमेव शंखोललाटे
कदेशः शुष्कं श्लेष्मादिरहितं पेत्तिकस्य रूपमाह उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषेरभ्यर्हितस्ति
कमुखस्तृषार्तः पित्तेन पीतानिवसेत्कट्टनिकासेत्सपांडुः परिदह्यमानः सप्पाण्डुः पांडुरोगयुक्तः
श्लेष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्तः कफपूणिदिहः अनकरु
कगोरवकंडुयुक्ताः कासेनृशंसां कफः कफेन प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मालितेन मुखे
नोयलक्षितः अनकरुक्कननकेरुक्कसुविर्यस्य काण्डुकण्डे एव क्षतकासस्य निदानपूर्वि

१३८

कांसंप्राप्तिमाह अतिअवायनाराध्वयुधारणमजनिग्रहेः रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहे
त् अश्वगजयोः निग्रहोदमनं लक्षणमाह सपूर्वकासतेशुष्कंततः क्षीवेत्सशोणितं कएवेनरु
जतात्पर्यविवक्षेनेव चोरसा पर्वनेदज्वरश्चासतृष्णावैश्वर्यपीडितः परावतश्चाकूजेत्कासवेगा
त्क्षतोद्धवात् कएवेनेत्युयलक्षणे तृतीया एव मुरसेति क्षयकासस्य निदानपूर्विकांसंप्राप्तिमा
ह विषमासाक्ष्यनोज्यातिअवायाधेग निग्रहात् घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेयोत्रयोमलाः
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदं घृणिनां विचिकित्सायुक्तानां लक्षणमाह सगात्रा
शूलज्वरदाहमोहान्प्राणक्षयंचोयलनेतसकासी शुष्कं विनिष्टीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो
रुधिरं सपूयं तं सर्वलिगं नृशडुश्चित्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदंति असाध्यसाध्ययाप्यलक्ष
णमाह इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः साध्यो बलवतां वास्यादाप्यस्त्वेवंदा
तोद्धवः एवंक्षतोद्धितः क्षीणानामसाध्यः बलवतां साध्यो वाप्यो वास्यात् नवो कदाचिन्मि

भा.प्र.
१४९

ध्वेसामपिपादगुणस्थितौ सिध्येतां क्षतजक्षयजोषादगुणस्थितौ संवेद्यसङ्गेषजसत्यरिचारक
युक्तस्यसदावुरस्यजातो स्थविराणांजराकासःसर्वोयाप्यःप्रकीर्तितः स्थविराणांजराकासः
वृक्षानांयःकासोभवतिसजराकाससंज्ञःसर्वएववातजादिरपियाप्यः त्रीत्यूर्वानसाधयेत्सा
ध्यानपथ्येर्थाप्यास्तुयाययेत् स्वल्पोऽपिकासानुपेक्षणीयोनभवति किंतु शीघ्रप्रतिकारणी
यइत्याह ज्वरारोचकहृत्लासस्वरनेदहयादयः भवंत्युपेक्षयायस्मान्नास्मान्त्वरयाजयेत् ।
अथकासस्यविकित्सा तत्रवातकासस्यविकित्सा वास्तुकोवायसीशाकंमूलकंसुनि
षमकं स्नेहास्त्रेलादयोमह्यादीरेचुरसगौडिकाः दधारनालाम्लफलंप्रसन्नायानमेव
च शस्यन्तेवातकासेषुस्याधम्ललवणानिच वायसीकाकमाची केवेयाइतिलोके सुनि
षमकं सुनुवारिइतिलोके शाकविशेषः चांगेरीसदृशचतुःपत्रासजलदेशोभवति चोय
तीइतिलोकेग्राभ्याभूयोदकेःशालियवगोधूमषष्टिकान् रसेमर्षात्मगुणानांयूषेवभिज्ञये

१५०

क्षिप्रंवातक्षेपमभवःक्षयः राजमृगांकोरसोराजयक्ष्माणि रसेंश्चर्वितमणौ शुद्धसूतंविधागंधंकुर्या
तबुल्वेनकजुलीम् तयोःसमंतीक्ष्णाचूर्णमर्दयेत्कन्यकाद्रवैः दियाममातयेगोलंताम्रयात्रेविधा
रयेत् आलाहैरंडपत्रेणस्याडुसंयामयुग्मतः धान्यराशौन्यसेत्यश्वादहोरात्रान्द्रवरेत् संवूर्णा
गालयेदस्त्रेसत्यवारितरंनवेत् त्रिकदुत्रिफलेलानिर्जातीफललवंगकैः नवभागोक्षितैरेतैः
समाधरसोनवेत् निष्कक्षयमितंनित्यंमधुनासहलेहयेत् अयमग्निरसोनप्ताकासक्षयहरः
परः अग्निरसश्चाङ्गधरे इतिराजयक्ष्माक्षतक्षयाधिकारः अथकासाधिकारः तत्रकासस्यनि
दानसंप्राप्तिपूर्वकंसामान्यलक्षणमाह धूमोपघाताप्रजसस्तथैवव्यायामस्तृप्तान्ननिषेवणञ्च
विमार्गगत्वाहपिनेज्जनस्यवेगावरोधाहवथोस्तथैव प्राणोद्यदानानुगतःप्रडष्टःसंनिन्नकास्य
स्वनतुल्यघोषः निरेतिवक्त्रात्सहसासदोषोमनीर्षिनिःकासइतिप्रदिष्टः धूमोपघाताद्भूमेन
कंठमलप्रविष्टेनकरावस्योपघातात् रजसःकंठप्रविष्टादेव । वेगावरोधात् मलादिवेगाव

भा.प्र.
१३८

रोधात् क्षवयोरपिधारणात् सद्योयः तादृकप्राणानिलस्यः संख्यामाह पंचकासांस्मृता
वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयेः क्षयायोपेक्षिताः सर्वे वलिनश्चोत्तरोत्तरं क्षयायराज्यक्षणे पूर्वस्यमा
ह पूर्वस्यमवेतेषां शूकपूर्णगिलास्यता कएवेकएड्मनेज्यानामवरोधश्चजायते भोज्याना
मवरोधः कवलगिलनेकंवयथा वातिकस्यस्यमाह हृच्छंखमूर्धोदिरपाश्वरलीक्षामा
ननः क्षीणवलः स्वरोजा प्रशक्तवेगस्तुसमीरणेन निन्नस्वरक्षासतिशुष्कमेव शंखोललाटे
कदेशः शुष्कंश्लेष्मादिरहितं येनिकस्यस्यमाह उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषेरभ्यर्हितस्ति
कमुखस्तृषार्तः पित्तेनपीतानिवमेत्कट्टनिकासेत्सपांडुः परिदह्यमानः सघाण्डुः पांडुरोगायुक्तः
श्लेष्मिकस्यस्यमाह प्रलिप्यमानेनमुखेनसीदनशिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः अनकरु
कगोरवकंडुयुक्ताः कासेद्भ्रंसांश्चकफः कफेन प्रलिप्यमानेनमुखेन श्लेष्मालिप्तेनमुखे
नोयलक्षितः अनकरुकननकेरुकरुचिर्यस्य कएकएडेएव क्षतकासस्यनिदानपूर्वि

१३८

कांसंप्राप्तिमाह अतिअवायनाराध्वयुक्षारयमजनिग्रहेः रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वाकासमावहे
त् अश्वगजयोः निग्रहोदमनं नक्षणमाह सपूर्वकासते शुष्कंततः क्षीवेत्सशोणितं कएनेनरु
जतात्यर्थविवक्षेनेवचोरसा पर्वनेदज्वरश्चासत्क्षनावेश्वर्यपीडितः परावतश्वाकूजेत्कासवेगा
क्षतोक्षवात् कएनेनेत्युयलक्षणेतृतीयाएवमुरसेति क्षयकासस्यनिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमा
ह विषमासाक्ष्यनेज्यातिअवायादेगनिग्रहात् घृणिनांशोचतांनृणांआपन्नैमेत्रयोमलाः
कुपिताः क्षयजंकासुकुर्युर्देहक्षयप्रदं घृणिनांविचिकित्सायुक्तानांलक्षणाह सगात्रा
शूलज्वरदाहमोहान्प्राणक्षयंचोयलनेतसकासी शुष्कंविनिधीवतिदुर्वलस्तुप्रक्षीणमांसो
रुधिरंसपूर्यं तंसर्वलिगंनृशुश्रित्यंविचिकित्तिज्ञाः क्षयजंवदंति असाध्यसाध्ययाप्यलक्ष
णमाह इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानांदेहनाशनः साध्योवलवतांवास्याद्याप्यस्त्वेवंक्षी
तोक्षवः एवक्षतोक्षितः क्षीणानामसाध्यः वलवतांसाध्योवाप्योवास्यात् नवोकरावित्ति

भा-प्र-
१४०

गीकर्कटशृंगीतुगाक्षीरीवंशलोचन सावेक्षोर्धिगुणा अथक्षयकासचिकित्सा चूर्णिकाकुमस
ष्टवासकरसनावितंवह्नन्वारान् मधुघृतसितोपलानिर्लिहक्षयकासरक्तपित्तहरं काकुमंचूर्ण
काकुमत्वचचूर्ण अथकासस्पसामान्याचिकित्सा ताम्रमानस्यकासेननासास्रवेस्वरेजडे
क्षवथोगंधनासेचधूमयानंप्रयोजयेत् मनःशिलाहमरिचंमांसीमुस्तेगुदेःपिवेत् धूमंयहंच
तस्यानुययश्चसगुदंयिवेत् एषकासान्पथकदंढं सर्वदोषसमुद्भवान् शतैरपिप्रयोगाणा
मसाध्यान्साधयेद्भवम् आलंहरितालं इंगुदमिहेषुत्रजीवकफलं बदरीदलमालिशंशि
लयाघर्मशोषितं तद्धूमयानंसक्षीरंमहाकासनिवारणं कंटकारोक्तःकाथःसकृलः
सर्वकासहा कंटकार्याःकणायश्चचूर्णसमधुकासहृत् लवंगजातीफलपिप्पलीनांभा
गान्प्रकल्पाक्षसमानमूर्धा पलाधमानंमरिचंप्रदेयंपलानिचत्वारिमहोषस्य सितासमस्ते
नसमाप्यचूर्णरोगानिमानाशुचलान्निहंति कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासामिमांश्च

१४०

हणीविकारान् समशर्करंचूर्णवटिकाया वत्सर्कसोमगगनेश्वरलोहताम्रगंधोविषमरिचं
कणहृल्लिलाश्च जातीफलंवरलवंगमरिचंतिक्षुवीजंसमंनिखनयेत्तवत्तुयश्चवस्त्रे पाक्यंच
कीलकजलेनतथाऽर्कैणसूक्ष्मंविमर्द्वरकाचवृटेनिदध्यान् चलंतदध्मयित्त्वनिषक
जनेति काथेनचार्द्रकरसेनजलेनवाद्यात् हंत्येषराजगदपीनसकासतंद्रासश्वासयांडुज
हलीमककंठरोगान् मय्याहनुश्चवणलोचनदत्तजिकारोगानयंभुटितिवाकुकवाकुरो
षान् प्रोक्तोहरेणहरवल्लनप्रार्थितेननासाप्रकासइतिविश्रुतनप्रधेयः नासाप्रकासर
सः कुनटीसेध्वं व्योषंविडंगामयहिगुनिः लेहःसाज्यमधुः कासश्वासहिक्कानिवारणः
हरितकीकणाशुंवीमरिचंगुडसंयुतं कासघ्नोमोदकःप्रोक्तःपरंवाहंप्रदीपनः कर्षः
कर्षाशयलंपलधयंस्यात्ततोर्ध्वंकर्षंच मरिचस्यपिप्पलीनांदाडिमगुडयावश्चकानां स
वैषधैरसाध्याःकासायेवेद्यनिर्मुक्ताः अपिपूयंछर्दयतांतेषामिदमोषधंयथ्यं कर्षंशो

भा.प्र.
१४१

उत्रकर्षद्वयं मरिचं कर्षमस्यसिप्यलीकर्षसंमिता अर्धकर्षोयवद्वारः कर्षयुगमंचदादि
मं एतच्चूर्णीकृतं युज्यादष्टकर्षगुडेन हि शालाप्रमाणं गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् अस्याः
प्रभावात्सर्वेषु कासायां त्येव संहर्य दाडिमं दाडिमफलवल्कलं आसं मरिचादिवटिका स
मूलयल्कलं कंटकाय्यस्तुलांततो दोणमितं जलं च हरीतकीनां शतमेकपात्रे विपाच्य कुर्या
च्चरणाम्बुशेषं तस्मिन् कषायेतनुवस्त्रफते हरीतकीभिः सहितो गुडस्य तुलां विनिक्षिप्य पचेत्सु
यकमेतत्समुत्तार्य सुशीतलेषु पलं पलं चापिकदुत्रयश्च तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य पलानिष
ट्पुष्परसस्य चापि विनिक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च प्रयज्यमानो विधिर्नैष ते हो यथा वलं चापि
यथानलं च वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्पत्तिदोषजातानपि च त्रिदोषं क्षतोद्भवंचक्षयजं च
कासं श्वासं च हन्यात्सहपीनसेन यक्ष्माणमेकादशरूपमुग्रं हरीतकीयं मृगुणोपदिष्टा पु
ष्परसः मधुचातुर्जातित्वगोलायननागकेसराः मृगुहरीतकी कंटकारी तुलां नीरदोणेयत्वा

१४१

दितान् ग्राम्यान्पोदकैः रसैरित्यन्वयः आत्मगुताके वाच इति लोके दशमूलीकृता कासश्वासहे
कारुर्जयहा यवागूर्दीयनीरुष्यावातरोगविनाशिनी रसः कर्कटकानां वा घृतमृष्टः सनागरः
वातकासप्रशमनः शृंगीमत्स्यस्य वायुनः अथ पित्तकासस्य चिकित्सा कंटकारी युग्मं दादावा
साकर्चूरचालकैः नागरेण च पिप्यत्याक्कयितं सलिलं पिबेत् शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकास
हरं परं अथ कफकासस्य चिकित्सा पिप्यलीकट्फलं शृंगीनाईतीतथोषणं कारवी
कंटकारी च सिद्धवारो यवानिका चित्रकोवासकश्चेयां कषायं विधिवत्कृतं कफकासवि
नाशाय विवेकसारजोयुतं पिप्यल्यादिकाथः अथ क्षतजकासचिकित्सा इक्षुचुवालिका
कायसमृडालोत्पलचंदनं मधुकं पिप्यलीप्राक्षालाक्षशृंगीशतावरी द्विगुणा च तुगाक्षी
रीसितासर्वचतुर्गुणा लिह्यात्तन्मधुसर्पिन्याक्षतकासनिहतये इक्षुवलिका इक्षुमेदं च
इति लोके पसंयक्षकाष्टं मृणालं विशंत्य लंकमलं चंदनमधुवलं चूर्णत्वात् शृ

भा. प्र.
१४२

त्राणिमुखादिवाहियन् सदोषवानाशुहिनस्त्यशून्यतस्तत्सुहिकेत्यभिधीयतेबुधैः वायुस्त्रसोदा
नःप्राणोबोधयः उदेति ऊर्ध्वयातिसखनःहि गितिशाब्दान् ऊर्ध्वगमनंविशिनहि यरुदित्वा
दिप्रिहन्शहोय्यस्ति दीर्घत्वविकल्पत् मुखादिति त्यतोयेयंचमी तेनयरुदित्वात्राणिमु
खमानीय आहियन्निस्सारयन्निवेत्यर्थः सवायुःदोषवान् दोषोऽत्रकफःतद्वान्दोषवानि
तियावेघोषोऽभ्यक्तध्वनितवान् वायुःकफेनानुगतइतिसंप्राप्तेः हिनस्तोतिहिकाएषोदरादित्वा
इयसिद्धिः हिगिति हिकायतिशाब्दंकरोतीतिवा पूर्वस्यमाह कंठोरसोर्गुरुत्वंचवदनस्यक
षायता हिकायांपूर्वरूपाणिकुक्षेराद्येएवच वदनस्यकषायतावातात् ननुकफान्माधु
र्यव्याधिप्रतावात् अन्नजायाःलक्षणमाह यानात्रैरतिसंयुक्तेःसहसायीदितोऽनिलः हिक
यत्पूर्वगोभूत्वातामिद्यादन्नजांमिषक अनिलःप्राणोवायुःयमलालिंगमाह विरेणयमले
वेगेर्याहिकासंप्रवर्तते कंपयंतीशिरोयीवंयमलांतांविनिर्द्दिशेत् क्षुजामाह विरुष्टकाले

१४२

यावेगेर्मंदैसमनिवर्तते क्षुप्तिकानामसाहिकाज्जुमलात्प्रधाविता विरुष्टकालेः विरेण ज्जुक
होरसोःसंधिः गर्भरामाह नामिप्रव्रज्याहिकाघोरगंभीरनादिनी अनेकोपप्रववर्तगंभीरा
नामसासृता अनेकोपप्रववतीवृक्षाज्वरादियुक्ता महतीमाह मम्मणियाडयंतीवसतया
प्रवर्तते महाहिकेतिसाज्ञेयासर्वगात्रप्रकंपिनी मम्मणिवस्तिहृदयशिरःप्रभृतिनि असा
ध्यत्वमाह आयम्यतेहिकतोयस्यदेहोदृष्टिश्चोर्ध्वप्राप्यतेनित्यमेव क्षीणोन्नदिदृष्टोतियश्चाते
मात्रतैद्यौवांत्योवर्जयेद्विकमानो आयम्यतेविस्तार्यतश्च तोदाविति आयम्यतइत्यादिनाते
त्यमेवेत्यत्रेनेकोहिकमानः क्षीणइत्यादिनागतिमात्रमित्यंतेनायरः तोद्यौअंत्यौच गंभीरया
महत्याचहिकमानोवर्जयेत् अयरंच अतिसंवितदोषस्यनक्तच्छेदकशस्यच व्याधिमिः
क्षीणदेहस्यवृद्धस्यातिव्यवायिनः आसांयासासमुत्पन्नाहिकाहंत्याशुजीवितं यमिकाच
प्रलायार्तिमोहितृषासमन्विता साध्यत्वमाह अक्षीणश्चाप्यदीनश्चस्थिरधाविप्रियश्चयः

भा.प्र.
१४३

तस्यसाधयितुंशक्यायमिकाहृत्यतोऽन्यथा अथहिकायाश्चिकित्सा यत्किञ्चित्कफवातघ्नमु
ल्लवातानुलोमनं भेषजंयानमन्नंवाहिकाभ्यासेषतद्वितम् हिकाभ्यासावुरेष्टैतैलाक्तेस्वेदइ
ष्यते कर्ध्वाधःशोधनंशक्तेकुर्वलेशमनंमत्तं प्राणावरोधतर्जुनविस्मापनशीतवारिपरिषेकैः
चित्रैःकष्याप्रयोगैःशमयेद्विकीमनोविघातेश्च हिकार्तस्यपयस्स्त्रागंहितंनागरसाधितं मधु
सोवर्चलोपेतंमातुलुंगरसंयिवेत् मधुकंमधुवसंयुक्तंपिप्पलीशर्करान्वितं नागरंगुडसंयुक्तं
हिकाघ्नंनावनत्रयं कलामलकशुंठीनांचूर्णमधुसितायुतं मुकुमुकुप्रयोक्तव्यंहिकास्वासे
षुतद्वितं चूर्णकणागौरिकयोस्सद्वौकृत्वावलेहयेत् प्रवालशरवक्षिफलाचूर्णमधुघृतयुतं
पिप्पलीगौरिकंचितिलेहोहिकानिवारणः नैयाल्यागोविषाणाघाकुश्यात्सर्जरसस्फव धूमं
कुशस्यवासाज्यंयिवेद्विकोपशान्तये नैयालीमनःशिला निर्धूमाङ्गारनिःक्षिप्तहियुमाष
रजोभवः हिकाःपंचापिहन्ताशुधूमःपीतो नसंशयः हरेण्णांकणानांवाकाथोहिंसुसम

१४३

कषायकं पादशेषं गृहीत्वाचतत्रचूर्णानिदापयेत् एथक्यलांशान्येतानिगुडीचीचथचित्रका
ः मुस्तंकर्कटशृंगीचअूषणंधन्वयासकं मार्करीरस्त्राशटीचैवशर्करायलविंशतिः प्रत्येकंचय
लान्यथोप्रदद्यात्घृततैलयोः यत्कंलेहत्वमानीयशीतेमधुयलाष्टकं चतुःपलंतुगाञ्जीर्याः
पिप्पलीचचतुःपला क्षित्वानिदध्यात्सुहृदेमृन्मयेभाजनेशुने लेहोयंहंतिहिकार्त्रिकासम्वा
सानशेषतः कंटकाप्यवलेहः इतिकासाधिकारः अथहिकाधिकारः तत्रहिकायाविप्रक
एनिदानमाह विदाहिगुरुविष्टंमिरुहानिष्यदिमोजनैः शीतपानाशनस्थानरजोधूमेस्तथा
निलैः व्यायामकर्मनाराध्ववेगाघातायतप्यणिः हिकाभ्यासश्चकासश्चनृणांसमुपजायते
अयतप्यणमनशानादि पूर्वस्त्यमाह कण्ठोरसोर्गुरुत्वंचवदनस्यकषायता हिकानाम्पू
र्वस्त्याणिकुक्षेरटोयएवच संप्राप्तिमाह वायुःकफेनानुगतःफट्टहिकाःकरोतिच अन्नजां
यमलांचुप्रागंभीरामहतीतथा सामान्यलक्षणमाह मुकुमुकुवायुरुदेतिसखनीयकक्षिहा

नः विद्वत्तस्याननोवदमूत्रवच्चविशीर्णवाक् दीनः प्रसृतं वास्यराविज्ञायते नृशं महाम्बा।
सोपसृष्टसुहिप्रमेवविपद्यते उद्धयमानवातः ऊर्ध्वनीयमानोवातोयस्यसः शब्दवत् सशब्दं यथा।
स्यात् कीदृकसशब्दस्तदोधपितुमाह मन्त्र्यमन्त्रव उच्चैः श्वसितीत्यन्वयः सन्नधः आनधः आना
हयुक्तइतियावत् ज्ञानं शास्त्रं विज्ञानं तदर्थं विनिश्चयः विशीर्णवाक् स्वलितवचनः दीनः
स्तानः मारकश्चायं महाम्बासः ऊर्ध्वश्वासमाह ऊर्ध्वश्वासितियोत्यर्थं नचप्रत्याहरत्यधः श्लेष्मा
स्तनमुखश्रोताः कुक्ष्याधवहार्दितः ऊर्ध्वदृष्टिर्विषयपदुविघ्नान्नाह इतस्ततः प्रमुह्यन्वेद।
नार्तश्च शुष्कास्योरतिपीडितः ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधः श्वासो निरुध्यते मुह्यतस्ताम्यतश्चो
र्ध्वश्वासस्तस्येव ह्यस्य न सर्वेषु श्वासेषु ध्वसनेपि अत्र प्रत्यर्थमिति विशेषः नचप्रत्याह
रत्यधः नश्वासमधः करोति श्लेष्मास्तनेत्यादि श्लेष्माणाम्प्रसृतं यन्मुखं श्रोतां सिचतेः कुक्षोयोगं
धवहस्तेनार्दितः विषयपद इतस्ततो विहृतं यथा स्यादेवं यत्पुन अधः श्वासो निरुध्यते श्वा

सोनाधः प्रवर्तत इत्यर्थः ऊर्ध्वश्वासस्यारिष्टलक्षणमाह मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतस्ताम्यतो सानि
प्राप्नुवतश्च ऊर्ध्वश्वासः अत्र न्प्राणान् हन्ति तस्यैवेति ननु मोहलानिरहितस्य छिन्नश्वासमा
ह यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः नवाश्वासिति दुःखार्तो मम छेदरुजादितः आ
नाहस्वेदमूर्च्छातिदिहमानेन वस्तिना विधुताहः परिहीणः श्वसन्नैके कलोचनः विचेताः य
रिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलयन्नरः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः सश्रीघ्रविजहात्यस्य न विच्छिन्नं सवि
च्छेदं सर्वप्राणेन यावद्वलेन मम छेदरुजादितः हृदयशिरच्छेदनवेदनया इव पीडितः दह्य
मानेन वस्तिना उपलक्षितः विधुताहः अश्रुपूर्णनेत्रः विचेताः उदिमचित्रः छिन्नश्वासेन
विच्छिन्नः सः यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः सन्नश्चिन्नश्वासेन विच्छिन्नः पी
डितो बोधव्य इत्यर्थः मारश्चायं छिन्नश्वासः तमकश्चासमाह प्रतिलोमं यदा वायुः श्रोतां सि
प्रतिपद्यते ग्रीवांशिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च करोति पीनसंतेन कण्ठे धुर्धुरकं तथा

भा.प्र.
१४५

अतीवतीव्रवेगं च प्राणप्रपीडकं प्रताप्यति सवेगेन त्रस्यते संनिरुध्यते प्रमोहं कासमानश्च
सगच्छति मुकुमुकुः श्लेष्मणामुच्यमानेन नृशंभवति कुः खितः तस्यैव च विमोहात्ते मुकुर्त्तलनते
सुखं तथा स्योर्ध्वं सते कएवः रुच्छाच्छक्रोति भाषितुं नवापि निजं लनते सयानः श्वासपीडितः
याश्चेतस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरताः आसीनो लनते सौख्यमुलं चैवानिनंदति अक्षिता
क्षोभलाटेन विद्यतामृशमार्तिमान् विरुष्कास्यो मुकुः श्वासो मुकुश्चैवावधम्यते मेघाम्बुशो
तप्रागवातेः श्लेष्मलेश्च विवर्धते सयाप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वास्यान्नवोत्पितः संगृह्यत्यथया
समुदीर्य वर्धयित्वा यीनसं नासास्त्रावन्ते न श्लेष्मणा धुर्धुरकं प्राणप्रपीडकं प्राणाधिष्ठा नह
दयप्रपीडकं प्रताप्यति तमसीव प्रविशति वेगेन श्वासवेगेन संनिरुध्यते निश्चेष्टो नवतीति च
क्रः संनिरुध्यते श्वास इति जैजुटः श्लेष्मणा अमुच्यमानेन सुखं सुखमिष उर्ध्वं सते व्यपिती न
वति शयानः शय्यानिहितः कुः अवगृह्णाति पीडयति उलं चैवानिनंदतीत्यनेन तमको वा

१४५

खितः हिक्का प्रशमनः श्रेष्ठो धन्यतरिव चोयथा चंद्रसरस्य बीजानि क्षिपेदष्टगुणे जले यदा मूले
मृदीयात्ततो वाससि गालयेत् हिक्कातिवेगविकलस्तज्जलं यत्नमात्रया पिवेत् पुन पुनश्चापि हिक्का
वरपं प्रशाम्यति चंद्रसरसः इति हिक्काधिकारः अथ श्वासाधिकारः तत्र निदानमाह येरेव
कारणोर्हिक्कादेहिनां संप्रवर्तते तेरेव वक्रनिः श्वासो व्याधिर्घोरं प्रजायते श्वासस्य नेदानाह म
होर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रमेदैस्तु पञ्चधा निद्यते समहा व्याधिः श्वास एको विशेषतः पूर्व रूपमा
ह प्रायूयज्ञस्य हृत्पीडाग्रलमाधान एव च आना होक्क वैरस्य शङ्खानिस्तोद एव च संप्राप्ति
माह यदा स्त्रोतांसि संरुध्यमास्तः कफपूर्वकः विष्वग्जति संरुद्धस्तदा स्वासान् करोति सः
स्त्रोतांसि प्राणोदकान्नवहानिकफपूर्वकः कफः पूर्वः प्रधानं यस्य सः विष्वग्जति सर्वतो
विभागान् याति संरुद्धः कफेन रुद्धमार्गः महाश्वासस्य लक्षणमाह उद्धूयमानवातो यः शब्द
वक्रः खितो नरः उच्चैः श्वसितिसन्नक्षो मत्तर्षमश्वा निशं प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्राजलोच्च

भा.प्र.
१४६

श्वासस्य चिकित्सा श्वासहिकातुरं प्रायः स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् युक्तेर्लवणतेलाभ्यां ते रस्य ग्रथे
तः कफः श्वासो विलयमायाति मारुतश्चोपशाम्यति स्निग्धं ज्ञात्वा ततश्चैनं नोजयेच्च रसोदनं
स्वरसंशृंगवे रस्य माहिकेन समन्वितं पाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिशपायकफापहं शृंगवे रमा
र्द्रकं ॥ प्रस्थं विना तक्रानामस्थिविना साधयेद्दजामूत्रे अपमवलेहो लीतो मधुसहितः श्वासका
सघ्नः दशमूली शटी रास्ना पिप्पली विष्वयोष्करेः शृंगीता मलकी माङ्गी गुडची नागराग्निमिः
यवागू विधिना सिद्धां कषायं वापि वेन्नरः श्वासहृद्ग्रहपाम्वाति हिक्कास्कासप्रशान्तये तामल
की भूम्या मलकी दशमूलस्य वा काथः योष्करेण ववृणितः श्वासकासप्रशमनः पाम्बुशूल
विनाशनः रंभाकुंद शिरीषाणां कुसुमं पिप्पली युतं पिष्ट्वा तंडुलतोयेन पीत्वा श्वासमपोहति
शृंगी महीषधकणाघनपुष्कराणां चूर्णं शटी मरिचयोश्च सिता विमिश्रं काथेन पीतममृताह
षयं च मूल्याः श्वासं ग्रहेण विनिहन्ति हि घोररूपं पद्ममूली तु सामान्या तित्ते देया कनीयसी

१४६

महती मारुते योज्या सैव देया कफे धिके कृष्णंडक शिफा चूर्णं पीतं कोलेन वारिणा शीघ्रं शमय
ति श्वासं कासं वापि सुदारुणं हरीतकी शतं युज्याद्यवानामाठकं तथा पलानि दशमूलस्य विंश
तिश्च नियोजयेत् वित्रकं पिप्पली मूलमयामार्गं शटी तथा कपिकच्छू शंखपुष्पी माङ्गी वार
ण पिप्पलीः वलापुष्करमूलं च यथग्नियलमात्रया यचेत्यच्चाठके नीरे यवेः स्विन्ने स्मृतं नये
त् तच्चाभ्याशतं दद्यात्काथे तस्मिन् विचक्षणः सप्यस्ति लाष्टपलकं द्विघेनुड तुला तथा यक्वा
लेहत्वमानीय सिद्धं दद्याद्यक एथकं लौघं च पिप्पली चूर्णं दद्यात्कुडवमात्रया हरीतकी ध
यं स्वादे तेन लेहेन नित्यशः क्षयं कासं स्वरं स्वासं हिक्का शेरिति पीनसान् ग्रहणीनाशयत्तेषां
लीपलितनाशनः बलवर्णकरः पुंसामवलेहो रसायनः विहितो गस्तिमुनिना सर्वरीगप्रणा
शनः अगस्ति हरीतक्यवलेहः हरिद्रां मरिचं प्राक्षां कणां रास्नां शटी गुडं कटुतेलं लिहन् हन्या
च्छ्वासान् ग्रहानपि शतं संगृह्य भाज्यं स्तु दशमूल्यास्तथा शतं शतं हरीतकीनां च यचेती

भा.प्र.
१४७

येवतुर्गुणे पादावशेषेतस्मिन्सुरसेवस्रनियोडिते आलोअचतुलांपूतांगुडस्यत्वनयाशतं
युनःयवेतुमृदमौयावल्हेहर्त्वेतितत् शीतेवमधुनस्तत्रषट्फलानिविनिक्षिपेत् विकट्टःत्रिसु
गंधंयपलमष्टंएथकएथक यवहारंकर्षयुगमसंचूर्ण्यप्रक्षिपेत्ततः मलयेदनयामेकांलेह
स्पर्धपलतथा आसंसुदारुणंहंतिकासंयश्चविधंतथा अशीस्यरोचकंगुलंशकमेदंक्षयं
तथा स्वरवर्णप्रदोद्येयजतरागेश्चदीपनः नाम्नामार्डीगुडःख्यातोनिषध्निःसकलेर्मतः
मार्डीगुडः रसोगंधोविषंवापिटंकणंघसनःशिला एतानिकर्षमात्राणिमस्त्विंचाष्टकर्षकं
कटुत्रयंकर्षयुगमंएथगात्रविनिक्षिपेत् रसःश्वासकुठोरोयंसर्वश्वासनिवारणः श्वासकुठ
रोरसः रसनागोनवेदेकोगन्धकोक्षिगुणोमतः त्रिभागापिप्पलीयाद्याचतुर्भागिहरीतकी वि
नीतकस्ययश्चस्युर्वासाषड्गुणितामता मार्डीसप्तगुणायाद्यासर्वचूर्णंप्रकल्पयेत् वधूलका
यमादायभावयेदेकविंशतिं विनीतकप्रमाणेनमधुनावटिकांकिरेत् एकैकोनक्षयेत्प्रातः

१४७

वातकफारब्धइतिबोध्यं उच्छ्रिताक्षःशून्याक्षः ललाटेनस्विद्यताउपलक्षितः अवधम्यतेगजार्ह
तस्येवसर्वगात्रंवास्पते तमकस्यैवपित्तानुबंधजनितक्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह ज्वरमूर्च्छा
परीतंतंविद्यात्प्रतमकंनिषक तमकस्यैवसनिदानंलक्षणान्नरमाह उदावर्तरजोजीर्णक्लित्त
कायनिरोधजः तमसावर्धतेऽत्यर्थंशीतैश्चाशुप्रशाम्यति मज्जतस्तमसीवास्पविद्यात्प्रतमकंवु
तम् क्षुद्रश्वासमाह रूक्षायासोऽहवःकोटिहृद्रौवातउदीरयन् क्षुद्रःश्वासोऽनसोत्यर्थऽऽखेनांग
प्रवाधकः हिनस्तिनचगत्राणिनचडःखोपथेतरे नचमोजनयानानांनिरुणद्युद्धितांगतिंनेदि
याणांव्यथांचापिकांविडत्यादयेदुजं ससाध्यउक्तोयत्तिनः।सर्वेवाव्यक्तलक्षणाः क्षुद्रःअल्प
निदानलिङ्गः उदीरयन् ऊर्ध्वगच्छन् डःखःडुःखप्रदःसर्वमहाश्वासादयोग्यि श्वासानांसा
ध्यत्वादिकमाह क्षुद्रःसाध्यनमस्तेषांनमकःकृच्छ्रायुच्यते त्रयःश्वासानसिध्यंतितमकोदुर्व
लस्यच कामंप्राणहरारोगावहवोननुतेतथा यथाश्वासश्चहिकाचहरतःप्राणमाश्रुवे अथ

भा.प्र.
१४८

सन्निपातेनाह सर्वात्मकेनवतिसर्वविकारसंपन्नं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरमेदमाहुः क्षयजमा
ह धूम्येतवाकक्षयकृतेक्षयमाप्नुयाच्चस्यादेशएवहतवाक्यरिवर्जनीयः वाकधूम्येत स
धूमेवनिःसरतिक्षयंवाप्नुयान् वागेव मेदोभवमाह अंतर्गलंस्वरमलक्ष्यपदंविरेणामे
दोन्वयाददतिदिग्धगलक्ष्यार्तः अंतर्गलं गलमध्यएवस्वरंवदति दिग्धगलःमेदसाम्ने
षण्णावालिगलःतृषार्तः मेदसोष्यमागविरोधात् असाध्यमाह क्षीणस्यचक्षुस्यकृ
शस्यवापिचिरोत्थितोपश्चसहोयजातः रमेदस्विनःसर्वसमुद्भवश्चस्वरामयोयोनससिद्धि
मेति क्षीणस्यक्षयरोगिणः कृशस्यःअपुष्टस्य अयस्वरमेदस्यचिकित्सा वातादिजनितस्वा
सकासमप्येप्रकीर्तिताः योगांस्तानत्रयुंजीतयथादोषं चिकित्सकः वातेसेलवणतेलं पित्रे
सर्पिःसमाहिकं कफेसत्तारकटुकंक्षौद्रं कवलद्रव्यते गलेतावुनिनिक्तायांदन्तमूलेषु
वाश्रितः तेननिष्कृष्यतेक्षेष्मास्वरश्चासुप्रसीदति आद्येकोलंजलंयेयंमुत्काष्टतगुडोद

१४८

नं क्षीरानुपानं पित्रोत्प्रेषियेत्सर्पिरतद्रितः पिप्पलीपिप्पलीमूलंमस्विंविश्वमेषजं विवेन्मूत्रे
णमतिमान्कफजेस्वरसंहयेव्याघ्रीस्वरसद्वियकंरास्त्रावाद्यालगोक्षुरव्योषैः सर्पिःस्वरोपघातं
निहन्त्रिकासंनुपञ्चविधं शुष्कद्रव्यमुयादायस्वरसानामसम्भवे वारिणपष्टगुणेसाध्यंग्राह्यं
दानुशेषितं स्वरसालानेचूर्णस्याठकमाठकमुदकस्पृश्याहंनधारिपयुषितमृदितंस्वरसम्प्रा
नेप्रयोक्तव्यं कणवकारीयतं चव्याम्लवेतसकटुत्रिकटिनिडीकतालीसजीरकतुगादहने
समांशं चूर्णगुडप्रमृदितं त्रिसुगंधियुक्तंवेष्टव्यं पीनसकफारुचिषुप्रशस्तम् चव्याद्व्यू
र्णं निदिग्धिकावुलायास्यातदर्धग्रंथिकस्पृश्व तदर्धंवित्रकस्यापिवशमूलचनत्समंजल
द्रोणद्वयेकार्थ्यगृह्णीयादावकंततः पूतेक्षियेतदर्धतुपुराणस्यगुडस्यच सर्वमेकत्रक
त्वावुलेहवत्साधुसाधयेत् अष्टोपलानिपिप्पल्यास्त्रिजातकयलतथा मस्विस्वयलंवेकं
सर्वमेकत्रचूर्णितं मधुनःकुडवंदत्वातदश्रीयाद्यथानलं निदिग्धिकावलेहोयंनिषग्नि

भा. प्र.
१४७

मुनिनिर्मितः स्वरभेदहरोमुख्यः प्रतिश्रयायहरस्तथा कासश्वासाग्निमांद्यादिगुल्ममेहगलप्रयान्
अनाहमूत्रकृच्छ्राणिहृन्मार्द्व्यर्बुदानिच निदिग्भिकावलेहः ब्राह्मीवचाभयावासापिप्पली
मधुसंयुता यस्यप्रयोगात्सताहाकिन्नरैः सहगायति वदरीयत्रकलंवाद्यतनृससैन्धवं
स्वरोपघातेकासेचलेहमेनंप्रयोजयेत् चक्रदत्तात् विनीतकफलंशुण्ठीसैधवंत्वक्समंस
मं गोमूत्रेणपिवेत्कर्षकिन्नरैः सहगायति जातीयत्रकणालजामावुलुङ्गफलमधु पलंलेहं
नवेन्नादः किन्नराधिकुणक्च देवदारुकणं व्योषशताकासैधकं निशा वचासैन्धवसिन्धू
त्यमूलं पेष्पसमंसमं कर्षैकं मधुसर्पिण्यामासस्य विदशालिहेत कणवशुद्धिर्नवन्नस्य कि
न्नरैः सहगायति इति स्वरभेदाधिकारः अथारोचकाधिकारः तत्रसनिदानमरोचकमा
ह वातादिनिश्शोकमया तिलोन्नकोधेर्मनोभाजनरूपान्धैः अरोचकाः स्युः परिहृष्ट
कषायस्रक्श्ममतोऽनिलेन अरोचकाः ननोजनेरुचिमुत्पादयन्ति इति अरोचकाः व्याधयः

१४७

श्वासकासनिवृत्तये रसेन्द्रवटिकारसरत्नसमुच्चये इति श्वासाधिकारः अथ स्वरभेदाधिका
रः तत्र स्वरभेदस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसं
क्षणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु स्रोतः सुतेस्वरवहेषु गताः प्रतिशंहन्त्युः स्वरं भवति चापि हि
षद्विधः सः अध्ययनमुच्चैर्वेदादिषावः अभिघातः कणादिदेशोल्लगुडादिभिः एतेरत्युच्चभा
षणादिभिश्चतुर्भिः संक्षणैरन्यैरपि निजैः दुष्टहेतुभिः स्रोतस्य सुश्रुतोक्तेषु चतुर्षु प्रतिशं
स्थितिहन्त्युः स्वरमितिलक्षणं सस्वरभेदः षड्विधः वातपित्तकफसन्निघातक्षयभेदोन्नवने
देः तत्र वातिकस्वरभेदिनो लक्षणमाह वातेन कलनयनाननमूत्रक्वचिन्नानेव दति
गर्दभवत्स्वरं च पित्तेनाह पित्तेन पीतनयनाननमूत्रक्वचिन्नानेव दति
गलदाहोऽत्र वचनसमय एव बोध्यः कफेनाह त्रयात् कफेन सततं कफरुचकणैः स्व
ल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् दिवा विशेषादिवा सूर्यरश्मिभिः कफस्य स्वह्नीभावात्

पंचवातजादिनेदेः वातिकस्य लक्षणमाह परिहृष्टदंतः अम्लमक्षणेनेव परिहृष्टादन्नायत्र
सः तथा च कषायवर्कः कषायरसवर्कयस्यसः पैत्रिकमाह कटुम्लमुलं विरसं च प्रतिपे
त्रेन विद्यान्नावर्णवर्कं कटुम्लमित्यादिना विद्यादित्यंतेन पैत्रिकस्य लक्षणं श्लेष्मिक
माह लवणं च वर्कं तथा मायुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यस्निग्धत्वदोर्गध्ययुतं कफेन पैच्छि
त्यं मुखस्यान्यत्र रेस्निग्धत्वं वहिः आर्गंतुजमाह अरोचकेशोकनयातिलोभकोधाद्यह
द्याशुचिर्गंधजे स्यात् स्वाभाविकं चास्य मथारुचिश्च त्रिदोषजने करसंभवे च कोधादित्या
दिशब्देनारुह्ययोरशानरूपयोर्ग्रहणं स्वाभाविकं अविहृतरसं त्रिदोषजमाह नेकर
सं अनेकरसमास्य स्यात् वातजादिनेदेन मुखे विकृतिमभिधायान्यदेशे विकृतिमाह
हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्तृदाहवोषकलंसकफप्रसेकं श्लेष्मात्मकं वक्ररु
जं वक्रमिश्च विद्याद्देगुणमोहजडतानिरयायरं च हृच्छूलपीडनयुतं हृदि शूलेन पीडनं

भा.प्र
१५०

तेनयुतं चोषःपार्श्वस्थिताग्निनेवसंतापःवक्रनिस्त्रिनिर्दोषैः वक्ररुजं उक्तवातादिरोगयुक्तं वैगुण्यं
मनसोव्याकुलत्वं जडता शून्यहृदयता अपरंचआगंतुजं भक्तदेषाभक्तच्छंदैचरकसुश्रुताभ्या
मरोचकत्वेनैवसंगृहीतो हृदभोजस्त्वेयांलक्षणाणिपृथगाह विनयित्वातुमनसादृष्टस्यद्वा
तुभोजनं देषमायातियोजञ्चुर्नक्तदेषःसञ्ज्यते कुपितस्यनयार्त्तस्यतथानक्तनिरोधतः यत्र
नान्नेनयेच्छदासोभक्तलब्धुच्यते अथारोचकस्यचिकित्सा भोजनान्नेसदापथ्यंलवणार्द्रक
भक्षणां रोचनंदीपनंषहेर्जिक्ताकंठविशोधनं लवणमत्रसैधवंशृंगवेररसंचापिमधुनास
हयोजयेत् अरुचिःश्वासकासघ्नंप्रतिश्यायकफापहं यक्ताम्लिकासिताशीतवारिणा
वस्त्रगालिता एलालवंगाकपूरमस्त्रिरेवधूलिता पानकस्यास्पगंडषंधारयित्वामुखे
मुकुः अरुचिनाशयत्येवपित्तप्रशमयेत्तथा अम्लिकापानकं सूक्ष्मेलाकेशरश्चैवत्व
क्यत्रंतालिसद्गुण एथ्वीकादाडिमंधान्यंजीरकचार्द्रकार्षिकं पिप्पलीपिप्पलीमूलकं १५०

चित्रकनागरं मरिचं दीप्यकं चैव वृक्षाम्लं चाम्लवेतसं अजमोदाश्वगन्धाच दधित्यं चेति कार्षिकं
प्रदेयमिह शुद्धाया अशर्करायाश्चतुःपलं चूर्णमग्निप्रसादात्परमं रुचि वर्धनं स्त्रीहानं कासम
शोषं सिन्धुसंशूलं वमिज्वरं निहन्निदीपयत्यग्निं वलवर्णप्रसादनम् वातानुलोमनं चूर्णकण्ठ
जिह्वाविशोधनं अगस्त्योदितमग्निप्रसादात्पञ्चूर्णम् राजिकाजीरकोन्मथोन्मथं हिंयुवनपारं
सैन्धवं दधिगोः सर्वं वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्यादुर्विरुद्धमा तक्रमेतज्जवे
त्सद्योरोचनं वन्निवर्धनं तक्रं तु गायं सम्पगावर्त्तितं दुग्धं निवर्धेदधिमाहिषं एकीकृत्य पटेष्टुष्टु
अशर्करया समं एलालवंगकपर्पूरमरिचैश्च समन्वितं नाम्नाशिरवैरिणीकुर्प्यादुर्विसकलवस्त्र
ना शिरवैरिणी देपलेदादिमादस्यैव देष्टव्यं पलत्रयं त्रिसुगंधिपलं चैकं चूर्णमिदं कत्रकारयेत्
तच्चूर्णमात्रयानुक्तमरोचकहरं परं दीपनं पाचनं च स्यात्पीनसंज्वरकासजित् दाडिमादिचूर्णं
लवङ्गकंकोलमुशीरचंदनं नतं सनीलोत्पलकलजीरकं जलं सकलागुरुभृंगकेशरं कणास

भा.प्र.
१५१

विश्वानलदंसहेलया वुषारजातीफलवंशरोचनासितार्द्धभागासकलंविचूर्णितं सुरोचनंतर्प्य
णमग्निदीपनंवलप्रदंरुष्यतमंविशेषजित् उरोविवंधंतमकंगलग्रहंसकासहिकारुक्वियत्स
पीनसं ग्रहाण्यतीसारमुरक्षतंवर्षातथाप्रमेहान्निखिलानिहन्ति कंकोलंफलंसुगंधविशेषः
नतंतगरं जलंवालकं भृंगंत्वग् नलदमुशीरंवुषारः कर्पूरः लवंगादिचूर्णं इत्यरोचका
धिकारः अथक्षर्द्यधिकारः तत्रछर्देर्विप्रकृष्टसंनिकृष्टनिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह
अतिप्रवेरतिस्निग्धैरहद्यैर्लवणैरपि अकालेचातिमाध्वैश्चतथासात्प्यैश्चनोजनेः आमा
द्रयात्तथोदेगादजीर्णात्किमिदोषतः नाप्यश्वायन्नसत्वायास्तथातिप्रतमश्चतः आमा
त् असम्यक्चकाप्रसात् अजीर्णात् यथास्थिताद्भुक्तात् आपन्नसत्वायाः प्राप्तगर्भायाः
उद्येदेभिः पृथक्सर्वैर्वीभत्सालोकनादिभिः वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्बुक्कमुक्कैश्चपतेवलात्
अन्यैर्वीभत्सैर्विस्तृतेर्हेतुभिः चणाकारिभिः अनिष्टप्रवणस्यर्शनदर्शनक्षणाग्राणैः ३

१५१

त्वेत्यपते ऊर्ध्वनीत्वा मुखवाहः क्रियते पूर्वस्य माह हृत्वा सोऽगारो धौ च प्रसेको लवणास्पता
देषो न्यायेन वनश्रवणीनां पूर्वलक्षणं चर्दः सामान्यं लक्षणमाह छादयन् नाननं वेगैर्दयन्नाम
ज्ञानैः निरुच्यते चर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः छादयन् पूरयन् अंगान् जनेः अंगान् देः
अर्दयन् अंगानि पीडयन् वक्त्रं प्रधावितः वक्त्रं प्रतिधावितः दोषः चर्दिरिति निरुच्यते वा
तजाया लक्षणमाह हृत्वा श्वपीडा मुखशोषशीर्षनाभ्यर्त्तिकासस्वरनेदतो देः उगारश्वा
प्रवलं सफेनं विच्छिन्नकलंतनुकं कषायं रुच्छ्रेण चाल्यं महता च वेगेनात्रेऽनिलाच्छर्च
यतीह दुर्गवं विच्छिन्नं विरलवेगं अल्पं प्रवृत्तं वा वातस्य प्रवृत्तानां वात् तनुकं अधनं अन्यं
स्तोकं महता वेगेन वृद्धवेगेन कषायं कषायरसे उः खंडः खमिव चर्दयति इति पित्तजा
माह मूर्च्छापिपासा मुखशोषमूर्द्धता ल्वहिसंतापतमो भ्रमार्तः पीतं नृशोखं हरितं चति
क्रं धूम्रं च पित्तेन वमेत्सदाहं कफजामाह तद्भास्यमाधुर्यं कफप्रत्येकसन्तोषनिद्रासुवे

ना. प्र।
१५२

गौरवार्तः स्निग्धघनं स्वाङ्ककादिशुक्लं सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेतु सत्रोषः वृत्तिः विदोषजामा
ह शूलाविपाकारुचिदाहृतलाम्बासप्रमोहप्रवलाग्रशक्ता छर्दिस्त्रिदोषालवणाम्लनीलं
सांजोत्तरक्तं वमतां नृणां स्यात् आगंतुजामाह असात्म्यजावक्तुमिजामजाव्वीनत्सजादो
हृदजावयाहि सायं वमीतांश्च विनावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैव पथोक्तमादौ एताः पञ्चाप्यागंतुज
त्वेनासाम्यादेकैकाः अतएव सा आगंतुजापंचमीतांश्च विनावयेत् अनुबंधयेत् उपद्रवा
नाह कासश्चासोज्वरस्तृणाहिका वैचित्त्यमेव च हृद्रोगस्तमकश्चैव शेषा छर्दिरुपद्रवाः
वैचित्त्यं विकृतचित्तत्वं तमकोऽत्र तमकः श्वासपदेनैव तमकारव्यस्यापि स्वासस्योक्तेः असा
ध्यंसाध्यं चारु ह्रीणस्य या छर्दि रतिप्रसक्ता सोपद्रवाशोणितयूययुक्ता सर्वद्रिकांतां प्रवदे
दसाध्यां साध्यां चिकित्सेनिरुपद्रवांश्च सर्वद्रिकामयूरपिच्छचंद्रिकाप्रभायुक्ता अथ छ
र्दश्चिकित्सा आमाशयोत्केशनवाहिसर्वच्छिद्यो मवालंधनमेव तस्मात् विधीयते मारु

१५२

तजां विनावुसंशोधनं वाकफपित्तहारि अत्र छर्दिशब्दः प्रयुक्तस्सवुराजीधूलीप्रभृतिशब्दवत्सा
धुः हन्यात् ह्रीरोदकं पीतं छर्दिम्यवनसंनवा मुमामलकपूषोवाससर्पिकससैधवः ह्रीरोदकं ।
नाशितस्य ह्रीरस्योदकं गुडवीत्रिफलानि वपयेत्तैः कथितं जलं पिवेन्मधुयुतं तेन छर्दिर्न स्पति
पित्तजा हरीतकीनां चूर्णं विलिख्यन्माक्षिकसंयुतं अधोमार्गीकृते दोषे छर्दिः शीघ्रं निवर्तते ।
विडंगत्रिफलाविष्णाचूर्णमधुयुतं जयेत् विडंगस्रवशुंठीनां चूर्णं वाकफजां वमिं स्रवं केवर्त्तिमु
स्तंगुडतजीशितिलोके पिष्ट्वासमीफलं लाजानशर्करां च यली न्मितान् दत्त्वा मधुपलं वा पिक्नु
डवं सलिलस्य च वाससागालितं पीतं हंति छर्दिं विदोषजां गुडचारवितं हस्त्रिहिमं मधुसमन्वितं
दुर्निवारामपि छर्दिं विदोषजनितां बलात् एलालवंगगजकेशरकोलमजुलाजप्रियंगुघनचंदनपि
प्यलीनां चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीळां च छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजातां एलादिचूर्णं
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्वपितं जले तज्जलं पानमात्रेण छर्दिं नृयति दुर्जयां पथ्यात्रिकटुधा

भा.प्र.
१५३

न्याकजीरकाणां रजो लिहन् मधुना वारयेच्छर्दि मरुचिं वत्रिदोषजां विल्वत्वचो गुड्या वाक्का
यः क्षोद्रेण संयुतः छर्दि विदोषजां हंति पर्यटः पित्तजां तथा आम्नास्थि विल्वनिर्घृहः पीतः सम
धुशर्करः निहन्त्याच्छर्दती सारो वेष्टानर इवाकृतिं निर्घृहः काथः जंघाम्रपल्लवशृतं लाजर
जः संयुतं शीतं शमयति मधुना युक्तं वमि मति सारं तथा त्रिमुग्रां वीनत्सजां हृद्यतमे रिष्टे दो
हृदजां फलेः लघुने रामजी छर्दि जयेत्सा तप्ये रसात्मजां कृमिहृद्गो गवदग्न्यादमिं कृमि समुद्र
वां तत्र तत्र यथा दोष क्रियां कुर्याच्चिकित्सकः इति छर्दि अधिकारः अथ तृष्णाधिकारः
तत्र तृष्णायानिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह नयप्रमान्यावलसंक्षयादा ऊर्ध्वं चितं पित्तविवर्ध
नेश्च पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नजनयेत्येयासां श्रोतः स्वयां वा हिषु हृषितं शोषे
अतदसंभवती हजंतोः तिस्रस्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तयान्यामसमुन्नावाच मुक्तो
न वा सप्तमिकेति तासां निबोधलिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु नराणां चितं स्वस्थानावसंचितं पित्तं स

वातं पित्र विवर्धनैः कन्दूलोष्णादिति कुपितं नयश्च मान्यां च तसंक्षया दुपवासादेश्च वातः कुपे
तः तद्वयं ऊर्ध्वं प्रसरन् विषमांजनयेत् न क्वे लंतालुन्येव हृषिते तृषामवति किंतु जलवाहि
स्रोतः स्वपि यत आह स्रोतः खित्यादिना नन्वत्र वक्रवचनं न युक्तं जतो जलवहे देस्तोतसी
मुश्रुतेनोक्ते उच्यते तयोरेवानेकप्रतानयोगाच्च दोषः अयां वाहिषु श्रोतः खिति जिक्वादे
प्युपलक्षणं यत आह चरकः रसवाहिनीश्च धमनीर्जिक्वाहृदयगलतालु क्रोमचसंशोष्यन्
णंदेहे कुरुतस्तलामतिवलोपितानिलाविव संख्यामाह तिस्र इत्यादि तृत्वायाः सामान्या
लक्षणमाह सततं यः पित्वे त्रयोयं नृतिमधिगच्छति मुहुः कांक्षति तोयं वृतं तृत्वा इति मादि
श्रोत वातजायाः लक्षणमाह क्षामास्पतामासुतसंनवायांतो दस्तथा शंसु शिरः सुचापि स्तो
तो निरोधो विरसं च वक्रं शीतानिरद्भिश्च विवृद्धिमेति शंसु शिरः सुच शंसु योः शिरसि च
स्रोतो निरोधः रसां वाहिनी धमनी निरोधः पित्तजामाह मूर्च्छन्निविदेष्ट विलापदाहस्ते

भा. प्र.
१५४

क्षणत्वं प्रततश्च शोषः शीतानि नंदा मुखवृत्तिकता च पितामिकायां परिधूयनं च विलापः प्रलापः
प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः शीतानि नंदा शीतेच्छा परिधूयनं कंठस्थ धूमनिर्गमिश्च
कफजामाह वाष्पावरोधात् कफसंघतो मोतुला वलासेन न वेन्नरस्य निद्रागुरुत्वं मधुरास्य
तावत्तया हितः शुष्यति वातिमात्रं अग्नौ जतराग्नौ कफसंघते स्वकारण कुपितेन कफेनो
परिच्छादिते वाष्पावरोधात् अग्नौ रूपावरोधात् अवसृजानलोष्मणं ब्रुवहस्रोतः शो
षणात् वलासेन कफेन नरस्य तृट्नवेत् नया तृष्णाया अहितः पीडितः शुष्यति कश्च शोभव
ति क्षतजामाह क्षतस्पर्शकश्चोणितनिर्गमान्या तृष्णा चतुर्थी क्षतजामता वृक्षतस्य शस्त्रा
दिक्षतयुक्तस्पर्शकपीज क्षयजामाह रसक्षयाद्याक्षयसंनवासातया निभूतसुनिशादि
नेषु पेयीयते नः ससुखं नयाति तां सन्निपातादिति के विदाङ्गः रसक्षयोक्तानि वलक्षणानि त
स्यामशोषेण निषगव्यवसेत् रसक्षये लक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि रसक्षये हृत्पीडा कं पशो

१५४

षःशून्यतातृष्णाचेति व्यवस्येतजानीयात् आमजामाह त्रिदोषलिङ्गामसमुपवाचहृच्छूलनि।
षीवनसादकर्त्री भुक्तोद्भवामाह स्निग्धं तथाम्लं लवणं च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति लवणं
चेति चकारात् कटुच उपसर्गाजामप्याह क्षीणस्वरः प्रताम्यन्दीनाननः संशुष्कहृदयगलता
लुः भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णासाशोषिणी कष्टा शोषिणी धातुशोषिणी उपसर्गात् नाह ज्व
रोमोहः क्षयः श्वासोवाधिर्यकासमेव च वहिर्निर्गतजिह्वात्वं सप्तैते तदुपद्रवाः तद्युक्ताया अ
रिष्टत्वं चाह ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानां सर्वास्त्वतिप्रसक्तारोगकृशाणां वमिप्र
शक्तानां घोरोपद्रवयुक्ता तृष्णाभारणाय विज्ञेया आदिशद्वा दती सारादीनि ग्रहणं अतिप्रस
क्ताः निरंतरा घोरोपद्रवयुक्ताः अतीव मुरवशोषादियुक्ताः अथ तृष्णायाश्चिकित्सा वातघ्न
मन्नपानं मृदुलघुशीतं च वाततृष्णायां तृष्णायां यवनोत्थायां सगुडं दधिशस्यते स्वाशुतिकं द्र
वंशीतिपित्तं तृष्णापहं परं मुस्तायर्पटको दीव्यचक्ररम्योशीरचंदनेः मृतं शीतं जलं दद्यात्

भा. प्र.
१५५

इहाहज्वरशान्तये छत्राधान्याकं कश्चिद्वर्त्रीचदद्यात् चंदनमत्रधवलंतस्यातिवृष्टाहरत्वात्
शृतम् अर्घ्यकमत्रकर्त्तव्यं षडङ्गुपानीयं लाजोदकं मधुपुतं शीतं गुडविमर्हितं काशमरीचक
रायुकं पिवेत् तृष्णादितो नरः आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चाद्रमेव स्यात् तेन पियासाशाम्पतिदा
हस्यसोप्रोपिदेहिनां नियतं तेनोष्णकालेन लार्द्रधारणमप्युपमेवेत्युक्तमभवति गोक्षनीक्षुरसः ।
हीरयष्टीमधुमधूत्यलेः नियतं नासिकापीतेः तृष्णाशाम्पतिदारुणा वैशद्यं जनयत्यास्ये संदृष्ट्या
तिमुखे जलं तृष्णादाहप्रशामनं मधुगारादुषधारणं जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्धनि दापयेत्
केशरं मातुलुंगस्य घृतसंघवसंयुतं दाडिमं वदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकं पिष्ट्वा मूर्धनि लेपयेत्
पियासादाहनाशनः अरुणचंदनचंदनवालकं नलदपद्मकतुल्यकृतं तांशकं शिरसि लेप
नमादधतां नृणां तदुपयात्युपशाम्य मन्त्रं सयम् वारिशीतं मधुपुतमाकं वा वापियासितं पाय
येद्वामयेच्चायनेन तृष्णाप्रशाम्यति प्रातः सशर्करः ये यो हि मोधान्याकं संभवः जयेत् तृष्णां तथा

१५५

दाहंभवेत्त्रोतोविशोधनं आमलंकमलंकुसुंलाजाचषट्रोहकं एतच्चूर्णस्यमधुनागुटिकांधारयेन्मु
खे तृणाप्रच्छादंतेषांमुखशोषंचदरुणां कवावचीनीवीजानितदितानितथाकुर्वति अनुभूतमि
दं क्षतोद्गवांरुग्विनिवारणेनजयेक्षतानामसृजश्चपातेः क्षयोत्थितांक्षीरजलंनिहन्यान्मांसोदकं
वामधुकोदकंवा आमोद्गवांवित्त्वववायुतानांजयेत्कषायैरथदीपनानां गुर्वन्नजामुल्लिखि
नेर्जयेच्चक्षयंविनासर्वकृतांचतृणां उल्लिखनेःलेखनद्रव्यैः स्निग्धैर्नेमुक्तेयातृलास्यातांमुञ्च
मुनाशमयेत् अतिरोगदुर्वलानांतृणांश्रामयेन्नृणामिहाशुपयः पयोन्नद्रव्यं मूर्च्छाक्षिर्हितया
नाहस्वीमद्यन्त्राकर्षिताः पिवेयुःशतित्वंतोयंरक्तपित्तेमदात्स्ये सात्त्व्यान्नयाननेषज्येस्तृणां
तस्यजयेत्युनः तस्यांजितायामन्योपिआधिःशक्यश्चिकित्सितुं तृष्णान्पूर्वमियक्षीणोमलमे
तज्जलयदि मरणंदीर्घरोगंचप्राप्नुयात्वरितन्नरः तृषितोमोहमायातिमोहाद्याणान्विमुंचति
तस्मात्सर्वास्ववस्थासुनक्तविदारिवर्जयेत् अन्नेनापिदिनाजंतुःप्राणाभारयतेचिरं तोयाना

भा.प्र
१५६

वात्पियासार्तः क्षणात्प्राणेर्विमुच्यते अत्ररसालापिहिता इतितलाधिकारः अथमूर्च्छाधिकारः
तत्रमूर्च्छापानिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह क्षीणस्य वक्रदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः वेगाघातादनी
घातादीनसत्वस्य वायुनः करणायतनेषु ग्रीवाद्येष्वन्यंतरेषु च निविशंते यदा दोषास्तदा मूर्च्छा
निमानवाः वक्रदोषस्य अधिकदोषस्य न त्वनेकदोषस्य तदा मूर्च्छा विदोषजे वस्यात् तथैवा
सुकोदोषः तत्र एव कदोषजानां मूर्च्छानां वक्ष्यमाणत्वात् वेगाघातात् मलादेः अनिघाता
त् लगुडादिनाहीनसत्वस्य स्वप्नसत्वगुणस्य अर्थादधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छापित्रतमः
प्रायेति करणायतनेषु करणमनस्तस्यायतनेषु स्थानेषु बाह्येषु कर्मेन्द्रियेषु अन्यत्रेषु
बुद्धीन्द्रियेषु पूर्वस्य माह तृतीयादौ नानां प्राणिनां सत्तादौ र्वल्यमेव च सर्वासां पूर्वस्याणि
यथास्वं च विभावयेत् सत्तादौ र्वल्यमसम्यक्ज्ञानं सर्वासां पूर्वस्याणितियादत्रयेण छेदः
तां च मूर्च्छापिथास्वं न प्रवातादिनेदेन विभावयेत् ज्ञानीयादित्यर्थः अत्ररूपवस्थायान्तरु

१५६

पूर्वस्यावस्थायां सामान्यलक्षणमाह संज्ञावहासुनाडीषुमिहितास्वनिलादिभिः तमोभ्युपेतिस
हसासुखदुःखव्यपोहकृत् सुखदुःखव्यपोहाच्चनरः पततिकाष्टवत् मोहोमूर्च्छेतितंप्राहंषद्भि
धासाप्रकीर्तिता तमोगुणः अज्ञानहेतुः अभ्युपेतिसागच्छति दुःखासुखव्यपोहकृत् सुखदुः
खज्ञाननाशकरं नष्टसुखदुःखज्ञानेनरः काष्टवत्यतति तेनयोमोहोमूर्च्छेतितंप्राहुरित्यन्व
यः मूर्च्छायामूर्च्छायोपिपर्यायः तदुक्तं संज्ञोपघातोमूर्च्छायोमूर्च्छस्यान्मूर्च्छनंतथा कश्च
लंप्रलयोमोहः संन्यासस्तुमृतोयमइतिषडपिमूर्च्छाविचरणेति वातादिसिः शोणितेनमद्येनच
विभेदेणच षड्व्येतासुपिज्ञंतुप्रभुत्वेनावतिष्ठते यतउक्तं मूर्च्छापित्ततमः प्रायेति तत्रवातिकं
मूर्च्छायिमाह नीलंवायुदिवाक्कुक्षमाकाशमथवाऽरुणं यशंस्तमः प्रविशतिशीघ्रंचप्रातीवु
ध्यते वेपथुश्चाङ्गागर्हश्चप्रपीडाहृदयस्यच कार्श्येऽपावारुणच्छायामूर्च्छायैवातसंज्ञवे नील
वर्णकलंकजलान्नं अरुणंअव्यक्तंरामं तमः प्रविशतिमूर्च्छाति अपावारुणच्छायागात्रस्ययेति

भा.प्र.
१५७

कमल रक्तहरितवर्णवाविवयत्पीतमथापि वा पश्यंस्तमःप्रविशतिसस्वेदःप्रतिबुध्यते सविपा
सःससंतापोरक्तपित्तकुलेक्षणः सम्भिन्नवर्चाःपीतानोमूर्च्छापिपित्तसंनवे श्लेष्मिकमाह मेघ
संकाशमाकासंतमोनिर्वर्धनेर्हतं पश्यंस्तमःप्रविशतिचिरम्बुप्रतिबुध्यते गुरुनिःप्रवृत्तेरगौर्य
येवार्देणवर्मणा सप्रसेकःसहस्रासोमूर्च्छापिकफसंनवे मेघसंकाशंशुभ्रमेघसंकाशमित्य
र्थः यतःआहसुश्रुतः कफेनपश्येद्रूपाणिश्वेताभ्रप्रतिमानितु घनेः निविडैस्तमोनिःगुरुनिरं
गैरुपलक्षितःमूर्च्छयः षड्विधःसुश्रुतेन चरकस्तुसान्निपातिकमपिमूर्च्छयमाह सर्वाह
तिःसन्निपातादयस्मारद्रवागतः सजंतुंपातयत्याशु विनावीनत्सर्वेष्टितैः अपस्मारद्रवतेनमह
तानिघातेनपततिचिरेणप्रतिबुध्यते तर्हितयोःकोमेदइत्यत आह सान्निपातिकोमूर्च्छयःवि
नावीनत्सर्वेष्टितैः केनवमनदंतघटनाद्विविक्त्यानिर्विनायातयति रक्तजायामूर्च्छयानि
दानमाह दृष्टिव्यमस्तमोरूपंरक्तगंधस्तदन्वयः तस्माद्रक्तस्यगन्धेनमूर्च्छतिभुविमानवाः

तमो रूपं तमो वक्रुलं मानवाश्च पेतामस्याः ननु सा त्विकाराजसाश्च अत्रैकेवदंतिनेषा युक्तिः समीची
ना तर्हि चंपकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत तत्रापि गंधस्य पार्थिवत्वात् यत आह द्रव्यस्वभाव इत्ये
केयदृष्ट्यापि विमुह्यति अत्राह भोजः दर्शनादसृजस्तज्ज्ञानध्वेव प्रमुह्यति रक्तेन मूर्च्छितस्य ल
क्षणमाह स्वध्वांगदृष्टिस्त्वसृजामूढोच्छासश्च मूर्च्छितः मद्यज विमज्जयो मूर्च्छयोर्निदानमाह गुण
स्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः तएव तस्मान्नान्या तु मोहोऽस्या तापयेरितो ये गुणां लघुरू
क्षाशु विशादय वापि तीक्ष्णविकाषि मूढोच्छानिर्देशपरसत्वादयः तेषां दोषव्यवस्थाः तीव्राश्च
सन्ति तएव गुणाः विषमद्ययोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः तत्रापि नेदः मद्ये तीव्रतराः विषे तीव्रत
माः यत उक्तं तंत्रान्तरे विषस्य ये गुणाः प्रोक्ता सन्ति यात प्रकोपणाः तएव मद्ये दृश्यंते विषे
तुवल कतराः इति मद्यजायाः मूर्च्छायाः लक्षणमाह मद्येन प्रलयं शोतेन च विभ्रांतमानसः ।
गात्राणि विहित्य न भूमीजराया वृद्धया तितत नष्टविभ्रांतमानसः नष्टसर्वथा स्मृतिहीनं विभ्रां

भा. प्र.
१५८

तं रजोसर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः जरां जीर्णतां तत्तमद्यं विषयाया लक्षणमाह वेपथुः स्वप्नत-
लाः स्युः तमश्च विषमूर्च्छिते वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषयलक्षणं विषयमूलकं दफलपत्र-
हीरादिनेदनिन्नस्य यथास्वं लक्षणमुक्तं सोऽश्रुते कल्पस्यानेतल्लक्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदि-
तव्यं ननु संज्ञानाशेन साधयति मूर्च्छा भ्रम तद्वादीनां कोने दइत्यत आह मूर्च्छा पित्ततमः प्रा-
यः रजः पित्तानिलाहमः तमो वातकफाक्षान्निप्रालेखतमो न वा रजः पित्तानिलाहम इति
नात्र समुच्चयः केवलपित्तज्वरे भ्रमस्योक्तत्वात् भ्रमश्च काष्ठस्यैव भ्रमवस्तुज्ञानं स्वदेह-
स्य भ्रमतः इव ज्ञानं च तद्राया लक्षणमाह इन्द्रियार्थेष्वसंविन्निर्गोरवं ज्ञानं लक्ष्मः निद्रा-
स्यैव यस्येति तस्य तद्राविनिर्दिशेत् इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजने येषु तेषु अर्थादिष्वेषु असं-
विन्निः असम्यग्ज्ञानं इति इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि निद्रायां प्रबुद्धस्य लक्ष्मणाभावस्तद्रायां पुत्र-
बोधितस्यापि लक्ष्म इत्यनयोर्नेदः लक्ष्मस्य लक्षणमाह यो नायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवा-

वर्जितः क्लमस्स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च अर्थप्र
योजनं विषयग्रहणं तस्य प्रवाधकः आवृत्येन निप्राप्त एवमाह यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्ल
मान्विताः विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः क्लान्ते सान्ते आत इति यावत् कर्मात्मानः इ
न्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च क्लमान्विताः आताः संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षण
माह वाग्देहमनसां चेशामाक्षिप्यातिवला मलाः संन्यस्यं त्यक्त्वा जंतुं प्राणायतनमाश्रिताः सना
संन्याससंन्यस्तः काष्ठीमृतो मृतो यमः प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्ता सद्यः फलां क्रियां आहि
प्यविनाशपसंन्यस्यंति मूर्च्छयंति प्राणायतनं हृदयं संन्यस्तः मूर्च्छितः काष्ठीमृतः क्रियार
हितः अतएव मृतो यम इति सद्यः फलां क्रियां सूचीव्यधनां जनावपीडनकपिकच्छूष
णवृश्चिकादिदंशनादिरूपां संन्यासस्य मूर्च्छातो नेदमाह दोषेषु मदमूर्च्छायागतवेगेषु दे
हिनां श्वषमप्युपशाम्य त्रिसंन्यासो नौषधेर्विना मदमूर्च्छायामदः अप्रवृद्ध उन्मादः मूर्च्छायाः

भा.प्र.
१५७

मूच्छादिष्वेषुगतवेगेषुशास्त्रवेगेषुस्वयमुपशाम्यन्ति सन्यासस्तुचिकित्साचिनानोपशाम्यतीतिने
दः अथमूच्छादिष्विकित्सा सेकावगाहामणयः सहाराः शीताः प्रदेहव्यजनानिलाश्च शीता
निपातानिचगांधवंतिसर्वासुमूच्छास्विनिवारितानि मणयश्च कान्तादयः हाराः मुक्तादिहाराः
शीताप्रदेहाः सकर्पूरस्वन्दनाद्यनुलेपनानि सितामलकादिपानकानिगन्धवन्निकर्पूरादिसु
गन्धवन्निसर्वासुमूच्छास्विनिवारितानि अस्यायमभिप्रायः सेकादीन्यन्यासुमूच्छासुहितान्ये
वकिंतुवातश्लेष्मजास्वपिमूच्छासु अनिवारितानि तत्रापिपित्तस्यप्राधान्यात् सिताप्रिया
लेक्षुरससुतानिप्राक्षामधूकस्वरसान्वितानि खजूरकाश्मर्यरसेः सुतानिसिद्धानिसर्पोषि
चजीवनानि सिद्धानिवर्गोमधुरेययांसिसदाडिमाजांगलजारसाश्च तथायवालोहितशालया
श्चमूच्छासुपथ्याः ससतीनमुक्ताः सतीनः कलायः कोलमज्जोषणोशरिक्केशरंशीतधारिण
पीतमूच्छाजियेलीहाकलावामधुसंयुता इतिनतोयेनविश्रामृणालंकृष्णं चयथ्यामधुनचलिषात् १५७

कुप्यच्चिनासावदनाचरो धंहीरं पिवेदाप्यथमानुषीणां प्राक्षासितादाडिमलाजवंतिकल्हारनी
लोत्पलयययंति पिवेत्कयायानिचरीतलानिपित्तज्वरेयानिचयापयंति शिरीषबीजगोमूत्र
रुक्षामरिचसेन्धवेः अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसो न शिलावर्चेः अन्यच्च अञ्जनं सम्यगा रक्ष्यं म
धुसिंधुशिलोषणैः प्रमोहो हि न वृत्तिभाषितं निषजाम्बुरैः शिला म नः शिला ऊषणं मरिचं म
धूकसारसिन्धूत्यवबोधका कणाः समाः श्लक्ष्णां पिष्ट्वा भस्मानस्यं कुप्यत्सिन्धुना प्रबोधकं अ
थ रक्तजादीनां मूर्च्छां चिकित्सा रक्तजाया नु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः मद्यजानां पे
वे नमद्यं निद्रां सेवेत वासुखं विषजानां विषधानि नेषजानि प्रयेजयेत् अथ सन्यासचिकित्सा
प्रभूतदोषस्तमसोतिरेकात्संमूर्च्छितो नेव विबुध्यते यः सन्यस्तसंज्ञस्स हि दुश्चिकित्सो नरो नि
षजिः परिकीर्तितो सौ यथा मलोर्ध्वसलिले निषिक्तं समुद्धरेदा स्वविलीनमेव तद्वच्चिकि
त्सेत्वरयानिषक्तं सस्वेदनं मृत्युवसं प्रयातम् अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ३५

भा.प्र
१६०

चीनिस्तोदनंशस्तदाहपीडानखातरे लुंचनंकेशलोमांवादत्तैर्दशनमेवच आत्मगुप्तावधर्ष
अहितस्तस्यप्रबोधने अवपीडः कल्कीकृतौषधरसस्यनासापुटेदानं तस्यसम्यस्तस्य अ
थमूर्च्छायांरसाः कणाप्रधुयुतंसूतंमूर्च्छायांप्राशयेन्निषक् शीतसेकावगाहादीन्सर्वकि
पीडनंहतात् सूतंमारितं ताम्रचूर्णंसिमंशीरंकेशरंशीतवारिणा पीतंमूर्च्छाद्रुतंहन्याद्वह
मिद्राशनिर्यथा ताम्रचूर्णमारितताम्रचूर्णं अथअमस्यचिकित्सा पिवेद्दुरालनाकाथंसह
तंअमशांतये पथ्याकाथेनसंसिद्धंघृतंधात्रीरसेनवा सुरागीकृष्णाशताक्षानासाभयानां
पलंपलं गुडस्यषड्वलान्येषागुटिकाअमनाशिनी ताम्रंदुरालनाकाथेःपीत्स्वुघृतसंयुतं
निवारयेद्भ्रमंशीघ्रंतयथाशंभुनाषितं अथतद्रायाअतिनिद्रायाश्चिकित्सा तुरंगलाला
लवणोत्तमेन्दुमनःशिलामागधिकामधूनि नियोज्यतान्यद्विणिनिश्चितद्राकतद्रांसनिष्ठां
विनिवारयन्नि इन्दुःकर्पूरःसैधवंश्वेतमरिचंसर्षपःकुष्ठमेवच वस्तमूत्रेणसंपिष्टंनस्यं

१६०

तद्भानिवारणं श्वेतमरिचं शिबुवीजं शुंठीकणागस्तिरसोषणानिनस्येन तद्भविजयो ल्वणानि
क्षुद्रामृतायौष्करनागराणि मार्गीशिवान्यांकायितानियानात् शिवाहरीतकी इति मूल्छाभिः
मन्त्रिभ्रातृशसन्धासाधिकारः अथ मदात्मयाधिकारः तत्र मदस्य स्वभावमाह मद्यं स्वभाव
तः प्राज्ञैर्यथैवान्नं तथा स्मृतं अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतं युक्तेर्महिमानमाह
प्राणः प्राणव्रतामन्नं तदयुक्त्यानिहत्य शून्यं विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनं विधिना
मात्रया काले हिते रन्नेर्यथावलं प्रहृष्टोयः पिवेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं तथा तत्र विधिर्यथा कृतं
तः शारीरसंस्कारः शुचिरुन्नमगन्धवान् उद्दामां धिनिस्फूर्तिर्मर्दुनिर्वसने हृतः विक्लि
विविधः स्रग्वीरत्नानरणभूषितः सानन्दः सावधानश्च पिवेन्मद्यं शनैः शनैः देशो यथा
उपवनेषु सुरनि सुरंगसु मनःसमूहमनोरमेयु मञ्जुगुंज नमधुकरनिकरेषु वृजत्कलकंठेषु
सुरनिशि शिरमधुरसमीरणेषु मंदिरेषु सुधाशुभ्रेषु सुधूपधूपितेषु सयधाने सुसंस्तर्पिते विहि

भा. प्र.
१६१

तेशयनाशने उपविष्टोऽथवातिर्यग्मृशंहृष्टः सुगंधिवेत् सौवर्णे रजिते पात्रैः पिवेन्मणिमये र
पि रूपयोवनमता निर्वह्ना निर्विशेषतः वस्त्राभरणमात्यैस्तु नूयिता निर्यथर्तुकेः दीपमा
नं मृगाक्षीभिः पिवेन्मद्यं मुदन्वितः मात्रयेति मात्रातत्राचरे कथिता शुद्धकायः पिवेन्मद्यं सो
पदं शोपलदयं मध्यान्हे दिगुणं तच्च सुस्निग्धं नक्षयेदनु प्रदोषेष्टपलं तदन्मात्रा मद्यरसायने अ
नेन विधिना सेव्यं मद्यं नित्यमतं द्रितैः शुद्धकायः उत्सृष्टमलमूत्रः पलदयं पारिशेष्यात्पूर्वन्हे
बोद्धव्यं अतद्रितैः मात्रायां सावधानेः अन्ये त्वज्जः बुद्ध्यादयोगुणायावदुल्लसंति निरत्ययाः सा
त्रेयं विहिता मद्यपानेऽन्यारोगजनमने कालशति यस्मिन्काले यादृशं मद्यमुचितं तस्मिन्तादृशं
पेयं यथा ग्रीष्मे शीतमधुरं माध्वीकादि शीतेऽस्रतीक्ष्णं गोदिकयेष्टिकादि हितैरन्नेरिति मा
द्यानुकूलेर्विविधेः फलेर्वर्णमनोहरेः सुगंधैर्लवणे हृद्यैर्नृष्टैर्मंसैर्पृथक्कविधेः स्निग्धैरन्ने
श्च नक्षैश्च सह मद्यं पिवेन्नरः अन्नेः सिद्धैरोदनपर्पट्यादिभिर्नक्षैर्लडुकफेनिकादिभिः अ

१६१

न्यंगोत्सादनस्नानवासोधूपानुलेयनेः स्निग्धोष्णैस्तादृशैरनैर्वतिप्रकृतिकःपिवेत शीतोपा
चारेर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलेः पलेरनैः सहनरः पित्तप्रकृतिकःपिवेत श्लेष्मिकोजांगलेर्मा
सैर्मरिचैर्मदिरांपिवेत प्राकपिवेतश्लेष्मिकोमद्यनुक्तस्योपरिपैतिकः वातिकस्तुपिवेन्मद्यंस
मदोषोयथेच्छति वातिकस्तुपिवेन्मद्यंप्रायोगोडिकपैष्टिकं कफपित्तात्मकोयस्तुमाषीकं
माधवंपिवेत विधिर्वसुमतामेषकथितश्चरकादिभिः यथोपपन्निकंवापिपिवेन्मद्यंहिमा
त्रया मद्यस्यगुणमाह रसवातादिमार्गाणांसत्वबुद्धिद्रियात्मनां प्रधानस्यौजसश्चैवहृदयं
स्थानमुच्यते मद्यंहृदयमाविशपस्वगुणैरोजसोगुणान् दशानिर्दशसंदोभ्यवेतो न्यतिवि
क्रिया लघूक्षस्सूक्ष्मतीक्ष्णाम्लव्यायाशुकरंतथा सूक्ष्मविकाषिविघ्नादमद्यंदशगुणंस्म
तं गुरुशीतमधुस्निग्धंसांद्रंस्वादुस्थिरंतथा प्रसन्नं पिच्छिलं सूक्ष्ममोजोदशगुणंस्मतं गौर
वंलाघवाच्छेत्यमोक्ष्यादम्लस्वभावतः माधुर्यमार्दवंतैक्ष्णव्यसादंवास्तुभावनात् रोक्ष्या

भा. प्र.
१६२

नि

त्वेहं व्यवापित्वा स्थिरत्वसूक्ष्मतामपि विकारविनावात्येच्छित्वं वैशद्यात्सांप्रतांतथा सोक्ष्म्यान्मद्यं
निहस्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् सत्वं तद्वाश्रयं वाशुसंतौ न्यकुरुते मदं हृदि मद्यगुणविष्टे हर्षस्त
र्षोरतिः सुखं विकाराश्रयथा सत्वं विवाराजसतामसाः जायन्ते मोहनिद्रात्रादित्येन नमदलक्षणं हर्ष
मोजो बलं पुष्टिमारोग्यं यौ सुखं तथा युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं मदसुखप्रदं रोचनं दीपनं हृद्यस्वर
वर्णप्रसादनं प्रीणनं रंहणं वल्यं नयशोकश्रमायहं स्वायनं नष्टनिद्राणां मूकानां वा विशोध
नं नाशनं वातिद्राणां विवंधानां विवंधनुत् वधबंधपरिक्षेत्रादुःखानां चाप्यबोधनं अपि प्रव
यसां मद्यमुत्सर्गं मोदकारकं वक्रुडुःखक्षतस्यास्य शोके रुपहतस्य च विश्रामो जीवलोकस्य
मद्यं युक्त्या निषेवितं मदस्त्रिलक्षणो भवति एको मदोऽधिकसत्त्वगुणस्य पुंसो भवति द्वितीयोऽ
धिकरजोगुणस्य तृतीयोऽधिकतमोगुणस्य अत एवोक्तं चरके प्रधानाधममध्यानां रुश्राणां
सक्तिदर्शकः यथाग्निरेव सत्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकमिति तत्र सात्विकस्य मदस्य लक्षण

१६२

माह बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च यानान्ननिप्रारतिवर्धनश्च संपादगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिर-
म्यः प्रथमो मदीहि प्रीतिः परेण मैत्री सुखः सुखयतीति सुखकर इत्यर्थः यानान्नेत्यादियानादिष्व
नुरागवर्धनः अतिरम्यः मनोविकारित्वेपिनङ्कः खकरः प्रथमः प्रथमगुणधिकारित्वात् प्रथमः एवं
द्वितीयस्तृतीयश्च राजसस्यमदस्य लक्षणमाह अयमकबुद्धिस्मृतिवाग्विवेचः सोमस्य लीलाकृति
रप्रसातः आलस्यनिप्रानिहतो मूढश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन अयमेत्यत्र ईषदर्थे नन्विवे
चः विरुद्धवेष्टः उन्मत्तस्य लीलाकृतिभ्यां सहितः तामसस्यमदस्य लक्षणमाह गच्छेदगम्यान्
गुरुंश्च मन्येत वा देद न ह्याणि च नष्टसंज्ञः ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदेतृतीये पुरुषोऽस्व
तत्रः मन्येदिति परस्मैपदमार्थत्वात् अस्वतंत्रः मदवशाः यद्यपि मदास्त्रय एव तथापि श्रुता
नुरोधादिति तामसमदलक्षणमप्याह चतुर्थेऽस्यान्मदे मूढो न मदा विवनिः क्रियः कार्पा
कार्पविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मतः मूढो मोहयुक्तः कोमदंतादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरं

भा.प्र.
१६३

वक्रदोषमिवास्तुं कातरं स्ववशः कृता नातिमाद्यन्निवलिनः कृताहारमहाभ्रानाः स्निग्धाः स
त्ववयो युक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः मेदः कफाधिका मन्द्वातपित्तादृशयः विपर्यतिमाद्यन्नि
विष्टाः कुपिताश्च ये मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णैर्वक्रनात्तिव अथ मदात्ययादीनां निदानान्या
ह विषम्येगुणादृष्टाः सन्निपातप्रकोपनाः त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु वलवन्तराः तस्मेदविधियाते
न तथा मात्राधिकेन च युक्तेन वाहितैरनैरकाले सेवितेन च मद्येन खलु जायते मदात्ययमुखपादाः
अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युपपादयति इत्याह निर्मक्तमेकाच्च त एव मद्यं निषेव्यमानं मनु
जेन नित्यं उत्पादयेत्कृष्टतमान्विकारानुत्पादयेच्चापि शरीरमेदं एकान्ततो नैरन्तर्येण विकारान्म
दात्ययादीन् शरीरस्य मेदनांशं मदात्ययादीनां हेत्वन्नरमाह कुब्धेन नीतेन पियासितेन शोका
नितसेन बुभुक्षितेन व्यापामभाराध्वपरिक्षितेन वेगावरोधानिहतेन चापि अत्यम्लरूक्षावततोदरेण
साजीर्णमुक्तेन तथा वलेन उल्लानितसेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् तानेव विका

१६३

रान्विचरणोति पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं तत्र मदा
त्ययस्य सामान्यं लक्षणमाह शरीरदुःखं वलवत्यमोहो हृदयव्यथा अरुचिः प्रतप्तं तृष्णाज्वरः शीतो
लक्षणः शिरःपार्श्वस्थिसंधानां वेदनाविद्वतेषु जायते प्रवलाज्जमास्फुरणं वेपथुं प्रमः उरो
विवधः कासश्च हिकाम्बासः प्रजागरः शरीरकंपः कर्णक्षिपुर्वरोगस्त्रिकग्रहः छर्दि विद्वेद उ
ल्के शो वातपित्तकफात्मकः भ्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनं वृणनस्य लतापर्णपांशुनि
श्चावपूर्णं प्रधर्षणं विहंगैश्च भ्रात्रवेताः समन्यते व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शना निच म
दात्ययस्य रूपाणि सर्वान्येतानि लक्षयेत् अथवा तिकस्य मदात्ययस्य निदानमाह स्त्रीशोकभया
भाराध्वकर्मनिर्योति कर्षितः रूक्षात्यप्रमिताशीचयः पिवत्यतिमात्रया रूक्षं परिणतं मद्यं नि
शिनिद्रां निहंति च करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययं तत्तमद्यं अथ तस्य लक्षणमाह हिका
श्वासः शिरः कंयपार्श्वश्च प्रजागरेः विद्यादङ्गप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययं अथपेत्तिकस्य निदा

भा.प्र.
१६४

नमाह तीक्ष्णोष्णमद्यमम्लं च योतिमात्रं निषेवते अम्लोष्णतीक्ष्णनोजीव क्रोधमोप्यातपक्रियः ता
स्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्ययः अथ तस्य लक्षणमाह तृष्णादाहज्वरः स्वेदमोहातीसारविभ्र
मैः विद्याहरितवर्णस्य पित्तप्रायो मदात्ययः अथ श्लेष्मिकस्य मदात्ययस्य निदानमाह मधुरस्निग्ध
गुर्वशीयः पित्तपतिमद्यया अद्यायामदिवा स्वप्नशय्यासनसुखे रतः मदात्ययं कफप्रायं सनरो
लनते ध्रुवं अथ तस्य लक्षणमाह चर्दरोचकहृत्सासतक्रांते मित्यगोरवेः विद्याच्छीतपरीतस्य क
फप्रायं मदात्ययं मदात्ययं अथ सान्निपातिकस्य मदात्ययस्य निदानलक्षणं चाह विदोषो हेतुनिः
सर्वैः सर्वैर्लिङ्गैः मदात्ययः अथ परमदमाह श्लेष्मोच्छ्रयोऽंगगुरुता विस्मयता च विण्मूत्रशक्तिरथ
तद्विरगे चकश्च लिङ्गपरस्य तु मदस्य वदन्नितज्ञाः तृष्णारुजा शिरसि संधिषु चापि नेदः तं विस्त
द्रा यानाजीर्णमाह आधानमुग्रमथ वो निरणं विदाहः पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि उक्ति
रणं वांति रुद्रारोवा पीयते इति यानं मद्यं यानविभ्रममाह हृन्मन्त्रोदकफसंश्रवकं तद्धूममूर्च्छा

१६४

वमीमदशिरोरुजनप्रदेहाः क्षेपः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु तं यान विभ्रममुशंत्यखिलेषु धाराः कं।
बधूमः कं वाहूमनिर्गमिष्व प्रदेहः कं केन लिप्तास्पना क्षेपसुरान्नविकृतेषु च तेषु सुराविकारेष्वन्न
विकारेषु च क्षेपः अखिलेषु मद्यविकारषु असाध्यानां मदात्ययादीनां लक्षणमाह हीनोत्तरोष्टमति
शीतममन्ददाहं तैलप्रभास्पमतियानहंतं त्यजेच्च जिह्वोष्ठदंतमसितं त्वष्टवापि नीलं पीते च यस्य न
यने रुधिरप्रनेच हिकाज्वरो वमथुवेपथुयाम्बुशलाः कासश्च मावपि च यानहंतं त्यजेत् अथ मदा
त्ययादीनां चिकित्सा मद्योत्थानां तुरोगाणां मद्यमेव हिने यजं यथा दहनदाधानां दहनस्वेदनं हितम्
मिथ्याविहितमद्येन यो म्याधिरुयजायते स तेनैव नियीतेन मद्येन सहिष्याम्यति चीनपूरकं चक्षुः
कीलदाडिमसंयुतं यधानीहवुषाजाजीशृंगवेरावचूर्णितं सस्त्रेहेः सकुनिर्युक्तमवदंशे श्विवोसि
तं दद्यात्सलवरां मद्यपेष्टिकं वातशान्तये मद्यसौक्त्वलं क्योषयुक्तं किं चिज्जलान्वितं जीर्णमद्या
यदा तमं वातयानात्ययाय हं च म्यसौक्त्वलं हिं गुपूरकं विश्वदीप्यकं चूर्णमद्येन यातमं यानात्य

भा. प्र.
१६५

यसुजायहं लावति तिरदक्षाणां रसेश्च शिखिनामपि पक्षिणां मृगमत्स्यानां मानुषीणां तथोदनेः
स्निग्धोललवणाम्लैश्च वेसवारैर्मुखप्रियैः स्निग्धैर्गोधूमिकैरन्नेर्वातमद्यात्ययं त्यजेत् नारीणां
योवनोत्थानां निर्दयैरुपग्रहनेः श्रोणपूरुकुचभारैश्च संरोधोत्सुखप्रदेः शयनाच्छादने रुक्षैरुक्षै
श्चात्र गृहीः पुरैः मारुतप्रवलः शीघ्रप्रशाम्यति मदात्ययः पित्रपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रि
याहेमाः सितामाहिकसंयुक्तं मदमर्द्धेदकं पिवेत् मद्यं रक्तरिमृद्धीकाय रूपकरसैर्युतं सदा
दिमरसं शीतं सकुमिश्चावचूर्णितं सशर्करं वामाध्वीकं संयुक्तमथवा परं दद्याद्दुदकं काले
पातुं पित्रमदात्यये शशान्कपिजलानेणानूलावानशितपुच्छकान् मधुरग्लान्मयुं जीतनीज
नेशालिषष्टिकान् पटोलयूषमिश्रं वा क्षणलंकल्पयेत्तसं सती नमुह्यमिश्रं वा दाडिमामलका
न्वितं प्राक्षामलकरवर्जं रमरूपकरसेन च कल्पयेत्तर्पणान्पूषान्नसांश्च विविधात्मिकान् शी
तानि चान्नयानानि शीतशय्यासनानि च शीतवातजलस्पर्शः शीतान्युपवृत्तानि च क्षौमया

१६५

सोत्यलानांचमणीनांमौक्तिकस्यच चंदनोदकशीतानांस्पर्शश्चिंद्रांशुशीतलाः नीरुणानूषिता
नांचस्पर्शःपित्रमदात्यये स्तुततर्पणसंयुक्तंयवानीव्योषसंयुतं यवगोधूमकंत्वान्नंस्तुतपूषेण
भोजयेत् कुलप्यानांचशुष्कानांमूलकानांरसेनवा प्रभृतकटुसंयुक्तंयवान्नंवाप्रदाययेत् ।
छागमांसरसंस्तुतमम्लंवाजागलरसं व्योषयूषमनागम्लपिवेत्कफमदात्यये स्थाल्यामथक
कपालेवानृष्टं कृत्वातुनीरसं कदम्ललवणंमांसंखादेत्कफमदात्यये वामकद्रव्ययुक्तेन ।
मद्येनोलेखनंमतं मदात्ययेकफोद्धृतेलंघनंचयथावलं यदिदंकर्मनिर्दिष्टंवातपित्तक
फान्प्रतिसर्जयेत्सर्वमेवेदंप्रयोक्तव्यं चिकित्सकैः अथसंगात्कोप्रवादिमदचिकित्सा सगुडः
कृष्णोडरसःशामयतिमदमाशुकोप्रवर्जं धनूरजं च दुग्धं सशर्करं चाशुपानेन सखर्दिमूर्च्छा
तीसारंमदंपूगफलोद्भवः सद्यःप्रशमयेत्पीतमातृतेवरिश्रीतलं वन्यकरीषघ्राणभुलपा
नाल्लवणमहाणादपिच शाम्यतिपूगफलोद्भवमदःसशूलःशर्कराकवलात् तत्क्षणा

भा.प्र.
१६४

नृदितं चूर्णं समाग्रातं प्रणाशयेत् तांबूलोत्थं मदं पुंसामेकमेव स्वभावतः जातीफलमदं शीघ्रं हन्ति
पथ्या निषेविता शीततोयावगाहश्च शर्करादधियोजिता विनीतमदं शान्त्यर्थमेतएवमाताः पुनः
मधं पीत्वा यदि नाततक्षणमेव लेविसर्करांसघृतां जातु नमदयति मधं मनागपि प्रथितवीर्यमपि
इति यानात्ययपरमदयानाजीर्णपानविभ्रमाधिकारः अथ दाहाधिकारः तत्र दाहः सप्तविधः
तेष्वाक्षोपितजंदाहमाह पित्तज्वरसमः पित्तादाहस्यात्र स्पसक्रमः दाहकृष्णात्मको व्याधिः
सपित्तज्वरलक्षणः पित्तज्वरलक्षणा युक्तः पित्तज्वरे त्वामाशयदुष्पादयो धिका इति नेदः तस्य
दाहस्य सपित्तज्वरोक्तः क्रमश्चिकित्सा रक्तजमाह कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिकं दहति ध्रुवं संधू
प्यते चोष्यते च ताम्रानस्ताम्रलोचनः लोहगंधागवदनो वह्निर्नेवावकीर्यते उद्रिकं अतिरिक्तं
सत् दहति दाहारव्यव्याधिकरोति संधूष्यते अग्निना दह्यत इव उष्यते समीपस्थे नेव वह्निना
तप्यते चूष्यत इति पाठाद्वरे अचूषणे नेव यीदामनुभवति इत्यर्थः वह्निर्नेवावकीर्यते

१६६

शरीरोपरिवर्हिः प्रक्षिप्यतश्च शस्त्रादित्तनिःसुतरक्तपूर्णकोष्ठजमाह असृजापूर्णकोष्ठस्य
दाहोऽन्यः स्यात्सुदुस्तरः असृजाशस्त्रादित्तानिःसुतेनरक्तेन मद्यजमाह त्वचंप्राप्तः सयानोष्मा
पित्ररक्तनिमूर्छितः दाहंप्रकुरतेघोरपित्रवन्ननेषजं सयानोष्मामद्यपानजनितकृष्मापित्रर
क्तनिमूर्छितः पित्तरक्तान्यावर्द्धितः तृषानिरोधजमाह तृषानिरोधादध्वातौक्षीणेतेजःसमुद्धतं
सवाह्याभ्यन्तरदेहंप्रदहेनमन्दचेतसः संशुष्कगलताल्वोथोजिह्वा निष्काश्यवेपथे अध्वातौ
रसेक्षीणेक्षयंप्राप्तेतेजःपित्तोष्मासमुद्धतं तृष्णमन्दचेतसः अल्पबुधेः यतस्तेन तृषानिरोधः
कृतः धातुक्षयजमाह धातुक्षयोक्तोयोदाहस्तेनमूर्च्छा तृषान्वितः दामस्वरक्रियाहीनः सती
देहशयीदितः सीदेत् शीघ्रं देही म्रियेत इत्यर्थः मर्माभिधातजमाह मर्माभिधातयोप्यस्ति
सोमाध्यः सप्तमोमतः मर्माणि शिरोहृदयवस्त्रादीनि असाध्यदाहमाह सर्वएवचवर्ज्या
स्युः शीतगन्धस्य देहिनः अथ दाहविकित्सा शतधोतघृतान्यक्तं दिष्टातुयवसक्तुकैः को

ना. प्र.
१६७

लामलक युक्तैर्वाधान्याम्लैरपिबुद्धिमान् धान्याम्लं कांजिकमेदः स्वादयेन्नस्यसर्वद्रिमारः नाला
र्द्रवाससाः लामुजकेनयुक्तेनचंदनेनानुलेपयेत् चंदनाम्बुकणस्यंदितालहंतोयवीजनेः सु
प्पवदाहार्दितोभोजकदलीदलसस्तरेपरिषेकावगाहेषुभ्यजनानांचसेवने शस्यतेक्षिचिरंतो
यंदाहृत्लोपशांतये फलिनीलोध्रसेवाम्बुहेमपत्रंकुटंभटं कालीयकरसोपेतंदाहेभक्तप्रले
पनं फलिनीप्रियंगुः सेव्यंउशीरं अम्बुवालकं हेमपत्रंनागकेशरफत्रं कुटंभटं वितुन्नकं गुडत
जीतिलोके क्वचिच्चंपावतीतिनाम कालीयकंकलंवकश्चितिलोके हीवेरपद्मकोशीस्चंद
नाम्बुजवारिणा संप्रणमिवगाहेतदोणीदाहार्दितो नरः वाय्यः कमलहासिन्योजलभ्यंत्रगहा
ः शुभाः नार्यश्चन्दनदिग्धाग्योदाहदेन्यहरामताः पाययेत्कमलस्यामनःशर्करामनःययोपि
वा हीरमिधुरसंवापिकारयेत्पित्तजिद्विधिं पटीराम्यंशोशीरनीरनीरदनीरजैः मृणालमि
सिधान्याकपद्मकामलकैः कृतः अर्धशीघ्रः शिताशीतः क्षौद्रसमन्वितः काथोवियोथयेद्दाहं

१६७

क्षणेन परमोत्तमां यतीरुचंदनं चंदनादिकाथः तिलतेलं नवेत्प्रस्थं तत्सोऽदृशगुणेशानेः कांजि।
के वियचेन्न तस्यादाहज्वरहरं परं कांजिकतेलं इति दाहाधिकारः अथोन्मादाधिकारः तत्रो
न्मादस्य निरुक्तिमाह मदयंत्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमास्थिताः मानसो यमतो व्याधिरुन्माद
इति कीर्तितः अयमर्थः यस्मादेतोः उद्धताः प्रवृद्धाः दोषाः उन्मार्गमास्थिताः मदयंति वि
नविहिष्यंति अस्मिन् अतो यमुन्माद इति कीर्तितः स उन्मादः मानसो व्याधिः मनोवैकल्य
कारणात् तस्यैवावस्थाने देननामांतरमाह सचाप्रवृद्धस्तुरुणो मदसंज्ञां विनर्त्ति च स उन्मा
दः तुरुणो नवीनः उन्मादस्य विप्रकृत्यं निदानमाह विरुद्धदृष्टाशुविभोजनानि प्रधर्षणं देव
गुरुद्विजानां उन्मादहेतुर्नयहर्षपूर्वो मनोऽभिधातो विषमाचवेष्टा दुष्टंधनूरवीजादिसहितं
अशुचिरजस्वलादिस्पृष्टादिप्रधर्षणमतिभवः विषमावेष्टावलवद्विग्रहादिः सन्निकृत्यं नि
दानमाह एकैकशः सर्वशस्त्रदोषैरत्यर्थमुच्छ्रितैः मानसेन च दुःखेन स यच्च विधुच्यते

भा. प्र.
१६८

विषादवतिषष्टयथास्वतन्नेषजं तस्य संप्राप्तिमाह तैरत्यसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टाः बुद्धेर्निवासं हृ-
दयं प्रदुष्य स्रोतां स्पृष्टिषा मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः अत्यसत्त्वस्य अत्यसत्त्वगुण-
स्य मलाः वातादयः बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदुष्येति एतेनाश्रयस्य दुष्प्राप्तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टि-
का मनोवहानि स्रोतां सिंहादयाश्रितानि दशा एतानि विशेषतो बोधव्यानि यतश्चरकेण शक-
लशरीरश्रोतां स्येव मनोविषा नत्वेनोक्तानि प्रमोहयन्ति विकृतं कुर्वन्ति उन्मादस्य सामान्यरूप-
माह धाविभ्रमः सत्त्वपरिस्रवश्च यथा कुलादृष्टिरधीरताच अवधवात्कं हृदयं च शून्यं सामान्य-
मुन्मादगदस्य लिङ्गं धाविभ्रमः शुक्तिकार्यारजतज्ञानं सत्त्वमनस्तस्य चाचल्यं अवधवात्कं
असंवधना धित्वं शून्यं स्मृतिशून्यं धातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह रुक्षाल्य-
शीतान्नविरेकधा तुल्योपवासैरनिलोतिवृद्धः चित्रादिदुष्टं हृदयं प्रदुष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति
शीघ्रं प्रदुष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा तस्यैव रूपमाह अस्थानहास्यमितनृत्यगीतसवङ्गिविद्ये-

१६८

पणरोदनानि वारुष्यकारपरिणवर्णताश्च जीर्णैर्वलंचानिलजस्यसूर्य अस्थाने अनवसरेहा।
स्यादी निरोदनात्रानि जीर्णैश्चाहारेवलं व्याधेः पैत्रिकस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह अजीर्णक
द्वम्लविदाह्यशीतेनेज्येष्ठितं पित्तमुदीर्णवेगं उन्मादमत्सयमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कु
र्यात् हृदि स्थितं पित्तं चित्तं संचितं पुनः अजीर्णकद्वम्लविदाह्यशीतेनेज्येष्ठितं हृदि एव वेगं सत उन्मा
दं कुर्यात् पूर्ववदहृदयं प्रहृष्येत्यर्थः तस्य रूपमाह अमर्षसंरम्भविनयनावाः सत्तर्जुनाभिप्र
वर्णोष्णरोषाः प्रच्छायशीतान्नजलानिलाघाः पीतावनापितकवत्स्यलिंगं अमर्षोसहिष्नुता
संरम्भः अरयही आर्द्वरइतियावत् संतर्जुनं परित्रासनं अनिद्रवर्णपलायनं श्रोण्यांगत्रे
श्लेष्मिकस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह संपूर्णैर्मंदविचेष्टितस्य सोष्माकफोमर्मणिसं
प्रच्छः बुद्धिस्मृतिचाप्युपहतिचित्तप्रमोहयेत्संजनयेदिकारं संपूर्णैर्नेजिनादिभिः मंद
विचेष्टितस्य व्यायामरहितस्य सोष्माकफइति कफोप्युन्मादं करिष्यति पित्तं सहायमयेहते

भा.प्र.
१६७

व्याधिस्वभावात् मर्माणि अत्रमर्मशब्देन हृदयमुच्यते विकारमुन्मादस्य तस्य रूपमाह वाक्के
चित्तमन्दमरोचकनारीविविक्तमिषताच निद्रा चर्द्दिश्रुलालाचवलंचभुक्तेनखादिशोक्चंचकफा
त्मके स्यात् वाक्चेष्टितमंदंचचनं अल्पंनारीविविक्तप्रियता नारीप्रियताविजनप्रियताच शु
क्लेप्रतिबलव्याधेः सान्निपातिकस्यनिदानपूर्वकं लक्षणमाह यः संनिपातप्रभवोतिघोरस्त
वैः समस्तेः सवुहेतुनिः स्यात् सर्वाणिरूपाणि विनर्त्तितादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ससा
न्निपातिकउन्मादः सन्निपातग्रहणेनैव सर्वात्मकत्वं लब्धं पुनः सर्वैरिन्नियत्कृतं तत्प्रजस्तमुः
प्रायणार्थं तेन रजस्तमोर्मिलितैरित्यर्थः तेन वातादयो रजस्तमोर्मिमनोदोषैर्मिलिताः समस्ते
अनिदानैः कुपिताः उन्मादजनयन्ति सर्वे हेतुनिः समस्तेर्मिलितैः स्यात् यतो व्याधिः सर्वे
हेतुनिर्मिलितैरेव न वतीति यमो नास्ति अयन्नु व्याधिः प्रभावात्सर्वे हेतुनिर्मिलितैरेव स्यात्
तादृकउन्मादः विरुद्धभैषज्यविधिः व्याधिप्रभावात् विरुद्धभैषज्यविधिरितिकोर्थः त्रिदोष

१६७

जेप्रत्येकंवातादिप्रत्यनीकाक्रियाकार्यासाचपरस्परविरोधिनीत्रीशेषंहंतीकिंविदेवप्रव्यमाम
लकादित्त्वात्रायौगिकं अतएवविवर्ज्यःनचिकित्स्यइत्यर्थः मनोऽःस्वजनस्यविप्रकृष्टनिदानमा
ह चोरेर्नरेद्रूपुरुषैरिनिस्तथान्येर्वित्रासितस्यधनबाधवसंदयादागाढंक्षतेमनसिचमिषयारिं
सोजयितचोत्कटजरोमतसोविकारः अन्येःहिंसादिभिःगाढमतिशयेन क्षतेअनिहते प्रिय
याप्राप्तुमशक्यया रिरसोःपुरुषस्यविकारःउन्मादरूपः तस्यरूपमाह चित्रंववीतिचमनोऽ
नुगतंविसंज्ञोगायत्यथोहसतिरोदितिचातिमूढः चित्रमाश्चर्य्यमनोऽनुगतंगोप्यमपि विसंज्ञो
विरुद्धज्ञानःअतीवमूढःअतीवज्ञानशून्यः अत्रविकल्पोवीक्ष्यव्यः विषजनस्यरूपमाह
रक्तेक्षणेहतवलेप्रियभाः सुदीनःअपावामनोविषकृतेनवेत्यरासुः परासुःमृतः अरि
समाह अवाङ्मुखस्तून्मुखोवाक्षीर्णमांसवलीनरः जागरूकोह्यसंदेहमुन्मादेनविनश्यति
अथदेवादिस्तस्योन्मादस्यसामान्यंलक्षणमाह अमर्त्यवाविक्रमवीर्य्यवेद्येज्ञानादिविज्ञा

नवलादियुक्तः प्रकोपकालो नियतश्च यस्य देवादिजन्मासमनोविकारः अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यं
 चेष्टः नमर्त्यस्येव मनुष्यस्येव वागादयो यत्र सः विक्रमः पराक्रमः वीर्यं शौर्यं ज्ञानादिविज्ञानं
 नवलादियुक्तः ज्ञानं बुद्धिः आदिपदेन तद्भेदाभेदाविचारणास्मृत्यादयोग्येन विज्ञानं शिल्पा
 दिविषयकज्ञानं चेष्टायादव आदिपदेनाभिमानादिगृह्यते नियतः वक्ष्यमाणविध्यादिभिः
 मनोविकारः उन्मादः तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह संवृष्टः सुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्त
 द्रीह्यतथ संस्कृतप्रभाषी तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति भरः स देवजुष्टः
 अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयेन दिव्यस्य माल्यस्येव गन्धो यस्य सः निस्तन्नी निप्रारहितः अ
 वितथं सत्यं ब्रह्मण्यः ब्रह्मण्यः नक्तः दैत्याविष्टमाह संस्पेदी विजगुरु देवदोषवक्ता जित्वा
 हो विगतमयो विमार्गदृष्टिः संवृष्टो भवति वनवान्नयानजातैर्दुष्टात्मानवतिसदेव शत्रुजुष्टः
 विमार्गदृष्टिः कुमार्गरितः दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः गन्धर्वाविष्टमाह दृष्टात्मा पुलिनवनान्नरोपसे

वीखाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः नृत्यन्वेप्रहसतिचारुवाल्मिश्राङ्गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनु
ष्यः दृष्टात्मा हृस्तीवात्मा पुलिनंतो यो स्थितंतटं वनांतरं वनमध्यं तयोः सेवीखाचारः आनंदि
ताचारः प्रियाण्यपरिसमंततो नावेन गतिगन्धमाल्या नियस्य तथा चाल्यशहमिति हसनक्रिया
या विशेषणं यहा विष्टमाह ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गंभीरो दुतगतिरल्पवाकसहि
षुः तेजस्वी वदति च किंददामिकस्मेयो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः पित्रा विष्टमाह प्रेता
नां सदृशतिसंस्तरेषु पिंडान् शास्त्रात्मा जलमपि वायुसम्यवस्त्रः मांसे पशुस्तिग्गुडयायसाने
कामस्तङ्गको न वति पितृग्रहान्निजुष्टः प्रेतानां मृतानां पितृणां दिशति ददाति अपसम्यवस्त्रः
दक्षिणस्कंधनिहितो त्रयीयः नागविष्टमाह यस्तूयं प्रसरतिसर्पवत्कदाचित् सकरणो मु
कुरपि जिह्वावलेति क्रोधा लुहृतमधुगंधयायसेषु विज्ञेयः सखलु नुजंगमेन जुष्टः प्रसर
तिसर्पवत् उरसा चलति स्रक्करणोऽश्रोष्टप्रांतौ राक्षसा विष्टमाह मांसासृष्टिविधसुरावि

भा. प्र.
१७१

कारलियुर्निर्लज्जो नृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः क्रोधातुर्विविधवलो निशाविचारी शौचविद्वन्वतिसरा
क्षसैर्गृहीतः अतिनिष्ठुरो निर्दयः ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह देवविप्रगुरुदेषी वेदवेदांगविच्छुचिः आ
त्मपीडा करोहिंसो ब्रह्मराक्षससेवितः अहिंस्रः अहिंसाशीलः पिशाचाविष्टमाह उदस्रः क्षत्रा
परुषो विरुद्धभाषी दुर्गन्धी नृशमशुचिस्तथातिलोलः वक्राशी विज्जनवनांतरोपसेवी व्याघ्रेष्ट
मतिरुदन्पिशाचनुष्टः उदस्रः नम्रः दिगंबर इति विदेहवचनात् ग्रहाहिंसा क्रीडार्थं गृह्णन्ति अ
तएवोक्तं अशुचिर्निम्नमप्यर्द्धहर्त हिंस्युः हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थं मथापि वा सत्कारः क्रीडा त
त्र हिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणमाह स्थूलाक्षोऽतमटनः सकेन वामी निप्रालुः पतति च कंयते च योति य
श्चाद्रिद्विरदनगादि विच्युतः स्यात्सोसाधो नवतितथा त्रयोदशोऽष्टे यश्चाङ्गीत्यादियः पर्वतादिय
तितस्सन ग्रहेर्गृह्यते इत्यर्थः आदिशब्देन निति प्रासादादयोग्यत्वे तथा त्रयोदशोऽष्टे सर्व एव दे
वादि गृहीता असाध्याः देवादीनामावेशशमयमाह देवग्रहाः यो एमास्यामसुरासंध्ययोरसि

गंधर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यज्ञाश्चप्रतियद्यथ पितरः कृष्णपक्षे च पंचम्यामपि चोराः रक्षः पिशाचारा
त्रैलोक्यवृद्धां विशंति हि कृष्णपक्षे अमावास्यायां प्रायशः यदादन्यत्रापि तिथ्यनिधानप्रयोज
नं लक्षणार्थं तत्र तिथ्यो वलिदानार्थं च ननु यदि देवादयो विशंतितदा विशंतस्ते ह्यपने कथं नेत्य
तत्राह दूर्यणादीन्यथा ह्यायाशीतोष्णप्राणिनो यथा स्वमणिभास्कराश्चिश्च यथा देहं च देहध्व
विशंति न च ह्यप्यंते ग्रहास्तद्वच्चरीरिणां दूर्यणादीनित्यादि शब्देनान्यदपि निर्मलप्रथं जलते लादि
प्रथं च गृह्यते ह्यायाप्रतिविंबं स्वमणिसूर्यमणिदेहध्वजजीवात्मा अथोन्मादस्य विकित्सा ।
वातिके स्नेहपानं प्राकविरेकः पित्तसंभवे कफजे वमनं कार्यपरो वस्त्यादिकः क्रमः यच्चोप
देक्ष्यते किंचिदयस्मारे विकित्सितं उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्या दोषदृष्ययोः जलाग्निदुग्धमूत्रोले
भ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा रक्षेत् उन्मादिनं यूता तद्यः प्राणहराहिते तेजसादयः ब्राह्मी कृष्णांडीफ
लषड्ग्रंथांशवपुष्पिकास्वरसाः दृष्टा उन्मादहतः पथगेते कुष्ठमधुमिश्राः वरुणी कोरसतोरस

भा. प्र.
१७२

कुष्ठकाचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः इत्येको योगः कोहंडाके बीजकाचूर्णमासा २ कूटकाचूर्णमासा २ मधुना संनीपावलेहं द्वितीयो योगः महानरीवकाचूर्णमासा २ कूटकाचूर्णमासा २ मधुनावलेहं तृतीयो योगः शंखपुष्पीस्वरसतोला ४ कूटकाचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयश्चतुर्थो योगः सिद्धार्थकोहिं गुवचाकरं जो देवदासुच मंजिष्ठा त्रिफला सवेता कटुनित्वकटुत्रिकं समासा निप्रियंगुश्च शिरीषो रजनी धयं वसन्तमूत्रेण पिष्टो यमगदः पानमंजनं नस्यमालेपनं चैव सान्नि मुहूर्तनंतथा अयस्मारविषोन्मादकृत्या लक्ष्मीज्वरापहं भूतेभ्यश्च भयं हंति राजघारे च शस्यते सप्यिरेते न संसिद्धं सगोमूत्रं तथार्थकत् सिद्धार्थकादिः ब्रूयादिष्टविनाशं च दश्रयिदद्भुतानि च वर्धसिर्षयते लाकं स्तेडुत्तानमातये कथिकच्छ्रायवातसैर्लोहतेलजले स्पृशेत् कसानिः ताडयेत्तवायुवर्धं किञ्चने गृहे सप्येणोदतदंते नदंशोः सिंहैः गजेभ्यस्तं त्राशयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा अथ वाराजपुरुषो वह्निनीत्वासुसंपतं त्रासयेद्युर्वधैरेनंतर्जयंतो नृपयया दे

१७२

हृदयवन्मयेभ्योहियतः प्राणनयं महत् ततस्तस्य शमं याति सर्वतो विभुतं मनः इत्यव्यविनाशेन म
नोयस्यानिहन्यते तस्य तत्सदृशप्राप्त्या सत्त्वाश्वासैः शमं नयेत् शूषणं हिं गुलवणं वचा कटुक
रोहिणी शिरीष स्पकरं जस्य वीजं गौराश्च सर्षपाः गोमूत्रपिष्टेरेभिस्तु वृत्तिर्नित्रांजने हिता हस्त्या
न्मादमपस्मारं तथा चातुर्थिकं ज्वरम् शूषणाद्यमंजनं कुशश्चूर्णं धैलवणाजमोदेदे जीरकेत्री
णिकटुनिपाता मंगल्यपुष्पी च समान्यमूनिसर्वैः समाना च वचां विचूर्णं ब्राह्मीरसेना विला
मेव नात्यंवारत्रयं शुष्कमिदं हि चूर्णं अक्षप्रमाणं मधुना घृतेन लिह्यान्नरः सप्तदिना निपाव
त् मंगल्यपुष्पी शंखकली इति लोके सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा हिताय सर्वलो
कानां दुर्मेधानां विचेतसां एतस्यान्यासतः पुंसां बुद्धिर्मेधा धृतिः संयतिः कविताशक्तिः प्रव
उन्नरोत्तरम् सारस्वतं चूर्णं विद्याजमोदरजनीदयसैर्धवो ग्रायष्पाककुसुमगोधोद्वज्जीरका
णां चूर्णप्रभातसमये लिहतः ससर्पिर्वाग्देवतानि वसति स्वयमेव वक्त्रे विश्वाद्यं चूर्णं काये

विचलितेहिस्वातल्योदशगुणंजलं यादशोषप्रकर्षव्यमेयः कायविधिः स्मृतः दशमूलीतथागा
 लावातारिस्त्रिहतावला मूर्वाशितावरीचेति काथे सुकुडवैः एथक् कृते काथे घृतप्रस्थद्वयं मृदा
 मिनापचेत् कल्कीकृतेर्वह्यमाणप्रयेः सम्यक् पुनः पचेत् विशालात्रिफला कौंती देवदार्वे
 लवालुकं स्थिरानंतरजन्योदेषियंगुः सारिवाधयं नीलोत्पलैलामंजिष्ठादंतीदादिमकेशरं ।
 विडंगं ह्यमिपत्रीचकुसुमं चंदनपद्मके अमिपत्री आगिनोती इति लोके आगिया इति च ताली
 सपत्रं सहतीमालतीकुसुमं नवं अथाविंशतिभिः कन्केरैः कर्षमितैः एथक् चतुर्गुणंजलं
 दत्वापिष्टेस्तद्विपचेद्वृतं महाचेतसनामेदं सर्वचेतो विकारहृत् अपसारं महोन्मादेमंदेगो
 ज्वरकासयोः वातरक्तेप्रतिश्याये शोषे कार्श्ये तृतीयके मूत्रकृच्छ्रे कटीशले विसर्पा
 नि- पुच पांडू मये तथा कंझा विषे मे हे ग रे पि च देवादिहतविज्ञानां गजदानामचेतसां अ
 स्तस्त्रीणां च बंधानां धन्यमायुर्वलप्रदं अलक्ष्मीयापरक्षोभं सर्वग्रहनिवारणं हंति नममंदं

संज्ञो गदो घोरतरो हि सः संज्ञः नेत्रविकृतिर्हस्तपादादिपेक्षणादिकंच पूर्वसूत्रमाह हकं यः
अन्यं तास्वे दोषान् मूर्च्छाप्रमूढता निद्रानाशश्च तस्मिन् विष्यति न वं त्यथ अन्यता हृदयस्यैव
ध्यानं विस्मायनं मूर्च्छा मिनो मोहः प्रमूढता इन्द्रिय मोहः भविष्यति भाविनितस्मिन् यस्मात् त
त्र वातिकस्य लक्षणमाह कं यते प्रदर्शो दृष्टान्ते नो धामी श्वसित्यपि असिता रुणवर्णनिपा
शे पूयाणि चानिलात् पैत्रिकस्य लक्षणमाह पीतफेनांगवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः स
तृल्लोलो नलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्रिके पीतस्यासृग्रूपस्य वा वस्त्रुनो दर्शनं यस्य स पीतास
ग्रूपदर्शनः पैत्रिकेऽप्यस्मात् श्लेष्मिकस्य लक्षणमाह शुक्लफेनांगवक्त्राक्षः शीतो दृष्टांग
जोगुरुः पश्येच्चुल्लानि स्याणि श्लेष्मिके मुख्यते विरात् शीतः शीतांगः दृष्टांगजो हृष्टो
मा गुरुगुरुगात्रः सन्निपातिकस्य लक्षणमाह समस्तैर्लक्षणैरेतैर्विज्ञातव्यस्त्रिदोषजः अ
पस्मारः सचासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्रयः सच त्रिदोषजः असाध्यः तथा क्षीणस्य अनव

अएकदोषजोऽप्यसाध्य इत्यर्थः अपस्मारस्यारिष्टलक्षणमाह प्रस्फुरंतं च वक्त्राक्षः क्षीणं प्रच
लितं च्रुवं नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमप्यस्मारो विनाशयेत् स्फुरंतं गात्रस्फुरणयुक्तं नेत्राभ्यां च विकु
र्वाणं नेत्रे विकृते विकुर्वते अपस्मारस्य प्रकोपकालमाह यद्वा द्वादशाहा द्वादशमासा द्वादशकु
पितामलाः अपस्मारं प्रकुर्वति वेगं किंचिदथांतरं यद्वा त्रितं द्वादशाहा द्वायुः मासात् कफः
अपस्मारं करोतीत्यर्थः वेगं किंचिदथांतरं किंचित् अन्यं वेगं अंतरं उक्तकालानामंत
रालेऽपि कुर्वति ननु हेतुभूतेषु दोषेषु विद्यमानेषु सदैव तद्वाधिप्रकोपः कथं न स्यादत
आह देवैर्वर्षा पियथा नूनो बीजानि कानिचित् शरदि प्रतिरोहंति तथा व्याधिसमुच्चयः
अपमर्थः यथोत्पत्तिकारणसामान्यामपि वास्तूकादिवीजानि स्वभावाच्चरद्येव प्ररोहंति
तथा हेतुभूतेषु दोषेषु विद्यमानेष्वपि स्वभावाद्यस्मारो द्वादशाहादिष्वेव वेगं करोतीत्य
र्थः अपस्मारस्य विकित्सा तैलेन लघुनः सेवः ययसा च शतावरी ब्राह्मी रसश्च मधुना स

वायस्मारनेषजं चूर्णेः सिद्धार्थकादीनां न हितैरथवापितैः गोमूत्रपिष्टैः सर्वांगलेपैः शाम्पत्यप
स्मृति सिद्धार्थकादिरुन्मादोक्तः शिग्रुकदङ्गकिणिही निवत्वग्रसयावितं चतुर्गुणोगवांमू
त्रेतेलमन्यंजनेहितं कदङ्गः सोनापाठी किणिही विचिरालटजीरेतिचनिर्गुडीभववंद्यकना
वनस्यप्रयोगतः उयेतिसहसानाशामयस्मारोमहागदः मनोकातार्त्तविष्यचशक्त्यारावत
स्पद्य अंजनाद्यंत्यपस्मारमुन्मादंचविशेषतः मनोकात्मनः शिलातार्ह्योगसुदः शकृद्विष्य
यः स्वादेह्नीरमकाशीमाहिकेणवचारजः अपस्मारमहाघोरचिरोत्पंसजपेद्रुवंषचाघोर
वचा कृष्णाण्डकफलोत्पेनरसेनपरिपेषितं अपस्मारविनाशाययस्याक्तंचपिवेअहमि
ति एतस्यपानाद्विवसत्रयेणोवायस्मारोयश्मोत्तवतीत्याभिप्रायः ब्राह्मीरसवचाकुष्ठं
खपुष्पीष्टृतघृतं पुराणीस्यादयस्मारोन्मादग्रहहरं परं एतस्यप्रतिक्रिया पुराणंगोघृतं प्र
स्थमितंवचाकुष्ठसंखपुष्पीणां समुदितानांकुडवमितानांकल्केनप्रस्थमितब्राह्मीरस

मूर्च्छामिधास्मृतिमतिप्रदं इतिमहाचैतसंघृतं अथदेवाद्याविद्यानां विकित्ता पूजावल्युपहारेष्टि
होममंत्राजनादिभिः जपेदागंतुमुन्मादंयथाविधि शुचिर्निषक कृष्णामरिचसिंध्यमधुगोरोचा
नाकृतं अंजनं सर्वदेवादिकृतोन्मादहरं परं कृष्णाद्यंजनं ऋक्षजंककलीमानिशालकील
मुनंतथा हिंशुमूत्रं वस्तस्य धूपमस्यप्रयोजयेत् एतेनशाम्यतिक्षिप्रं वलवानपियोग्रहः ऋक्ष
जं वृकलीमादिर्धूपः कल्पानकंप्रयुंजतिमहाचैतसंघृतं तैलं नारायणं वायमहानारायणं
तथा ऋतेपिशवादमेवुप्रतिकूलं नवाचरेत् रोगिणं निषजंयते कुधाहन्पुर्महोजसः इत्यु
न्मादाधिकारः अथापस्माराधिकारः तत्रापस्मारस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह चिंताशो
कादिनिर्दोषाः कुधाहन्स्रोतसिस्थिताः कृत्वास्मृतेरयध्वंसमपस्मारंप्रकुर्वते हत्स्रोतसि
मनोवहस्रोतसि तस्य संख्यामाह वातापित्तात्कफात्सर्वेदं विःसः स्याच्चतुर्विधाः अथा
पस्मारस्य सामान्यं लक्षणमाह तमः प्रवेशः संज्ञोदोषो जेकहतस्मृतिः अपस्मारइति।

लोहयात्रेक्षणं यचेत् गुञ्जायंचमितं नक्षत्रमयस्मारहरं परं हिं गुप्तोर्वलं व्योर्धनरमूत्रेण सख्ये
 वा कर्षमात्रं पिबेच्चैव रसोयं नूतनैरवः भूतनैरवरसः वराहकणिकलेन कक्कोटीमूलपि
 ष्टकं अथवा नरमूत्रेण उन्मत्तस्यास्थिपेषितं स्वेतायराजितामूलं विजयाबीजसंयुतं नमू
 त्रपिष्टं तत्र स्य त्वयस्मारहरं परं इन्द्रवाफुणिकामूलमारनालेन पेषितं अयस्मारहरं योक्तं
 मूतप्रेतादिकं पुनः तन्मूलं विल्वपत्रस्पर्शेन स्येनियोजयेत् देवभूतग्रहप्रेतांस्तथाभूतो
 न्नवान्ज्वरान् इत्ययस्माराधिकारः अथवा तव्याध्यधिकारः तत्रवातव्याधीनां सामन्यता
 विप्रकर्षे निदानमाह कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलध्वन्नतः पुरः पवनजागरप्रतरा
 णानिघातप्रमेः हिमादनशानातया निधुवनमध्वातुक्षयान्मलादिहतधारणान्मदनशो
 कचिन्ताभयेः अतिक्षतजमोक्षणाद्गदकृतातिमांसक्षयादतीव वमनान्मृणमतिविस्वना
 दामतः पयोदशमये दिनक्षणादयोस्तृतीयांशयोर्जरामतिगते शितेशिशिरसंज्ञकालेपि

च देहेश्रोतां शिरिकानि पूरयित्वा निलोवलीकरोति विविधान् रोगान् सर्वगैकांगसंश्रयान् प्रमितं अ
 त्रवेयरीत्येप्रोयसर्गस्तेन अपरिमितत्यर्थः प्रकर्षेण मितमत्यल्पं बालध्वन्नं अतिपुराणं शाट्वादि
 कतिचिदन्नातिनवान्यपि वातलानि यत आह गुणरत्नमालया नीवारस्त्रिपुटः सती नवणकः श्या
 माकमुद्राटकी निष्पावाश्चमकसकश्च वरदामंगल्यकः कोद्रवः एते वातकरा इति शेषः नीवारः
 प्रसाधिकातिनी इति लोके त्रिपुटः खेशरी इति लोके सती नः कलायः निष्पावो राजमाषः वोडा
 इति लोके मकुष्टकः मोट इति लोके वरदा वरटिका वरै इति लोके मंगल्यकः मसूरी इति लोके
 पुरः पवनः प्राग्वातः आमतः आमै न मार्गवणात् यत उक्तं वायोर्धुक्क्षयात् कोयो मार्गस्याव
 रणे न चेति पयोदशमये वर्षासु जरामतिगते शिते मुक्ते अजीवजीर्णतां गते देहेश्रोतसीत्या
 दिनासंप्राप्तिरुक्ता कषायादिभिर्हेतुनिर्वषदो समये हेतुभूते वली अनिलः प्रवृद्धो वायुः क
 रोति विविधान् रोगान् ते रोगाः कथ्यन्ते शिरोग्रहोत्पत्तेः शत्वज्जन्मात्यर्थं हनुग्रहः जिह्वास्तंभोग्र

दत्तंमिधिनलं च मूकता वाचालता प्रलापश्चरसानामननिभता वाधिर्यकर्णनादश्च स्पर्शान्ना
लंतथादितं मय्यास्तं नो भ्रगणि तो वा ऊ शोषोपवाकुकः वर्णितात्रेव विश्वाची ऊर्ध्ववात उदी
रितः आधानं च प्रत्याधानं वात हीला प्रत्यहीला तनीच प्रतितनीच वह्निवेषम्यमेव च आ
येपः पार्श्वशूलं च विकशूलं तथैव च मुकुश्वमूत्रणमूत्रनिग्रहो मलागाहता पुरीषस्याप्रवृ
त्तिश्च गृध्रसीविततः पराकलायरवंजता चापिरवंजता यंगुता तथा क्रीष्टुशीर्षकस्वलोचवात
कंठकावच पादहर्षः पादहाहः आक्षेपो दंडकानिधः वातपित्तकृताक्षेपस्तथा दंडापतान
कः अमिघातकृताक्षेपश्चायामोदिविधः स्मृतः आंतरश्च तथा वाह्यो धनुर्वीतश्च कुलकः
अपतंत्रोपतानश्च पक्षाघातोखिलांगकः कंपस्तं नो अथातो दोनेदश्च स्फुरांतथा ऐह्यं का
शूर्यवकार्प्यं च श्रोत्यं लोम्नां च हर्षणं अंगमर्दोऽङ्ग विभ्रंशः शिरासं कोच एव च अंगशोषश्च
भीरुत्वं मोहः चंचलचित्तता निद्राबाधः स्वेदनासौ ~~तां च यो दितं यो दितं निति शोषका~~

पिष्टेन यचेत् ब्राह्मीष्टं कृष्णं डकरसे सपिष्टं दशागुणोपचेत् यस्याककल्कं तत्या
नमपस्मारविनाशनं कृष्णानुष्टं दौकीटमेवो विधिवदानीयरविवासरे करवेन जे
वासंधार्य जयेडग्रामपस्मति अयं तु कीटो नदीतीरे सिकता मध्ये तिष्ठति त्रिपुकुष्टजला
जाजीलसुनव्योमहिगुमिः वस्तमूत्रेष्टं तेलं नावनं स्यादयस्मृतो जलं वालकम् अजा
जीजीरकः वस्तः छागः नावनं नस्यं मृतं सूताभ्रकं तीक्ष्णामारं ताप्यं विषं समं यक्षके
सरसं युक्तं दिने कं मर्दये प्रवैः सुगवन्हिविजये रण्डवंध्या निष्या वसूणोः निगुराड्याश्च
वेर्मर्दति जालं याचयेत्युनः कंगुनी सप्तयोस्ये च तैले गंधकसंयुते यामं यत्कासमुद्धृत्य
चणका भावटीकृता इयं ब्रह्मगुटी नाम नक्षये दार्पकप्रवैः दशमूली कषायं तु कणा
युक्तं पिवेदनु अपस्मारनिहत्या शुतमस्सूर्यदियेयथा ब्रह्मवटीरसः मृतं सूताकर्
लोहं च तालं गंधमनः शिला श्रोतं जनं च तुल्या निवस्तमूत्रेण पेययेत् तन्नो लघ्विगुणं गंधं

भा. प्र.
१७८

लक्षणमाह पीत्वेकं स्वासमनिलः पुनस्त्यजतिवेगवान् आलस्यनिद्रायुक्तश्च सज्जं भवति कथ्यते
जंभशब्दस्तद्विलिङ्गः तथाच जंभस्तु त्रिषु जंभणमित्यमरः अथ तस्य विकित्वा शुंभी पिप्पल्यस्य
लंभी पिप्पल्यस्य सिद्धं त्वं चेति सर्वं एतद्वा तदूर्ध्ववासूक्ष्मचूर्णीकृतं वा जंभानां गस्तत्कृतः स्यात्तदेव
जंभावेगे समुत्पन्नो जंभने शयने नरं स्वापयेतेन निषमात् जंभावेगः प्रशाम्यति जंभावेगः क्षयं
यातिकटुतेलेन मर्दनात् भोजनात् स्वादु भोज्यानां तथा तां बलमक्षणात् अथ हनुग्रहस्य सनि
दानं लक्षणमाह जिह्वा निर्लेषनाच्छुष्कं तदक्षणादनिधाततः कुपितो हनुग्रहस्यः संश्रयित्वा
निलोहन् करोति विहृता रमत्वमथ वा संवृतस्य तां हनुग्रहः सतेन स्यात्कृच्छ्रवर्णमाधुणं
निर्लेषनं कर्षणं शुष्कं चणकादिसंश्रयित्वा अधः कृत्वा विहृता स्यत्वं व्यावृत्तमुखत्वं संवृता स्य
तां दंतलया स्यतां अथ तस्य विकित्वा संवृतं चिबुकं स्निग्धं स्निग्धमुन्नमये द्विषक विहृतं नम
यित्वा तु कुप्यत्प्राप्तामिह क्रियां अत्र मुखं चलादिवृतं कृत्वा तुरेण वस्त्रवर्तिन्दशाशरे याशयेत्

१७८

यथा पुनर्न दन्नालप्रता स्यात् पिप्पलीमार्द्रकं चापि संवर्ज्य चिबुकं चिबुकं निष्ठीवेत्ततो येन सोधयेद्द
नाम्नरं निःकुटलशुभं सम्यक् संवृत्तिलते लवत् सेंधवं नान्वितं खादे हनुस्तं नार्हति नरः रसो न
गुटिका माषविदलं परियेष्य च योजयेत्पिष्टिकां तां च सेंधवार्द्रकहिं गुनिः ततस्तु वटकां कृत्वा
तिलतेलेपयच्छनेः भक्षयेत्तान्यथा वक्रिहनुस्तं नीमुखी नवेत् अन्यप्यप्यक्तैलेन स्वेदयेन्मूत्रा
नाग्निना वस्तिविधारयेन्मूर्द्धितैलेन परिष्कृतं समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतं यत्नं सम्य
कं कुसुमशालिले दोषमात्रेयवे द्विषक सलिलस्य चतुर्थसिं कषायमवशोषयेत् ततः पलशतेते
लेतं कषायं पुनः पचेत् पचेत्पलशतं मस्तुकांतिकं मस्तुना समं ततः शुद्धं पचेद्वा धंगव्यं तैलाच्च
तुर्गुणं चिबुकं पिप्पलीमूलं मधुकं सेंधवं च वा शतपुष्पादेव दारुणं च गजपिप्पली प्रशारि
णी भवं मूलं मासीरं कंच चंदनं तथा वातारि मूलं च वलामूलं च नागरं तैलस्य वा घमांशेन सर्व
कल्कानि साधयेत् नाम्ना प्रसारिणी तैलं विस्मातं तस्य युज्यते यानेन स्ये शिरो वस्तो मर्दने स्वेद

नेतथा प्रयुक्तं वातजान् नोगान्सर्वानि विविनाशयेत् विशेषतो हनुस्तंभं जिक्वास्तंभं तथा र्दितं गगद्वं च
विम्वीवीमं न्यास्तंभाय वा कृकेत्रिकशूलं गृध्रसी च खंजतां पंगुतां तथा कलायस्वंजतां खलीस्तंभं संकोच
मेव च आंतरबाह्यमायामंतथा दंडायतानकं धनुर्वीतं च कुजं च व्ययो हतिन संशयः क्षीणानां स्पृवि
राणां च वातसंकोचितात्मनां प्रसारयद्यतोंगानित डकैषा प्रसारिणी प्रसारिणी तेन अथ जिक्वास्तं
भस्य लक्षणमाह वाग्वाहिनी शिरासं स्थो जिक्वास्तंभं यतेऽनिलः जिक्वास्तंभः स तेनात्र पानवाक्येषु
नीशता अनीशता असामर्थ्यं अथ तस्य चिकित्सा जिक्वास्तंभे यथा वस्थं वातव्याधिचिकित्सितं
सामान्योक्ता क्रिया च आर्द्रितस्यापि हिताप्रता अथ मूकमिन्निना गगदानालक्षणमाह आहत्य वा
युः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः नान्करोत्यवचनान् मूकमिन्निना गगदान् अवचनान् अत्रेष
दर्थेन न तेन र्षवचनान् स एव वायुः प्रवलयेश्वरदामूकान् अवचनात् मिन्निनात् सानुनासिक
वचनान् गगदान् लुप्तयद्व्यंजना निधापिनः करोति इत्यन्वयः एषां समानकारणत्वे पिडुष्टे १८०

वलहानिस्तथैव च शुक्रक्षयोरजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः एत एवाश्रितिसंख्या रोगायोगेन रूहि
तिः वातव्याधीति नामानो मुनिभिः परिकीर्तिताः एत एव शिरोग्रहादय एव योगेन वातेन वाताद्या
धिर्वतिव्याधिरिति निरुक्तिः तदा वातज्वर एदिष्वपि प्रसंगः स्यादत आह रूहितः प्रसिद्धितः शिरो
ग्रहादयोऽशीतिरेव वातव्याधिसस्ता प्रसिद्धान् वातज्वरादयः अथ वातव्याधीनां सामान्या चि
कित्सा माह मधुरलवणसप्लस्त्रिधनस्योऽन्ननिद्रागुरु रविकरवस्तिस्वेदसंतर्पणानि दहनज
लदशेषाभ्यगसंमर्दनानि भप्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्व्युः अथ विशिष्टानां वातव्याधी
नां लक्षणानि चिकित्सा च आह तत्रादौ शिरोग्रहस्य लक्षणमाह रक्तमाश्रित्य यवनः कुप्यन्मूर्ध
धरा शिराः रुक्षाः सवेदनाः कृक्षाः सोसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः मूर्धधराः श्रीवागताः सयवनः शि
रोग्रहः स्यादित्यन्वयः सचासाध्यः अथ तस्य चिकित्सा शिरोग्रहे तु कर्तव्या शिरागतमरुतके
यादशमूली कषायेण मातुरुंगरसे त्वष्टते न ते लेनान्यंगः शिरोवस्तिश्च युज्यते अथ तुंभाया

सहायज्ञानातिरसाज्ञानंतच्छते अथरसाज्ञानस्य विकित्सा चर्षेज्जिकांजंढासिंधुश्रूषणेः सान्त्वयेत
 सेः अम्लवेतसकानावेवुकं दातव्यमीरितं किराततिक्तकः कवीकुटजस्यफलं त्वचं ब्राह्मीफलं च यात्रा
 शंखजिकारुछजीरकं पिप्पलीपिप्पलीमूलं वित्रं नागरमूषणं एकांककैर्मुकुटचर्षेज्जिकामार्द्रकजे
 रसेः तेन सम्यग्भिज्ञानातिरसनासकलान्तरसान कल्कः किराततिक्तादिर्जिकायाः शून्यतां हरेत्
 वाधिर्यकर्णनादयोर्लक्षणं विकित्साचकारिणाधिकारे वक्ष्यामः त्वकश्चून्यतायामक्षणा माह स्प
 श्यमाना त्वचाया तु शीतोष्णं मुकुटकर्कशं न जानाति बुधैस्त्वकमाशून्येति परिकीर्तिता अथ तस्या वि
 कित्सा सुप्तवाते त्वसज्जोर्ध्वकारयेदङ्गुलीनिषक् दिद्याच्चलवणागारधूमेस्तेलसमन्वितेः श्रया
 र्दितस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह उन्मेषहिरतोत्पर्थस्वादतः कविनानिव हसतो जंतो भागविषमाच्छ
 पमाशानात् शिरोनासोष्ठिविबुक्ललाटेक्षणसधिगः अर्दयत्यनिलोक्क्रमर्दितं जनयेततः वक्कीन
 वतिवक्रार्धग्रीवाचाप्यपवर्तते शिरश्चलति वाक्संगो नेत्रादीनां च वैकृतां ग्रीवा विबुक्लदंतानां तस्मि

न्याश्चैव वेदना तमर्दितमिति प्राकृत्या धिंया धिविशारदाः व्याहरतः वदतः कविनानि पूगफलादीनि विष
 माच्छयनाशनात् ग्रीवादि वैपरीत्येन शयनादाशानाद्दार्दयति पीडयति ततः तदनंतरं अर्दितं जनये
 त् अर्दिते जाते किं स्यात्तदाह वक्कीनवतीत्यादिश्रयवर्तते वक्कीनवतिचलतिकं पते वाक्संगः वा
 क्षिरोधः नेत्रादीनामित्यादिशब्देन गूण्डनासिकादीनां ग्रहणं वैकृतं वेदना स्फुरणवक्रत्वादित्यिवेत्या
 दी यस्मिन्पार्श्वे र्दितं तस्मिन्पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना वातापिक्तात्कफाचुस्यात्रिविधं तत्समासतः ना
 लात्प्रबोध्यार्कयः स्फुरणं हनुवाक्यग्रहः बोधयोः स्वपथुः शूलश्चादिते वातजे भवेत् पीतमास्यं चरः
 तृष्णापित्तजे मोहधूयते गण्डेशिरशि मन्वायां शोथस्तनः कफात्मके तस्यासाध्यस्य लक्षणमाह ही
 रास्यातिमिषाक्षस्य प्रसक्ता अकनाधिनाः न सिध्यत्यर्दितं गाहं विवर्षं वेपनस्य च अनिमिषाक्ष
 स्य निमेषासमर्थवक्षः प्रशक्तं प्रकर्षेण लब्धं अम्यक्तं च नाधिवृत्तीत्यस्य तस्य अर्दितं न सिध्यति
 विवर्षं अतीतवर्षं त्रयं अथवा त्रयाणां चतुर्नां सप्ताहानां चर्षः स्रावो यत्र तत् वेपनस्य कंयनशी

लस्यच गाढमतिशयेन न सिध्यतीत्यन्वयः अथ तस्य विकित्सा स्नेहयानानि न स्यं च नोज्या न्यनिलहंति
 च उपनाहश्च सस्यं ते स्वेदनं वस्योर्दितं वस्तिरत्र शिरो वस्तिरेव दशमूलीकया येणमावुलुंगरसेन वा
 वलपापंचमूल्यावाहीरं वा तात्कके हितं पिष्टमासकृतं जगध्वानवनीतेन सोर्दिती हीरमांसरसेर्मुक्ता
 दशमूलीरसं पिवेत् अर्दिते पित्तजेशीतान् स्नेहं श्वेदं विनिर्दिशेत् एतवोस्तिप्रसेकं च हीरसेकं तथै
 वच क्षितीभूताननोमूकोदाहवान्योर्दितो भवेत् कुर्यात्प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनीम्
 श्लेष्मतागोक्षयं नीते हं हणेः समुपाचरेत् अर्दिते सोथसंयुक्ते वमनं च प्रशस्यते रसोनकल्कं तिल
 तेलमिश्रं वा देनैरेयोर्दितरोगयुक्तः तस्यार्दितं नाशमुपैति शीघ्रं हं दंधतानामिव वायुवेगात् अथ म
 न्यास्तं न स्पनिदानपूर्वकं लक्षणमाह दिवा स्वप्नासनस्थानविकृतो यनिरीक्षणेः मन्यास्तं प्रकुरु
 ते स एव श्लेष्मणाहतः आसनस्थानविकृतो यनिरीक्षणेः आसनेन स्थानेन वा ति शपितेन विकृतं शी
 वादिविकृतं यथा स्यादेवं उपसमीपस्य यत् निरीक्षणांतेन स एव कुपितो दातः श्लेष्मणाहतः मन्या

कर्षादिना अदृष्टवशाज्ज्ञेदो बोधव्यः अथ तेयां विकित्सा प्रस्यं धृतस्य पलिकेः शिशुवचालवणा
 धातकीलोघैः आजेपयसिसयाधैः सिद्धं सारस्वतं नाम्ना विधिदुपयुज्यमानं जडगदमूकतां क्षणाञ्चि
 त्वा स्मृतिमतिमेधाः प्रतिभाः कुर्यात्स्य एवाग्निवतिसारस्वतं घृतं सहस्रिवाक्वाकुं प्यिप्लीवि
 श्वनेषजं अजाजीवाजमोदाचयष्टीमधुकसैधवं एतानि समन्तागा निस्सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्
 तच्चूर्णं सर्पिषालोअप्रत्यहं नक्षयेन्नरः एकविंशतिरात्रेण न वेच्छति धरोन्नरः मेघकुंडलिनिर्धोषो म
 न्नको किल निस्वनः जडगदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् कल्याणकावलेहः अथ प्रलाप
 स्यलक्षणमाह सहेतुकुपिता दातादसंबधं निरर्थकं वचनं यन्नरो ब्रूते स प्रलापः प्रकीर्तितः अथ
 तस्य विकित्सा सतगरवरतिक्ता रेवतां नोदति कानलदतुरगगंधानारतीहाररुरा मलयजदश
 मूलीशंखपुष्पः सुषकाः प्रलयनमयहृद्यः पानतो नातिहरात् वरतिकोत्रयर्षतः नलदंडशीरं भा
 रती ब्राह्मीहाररुराद्राक्षा अथ रसाज्ञानस्य लक्षणमाह बुजानस्य नरस्यान्नं मधुरमनृती न सान् र

गोकंदकुंडुकाजटाकपिकुतोयेः कार्याशकास्थिशणवीजकुलस्यकोलकायेनवस्तपिशितस्य
रसेनवापिसुंस्यासमागधिकयाशतपुष्पयाचसैरंडमूलकपुनर्नवकासरणपाराभावलामृतलताक
टुकेर्विपकंमाषारव्यमेतदपवाकुरहरहितैलं माषतेलं अथविस्वाचीलक्षणमाह तलंप्रत्यंगुली
नांयाकंडावाकुरएतः वाकोःकर्मक्षयकरीविश्वाचीवेहसोच्यते कंडरामहास्नायुः तलंह
स्तस्यउपरिभागंतलशहोत्रोपरिववनः यथानूतमिति तेनापमर्थः वाकोःएष्टंवाकुरएष्टतः
वाकुरएष्टतदारन्यतलंप्रति हस्ततलंयावत् अंगुलीनांयाकंडावाकोःप्रसारणाकुंचनादि
कर्मक्षयकरीभवति साहवातव्याधिषुविश्वाचीत्युच्यते वाकोरितिद्वित्वंसंभवपरं एक
स्मिन्नपिवाहोविश्वाचीभवति अथतस्यचिकित्सा दशमूलीवलामाषकायंतेलाज्यमि
श्रितं सायंभुत्वापिवेन्नस्यविश्वाच्यामपवाकुरके माषसिंधुवलासादशमूलकहिंगुनिः
ववाशतजटाख्यानिःसिद्धंतेलंसनागरं ऊर्ध्वमक्ताशना दन्यादाकुरशोषायवाकुरको विश्वा

चीमुहतांवापिपक्षाधातंतथादितं माषादितैलं अथोर्ध्वातस्यलक्षणमाह अधःप्रतिहतोवायुश्चे
षणमासुतेनच करोत्युक्तारवाकुरमूर्ध्वातःसञ्च्यते वायुःसमानवायुःमारुतेन अपानवा
युनास्वहेतुडंनअधःप्रतिहतः अधोनिरुद्धः तस्यचिकित्सा नागादशविश्वायास्तनुत्योच
ददारुकश्चापि पथ्यात्रयंचनागाचतुरंशंहिंगुसंनृष्टं एकःसैधवमागस्तनुत्योचवित्रकंवात्र
संनृष्टमूर्ध्वातंहंतेतत्तूर्णितंभुक्तं अथददारुकालानेविचनमूलंगाहं अथाधमानस्यल
क्षणमाह साटोपमत्युपरुजमास्मात्तमुदरंनृष्टं आधानमितिजानीयात्तधोरंवातनिरोधनं
अटोयोगुडगुडाशहःनृशमाभातंवातपूर्णनस्त्रावत्वातनिरोधनं अधोवातनिरोधजातं अ
थतस्यचिकित्सा आधानेसंघनेपूर्वदीपनंपाचनंततः फलवर्तिक्रियांकुर्यादस्तिकर्मवशो
धनं कर्षमात्रानवेत्तुसाविहतास्यात्यलोमिता खंडादपिपलंग्राह्यंनृणमिकत्रकारयेत् म
धुनाहमितंविद्यानृणमाधाननाशनं नारायणंनृणं दारुहेमवतीकुष्ठशताकाहिंगुसैधवैः

निषेकोलेरुलविद्येऽश्लाधमानयुतोदरं हेमवतीवचा दारुषद्वलेपः अनयारग्वधोधात्रीदंती
तिक्तासुहीविहत् मुस्ताप्रत्येकमेतानिग्राह्यानिपलमात्रया तानिसंज्ञाधसर्वाणिजलाटकयुगे
पचेत् तत्रतोयेष्टमभागंकषायमवशेषयेत् निस्त्वस्यैयालवीजानिनवानिपलमात्रया तनुव
स्रष्टतान्येवतस्मिन्कायेशानैः पचेत् ज्वालयेदनलमंदंयावत्काथोधनो नवेत् ततः खल्वेहि
पेज्जागानष्टौजैयालवीजतः भागांस्त्रिन्नागरादौचमस्त्रिवाद्दौचपारदात् गंधकादौचतानीहया
वधामविमर्दयेत् रसोनास्त्रनामाप्यनहितोरक्तिकामितः जलेनशीतलेनैवरोगानेतान्विनाश
येत् आधानंशूलमानाहंप्रत्याधानंतथैवच उदाकर्तृतथागुल्मंडदराणिहरत्यसौ वेगेशांते
चतुंजीतसर्करासहितं दधि ततस्तत्सैंधवेनापिततोदधोदनमनाक् महानारचोरस अथप्र
त्याधानस्यलक्षणमाह विमुक्तपार्श्वहृदयंतदेवामाशयोस्थितं प्रत्यधानंविजानीयात्कफ
व्याकुलतानिलं विमुक्तपार्श्वहृदयंपार्श्वहृदयंविहायजानं तदेवाधानंकफव्याकुलतानिलंक

स्तनंश्रीवायाः पश्चाद्भागोचतुर्दशशिरामन्यासंताः तथाचामरसिंहः पश्चाद्श्रीवाशिरामन्याः तासांस्तनंक
रोति अथतस्यचिकित्सा दशमूलीकृतंकाथंयंचमूल्यापिकल्पितं रुहंस्वेदंतथानस्यमन्यास्तन
प्रयोजयेत् तैलेनाज्येनवाग्रीवामन्यज्ज्वाकंदलेरथ एरंडयत्रैर्वाक्षाघस्वेदयेद्वाकसोनिषक् अथवा
ऊशोषस्यलक्षणमाह अंशदेशस्थितोवायुःशोषयेदशंवंधनं अंशवंधनसोषात्स्याद्वाऊशोषः
सवेदनः अथतस्यचिकित्सा वाकसोषेपिवेद्वाकासर्विः कल्याणकंमहतं वलामूलसृतंतीयां
सैंधवेनसमन्वितं वाऊशोषकरेवातेमन्यास्तनैवशस्यते अथापवाऊकस्यलक्षणमाह शिराःसं
कोच्यवाऊस्थः सकुर्यादपवाऊकं सवायुःशिराःवाऊशिराः तस्यचिकित्सा परमोषधमपवाऊक
मन्यास्तनोर्ध्वजत्रुगतरोगो शीतजलेननस्यंतडुपसमेजिगीनीचिपुरः मूलंवलयायास्त्वथयारिमद्रस्तथा
तगुतास्वरसंयिवेक्षा युंजीतजोमाषरसेननस्यंनवेदसौवज्रसमानवाऊः वलायामूलकंकल्की
रुतंयिवेतथापारिमद्र मूलंचयारिमद्रोत्रफरहृदवातहरत्वात् माघातशीयवकुरंदककंदकारी

भा. प्र.
१८५

नीलक्षणा माह अधोयावेदनायातिवर्चोमूत्राशयोपिता निदंतीवगुदोपस्थंसातूनीनामतोमता
उपस्थंशिलनगं च अथप्रतिदूनीलक्षणा माह गुदोपस्थोपितामेवप्रतिलोमंविधारिता वेगेः
यक्काशयंजातिप्रतिदूनीतिसोम्यते अधस्ताःस्थितोर्ध्वगामिनीवेदनावेगोर्मुकुर्मुकुः स्वभावो
यसामलक्षितैः पापनेननिदंतीत्यतिदिश्यतेसानामतः प्रतिदूनीसैववेदना तयोश्चिकित्सा
दूण्यांचप्रतिदूण्यांचप्रसस्ताः स्तेहवस्तयः पिवेदास्तेहलवणं पिप्यत्यादिमथांबुना उलेन एम
वहारं प्रगाढमथवाघृतं अथत्रिकशूलस्यलक्षणा माह स्फिगस्थोः पृष्ठवंशास्थ्यार्यः संधिस्त
त्रिकं स्मृतं तत्रवातेनयापीडात्रिकशूलंतकुच्यते अथतस्यचिकित्सा कारयेदालुकास्वेदं
कशूलीप्रपलतः षाढाधस्तात्करीषाग्निधारयेत्सततंनरः आनास्वगंधाहवुषागुडर्चाशिताव
री गोक्षुरकश्चरास्ता श्यामाशताक्ताचसययवानीसनागराचेतिसमंविचूर्ण्य सर्वैः समंगुग्गु
लमत्रदद्याद्वह्नियेदिहाज्यं चतुर्धर्षनागं तद्गह्वरेर्ध्वपिचुप्रमाणं प्रभातकाले सुरपाथपूषेः मध्ये

१८५

नवाकोषजलेनवायहरिणवामांसरशेनचापि त्रिकगहेजानुहनुग्रहेचवातेभुजस्थेचरणस्थि
तेच संधिस्थितेचास्थिगतेचतस्मिन्मज्जास्थितेस्नायुगते वकीष्टे रोगान्दरेधातकफानुविधान्वा
तेरितान्दृश्यहयोनिदोषान् भग्नास्थिविदेषुचपंगुतायांसगध्रकेसीखलुपक्षधाते महोषधंगु
गुलमेनमाफ्रस्त्रयोदशांगंनिघ्नः पुराणाः आनावधूलंतथाचे आनावधूलपर्यायः कथितः
कोविदैरिहेति त्रयोदशांगोगुगुलः अथवास्तिवातस्यलक्षणा माह माहतेविगुणे वस्तोमूत्रं
सन्ध्याम्यक्प्रवर्तते विकाराविविधाश्चापितस्मिन्कुपेभवंतिहि अविगुणे अनुलोमेविकारावि
विधाः मुकुर्मूत्रमूत्राग्रहादयः अथतस्यचिकित्सा वलामूलत्वचश्चूर्णंससितंकर्षसंसितं
पिवेत्कुडवृग्धेनमुकुर्मूत्रस्यशांतये पथ्याकिमीतधात्रीणांचूर्णंचूर्णमितायसः मधुनासह
संलीढंमूत्रमूत्रनाशांतिकृत् यवक्षारस्यचूर्णं विसंयोज्यंसितयासह नक्षयेन्नियतंतस्यप्र
शाम्येन्मूत्रनिग्रहः कूर्कमांडस्पृशु वीजानिपीजानित्रपुसस्पृशु वस्तोसंधारयेतेनप्रशाम्येन्मू

त्रनिग्रहः आमलक्याश्च कल्केन वस्तिनागं प्रलेपयेत् तेन प्रशाम्यति हि प्रंनिपमान् नूत्रनिग्रहः
मेहनस्याथ योनेर्वा मुखस्यान्यतरेशनेः धनसारयुतां वर्तिधारयेन् नूत्रनिग्रहे अथ गंधसीलक्षणा
माह स्फिकपूर्वा कटिपयो रुजानुजंघायदं क्रमात् गंधसीस्तं न रुक्तो देर्गहातिस्पंदते मुक्तः वा
तादात कफाभ्यां साविज्ञेयादिविधापुनः वातजायां न वेतो दो देहस्यातीव वक्रता जानुजंघोरुसंधा
नां स्फुरणं स्तंभतानृशं वातश्चेयो ज्ञवायां तु गौरवं वक्रिमादवं तं प्रामुख्यप्रशोकश्च नक्तदेषस्तथै
व च गंधसीवातात् केवलात् स्फिगादिपदपर्यंतं स्तंभरुक्तो देर्गहातिक्रमात् वृद्धिक्रमात् ते
न यथा यथा वर्धते तथा स्फिगादीन्यक्रमति नात्र ग्रहणो निर्देशक्रमनियमः तथा मुक्त्यप्यदते
स्फिगादिषु शिराकंयं करोतीत्यर्थः अथ तस्य विकित्सा ग्रधस्यातुनरं सम्युक्ते केन वमनेन
वा ज्ञात्वानिरामं दीप्ताग्निं वस्तिनिः समुपाचरेत् नादो वस्तिविधिं कुर्यात्तया वदध्वं न शुध्यति स्ते
होतिरर्थकः सस्यात् न सन्येव क्रतो यथा तेलमेरुं जं प्रातर्गो मूत्रेण पिवेन्नरः मासमेकं प्रयोगोयं

केना वरुद्धवातं अथ तस्य विकित्सा प्रत्याधानं समुत्पन्ने कुर्यादमनलंधने दीपनादीनियुंजीत प्र
र्ववदस्ति कर्म च अथ वातापीला लक्षणा माह नातेरधस्तात् संजातः संचारी यदिव चलः अशीला व
दधनो ग्रंथिस्तु मायत उन्नतः वातपीलां विज्ञानीयाद हि मार्गनिरोधिनी अशिलोचतुलः पाषा
णखंडः आयातदीर्घः वातादेपीला वातपीलेति स्वरूपपरं ननु विशेषपरं व्यावर्तकानां वातवा
हि मार्गनिरोधिनी क्लिप्तमागुदनिरोधिनी तेन मूत्रमलावरोधः सूचितः अथ प्रत्यशीला लक्षणा
माह एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्रोधिनी प्रत्यशीलामिति वदेजुतरेति र्यगुस्थितां एतामेव अ
शीलामेव जठरेति र्यगुस्थितां इति नेदः अथ तयो विकित्सा अशीलयोः क्रियाकार्यागुल्मस्यांतर
विडधेः चूर्णहिंवादिकं चापि वेडलेन वारिणा हिंवादिचूर्णयथा हिंगुग्रंथिकधान्यजीर
कवचाव्यामिषा वा शटीरुहाम्लं सवणत्रयं त्रिकटुकक्षारद्वयं दाडिमं पथ्यायोष्करवतसा
म्लहवुषाजप्यस्तदेभिः कृतं चूर्णं नावितमेतदार्द्रकरसेः स्याद्विजप्रपत्रैः हिंवादिचूर्णं अथ

लुः राक्षामृतारवधदेवदारुत्रिकंठकैरंशुपुनर्नवानां काथविवेनागरचूर्णमिश्रंजंधोरुएष्वि
कपार्थशुली राक्षामृतकःकाथः पथ्याविनीतामलकीफलानांशतंक्रमेणदिगुणमिच्छं प्रा
स्येनयुक्तंचपलंकषाणांद्रोणेजलेसंस्थितमेकरात्रं अर्धविशेषकथितंकषायनांडेयवेनयु
नरेवलोहे अमूनिवक्त्रेखतायदद्याप्रव्याणिसंचूर्णयलार्धकानि विडंगदंतीत्रिफलागुड
चीकलात्रिहृन्नागरकोषणानि यथेष्टवेष्टस्यनरस्पृशीध्रंहिमांशुयामानि ~~निवे~~ निवे
त्यमानोविनिहंतिरोगान्यगधसीनूतनखंजतांच लीहानमुग्रंजतराणिगुल्मपांडुत्वकंडूवमिवा
तरुतं पथ्यादिकोगुगुलुरेषनाम्नाख्यातःक्षिठावप्रमितप्रभावः वलेननागेसमंमनुष्यंपवे
नकुप्यन्निरगेनतुल्यं आयुःप्रकर्षविदधातिचक्षुर्वलंतेथायुष्टिकरोविषधः ततस्यसंधान
करोविशेषाद्रोगेषुशस्तःसकलेषुतज्ज्ञैः पथ्यादिगुगुलुः अथखंजस्यपंगोश्चलक्षणमाह
वायुःकद्याश्चितःसर्वप्रकंडुरामाक्षियेधदा खंजस्तदामवेजंतुःपंगुःसस्त्रोर्धयोर्वधात् स

वधः कद्यादिगुल्मांतस्यकंडुरांमहास्तायुं आक्षिपेत् गमनादौकंययेतवधात् गमनादिक्रियाघाता
त् अथतयोश्चिकित्सा उपाचरेदनिनखंखंजंयंगुमथापिवा विरेकास्थापनस्वेदगुगुलुस्नेहवस्तिभिः
अथकलायखंजस्यलक्षणमाह कंयतेगमनारंभेखंजनिवचलक्ष्यते कलायखंजंतंविधान्मुक्त
संधिप्रबंधनं गमनारंभेकंयतेएतस्यखंजादयमेवसेदः कलायखंजइतिशास्त्रेचखंसंज्ञानतुयो
गिको अथतस्यचिकित्सा क्रमःकलायखंजस्यखंजयंगोरिवस्मृतः विशेषास्त्रेहनंकर्मकार्य
मत्रविवक्षणेः अथकोषुशीर्षस्यलक्षणमाह वातशोणितनःशोथोज्ञानुमध्येमहास्तः ज्ञेयःको
ष्टुकशीर्षस्तुस्थूलःकोष्टुकशीर्षवत् कोष्टुःशृगालः अथतस्यचिकित्सा गुग्गुलुंकोष्टुशीर्षितु
गुडचीत्रिफलानसाक्षीरेणैरंडतेलंवापिवेवाहृद्ददारकंगुग्गुलुंशुद्धंकर्षमितंगुडचीत्रिफलान
गुडचीपथ्याविनीतामलकैः समुदिते अतुःकर्ममितैःपकेनकाथेनोक्षेनयलक्ष्यमितेनपि
वेत् एरंडतेलंकर्षमितंहरीरेणगद्येनयलयपरिमितेनपिवेत् हृद्ददारकचूर्णंविडंगेनगाद्येनय

लवतुष्टयेनपिवेत रसेस्तिरिमांसस्यपीतिगुगुलुसंयुतेः वातरक्तक्रियामिश्रजयेजाम्बुकमस्त
कं अथखल्लीतक्षणाह खल्लीतुपादजंघोरुका मूलावमोदिनी अवमोदिनीपरिवर्तनशीला
अथतस्यविकित्सा कुसुमेधवयोः कल्कश्चुतेलसमन्वितः सुखोष्णोमर्दनेयोज्यः खल्लीशू
लनिवारणः अथवातकंटकस्यलक्षणाह रुक्यादेविषमेन्यस्तेश्रमावाजायतेजाहा वाते
नगुल्फमाश्रित्यतमाकुर्वतकंटकं अथतस्यविकित्सा रक्तावसेचनंकुर्यादमीक्षणावातकं
टके पिवेदेरंडतेलंवाहहेतूचीनिरेक्व अमीक्षणापुनःपुनः अथयादहाहस्यलक्षणाह
पादयोः कुरुतेदाहंतिताम्रकसहितो निलः विशेषतश्चक्रमणात्पादहाहंतमादिशेत् विशेषतः
श्चक्रमतइत्यनेनस्थितस्यमंदोदाहइति अथतस्यविकित्सा वातरक्तक्रमंकुर्यात्पाददाहो
पशोतये मसूरविदलेःपिष्टेः शृतशीतेनवारिणा चरणोलेपयेत्सम्यक्पाददाहप्रशोतये न
वतीतेनसंतोवक्रिनापरिहापितो मुच्यतेचरणोद्विप्रपरितापात्युदासणात् अथयादहर्षस्य।

गधस्यातुग्रहायहः पलमात्रच्चिन्नवीजचूर्णवस्त्रेणशोधितम् तुल्येनकटुसेलेनयदंदत्वाविमर्द
येत् दिनत्रयप्रयोगेणगधसीनाशयेधुवम् तेलंघृतंसार्द्रकमातुलुंगैरसंसचुक्रंसगुडंविषेवा क
पूरुष्टष्ट्रिकशूलगुल्मगधस्युदावर्तहरःप्रयोगः निःकुस्वेरंडवीजानिपिष्वाहीरेणपाचयेत्
तत्पायसंकटीशूलेगधस्यांपरमोषधम् एरंडमूलंविचित्रहतीकंटकारिका कषायोरुच
कोपेतः पीतोवृक्षणावस्तिजं गधसीजंहरेच्छूलंविचिकालानुवंधिव रुचकंसोवर्बलुंगोमूत्रैर
उतैलान्यां कृत्वाचूर्णपिवेत् नरः दीर्घकालोस्थिताहंतिगधसीकफवातजां सिंहास्यदंतीकृता
मालकानांपिवेत्कषायंरुचुतेलमिश्रं योगधसीनष्टगुतिः प्रसुतसशीघ्रगः स्याद्विकिमत्रविजं
घृहन्निर्वतरोस्मारोवारिणा परिपेक्षितः सपीतोनाशयेत्क्षिप्रमसाध्यामपिगधसीसोफालिका
दलेः काथोमृदुग्निरियाचितः उवरींगधसीरोगपीतमात्रः प्रनाशयेत् शोफालिकानिगुंडी
रक्षायास्तुयलवैकंपंचकषाणिगुगुलोः सर्पिषावटिकां कृत्वा नक्षयेद्गधसीहरी रास्नागुगु

दंडकारव्यः सोनुपक्रमः स्वस्वभावादेवासाध्यः अत्रचमुकुमुकुमराक्षेपणं बोधव्यं शेषान्वितस्य लक्षणमा
ह कफाक्षतोपद्यवायुर्धमनीवेचतिष्ठति स दंडवत्स्वभयपतिकुक्षोदंडायतानकः सत्राक्षेपकोदंडाया
तानकारव्यः सकुक्षुः कष्टसाध्यः अत्रचमुकुमुकुमराक्षेपणं बोधव्यम् आगंतुजाक्षेयस्य लक्षणं सामान्य
मेव बोधव्यं अथतस्य विकित्सा वलामूलकषायस्य दशमूलीष्टतस्य च पंचकोलकुलस्यानां का।
यस्य पपसस्तथा अथावष्टोस्रताभागाः तैलादेकस्तदेकतः पचेदावाप्यमधुरंगणं सैधवसंयुतं
तथागुरुंसर्जरसं सुरलंदेवदारुच मंजिष्टं यक्षकंकुषमेलां कालांचसारिवां मांसीक्षेलेयकं यत्र
तारं सारिवां वचां शतावरीमस्वां धां शतपुष्पां पुनर्नवां तत्साधुमिधं सोवर्णं रजते मृन्मये पिवा
प्रक्षिप्य कलशे सम्यक् स्वाद्युगुलं निधापयेत् एतन्महावलातैलं प्रयुक्तमविलंबितं सर्वानाक्षेप
कादीस्तु वातव्याधीष्यो हति हिक्कास्वासमधीमंथंगुलं काशं मुकुक्षुस्तरं षण्मासा उपयुक्तं तदंशं रुद्धं
चनाशयेत् यथावलमलं मात्रां सूतिकाये प्रदापयेत् पाच्यगर्भार्थिनी नारीक्षीणशुक्लश्रयः पु।

मान् क्षीणवाते मर्महते मयिते निहते तथा । भग्नेश्रमानिपन्नेव सर्वथैतत्प्रयुज्यते एतद्विराहाक
र्तव्यं कर्तव्यं राजपूजितैः सुषानिः सुकुमारैश्च धनिनिर्मनैः सदा एकत्र अवाप्य प्रक्षिप्य इति महा
वलातैलं अथांतरायामस्य लक्षणमाह अंगुलीगुल्फजठरहृदयो गालसंस्थितः स्नायुप्रतान
मनिलस्तदाक्षिप्यति वेगवान् विषधाक्षस्तब्धहनुर्नगपार्श्वः कफं वमन् अन्यतरे धनुषवत्तदा
नमतिमानवः पदासोऽन्यतरायामं कुरुते मारुतो वली पदासवली मारुतोऽन्यतरायामं कुहते
तदांगुल्पादिसंस्थितो निलः स्नायुरत्रोपलक्षणम् शिराकंडरयेऽपि ग्रहणां आक्षिप्यति कं पय।
ति तदा समानवः विषधाक्षः स्तब्धनेत्रः मानपार्श्वः भग्नेश्च यार्श्वेयस्य सः अथवा ह्यायासस्य।
लक्षणमाह महाहेतुर्वली वायुः शिराः स्नायुकडराः मन्या एषा श्रिता वाद्याः संसोष्यानामये
दहिः पत्रतं वहिरायामं प्रवदंति निषकवरः तमसाध्यं बुधाः प्राकुर्वन्तः कक्षरुभंजनं वक्षःघ्न
रुभंजनं तत्रापि यो वक्षः कक्षरुभंजनं किमप्यति तमसाध्यमाहुः अथतयोश्चिकित्सा वाद्याया

मेतरायामेविधेयार्थवक्रिया अथधनुस्तंभस्यलक्षणमाह धनुःतुल्योनमेघस्तुसधनुस्तंभसंज्ञितः
 विवर्णःवधवदनःसस्तांगोनस्यवेतनः प्रस्वीर्ध्वधनुस्तंभीदशरात्रंनजीवति अंतरायामेगुल्यादि
 धात्वेयःस्तथाक्षत्वादिकंवनवति धनुस्तंभेवधनुर्वत्तमतीत्यनयोर्नेदः विवर्णवधवदनः वंधो
 त्रवितुकस्यज्ञेयः अथकुञ्जकस्यलक्षणमाह हृदयंयदिवापृष्टमुन्नतंक्रमतःसरुक्कुक्षोवा
 युयदाकुर्यान्नदातंकुञ्जमादिशेत् यदिवेत्युक्त्यायदिवेतिविकल्पार्थस्तेनपुरुक्तिदोषःनन्व
 तरायामःक्रोडनतोभवति वहिरायामःपृष्टतोभवति तान्यामस्यकोनेदःउच्यते अंतरायाम
 वहिरायामयोः प्रकृतस्येवांतःशरीरस्यवहिः शरीरस्यवनमनमत्रवुहृदयंपृष्टंवाशरीरादहिर्न
 वतीतिनेदः अथतस्यचिकित्सा वाद्यायामेतरायामेधनुस्तंभेचकुञ्जके योज्यंप्रसारिणीतैलंते
 नतेषांशमोभवत् वातव्याधियुसमान्याःयाः क्रियाःकथिताःक्रमात् कर्तव्याएवतासवस्तिन
 मेतद्विशेषतः अथापतंत्रकस्यलक्षणमाह कुक्षस्तेःकोपनेर्वायुःस्थानादूर्ध्वंप्रपद्यते पीडय

लक्षणमाह हृष्येतेचरणेयस्यभवतश्चप्रसुप्तको यादहर्षःसवित्तेयःकफवातप्रको यतःहृष्ये
 तेरोमांचितोभवतःप्रसुप्तकोकिमिक्किनीतियुक्तौ अथतस्यचिकित्सा यादहर्षेवुकर्तव्यःकफ
 वातहरोविधिः अथाक्षेपकस्यसामान्यंलक्षणमाह यदातुधमनीःसर्वाःकुपितोन्पेतिमारुतः
 तदाक्षेपत्यासुमुकुर्मुकुर्देहंमुकुश्चरः मुकुर्गक्षेपणावायुराक्षेपकइतिस्मृतः मुकुर्मुकुर्देहमाक्षे
 पति गजास्तस्येवपुरुषस्यागात्रदोलयति किंविशिष्टोमारुतःमुकुश्चरःवारंवारंसंचरणशीलः
 अपंवापुराक्षेपकइतिस्मृतः देहस्यपन्मुकुर्गक्षेपणंचालनततः आक्षेपकस्यचतुरोर्भेदानाह
 पितृश्लेष्मान्वितोवायुर्वायुखेचकेवलः कुर्यादाक्षेपकंचान्यःचतुर्थमग्निधातजःपित्तान्वितश्चे
 क्मान्वितश्चवायुःकेवलश्चाक्षेपकत्रितयंकुर्यात् अन्यश्चतुर्थमग्निधातजः अन्योदंडाघनिधा
 तजोवायुश्चतुर्थमाक्षेपकंकुर्यादित्यर्थः तत्रकेवलवातजस्याक्षेपस्यलक्षणमाह पाणिपादशो
 रःपृष्टश्रोणीःस्त आतिमारुतः दंडवत्स्त्वधगात्रस्यदंडकःसोनुपक्रमः अयंवातताक्षेपको

मित्रश्चनसिध्यत्यपतानकः दृष्टिस्तुप्रहणशक्तिंसंस्तमनाशयित्वा अथतस्यविक्रित्वा अथाय
तानकेनार्तमस्तुताक्षमवेपनं अखदापातिनंचैवत्वरयासमुपाचरेत् अपतानकिनेशस्तंदशम्
लीशृतंजलं पिप्यलीचूणसंयुक्तंजीर्णेमांशरसोदनं तैलेनमर्दनंस्वेदस्तथातीक्ष्णंभावनम्
श्रोतोविशोधनंयश्चास्सर्पिःपानंहिरतंस्मृतं हंत्यनुक्तवतापीतमस्तंदध्यपतानकंमरीचेन
समायुक्तंस्नेहचस्तिरथापिच यक्षाधातस्यलक्षणमाह गृहीत्वार्धतनोर्वायुःसिगलायूर्ध्विशोष्य
च पक्षमन्यतमंहंतिसंधिवंधान्विमोक्षयन् क्लोर्धकापस्तस्यस्यादकर्मणोविचेतनः एकांग
वातंतंकेचिदन्येपक्षविधंविदुः अर्धंअर्धनाडीस्वरवत् पक्षंवाऊपाश्चैरुजंधादिनागं अन्यतमं
धामंदक्षिणंवा विमोक्षयन्शिथिलीकुर्वन् अकर्मण्यःकर्मसमर्थःविचेतनःईषत्पशंदिता
न्युक्तः अस्यसाध्यासाध्यतानार्थमाहदाहसंतापमूर्च्छास्युःवायोपितसमान्विते सैत्यसोपगुरु
त्वानितस्मिन्नेवकफाहते दाहोवाहस्यसंतापःआन्यंतरः एतच्चलक्षणमन्यत्रापिवातव्याधौ

बोधयं सामान्यतोवायावितिनिर्दिष्टत्वात् यक्षाधातस्यसाध्यत्वादिकमाह शुद्धवातहतंपक्षं
क्षसाध्यतमंविदुःसाध्यमन्ये नसंयुक्तमसाध्यंक्षयहेतुकंशुद्धःकेवलःअन्येनपिन्नेनकफेनवा
क्षयहेतुकंक्षयोधातुक्षयस्तकुपितवातनिमित्तकं अयरमसाध्यलक्षणमाह गर्भिणीसुतिकावा
लक्ष्मीलेष्वसकक्षये यक्षाधातंपरिहरेदेदनारहितोयदि वेदनारहितोयदीतिनिन्नमसा
ध्यलक्षणं अथतस्यविक्रित्वा माषाक्षगुप्तावातारिवाद्यालकजयशृतं हिंगुसैधवसंयुक्तं
यक्षाधातंविनाशयेत् माषिकेहिंगुसिंधूयेजीरणाद्यास्तुशालिकाः माषादिकाथः ग्रंथिका
मिकणाशुंवीरालासैधवकल्कितं माषकाथशृतंतेलंयक्षाधातंअपोहति ग्रंथिकादिसेलं
माषाक्षगुप्तातिविषारुद्रकरास्ताशताकालवलेःसुपिष्टैःचतुर्गुणेमाषवलाकयापेतैलंशु
तंहंतिहिपक्षवातं माषादितैलं अथसर्वांगवातस्यलक्षणमाह सर्वांगयवनेकुक्षेगात्रस्फु
रणंजंजनेः वेदनानिःपरीताश्चस्फुटंतीवास्पसंधयः मंजनंमंगवत्पीडासंधयोवेदनानि।

भा.प्र.
१७२

यरीतायुतास्युदंतीव अथतस्यचिकित्सा सर्वांगगतमेकांगगतंवापिसमीक्षां तेषावगाहनं
हंतितोयवेगमिवाचलः अथस्थाननामलक्षणान्वातव्याधानाह स्थाननामानुरूपेष्वुल्लिङ्गेः
शेषान्विनिर्दिशेत् सर्वेष्वेतेषुसंसर्गपिनादेरुपलक्षणेन प्रथमंप्रास्यकेशत्वंततोवाचालता
पिच आटोपःपार्श्वशूलंचपुरीषस्यातिगाटना तथामलाप्रवृत्तिश्चकंयस्तंनश्चरूहता का
श्र्यंकार्श्यंचश्रोत्यंचलोमहर्षोमिथातथा तोदोनेदः शिरास्फूर्तिरंगमर्दंगशुष्कताशंकोच
श्रंगविभ्रंशोहर्षश्चलचित्ता निदानाशःस्वेदनाशोचलहानिश्चनीरुताशुक्रक्षयोरजोना
शोगर्भनाशःपरिश्रमः आटोपोगुडगुडाशहःतोदःशूचीव्यथतेनेवपीडातेदोविदारणेने
व व्यथाश्रंगविभ्रंशः श्रंगस्यस्थानत्यगोनखलनंनिदानाशोनिद्रात्यत्वमपिगर्भनाशःआ
मगर्भपातः गर्भशाय्यांवाताधिशानाग्नग्रहणमितिजेजुतः परिश्रमःआयासंकिनाश्र
मः अथतेषांचिकित्सा सामान्य वातरोगाणांवाचिकित्साप्रचक्ष्यते एषांसैवविधातव्याह

१७२

हृदयंगत्वाशिरःसंखोचपीडयन् धनुर्वन्नमयेज्ज्वाण्याहियेनोहयेतथा सकृच्छाडच्छसित्युच्चेःस्त
वाहोयनिमीलकः कपोतश्चक्रजेच्चुनिःसंसारसोयतंत्रकः स्थानात् पक्वाशयात् ऊर्ध्वशिरस
दिशपश्चाद्विपेत चालयेत् अथनिमीलकः अथवानिमीलताक्षःपत्रैतानिनवतिसोयतेत्रकः
अथतस्यचिकित्सा अथापतंत्रकेभार्तमातुरंनापतर्पयेत् निरुद्धवस्तिवमनंसेवयेत्तकदाच
नश्चसनाःकफवातान्यारुधास्तस्यविमोहयेत् तीक्ष्णैःमधमनैःसंज्ञांतासुमुक्तासुविंदतिस्व
सनाःप्रस्वासोच्छ्वासावेहाधमनीःमरोचसिगुबीजानिविडंगंचफणिकुक्कं एतानिसूक्ष्ममूर्णानि
दद्याच्छीर्षविरेनं फणिकुकोमरुचकःमरिचादिनस्य हरीतकीव्याएषासैधवंसालवेतसं
धृतमार्द्रकसंयुक्तमपतंत्रकनाशनं अम्लवेतशकानावेचुकंदावज्यमीरितं अथापतानक
स्यलक्षणमाह दृष्टिसंस्तन्यसंज्ञांचहत्वाकंतेनकृजति हृदिमुक्तेनरःस्वास्थ्यंयातिमोहंस्त्रेपुनः
वायुनादारुणांप्राकुरेकेतमपतानकं गर्भयातनिमित्तश्चशोणितानिश्चवच्चयः अविधातनि

भा.प्र.
१७३

रीक्रियां सकफेतत्रकुर्वीतवातवातश्लेष्महरीक्रियां अथरसादिधातुगतानां लक्षणमाह त्वयूहा
स्फटितासुताकृशाकृष्णानुपद्यते आतन्यतेसरागाचसर्वरुक्त्वगातेनिले सर्वरुक्त्वसर्वत्वम्यथा
त्वगातेत्वकशाहेनप्रसरसञ्चयतेत्वगाधार्यत्वात् तेनरसागतेइत्यर्थः रुजस्तीव्राः ससंतायाः चैवर्ण्यक
शातारुचिः गात्रेवास्त्रिभुक्तस्यस्तंनश्चासृकगतेनिलेयं संतर्पणेनरक्तवृद्धेः गुर्वगंतुघतेस्त
ध्वंदंमुष्टिहृतंयथा सरुक्त्वस्तिमितमित्यर्थं वातेमांससमाश्रिते तथा मेदः श्रितः कुर्याद्भिन्नीन्मं
दहजोत्तराणान् दंडमुष्टिताडितमिवतुघतेस्तिमितं निश्चलमित्यर्थः मांसमेदसोर्गतवातयोरेक
लिंगत्वमहरांतरेणप्रत्यासत्तेराश्रयानावात् तथामेदः श्रितोमांसमागतवत् अहरेणप्रत्यासत्तेर
स्थित्याश्रयानेदम्वकुर्याद्भिन्नीतित्यादिविशेषः नेदोस्थिपूर्वणां संधिस्थलं मांसवल्लयः अस्व
प्रसंततारुक्त्ववातेऽष्टेस्थिसंस्थिते वातेमुज्जगतेपीडातकवाचित्प्रशाम्यतिमुज्जगतोस्थिगतवत्
यथामेदोगतोमांसगतवत्पीडासातत्यंविशेषः क्षिप्रमुंचतिवधातिशुक्रंगर्भमथापिवा विकृति।

१७३

जनयेच्चापिशुक्रस्थः कुपितो निलः शुक्रं वधाति स्खलयत्येव न गर्भं क्षिप्रमुंचति आममेव पातयति
वधाति मूढं करोति वातदुष्टशुक्रारब्धत्वात् विकृतिशुक्रस्य वर्णंतरत्वादिरूपंगर्भस्य विकृतांगत्वा
दिरूपं जनयति अथतेषां विकित्वा वायोत्वगाश्रिते स्नेहान्यंगस्वेदं च कारयेत् रक्तस्थेशीतलान्
लेपान्विरेकं रक्तमोक्षणं मांसमेदो गते वाते स विरेकं निरूहणं अस्थिमुज्जगते स्नेहं वहिरंतश्च यो
जयेत् केतकनापावलातिवृत्तानां यद्वज्रलेन रसेन विषकं तेलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतम
स्थिगतविनिर्हति इति केतकादिते लं हर्षत्रियानं शुक्रस्थे वल्लशुक्रकरं हितं अथस्थानवि
शेषेण वातव्याधिविशेषो यथा त्वकोष्ठगतस्य वातस्य लक्षणमाह वातेकोष्ठाश्रितेऽष्टेनिप्र
होमूत्रवर्तसोः ब्रह्महृदोगगुल्मार्शः पार्श्वस्थलं च जायते कोष्ठलक्षणमाह स्थानान्यामाग्निप्रका
नामूत्रस्य रुधिरस्य च दृढदंडुकः फुफुशश्चकोष्ठइत्यनीधीयते डुडुकः पोटइति लोके एतेना
कोष्ठशाहेन सर्व एवाशयाः कथ्यन्ते तथापि विशेषार्थमाशयादिमतवातलक्षणान्यपि

यकवह्यंते अथतस्यविकित्सा यावनीयरसैर्युक्तेरन्यैर्वायाचयेन्मलान् विशेषतःपिवेत्तीरंनरः।
कोष्ठागतेनिले अथामाशयगतस्यलक्षणमाह हृत्पाम्बोदिरनानीरुक्तलोकारविष्टविकाःकासः।
कंठास्यशोषश्चस्वाशश्चामाशयस्थिते आमाशयस्यलक्षणमाह चरकःनानिस्तनान्तरजंतोरा
ऊरामाशयंबुधाइति अथतस्यविकित्सा आमाशयस्थेतनिलेप्रशस्तं प्राग्लंघनंदीपनया।
चर्मच प्रच्छर्दनंतीक्ष्णविस्वनंमुक्तायवाःशालिसुताःपुराणःभूतीकयथाशरीपुष्कराणि
विल्वामृतादरुकनागराणि उग्राविषामागधिकाविडानिकाथास्त्रयःसामसमीरणधाःभूती
कःरोहिषयुगंधसूणविशेषस्तदलानेग्राह्यमुशीरं पुष्करंपुष्करमूलं दारुकंदेवदारुउग्रा
वृक्षा विषाअतिविषा वित्रकेंद्रयवोयाटाकटुकानिविषानया आमाशयेथवातधंर्चर्ण ये
यंसुखांबुना योगेस्मिन्निष्कजाग्राह्याषसांघटधरणाःएथकरदिनेषुघटसुदातव्यातेनघटधरा
णस्मृताः अत्रषसांसमुदितानांघटधरणमितानांचूर्णीकृतानामेकस्मिन्नहन्येकसंकीदेयः

येतेषांसंज्ञायं एवंविधानिरूप्याणिकरोतिकुपितोनिलः हेतुस्थानविशेषेणभवेदोगविशेष
कृत् एवंविधानिरूप्याणिशिरोग्रहादीन्यशीतिहेत्वित्यादिहेतुविशेषः पित्तश्लेष्माघाहतत्वादि
यथाश्लेष्माहतोवायुर्मन्यास्तंभकारीतिस्थानविशेषः कोष्ठादिर्यथा तत्रकोष्ठाश्रितेकुष्ठेनिय
होमूत्रवर्चसोरित्यादि तत्रहेतुविशेषाणावातव्याधिविशेषोयथा उदानेपित्तसंयुक्तेदाहोमूर्च्छा
भ्रमक्षमः अस्वेदहर्षोमंदाग्निःशीतताचकफाहते प्राणोपित्ताहतेछर्दिर्दाहश्चेवोपजायते दो
र्वह्यंसदनंतंप्रावेरस्पंचकफाहते प्राणोहृदयाश्रितोवायुः स्वेदोदाहस्तपामूर्च्छासमानोपित्तसं
युते कफेनसंकेविण्मूत्रेगात्रहर्षश्चजायते कफेनसंयुतेसमानेविण्मूत्रेसंकेअवसंकेना
वतःगघ्रविहर्षोरोमांचः अपानेपित्तसंयुक्तेदाहोहर्षेस्तमूत्रता अधःकायेगुरुत्वंचशीति
ताचकफाहते गुदाश्रयोपानःअपानेपित्ताहतेदाहोगघ्रविहर्षेणलुमःसंनोथदंउकश्चापि शू
लशोथोकफाहतेदंडकःआलोपकमेदः अथतेषांविकित्सा वातेसपीनेकुर्वीतवातपित्तह

भा. प्र.
१५५

लानसापिष्टसायगंधविनीतकं गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनं देवदारुसमायुक्तं नागोरं
रिपेष्ठितं हृदातवेदनायुक्तः पीत्वा सुखमवाप्नुयात् अथ श्रोत्रादिगतस्य वातस्य लक्षणमाह श्रोत्रा
दिष्विन्द्रियवधं कुर्यात्कुक्षः समीरणः अथ तस्य विकित्सा श्रोत्रादिष्वनिलेऽप्येकार्थे वातहरः क
मः स्निहान्यंगोपनाहश्च मर्दनालेपनानि च वाते शिरागते कुर्यात्तथा वा सस्त्रिमोक्षणम् अथ स्ना
युगातस्य वातस्य लक्षणमाह शूलमाक्षेपकः कंयः स्तंभः स्नाप्यनिलाद्भवेत् अथ तस्य विकित्सा
स्वेदोपमनाह्निकमर्धनोमर्दनानि च कुक्षे लायुगते वाते कोरयेत्कुशलोत्तिष्ठक अथ संधिग
तस्य वातस्य लक्षणमाह हंतिसंधिगतसंधीन्शूलशोथो करोति च हंतिविशेषयति अथ तस्य
विकित्सा कुर्यात्संधिगते वाते दाहस्नेहोपनाहनं इंद्रवारुणिकामूलं मण्डागुडसंयुतं भक्ष
येत्कर्षमात्रं तत्संधिवातं व्यपोहति अथ वातव्याधीनां सामान्यानि तेष्मिन्नां मासस्यावर्द्धकं
देयं तु लाघवं दशमूलतः पलानि क्षागामांसस्य त्रिंशद्दोणेभ्योऽप्यवेत् चतुर्गणावशेषं तं कषायम्

१५५

वतारयेत् प्रस्थेऽनेति लोतेऽप्यपयोदद्याच्चतुर्गुणं जीवनीयानि मंजिष्ठा व्याचक्षिप ककटफलं सव्यो
षं पिप्पली मूलं राक्षसलक गोक्षुरं आत्मगुणातथैरंडः शताकालवर्षाभयं देवदारुमृताकुसुमश्च
गंधावचाशटी एते रक्षमितेः कल्कैः पाचयेन्मृदनाग्निना पक्त्वा वातार्दितेषु सिंहनुस्तने तथा दिति ।
कर्णशूलेशिरःशूलेशिरेष्वेव त्रिदोषज्ञे पाणिपादशिरोप्रीवा श्रवणे मंद एव कक्षापरंतु जेपंगोचगृध्रा
मपवाङ्गके याने वस्ते तथा म्पंगोनस्ये कर्णादि पूरणे तैलमेतत्प्रशंसंति सर्ववातविकारमुत् महामा
षादिना मेदनापितं मुनिभिः पुरा महामाषादितेऽर्धकदत्तात् माषायवातसीक्षुप्रामकर्टीचा
कुरंदर्कैः गोकंठः दुंदुकश्चेष्टाप्रत्येकं यलसप्तकं चतुर्गुणां धुना पक्त्वा पादशोषं शृतं नये
त् कार्पासकास्थिवदरं सण्डीजं कुलस्यकं एतच्चतुर्दशयलं चतुर्गुणजले पचेत् कषायं तद्वगृही
या चतुर्धा शिष्यशेषितं प्रस्थं च क्षागामांसस्य चतुःषष्टीयले जले प्रक्षिप्य पाचयेद्दीमान्यादशोषं रसं
नयेत् तैल एष्येत तः काथान्सर्वान्ताक्रमतः पचेत् कल्कप्रत्येऽप्येदेति रमृताकुसुमैर्धवैरा

भा. प्र.
१७६

स्नायुनर्नवेरंडैः पिप्पल्याशतपुष्पया वलाप्रसारिणीन्याचमांस्याकटुकया तथा यथकृषमि
तेरेतैः साधयेन्मृदुनाग्निना हन्याते लमिदं शीघ्रं वात व्याधी न शोषतः आसेपकं पक्षधातमूरुस्तं
नायवाकको शायाकर्पशिरः कं पंविश्याचीमर्दितं तथा माषदितैलं शार्दः धरात् अश्वगंधाव
लाविल्वपाटलां वृहतीदयं स्वदंष्ट्रातिवला निवानस्यो नाकं च पुनर्नवां प्रसारिणीमग्निमंथं
कुर्याद्दिशयलं यथक चतुर्दोषो जलेपकायादशोषं शृतं नयेत् तैलादकेन संयोज्यं शतावर्षा
रशाटकं प्रक्षिपेत्तत्र गोक्षीरं ततस्तेलम्वतुर्गुणं यथक्युलमितेः कल्कप्रत्येरेभिः पचेन्निषक
वचाचंदनकुसुमे लामांसी शैलेयशोधवैः अश्वगंधावलाराक्षशतपुष्पेन्द्रदाहनिः पणिचतुष्ट
येनेव तगारेण प्रशाधयेत् ततैलं नावनेन्यंगे यानेव स्तोत्रयोजयेत् पक्षाधातं हनुस्तं नमा
न्यास्तं गलग्रहं कुलत्वं वधिरत्वं क्वातिभंगकटिग्रहं गतशोषे प्रियध्वंसशुक्रनाशान्वरह
यान् अत्र हर्दिकुरंडं च दंत रोगं शिरो गृहं पार्श्वशूलं च यंगुत्वं बुद्धिहा निचंगधर्मी अन्यैश्च वि

१७६

तद्यथा आमाशयगते वाते हर्दिताय यथाक्रमं देयः षट्धरणो योगः समरात्रं सुखां बुनी अयम
र्थः प्रथमदिसेवमनं कारयितव्यं ततो द्वितीयदिनमारभ्य षट्दिनपर्यंतं यावत्क्रमेणैकेकस्य
चूर्णं टंकमितं देयमित्यर्थः षट्धरणो योगः अथ यकाशयगतस्य वातस्य लक्षणमाह यका
शयस्थो न कूजं शूलनाटो यो करोति च कलूमूत्रपुरीषत्वं आनाहं त्रिकवेदनां आठो यो वा
तस्य क्षुब्धत्वं नद्युदगुडाशस्तस्यां त्रकूजेनोक्तत्वात् अथ तस्य विकित्सा वक्रिसंवर्धनं
कार्यं कर्मोदावर्तकं तथा देयः स्नेहविरेकश्च यकाशयगते निले वाते जठरगोदद्यात् हारस्त्र
णदिदीपनं शुर्वी कुटजबीजाभिचूर्णं कोष्ठां बुकुक्षिगे अथ गुदगतस्य वातस्य लक्षणमाह ग्रहो
विण्मूत्रवातानां शूलान्मानाश्मशर्कराः जंघोत्रत्रिकयाश्वासपृष्ठरोगो गुदे निले रोगो मूत्र
जापीडेति यावत् अथ तस्य विकित्सा वाते गुदगते दुष्टे कर्मोदावर्तकं हितं अथ हृदयवातस्य वि
कित्सा हृदया निलनाशाय गुडीचीमरिचान्विता विवेआतः प्रयत्नेन सुखं तप्तानं सप्तह पिवेत्

जा.प्र.
१५७

त पादत्रोयंपरिश्राव्यतत्रैतत्पुनःपचेत् छागेमेष्टश्चहरिणतश्चवक्रंशुकः शशाःशल्पःशिवा
गोधामिहोव्याधश्चमल्लुकःवन्योवहःमङ्गीचमहिवोधोटकस्तथा कपिर्वनुर्विडालश्चमूषकश्चोरु
दईरः वर्तिकस्तिरिर्लविः खंजरीटश्चकोरकः उल्कोनीलकंटश्चवनकुकुटावच गधश्चगरुडो
हंसश्चभकारंडोपिच कयोतःसारसःक्रौंचोवन्यःपारावतस्तथा रोहितोमदुरश्चापिशिलीध्रःशृं
गकस्तथा इल्लिसोगरीचर्मीकथिकाकर्बिकापिच महामत्स्यःकक्षपश्चशिसमारश्चसांकुचिः
मकरोधटिकाकारःतदलानेतुगोधिका यथाज्ञानमनीयंत्वकाथंतेतसमंयचेत् रास्नाश्च
गंधामिशिदरुकुष्टपर्णीचतुष्कागुरुकेशराणि सिंधूत्यमांशीरजनीदयंचत्रोलेपकंचन्दनपु
ष्करंच एलासपथितगराव्यञ्जंनंगोष्टवर्गस्तुक्वापलाशी स्थोणोपचश्चविकचोरकरव्यंमू
र्धात्वंचकटुफलपक्वंच मृणालजातीफलकेतकारव्यं सनागपुष्पंशरलंमुराक्कीचंतिकोशी
रवरास्तथैव डरालभावानरिकानरवश्चकैवर्तमुस्तार्चुनतिक्तकंच वातमैर्जरकतुपुराश्चसधातकी

१५७

ग्रंथिकपर्पटाश्च पटोलहेमाक्षजयंतिकाश्चत्रापंतिकालंबुषशक्रवीजैरसांजनाभा विवृतास्त्राण
श्रेणपुनर्नवाश्च कौंतिकिमिहोहयमारकश्च नीलोत्पलंपद्मककारवीन्यां रंमानलीगोक्षुरकः
हुरश्च कंकोलकालीयकुसुंनपुष्पतुरुष्ककाश्मीरकशिस्थकंच लवंगकर्पूरसपालकंडकर
सूरिकावालकमंवंच दारुदेवादारु पर्णीचतुष्कंशालीपर्णी दृष्टिपर्णीमुद्गपर्णीमाषपर्णी
केशरः पुन्नागस्तस्पुष्पग्राह्यंतदलानेनागकेशरंग्राह्यं श्लेपकंचरीला चंदनमत्रस्वेतंश
हं पुष्करंमूलंतगरस्याप्यलानेतुकुष्टदद्याद्विषग्वरः मृगस्त्वक अष्टवर्गालानेशतावरीश्च
श्वगंधावाराहीविहारीक्षिगुणदद्यात् वाराहीगेडीइतिलोके पालाशकिर्चमेदः गंधपालाशां
तिकाश्मीरेशसिद्धस्तदलानेकचूर्णवदेयः स्थोनेपुःगठिवनमेष्टस्युगंधिधुनेरइतिलोके
वृश्चविःश्वेतमूलापुनर्नवाचोरकःग्रंथिपर्णस्यैवमेदः मटीडुराइतिनेपालदेशेयसिद्धःके
तकस्यमूलंपुष्पंचदद्यात् कैवर्तमुस्ताकैवटीमोथागुडतजीइतिच नामतिक्तकः किरातति

भा.प्र.
१५८

कुकः वानामवदाम हेमकंधरस्यफलंमूलंयत्रं च जयंतिकाजैतिलक आयंतिका अत्रलन्यतर
वम अलंबुषाब्जाधुनेदः तस्यपंचांगानाववूलः तस्यत्वक् अरुणसंज्ञिद्याप्रोणः प्रोणस्यपंचा
गः पुनर्नवास्तुपुष्पाहयः माकरः करवीरस्यमूलंयज्ञकं नीलोत्पलादन्यदुत्पलं यज्ञकाष्टं
कर्मैव कारवीमगरइलरमायाकंदं दुरस्यफलानिसपालकांडादीसुगंधविशेषः अंवरंसु
गंधद्रव्यं कल्कानमीषां विपवेत्सुवेद्यः एथक्एथक्कर्मयुगोमितानां शुभेयुनक्षत्रमुक्तं तल्ले
संतोष्यविप्रांश्चतिष्ठवरांश्च संपूज्यनारायणनामधेयं देवं त्रिनेत्रं जगतामधीशं पात्रे तु हेमः
खचुरजतेवा ताम्रेथवालोहमये पिरहेत अम्यं जने जने न स्पेतिरुहेचावगाहने पाने चैव
थाभ्याधिप्रयुंजीतचिकित्सकः वृद्धनात्रकिमुक्तेन तैलमेतत्प्रयोजितं अवश्यं वातजान् व्याधी
नशीतिमपि नाशयति एतस्यान्याशतो नृणां जराजायुन जायते पतंति वलयो नांगे पतितं नैव
जायते ते त्रैजस्विनितरांगसुडस्येव जायते नोद्धेः शुतिर्नवाधिर्यं कर्णनादो न जायते पाणि

१५८

विधानो गान्धरे तसर्वांगसंश्रयात् अस्य प्रभावाद् ध्यापि नारिपुत्रं प्रसूयते यथानारायणो देवोऽष्टदे
त्यविनाशनः तथैदं वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमं इति मध्यमनारायणं तैलं तिलतैलं समादाय च
तुरातकसंमितं पंचपलवकल्केन शोधयेद्दोषशान्तये तत्राजंडुग्धमथवागव्यतैलसमं पचेत्
ज्ञातावरीरसंवापितैलमुत्पयचेद्भिषकदशमूलीवलारासाशिग्रूत्पलपुनर्नवाः शोफालिकाना
गवलाः तिवलाचप्रशारिणी अश्वागंधासहचरोदन्तमूलं करंजकम् खदिरं चंदनं लोध्रं च
शनपलाशकं ककुभैरंडवरुणाः शालयुगं कटंभराः शिरीषाः शिषरी वासाहिंसाजं वृवि
नीतकं कांचनारः कपिस्यश्वाणिभद्रः प्रियालकं पाषाणनेदः संपाकोडगंधिकादारिमीफ
लं उडंवरः सप्तलाचकन्यकामालनीत्वं माधवीनलमूलं चपवकोलकुलस्यकं आत्मयुता
कंकयशिवीजं वत्सादनीस्तुही केतकीमूलधतूरलांगलीगदनांदुकं चित्रकं च महा निवपंचव
ल्कलमेव च मुंडटिकारिम्शलीहंसयादी विशल्पकं एषां दशपलान्भागान् चारिण्यष्टगुणं पचे

कंपः शिरः कंपः प्रलापश्च न जायते बुद्धिर्भ्रंशो न जायेत न स्यात्कर्मण्यपाटकं यथा जलेन शिकस्य
शाखिनः पल्लवादयः वर्धते धातवस्तद्वद्देहिनीनेन नित्यशः आसंगं नित्यजेदातुस्तिका वस्तु
युता च या यावद्गुप्रशवहीणताभ्या एतद्विदं परं बंध्या चलनते पुत्रं गर्भयातो न जायते यो निरोगा
ः प्राणश्रपतिप्रदश्च प्रशाम्यति अस्मात्तेन परादन्यत्कुत्रचिन्नापि नैषजं वल्यं चर्ष्यं च हणं च रशा
यनमिदं महत् पुरा देवा सुरे युद्धदेत्ये रनिहतान् सुरान् निघ्नान् नान्ना स्थिकान् वीक्ष्वान् विमुक्तान् यथा

भा. प्र.
१८५

ह्रीतान दृष्ट्वा हिताय देवानां नराणां चाब्रवीदिदं तैलं नागयणो देवो महानाण्यणमिधं महानाग
यणं तैलं नागरं पिप्पली मूलं च व्यमूषणं चित्रकं अष्टहिंम्बजमोदा च सर्षपो जीरकं दधयं रेणुकेन्द्र
पवो पाठा विडंगं गजपिप्पली कटुकातिविषाभाङ्गी क्वामूर्वा चित्रकं देवदारु कणकुष्ठं रास्नामु
स्ताच सैधवं एलात्रिकं टकः यथा धान्यकं च विनीतकं धात्रि चित्तु गुशीरं च यवहारो खिलान्यपि
एतानि समनागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेवात्र गुग्गुलुः संमर्धसर्पि
षायश्चात्सर्वं समिश्रयेच्च तत् एकपिण्डं ततः कृत्वा धारयेद्भूतनाजने गुटिकाः टंकमात्राः तुखादेतां
च यथोदितं यथोदितमिति दोषकाला

१८५

भा. प्र.
३७५

वृगतेवातेसामेसर्वांगोपिवेत् इतिमहायोगराजोगुगुलुः पुक्तः कल्कोरसोनस्यतिलतेलेनसि
धुनावातरोगान्दरेत्सर्वान्ज्वरंश्चविषमानपि रसोनकल्कः क्षीरेणतेलेनघृतेनवायिमंशोन
सार्द्धलसुनानिरवादेत् शाल्योदनेनापिचषष्टिकेनयलाहृदद्यादिवसानिसप्त वातोत्थरोगा
न्विषमज्वरंश्चशूलंश्चगुल्मंदहनस्यमांघं स्नीहानमुग्रंभुजपाश्वशूलंक्षीरोत्थथांक्रंततिशुक्र
क्षोषान् रसोनकल्कः अन्नप्रकारैः पल्लप्रकारैः गोधूमकैर्वायवशकुनिर्वाहुग्धेनतेलेनध
तेनचापि युक्तानिशीतैलशुनानिरवादेत् संवर्तकैर्लावकपिंजलेर्वामृग्याः पलेर्वाप्यथकोकु
टेर्वावागहवर्तीरकहारिणोर्वा सुसंस्कृतेरश्विलंसमीह्यरसोनयक्कंदस्यगुटिकानिःकुली
कृताः पाटयित्वाचमभ्यस्यंक्षीकुर्याच्चिदंकुरं निधुपुगंधनाशायदधासंजीपरक्षयेत् ततः
प्रक्षाल्यसंशोष्यशिलायांपरिषेधयेत् कल्कस्यपंचमंभागंचूर्णमेषांविनिःक्षिपेत् सौवर्चलं
यावन्निचनर्जितंहिंगुसैधवं कटुत्रिकंजीरकंचसमभागंचूर्णयेत् तिलतेलंचकल्कस्य।

३७५

चतुर्थंश्रितत्रमिश्रयेत् खादित्कर्षमितंप्रातः किंवादीषाषपेक्षया अनुयानंप्रकुर्वीतवातारिश्च
तमन्वहंसर्वांगीकांगजंवातमर्दितंचापतंत्रकं अपस्मारंतयोन्मादमूर्धरुस्त्रंनंचगंधर्वा उरःपृ
ष्ठकटीपाश्वकुक्षिपीडांकुमीन्दरेत् मधमांसंतथाप्लंवरसंसेवेतनित्यत्राः व्यायाममातयंरोष
मतिनीरंगुडंस्त्रियं रसोनमलन्युरुषस्यजेदेतन्निरंतरं वज्रपेत्तदतीसारीप्रमेहीपांडुरोगवान्
आरोचकीगर्निणश्चिमूर्च्छाक्षीरोगसंपुतः रक्तपित्तीचशोषीचयक्ष्माः क्षर्षार्द्धितोनरः पित्तेचु
पथ्यघाकुर्यात्त्रयोगांतेविरेचनं अन्यथातस्यजायतेकुष्ठमांशूमायादयः स्त्रीस्तनोतरितंद
द्याक्षालनामप्यनिष्ठतां तथापिलभतेसिद्धिमहावीर्यप्रसोनतः रसोनाष्टकं अथवातव्या
धिधुरसः रसोपांधोवरावकीगुगुलुः क्रमवर्धिताः त्वेकभागंसूतस्यगंधकोविगुणस्ततः वि
भागान्निफलायोज्याचतुर्भागस्तुत्रिकः गुगुलुः पंचभागः स्यादुबुतेलेनमर्दितः क्षिप्वातत्रो
दितंचूर्णतेततेलेनमर्दयेत् गुटिकां कर्षमात्रांतुमहयेत्आतरेवहि नागरेरंडमूलानांकषायं

भा. प्र.
२०९

पिबेदनु अन्यज्येरेडतेलेनस्वेदयेत्पृष्टदेशकं विरेकपरिणामेतुस्निग्धमुलं च भोजयेत् वातारिसा
नकोद्येषः रसो निवर्तितो वितः मासेन मरुतो रोगान् हरेत्पुनरुत्तमवर्जितः वातारिरसः अथो रूस्तेनाधि
कारः तत्रो रूस्तेनस्य विप्रकृष्टसन्निवृष्टनिदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह शीतोष्णवसंशुष्कगु
णस्तिग्धे निषेवितेः जीर्णजीर्णेति थायाससुं हो न स्वप्नजागरेः सक्षोषमेदः पवनः साममत्यर्थसा
वितं अनिर्येत रं दोषमूस्त्वेत्यतिपद्यते शक्यस्थिनी प्रपूर्यतिः श्लेष्मणा स्तिमितेन सः तदास्त
त्राति तेनो रूस्तेन शीता वचेतनो परकीया विवगुरु स्यातामतिशयमथो ध्यानांगमर्दस्तेमित्य
तं शब्दसचिज्वरेः संयुतो यादसदन रुद्धो रण सुतिनिः तमूस्तेनमित्याहु राव वातमथाय
रे जीर्णजीर्णे किं विज्जीर्णं किं विदजीर्णं तस्मिन्नोजने इत्यर्थः तत्र शीतादिनिः निषेवितेः मुक्तेः
संक्षोभेण संवलनेन स्वमेन दिवा जागरेण रात्रौ अनिर्येत रं दोषमूस्त्वेत्यतिपद्यते तस्मिन्नेन
आर्सेण्डतेने त्रियावन्नवुधनेन तेन सः पवनस्तदा ऊरूस्तत्राति तेन स्तंभेन अचेततोऽन्योपर

२०९

द्यपेक्षया परिभाषया च आदौ शृणोन्मि तं वादेततः कर्षादिमात्रकं ततः कर्षमितं वादेन
गुलुंक्रमतो नरः दिनानां सप्तके पूर्वगुगुलोः शृणोन्माहरेत् द्वितीये कर्षमर्धतु पूर्णकर्षत
तः परं गुगुलुयोगां जोषमं हामुष्पो रसायनः मैथुनाहारयानानां नियमो नात्र विद्यते स
र्वान्वातामयान् हन्यादामवातमयस्मृतं वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टज्वरानि च अंशशिग
हणी रोगां लीहगुल्मोदराण्यपि आनाहं मंदमग्निं वृश्वाशकाशमरोचकं प्रमेहं नाग्निशूलं
चक्रमित्तयमुरोग्रहं शुक्रदोषं रजोदोषमुदावर्तनगंदरं राक्षादिकाथसंयुक्तः सर्ववाताम
यान् हरेत् काकोल्यादिसृतापित्तं कफमारुगवधादिना दावी शृतेन मेहाश्रुगोमूत्रेण च यां दुता
मधुना मेदसो हृदि कुष्ठं निवृष्टेन च छिन्नाकाथेन वाताश्रंसो र्फं मूलकजाघृतात् पाटलका
थसंयुक्तो विषमूषकसंभवम् त्रिफलाकाथसंयुक्तो दारुणो नेत्रवेदनां पुनर्नवादेः काथे
न हंतिसर्वादि राण्यपि अत्र राक्षादिकाथो यथा रास्ना पुनर्नवाशुं तीगुडुं ज्येरेडं जंशृतं सप्तधा

स्वेदलघनरूक्षणं आममेदः कफाधिक्यान्मारुतं नयतासमं तस्मात्कफप्रशमनं ननु मारुतकोप
नं तत्सर्वसर्वदा कार्यं कुरुस्तं न स्पृशेत् सर्वरूक्षः क्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः यश्चादातवे
नाशाय विधातव्या विलाक्रिया भोज्याः पुराणाः श्यामा कर्कोष्ठबोहालशालयः जांगलेः रघृते
मसिः शाकैश्चालवणेर्हितैः उदलोवनकोष्ठः दद्यादास्तुकशाकेन हीनेन लवणेन तु जीर्ण
शोण्योदनं सूक्ष्मरूक्षं न वेतेनियक रूक्षणात् वातकोपश्चेन्निदानाशादिसंभवः स्नेहस्वेदक
मस्तत्र कार्ये वातामयापहः प्रातेरयेत्यतिस्त्रोतः सरितः शातलोदकं शस्यविमलं शीतं स्थि
रतोयं पुनः पुनः मूत्रैर्वाप्यश्वगंधायाश्च वाक्स्पर्शकारयेत् गण्डमुत्सीदनं चैव कुरुस्तं न स्पृशेत्
नेत्रिफलपृथिकव्योषधैर्गन्धिह्यात्महिकं कुरुस्तं न विनाशाय पुरं मूत्रैर्वापि वेत् न ग
रं पिप्पलीवापि गुग्गुलुं वा शिलाजतु कुरुस्तं न पिबेत् न मूत्रैर्वापि वेत् न ग रं मूत्रैर्वापि
कारः अथामवाताधिकारः तत्रामवातस्य निदानपूर्वकं संप्राप्तिमाह विरुद्धाहारश्चेष्टस्य मंदा

ग्रेर्निश्चलस्य च स्निग्धं मुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा वायुनाप्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति
तेनात्यर्थमपकोसोधमनीनिः प्रयच्छते वातपित्तकफैर्भूयो रूषितः सोमजोरसः स्रोतां स्पृशेत्पदय
ति नानावर्णेति विहितः अनवत्पन्निदोर्वल्यं हृदयस्य च गोरवं व्याधानामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोतिदा
रुणः विरुद्धाहारश्चेष्टस्य विरुद्धाहारः क्षीरमत्स्यादिः विरुद्धावेष्टानुक्ता व्यायामादिः तद्युक्तस्य नि
श्चलस्य निर्व्यापारस्य स्निग्धं मुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वत इति मिलितो हेतुः श्लेष्मणः स्थानं आ
माशयसंध्यादितेन श्लेष्मस्थानगमनेन अत्यर्थम् अयकम् पित्तस्थानगमनेन यकोन विष्यती
त्यभिप्रायः असौ आमोधमनीनिः प्रयच्छते धमनीमार्गेश्चलति भूयो रूषितः सोमजोरसः आम
ः स्रोतां स्पृशेत् अतिरूपदयति संसृत्य रसवाहिशिरोवरोधं कृत्वा स्रोतां सिगुणिकरोति नानाधर्माः
वातादिजनितवर्णनिदानानाधर्माः आमस्युलक्षणमाह अजीर्णाधोरसो जातः संचितो हि क्रमे
ण वै आमसंज्ञां सलभते शिरोगात्ररुजाकरः अजीर्णाति मुक्तादजीर्णादि आमवातस्य सा

भा.प्र.
२०२

मान्यलक्षणमाह युगपद्विधावेतौत्रिकसंधिप्रवेशकोस्तथैवकुरुतेगात्रमामवातःसञ्च्यते
तौवातकफौत्रिकसंधिप्रवेशको वेदनयेतिषोडश्यांतंत्रांतरेष्वेवलक्षणंतरमाह आमर्दोरुत्रि
स्तसालसंगौरकचरः अयाकःशूनतागानामामवातस्यलक्षणम् विशेषःर्यमस्यसंग्रहः अस्ये
वातिरुद्धस्यलक्षणमाह सकष्टःसर्वरीगाणांयदाप्रकुपितोभवेत् हस्तपादशिरोगुल्फविक
जान्तरुसंधिषु करोतिसरुजंशोयंपत्रदोषःप्रपद्यते सदेशोरुज्यतेत्यर्थमाविष्टश्चश्चिकेः
जनयेत्सोमिदोर्वल्यंप्रसेकारुविगौरवं उत्साहहानिवैरस्यंदाहंवक्त्रमत्रतां कुक्षौकरिन्नतं
शूलंतथानिद्राविपर्ययं रुद्धदिभ्रममूर्च्छाहृहंविद्विबंधतां जाआत्रकृजमानाहंकक्षा
आन्यानुपप्रवान् यदाप्रकुपितोभवेत् प्रकर्षेणकुपितोभवेत्स्यात्तदावक्ष्यमाणानु
करोतितानाह हस्तेत्यादियत्रदोषःदुष्टग्रामःप्रपद्यतेगच्छति जाज्यंअकर्मण्यत्वं अन्या
नुपप्रवान् कलापरवज्जत्वादीनतस्यैवविशिष्टानिलक्षणात्याहपित्तासदाहर्षावसमूलं

२०३

कीयाविव अक्रियावित्यर्थःध्यानंप्रमूढतायादसंवर्धिनीभिःसदनकच्छोदरणसुतिनिश्चसंयु
क्तौ अयंशुश्रुतेनमहावातव्याधीषुयतिवः वातशंकिनिरन्तानात्रस्यास्तेहनान्युनः पादयोः
सदनंसुतिःरुद्धादुदरणंतथा जंघोरुद्यानिरत्यर्थंशम्बुदाहवेदनायादव्यथतेन्यस्तंशीतं
स्पर्शनिवेतिवसंस्थानेपीतनेगत्यांवालनेवाप्यनीश्वरः अन्यनेयोहिसंनमाव्रूयादौचमन्य
ते अज्ञानाभ्र अनिश्चयात् स्तनसुतिकंयादिदृग्निनवातशंकिनिर्वातव्याधिसंकिमिः तत्र
ऊरुस्तंस्तेहनात्स्तेहन्याचिकित्स्या यादसदनादयऊरुस्तंशोयमत्वात्तेविकाराःस्युःजंघोरु
द्यानिः जंघोर्वेर्गिमनादावशक्तिः आदाहवेदनाईषहाहेनसहवेदना ऊरुस्तंनस्यारिएल
क्षणमाह यदादाहार्तितीदातोवेयनः पुरुषोभवेत् ऊरुस्तंनस्तदाहन्यात्साधयेदन्यथाना
वं अन्यथादाहायुक्तोपप्रवरहितंतमपिनवमुत्पन्नमात्रंसाधयेत् अथोरुस्तंनस्यचिकित्सा स्ते
हासृक्स्वाववमनंवातिकर्मविरचनं वर्जयेदाद्युवातेतुयतस्तेस्तस्यकोपनं तस्मादत्रसदाकार्यं

तः आमवातप्रशांत्यर्थं खादेन्नकाहतानिवा शुंठीगोक्षुरककाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः आम
वाते कटीशूले यावनं रुकप्रणाशनम् कटिशूलेपिवेत्तैलमेरुफलसंनवः महोषधगुडश्चोष्ण
कार्यमागधिकायुतं विशोधयेत्तु वीजानि पीष्यात्तीरे विपाचयेत् तत्पायशं कटीशूले गृध्रस्योष्णमौ
षधं रासावातास्मिलं च वाशकः सडुरालनः शटीदारु वलामुस्तानागरातिविषामया स्वादुष्ण
व्याधिघातश्च मिसिर्धन्तु पुनर्नवा अश्वगंधामृताकृष्णतृक्षदारुः शतावरी क्वासहचरश्चैव
चविकाहृतीदयं समतागानि सर्वाणि रासात्रिगुणामता पिवेत्कषायमेतेषामष्टमाणाव
शेषितं हिष्वा नागरश्चूर्णं च प्रहोयोत्रयथाफलं सर्वेषु वातरोगेषु सामेषु तु विशेषतः यक्षाघा
ते हितं कं पेकुत्ते संधिगते निते जानुसंध्यस्थिपीडासु गृध्रस्योष्णं च हनुयदे डूरुत्तं मेवातस्ते विश्वा
त्क्रोष्टु शीर्षके हृदये च कुत्तान्नि योनिशुक्राभ्येषु च पुंसामेवु गते वाते स्त्रीणां वंध्याम
येतथा योषितां गर्तदं मुखं नासस्मात्परमौषधं महारासादिकः काथो वेधशायं विनिर्मितः २०४

अजमोदमरिचपिप्पलीविडंगसुरदारुवित्रकशताकाः सैधवमागधिमूलं भागातवकस्य पलिकासुः
शुंठीदशपलिकास्यात्यलानिता वंति रुद्धदारस्य अमयापलानि पंचशृङ्गाचूर्णं विधारयेदेषां स
मगुडवटकानदनश्चूर्णं वा कोलवारिणा स्फुटनं चैवास्थिजं धयोस्तीव्रश्च यथुस्तथांगसंधिषु ये
चान्येषामवातजो रोगाः सर्वे प्रयांति शान्तिं तमद्रवसूर्याशुविध्वस्तं अजमोदादिमोदकचूर्णं
आमवाते हितो तीव्रपथ्यादिगुगुलुर्मतः तथैव योगराजारम्यश्चरकादिचिकित्सकेः अ
त्र ग्रंथे यथादिगुगुलुः वातरोगांतर्गतगृध्रसी व्याधिविचिकित्सायामस्त्रियोगराजो गुगुलुः
सामान्यवातव्याधिविचिकित्सायामस्तिः नागरस्य पलान्यथौष्ठस्य कुडवं तथा क्षीरावका
समायुक्तं खंडस्यार्धशतं पलः ओषधिविज्ञातकंप्रत्याक्षेकं च पलं पलं निःक्षिपेत्तूर्णितं त्रखा
देदग्निक्लं यथा आमवातप्रशमनं धातुपुष्टिकरणं च वक्ष्यमानपुष्पमोजस्यं वलीमनित
नाशनं शुंठीखंडं मेथिकायाः पलान्यथौष्ठस्य अष्टपलानि च तयोश्चूर्णं पटे पूतं दुग्धे

मृद्वग्निनापवेत्त उष्णकपुतंगव्यधृतमष्टयलंघियेत् तन्नावस्युयवेधावज्ञवेदतिधनंययः पुनःयवे
 च्छनेःसत्रदत्वारुकमितांसितां ततःपाकेसुविज्ञातेज्वलनादवसारयेत् मरीचंघिप्यलीशुंवीकणा
 मूलंसचित्रकं जवानीजीरकोधान्यंकारवीशतपुष्पिका जातीफलंसदीत्वकचयत्रकंमद्रमुस्तकं
 गृहीयात्पुत्रमेतेषां सर्वेषांचयकएथक षडक्षं नागरं तत्रमरीचं चषडक्षकं एषांचूर्णपरिजिप्यस
 र्वसंमिश्ररक्षयेत् एतन्नुनेषजं प्रोक्तं मेथिकायाक संज्ञकं नक्षयेत्यलमात्रंतयथाचाग्निबलंतया
 आमवातं निहतं तत्सर्वं श्वयवनामयान् ज्वरांश्च विषमान् हंतियां दुर्गं सकामलं हसुन्माह्मय
 स्मारं प्रमेहान्वातशोणितं आमपित्तं शीतपित्तं क्षिरः पीडां हृगमयान् प्रहरं सूतिकारोगं हन्या
 देतत्रसंशयः वपुषः पुष्टिकदन्त्यं वीर्यं हृदिकरं यरं मेथिकायाकः रसोरसोनस्पयिचुः प्रमा
 णः क्षियेच्च तत्राहमिति धृतंगोः पिवेदुमेतेन दहत्यवश्यं शिखी वदलं हि महामवातं सामान्यवा
 तस्याधिविकित्सायां निखितं रसो नाष्टकमामवातेऽतिगुणहं सैधवं श्रेयसीराहारातपुष्पाप

पवनात्मकं स्तिमितं पुरुकंडुकं कफपुष्टं तमादिशेत् पुरुकंडुकं वक्रकंडुकं तस्य साध्यत्वादिक
 माह एकदोषानुगः साध्यो विदोषो याप्युच्यते सर्वदेहवरः शोथः सकष्टः सान्निपातिकः अथा
 मवातस्य विकित्सा लघुनंस्वेदनं तिक्तं दीपनानिकटु निचरेचनं स्नेह वसन वस्तषश्चाममासते
 रूक्षः स्वेदो विघातव्यो वायुकापुटके रिहः उपनाहश्च कर्तव्यास्ते पिस्नेहविवर्जिताः वास्तुकप
 त्रहंता कंयटो लंकारवेक्षकं कोरस्त्रायवाः पथ्याः षष्टिकाः शालयोऽनवाः अनवाः पुराणाः ला
 वकानां तथा मांसं हितं तक्तेण संस्कृतं हितश्च पूषः कोलस्यः कालायश्च एकस्य च वित्रकं कटु
 कापथ्यानां गरातिविषामृताः चूर्णिताः कोलतोयेन पिवेदामानिलापहाः शटीशुंवीशिवा
 सोग्रादेवाकातिविषामृताः कषिषिताः प्रपिवेदामवातीस्तं वनक्षयेत् देवाकं देवदारु आम
 वातगजेन्द्रस्य शरीरचनवारिणः एक एवाग्रणीर्हन्मा एरंडस्नेहकेसरी एरंडतैलयुक्तां हरीतकीं
 नक्षयेद्विधिवत् आमानिलार्तिपुकोयुको वृद्धा च धृगृध्रस्या आरग्वधस्य पत्राणि च यानिकटुतैल

वृत्ताकालेनभुक्ते तस्यकालस्यमध्यमनामेतथेवजरताजीर्यतानुक्तेनमध्यंदिने मध्याह्नेमध्यांशोरज
नेः त्रिधाविनक्तस्यदिवसस्यतथारत्रेमध्यमनागे अकालपलितंनेत्ररक्ततामूत्ररक्तता नेत्रस्यपीति
मातदन्मूत्रस्यापिचपीचपीतिमा मलस्यपीतिमाप्रोक्तानरवानामपिपीतिमा दंतानांचापिपीतत्वपी
तत्वंवयुषस्तथा तमसोदर्शनंचापियरितःपीतदर्शनं निद्रात्पताविशेषशुमुखेगंधश्चलोहवत् मु
खस्यतिक्तताचापितयाचवदनाम्लता उच्चासंस्पोलतावापिकमोफारस्तथैव चमःकुमस्तथा
क्रोधोदाहोमेदसमन्वितः तेजोद्वेषश्चशीतिच्छाद्यतृप्तिरतिस्तथा मलितस्यविदाहश्चज्वरानिलतीक्ष्णा
ता रक्तप्रवृत्तिर्विद्वेदःपुरीषस्योन्नतातथा मूत्रोन्नतामूत्रकृच्छ्रेषुकात्यंतनृल्लभ स्वेदःस्वेदस्यदोर्ग
धंदेहावदरणंतथा शरीरस्यावसादश्चयाकश्चवयुषस्तथा चत्वारिंशदमीपितव्याधयोमुनिनिर्मताः
अथपित्तव्याधीनांसामान्यचिकित्सामाह तिक्तस्वादुकषायशीतपवनक्षायानिशाचीजनज्योत्तान्
गृहयंत्रवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्पर्शनं सर्पिःक्षीरविरेकसेकरुधिरघ्रावप्रदेहादिकंयानाहारविहा

श्लेष्मजमिदं पित्तप्रशान्तिनयेत् यंत्रवारिधारायंत्रजलं इतिपित्तव्याध्यधिकारः अथश्लेष्मव्याध्यधिका
रः तत्रश्लेष्मव्याधीनांविप्ररुचिदानान्याह गुरुमधुररसादिस्तिग्धमंदोदराग्निप्रवदधिदिननिद्राशीतानि
वेश्मनिः प्रथमदिवसनागे भुक्तमात्रेवशंतेभवतिहिकफरोगोरात्रिनागोपिवाद्ये मधुररसादीत्यादि
शरेनाम्ललवणोगृहेते निश्चेष्टताकायिकव्यापाराकरणं प्रथमदिवसनागे त्रिधाविनक्तस्यदिव
सस्याघनागे भुक्तमात्रे भुक्तस्यपाककालस्यत्रिधाविनक्तस्यप्रथमकालेकफरोगोभवतितेप्रो
च्यंते प्रथमंमुखमाधुर्यंतथेवमुखलिप्ततामुखप्रशोकश्चतथानिद्राधिक्यंतथेव कंठेधुर्धुरता
वायिकडुकाहोन्नकामिता बुद्धिमांघमचेतन्यमालस्यंततिमेव च अग्निमांघमलाधिक्यमलशो
क्त्यंतथेव च मूत्राधिक्यमूत्रसौल्क्यंशुकाधिक्यंतथेव च स्तेमित्यंगोरवंशोन्पमेतश्चहिविशतिः
योगेनरुद्धितः प्रोक्तामुनिनिःश्लेष्मिकागदाः अथश्लेष्मव्याधीनांसामान्यचिकित्सामाह रूक्षता
रकषायतिककुटुकआयामनिष्टीवनंक्रमोलानलघर्मनस्यवमनःस्वेदोपवासादिकं वृद्ध्या

ताध्वनिपुष्पजागरजलकीडागनासेवनं पानाहारविहारनेषजमिदं श्लेषामयान्संहरत् निधीवनं क
वलप्रहः नियुद्धं वाज्युद्धं जागरोरात्रौ सद्यदिवाशयनोत्थिकफव्याधौ कार्यः जलकीडा जलकीडा
स्योव्यापमः श्लेषजनितोरुस्तेन संमूढवातादिषु कार्यः अंगनासेवनं श्लेषजनितस्योत्पादोका
र्येति श्लेषव्याध्यधिकारः अथ वारकाधिकारमाह तत्र वातरक्तस्य विप्रकृतं निदानमाह लवणा
म्लकदुह्नारस्निग्धोलागणितोजनैः किन्नाशुष्काः बुजान्नयमांसपिण्याकमूलकैः कुलत्पमाषनि
व्यावशाकादियल्लेद्युतिः दधारनालसौवीरसकतकसुराशवेः विरुद्धाभ्यशनक्रोधदिवास्वप्ना
तिजागरेः प्रायसः सुकुमाणां मिथ्याहारविहारिणां स्थूलानां सुखिनां वापि प्रकुप्ये घातशोणितं ह
स्तपद्मेऽपि गच्छतश्चाश्रितश्च विदाह्यं न संविदाहासनस्य क्षारोयवक्षारादिः अजीर्णितोजनैः अजीर्णा
पमोजनैः अतिमात्रमोजनैरित्यर्थः किन्नादीनि मांसस्य विशेषणानि किन्नासदितं शुष्कमातये शो
णितं अंबुजं मत्स्यादिमांसं अनूयंगोडादिपूर्वदेशानां मांसं पिण्याकं निलयेतिः मूलकं प्रसिद्धमेव २०९

वानिका सर्जिकामरिचं कुसुमं शोणितं विडं वचाजमोदाजरणः यौष्करं मधुकं कणा एतान्य
र्षयलांशानि सूक्ष्मकल्कानि कारयेत् प्रस्थमेरुदंतेलस्य प्रस्थां तु घातपुष्पतं कांजिकं द्विगुणं द
त्वामस्तु वधिगुणं तथा एतत्संमृत्य संमार्शने मृदमिना यचेत् सिद्धमेतत्प्रयोक्तव्यमानवातहरं य
रं पाने वा न्यजने वस्तौ कुरुते निवर्त्तन्मृशम् वातार्तिवन्हाणेशूले कटीजादूसंधिजे तथा हृत्पार्श्व
शूले च शस्तं श्लेषानि पीडिते अन्यांश्चानिलजान् रोगान्नाशयत्याशुदेहिनाम् बृहत्सैधवादि तैलं
दधिमत्स्यगुडक्षीरयोतकीमाषपिष्टकं कर्जयेदामवातार्ते गुह्यं मांसमनूयजं इत्यामवाताधिका
रः अथ पित्तव्याधिकारस्तत्र पित्तव्याधीनां विप्रकृतानि निदानान्याह कद्वल्लोष्ठविदाहितीक्ष्ण
लवणक्रोधोयवासातयस्त्रीसंनोगक्षुधादृषामिह ननव्यायाममघादितिः मध्ये वापि हिमोजन
स्य जरताभुक्तेन मध्यं दिने मध्ये शेरजने निदाघशरदोऽपि तं करोत्यामयान् मघादिति रित्यादि श
हेन दधिमत्स्यमाषतिलातसीकांजिकादयः संगृह्यंते तीक्ष्णराजिकादिमध्ये वापि हिमोजनस्य वा

रुक्तेन विदुः मयमपि प्रकुप्येतसं प्राप्तिमाह कस्त्रं रक्तं विदहत्याशु त्वद्वृक्षं स्त्रं पादयोः शीयते तु तस्य
एकं वायुना स्रष्टेन तस्यावल्या उच्यते वातरक्तं पूर्वोक्तेर्हेतुभिः कस्त्रं समस्तं रक्तं विदहति अत्र द
हधावुरविवक्षितकर्मकः तेन विदहति विदधं भवतीत्यर्थः त्वद्वृक्षं रक्तं स्त्रं अधोगतं पादयोः शीयते
संक्षिप्तं भवति तदुधिरं स्रष्टेन स्वहेतुभिः वायुना संस्कृतं मिलितं वातरक्तं उच्यते ननु एतस्य संप्राप्तिरु
क्ता सुश्रुतेन शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायति तच्च वायोमर्गि संरुणध्याशु वातः कुक्षोत्पथ्यं मार्गशिखात् वायुर
त्युदिकं स्रष्टे प्रकृमाशु अत्र प्रथमं रक्तं स्पृष्टुं रितो रक्तं वातमिति व्यपदेशे मुच्यते न वत्यत आहत
त्मावल्यादिति तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यपदिश्यते पूर्वस्य माह स्वेदोत्पथ्यं
नवाकार्थं स्पृष्टुं त्वं हतेति रुक् संक्षिप्तं शीत्यं मालस्यं सदनं पीडको रुक्मः जानुजंघोरु कल्पं सह
स्तपादांगसंधिषु निःस्तोदः स्फुरणं नेदो गुरुत्वं सुतिरेव च कंडूः संधिषु रुग्दाहो भूत्वा न उपतिवासक
त वैवर्ण्यं मंडलोत्पत्तिर्वातासृक् पूरणं लिङ्गणम् स्वेदोत्पथ्यं धर्मगिमतं अत्यर्थं न वा सर्वथा भवति ए

तच्च आधिमाहिन्नाकु एव त बोधयं सुतिः स्वायः कांश्चिं कांतिक्षयः वैवर्ण्यं विज्ञायता छतेति रुक्पुदिक्षतं
स्यात्तदा तत्रातिरुक् सुतिस्त्वं कं कांतिक्षयः अथाधिकवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह वातेधिकेधिकं त
त्र शूलस्फुरणतोदनं शोथस्य रोह्यं कलत्वं स्यात्वातं हृदि हानयः धमन्यं गुलिसंधीनां संकोचो गग्रहोतिरु
क् शीतक्षेपानुपशयोस्तं न वेपथुसुतयः तत्र पादयोः शूलादिकं अधिकं यत आह श्रुतः स्पर्शो दि
ग्नौ तोदने दीप्रशोकस्वापोपेतो वातरक्तेन यादाविति तथा शोथस्य रोह्यादिकं हृदि हानयश्च विवेयाः
धमन्याः संकोचः अंगग्रहः शीतक्षेपः अनुपशयः असात्प्यं अत्र सुतिः स्पर्शतित्वं अधिकं रक्तं वा
तरक्तमाह रक्ते शोथो निरुक्तो दस्ता मन्वि निविमायते स्निग्धरूतैः संमंनेति कंडूः केदसमन्वितः
रक्ते अधिके इत्यनुवर्तनीयं एवं वक्ष्यमाणपित्तादिष्विति अतिरुक्तोदः अतिरुक्तो दोषत्रयः शो
थः विमिश्रितोति कंडूः नेदः स्पर्शप्रियतेति यावत् च हृत्वा वदति लोकेतुक्तः केदसमन्वितः के
दः अर्पितातुक्तः अधिकपित्तं तदाह पित्ते विदाहसंमोहस्वेदो मूर्च्छा मिदस्तथा स्पर्शसहत्वरुग्रागः

शोथः पाकोन्नशोक्षता यित्ते अधिके विदाहः विशेषेण दाहः विदाहस्य पादयोरेव बोधव्यः अत्र आह श्रु-
 तः पित्रास्यभ्यामुग्रदाहौ न वेतामत्यथोर्ध्वे रक्तशोथो मूत्रच यादाविति शेषः संमोह आलुरस्य स्वेदः या-
 दयोः मूर्च्छायादयोः समुच्चायः शोथ इति यावत् न तु मूर्च्छा मोहः संमोहस्योक्तत्वात् अधिककफं तदाह
 कफे स्तेमित्यगुरुतामुक्तिः स्निग्धत्वशीतताः कंडुर्मंदाचक्षुःशब्दसर्वलिङ्गश्च शङ्करेकफे अधिके स्तेमि-
 त्त्वं शरीरस्यार्द्रचर्मचिगुह्यतत्त्वमिव गुरुतादयः पादयोरेव यत आह श्रुतः कंडुर्मंतोस्वेतशीतोऽसो-
 थोऽपीनस्तद्व्योम्नेषमंडपेतुरक्ते यादाविति शेषः अधिकविदोषमधिकत्रिदोषं च तदाह बंधसर्वलिङ्गं
 च संकरे त्रिदोषसंसर्गेऽप्यस्यामन्यदध्यंगमारंभस्थानमाह पादयोर्महमास्थायकदाविदस्तयोरेव
 आखोर्विषमिव कुक्षं तद्देहमनुसर्पति आखोर्मूर्खकस्य आखोर्विषमित्यनेन मंदविशर्पणं बोधि-
 तं देहमनुसर्पति अप्रतिक्रियमाणं वातरक्तस्योपद्रवानाह अत्र भारोचकस्वाभामांसकोशशिरोग्र-
 हाः मूर्च्छाचिमंदरुकटलाज्वरमोहप्रवेयकाः हिक्कापंगुल्यविसर्षपाकतोदभ्रमनुमाः अंगुलीविकृताः

निष्पावः वोडाशार्कपत्रशार्क आदिशब्देन हंताकादीनि फलशार्कानि संगृह्यते यत्तलं शठि-
 तत्वादिदोषरहितमपि मांसं वातशोणितं प्रकोपयेत् शठितादिभुमांसं विशेषतो वातशोणितं प्रा-
 कोपयेत् आरनालसंधाननेदः सोध्वीरसंधाननेदः शुक्रं च तर्कं च वृथसजलपुक्तं वस्त्रप्रतंद-
 धिसुरासंधाननेदः आसवः संधाननेदः विरुद्धं तीरमत्सादि अध्यसनं अजीर्णेऽप्युज्यते यत्रुत-
 दध्यशनमुच्यते अतिजाग्रो निशि प्रायशः वाङ्मन्येन सुकुमाराणां अत्यंतरकायव्यापारा-
 णां अथवा मिथ्याहारविहाराणां अथवा हारविहाराणां स्थूलानामुखिनां वारकटव्याहस्य
 शोथेऽगच्छतः यतो वायुर्वर्धते रुधिरं वाधोगच्छति हस्त्यादय इपलक्षणा नियमामप्यतिवृत्तः अ-
 क्षतः विदाह न विदाहि निष्पावकुलस्य सर्षपशार्कादिसंविदाहारानस्य संविदाहेशानं यस्य भु-
 क्ते विदग्धे तदुपरि भुजानस्येत्यर्थः अध्यशनमुक्ताप्येतद्वचनं विदग्धाजीर्णेनोजनस्य विशेषतो
 हेतुत्वात् यश्चावातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः एतेषां कारणानां मध्ये केन विदायुः केन विद-

वदतिलोके प्रच्छन्नं पल्लनादतिलोके व्रजदितिरक्तविशेषणं अंगोम्लानेतु न स्वाव्यं रूक्षे वा तोत रंचयत् गंभी
 रंश्च यथुं स्तंभं कं पल्लानि शिरामयाम् रोगानन्यंश्च वा तोम्यानकु यक्षिपु ररक्षितः विविधान्वात रोगान्वा
 लुं वा त्ववशेषितं रक्तं कु यक्षितः स्निग्धान्वा त्माणेन निहरेत् विरेचयेत् पु पिता दोस्ते हयुक्ते विरेचनेः वा
 ह्यमालेयनाभ्यां गायत्रि को यनाहनेः विरेकास्थापनस्नेहयाने गंभीरमाचरेत् वाह्यं वातरक्तं गंभीरमाभ्य
 त रंत देव आचरेत् उपाचरेत् दिवा स्वप्नं च को यश्च यामं मैथुनं तथा कटुसुर्वनिष्यदिलवणा म्लेच कर्तये
 त पुराणाय वगो धूमशा लयः षष्टिकास्तथा मोजनार्थे रसार्थे वु विष्किराः प्रवुदाहिताः विष्किराः लाववती
 कवर्तकति निरप्रतयः प्रवुदाधवलायडुं प्रतयः आठक्यश्चणकामुद्गमसूराः सकुलस्यकाः पूषार्थे वु
 सर्षिकाः प्रशस्ता वातशोणिते शुनिषसकवेत्राग्रं काकमाची शतावरी वासुकोयोदिका शकं शकं
 शकु कसेभकं शोचर्वलंतया घृतमं सरसे ध्रुं शक शक्या पदाययेत् सुनिषसकः चांगरी सइ शचतुः
 पत्रः सजले स्थले न वति सुसूत इतिलोके घवली चीम्ली इति कश्चित् हितो गो धूमचूर्णे श्रुत्वा गद्दी रघृतसु

तैः लेपस्तद्विलान्नयाः पिष्टाः पयसि निर्हताः घृतमत्र छागं गव्यं च ग्राह्यं पयसि निर्हताः दुग्धेतिहाः ह्री
 रपिष्टा तसी निव विर्धमान फले रपि दुग्धपिष्टेः प्रलेपः स्यादितः यवनशोणिते वर्धमान एरंडः गुड्याः
 स्वरसंकल्कं चूर्णं वा काथमेव च सेवते यो नरो नित्यं वातरक्तासमुच्यते वत्सादनीकतः काथः पीतो
 गुगुलुमिश्रितः अवरपं नाशयेदेषः स समीरणशोणितं घृतेन वातं सगुडा विवंधं पितं शिता घामधुना
 कफं च वातास्रमुग्रं रुचुते लयुक्ता शुभ्यामवातं शमयेद् गुड्या मंजिष्ठा त्रिलफला तिका वचा दारु निशा
 मृतानि वश्चेतिः पिष्टे च्छीरं काथोयं नवकार्षिकः वीरक्तं तथा कुंठं यामानं रक्तमंडलं कंडू विचार्य वि
 स्फोटयाना देवमपोहति पंचरक्ति कमाषेण कर्षे त्रिदशमायिकः किंत्वेवं साधिते काथे मात्रा पोषाप्र
 दीयते अयं मंजिष्ठादि काथः गुड्या वा कुर्वी च कमर्दश्च पिचुमंदकः हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा
 शतावरी बालनागवलायडी मधुकंदुरकोपिच पटोलस्पलतो शीरं मंजिष्ठा रक्तचंदनं गुड्या दिर्यं का
 थो वातरक्तोत्कारकः कुष्ठानां श्रेष्ठं हर्ता कंडू मंडलसंवनः वातिका रोधिरास सर्वा न्विकारानां शुभाश्रयत्

मुनिभिः कर्तृणां कीर्तिः कषायोपप्रकाशितः गुड्यादिकाथः गुडवीकाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतं वात
 रक्तं निहंत्या युक्तं हरति दुस्तरं गुडवीघृतं तुलापत्रे गुड्यां सुजलदोणे च तुष्टये पादशेषः कषायस्तु गोडुग्धो
 णसंमिश्रितं तिलतैलावकं ताभ्यां पचेन्मृद्विनामिषकं वक्ष्यमाणेस्ततोऽप्येः सम्यक् कल्कीकृतैः पचेत् मंजिष्ठा
 धुकं कुष्ठं जीवनीयगणस्तथा एतामुस्तुमदीकामांसीत्याधनरवोनरवीहरेणुः प्रावणी व्योर्धस्थिरातामस
 म्धात्री तथा शृंगीश्यामाशताकावविष्णुक्रांतावपत्रकं नागकेशरवालत्वकपद्मकोत्पलचंदनं एतानि
 कल्कवस्त्रनिकथितामीह कोविदैः पानेन्यंगेनुवाशे च तैलमेतन्निघ्नैर्वितं वातरक्तं तद्गुडोपप्रवांश्चापे
 नाशयेत् धन्यं पुंशचनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तशुत हन्यात् वणकृतान् दोषानुरवीतैलमुन्नमं इति गुड्या
 दितैलं वनमहिषलोचतोदरसन्निवर्णस्य गुगुलीः प्रस्थं संशोध्य तोपराशो प्रत्येकं त्रैफलं प्रस्थं चात्रिंश
 क्षिप्ररुहापलानि सर्वाणि संधुघक्षित्वोपवेक्ष्य यत्नोत्तदव्यासं घटयेन्मुक्तवैधः अर्द्धक्षयितं यावत्तोयं स्या
 त्यचेत्तावत् अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि संधायेदयः पात्रे सां दीभूतं गुगुलममेरुवतार्य धारयेद्भूमौ

स्फोटदाहमर्मप्रहावुदाः मांशकोथो मांसगलनं मूर्च्छति दंगसमुच्छ्रापः अमंदरुक् पीडावाक्कुल्यं प्रवेपकः
 प्रवेपमं प्रवेपकः ततः स्वार्थकः असाध्यत्वादिकमाह एतैरुपप्रवेक्ष्य मोहेने केन वापियत् अरु
 क्तो यद्रव्याप्यसाध्यं यन्निरुपद्रवं मोहेने केनेति वचनमस्वप्नादिभिः समस्तेरसाध्यत्वं बोधयति एक
 दोषानुरागासाध्यं नवं माप्यं दिदोषजम् यत्रिदोषमसाध्यं स्याद्यस्य वास्यस्य प्रवाः नवं संवत्सरादवर्ची
 नंतसाध्यं आजानुस्फुटितं यच्च प्रसिन्नं प्रसृतं च यन्त्रयप्रवेक्ष्य यत्नुष्टं प्राणमांसस्तथादिभिः वातर
 क्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोचितं आजानुपद्मानुपयंतं यज्ञवतितदसाध्यं स्फुटितं यच्च त्वज्जा
 त्रेणीतेनेव किंचिद्विदीर्णं प्रसिन्नं अधिकविदीर्णं प्रसृतं च हत् अथ वातरक्तस्य चिकित्सा वातशो
 णितेनो रक्तं सिग्धस्य वृद्धो हरेत् अल्पाह्यं रक्तयेद्युं यथा दोषं यथा वलं रक्तयेद्युं यथा वायु
 र्नवं दत्तं तथा रक्तं हरेदित्यर्थः स्यागदाहतो देषु जलौकानि हरिदसक शृंगवृक्षेष्चि मिचिमाकंडू
 र्मेदमन्वितं प्रसृत्तेन शिरानिर्वादिशाद्देशांतरं व्रजत् निर्हरेत् निष्काशयेत् विमिचिमा चहचुहा

अत्रोपपरिहितेत् अत्रमलातकासहत्वेतुप्रदेयं रक्तचंदनमिति वचनाद्मलातकासहत्वे रक्तचंदनं
 प्रदेयं अत्रमलातकस्य प्राधान्यत्वात् प्रधानद्रव्यस्यानुकल्याविधानात् प्रत्यक्षं गुड्याश्चक्षुःसंज्ञां
 सिद्धयेत् वतुर्थांशावशेषं तु कषायमवतारयेत् वस्त्रपूते कषायेऽवश्यमाणा निनिःक्षेपेत् सर्वा
 एषेकत्रां डेतु यचेन्मृदुमिनाशनेः सर्वद्रव्ये घनीभूतेषां वकादवातारयेत् तत्रक्षेप्या निवृण निद्रमो वि
 ल्वमितामृता वाकुची चक्रमर्हश्च पिबुमंदोहरीतकी धात्री रात्रिश्चर्मजिष्णुमस्विनागरं कणा यवा
 नीसेधवं मुस्तं त्वगेलानागकेशरं पर्यटैः पत्रकं चालसुशीरं च नूनं तथा गोक्षुरस्य च वीजानि कर्बुरी
 रक्तचंदनं एथक्यला र्धमानानामेषां चूर्णमिह सिद्धयेत् सम्यक्संमिश्रितप्रक्षेप्या ज्ञाने मृगमयेन वे प्रभा
 तेन हिते जीर्णे मृतमलातकाभिधं अवलेहं समश्नीयात् यत्नमात्रं जलेन हि प्रकृत्या देहि नोपस्य सह
 तेन पक्वरोनवेत् सोहृषकरस्य संसर्गं सदा हरात्यस्त्यजेत् अरुष्करो मलातकः मलातकावलेहोपवा
 तरक्तांतकृत्तः वातरक्तसमुद्भूतान् विकारानाशुनाशयेत् कुष्ठानि सकलान्येव उन्नामानि हरेदयं वि

सर्वमंडलं कंडूशमर्धे देशसेवितः विकारान्वातिकान्सर्वान् तथा रुधिरसंनवान् हरत्येव प्रयोगो यत्न
 तः सेवितः सदा व्यायाममातयं च किमलं मांसं दधिस्त्रियं तैलान्यंगं तथा ध्यानं नरो मलातकेत्यजेत् अ
 मृतमलातकावलेहः तालकस्य तु यस्मै हयत्राणि स्युः एथक्यथक अत्रकस्येव तद्राहं हरितालं वि
 चक्षणेः पुनर्नवापाः स्वरसैः तालकं तद्धिमर्दयेत् दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति कुर्वीत
 चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातये पुनर्नवासं संप्राप्तारैः स्थालीगलावधि प्ररयेत् ततः क्षारं द्रवयेत्
 डनेन हि क्षारस्योपरितो सम्यग्दद्यात् तालकचक्रिकां ततश्चाच्छादनं दत्वा मुष्णं कृत्वा विशोषयेत्
 स्थालीबुल्ल्यानि धायाग्निममंदं चालयेद्भिषक निरंतरमहोरत्रयं चकंते न सिध्यति स्वांशं शतं समु
 तार्य गृहीयाद्वा मुत्तमं तालकेश्वरनामायरं सोगुं जामितो गृहीतः गुड्यादिकषायेण दातेतान् वि
 नाशयेत् सोयप्रवं वातरक्तं कुष्ठान्यष्टादशापि च किरंगदेशजं जंतोर्हं निरोगं सुउत्तरं विशार्य मंडलं कं
 डूंयाभां विस्फोटकं तथा वातरक्तकृता नोगा न्नान्यपि विनाशयेत् एतद्वैषज्यं सेवी तु लब्धगाम्लो विव

भा. प्र.
२१३

जयेत् तथा कटुरसं वक्रिमासं रतस्य जेत लक्षणं यः परित्यक्तं न शक्नोति कथंचन स तु संधवमश्रीयाम
धुरोपरसो हियः तालके स्वरसः इति वातरक्ताधिकारः अथ शूलधिकारः तत्र शूलस्य सन्निकृष्टं निदान
माह दोषैः एष क्लमस्तामद्वैः शूलो घृधानवेत् सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण यवनः प्रभुः प्रभुः कर्ता वाति
कस्य विप्रकृष्टं निदानं संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्च शीतजलाति
पातात् कलायमुक्तकिकोरह्यादत्यर्थरूक्षाध्मशानाभिघातात् कषापतिक्तादिविरूढजान्निविरूढ
वल्गुरकशुष्कशाकैः विदुः शुक्रमूत्रानिलसंनिरोधाच्चोकोप वासादतिहास्यभाषात् वायुः प्रह
दो जनयेद्विशूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशो जीर्णप्रदोषे च धनागमेव शीते च कोर्मसमुपेत्य गाढं मु
मुक्षुश्चोपशमप्रकोपो विण्मूत्रसंस्तंभनतो दमेदैः संस्वेदनाभ्यंजनमर्दनाद्यैः स्निग्धैश्च मोक्षैश्च
शमं प्रयाति व्यायामो मल्लयुद्धादिः पानं तुरगरथादिमैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरां रात्रौ एषामतियोगात्
शीतजलस्य प्रमृतपानात् कलायस्त्रिपुरः श्राट् कीतुवरी कोरह्यः कोपवः अत्यर्थरूक्षप्रव्यसे

२१३

शीतिहीने च तस्मिन्प्राणिप्रव्याणितान्याह पारदगौरीरजसोः कज्जलिकां विल्वपरिमाणं त्रिफलां प्रथक
लार्धप्रत्येकं त्रिकटुविल्वार्धं विल्वार्धकं विडंगं कर्षकं त्रिहृत्तं योः पलमेकं तु गुड्याः संचूर्ण्य प्रक्षिपे
त्सर्वं आदौ शरणे नितं वा देततः शरणह्यो नितं ततः शरणत्रयोन्मानं गुगुलं मत्स्ये तदा दिनामां सप्त
के पूर्वगुगुलोः शरणमाहरेत् द्वितीये शरणयुगलं ततः शरणत्रयं सदा उपयुज्य चानुषेयं क्षीरं पूषं सुगंधि
शूलिलं च शलाहारविहारी शेषजमिति सर्वकालीनं तनुरोहिवातशोणितमेकजमथ सर्वजं हरति शुत
मतिशुष्कस्फुटितं दीर्णं जीर्णं यदा यानु शुतं वहत स्फुटितं शीते च त्वज्जात्र किं विधि दीर्णं दीर्णं अ
धिकविदीर्णं जीर्णं अतिक्तां तसं वत्सरं आजानुयज्या यानुयर्प्य तं पद्मवति त्रणकाशगुल्मकुष्ठशुय
पूदरपांडुमेहांश्च मंदाग्निं च विवंधं प्रमेहपीरकांश्च नाशयत्याशु शतं निषेध्यमाणः सर्वात्रोगान् हरेद्
षः अग्निभयजरादोषान् करोति केशोरकं रूपं केशोरकोयुगुलुः निमज्जंति जले पास्तुमल्लाठक्यश्वता
हिताः ताश्च सर्वा विधातव्या संक्षिप्तं मुखमुद्रिकाः मुखमुद्रिकाः मुहटी इति लोके तस्मां प्रस्यदयं छित्वा

वाञ्छाभयानं मुक्तस्योपरिभोजनं अनिघातोलोधादिभिः कषायतिक्तसरसैवाविरूढजानं विरूढं
कुरितमन्नं कलापचणकादितुमन्नं नल्पं वल्लरकं शुष्कमांसं तस्य शूलस्य देशमाह हृदयादिषु
तत्र हृच्छूलस्य एथगापिलक्षणां पतंतिकफपित्तावरुद्धसुमारुतो रसवर्धितः हृदि स्थः कुरुते शूल
मुच्छ्वासावरोधकं सहच्छूल इति व्यातो रसमारुतकोपजः पार्श्वशूलस्यापिलक्षणा माह कफं निगह्य
पवनः सूची निरिव निस्तुदन् पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादाध्मानसंयुतं तेनोच्छ्वसितिवक्त्रेण नरो
न्नं च न कांक्षति निप्रां च नानुयादेश पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः वस्तिशूलस्यापिलक्षणा माह संरोधात् कुपितो
वायुरस्थि संश्रित्य तिष्ठति वस्ति वंछाणनाडीषु ततः शूलोऽस्य जायते विराममूत्रवातसंरोधो वस्तिशूलः स
उच्यते प्रकृतमनुसरति नीर्णे मुक्ते प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रि न वशी तेन वातप्रकोपात् धन्वागमे वा
र्षासु मेधोदये च अथ पैठिकमाह क्षारातितीक्ष्णो ह्यविदाहितैल निष्पावपिण्या ककुलस्य प्र
पैः कदम्बसौवीरसुराविकारेः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ग्राम्यातियोगादशनेर्षिदग्धैः पित्तं प्रकु

व्यायकरोतिशूलं तुरामोहदाहार्तिकरंहिनाभ्यां संवेदमूर्च्छात्रिमशोषयुक्तं मध्यं दिने कुप्यतिवार्धरात्रे
 निदाधकाले जलदात्यये च शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुरवाटुशान्तिरपि नोजनेष्वनिष्ठा वीराजमायः
 सोदीरसंधाननेदः सुराविकारेः परियक्तात्तसंधानसमुत्पन्ना सुरामता तस्या प्रकारैः रविप्रतापश्च
 तयः ग्राम्यातियोगो मेयुनाधिकं विदाहीत्युक्तापि अशनेर्विदग्धैरिति बोधयति अविदाद्विस्तु
 नोपि पित्तवशा तृविदाहित्वं नवतिज्जलदात्ययो शरदिशीतकाले शीतेर्वातादिभिः श्लेष्मिक
 माह आनूयवारिजकिलाटययोविकारे मंसिन्धुपिष्टकशरातिलशरकुलीभिः अन्येर्वलाशज
 नके रपि हेतुनिश्चलेषामप्रकोपमुपगम्य करोति शूलं हृत्वा शकाशसदना रुचिसंप्रसेकैरामाश्रये
 स्तिमितको एशिरो गुह्यत्वेः मुक्ते सदैव हि सज्जं कुरुते तिमात्रं सूर्योदये यश्चिरे कुसुमागमे च आनू
 यं वक्रलदेशजं नक्ष्यवारिजं शालूकादिपक्वं दध्ना समं दीरं विज्ञेयादधि कूर्चिका तक्केण तक्क कू
 ची स्यातयोः पिंडः किलाटकः पयोविकारः पायसादृष्टिः पित्तभावादि अन्येर्गुवादिभिः स्तिमितमा

संनिविष्टं सर्वेषु देशेषु संनिधातात् हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वान्यासद्विते कुक्षौ कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टं
वस्त्रोहत्करणपार्श्वेषु सशूलः कफवातिकः कुक्षौ हृत्पार्श्वान्यासद्विते कुक्षौ कफपेत्रिकः दाहज्वरकरो
घोरो विज्ञेयो वातपेत्रिकः तंत्रांतरोक्तमामशूलमाह अतिमात्रं यदा भुक्तं यावत्कं मृदुतांगते स्थिरीकृतं
तंतुतकोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति यदा न्नं नातं याकं तच्छूलं कुरुते नृशं मूर्च्छा ध्यानविदाहंश्च हृत्पार्श्वे शंस
विलंबिकं कंयं वातिमतीसारं प्रमोहं जनयेदपि अविषाकोद्भवं शूलमेतमाकुर्मनीषिणः अविषाको
द्भवं आमोक्षवमित्यर्थः शूलस्योपप्रधानाह वेदनातिवृष्टामूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः अमोक्षविकृ
शत्वं च वलहानिस्तथैव च उपप्रवादश्चेत्ते यस्य शूलेषु नास्ति सः शूलस्यैव नेदयरिणामशूलमाह
स्वेर्निदानैः प्रकुपितो वायुः संनिहिते यदा कफपित्तसमावृत्य शूलकारिर्न वेदली भुक्ते जीर्जति
यच्छूलं तदेव यरिणामजं स्वेर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्जति इत्या
दिना लक्षणा मुक्तं समावृत्य प्राप्य अथान्नप्रवनामानं शूलविशेषमाह जीर्णे जीर्जत्य जीर्णे वायव्य

लमुपजायते पथ्यायथ्यप्रयोगेण भोजनेन वा नशमंयाति नियमान् सोऽन्नप्रवउदाहृतः नेदं शूलमसा
ध्यं विकित्सा निधानात् अथ शूलस्य विकित्सा वमनं लघनं स्वेदः पाचनं फलवर्तयः क्षारचूर्णानि गुटि
काः शस्यंते शूलशान्तये विज्ञाय वा तच्छूलं तु स्नेहस्वेदे रुपाचरेत् शूलशाल्याकुलस्य स्यात्स्वेद एव सुरवा
वहः मृत्तिकां सजलां पाकात् धनीभूतां यवेक्ष्येत् कृत्वा तत्पोटली शूलीतया स्वेदं विधाय येत् मृत्तिका
स्वेदः कार्या सा स्थिकुलस्यिका तिलयवैरेरंडमूला तसीवर्षान्तराण बीजकांजिकयुते रेकी कृते वष्टि
यकस्वेदः स्यादयकूपरीदरशिरः स्फिप्ता नुयादांगुली गुल्फस्कंधकटी रुजो विजयते निःशेषवातात्
हा कार्या सा स्यादस्वेदः तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेत्तु तरोपरि शूलं मुकुत्तरते नशांतिगच्छति स
त्वरं नाजिसेयाजुये शूलं मदनं कांजिका न्वितं मदनं मयैकर विश्वमेरंडं मूलं काथयित्वा शूलं पिवे
त् हिगुसौवर्चलोपेतं सघः शूलनिवारणं गुडं शालीयवादीरं सर्पिः पानं विरेचनं जंगला निचमांसा
निनेषजं पित्तशूलिनां मणीरजतताम्राणां नाजना निगुरुणिच तीयेन परिश्रुणां निशूलस्योपरि

धारयेत् विरेचनं पित्तहरं प्रशस्तं रसाश्च सस्ताः शालावकानां संतर्पणलाजमधूपयकं योगासुसो
तामधुसंयुक्ताः सगुडाश्च तस्य युक्तं नक्षये दाहरितकीं प्रलिह्याच्छूलशोत्यर्थं धात्रीचूर्णं समाक्षिप्तं शाल
त्पत्रं जालं मांसमरिचं कटुकं रसं मधूनि जीर्णगोधुमं कफशूलप्रयोजयेत् अरिचं नेषजकायसिद्धं म
घं लवणत्रयसंयुक्तं पंचकोलं सरासं सुखोलेनांबुना पीतं कफशूलप्रणाशयेत् आमशूलं कि
याकार्या कफशूलप्रणाशिनी सेव्यमा महरं सर्वमघमग्निविवर्द्धनं तीक्ष्णायाः चूर्णसंयुक्तं त्रिफ
लाचूर्णमुत्तमं प्रयोज्यं मधुसर्पिण्यां सर्वशूलनिवारणं तीक्ष्णाराजिका दारुहेमवती कुशशता
काहिगुंसेधवैः श्रुतपिष्टैः सुखोलेश्च लिपेच्छूलयुतोदरं मूलवैत्वं तथैरुं चित्रकं विश्वनेषजं
हिं गुंसेधवसंयुक्तं सघः शूलनिवारणं वातरोगांतर्गताधानचिकित्सायां लिखितो नाराचनमार
सोऽन्यच्च विरेचनं शूलहितं कृष्णं डकं तनुं कृत्वा छित्वा धर्मे विशेषयेत् स्यात्पानिः क्षिप्यत
त्सर्वविधानेन पिधाय च चूर्णानि वेश्य वक्त्रिं च्चालयेत् कुशलो जनः यथा तन्न न वेद स किं त्वंगा

इचम्विगुं वितमिवय त्कोरं शिरश्चतयोर्गुरुत्वेः सहस्रयोदय इति विधा विनक्तु दिवशप्रथमभागास्योय
लक्षणं शिशिरेतत्र कफस्याति संवयात् कुक्षुमागमेव संते वदन्तमाह विदोषलक्षणे रैते विधाच्छूल
विदोषजं विदोषजमाह सर्वेषु देशेषु सर्वलिङ्गां विधानिष्य कसर्वमवहिशूलं सुकष्टमेनं विषवज्जु
ल्यं विवर्जनीयं प्रवदंति तज्ज्ञाः सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठाश्रुत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु सर्वमवविदो
षजं शूलं विधात्सुकष्टमसाध्यं विषवज्जुल्यं मारणात्मकत्वात् आमजमाह आद्योयहलासवमी
गुरुत्वस्तेमित्युमानाह कफप्रसेकेः कफस्य लिमेन समानलिङ्गामामोद्धवशूलमुदाहरति कफस्य
कफशूलस्य आमोद्धव आमोद्धवोयस्य तं शूलं अत्रामाच्छूलैजातेयश्चादोषसंबंधः अतएव शूल
स्याच्छूलमुक्तं सचप्रथमसामाशये पश्चात्संबंधिदोषैर्वस्तिनातिहृत्पृष्ठाश्रुत्रिकवस्तिनादोषसंबंध
ः आमशूलदोषविशेषेण देशाविशेषमाह वातात्मकं वस्तिगतं वदंति पित्रात्मकं वापि वदंति नाभ्यां
हृत्पृष्ठाश्रुत्रिकवस्तिनादोषसंनिविष्टं सर्वेषु देशेषु च संनिपातात् हृत्पृष्ठाश्रुत्रिकवस्तिनादोषसंनिविष्टं कफ

चलवर्णो न सुप्ररितं मृदाववेष्टितं शुष्कं यकं गोमयवह्निना विपल्यानक्षितं हंति त्रालं हि परिणामजं वातिकं
 येनिकं वापि श्लैष्मिकं सांनिधातिकं नारिकेरद्वारः अथान्नप्रवस्य विकित्सा अन्नप्रवाग्येश्वले तु न ता
 वत्पाप्यमश्रुते यावत्कटुकयीता म्लमन्नं न चर्हयेत्प्रवं जातमात्रेजरत्पित्तेश्लमाश्रुविनाशयेत् पित्तान्नं
 वमनं रुक्वाकतं च विरेचनं अन्नप्रवेचत कार्यजरत्पित्ते यदीरितं जरत्पित्ते पित्तवर्धनं प्रोक्तमन्नप्रवेचयत् आ
 मयक्ताशये शुद्धे गले दन्नप्रवः शमं माघेदरी सलवणां सुखिनां तैलयाचितं तादृशी सार्धिषा स्वादे दन्नप्र
 वनिपीडितः धात्रीफलमवचूर्णमयश्चूर्णसमन्वितं पृष्ट्वा चैरिवायुक्तं लिह्यात्सौ प्रेणातप्तदे श्यामा
 कतंडुलैः सिद्धं सिद्धं कोप्रवतंडुलैः प्रियंगुतंडुलैः सिद्धं पापसं सितं हितं प्रियंगुः कंगु विशेषः गोडिकं शो
 रणं कंदं कृष्णं डमपि न क्षयेत् कलाययवशक्तृन्वाशक्तृन्वालाजसंभवान् गोडिकं गुडेन संस्कृतं यक्त्वा
 न कुलत्पशक्तृन्वाद्यवाह्यादधिकं तथा चनाकानामथोक्तृन्कोप्रवस्योदनं तथा दाधिकं दध्नासं
 स्कृतं नक्तं महेरि रतिनो के गोधूममंडकं तत्र सार्धिषा गुडसंपुतं ससीतं शीतदुग्धे तमृदितं कथितं

हितं अन्नप्रवोडश्चिकित्सोडविज्ञेयो महागदः तस्मान्नस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् अन्नप्रवेजरत्पित्ते वा
 क्रिमिं दोषं वेद्यतः तस्मादन्नान्नयाना निमात्राहीनानि कारयेत् कलाययवगोधूमाः श्यामाकाः कोरुषकाः
 रातमाषाश्च माषाश्च कुलस्याः कंगुशालयः दधिलुत्तरसं ह्रीरंसर्पिर्गव्यं समाहिषा वास्त्रकं कारवेली च
 कर्कोटकफलानि च बहिर्णिहरीणामत्स्यारोहिताद्याः कपिंजलाः एतस्मिन्नामये शस्तामता मुनिवि
 कित्सकैः दधिलुत्तरसं दधालुतः प्राक्तोरसो यस्य तत् ह्रीरं दधियुक्तं ह्रीरमित्यर्थः गुडामलक
 पथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः यत्नं त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिषा समालोअसमश्रीयादक्षमात्रं
 प्रमाणातः आदिमभ्यावशान्नेषु भोजनस्य निहंति तत् अन्नप्रवं रजत्पिजं मस्तपित्तं सुदारुणं परिण
 मसमुत्पन्नं च शूलं संवत्सरोपितं गुडमंडूरं व्यायामं मेथुनं मधं नवरां कटुकं रसं वेगरोधं शुचं को
 धं विदलो वां स्तपजेत् इति शूलपरिणामशूलान्नप्रवनरत्पित्ताधिकारः अथोदावर्ताधिकारः तत्रो
 दावर्तस्य विप्रकृष्टं निदानमाह वातविण्मूत्रजं माशुक्ष्वोदावर्तमोक्षयेः सुतृप्तोच्छासनिघ्राणं घृ

तजमाह जंतांगमदेऽक्षिशिरोतिजाप्र्यनिद्राविधातादथवापितंजा अतिजाअं गौरवं शिरोगात्राक्षिगौरवने
 ति तत्रांतरेयावात् वेगावरोधजमुदावर्तमनिधायरुद्धादिकुपितवातजंतमाह तस्यनिदानसंप्राप्तिपूर्व
 कंलक्षणमाह वायुःकोष्ठानुगोस्तैः कषायकटुतिक्तकैः भोजनैः कुपितः सधुमुदावर्तकरोति।
 चवातमूत्रपुरीषाश्चकफमेदोवहानिवै श्रोतांस्पृदावर्तयतिपुरीषं चप्रवर्तयेत् ततोहृदस्तिश्लार्ते
 हृत्सासारतिपीडितः वातमूत्रपुरीषाणिरुद्धेणलनतेनरः स्वाशकाशप्रतिश्रपायदाहमोहदया
 ज्वरान् वमिहिकाशिरोरोगमनः श्रवणविभ्रमान् वरुनन्यांश्चलनतेविकारान्वातकोपजान् उ
 दावर्तयति वायुर्द्धमणेनवातादिवहानिस्रोतांसिनिरुणद्धि ननुविडादीन्यघोगमयति पुरीषं
 चप्रवर्तयेत् प्रवर्तयतिशोषयतिकठिनंकुप्यदित्यर्थः विभ्रमः रज्जौसर्पज्ञानं श्रवणविभ्रमश्च
 न्यथाश्रवणं असाध्यलक्षणमाह तस्मादितंपरिक्रिष्टंतीणंश्लेस्यडुतम् सकृदमंतंमतिमानुदा
 वर्तिनमुत्सजेत् परिक्रिष्टंरोगांतरेण अथानाहस्पलक्षणमाह आमंशकृद्वानिचितंक्रमेणान्योवि

वधंविगुणानिलेन प्रवर्तमानंनयथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरंति आमं अपक्वमाहारसारं त्वा
 मजमानाहर्माशस्मिन् नवंत्यामसमुद्भवेतुत्तमाप्रतिश्रपायशिरोविदाहः आमाशयेश्लमयोयुरुत्वंहृत्तं
 मडकारविधातनं च विधातनं प्रवृत्तिः शकत्संचयजमाह संनः कटीएष्टपुरीषमूत्रेणलोयमूत्राशिरु
 तोवमिश्रश्चाशश्चयकाशयजेनवंतितथालसोक्तानिवलक्षणानि पकाशयदे शकत्संचयजेत्याना
 हे संनशब्दः कटीएष्टयोः स्तब्धतावाची पुरीषमूत्रयोरप्रवृत्तिवाची अलसोक्तानिलक्षणानि आध्या
 नवातनिरोधादीनि अथोदावर्तनं विकित्सा अधोवातनिरोधोस्येद्युदावर्तेहितंमर्तं स्नेहयानं।
 तथास्वेदोवस्तिर्यवामुलोमनं विद्धिधातसमुत्पेवुविद्धिधनंतथोषधं कर्मन्यागावगाहाश्चस्वेदोवस्ति
 हितोमर्तः वर्तिः फलवर्तिः मूत्रावरोधजनितेक्षीरवारिववापिवेत् सर्वथेवप्रकुर्वीतमूत्ररुद्धं
 मरीविधिं जंताविधातजेस्तेहंस्वेदवापिप्रजोक्तयेत् अन्यानपिप्रयुंजीतसमीरणंहरान्विधीन् नेत्रनी।
 रावरोधोस्येमुचेद्भेदंशोर्जंस्वप्नावसुरवेनतस्याथेकथयेच्चकथाः प्रियाः स्त्रिकाविधातजेतीक्ष्णमाणन।

स्यात्कदर्शनाः प्रवर्तयेत्तुतं सकंस्नेहस्वेदोचशीलयेत् तीक्ष्णं मरिचराजिकादि उष्णरस्यावरोधेत्
 स्नेहिकं कममाचरेत् छर्दिनिग्रहसंज्ञालेवमनंतं धनं हितं विरेचनं वात्रमंतं तथा वस्त्रिष्टुदिकरैः से
 संवदुर्गुणजलपयः आवारिनाशं कथितं पीतवंतं प्रकामतः रमयेयुः प्रियानार्यः शुक्रोदावर्तिनं नरं
 तस्याभ्यंगो वगाहश्चमदिरावरणयुधाः शालीः पयो निरुह्य हितं मेथुनमेव च सुविधातसमुद्भूते स्ने
 धमुलं तथा लघु रूक्षमल्यं हितं मत्स्यपुष्पसेवं सुगंधिपत् तथा विधातसंभूतेशीतः सर्वेष्वधिहितः कर्पू
 रशि शिरस्वस्त्रं पीतं तोयं शनैः शनैः श्रमस्वासे धृते शस्तौ विश्रामः सरसौदनः निद्रावेगविधातोत्येयि
 वेत्सीरं सितायुतं सुवाहनं सुशय्यात्र हिताश्रोत्रप्रियाः कथाः वातादिवेगविधात जनितानामुदावर्तानां
 विकित्वा मनिधाय रूक्षादिकुपितवातजनितस्योदावर्तस्य विकित्वा माह हिं गुमाक्षिकसिं कस्यैः विष्टे
 र्बर्त्ति विनिर्मितां घृताभ्यक्तां गुदेन्यस्योदावर्तविनाशिनी फलवर्तिः मदनं पिप्पली कुसुं वचा गौराश्च स
 र्षपाः गुडक्षीरसमायुक्ता फलवर्तिरिहोदिता मदनफलादिः फलवर्तिः खंडयलं त्रिहृताक्षः कृष्ण

आनंदजं वाप्यथ शोकजं वाने त्रौदकं प्राप्तममुंचनो हि शिरो गुरुत्वं नयना मयाश्चमवंति तीजाः सहयान
 शेनः क्षिकानिरोधजमाहः मन्यास्तंभः शिरःशूलमर्दिता र्क्षवनेदकैः इन्द्रियाणां च दोर्वत्यं च वयोः स्यादि
 धाणात् उष्णरनिरोधजमाह कं वास्यपूर्णत्वमतीव तीदः कूजश्च वायो रश्मवा प्रवृत्तिः उष्णरवेगो नि
 हतेन वंति जंतोर्विकाराः पवनप्रसूताः कं वास्यपूर्णत्वं कवलेनैव ते दोहयामाशयेव कूजोऽप्यक्तशब्द
 दरे वा योरप्रवृत्तिः उच्छ्वासादिरोधः पवनप्रसूताः पवनाज्ञाता विकाराः हिक्कादयः वांति निरोधजमाह कंडू
 को वा रुचि व्यंगशोथपांक्षामयज्वराः कुष्ठहृत्त्राशावी सर्पाः छर्दिनिग्रहजाः गदाः शुक्रनिरोधजमा
 ह मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजाम्त्र विनिग्रहश्च शुक्रास्मरी तत्त्ववर्णं तवेव ते ते विकारा निह
 तेवु शुक्ले तत्त्ववर्णं शुक्राश्रयः ते ते विकाराः वातकुंडलिकादयः क्षुधाविधातजमाह तं प्रागमदविसृजि
 श्रमश्च क्षुधाविधाता त्कृता च दृष्टेः तन्ना विधातजमाह कं वास्यशोषश्च वणावरोधस्तथा विधातात्
 हृदये व्यथा च स्वासनिरोधजमाह श्रान्तस्पतिः स्वाशविनिग्रहेण हृद्रोगमोहादथ वापि गुल्मः निद्राविधा

भा.प्र.
२२१

दयोत्यस्यमिष्याहारविहारतः कुर्वन्तिपंचभागुल्मकोद्यांतर्ग्रथिस्त्रिपिणं दुष्टाः स्वकारणैः मिष्याहारोध्यश
नादिमिष्याविहारोवलवक्षिग्रहादियंचधेतिवातपित्तकफहंनियतस्तृजान्येवंयंचक्षजास्तुप्रकृतिसम
वेतत्वानत्यग्राण्यतेशोरीगवत् कोद्यांतर्हृदयादस्त्रियर्यंतकोद्यस्तस्यमध्यकुत्रापिग्रथिस्त्रिपिणंगुटिका
कारंतस्यपंचविधत्वविवरणोति सअस्त्रैर्जायतेदोषैः समस्त्रैरपिचोद्धितैः पुरुषाणांतथास्त्रीणांज्ञेयो
रक्तेनवापरः आर्तवनपादपिरक्तागुल्मोनवतीत्याह आर्तवादपिगुल्मः स्यात्सुतुस्त्रीणांप्रजायतेअ
न्यस्त्वसृग्भवः पुंसांतथास्त्रीणांचजायते कोद्येपिस्थाननियममाह तस्यपंचविधस्थानं पार्श्वहृन्नामि
वस्तयः गुल्मस्यसामान्यलक्षणमाह हृदस्योरंतरेग्रथिः संचारीयदिवाचलः दृढश्चयोपर्ववान्स
गुल्मइतिकीर्तितः हृन्नाम्योऽतिपातेनानिशहेनवस्तिबोध्यः सामीप्यादेवयथागंगायांघोषइति
वस्त्रैरपिगुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् अन्येवस्तोविप्रधिः स्यात्सगुल्मइतितन्नवस्त्रैरपिगुल्मस्थानत्वात्
तथाचचरकः पंचस्थानानिगुल्मस्यपार्श्वहृन्नामिवस्तयइतिसंचारीवलनशीलः अथाचलः स्थिरः

२२१

वृत्तौर्कुलः वयापचवयवानितिकदाविधीयतेहृदिगच्छतिकदाविद्यवीयतेहीनोनवति एतल्लक्षणंसा
मान्योक्तमपिवातिकमवतिष्ठतइतिजैजुटः गयदशस्तुसामान्यमेवाहसर्वगुल्मानांवरतमूलकत्वात् अ
रुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातत्वंचान्नकृत्तनं आनाहंचोर्द्धवातंचसर्वगुल्मेषुलक्षयेत् तस्यवातिकस्यविदा
नमाह रूक्षान्नपानंविषयातिमात्रंविचेष्टनंवेगविनिग्रहंच शोकातिधातोतिमलक्षयश्चनिरन्नताचानिलगु
ल्महेतुः विचेष्टनं विरुद्धावेष्टावर्त्तेवक्षिग्रहादिशोकेनमनोधिष्टान्त्सहृदयस्यातिघातः अतिमलक्षयः
विरेचनादिनानिरन्नताउपवासः तस्यलक्षणमाह यःस्थानसंस्थानरुजाविकल्पंविद्धातसंगंगलवक्त्र
शोषस्यावारुणत्वंशिशिखरंचहृत्कुक्षियाश्वंशिशिरोरूजंच करोतिजीर्णेष्वधिकंप्रकोपंमुक्तेमृडत्वंस
मुपैतियश्च वातसगुल्मोनचतत्ररूक्षंतिकंकषायंकटुचोपशोते श्पावारुणत्वंशरिरस्यशिशिखरं
जीर्णेआहारेप्रकुप्यतिमुक्तेचशार्तिगच्छतिसवातिकोगुल्मः रूक्षः आहारः कषायकटुतिक्तरसान्न
अतस्मिन्वातगुल्मेनोपशोतेनसुखपति येतिकस्यनिदानमाह कक्षमतीक्ष्णोसविदाहिरूक्षकोषा

तिमवार्ककृताशसेवा — निधातोऽधिरंचउद्ये तस्यगुल्मस्य निमित्तमुक्तं विदाहिवंशकरीरादिअति
शरीरमकादिषुयोज्यः आमोत्रविदग्धाजीर्णअनिधातोलगुडादिना तस्यलक्षणमाह ज्वरंषियासा
सुदनांगरागोशूलंमहत्जीर्यतिनोजनेच स्वेदोविदाहोव्रणवच्चगुल्मः स्यर्शसहः पैत्रिकगुल्मरू
पं अंगरागः देहस्यलोहित्यंजीर्यति मुक्तेविदाहः आहारस्य श्लेष्मिकस्यसान्निपातिकस्यचहे
तुमाह शीतगुरुस्निग्धमचेष्टतंचसंपूरणंप्रसूयनंदिवाच गुल्मस्यहेतुः कफसंभवस्यसर्वस्तुदि
द्येनिचयात्मकस्य संपूरणत्सफणोदरफरणंनिचयात्मकस्य सान्निपातिकस्य सर्वोहेतुः वा
तपित्तकफनाहेतुः श्लेष्मिकस्यलक्षणमाह स्तेमित्याशीतज्वरगात्रसादहलासकासारविगौरवा
णि कफस्यलिङ्गानिचयानितानितवंतिगुल्मेकफकोपजाते कफस्यलिङ्गानिवेदनाल्पतावक्रि
मायादीनि सान्निपातिकेसर्वोहेतुरुपलक्षणंलक्षणानपिसर्वानिवोद्यमानि धातुरूपस्कज
स्यापिविप्रकृष्टानिनिदानानिलक्षणानिवयेतिकस्मेव बोधयानियमत्रानिधातादिहेतुर्विशेषः २२२

कर्षयोर्योश्चूर्णप्राप्तो जनस्यमधुनाविडालपटकंनरोलिह्यात् एतज्जाटपुरीषेदेयंविरोरुदावर्तमधुरंनरप
तियोऽयंचूर्णंनारचकंनान्ना नारचचूर्णं सओषधिप्यलीमूलंत्रिहृन्ताचवित्रकं तच्चूर्णंगुडसंमिश्रंनक्ष
येत्प्रातरुत्थितः एतद्गुडाष्टकंनान्नावलवणप्रिवर्द्धनम् उदावर्तप्रहिगुल्मशोथयांड्वामयापहं मुडा
ष्टकं मूलकंशुष्कमाप्रंचिवषभ्रियंचमूलकं कृतमालफलंचाथपल्कातेनघृतंयचेत् तत्प्रातश्शमये
त्तद्विप्रमुदावर्तमशोषतः पंचमूलकमत्रहृत् शुष्कमूलकाघंष्टतं अथानाहस्यचिकित्सा तुल्य
कारणकार्यत्वाज्जुदावर्तहरीक्रिया आनाहेपिचुर्कुर्वीतविशेषश्चानिधीयते विहृत्कलाहरीतक्यो
विचतुःपंचनाणिकाः गुडेनतुल्यागुडिकाहरत्यानाहमुल्बणम् तृत्तिस्त्रिकटुकसैधवसर्षपग्रहक
मकुष्ठमदनफलैः मधुनिगुडेवायक्केनिहितासांगुष्टपरिणामा वत्तिरियंदृष्टफलाशनेः प्रणिहि
तागुदेहताभ्यक्ता आनाहोदावर्तेशमयतिज्वरतथागुल्मत्रिकटुकाधावर्तिः इत्युदावर्तनिहाधि
कारः अथगुल्माधिकारः तत्रगुल्मस्यसंनिवृत्त्यविप्रकृष्टकारणपूर्वसामान्यंलक्षणमाह उद्यवाता

रिणाहीर्याणिना आर्तवादपिगुल्मस्यात्सुखीणांप्रजायतइति गर्भसमानलिंगत्वे विशेषज्ञानार्थ
माह मासेव्यतीतेदशमेविकित्स्यः नवदशममासयोः प्रशवकालत्वादित्येकेतनः पः स्यदते।
पिंडितएवनांगेरित्यादिनैवसंशयस्यनिराकृतत्वात् गर्भः प्रत्यंगैर्निरंतरंनिःशूलंतोदगुल्मस्वेवादि
परितइति किंच नवमेदशमेप्रसूयतेइत्युत्सर्गेननुनियमः तदधिककालेपिप्रसवदर्शनाद्याग
मांघ्र्य यतआहचरकः तंस्त्रीप्रसूतेसुविरेणगर्भपुष्ट्यदाघर्षगणैरपिस्यात् तस्मात् मासेव्यती।
तेदशमेविकित्स्यइतिनसंशयव्यवर्त्तेदार्थं किंतुतदानींसुखेनचिकित्सार्थं यतउक्तं रक्तगुल्मे
पुराणात्सुखसाध्यत्कलक्षणं पुराणताचास्यदशमासातिक्रमेणैवभवति ज्ञेयतेनाप्युक्तं द
शममासोपरिपिंडितेगुल्मे स्नेहादिनोपस्कृतदेहायागर्भशयक्षतिमादधाति रक्तनेदनमिति
असाध्यलक्षणमाह महारुजंदाहपरीतममवत्घृतोन्नतंशीघ्रविदाहिदारुणं मनःशरीरामि
वलापहारिणंत्रिदोषजंगुल्ममसाध्यमादिशेत् दाहपरीतंदाहेनव्याप्तसकलदेहं शीघ्रविदाहि

शीघ्रविदग्धाजीर्णकरं दारुणमारकं मनोपहारिणं मनःवेकल्पकरं शरीरपहारिणं शरीरस्यकार्श्य
करं अपरंचासाध्यलणमाह संवितःक्रमशोगुल्मोमहावास्तुपरिग्रहः कृतशूलःशिरानघोयदाक्रमइवोन्न
तः दोर्वल्पोरुचिहृत्वासकासच्छर्द्धिचिज्वरेः तृष्णातंड्राप्रतिश्रयापैर्युज्यतेसनसिध्यति महावास्तुपरिग्रा
हः व्यापकतयाहृत्स्थनंगृह्णाति युज्यतेयुक्तोभवति अपरंच गृहीत्वासञ्चरंस्वासंछर्द्धीसारणी
डितं हृत्तानिहस्तपादेषुसोथः कर्षतिगुल्मिनां कर्षति मारणायाकर्षति अपरंच स्वासःशूलंवि
यासान्नविषेयोयंथिमूढता जायतेउर्ध्वलवंचगुल्मिनोमरणायवै ग्रंथिमूढता ग्रंथिरूपस्यगुल्मस्याक
साक्षिलयनं अथगुल्मस्यचिकित्सा वातारितैलेनययोपुतेनयथ्यासमेतेनविस्वेनंहि संस्वेदनंस्नि
ग्धमतिप्रशस्तंप्रमंजनकोधकृतेतुगुल्मे स्वर्जिकाकुष्ठसहितःक्षारःकेतकसंनवः पीतसेलेनशमा
येतगुल्मंयवनसंनवं तित्तिरांश्चमयूरांश्चकुक्कुटान्कौचवर्तकान् सर्पिःशालिप्रसन्नांश्चवातगुल्मेप्र
योजयेत् पित्तगुल्मेतृच्छूर्णयातमंत्रिफलावुना विरेकायसितायुक्तं कंषिजंवासमाक्षिकं त्रिफलां

भा. प्र.
२२४

बुनात्रिफलाकाष्ठेन कं पिष्टं कंयीलाशितिलोके अनयां सत्तयां खादेत्येतगुल्मीगुडेनवा योगेश्वरा
तगुल्मीकैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् अपरैश्च वलासमैर्युक्तियुक्तैः शमनयेत् हिगुग्रंथिकधान्यजरिक
ववाचव्यामियाठासटी सन्नाल्लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमं पथ्यापोष्क खेतसासहस्रुषा
जाज्यस्तदेभिः कृतं चूर्णं भावितमेतद्दर्पकरसेः स्याद्दीजफरद्वैः गुल्माधानगुर्दाकुरान्गृहणिको
द्यवर्तसंज्ञोगदोषत्याधानाद्दोदशशमरियुतांस्तुनी। द्याटोयकान् उरुस्तेनमतिध्रमंचमनसोवा
धिर्यमष्टीलिकांप्रत्यष्टीलिकयासहापहरते प्राक्यीतमुलंबुना हत्कुक्षिवंदनकवीजवर्तरेषुव
स्तिस्तनांसफलकेषुवपार्श्वयोश्च शूलानिनाशयति वातवलासजानि हिंवाधमाघमिदमाश्विनसं
हितोक्तं हिंवाद्यं चूर्णं धीमानुपाचरेत्तुल्यं प्रत्याख्याय त्रिदोषजं सन्निपातोप्यिते गुल्मे त्रिदोषो
क्तो विधिर्हितः शरपुंरवस्पलवणं पथ्याचूर्णं समंद्यं शाणप्रमाणमस्मीपात्रं गुल्मगदायहं स्वर्जि
काशाणमानास्यान्नावदेवगुडं भवेत् उतयोर्वटिकां खादेत् गुल्माभयविनाशिनी पलासवज्रिनि

२२४

आर्तवरूपरक्तजमाह नवप्रसूताहितनोजनायायाचामगर्भविस्तेतोदतोवा वायुर्हितस्याः परिगृह्यर
क्तं करोति गुल्मं समजं सदाहं चैतस्पतिगोनसमानलिङ्गं विशेषणं वाप्यपरं निबोधयः स्पंदते विंडित एव
नागेश्विरात्सशूलसमगर्भलिङ्गः सरोधिरः स्त्रीनव एव गुल्मीमासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः यानव
प्रसूता प्राकृतापि वलवर्णमांसहीना अहितनोजना याचामगर्भविस्तेत् नवममासादवाक्रि
सूयते साप्यहितनोजनाकृतोवा आर्तविप्रवृत्तिकाले अहितनोजना नोजनपदं विहारस्याप्युपलब्ध
णं यत आहवरकः कृतावनाहारतया भवेन विरुद्धेणैवैगविनिग्रहेष्व संस्तं तवोत्तेखनयोनिदो
षैः गुल्मः स्त्रिपारक्तभवेययेति विरात् स्पंदते चलति नागैः नहस्तपादाधरवयवैः समगर्भलि
गः अत्र समशष्टः सर्वशष्टः तेन समानि सर्वाणि गर्भसिंघानि आर्तवादर्शनमुखपीततास्त
नमुखकृलता दोहदादीनियत्रसः एतद्व्याधिप्रभावात् यथायस्मिणोरिरंशा सरोधिरः आ
र्तवरूपरक्तजः स्त्रीनव एव अतएवोक्तं फवमेव जेजुटगयदासनेडरिहरिश्चंद्राणामभिप्रायानुसा

ना.प्र.
२२५

कुमारिकाधिदुक्-आरिश्तिलोके वल्लरंस्लकंमत्पुष्कशाकानिवेदलं नरवादेदालुकंगुलीमधरा-
णिपलानिच वेदलानांनिषेधेपिमाषकुलघ्नयोर्नात्रनिषेधश्चिमुश्रुतटीका इतिगुल्माधिकारः अथप्री-
हाधिकारः तत्रप्रीहाशरीरावयवविशेषस्यस्वरूपमाह शोणितज्ञायतेप्रीहावामतोहृदयाद्वः रक्त-
वाहिशिरणं समूहंख्यातोमहर्षिभिः अथप्रीहारोगस्यनिदानसंप्राप्तिपूर्वकंलक्षणमाह विदह्यनि-
ष्पंदिरतस्पृजंतोःप्रदुष्टमत्पथमसृक्कफश्च प्रीहानिर्वाहिकुरुतः प्रहृष्टंतप्रीहसंतं गदमामनंति वामे-
सयाम्भ्योपरिरुद्धिमेतिविशेषतःसीदतिचातुरोत्र मंदज्वरभिः कफपित्तलिङ्गैरुपकुक्षीणवलोति-
यांदुः विदह्य कुलघ्नमाषशर्षपशाकादि अनिष्पंदि माहिष्पंद्यादिकफपित्तलिङ्गैरुपकुक्षीणवलोति-
प्रदुष्टमत्पथमसृक्कफश्चेतिसंप्राप्तिः असृजः पित्तस्यचसमानधर्मत्वात् रक्तजमाह लुमोभ्रमोवि-
दाहश्चवेवर्ण्यगात्रगौरवं मोहोरक्तोदरत्वंचक्षेत्रंरक्तजलक्षणं पैत्रिकमाह सज्वरः सपिपासश्चस-
दाहोमोहसंयुतः पीतागात्रोविशेषेनप्रीहापैत्रिकउच्यते अथश्लेष्मिकमाह प्रीहामंदव्यथः स्यू

२२५

तः कविनोगौरवान्वितः अरोचकयुतः शीतः प्रीहा कफजउच्यते वातिकमाह नित्यमानवकोष्ठस्यानित्यो-
दावर्तपीडितः वेदनाभिः परीतश्चप्रीहावातिकउच्यते दोषवितपरूपाणिप्रीहासाध्यमवतिहि अथवा-
रीरावयवविशेषस्ययुक्तस्वरूपमाह अधोदक्षिणतश्चापिहृदयाद्युक्तः स्थितिः तत्तुरंतकपित्तस्यस्या-
नंशोणितजंमतं अथयक्ष्मोगमाह प्रीहामयस्यहेत्वादिसमस्तंयक्ष्मदामये किंतुस्थितिः तयोर्ज्ञेयावाम-
दक्षिणपार्श्वयोः अथप्रीहारोगस्यचिकित्सा यातम्योयुक्ताः क्षारः क्षारेणोदधिशुक्तिनः तथाउभेन-
पातव्याः पिप्पल्यः प्रीहशोथये अर्कपुष्पसलवणंपुटदाधंतुकर्णितं निहंतिमलुनापीतः प्रीहाममति-
दारुणं हिगुत्रिकटुकंकुष्ठंयवक्षारैश्चसैधवं मातुलुंगरसोयेतंप्रीहशूलहरंरजः पलाशक्षारतोयेनपि-
प्यलीपरिणाविता प्रीहगुल्माविशमनीवक्रिमाघहरिमता रसेनजंवीरफलस्यशंखनामंस्तः पीत-
मधुस्यमेव शाणप्रमाणंशमयेदशोषंप्रीहासयं कूर्मसमानमाशुशरपुंखमूलकलुस्त्रक्रेणालोडि-
तः पीतः प्रीहामंयदिनहंतिशोथोपितदाजलेपवते सुपकसहकारस्परसः क्षौद्रसमन्वितः पीतः प्रा-

भा.प्र.
२२६

शमयत्येवहीहानंनैवशंशयः सुवित्रंसात्मलीपुष्यनिशाययुषितंनरः राजिकाचूर्णसंयुक्तंखादेषीहोयशां
तये यवानिकावित्रकयावप्रकषडूथदंतीमगधोड्वानी चूर्णहरेतहीहगदंनिपीतमुखांनुनामस्तुसुरा
सवैर्वा अथपरुषोगविकित्सा मीहोदियाः क्रियाः सर्वायकृत्यपिसमाचरेत् कार्येवदक्षिणेवाहोत
अशोणितमोक्षणं क्षारंविडकृष्णान्याप्रतिकस्यावनिःश्रुतं पीवेत्यातर्पथावक्रियकृतहीहप्रशांतये
फतिकः करंज इतिमीहयकृदधिकारः अयहशोगाधिकारः तत्रहशोगस्यविप्रकृष्टनिदानमाह अ
तुल्यगुर्वल्लमकषायतिक्रमामानिधाताध्यसनसगैः संचितंनेर्वागविधारणेश्चहृदामयःपंचविधःप्रदिष्टः
प्रसंगःसततंसेवा संचितंन अतिचिन्ता राजनयादिकमिति यावत् पंचविधः वातिकः घैत्रिकः श्लेष्मि
कः सांनिपातिकः क्रिमितश्चेति तस्यसंप्राप्तिपूर्वकंलक्षणमाह हृषयित्वारसंदोषाविगुणाहृदयंगताः
हृदिबाधांप्रकुर्वन्तिहृद्दोगंतंप्रवृत्तते विगुणाड्याः बाधां दीयतेदेननानाविधां व्यथां नगधृत्यडामिति
गयदासः वातिकहृद्दोगमाह आयम्पतेमारुतजेहृदयंतुद्यतेतथा निर्मथ्यतेदीयते चस्फोस्यतेपात्यते

२२६

खरिविंशार्कतिलनालजाः यवजः स्वर्जिकाचेतिक्षाराण्येचप्रकीर्तिताः गुल्मशूलहरः क्षाराश्चर्जि
णस्पचपाचनाः क्षाराएकं सामुद्रसैधवंकाचंयवक्षारंसुवर्चलं टंकणंस्वर्जिकाक्षारस्तुल्यंकणं
कल्पयेत् वज्रहीरेरविहीरेरातयेनाचये अहंवेष्टयेदकपत्रेणस्नानां देपुटेयचेत् तत्क्षारंचूर्णये
त्यश्चाशूषणं विफलतया यवानीजीरकोवक्रिश्चूर्णमेषांचकारयेत् सर्वचूर्णसमः क्षारः सर्वमे
कत्रकारयेत् तच्चूर्णं टंकयुगलंशलिलेनप्रयोजयेत् गुल्मेशूलेतयाजीर्णेशोथेसर्वोदरेषुचमंद
वक्त्रावुदावर्तेहीनिचापियरंहितं वातेधिकेजलेः कोलेहितंयिन्नेधिकेष्टेः गोमूत्रेणकफाधिक्ये
कांक्षिकेनविदोषजे वज्रक्षारप्रतिख्यातः प्रोक्तः पूर्वस्वयंमुवा सेवितोहरतेजीर्णतयाजीर्णनिवाना
दान् वज्रक्षारः सुवर्चिकाटंकमिताशाणमानार्द्रिकापिच उन्मोर्नुजीतयुगयमुल्मामयनिरुतये
सुवर्चिकासोराप्रतिलोके शुक्लिकाचूर्णगुटिकाटंकमात्रांमुवेष्टयेत् गुडेनशाणमात्रेणतां गिलेत्
गुल्मरोगवान् गुल्मीकुमारिकामांसंकषर्दिगोघृतान्वितं मीलेघोषानयासिंधुसूक्ष्मचूर्णावफलितं

शेहृदयेकदेशे संकेदः सादितत्वं रसउपगच्छति संकेदात्तरसस्यशदितत्वात् उपहतात्मनः तिला
द्वहिताहारेण तस्य लक्षणमाह उक्तेदः शीघ्रनंतोदः शूलं हृत्ताशकस्तमः अरुचिः स्यादनेत्रत्वं शो
थश्च कृमिजेन वेत् उक्तेदः वमनमिवोपस्थितं हृद्गोमस्योपप्रवाहाह कोमः सादोन्नमः शोयोज्ञेया
स्नेषामुपप्रवाः कृमिजेतु कृमिणां ये श्लेष्मिकाणां हिते मताः कोमः पिपासास्थानस्य सादः शोयो
मुखस्य तेषां हृद्गोमणां कृमिजेतु हृद्गोमो श्लेष्मिकाणां कृमिणां ये उपप्रवा हृत्तासास्यप्रवणाना
विपाकादयस्ते मताः अथ हृद्गोमस्य चिकित्सा धृतेन दुग्धेन गुडान्नसावापि वंतिकर्णककुसुमचो
ये हृद्गोमजीर्णज्वररक्तपित्तं हृत्ताजवेपुश्चिरजीविनस्ते हरीतकीवचाराणापिप्यनीनागरोप्लवं
शटीपुष्करमूलौ स्यं कूर्णं हृद्गोमनाशनम् पुटदाधहरिणशार्ङ्गपिष्टगव्येन सर्पिषा पिवतः हृत्पृष्ठा
शूलमत्रिगुडयेति शार्ङ्गं तिसृकसमपि तैलाज्यगुडविषकचूर्णं गोधूमपात्योर्त्ये पिवति पयोभुक् सम
वतिगतसकलहृदामयः पुरुषः पार्थः कौह इति लोके गोधूमककुमचूर्णं यकम जाहीरागव्यसर्प्ये

भ्यां मधुसर्करासमेतं समयति हृद्गोममुद्धतं पुंसापार्थस्य कलेन रसेन सिद्धं सत्तद्धृतं सर्वहृदामयेषु अ
र्जुनधृतं धृतं वलानागवलार्जुनां काथेन कलेन वपिष्टिकायाः सिद्धं निहन्त्या तहृदयामयं हि स
वातरक्तक्षतरक्तपित्तं वलादिधृतं इति हृद्गोमाधिकारः अथ मूत्ररोगाधिकारः तत्र मूत्ररुद्धस्य वे
प्रकृष्टं निदानमाह व्यायामतीक्ष्णो विधिरूक्षमयप्रसंगानृत्यदुत एष जानात् अकथमस्याभ्यशना
हृत्तीक्ष्णत्पुमूत्ररुद्धाणि नृणां तथा च तीक्ष्णो घृथिराजिकाशूरणादियुक्तं रूक्षेति मद्यविशेषणं
प्रसंगः सततं सेवानृत्यं नर्तनं नित्येति द्वितीयः पाठः दुत एष जानात् अश्वादिनागमनात् अनूपं प्रचुरज
लदेशान्नवं न ह्यं अथैवातिक येनिक श्लेष्मिकसान्निपातिक शल्यजपुत्रीषजशुक्रजाश्मरीजानि
तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह एष उल्लाः स्वैः कुपिताः निदानैः सर्वे यवाकोयमुपैत्य वस्त्वो मूत्रस्य
मार्गपरिपीडयंति तदा तदा मूत्रयतीह रुद्धात् तेषु वातिकमाह तीकासुजो वंक्षणावस्ति मे देस्वल्पं
मुक्तमूत्रयति हवातात् तीकामारणात्मकाः वंक्षणा रूमेदानामंतरालसंधिः येनिकमाह पीतं सरा

कंसरुजंसदाहं कच्छं मुकुमूत्रयतीह विज्ञात कच्छमिति क्रियाविशेषणं श्लेषिकमाह वस्नेस्यलिंगा
स्यगुरुत्वशोथो मूत्रसंयुक्तकफमूत्रकच्छे सान्नियातिकमाह सर्वाणि रूपाणि च संनियता भवन्ति त
कच्छतमं हि कच्छं कच्छं मूत्रकच्छं शल्पजमाह मूत्रवाहिषु शल्पेन हतेष्वतिहतेषु वा मूत्रकच्छं
तदाघातात् जायते नृशदारुणं वातकच्छेण दुल्यानितस्य लिंगानि निर्दिशेत् मूत्रवाहिषु श्रोतस्यु
शल्पेन कंटकेन हतेषु सक्षतीकृतैषु अथवाऽनिहतेषु मुख्यादिनिरनिहते तदाघातात् मूत्रमार्गा
घातात् मूत्रकच्छं जायते नृशदारुणं मारकं तस्य शल्पजस्य पुरीषजमाह सकृत्सुप्रतीघातात् वा
युर्विगुणतांगतः आधानं वातश्लेष्ममूत्रकच्छं करोति च प्रतीघातात् निरोधात् विगुणतां दृष्ट्वा
शुकजमाह शुकेदीये स पयोहोते मूत्रमार्गे विधारिते सशुकं मूत्रयेत् कच्छावस्ति मेहनमूलवान् उप
हते रूषिते अशमरीजमाह अशमरी हेतुकं चापि मूत्रकच्छं मुदा हृतं शुश्रुते शर्कराजमपि मूत्रक
च्छमुक्तमत्र तु तस्य नवसंख्या निरासार्थमशमरीशर्करयोः साम्यमाह अशमरीशर्करावैव तुल्यसंभव

पिवा मारुतजे हृद्गोशतिशेषः आयम्यते विस्तार्यत इव तु घटेषु चिन्निरिव विध्यते निर्मथ्यते मंधाने वनेदी
र्यते करपत्रेण विधा क्रियत इव स्फोस्यते आरयेव यास्यते कुवारेण वक्रधा क्रियत इव येति कमाह त
लोषादाह चोषाः स्युः येति के हृदयकमः धूमायनं च मूर्च्छाविकेदः शोथो मुखस्य च ऊष्मशीतमात्रस्यैव
शतिवातानिलाषहेतुः किंचिदतिरोक्ष्यदाहः पार्श्वस्येन वक्त्रिने वडः खहेतुर्गत्रिभ्यस्तपः चोषः कष
पणेनेव पीडा हृदये तुमः हृदयाकुलत्वं सान्निरित्यर्थः धूमायनं कंठकृमनिर्गम इव विकेदः किंचित् शो
धः शतदि इव श्लेषिकमाह गौरवं कफसंज्ञा बोहृदि स्तंभो मिमादवं माधुर्यमपि चास्यस्य वलासाव
तते हृदि कुपितकफव्याते हृदि स्तंभो जडता माद्वंजलघुतमिषु गौरवं गत्रस्य विदोषमाह विधात्रे
दोषमघ्येवं सर्वलिंगं हृदामयं कृमिजमाह अत्रक्रमयोजायते अस्मिन्निति कृमिजशति निरुक्तिः त
स्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह विदोषहेतुर्दृष्टो गेयो डरात्मानि येवते तिलक्ष्मीसुडादीष्वग्रंथिस्तस्यो
पजायते मर्मैकदेशे संकेदं रसश्चाप्युपगच्छति संकेदात् समयश्चास्य भवंत्युपहतात्मनः मर्मैकदे

लसले विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम संभवः कारणं पच्यमाना समरी पित्रा चोष्णमाणा च वा
युना विमुक्तकफसंधानात्तरंती शर्करामता पित्रेन पच्यमाना मूत्रशुक्रश्लेष्मसंहतिः प्रथमं पित्रेन रं
जनधर्मरणा पच्यमाना पश्चादातेन शोषिता कफेन श्लिष्टा असम्यक् विमुक्तकफसंधानात्तत्कफा
रहितश्लेष्मा सती शर्करा रूपमूत्रमार्गात्तरंती शर्करामता एतावता किंचिदेव नेदः शर्करायाः उप
प्रवानाह हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्ष्यावनिश्चुर्वलः तयानवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रं च दाहणं शूलं कुक्षा
वित्यन्वयः तथा शर्करया अथ मूत्रकृच्छ्रं चिकित्सा त्रिकंठकारग्वधदर्नकाशयवासधात्रीणि रिनेद
पथ्या निभंति पीतामधुना श्मरी वसमीयमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रं त्रिकंठकादिकाथः एला समनेदकश्च
लाजतुपिप्पलीनां चूर्णानि तण्डुलजले लुलितानि पीत्वा यदा गुडेन सहितान्यवलिह्यमानान्या सन्नम
त्युमपि जीवति मूत्रकृच्छ्री अन्यच्च एला समनेदकश्चिलाजतुगोक्षुराणामेव रुवीजलवणोष्णकुंकुमाना
चूर्णानि तण्डुलजले लुलितानि पीत्वा प्रत्यक्षमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री एलादिचूर्णम् अयो रजः सक्ष

भा.प्र.
२२५

पिष्टमधुना सह योजितं मूत्रकच्छं निहंत्वा शुसली तं दिवसत्रयात् गुदेन मिश्रितं क्षीरं कटुलं कामतः पिबे
त् मूत्रकच्छेषु सर्वेषु शर्करया च नित्यशः धात्रीरसं गोक्षुरसं पिवेत् कच्छे सरस्वती मधुना विमिश्रं शल्यानि धा
तोत्पित मूत्रकच्छे कुप्या क्रियां मारुतकच्छ तुल्या काथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारसमन्वितः पीतः प्रशमय
त्येव कच्छं विद्रुमणोत्पितं त्रिकलायाः सुविष्टायाः कर्ककोलसमन्वितं वारिणालवणीकृत्य पिवेत्
मूत्ररुजाय हं कोलं वदरं गुडमामलकं हृष्यप्रमथं तर्पणं प्रियं पिता स गदाह शूलं मूत्रकच्छं हरं परं स
पादशाणवुलितो यवक्षारः सितायुतः भक्षितो नाशयत्येव मूत्रकच्छं न संशयः प्राप्ता सितो यला कल्क
ः पीतः कर्षमितो नरैः मस्तुनायलमात्रेण मूत्रकच्छं व्ययो हति समूलगोक्षुरकायः सितामाक्षिकसंयुतः
नाशयेन्मूत्रकच्छं पितृथे वीक्षसमीरणं ऊलं वातमूत्राया तविशेषणः इति मूत्रकच्छाधिकारः अथ मू
त्रघाताधिकारः तत्र मूत्रघातस्य विप्रकृष्टं संनिहृष्टं निदानं संख्यात्वाह प्रायो मूत्रविघाताद्ये वातकुंडलि
कादयः जायन्ते कुपिते देधिर्मूत्राघातास्त्रयो दश मूत्रविघाताद्ये रित्यादि शब्देन पुरीषशुक्रादिवेगवि

२२५

घातादीनां रूक्षाशानादीनां च ग्रहणं मूत्रविघाताद्यैः कुपितैः दोषैरित्यन्वयः ननु मूत्रकृच्छ्रमूत्राधातयोः
कीर्तेदः उच्यते उच्यते मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रमधिकं विवंधोऽल्पः मूत्राघाते तु विवंधो बलवान् कृच्छ्रमल्प
मित्यनयोर्नेदः वातकुण्डलिकायाः निदानसंप्राप्तिलाक्षणं चाह रोक्ष्यादेगविघाताकावापुर्वसौ सवेद
नः मूत्रमाविशपचरविविगुणः कुंडलीकृतः मूत्रमल्पाल्पमथवास रुजं सप्रवर्तते वातकुंडलिकांतां
वृष्याधि विघात्युदाहरणं आध्यामयन्वस्तिगुदं रुद्धावायुश्च लोन्नतम् कुप्यान्निवार्त्तिमणीलां मूत्रविश
मार्गोधिनी वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलोत्तरः निरुणादिमुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतो निलः मूत्रसां
गो नवेत्तेन वस्तिशूलातिपीडितः वातवस्तिरिति ज्ञेयः सध्याधिः कृच्छ्रसाधनः विरंधारयतो मूत्रं त्वरया न
प्रवर्तते मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते मूत्रस्य वेगे निहते तडदावर्त्तहेतुकः अपानः कुपितो वा
पुरुदरं पूरयेद्भृशं नाने रधस्तादाध्यानं जनयेत्तीक्ष्णवेदनं तन्मूत्रजतरं विघादधो वस्तिनिरोधनं वास्तो वा
यदिवानानेर्मणो वायुस्पंदे हि नः मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरकं वा प्रवाहतः श्रमेच्छने रल्पमल्पं सरुजं वाथनी।

रुजं विगुणानिलजो व्याधिः समूहोत्सासंज्ञितः मणोमेहनपथ्यो सज्यते निरुधः स्यात्सरक्तं प्रवाहतः
 कण्टहृजलेन सशर्दं मूत्रपुरीषाणामधुः प्रेरणं प्रवाहणं तेन कुपितेन वायुना वस्यादिनेदात्सरक्तमू
 त्रं तवेदित्यर्थः रूक्षस्य कान्तदेहस्य वस्तिस्थोऽपि त्रमा रुतौ मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदा कथं कां
 तदेहस्य म्लाने देहस्य तदा कथं मूत्रक्षयं संज्ञं मूत्रयं धिमाह अंतर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पसहसा
 भवेत् असमरी तु ल्परुग्ग्रंथिः मूत्रयं धिः स उच्यते अंतर्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यंतरेऽल्पः क्षुद्रा
 मलकप्रमाणः नन्वस्यासमर्पसहको नेदः उच्यते असमरी किमसः संवयेन स्यादयं तु सहस्रान्न
 वेदिति नेदः अपरो नेदः असमर्यापि त्नादिकं संहस्यते अत्र वृत्तमेव यत उक्तं त्वं तरे रक्तत्वा
 तकोफादुष्टं वस्तिधारे तु दारुणं ग्रंथिं कुर्यात्स रुक्छेण सजेन्मूत्रतदाहतं मूत्रशुक्रमाह मूत्रोत्
 स्थस्रियं घातो वायुना शुक्रमुदतं स्थानाद्युतं मूत्रयतः प्राक्यश्चादा प्रवर्तते नसोदकप्रतीका
 रं मूत्रशुक्रं तदुच्यते मूत्रितस्य मूत्रवोगयुक्तस्य शुक्रं स्थानाद्युतं यश्चादायुना उदतं ऊर्ध्वनीतं

मूत्रविवर्णता श्लेष्मणामोरवंशीयोमूत्रंस्निग्धंघनंसितं दुताध्वलंघनंशीघ्रंमार्गविलनंउदृतःउल्ले
 तःस्यंदनंकिंचिच्चलनंघोरंमारकंशस्त्रविषोयमंशस्त्रंरुद्धादितद्वल्लीप्रंमारकंविषमवगारलस्त
 ददिलंयमारकंएतावतामारकमवश्यंशीघ्रंविलंवेनवातस्येवासाध्यस्पलक्षणमाह श्लेष्मरुद्धविलोव
 स्तिःपित्तोदीर्णोति सिध्यति अविघ्नोतविलस्माध्योनवयःकुंडलीकृतःस्यादलोकुंडलीभूतेतरामोहः
 श्वासएवच अविघ्नोतविलःकफेमाताहतविलः पश्चकुण्डलीकृतःससाध्यःएतेतत्कुंडलीभूतोसा
 ध्यःकुंडलीभूतस्पलक्षणमाह तडित्यादिकुंडलीभूतस्यायमर्थःकफेनविलावरोधान्मवातकुंडला
 कारेणतिष्ठतीत्यर्थः अथमूत्राघातस्यविकित्सा नलकुशकाशेद्युवलाकार्यप्रातःसुशीतलं
 ससितंपिवतो नश्यन्नियतंमूत्रागहइत्युवाचकविःकविशुकः कर्षूरःरजसायुक्तावस्त्रवर्ति
 शानेःमेदमार्गांतरेन्यस्तामूत्राघातयंपोहति धान्यगोक्षुरककायकल्कसिंहितंधनं मूत्राघा
 तेमूत्रकृच्छ्रेषुकदोषेचदासणे धान्यगोक्षुरकधृतं मूत्रकृच्छ्रेरमरीरोगेनेषजंयत्कीर्तितं मूत्रा

घातेषुसर्वेषुतत्कुयदिशकालवित् इतिमूत्रघाताधिकारः अथास्मर्यधिकारः तत्रास्मर्याःसंनिकृष्टं
 निदानंसंख्यावाह वातापित्राकफेस्तिषश्चतुर्थिशुकजापरा प्रायःश्लेष्माश्रिताःसर्वत्रिस्मर्यःस्युर्यमो
 यमा शुक्रजाविनाशुक्रजायास्तुशुक्रस्येवसमवापिकारणत्वात् अन्येतुशुक्रास्मर्यामधिकफकारण
 त्वमिच्छेतिप्रायःशब्दश्चविशेषार्थः यमोयमाःचिकित्सांविना संप्राप्तिमाह विशेषयेदस्तिगतंमु
 शुक्रंमूत्रंसपित्तंपवनःकफंच यदातदास्मर्युपजायतेतुक्रमेणपित्तेष्विदरोचनागोः गोपित्तेषुरो
 चनेवेत्यन्वयःतस्माअनेकदोषाश्रयत्वादहनेकदोषाश्रयाःसर्वाःअथासांपूर्वलक्षणं वस्त्याध्या
 नंतदासन्नदेशेषुपरितोतिरुक् मूत्रेवस्तसगंधत्वंमूत्रकृच्छ्रंज्वरोतुचिः वस्तःछागलकःसामा
 न्यलक्षणमाह सामान्यविंगंरुग्नामिसेवनीवस्तिमूर्धसु विशीर्णधारंमूत्रंस्यातयामार्गेविरोधितेत्
 ह्यपाघात् सुखंमेहेदंङ्गोमेदकोयमं तत्संज्ञोभात् हतेसास्त्रमायासाचातिरुग्मवेत् वस्तिमूर्धाना
 मेरधोदेशः विशीर्णधारंसविच्छेदधारंतया अस्मर्यामार्गःमूत्रवाहिश्रोतः तद्ययायात् कदाचित्

भा.प्र.
२३२

वायुनासमयमूत्रमार्गादन्यत्रगमनात् सुखमेहेत् मूत्रयेत् गोमेदकोयमं गोमेदकोमणिः किंचि-
होहितस्तद्वर्णितसंज्ञोनात् तस्यायमर्थः संचारात् धर्षणे नमूत्रवहे श्रोतसि क्षते जाते सप्रसक्तं मे-
हेत् आयासात् प्रवाहनादिजनितात् वातोल्बणमाह तत्रवाताद्गुं चार्तोदितान्खादतिवेषते म-
ज्ञातिमेहनं नानिपीडयत्यनिसंकणन सानिलमुंचति श्चुक्रमेहति विडुशः शपाचारुणासरीचास्प-
स्याक्षिताकंटकेरिवक्कणत् आर्तनादंकुर्वन् विक्ताकंटकेरिव वदरवीज्युप्रांकुरैर्वैक्षिता पित्तो-
ल्बणमाह पित्तेन दह्यते वस्तिपच्यमानो वोष्मणा ज्ञातकास्थिसंस्थानारक्तापीतासितासमरी यव्य-
मानश्चकृमवान् ऊष्मस्पर्शः कफोल्बणमाह वस्तिर्निस्तुषतश्चक्षेष्मणाशीतलोगुसः अस-
रीमहती क्षक्षामधुवर्णाप्यवासितामहती कुक्कुटीडतुल्यामधुवर्णा ईषत्पिंगलशुक्ला एतामवन्ति-
वालातां तेषामेव हि नूयसा आश्रयोपचयाल्पत्वाभूहणाहरणोसुखः एताः दोषत्रयनिताः बाला-
नास्युः पतः सर्वे एवा स्मर्यो विशेषतः श्लेष्मसमवापीकारणाः बालास्तु विशेषतस्तं निदानसेविनः

२३२

नसोदकप्रतीकाशं नस्मसहितजलसदृशं उलवातमाह आयामाध्वातयेः पित्तं वस्तिप्राप्या निलाश्-
तं वस्तिमेद्गुदं चैव प्रदहेत्वाद्ययेदधः मूत्रं हारिद्रमथवासस्कं रक्तमेव वा कृच्छ्रात्युनर्पुनर्जतोः
रक्तमूत्रं वदन्ति सरक्तं ईषलोहितं मूत्रसादमाह पित्तं कफोधावपि वासं हन्येतेऽनिलेन चैव क-
च्छ्रामूत्रं तदापीतं रक्तं स्वेतं घनं सजेत् सदाहंरोचनां शरवर्णवर्णवियज्ञवेत् शुष्कं समवर्णं च
मूत्रसादं वदन्ति संहन्येते घनीक्रियेते शुष्कं अल्पं समस्तवर्णं उक्तं सकलवर्णयुक्तं विद्विधा-
तमाह रूक्षोर्वलयोवतिनोदाहृतं सकृद्यदा मूत्रश्रोतोनुपद्येत विट्संस्पृष्टदानवः विट्मूत्रं
येत्कृच्छ्रादिद्विधातां मंदिशेत् उदाहृतं ऊर्ध्वनीतं विट्मूत्रं वा वाशोऽत्रयोजितः वस्ति कुंडल-
माह उताध्वलं घनायासैरनिधातात्पापीडनात् स्वस्थनादस्तिरुहः स्थूलस्तिष्ठति गर्तवत्
स्थूलस्य दनदाहातो विट्मूत्रं विट्मूत्रवत्पयि पीडितस्तु सजेद्वारां संस्तनोदेषु नान्निमानवस्ति कुंडल-
माह संधोर् शस्त्रविषोपमं पवनप्रवलं प्रायोदुर्निबोधमवुद्दिनिः अस्मिन्नित्रा न्वित्देहः शूलं

तस्यालक्षणमाह वस्तिरुम्भ्रकृत्स्नमुष्कश्चयधुकारिणी तस्यामुत्पन्नमात्रायांशुकमेति विलीयते यी
 डितेत्ववकासेस्मिन्नस्मर्येववशर्करा तस्यां शुकास्मर्यशुक्रं एतिमन्त्रमार्गात्प्रवर्तते यीडितेत्ववकाशेस्मि
 न्दुशहोवधारणेतेन अस्मिन्नेव अवकासेस्थाने मेदृष्टवर्णयोरेतरेयीडितेसति साविलीयते अंतर
 लीनाभवति अवस्थानेदादस्मरीशर्करासिकताचनवतीत्याह अस्मर्येववशर्करा चकारासिकता
 याश्चतेदीमहत्वात्पत्वाभ्यां बोध्यः कथमस्मरीशर्कराभवतीत्याह सानिन्नमूर्तिवतिनशर्करेत्यभि
 धीयते सास्मरीशर्करायाः पातमवरोधेवसहेतुकमाह अणुशोष्वायुनानिन्नासातस्मिन्ननुलोमगोनि
 रेतिसहमूत्रेणप्रतिलोमेविवध्यते मूत्रश्रोतःप्रवृत्तासासक्ताकुप्यडियन्वान् साअस्मरी तस्मिन्वायोसा
 शर्करा सक्तालगासति उक्त्वानाह दोर्वल्यसदनेकार्श्यकुक्षिशूलमथारुचि यंदुत्वमुलवातंचतलां
 हृत्पीडनंमिगुलवातंमूत्रधातुविशेषं अस्मरीशर्करासिकतानामपरिहृमाह प्रज्ञाननामिदमणं वक्ष
 मूत्रंरुजान्वितं अस्मरीह्वययत्यणुशर्करासिकतान्विता शर्करासिकतेतिवनामदयमन्वर्थं अथाश्रम २३३

याविकित्वा शुंघामिमंथपाषाणनिद्रुग्वरुणगोक्षुरैः अमयाएवधकलेः काथंरुत्वाविचक्षणः रामदहारल
 वणचूर्णंदिध्वापिवेन्नरः अस्मरीमूत्ररुत्वंचनाशमायातिनिश्चितं काथैः शुंघादिनाप्रायंदीपनः पाचनः
 परं हंतिकोद्यप्रितंवातंकघूरुगुदमेदृजं रुक्कुटंशुंघादिकाथः एलोयकल्पामधुकाश्रममेदको
 तीस्वदंष्ट्राश्चकोरुवृकैः शृतंपिवेदत्रमजतुप्रगाटंसर्जर्करामूत्रगदेस्मरीषु अरुचकण्ठरंडस्यान्नमूलं
 मूत्रगदे मूत्ररुद्धे एलादिकाथः कृष्णोडकारसंहिगुयवक्षारयुतंपिवेत् वस्त्रोमेद्रेशल्युक्तेअस्मरी
 शर्करांजयेत् वरुणात्वकत्वल्लिलध्नेदशुंघीगोक्षुरकैः रुतः कषायः हारसंयुक्तः शर्करांयातयत्यधः
 हारः यवहारः त्रिकंटकस्पवीजानां चूर्णमाह्निकसंयुतं अविहारीणसप्ताहादस्मरीनाशानंयिवेत्
 अविमेषी वरुणात्वककषायसुपीतोऽगुडसमन्वितः अस्मरीयातयत्यासुवस्तिशूलंचनाशयेत्
 त् काथोवरुणमूलस्यतस्यकल्केनसंयुतः शिपुमूलस्यचकायः कटुरसश्चास्मरीहरेत् शृंगवे
 रयवक्षीरयण्याकालीयकान्वितः दधिमंडोनिनसुग्रामस्मरीमाशुयानतः शृंगवेरंनप्ररंतेजगंधंरु

भा. प्र.
२३४

मिनिर्धनं सुतरुणं स्निग्धं विस्थानजं वस्त्रेषु एष निरीक्ष्यते वरुणकं हित्वा तुलां ग्राहयेत् संगृह्याप्युच्यते
कुर्णसु विषयेत्यादावशेषं जलं तदुल्लेख्य नगुडेन वैदृढतरे मांडेयचेत्तु तः शालेवं घनतां गुडे पणिते प्रत्ये
कमेवापलं शुभे वरुणकवीजगोक्षुरकणायाषाणानि तच्छीतलाः कृष्णं ड्युषा कवीजकुनटी वास्तु
कसौ नं जलं नं द्रव्ये लागिरिजामय कृमिहृतां कूर्णी कृतानां हियेत् पथ्यासी प्रतिवासरं गुडममुं योग्यप्र
माणं नरः रवादेतस्य समस्तदोषजनिता स्मर्यः पतंति दुतं एव रिकवीजं याषाणानि हाथान् डीतिलो
के शीतला नीलहर्वा तथा च नीलहर्वा स्मृता सस्यं साधलं हरितं तथा शतपर्वा शीतकुंभी शिखिला वाम
नीतयेति निर्धेधेधं च तरिः कुनटी धान्यकं गिरिजं सिलाजतु कृमिहृत् किंडंग वरुणादिगुडः मंजि
षात्रायुषं वीजं जीरकः शतपुष्पिका धात्रीफलं वदरकं गंधकं च मनःशिला एतेषां समभागानां चूर्णं
रं कर्मि नं नरः महये मधुना सार्धं यते तस्या स्मरी ध्रुवं पलद्वयमिति कोले कुलस्य स्पृष्टे तु यः लवणं
शरपुंखस्य सार्धं माषद्वयो मितं लिखायिवेत्येते तस्य मूत्रेण सममस्मरी शर्करा सिकता वा मिदृष्टमेत

२३४

भवन्ति उक्तं च शुश्रुते प्रायेणैतास्मयो दिवस्वप्नसमश्नानाश्च शानस्निग्धशीतगुरुमुधुराहारप्रियत्वादिशेषे
एवा लानां नवंतीति नूयः यदोया दानात् महतामपि त्रिदोषजनिता नवंति तेषामेव बालानामेव य
हणे हरणे सुखाः ग्रहणं निःकाशनार्थं मंगुलिभ्यां आहरणं यतनादि पूर्वकं निःकाशनं तत्र सुखाः सु
खदाः तत्र हेतुमाह आश्रयोपचया ल्यत्वादिति आश्रयो वस्तिः तस्योपचयः स्थौल्यं तस्या ल्यत्वात्
शुक्रास्मरीमाह शुक्रास्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् अव्यः पाना मनेकार्थत्वात् तु शोष्य
वधारणार्थः तेन महतामेव न तु बालानां तेषां वक्ष्यमाणसंमाप्तेरसंज्ञात् न तु शुक्राभावाच्च शु
क्रधारणात् वेगायमानस्य शुक्रस्य धारणात् शुक्रास्मर्याः संप्राप्तिमाह स्थानं व्युत्तममुक्तं हि मुष्क
यो रंतरे निलः शोषयत्युपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रमस्मरी अनिलः मेथुनवेगेन स्थानं व्युत्तं अमुकं मेथु
नवेगानिवारणे नष्टं शुक्रं मुष्कयोः मेदू सहितयोः मेदू द्रव्याण्यो रंतरमिति शुक्रमवनात् तेन मे
दू द्रव्येण मध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्य एकीकृत्य शोषयति तच्छुक्रमस्मरी तथा भूतं शुक्रमेवास्मरी

भा.प्र.
२३५

गतं वस्ति प्राप्तं कफः प्ररूप्य शैषिकान्मेहान्करोति उल्लेखलवीर्यस्य शैर्ष्यैः समुदाणविगं पित्तं तेनेवमेदो
मांसशरीरके दान् वस्तिता अरूप्यैषिकान्मेहान्करोति वायुश्च वातापेक्षवाक्षीणेषु दोषेषु कफपित्ते
पुधातुन् वसामुज्जालसीकाख्यानवकष्यवस्तिमुखं नीत्वा वातजान्मेहान्करोति (शरीरजां केदं जलं समु
दीर्णं उद्धृतं तानेवमेदो मांसशरीरके दाने) दोषेषु पित्तकफेषु बहुत्वं तयोर्नेदवाकल्यात् क्षीणेषु अनि
नायेक्षया धातुन् असमज्जो जोवीर्यरूपान् अवकष्यवस्तिमुखं नीत्वा सलसीका सगवत्यामज्जो जः
शुक्राण्यपि सर्वेष्वेव प्रमेहेष्वेव रूपाणि अतएव उशनः प्राह कफः सपित्तः पवनश्च दोषामेदोस्तु शुक्रां
बुवसा लसीकाः मज्जारसौजः पित्तं वरूप्यं प्रमेहिनां विंशतिरेवमेहाः दन्तादीनां नलाम्बत्वं प्राण्यपाणि
पादयोः दाहः विकणता देहेतदस्वादास्पन्नायते असंस्पर्धिरं श्रुशरीरजलोदः वलामांसस्नेहः ल
सीका उदकविशेषः अकंचरकेण आमगांधियतुमांसांतरेत्राणां तमुदकं तत्तलसीका शृङ्गलमतश्
तिश्रोत्रश्चात्रार्जलिमिति मेष्वस्मै रूपं अकंच श्लेष्मरूपस्यो जसोर्धजलिः परिमाण इति नत्वर्थवत्स

२३५

कंतस्य भ्रशो नमरणा निधातात् सर्वमेहानामवस्था विशेषेण मधुमेहेन संख्याधिक्यसंका निवारणार्थमाह
विंशतिरेवमेहा इति सर्वेष्वेव प्रमेहेषु मूत्रं वा वश्यं रूपमित्याह दोषो हि वस्तिं समु पेत्य मूत्रं संरूप्य मेहा
न कुरुते यथास्वं दोषः कफः पित्तं वायुश्च यथास्वं यथा दोषस्वकीयं रूपं रूपायित्वा यश्चान्मूत्रं संरूप्य मेहा
न कुरुते तथा च प्रमेहे रूपसंग्रहः मेदो मांसं तनुके दोषसामुज्जालसीकया श्रोत्रो रसो मूत्रं कलुक्त्वं मूत्रं मे
हेषु रूप्यति क्रमेण कफपित्तवातजानां साध्यत्वादिकमाह साध्याः कफोत्पादशपित्तजाः पदुपाप्यास्त्व
साध्याः पवनाच्चतुष्काः समक्रियत्वा विषमक्रियत्वा न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते कफोत्पादशसाध्याः स
मक्रियत्वात् कफस्य दोषस्य रूपाणां मेदो मांसदेहके दरसशुक्रमूत्राणां कदुतीक्ष्णोष्ठादि निरुपश
मिसुत्पप्रतिक्रियत्वात् अत्रायमभिप्रायः अत्र व्याधिस्वभावाच्चुल्यरूप्यता साध्यतायां हेतुः यतश्च
कं ज्वरे तुल्यतु दोषत्वं प्रमेहे तुल्यरूप्यता रक्तगुल्मे पुणालं सुरवसाध्यस्य लक्षणमिति पित्तजा यक्ष्माः
विषमक्रियत्वात् पित्तस्य दोषस्य रूपाणां मेदो मांसदेहके दरसरक्तशुक्रमूत्राणां विषमोपक्रमत्वा

भा.प्र.
२३६

त यतः पित्तहरं शीतमधुरादितमेदप्रभृतिकरमेदप्रभृतिहरं कटुकादितत्त्रिकरमिति चिकित्सायां वैष-
म्यं पदनाचवुर्का असाध्याः महात्ययत्वात् महतां मज्जादिगंभीरधातुनामत्ययो नाशो येन समहात्ययस्तथा
वात् आशुकारित्वादितीक्ष्णः चकारादिषमक्रियत्वं वा तजानां समुद्धीयते सामान्यलक्षणमाह सामान्यं
लक्षणं तेषां प्रभृता विलम्बता ननु दोषास्त्रयो ह्यप्यापेकादशतत्कथं विंशतिर्महाश्रुति आसंकायामाह दोष
ह्यप्यविशेषेयितसंयोगविशेषतः मूत्रवर्णादिभेदेन मेदः मेहेषु कल्पते तत्संयोगविशेषतः तेषां दो-
षह्यप्याणामुत्कर्षोपकर्षकृतात्संयोगभेदात् सुश्रुतः यथाप्यंशानां वर्णानामुत्कर्षोपकर्षकृतेन सं-
योगविशेषेण कपिलादिनामा वर्णोत्पत्तिरेवं दोषह्यसंयोगभेदान्मेहेनाभावमिति पंचानां स्वेतपीत-
लोहितहरितकृष्णानां कफजानां दृशानां लक्षणान्याहः तत्रोदकमेहस्य लक्षणमाह अक्षवक्रसि-
तं शीतं निर्गंधं सुदकोपमं मेहस्युदकमेहेन किंचिदाविलयिच्छितं अक्षमिति प्रमेहांतरपेक्षया नत्व
समेव प्रभृता विलम्बते तिसामान्यलक्षणात् अतएव पुनर्विशेषणमाह किंचिदालविपिच्छितं

२३६

दने कथा इत्यस्मर्याधिकारः अथ प्रमेहाधिकारः तत्र मेहस्य प्रकृतं निदानमाह आस्यासुखं स्वप्नसुखं
दधानि ग्राम्योदकानूपरसाः ययांसि नवान्नयानं गुडवैरुतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्छ्रसर्वं आस्यासुखं आ-
स्याउपविष्टिः तथा सुखमव्यायमश्नति यावत् स्वप्नसुखं दिवा स्वप्नसुखं दधानिरतिवृत्तत्वं दध्नेऽष्टविध-
त्वात् ग्राम्योदकानूपरसाः ग्राम्याः क्षामो मेघमेदः पुच्छप्रभृतयः ओदकाः मत्स्यकूर्मादियः आद्याः
वकुलजलदेशभवाहंसचक्रवाकादयः तेषां रसाः रस्यं तश्चिरसाः अत्र मांसा निययांसीति वृत्तत्वं दधि-
वत् नवान्नयानं नवमन्नं पीतयश्नतिपानं पानीयं तत्त्वतः वंगुडे वैरुतं गुडविकाराः शर्करादयः गुड-
कृतान्यन्यापि न ह्यपि च अनुक्तसंग्रहार्थमाह कफकृच्छ्रसर्वं तदा दध्नादीनां पृथक् निर्देशो वि-
शेषार्थः श्लेष्मिकयेति कवातिकानां क्रमात्संप्राप्तिमाह मेदश्च मांसं च शरीरजं च केदं कफो वस्निगा-
तं प्रहृष्य करोति मेहासमुदीर्णमुलेस्तानेव पित्तं परिहृष्य चापि क्षीणे पुद्गे घृष्य वक्रव्यधातुसंक्षयमे-
हान् कुरुते नित्यं अत्र कफजाश्च मेहा न्यस्तेन साध्यत्वेन तत्रादावुच्यंते शरीरजं केदं न बुवस्ति।

भा.प्र.
२३७

लाभं नीतवर्णं मूत्रं मूत्रयेदितियोजनीयम् ४ हारिद्रमेहमाह हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासंनिभं दहत् दहदिति
मूत्रविशेषणं मूत्रयेदितियोजनीयं माजिष्टमेहमाह विष्णुमाजिष्टमेहेन मंजिष्ठाशालिलोपमं विसं प्रअप्र
गंधि मूत्रं मूत्रयेदितियोजनीयम् रक्तमेहमाह विस्त्रमुलंसलवणं रक्तानं रक्तमेहतः मूत्रं मूत्रयेदितियोज
नीयं अथवातजं श्वपुरः प्राह तत्र वसामेहमाह वासामेही वसामिश्रं वसामं मूत्रयेत्पुनः वासामं सर्वमूत्रं
वसा तुल्यं वामजमेहमाह मज्जा मंजु मिश्रं वामजमेही मुकुमुकुः मूत्रं मूत्रयेदितियोजनीयम् ३ हौद्रमे
हमाह कषायं मधुरं रूक्षं हौद्रमेहं वदेदुधः कषायं कषायवर्णं हस्तिमेहमाह हस्ती मत्त इवाजसं मूत्रवे
गविवर्जितं सलसीकं विवर्ज्य हस्तिमेही प्रमेहति अजसं अनवरतं अतएव वेगविवर्जितं विविधा
पद्मानाह अविषाको रुचिः क्षर्दिर्निद्राकासः सपीनसः उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनां वस्ति
मेहनयोस्तो दोमुष्कावदरणं ज्वरः दाहः रतलात्मिका मूर्च्छा विदेहः पित्तजन्मना वाताजानामुदाक्
कं वृद्धं हलोलताः शूलमुन्निद्रता शोषः कासः स्वासश्च जायते लोलती सर्वरसनक्षणे च शोषो मुखस्य ।

२३७

कासः शुष्कः असाध्यमाह यथोक्तो यत्र वारिष्टमतिप्रसृतमेव वापि डि कापि डितं गावं प्रमेहो हंति मानवं उक्तो
पद्मैरविषाकादि निरन्येषु सुश्रुतोक्तालस्यो यदेहसे चित्य कफप्रसेकसहिका धुपतर्यणादि निर्युक्तं आ
तिप्रसृतं अतिशयेन मूत्राविणं पिडकापीडितं वृक्षमाणशराविकादिपीडितं अपरानप्युपद्रवांस्तैर
साध्यतां वाह मूर्च्छा क्षर्दि च रश्वासकास विसर्पगौरवैः उपद्रवैरुपेतोयः प्रमेही ह्यप्रतिक्रियः सर्वेषां
च प्रमेहारागमवस्थाविशेषेण मधुमेहमाह सर्व एव प्रमेहस्य कालेनाप्रतिकारिणः मधुमेहत्वमाया
तितदासाध्या भवंति हि अयतीकारिणः अप्रतीकारणमस्तीति अप्रतिकारिणः उपेक्षिता इति
यावत् कालेन वृद्धिर्दिनैः वातुक्षयावरणान्याकुपितवातेन मधुसंभवमाह मधुमेहो मधुसंजाय
ते स किल विधा कुक्षे वातुक्षयावायो दोषाश्च यथोक्त्यवा साधरणमाह आरतो दोषा लिंगानि सो नि
मित्तं प्रदर्शयत् क्षीणान्नलक्षणात्पूणे भजते कृच्छ्रसाध्यतां मधुमेहशब्दस्य प्रच्योति मित्रमाह मधु
रयश्च सर्वेषु प्रायो मध्विमेहति सर्वेपि मधुमेहाख्यामाधुर्यचित्तनोरतः यत् हेतोः ततोः शरीरस्य मा

भा.प्र.
२३८

धुर्यात् पुरुषः प्रायः वाक्येन सर्वेषु प्रमेहेषु मधुमेहमधुरं मेहति अतः हेतोः सर्वेषु प्रमेहेषु मधुमेहमधुरं मेहति अतः हेतोः सर्वेषु प्रमेहेषु मधुमेहमधुरं मेहति
वंतीत्यर्थः मधुमेहीत्वसाध्यमेव मधुमेहीनो जातोप्यसाध्य इत्याहः जातः प्रमेही मधुमेहीनोपि न साध्यमेहः
सहिदीर्यदोषात् येषां पिके चित्कुलजाविकारान्वंतितां प्रवदेदसाध्यान् जातोपीत्यन्वयः बीजदोषात्
पितुर्मधुमेहारं न कदोषे बीजस्य रूषितत्वात् मधुमेहशब्देनात्र मेहमात्रमुच्यते ननु वातिकरूपोपेक्षितो
वामेहो मधुमेहमात्रमुक्तं तद्यथा गुल्मी च मधुमेही च राजपक्ष्मचियो नरः अचिकित्सा न वंत्येते वलमा
सपरिक्षयादिति यत्र मधुमेहो नीहः स्यात् तस्यात्यंतासाध्यत्वात् किंच ये चेत्यादिविकारः कुशदयः
तथाच वक्ष्यंते दंयत्योः कुशवाक्यस्यादुष्टशोणितशुक्रयोः यदपत्यं तयोर्जातिं ते यंतदपि कुशितं प्रमेहनि
रुत्तिलक्षणमाह प्रमेहीनोपदाम्स्त्रमनाविलमपि क्षिलं विशादं कटुतिक्तं चतस्रोरोगं प्रवक्ष्यते अना
विलं स्वच्छं विशादं चेतं प्रमेहोपेक्षया पिडिकापि न वंतीत्याह शराविका कक्षपिका जालिनी विनवाला
जी मसरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका विप्रक्षिप्तेति पीडिका प्रमेहोपेक्षया दशसंधि मर्मसुजायंते मां

२३८

मिति मेहति मूत्रयते इक्षुमेहमाह इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः मेहतीति शेषः सांप्रमेहमाह इ
सांप्रीनवेत्यर्थं पितृसांप्रमेहेन मूत्रितं ४ सुरामेही सुराबुल्यमुपर्यक्षमधोघनं मेहतीति विशेषः पिष्टमे
हमाह ५ संहृष्टरोमापिष्टेन पिष्टवद्वहलंसितं पिष्टेन पिष्टमेहेन पिष्टवत्पिष्टतंडुलवत् वहलंगाह
मेहतीति योजनीयं शुक्रमेहमाह ६ शुक्रांशुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति शुक्रांशुक्रमसदृशं
तुवास्तवं शुक्रं तस्यासाध्यप्रसंगः सिकतामेहमाह मूत्रणा सिकतामेही सिकतास्य पिणोन् मला
त् मलान्मेदः प्रतृतीन् प्रमेहतीति शेषः शीतमेहमाह ७ शीतमेहीति वक्रशो मधुरं मृदा शीतलं प्र
मेहतीति शेषः ८ शनैर्मेहमाह शनैः शनैः शनैर्मेही मंदं मंदं प्रमेहति शनैः शनैः कालविलम्बे
न मंदं मंदं अल्पमल्पं लालामेहमाह ९ लालातनुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिष्टिलं प्रमेहतीति शेषः
अथ पित्तजान्माह तत्र क्षारमेहमाह गंधवर्णरसस्पर्शः क्षारेण क्षारतो यवत् क्षारेण क्षारमेहेन
मूत्रं च मूत्रयेदिति योजनीयम् नीलमेहकालमेहावाह नीलमेहेन नीलानं कालमेही मस्वी निमं नी

सलेषु च धामसु संधिमर्मसु संधिषु मर्मसु च धामसु अंगेषु तासां लक्षणान्याह अंतोन्नता च तद्रूपानि।
ममध्याशराविका सदाहारमसंस्थानाज्ञेयाः कच्छपिकाबुधैः तद्रूपशरावरूपा कर्मसंस्थानाकर्म
कृतिः जालिनीतीव्रदाहार्त्रिः शिराजालसमन्विता अवगात रुजालेदाएषेवाप्युदरेपि वा अवगात रु
जालेदा अंतःपीडा रुजालेदयुक्ता महती पीडिका नीला विनता विनता स्मृता रक्ता सिता स्फोटविता ह
रणा त्वलजीभवेत् स्फोटविता स्फोटैरावृता हारुणा दुःसहा महरमर्मसंस्थाना विज्ञेया तु मसरिका
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणवसर्षपी महत्पल्पविता ज्ञेया पीडिका चापि पुष्पिणी विदारी कंदवदत्रा
कतिनाम्बुविदारिका अल्पविता अल्पैः सूक्ष्मैः स्फोटैरावृता चत्राः वर्कुला विप्रधेर्लक्षणे युक्ता त्वेया
विप्रधिका तु सापिडिकानां दोषनाह येयत्कृताः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः प्रमेहं विनाप्येतास्तु
रित्याह विना प्रमेहमपि ता जायंते दुष्टमेदसः ता वक्ष्येता तलह्यं ते यावदास्तु परियाहः वास्तुब्रणत्वं तस्य
परियाहः पिडिकानामुपप्रधानाह गुदे हृदि शिरसि मेष्टे मर्मसु चोत्पिताः सोयप्रवा उर्वलाग्नेः पिडिकाः य

भा. प्र.
२३९

निर्जयेत् केचित्स्त्रीणां सहेतुकं प्रमेहा उज्ज्वामाह रजःप्रसेका नारीणां मासिमासि विषुष्यति कृत्स्नं शरीरं
दोषश्च न प्रमेहंति तत्स्त्रियः किंतु स्त्रीणां मेतद्वेदुवलेना न्यरोगा संतवीय यन्नेरेतद्वचः प्रापिकंते न स्त्रियो
पि प्रमेहंति सिद्धांतः रक्तपित्त रक्तप्रमेहयोर्नेदार्थमाह हारिद्रवणं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्वक
पैः यो मूत्रयेत्तन्न वदेत्प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि सप्रकोपः हारिद्रवणं यस्य तत् मूत्रं रुधिरं यन्मूत्रयेत्तत्प्रमे
हं न वदेत् किंतु सरक्तस्य पित्तस्य कोपो विकारः रक्तपित्ताख्यो व्याधिर्दृष्टव्यः अथ प्रमेहस्य विकित्साश्चा
माककोप्रवोद्दालगोधूमचणकाठकी कुलत्थाः कथिता मोज्येपुराणामेहिनां हिताः पवनविह्वतिर्मुक्ता
शालयः पृष्टिकास्तथा कटुतिक्ता निशाका निजांगलाः पहिणो मृगाः उद्दालो वनकोप्रवः प्रमेही गुड
उग्धाज्यतेलसुक्तसुराः सदा म्लेचुरसपिष्टान्नान्न्यमांसा निर्वर्जयेत् मुस्तहरीतकी लोघ्रेः कट्टफलैः
शृतं कृतं पीतं मधुपुतं हंति प्रमेहं कफहेतुकं पटोलनिं वामलकामृतानां पिवेत्कषायं मधुना समेतं उ
शीरलोध्राजुनिं वंदनानां तथा पिवेत्पित्तनिमित्तमेही पाठा शिरीषं डः स्पर्शकवातिदुक्किंशुकैः कपि

२३९

स्यस्यजिषककाथंहस्तिमेहेप्रयोजयेत् पावादिनिःसहितस्यकपित्पस्यकाथंगुड्यास्वरसःपेयोमधुनास
हमेहजित् हरिद्राकर्णयुक्तोवारसोधात्र्याः समाहिकः मधुनात्रैफलं चूर्णमथवाश्रमजतदकं लोहजंवा
नयोत्पंवालिह्यामेहतिलहृत्तये चंद्रप्रभावचामुस्तान्निवसुरदारवः हरिद्रातिविषादाविपिप्लीमूल
वित्रकं धान्यकं त्रिफलाचूर्णं विडंगं गजपेप्पली सुवर्णमाहिकं व्योषं दौदारौ लवणत्रयम् एतानि रं
कमात्राणिसंगृह्णीयात् एष्यक एष्यक सहृदंती पत्रकं च व्यल्गोलावंशरोचना प्रत्येकं कर्षमात्राणि कु
र्वादेतानि बुद्धिमान् दिक्कर्षहतलोहं स्याच्चतुः कर्षा सिता नवेत् शिलाजित् एष्यकं कर्षस्याद्वैक कर्षश्चिगु
गुलुः विधियना योजितेरेतेः कर्तव्यागुटिकाशुभाः चंद्रप्रनेति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी निहंति विं
शतिर्मेहान् कलूमश्च विधंत तथा चतस्रश्चासमरस्ति दन्त्राधातांस्त्रयोदश अंडवर्द्धिं पांडुरोगं कामलां
चहलीमकं कासंश्चासंतया कुर्यं अग्निमांद्यमरोचकं वातपित्तकफव्याधीन्वत्याहृष्यारसायिनी समा
रुध्यश्चिंतं समात्ययशागुटिका मिमां प्रातर्वांश्चंद्रमायस्मान्नमाचुन्द्रप्रमासृता चंद्रप्रमाया कर्षस्तु च

तुःशाणाविधियते चंद्रप्रभाकर्करः व्योषत्रिकटुदोहारेयवहारो सर्जिहारो लवणत्रयं सैधवंरुचक
विदलवणत्रयमिति चंद्रप्रभादिगुटिका प्रमेहपिडकानांप्रककार्येस्तविमोचनं पाटल्वंचविपक्वा
नांततोवणविधिस्मृतः इतिप्रमेहपिडकाधिकारः अथमेदोवध्यधिकारः तत्रमेदसोविप्रकृष्टनि
दानमाह अथयामदिवास्वत्क्षेमलाहारसेविनः मधुरोन्नरसःप्रायःस्नेहान्मेदोविवर्धते अन्नरसः
आमप्रवः तथाचशुश्रुतः आमप्रवरसान्नेमधुरस्त्वन्नवतीति मेदसोतिहृद्योवैगुण्यमाह मेदसास्त
मार्गत्वात्पुष्पत्यन्येनधातवः मेदस्नुचीयतेतरमादशक्तःसर्वकर्मसु अन्येधातवः अस्मादयः
शुक्रांतः नपुष्पति नपुष्पन्नवति चीयतेसंचितंनवति वर्धतइतियावत् तस्मात् मेदस्वीसर्वक
र्मसुअसक्तस्यात् मेदसःसौकुमार्यत्वात् अपरानपिदोषामाह चुप्रश्वासदयामोहस्वप्रकुंथ
नसादनेः पुक्तःक्षुत्स्वेददोर्गन्धैरल्पप्राणोल्पमेधुनः मेदसःस्वेददोर्गन्धाक्तायंतेजंतवोणवः
कुंथनंउच्छ्वासावरोधः कंठेधुधुरइत्यन्येजंतवः क्रमयःमेदसःस्थानमाहमेदस्नुसर्वमृतानामु।

दरेऽस्थिषु संस्थितं अतएवोदरे हृदिः प्रायो मेदस्विनो न वेत् मेदस्विनोऽग्निर मेदसा हननमार्गत्वादायुः
कोष्टे विशेषतः चरन्संधुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि तस्मात्सशी प्रंजनयत्याहारं चापि कांक्षति विकारान्
रान् अशुते धोरान् कांश्चित्कालमविक्रमात् संधुक्षयति प्रदीपयति मेदस्वी आहारं शीघ्रं जनयति पुन
र्नैकुं वा कांक्षति सदीप्ताग्निः कालमविक्रमात् भोजनकालाविक्रमात् कांचित् विकारान् धोए
न अशुते प्राप्नोति एते वातपित्ते मेदसावरुद्धे विशेषादुपप्रवकरे इत्याह एतादुपप्रवकरौ विशेषा
त्यन्तमारुतौ एतौ हि दहतः स्थूलं वनं दावानलीयथा एतौ पित्तमारुतौ मेदसोरुद्धमार्गत्वात् कोष्म
ध्वेच घृक्षौ संतौ विशेषादुपप्रवकरौ दहतः नाशयतां मेदसोऽतिवृद्धिं विनाशे हेतुश्चेत्याह मेदस्य तीक्ष्णं
रुद्धं सहसेवा निषादयः विकारान्दारुणान् कृत्वानाशयन्त्याशु जीवितं विकारान् प्रमेहपिडकाज्वरभगं
दरविप्रधिवातरोगाणामन्यतमान् अतिस्थूलतया वैगुण्यमाह अतिस्थूलेषु संदृष्टाः विसर्पाः सर्पा
दराः ज्वरातीसारमेहार्शः श्लीषदायविकादयः अतिस्थूलस्य लक्षणमाह मेदो मांसाभतिरुद्धित्वा

चलः स्फिगुदरस्तनः अयथोपवयो त्साहो नरोति स्थूल उच्यते अयथोपवयो त्साहः नयथा उपवयो मांसो
पचयः उत्साहो वलं च यस्य सः अयमेदसश्चिकित्सा पुराणाः शालयो मुक्ताः कुलस्यो दालको प्रवाः लेखा
नावस्तपश्चापि सेव्या मेदः स्विना सदा अमर्चिता यवाया ध्वक्षौ प्रजागरण प्रियः हं त्यवश्पमति स्थो ल्यं
पवः स्यामा कनोजनः क्षारं वातारियत्र स्पहिं गुपुक्तं पिवेन्नरः सहितं नक्तं मंडेन मेदो हृदि निवृतये गुड
चीत्रिफला कायः पीतो मेदो हरः परः गुडचीत्रिफला कायस्तथा लोहरजो युतः क्षौद्रेण त्रिफला का
यः पीतो मेदो हरः स्मृतः प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थो ल्यनाशनं उत्तमं च स्य मंडं वापि चैक शत मुनं वैत
धोषाग्नि त्रिफला मुस्त विडंगैर्गुगुलुः समं खादन् सर्वं जिघेक्षो गन्धे दक्षेष्वा मवात जान् पिप्पली मधुना
सेव्या मेदः कफ विनाशिनी धनूरपत्रस्वरसेन गाक्षमुद्वर्तनं स्थो ल्यहरं प्रदिष्टं वासाद लरसो लेपात्
शंखचूर्णेन संयुतः विल्वपत्ररसो वापि देहदोर्गंध्य नाशनं निवृष्यत्रस्वरसप्रक्षित कक्षादियोजितं
जयति दग्ध हरिद्रोद्वर्तनमचिराच्चिरदेहदोर्गंध्यं त्रिरीषला मज्जक हेमलोध्रेस्त्वग्दोषसंस्वेद हरः पथ्यः

शरीरदोर्गंधहरः प्रदेहः पत्रांबुलोध्रामयेंचंदनानां शिरीषस्यापत्रयत्रंगसंव्यवहारात् लामञ्जकंसुगंध
तणविशेषः तदलाभेउशीरंयाहं हेमनागरकेशरं अंबुवाल्कं अमयमुशीरंहरीतकीवुसंपिष्य
देहमुद्वर्तयेन्नरः पश्चात्तनानंप्रकुर्वीतदेहस्वेदोपशान्तये वकलस्पदलेः सम्यग्वारिणपरिषेवितैः दे
हमुद्वर्तयेत्यश्वाहरितक्यासुपिष्ट्या भूयउद्वर्तनंकुर्यात्पश्चात्तनानंसमाचरेत् प्रस्वेदान्मुच्यतेशीघ्रं
मेदोवृद्धिसमुद्भवात् इतिमेदोधिकारः अथकाश्याधिकारः तत्रकाश्र्पस्यनिदानमाह वातो रुक्षा
न्यातानिलंधनंप्रमिताशानम् क्रियातियोगः शोकश्चवेगनिद्राविनिग्रहः नित्यंरोगोरतिनित्यं व्याया
मोभोजनाल्पता भीतिर्धनादिचिंताचकाश्र्पकारणमीरितं लंघनमुपवासः प्रतितमत्यल्पं क्रियातियो
गः वमनविरेकाघातिविधानंवेगनिद्राविनिग्रहः निद्रानिर्दिशोर्विशेषाय कृत्रास्यलक्षणमाह शुक्ल
स्फिगुदरग्रीवाधमनीजालसंततित्वगस्थिशेषोतिक्कशः स्थूलपर्वानिलोनतः अतिक्कशस्यकेरोगानव
तितानाह लीहकाश्र्पद्वयः स्वाशगुल्मार्शस्युदराणिव भृशंक्कशंप्रधावंतिरोगाश्चगहणीमुखाः कश्चिद

भा.प्र.
२४२

स्य कृशोऽतीव बलवान् नृशमते तत्र हेतुमाह आधानसमये जस्य शुक्रनागोधिको न वेत् मेदाभागा
स्तुहीनस्यात्स कृशोऽपि महाबलः यस्याधानसमये जनपितुः शुक्रस्याधिक्यं न वति मेदो सोऽल्पतात
स्य कृशस्यापि वक्रबलमित्यर्थः कस्यचित्स्थूलस्यापि तादृग्वलं न दृश्यते तत्र हेतुमाह मेदसंश्लोधि
को यस्य शुक्रनागोऽल्पको न वेत् सस्ति ग्धोऽपि सुपुष्टोऽपि बलहीनो विलोक्यते व्याख्यानं पूर्ववत् अथ
कार्ष्यस्य चिकित्सा रुक्षान्नादिनिमित्तेस्तु कृशोऽयं जीतनेषजं वृंहणं बलकृत्तृष्यं तथा वांजीकरं च
यत् असाध्यं कार्ष्यमाह स्वभावात्कृशकायो यः स्वभावाद्दृश्यकायकः स्वभावाद्बलो यश्च तस्य
नास्ति चिकित्सितं इति कार्ष्याधिकारः अयोदराधिकारः तत्रोदरस्य निदानमाह रोगाः सर्वेऽपि
मंदेऽग्नौ सुतरामुदराणि च अजीर्णमालिनेश्चान्नैर्जायंते मलसंचयात् अग्नौ मंदे सर्वे रोगाः जायते
किंतु सुतरां अतिशयेन उदराणि जायंते अपरानपि हेतूनाह अजीर्णमालिनेश्चान्नैः अत्यंतदो
षजनकैः मलसंचयात् मलानां दोषानां पुरीषस्य चातिवृद्धेः अत्रोदरशब्देनोदरस्यो रोग उच्यते य

२४२

पाश्चोदरेत्यत्रकुक्षिशब्दोदरस्यवामदक्षिणभागद्वयवाचीसर्वतोगतिः सकलकोशेसंचरन् येनिकमाह यि
नोदरेज्वरोमूर्च्छादिहस्त्यट्कट्कास्पता भ्रमोतित्यारः पीतत्वत्तुगादुदरंहरित् पीतताम्रशिरानर्धसत्वे
दंशोष्मदह्यते धूमायतेमूडस्यर्श्विप्रपाकंप्ररूप्यते शाकचूर्णहरित् सोष्माश्रंतस्ताययुक्तं दह्यतेवहि
र्दह्युक्तं धूमायते धूममिवोष्मतिहिप्रपाकंक्षिप्रपाकाज्जलोदरतांयाति प्ररूप्यते व्ययते कफोद
रमाह श्लेष्मोदरेगसदनंस्वायन्ध्रययुगोरवं तंद्रोतलेशोरुचिःस्वासःकासःशुक्लत्वगादिता उदरं
स्तिमितंस्निग्धंशुक्लराजीततंमहत् विरामिच्छदिकदिनंशीतस्यर्श्वगुरुस्थिरं स्वायःस्यशजितागोरवमं
गानां तंद्रानिद्रावज्जल्यं उल्लेशोहस्वासः शुक्लराजीतसं शुक्लसिराव्याप्तं सन्निपातोदरमाह स्त्रियोन्न
यानंनरवलोममूत्रविडार्वैर्युक्तमसाधुवृक्षाः यस्मैप्रयच्छंत्यरयोगरांश्चउष्टंवुक्षीविषमेवनाच्च तेना
शुस्कंकुपितश्चक्षुदोषाः कुर्यःसुधोरंजतरंस्त्रिभिर्गं तच्छीतवातेभृशदुर्दिनेवविशेषतःकुप्यतिदह्यतेच
सचातुरोमूर्च्छतिहिप्रशक्तंयांडःकृशःशुष्पतिरुषयाचक्षुष्योदरंकीर्त्तितसेतदेवहीहोदरंकीर्त्तयतोनि

बोध स्त्रियश्चविवेकसन्निहितजनोपलक्षणंताश्चस्वसौभाग्यमिच्छंत्यः विडूमाङ्गुरादिनांश्रार्तवृत्तः
अरयोवागरान्संयोगायानिविषाणि दुष्टमंबुसविषमत्स्यत्ताणयणादियुतंश्रदितंवाक्षीविषंविषमेवा
ग्राधुपधातेनस्वस्तप्रभावं यतउक्तं जीर्णविषभोषधिभिर्हृतंवादावाग्निवातातपशोषितं च स्वनावतो
वागुणविप्रयुक्तंविषंहिर्षीविषतामुपैति गुणविप्रयुक्तं तत्तज्जदरम् शीतादिषुकुप्यति र्षीविषस्य
कोपात् मूर्च्छतिविषयेणात् प्रशक्तंनिरंतरं एतदेवानियतोदरं तत्रांतरेरूप्योदरंकीर्त्तितं अथवायर
स्पर्शरूपयंतिदोषाएवक्ष्मास्त्रैःकृतमुदरंरूप्योदरं सीहोदरमाह वर्धतेसीहृष्ट्यातयविधासीहोदरंहि
तत् तद्वामेवर्धतेयश्चैर्निमित्तंतस्यतत्रयन् प्रवृद्धसीहलिङ्गनियानुक्तानितिघावरेः सीहोदरेषिदृश्यते।
तानिसर्वाणिदेहिनां सीहोदरस्यैवमेदोयकृद्देह्युदरंनयुनरपिविशेषकमित्याह सव्यान्यपार्श्वेयकृ
तिप्रवृद्धेतेययकृद्देह्युदरंतदेव यकृद्दालयति दोषेर्नेदयतीति यकृद्दाल्युदरं तदेवउरमेव वक्ष्यु
दमाह ६ यस्यान्नमत्रैरुपलेपिनिर्वावाताश्रमनिर्वायिहितंयथावत् संवीयत्रेयस्यमलःसदोषःत्रानैःश

नैः संकरवच्चनायां निरुध्यतयस्यगुदेपुरीषं निरेतिरुक्त्वा दपिवाल्पमल्पम् हनानिमध्येपरितृदिमेतितस्यो
 दर्वंशगुदं वदंति उपलेपिनिपिलिलैरनैः शाकशालकादिभिः वालाश्मनिः बालैः कैशोरश्मनिः याया
 लोवयिष्यावत् यस्ययत्संभवतिमलः पुरीषसंकरवत् संमार्जनीक्षितवर्णधूल्यादिवर्णदृष्ट्या अन्ननाया
 हनानिमध्ये हनान्योर्मध्ये क्षतोदरमाह ७ शल्यंतथात्रोपहितं पदं मुक्तं नित्यागतमन्यथावा तस्माद्वत्ता
 तां त्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः सवेदैर्गुदतस्तुभूयः नाने रधश्चोदरमेतिहृदिनिस्तुघते दाल्पतिचातिमत्तं ए
 तत्परिश्राव्युदरं प्रदिष्टं कोदरं कीर्तय चोनिबोध शल्यं कंटकशर्करादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं मु
 क्तं यत् अन्नं नितितथा अन्यथावा आगतं नोजनं विना आगतं शरादितदपि पदत्रं निनति एतदुपल
 क्षणं जंतुणामज्ञानं वात्रं निनति यत उक्तं चरके शर्करावर्णकाद्यास्थिकंटके रत्नसंयुतेः निघेतान्नं
 यदा मुक्तं जंतुयात्यज्ञानेन चेति तस्मात् मित्रादत्रातगुदतस्तुभूयः अत्रात्संश्रुत्य पुनर्गुदतः सवेदि
 त्तर्यः दाल्पतिविदीर्यते इव पदसिधिरार्षत्वात् एतत्क्षतोदरं तत्रांतरेपरिश्राव्युदरं प्रदिष्टं उदकोदरं

तत्राह तात्स्थानतर्कताम्यां च तत्समीपतयापि च तत्साहचर्यविशेषानां हतिरुक्ता चतुर्विधा संप्राप्तिमाह
 रुद्धोस्वेदां बुवाहीनिदोषाः स्वीतांसिसंविताः स्वेदवाहीन्युदकवाहीनि अन्नयोश्च मेघेव उदकवाहीनां
 मेदोमूलं रोमकप्राप्त्येत्पनेन स्रोतो निरोधश्च वहिरेव न पुनरंतः यत् उक्तं चरके स्वेदश्च बाह्येषु मार्गेष्विति
 हतगतिस्त्रिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्ययतीति प्राणायामयानां संक्षयजनयंत्युदरणं नृणां सामान्य
 रूपमाह आभ्यानंगमने शक्तिदोर्वल्यंडुर्वलायिता सोथः सदनमंगानां संगोवात्तपुरीषयोः दाहस्तं
 प्राचसर्वेषु जवरेषु भवंति हि सन्निरुद्धनिदानपूर्विकां संख्यामाह अथ कदोषैः समस्तैश्च हीह वक्ष्यते
 तोदकैः संनवंत्युदरणयद्येतेषां लिङ्गं एतद्वक्तुं तत्र वातोदरस्य लक्षणमाह तत्र वातोदरेशोथः पाणिपा
 लानि कुक्षिषु कुक्षिपाश्वोदरकटी एष्टकपर्वनेदनं शुष्ककासो मर्मदोषो गुरुतामलसंग्रहः श्वावा
 रुणत्वगादिव मकस्मात्सहस्रमिह सप्तमोदनेदमुदरं तं मुक्तं स शिराततं आभातदृतिवत्तद्वत्माह तं प्रक
 रोति च वायुश्चात्र सरुक्कशो विचरेत्सर्वतो गतिः पाणिपादित्यत्र व्यंजनं त्यायास्तद्ः आर्यत्वात् कुक्षि

तर्जुलदोलनेनसंवलति कंयतेवहिः शहायतेकंपमानंसनशहंकरोति साध्यासाध्यलक्षणमाह जन्मने
बोदरसर्वप्रायः क्लृप्तमंसतंवहिनस्तदजातांबुयत्नसाध्यंतवोचितं वलिनः अजातांबुनवोचितं यत्नसा
ध्यमित्यन्वयः पलाधक्युदंर्ध्वं सर्वजातोदकंतथा प्रायोभवत्यभावायल्लिदांतश्चदकोदरंलिप्राप्तशरा
दिनाल्लिन्नमंत्रयस्पतउदरं अनावायमवतिजातोदकस्योदरस्यलक्षणमाह चरकः एयः पूर्णहिति
रिवहोनेशहकरंमूड अप्रत्यक्तशिरःशूलंनितांतमुदरंमहत् आलस्यमास्यवैरस्यंमूत्रंवक्रशकुलुतं
जातोदकस्यलिगंस्यामंदोमिः पांडुतापिव शूनक्षकुटिलोपस्यमुयलिन्नतनुत्ववंवलज्जोलितमां
साश्रियरिहीणंववर्जयेत् कुटिलोपस्यवक्रमेहनं उपलिन्नतनुत्ववं उपरिआप्रतिनीत्यपस्यत्वंउ
दरिणं पार्श्वमंगात्रविदेयसोफातीसारपीडितं विरिक्तंवाप्युदरिणंपूर्यमानंविर्कयेत् विरिक्तमपि
पूर्यमाणंपूर्यमाणोदरं उदरिणंविर्कयेत् अथोदरस्यविकित्सा एरंडतेलंदशमूलमिश्रंगोमूत्रयुक्तः
त्रिफलारसोवा निहंतिवातोदरशोथशूलाकाशः समूत्रोदशमूलजश्च कुशंदंतीयवहारः पाठात्रि

लवणंक्वा शुंवीधोलांतसायीतायायूदररुजायहा कूयादिवृणं लसुनस्यतुलामेकांजलप्रोणेविपाच
येत्त्रिकटुत्रिफलार्दतीर्हिगुसैधवक्त्रिकं देवदारुक्वाकुशंमधुमिश्रिपुनर्नवाः सौवर्चलंविडंगानिदी
प्यकोगजपिप्पली एतेषांयलिकाभागान्विस्तःषट्पलाविव पिष्ठाकयापेणेतेनतेलंमदशिनापवे
त् तत्पिवेत्पातसुष्याययथाशिवलमात्रया निहंतिसकलानोगानुदराणिविशेषतः मूत्ररुद्धमुदावर्त
मंत्रहृदिगुदरुमीन् पार्श्वकुक्षिमवंशूलमाप्रवातमरोचकं यक्षदहीलिकानाहान्सीहानांवांगवेद
नां मासमात्रेणनश्यतिअशीतिवतितागदाः रसोनतेलं पित्रोदरवुचलिनंश्वमेवविरेचयेत् उर्व
लंत्वनुवास्यादोसोधयेत्सरिवस्तिना संजातचलकावाग्निधुनः स्निग्धंविरेचयेत् पयसाचविरक्तकल्के
रुक्कस्यसृतेनच सातलात्रायमानान्यासृतेनारचधेनचघृतंपितोदरेयेयंमधुरौषधिसाधितं पिप्पल्या
दिगणेताज्यपाचितंयायपेक्षिकं नरंयध्यनुतंनित्यंकोदरनिस्तये नागरत्रिफलाकल्केर्दध्नु
परिपेषितैः पाचितंतेलमाज्यंचपिवेत्सर्वोदरायहं नागरादितेलंघृतं च शालिषष्टिकगोधूमपवनी

वारजो जनम् निरुहोरेव नम्रेष्टं सर्वेषु जतरेषु च आनस्यं सोदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः व्यायामाध्वदि
वास्वन्नपानपानानि वर्जयेत् तथोत्तलवणोलानि विदाही निगुरुणि च नाद्यादन्नानि जतरे तोषयानं च वर्जयेत्
उदराणां मलाद्यत्वाद्भूत्राः शोधनं हितं हरिमेरुं जतैलं पिवेन्मूत्रेण वा सकृत् वातोदरी पिवेत्तक्रं पिप्पली
लवणान्वितं शर्करामस्त्रिोपेतं स्वाडुपितोदरी पिवेत् यवानीह पुषा जाजीव्योष युक्तं कफोदरी सन्निपा
तोदरी युक्तं त्रिकटुद्वारसेधवैः यवानीह पुषा धान्यं त्रिफलं चोपकुं चिका कारवी पिप्पली मूलमजगं
धाशटी वचा शताकाजीरको व्योषस्वर्णहीरश्चित्रकं कौहारी योष्करं मूलं कुं च लवणं च विडंगं च
समांश्चानि दत्वा नागत्रयं भवेत् दृष्टदिशा ते दिगुणेशा तलास्य चतुर्गुणा एष नागयणो नाम्ना चूर्णो रोग
गणायहः एतं प्राप्य निर्वृतिरोगा विलुप्ति वासुराः तत्रेणेद रिभिः ये योगुल्लिप्तिर्वदरां वुना आनदवा
ते सुरया वात रोगे प्रसन्नया दधि मंडेन विडूधे दाडिमां वुनि रश्शिः परिकर्तेषु च हाम्ले रूसां वुनि रजीरा
के भागं दरेयां उरोगे कासेष्वासे गलग्रहे हजोगे ग्रहणी रोगे कुष्ठमं देन लेज्वरे दंष्ट्रा विषे मूल वित्रोसगरे

माह यः स्नेहपितोष्पनुवासितो वा वांतो विरिक्तोऽप्यथवा निरुहः पिवेत्तलंशीतलमाशुतस्य श्रोतांसि ड
र्ष्यति हितं हानि स्नेहो पालिषे च यवापितेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपेति स्निग्धं महत्परिचरना चिसमा
ततं पूर्णं मिवां वुना च यथादृतिः क्षुभ्यति कं पठे च द्राघायते वापि दकोदरं तत् स्नेहपीतः पीत इत्यत्राध्य
वसितादित्वात्कर्त्तरिक्तः पश्चात् स्नेहं पीतस्नेहपीत इति तत्पुहसः तेन स्नेहपीतवानित्यर्थः अनुवा
सितो वा गृहीतानुवासितवस्तिः वांतः अत्रापि पूर्ववत् कर्त्तरिक्तः तेव वांतवानित्यर्थः एवं विरिक्तः
विरिक्तवान् तथा निरुहः गृहीत निरुहवस्तिः सचेदा सुशीतलं जलं पिवेत् तस्य तद्वहानि जलवहा
नितोतांसि रूष्यति स्वकर्म डण निभवंति जलवहेषु स्त्रोतः सुक्ष्मेषु सक्तु अन्नरसे उपस्नेह न्यायेन च
हिर्नूतोदकोदरमायाति तथा वातेषु उदकवहेषु स्त्रोतः सुस्नेहेषु पालिषेषु पूर्ववत् यथा पूर्व अन्न
रसे उपस्नेहः न्यायेन च हिर्निः सतोदकोदरमायाति तथा जनेपि वहिर्निः सतोदकोदरमायाति
त उदरं परिस्तनातिः गंभीर नातिः समाततं स्तब्धं यथादृति चर्ममयं जलाहरणपत्रं क्षुभ्यति अं

कृत्रिमेविषे यथाहंस्निग्धकोष्ठेनपेषमेतद्विरेचने उपकुं विकाकारवीच दृढजीरकः यस्यभगैरलङ्ते
नामलोके तस्यान्नभागप्रयथाहंपुनरुक्तेः स्वर्णहिरे - वोक इति विशाला इन्द्रवारुणी शातला से
हंडभेदः सातलेत्येवप्रसिद्धा परिकर्तापरिकर्तनवत् गुदेपिडानारायणचूर्णं सुकक्षीरदंतीत्रि
फलाविडंगसिंहीत्रिचक्षिःत्रकमूलकल्केः धृतंविषकंकुडवप्रमाणंतोयेनतस्याक्षमथार्धकर्ष
पीत्वालोममलोनुपिवेदिरेकेपेयांसंवाप्रपिवेदिधितः नाराचमेनंजवरामयानांपुत्तयाप्रपुत्तंप्र
वदंतिसंतः नाराचधृतं वज्रांड्याः कर्षमात्रायाः कल्कंदध्यादिवेष्टितं निगलेधारिणानित्यमुद
रव्याधिशान्त्रये वज्रांडी अरण्यत्रोमानभेदः वज्रांडी इति लोके पुनर्नवादासुनिशासतिकाप
टोलपथ्यापिचुमंदहारु सनागराक्षिन्नरुहेतिसर्वैः कृतः कषायोविधिनाविधितैः गोमूत्रपु
कगुग्गुलुनाचपुक्तसीतः प्रभातेनियमंनराणां सर्वंगिशोषोदरपार्श्वरुलम्बासान्वितं पांडुग
दंनिहंति पुनर्नवादिकाथः श्लुपदराधिकारः अथशोथधिकारः तत्रशोथस्यविप्रकृष्टनिदान

भा.प्र.
२४७

माह शुध्यामयाचुककृशावलानांक्षाराम्लतीक्ष्णोष्णरूपसेवा दध्याममृच्छाकविरीधिपिष्टाग्रेष
सृष्टान्ननिषेवणं च अंशस्यवेष्टावपुषोह्यशुद्धिर्ममनिघातोविषमाप्रसूतिः मिथ्योपचारः प्रतिक
र्मणान्ननियास्पहेतुः स्वययोः प्रदिष्टः शुद्धिः वमनविरेकादिः आमयाः पांडुरोगादयः अनुक्तं च
नोजनं आमः अपकोचुकस्यरसः एतेर्येकृशाः तथा अवलाश्रुतेषां क्षारादिसेवनं स्वययोः
कारणं दध्यादितुस्वजं हेतुः मृतमृत्तिकाशाकानिप्रसिधानि विरोधीक्षीरमत्स्यादिपिष्टाग्रेष
ष्टान्नपिष्टोयोगरः संयोगजं विषं तेन संसृष्टमन्नं अंशसिद्धिर्नाम अवेष्टा आयामः वपुषोह्यशुद्धिः
शोधनार्हस्य वपुषो शोधनं ममोपघातः दोषकृत एव ज्ञेयः बाह्यहेतुकतममोपघात आगंतुज
शोथहेतुरेव विषमाप्रसूतिः आमगर्भपतनादिका प्रतिकर्माणां वमनादिपंचकर्माणां मिथ्यो
पचारः असम्पकरणं श्वमशोः शोथस्य निजस्य आत्मीयस्य सन्निकृष्टस्य हेतोर्वृत्तादेः हेतुः रू
क्षोष्णमधुरादिः सन्निकृष्टं निदानमाह दोषैः एष कथ्येः सर्वैरनिघातादिषादपि सर्वैर्हेतुविशेषैः

२४७

सुरूपनेदोनवात्मकम् सर्वमितिपूर्वेणसंबध्यते सर्वमुत्सेधंशोयमित्यास्तुरित्यर्थः तुशरीविशो
वार्थः पद्यपिसर्वविदोषजःशोयःतथापिहेतुविशेषेदेषित्रयोनिघातप्रभृतिभिः कारणनेदैर्यासू
यनेदोलक्षणादेस्तस्मान्नावात्मकंनवप्रकारकंशोयमाकुरिति पूर्वक्रियासंबंधःसर्वहेतुवि
शेषेरितिपाठांतरे तत्रसर्वेषांशोयानांहेतुविशेषेरित्यर्थः दोषेरितियथकविनिर्देशैःसर्वमि
तितेरेकःद्वयेद्वयेस्त्रयः अतिघातेनेकःविषेणचेकः एवंनवप्रकारं संप्राप्तिपूर्वकंसामान्य
लक्षणांमाह रक्तपित्तकफाद्यापुर्बुष्टोदृष्टान्वहिःशिराःनीत्वारुद्धगतिस्तेर्हि कुप्यत्विस्रमांस
सश्रयं उत्सेधसंहतंशोयंतमाकुरिचयादतः तस्यपूर्वरूपमाह तत्पूर्वरूपंद्वयुःशिरायामो
गगौरवं द्वयुःउपतापः तस्यसामान्यलक्षणांमाह सगौरवंस्यादनवस्थितत्वंसोत्सेधमूष्मा
यशिराततत्वं सलोमहर्षंविचित्रवर्णताचसामान्यलिङ्गंस्वयथोःप्रदिष्टं उत्सेधं उन्नतत्वं किंवि
शिष्टंउत्सेधंअतःपूर्वोक्तात् निचयात् रक्तपित्तकफवातानांसमुदायात्संहतं घनं तमुत्सेधं

ता.प्र.
२४८

शोणमाकुरित्यन्वयः तस्य शोथस्य किं स्यादित्याकांक्षायां आह अनवस्थितत्वं स्यात् अनियतास्थि
तिः स्यादित्यर्थः विकित्वाभ्यतिरेकेणापि निवृत्तेः तच्चानवस्थितत्वं सगौरवं स्यात् गौरवमप्यनव
स्थितं स्यात् अथ वा सोत्सेधं स्यात् उत्सेधत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः वातिकं शोथमाह चरः
तनुस्त्वकपुरुषोरुणोसितः प्रसुप्तिहर्षार्तिपुतो निमित्ततः प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीरितो दिवा
वलि स्याच्च वपथुः समीरणात् वरः संचारी तनुत्वक अवलत्वक पुरुषः कर्कशः अरुण
रक्तवर्णः असितः कृष्णः प्रसुप्तिः स्पर्शतता हर्षोक्तिनिक्तिनिरोमां वोवा अर्त्तिः पीडा एतद्युतः अनि
मित्ततः प्रशाम्यतीति उपशाम्यति दिवा वली विकृतिविषमा वातारब्धत्वात् अतएवोक्तचरके
एस्नेहोलमर्द्दनाघैर्यः प्रशाम्येत्सर्ववातिकः यश्चाप्यरुणवर्णः स्याच्छोथो नक्तं प्रशाम्याती
ति पैत्रिकमाह मृडः सर्गंधोसीतपीतरागवान् भ्रमज्वरः स्वेदतषामदान्वितः य उष्यते स्य
र्शरुगहिणगृहसपितशोथो नृशया कदाहवान् उष्यते संतप्यते नृशदाहया कवान् भृश

२४८

भा. प्र.
२४९

शरीरोपरिसंवरणं दंष्ट्रादियुणीकृतादंतावलिः चोहरतिलोकेदंताः अग्रनवाः अविषप्राणिना
मयीत्यनेनदंष्ट्रादंतनखानां स्वभावादेवसविषत्वमुक्तं किंतु सर्पादिविषं मारकं न च तत्र अवि
षप्राणिनां दंष्ट्रादिविषं शोथव्यथादिकरं न वतीति विशेषः विण्मूत्रेत्यादि विडाघुपहतं मलिनं
चयधस्त्रं तथा शंकरः संमार्जनीनिःक्षिप्तो धूल्यादिः तेषां संसर्गान् गरयोगाववर्णनात् गरसं
योगजं विषं तस्य योगोपसृतेन वस्तुनावधूलनात् अवलंबी लंबमानः अयं मप्यागंतुजस्तथापि
सामान्यागंतुजशोथचिकित्सातोस्य विशिष्टचिकित्सा निधातात् एष कथितः यत्र स्थिताः दोषाः
यत्र शोथं कुर्वन्ति तदाह दोषाः श्वयथुर्मूर्धं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः पकाशयस्यामध्ये तु वर्चः
स्थानगतास्त्वधः कृतं देहमनुप्राप्ता कुर्युः सर्वसर्तथाः ऊर्ध्वं डरः प्रमृत्फर्ध्वं मध्ये उरः पका
शयमध्ये अधः पकाशयादधः उपप्रवमाह छर्दिः रवा सोरु विस्तलाज्वरातीसारवच्च सप्त
कोथं स दोर्वर्त्यः शोथो यप्रव संग्रहः सोपप्रवस्यासाध्यत्वमाह स्वासः पियासा छर्दिश्च दोर्वर्त्य

२४९

ज्वरावच्च यस्य चात्रैरुविर्नास्ति शोथिनं तं विवर्जयेत् कष्टसाध्यादिकानाह यो मध्यदेशे स्वायथुः सक
ष्टः सर्वाश्च यः अर्धागोरिष्टमृतः स्याद्यश्चोर्ध्वपरिसर्पति इति मध्यदेशे उरः पकाशयमध्ये सर्वांगः श
कलशरीरभ्रष्टः सर्वतश्च तियावेसान्नियातिकः अर्धं गि अर्धं नारीश्वराकारेण यश्चोर्ध्वपरिसर्पतीति पु
रुषविषयं तथा च ऊर्ध्वगामी नरं पद्ममधोगामी मुखवात्स्त्रियं उभयं वस्ति संजातः शोथो हंति न संपायः
ऊर्ध्वगामी मुखगामी तथा च तत्रांतरे स्त्रीणां वक्रात्पदं याति वस्ति नश्च तसिध्यतीति उभयं नरं नारी च
अपरं च अनन्यो यप्रवक्तुः शोथः पादसमुत्थितः पुरुषं हंति नारी तु मुखयो वस्ति जो दयम् असम
र्थः पादस्तमुत्थितः पादाभामुत्थितो मुखगामी यावत् शोथः पुरुषं हंति स किं विशिष्टः अनन्यो य
प्रवक्तुः शोथादन्यो व्याधिजोऽतीसारग्रहण्यर्शः प्रोक्तः तेषामुपप्रवैः कृतः तदुपप्रवेन जात इत्य
र्थः न अनन्यो यप्रवक्तुः अर्थात् स हेतु निरेव जातः शोथव्याधिरेव तु पुनः मुखजः मुखजातः पाद
गामी यावत् नारी हंति सोप्यनन्यो यप्रवक्तु एव वस्तिजः दयं पुरुषं नारी च हंति सोप्यनन्यो यप्रव

कृतएव अथशोथस्यचिकित्साः शुंवीपुनर्नवैरडंयंमूलसितंजलं वातिकेस्वययोशस्तंयानाहारपरि
ग्रहेः पटीलत्रिकलारिष्टेर्द्वीकाथःसगुणुः हंतिपित्तकृतंशोथंतृष्णाज्वरसमन्वितं रुहीरभावि
ताकृष्णायथ्यामूत्रेणवायुना योजिताःशमयंत्याशुशोथश्लेष्मसमुत्थितं मिश्रेमिश्रक्रमंकुर्यात्सर्वज्ञे
सर्वमेवहि विल्वपत्ररसंयुक्तंसीषणंत्रिनवेपिचेत् शोथेत्वागंवुजेकुर्यात्सेकलेयादिशीतलं न।
लातक्याहरेस्वोथंसतिताकृष्णमृत्तिका महिष्यानवनीतंवालेयीदुग्धतिलान्वितं अत्रदुग्धंमहि
ष्याएवअत्रआह महिषीहीरसंपिष्टंनवनीतसमन्वितैःत्रिलैर्लिप्तःशमयतिशोथोमलातकोथे
तः पटीदुग्धतिलैर्लेयोनवनीतेनसंयुतः शोथमाहष्करंहंतिचूर्णैःशालदलस्यच विषजशोथचि
कित्सातुविषचिकित्सायांदृष्ट्या अथसामान्यचिकित्सा यथ्यानिशानाङ्गिःमृतासिर्दार्दीपुनर्न।
वादारुमहोषधैश्चकाथंप्रधीतोदरयागियाद मुरवाश्रितंहांत्यचिरेणशोथं यथ्यादिकाथःफ
लत्रिकोद्धवकाथंगोत्रेणोषसाधितं वातश्लेष्मकृतंशोथंहन्यादयणसंभवं वृश्चिवदेवदुमनागरे।

दाहेयःपाकस्तद्युक्तः श्लेष्मिकमाह गुरुस्थिरःपांडुररोचकान्वितःप्रसेकनिद्रावमिवन्हिमांघकृतं सकृ
ब्रुजन्मप्रशमोनिपीडितोन्नवोन्नमेद्रात्रिवलीकफात्सकः वंदजमाह निदानाकृतिसंसर्गात्तत्रेयःशोथोदे
दोषजः सन्निपातिकमाह सर्वाकृतिःसन्निपाताब्धोथोव्यामिश्रलक्षणः व्यामिश्रलक्षणइत्युक्तेसर्वा
कृतिरिति उक्तवातजादिशोथलक्षणनियमार्थं अतिघातजमाह अतिघातेनशस्त्रादिचेदमेदह
तादिभिः हिमानिलोदध्यनिलेर्नलातकपिकच्छुजेः रसेःशूकेश्चसंस्पृशच्चुपथुःस्यादिसर्प
वान् नृशोष्मालोहिताभासःप्रायसःपित्तलक्षणः चेदरक्कादिना मेदःपाषाणादिना चातंश
रादिनानाडीत्रणादिश्चादिशहेनलकुटप्रहारादिरहते मलातजैरसैःकपिकच्छुजेःयुक्तैःशूकेः
विसर्पवान् प्रशरणशीलःपित्तलक्षणःपैत्तिकशोथलक्षणः विषजमाह विषजःसविषप्राणिया
रिसर्जनमूत्रस्मात् दंष्ट्रादंतनखधातादविषप्राणिनामपिविण्मूत्रशुक्रोपहतमलवदस्त्रसंकरा
त् विषहृत्तानिलस्यशक्तिरयोगावकर्तनात् मृदुश्चलोवलंबीचशीध्रौवक्रुरुजाकरः परिसर्पणं

वादंतीत्रिसूषणवित्रकैर्वाङ्गुसुसिद्धविधिनानिपीतंगीतंपरंशोथहरंनिषग्भिः स्रष्टविःश्वेतवर्षान्
सेकस्तथा कवर्षाभिरनिवकाथेन शोथहृत् गोमूत्रेणपि कुर्वीतसुखोत्तेनावसेचनम् पुनर्नवादासुशुंवी
शिशुः सिद्धार्थकस्तथा अम्लपिष्टः सुखोत्तेयंप्रलेपः सर्वशोथहृत् गुडाप्रकंवागुडनागरंवागुडानयंवा
गुडपिप्पलीवां कर्षाभिरुच्चोत्रियलप्रमाणं स्वादेन्नरः पक्षमथापिमासं शोथप्रतिस्पापगलास्यरो
गान्सश्वासकासारुविपिनसादीन् जीर्णज्वराशोथहृणी विकारान् हन्यान्नथान्यान कफवातरोगा
न् किंशंगुडेनतुल्यं स्रष्टीवरसानुयानमन्यस्तं विनिहंतिसर्वशोथंघनहृदंश्च उवायुरिव कणाना
गरजं चूर्णं सिग्दं शोथनाशनं आमजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिः शोधनं गुडाल्पलत्रयं ग्राह्यं शृंगवेर
पत्रलत्रयम् शृंगवेरसमाकृष्टालोहविट् तिलयोः पलं चूर्णमेतत्समुद्दिष्टं सर्वस्वापथुनाशनं गु
डादिवटिकामानककाथकल्काभ्यां धृतप्रस्थवियवियेत् एकजंघंघजं शोथं त्रिदोषं च व्ययोहतिमा
नकधृतं शुष्कमूलकवर्षाभिरदाहराभ्यामहौषधैः यक्कमन्यजनलैलंसशूलं स्वाययुं हरेत् शुष्कमूल

कतेल इति शोषाधिकारः अयदृष्यधिकारः तत्र हृदे निर्दानसंख्यां चाह दोषाश्च मेदो मूत्रात्रैः सह हि
सप्तधा गतः मूत्रांजनावप्यनिलाधेवुमेदस्तु केवलः दोषत्रये स्वयं स्तेनैकः मेदसा चैकः मूत्रेणै
कः अन्नरुद्धा चैकः एवं सप्त निर्देशादेव संख्यायां पुनः सप्तधेति वचनं न्यूनाधिकसंख्या निरासा
र्थं दंढजायां अपि हृदे निर्गसः दंढजायास्त्वसंनवो व्याधिस्वभावात् मूत्रांजनाभ्यो वति हृद्यां तर्ना
वात् न्यूनसंख्यायाः निरासः बुद्धिश्चाह श्रोणादिकस्तिगतः पुच्छिर्गः शुश्रुते उक्त्येतः स्त्रीलिंगः
प्रयुक्तो सिहेवुमेदः विप्ररुष्टहेवुमेदः अनयोः मूत्रांजनाभ्योः एष क्वाद्यो वा तज्जात्यप्यकचिकि
त्सानिधानात् संप्रातिमाह कुधोरुवृगतिर्वायुः शोथश्च लकरम्बरम् मुखो वंक्षणातः प्राप्य फल
कोषानिवाहिनीः प्रपीड्य मनीर्हृदि करोति फलकोषयोः अनर्धगतिर्वायुः मुखो चरणवंधा
णतः मेदजंघासंधोषाकासात् फलंच कोषंच फलकोषो अथवा फलयोः कोषो फलकोषा
निवाहिनीः मुष्कगानिनीर्धमनीः प्रपीड्य सहस्य हृदि करोति फल कोशयोरिति विवचनमुपल

क्षणं तेनैकफलकोषेपि हृदि नवति हृदिः कुरंड इति लोके तत्र वातिकमाह वातपूर्ण इति स्पृशोस्ति
होवातादहेतुरुक् अत्रैषदर्थेन ज तेन स्वत्वाद्यपि प्रविकृष्टाकारणात् रुक्मीडायत्रसः पैत्रिकमा
ह पक्षोऽंवरसंकासः पिनात्दाहोषयाकवान् दाहः अन्यतरः ऊष्मावहिस्तप्ता श्लेष्मिकमाह
कफाच्छीतो गुरुस्निग्धः कंडूमान्कतिनो न्युरुक् रक्तजमाह कृष्णस्फोटारतः पित्तहृदि लिङ्गश्च रक्त
जः कृष्णस्फोटारत इति पैत्रिका जेदः मेदोजमाह कफवन्मेदसो हृदि मृडुस्तालफलोपमः तातफ
लोपमः नीलवर्तुलः मूत्रजमाह मूत्रधारणशीलस्य मूत्रतः सवुगच्छतः अंभोनिः पूर्ण इति वत्सो
भंयातिसरुड्डः मूत्ररुद्धमधः कुर्यात्संचलनफलकोषयोः मूत्रधारणशीलस्य मूत्रतो नवति गच्छतः
पुंसः जलपूर्ण इति वत्सो भंयाति पूरितो नवति सरुक्कमथः संचलनफलकोषयोरधः मूत्राकृष्टं मू
त्रेण व्यथः कुर्यादित्यर्थः अत्र हृदि माह वातकोपि निराहारेः शीततोयवगाहनेः धारणो रणान्तराध्व
विषमांगप्रवर्तनेः होमणेः होनितो न्येश्चक्षुषात्रावयवयदा पवनो दिगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो

नयेत् कुर्याद्विंशत्यसंधिस्थोयं ध्यामंश्चयथुंतदा धारणमुपस्थितस्य वेगस्य ईरणमप्राप्तवेगस्य प्रेरणं विषमं
गप्रवर्तनं वक्रत्वेनांगमोटनं अन्येपि क्षोभणानि बलवदिग्रहकठोरधनुशकर्षणादीनि तेः क्षोभितः सं-
घसंचालितः पवनः पदाक्षुप्तं वावयवद्विगुणकृत्यस्वनिवेशादधीनयेत् तदा वंद्यतासंधिस्थः वंद्यतासंधो
ग्रंथिरूपं स्वायथुं कुर्यादित्यर्थः उपेक्षितायाः श्रंत्रत्वे रवस्थामाह उपेक्षमानस्य च मुष्कवृद्धिमाधान
रुक्स्तं नमतीव कुर्यात् सपीडितोतः स्वनवान्मृषातिप्रधाययन्नेति पुनश्च मुक्तः उपेक्षमाणस्य वृद्धि-
मित्यर्थः मरुत्तृद्धिमुष्कवृद्धिं आधानरुक्स्तं नमतीव कुर्यात् तत्राधानमुदरेरुक्त्वदीमुष्कयोः
स्तं नो गात्रे तदुक्तं कुर्यादित्यर्थः भोजोप्याह श्रंत्रं द्विगुणमादाय वतो नयति वंद्यता वंद्यता तदुजायु
क्तं फलकोशं प्रपद्यत इति स मुष्कवृद्धिः श्रंतः उदरे प्रधाय यन् आगमनमार्गमुच्छन्नं कुर्वन् एति आ-
याति असाध्यमाह यथा वावयवास्थिष्वनुष्कयोर्वतसंचयात् स्यादं वृद्धिः सोसाध्यो वातवृद्धिसा-
माकृतिः अष्टौषात् संयोगात् वातसंचयात् मुक्तयो रं वृद्धिर्भवति सकीदृक् स्यादित्याकांक्षायामाह

वातवृद्धिसमाकृतिः सामीप्यादत्रैव ब्रह्ममाह अत्यभिर्घ्वादिगुर्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात् करोति यं चि।
वृद्धो यं दोषो वंक्षणासंधिषु ज्वरश्लां गसादाघंतं ब्रह्ममिति निर्दिशेत् अथ वृद्धेऽपि कित्सा वृद्ध्यावत्या।
सन्मार्गमुपवासंगुरुणिव वेगाधातं पृथ्यानं मायाममैथुनं त्यजेत् वातवृद्धौ पित्तवेहिस्तिग्धं यथाप्रा।
तं विरेचनं सक्षीरं वापि वेत्ते लं मासो रंडसंनवम् गुग्गुलैरंडतैलंगोमूत्रेणपिवेन्नरः वातवृद्धिं जयत्या।
शुचिरकालानुवंधिनी पित्तग्रंथिक्रमेणैतं पित्तवृद्धिं उपाचरेत् जलौको निहरेत्तं वृद्धौ पित्तसमुद्भवे
चंदनं मधुकं यक्षमुशीरं नीलमुत्पलं क्षीरपिष्टं प्रलेपेन दाहशोथस्त्र्यापहं त्रिकटुत्रिफलाकाथं स
क्षारं लवणं पिवेत् विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफवृद्धिं विनाशनम् लेपनं कटुतीक्ष्णोष्णं स्वेदनं सूक्ष्ममेव च य
रिषेकोपनाहोचसर्वमुक्कमिहेष्यते मुकुमुज्जलोकोनिःशोणितं रक्तजेहरेत् पिवेदिरेचनं वापिशर्क
राहोषसंयुतं शीतमालेपनं सर्वसर्वमितहरंतथा पित्तवृद्धिक्रमं कुर्यादामेपके च रक्तजेस्वदः मेदः
समुत्पेतुलेपयेत्सुरसादिना त्रिरो विरेचनप्रत्येः सुखोलैर्मूत्रसंयुतेः संस्वेपमूत्रप्रतववस्त्रपदेन वे

दृयेत् सीवन्याः पार्श्वतो धस्तादिध्येद्रीहिमुखेन वै मुष्ककोशमाल्लंत्यामंत्रद्वौ विवक्षाणाः ब्रीहिमुखे
 न्नास्रविशेषेणः अगच्छत्यां अस्त्रवत्यां तैलमैरंडजं पीत्वा वलासिर्द्वयं यो न्वितम् आभानश्लोपचितामं
 त्रद्विजं येन रः रक्षापक्ष्ममृतेरंडवलाखवधगोचुरैः पटोलेन दधेणापि विधिना विहितं शृतं हवुते
 लेन संयुक्तमंत्रद्विंशो हति रक्षादिक्वायः गंधर्वहस्ततैलेन ह्रीरिणचयुतं पिवेत् विशालाम्
 लज्जं चूर्णं द्विहं न्यान्न संशयः विशाला त्विंद्रवासाणी ववा सर्वयकल्केन प्रलेपः सोऽथ नाशनः
 शिपुत्वत्कलपयेः पित्तेः शोथः श्लेष्मानिलापहः शुद्धं सूतं दिधामं धं मृता न्येतानि योजयेत् लोहं रंगं
 तथा ताम्रं काशं चाथ विशोधितं तालकं तुल्यं कं वा पितथा शंखं चराटकं त्रिकटुत्रिफलाचव्यं विडुं
 गंधदं दारुकं कर्तूरं मागधी मूलं पातं सहवुषां क्वा एला वीजं देवकाष्टं तथा लवणं पंचकं एतानि
 समभागा निचूर्णयेत् दधकारयेत् कषायेण हरीतक्या वटिकां टंकं संमितां एकां तां वटिकां यस्तु
 निगिलेधारिणा सह अंडद्विदिरसाभ्यो पितस्य नश्यति सत्वरं द्रविवाधिका वटिका अथ ब्रध

स्पचिकित्सा अष्टश्लेखैरुदतैलेन सम्यक् कल्को नपातवः कृष्णसैधवसंयुक्तो ब्रध्मरोगहरः परः अजज्ञा
 हनुषा कुष्ठं गोमेदं दण्डं चितं कांजिकेन तु संपिष्टं तले योज्ज्वलित्परः गोमेदं पत्रं तथा च निघं दोधन्वं
 तरिः पत्रं दला कयं रामं गोमेदं वसना कयमिति इति ब्रध्माधिकारः अथ गलगंडाधिकारः तत्र ग
 लगंडस्य सामान्यलिङ्गमाह निवधः स्वायथ्यं मुष्कवर्धवते गले महान्वायद्विधा क्रसो गलगंडं तस्मा
 दिज्ञोत् निवधः दृढः अचलो वा मुष्कवत् अर्द्धवत् गल इति हनुमन्पयोरुपलक्षणं तथा च भोजः महान्तं
 शोथमल्पं वा हनुमन्पागलाश्रयं मुष्कवर्धमानं तु गलगंडं विनिर्दिशेत् इति संप्राप्ति माह वातक
 फश्चापि गले प्रदुष्टे मध्ये तु संसृत्य तथैव मेदः कुर्वति गंडं क्रमसः स्वलिङ्गेः समन्वितं गल गंड
 माफः क्रमशः शनैः शनैः स्वलिङ्गेः वातकफमेदो लक्षणोः वातिकमाह तोदा न्वितः कृष्ण
 शिरावनधः श्वावो सरो वायवनात्मकस्तु पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्या कोयद्वह्यायाक मिया
 कदाचित् वैरस्य मास्यस्य च तस्य अंतोर्भवे तथा तालुगले मशोषः विविरह्ययाकः च रेण

हृदिरपाकश्चपस्यसः श्लेष्मिकमाह स्थिरः सवर्णो गुरुगुणकंडूः शीतो महान्श्वापिकफात् कस्तु
 विराम्बुद्धिर्नजते विराधाप्रयव्यते मंदरुजः कदाचित् माधुर्यमास्पस्य च तस्य जंतोर्न वेतथात्ता लुगल
 प्रलेपः कदाचित् प्रपच्यते वायाकोपि विरोद्धवति प्रलेपः श्लेष्मणामेक्षमाह स्निग्धो मंडुः पंडुर
 निष्टगंधो मेहो न्वितः कंडुपुतो रुजमव प्रलंबते लावुवदल्पमूलो देहानुरूपस्तय हृदियु कः
 स्निग्धास्यंतापस्य भवेच्च जंतोर्गले न शृङ्खलते च नित्यम् देहानुरूपं हृदयहृदिः देहस्त ये कार्यास्त
 यं देहस्तघो हृदियातीत्यर्थः असाध्यमाह कृच्छ्रात्स्वसातं मंडुसर्वगात्रं संवसुरातीतमरोचकांतदी
 एव वैधोगलगंडयुक्तो निन्नः स्वरं मेव नरं विकित्सेव अथ गंडमाला त्वगंडमालायां लक्षणमाह कर्क
 धुकोलावदरप्रमाणैः कदां समन्यागलवदंशेषु मेदः कफाभ्यां विरमंदयाकैः स्याद्गंडमालावकु
 न्तिगुणैः कर्कधुः क्षुद्रवदरकोलं हनवदरं विरमंदयाकैः विरेणमंदो लपपाको येषां तेः अथ गंड
 मालायामवस्थाविशेषमयचीमाह ते म्रथयत्के विदवामपाकाः श्रवति न त्रपंति न वंति चान्ये काला

विस्तरितः वस्तिरिव मृदुः नर्ततः कठिनः असंरुधिरं अक्षं प्रकृतिस्त्रवेदित्यर्थः पैतिकमाह दंदद्यते क
 प्यतिकष्यते च याप्यते प्रज्वलतीव चापि रक्तः सपीतोप्यथवा पिपिताक्षिनाः स्ववेदुष्टमतीव चासं दंद
 द्यते मशंदाहं करोति सकलसरीरं धूप्यति अतस्त्यायं करोति चूष्यते शृंगो नेव याप्यते मृशं याकं करोति
 प्रज्वलतीव अग्निरिव ज्वालायुक्तश्च नवतिग्रंथितः असंरुधिरं अतीव कृष्णतादियुक्तं मज्जयुक्तं च श्ले
 षिकमाह शीतोऽविवर्णोऽल्परुजोतिकंडुः पाषाण वत्संहननोपपन्नः विरानि हृदि श्वकफप्रकोपाक्षि
 नः स्ववेदुष्टकषयनं च पूयं अविवर्णः प्रकृतवर्णः पाषाणवत्संहननोपपन्नः संहततायुक्तः भिन्नः स नष्ट
 क्रयनं पूयं अवेच मेदोजमाह शरीरं हृदि हृदि हानिः स्निग्धो महान् कंडुयुतो रुजश्च मेदः रुतो गच्छ
 ति वात्र नित्रेपिन्याकसर्पिः प्रतिमं च मेदः तिलखलिसदृशं च मेदः गच्छति स्रवतीत्यर्थः सिराजमाह
 व्यायामजाने रवलस्यते स्तेराग्निप्यवायुस्तु शिराप्रतानं संकोच्य सपीजं विशोष्य चापि ग्रंथिं करोत्युन्नत
 माशु हतं ग्रंथिः सिराजः सवुरुक्षसाधो न वेद्यदि स्यात्सरुजश्च लश्च अरुक्ता एवाप्यचलो महंश्च मर्मो

स्थितश्चापि विवर्जनीयः तैस्तैर्वलवद्विग्रहादिभिः आक्षिप्य चालयित्वा सपीजं संहतीकृत्य चकारेण अ
 रुजादियुक्ता अन्ये पिग्रंथयो साध्याः तथा च मेजः यंचैतान् रुजो ग्रंथीन् मर्मजान् चलां स्यजेत् कपोल
 गलमन्याशु शुश्चिकित्साहिसंधिषु अथावुदंतस्य संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह गात्रप्रदेशो कविदे
 वदोषाः समूर्च्छिता मांसमसृक् अरुष्य हृत्स्थिरं मंदरुजं माहान्नमनल्पमूलं चिरवृद्ध्या कं कुर्वति मांसो
 ब्रूयमत्यागार्धं तद्वुदंशास्त्रविदो वदंति महान्तं ग्रंथयेत्तया विणो हृदि रयाकश्च यस्पतत् चिरवृद्ध्या
 पार्कं अयाकमिति ग्रंथेः सकाशादस्य नेदसायकं अत्यगार्धं ह्यमुप्रविष्टं निदानपूर्विका निविशि
 षानि लक्षणान्याह वातेन पित्रेन कफेन वायिरक्तेन मांसेन च मेदसा च तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रं
 थेः समानानि सदान्वंति ग्रंथेः समानानि वातिकयैतिकश्चैषिकमेदोजानां ग्रंथिनां लक्षणैर्वतिकये
 त्रिकश्चैषिकमेदोजानां मर्बुदानां लक्षणानि कुप्यानि मर्बुतिरोलितमांसजयोस्तल्लक्षणं एव कथ्यते रक्ता
 बुदमाह दोषः प्रदुष्टोरुचिरं शिरांश्च संकोच्य सपीजं ततस्त्वयाकं सस्वाद्यमुन्नह्यति मांसपीजं मांसां कुरेण ह

भा. प्र.
२५६

अमाशुर्विष्वक्त्तसंरुधिरंप्रदुष्टमसाध्यमेतदधिरात्मकं तु रक्तद्योपद्रवपीडितत्वासांडुर्नवेदुर्दयी
डितस्तुदीषो त्रयात्रंरुधिरंशिराश्चसंकोम्यसंहतीकृत्यमांसासृजोः सर्वेष्वुद्देशुस्यात्वरक्तजेतुविशेषतो
रक्तदुष्टिः एवंमांसारुदेविशेषतोमांसदुष्टिविधित्याततः मांसपिंडउन्नहति उन्नतं करोति अपाकर्ष्य
त्याकंयथास्यादेवमिति क्रियाविशेषां ह्येत्याकश्चैकदेशपाकेन रक्तद्योपद्रवपीडितत्वात् रक्तद्य
योपद्रवाः सुश्रुतोक्ताः तेऽपीडितत्वात् अर्बुदपीडितः रक्तार्बुदपीडितः मांसारुद्रस्यसंप्रतिमाह मुष्टि
प्रहारदिमिरादिते गोमांसप्रदुष्टसमुपैति शोथं अवेदनंस्निग्धमनन्यवर्णंश्रियाकमश्मो यममप्रचा
स्य मुष्टिमहारादितिः पीडितेऽंगीमांसप्रदुष्टं वातेनअवेदनंवेदनारहितमीषवेदनंवाअपाकं या
करहितमीषत्याकंच अनन्यवर्णंअन्योयमं पाषाणवत्कटिष्ठं अप्रवान्यम् स्थिरंयद्यपिरक्तमां
सारुद्रयोः रक्तमांसयोः हेतुत्वेनोक्तिः तथापिरक्तजेपितंमांसजेवायुरारंभकः एवमपितान्याष्टत
दधन्यायेनव्यपदेशः निदानमाहप्रदुष्टमांसस्यनरस्यागाढमेतन्नवेन्मांसयरायणस्य मांसाश्चा

२५६

तुबंधविरमादधातिसेवापचीतिप्रवदंतिकेचित् तेग्रंथयः गंडमालायाएवंवांडाः केचिद्वातपाकाः संतःस्र
वंतिकेचित् नश्यंतिसुरोहंति अन्येतवंतिवाकालातुबंधविरमादधातियागंडमालाचिरंतिष्ठतिसेवायु
चोऽतिकेचिद्वदंति अपन्याः साध्यत्वादिकमाह साध्यासरतापीनसयाम्पूश्चलकासुवराश्चर्दिपुतात्वं
साध्या सतेतिपूर्वप्रथेनसंबंधः ग्रंथेर्लक्षणमाह वातादयोमांसमसक्यदुष्टाः रुंरूप्यमेदश्चतथाशि
राश्च रक्तोन्नतंविप्रथितंनुशोथंकुर्वत्यतेग्रंथिरितिप्रदिष्टः विप्रंथितंग्रंथिरूपं अतएवग्रंथिः संपंक्
धावातिकः यैतिकः श्लेष्मिकोमेदीयाः शिराजश्चेतितेषुवातिकस्यलक्षणमाह वातादयोवातपित्त
कफाः प्रत्येकंदुष्टाः मांसमसकप्ररूप्यशोफंकुर्वतीतिसंबंधः एतेन्रयोयंथिजउक्ताः मेदीजः कफसं
बंधापोभवति शिराजोपिवायुनाशिरारूप्यायोजन्यसि उच्यते आयम्यतेदश्चातिवुधतेचप्रमंस्पतेन
थतिनिश्चतेवरुलोमदुर्वस्तिरिवाततश्चानिन्नः सवेदातिलतोऽसमच्चंआपम्यते आरुप्यदीर्घक्रिय
तश्चरुश्चातिअप्रयच्छिनतीवप्रमंस्पतेसवलतीवमंथति आलोअतीवनिघृतेविदार्यतश्चआक्तः

कालावुफलेषकेसहाहमुषितंजलं सधःस्याल्लगंडंयानात्यप्यानुसेविनां तैलंयिक्वेवामृतवद्वि
विवाहिंसाफयाहृदकपिप्यलीनिः सिधंवलान्यासहदेवदारुहितायनित्यंगालगंडरोगी चक्रकोत्र
वुणिःउक्तंचनिधयेधन्वतरिणा वुणिसुणिकपीतंचनंदिरहोषहृदकप्रति वलान्यावलतिवला
न्यां अमृतादितैलंपवमुद्रयटोलादिकंदुरुदाहमोजनं वसनंरक्तमोक्षंवलगंडेप्रयोजयेत्
दाययेल्लगंडेवुप्रलन्नातिवक्तुनिव गंडगोयालिकापिथ्वातत्रलेपंप्रकल्पयेत् अवश्यंपांसुल
भाकीटविशेषोभवति लवणंजलकुंभ्यास्तुकणचूर्णेनसंयुतं प्रभातेनित्यमम्नीयाल्लगंडप्रशा
तये अथगंडमालायाश्चिकित्सा कांचनारत्नवःकाथःशुंवीचूर्णेनसंयुतः माहिकाघरसक
त्पीतःकाथोवरुणमूलजः गंडमालाहरत्याशुचिरकालानुबंधिनी पलमर्दपलंवापिपिष्ट्वात
डलवारिणा कांचनारत्नचंपीत्वागंडमालांअयोहृतिकांचनारस्यगुफ्नीयात्वचंपंचयलोन्मिता
नागरस्यकणायाश्चमरिचस्यपलंपलं यथाविनीतिधर्मीणांपलमर्दयेत्कथयक वरुणस्या।

हमेकंचपत्रकेलात्वचांपुनः रंकरंरकसमादायवूर्णमिकत्रकारयेत् यावच्चूर्णमिदंसर्वतावनेवात्र
गुग्गुलुः संकुसुमसर्वमेकत्रपिडंकत्वाविधारयेत् गुटिकाःशाणिकाःकृत्वाप्रभातेनक्षयेन्नरःगुंड
मालाजयत्युग्रमपचीमर्बुदानिच ग्रंथीन्त्रणान्निगुल्मांश्चकुशानिचनगंदरं प्रदेयश्चानपानार्थका
योमुंडतिकाभवः कायश्चदिरसारस्यकाथःकोहोभयानवः कांचनारगुग्गुलुःचक्रमर्दकमूल
स्यकल्कंदत्वावियाचयेत् केशराजरसेतैलंकटुकंमृदुनाग्निना पाकशेषेविनिःक्षिप्यसिंहरम
वतारयेत् एततैलंनिहंत्याशुगंडमालांसुदारुणांकेशराजोभंगराजःचक्रमर्दकतैलं गुंजामूल
फलैस्तैलंविपक्वंदिगुणांसहा हरेदन्म्यानस्यान्यांगंडमालांसुदारुणां गुंजातैलं अथापच्यश्चि
कित्सा चंदनंसाक्षयालात्तावचाकटुकरोहिणी एततैलंसातंपीतंसमूलामप्यर्चिहरेत् चंदना
दितैलं बोधविडंगमुष्ककंसेधवंदेवदारुच तैलमेभिःसृतंतस्यात्कलामप्यर्चिहरेत् बोधादि
तैलं अथग्रंथेश्चिकित्सा स्वर्जिकामूलकदारुःशरवचूर्णसमन्वितः एतेनविहितोलेयोहंतियं

चित्तार्थं ग्रंथितं योनिरप्यतिशयेन निःकारयतं शस्त्रविकिसिक्केन जात्यादियस्येन घृतेन वैद्यो
ब्रह्मेन चान्येन च संविकित्सेत् ग्रंथिमुद्धृत्य वैयध्याप्रणोक्तं क्रममाचरेत् शिराग्रंथिविहायान्ये शेषे
शस्त्रं प्रयुज्यते अन्ये आचार्याः अथर्वदस्य विकित्सा ग्रंथर्वदानां नयतो विशेषः प्रदेशाहेत्वाक
तिदोषदृष्टेः अतश्चिकित्सेद्विषगर्वदानिविधानवित्प्रंथिविकित्सितेन हरिप्रालोभपतंगाय
हृधूममनःशिला मधुप्रगाढोलेपोयं मेदोर्वुदहरः परः मूलकस्य कृतः दारो हरिद्रायास्तथैव च
शंखचूर्णेन संयुक्तालेपः सिद्धोर्वुदायहः वदङ्गधकुसुमररोमकलितं वध्वदस्य पत्रेण अध्व
स्थिसतराजामहदप्युपशान्तिमर्वुदं गच्छेत् शिथुमूलकयोर्वीजं रसो धंसुरसंजवं तक्केण श्वरि
पुं पिष्ट्वा लिपेदर्वुदं शान्तये रसो धंसर्षपं सुरसां तुलसी यवं द्रव्यं अश्वरिपुं करवीरं इति
गलगांडमालापवीग्रंथर्वुदाधिकारः अथ स्त्रीपदाधिकारः तत्र स्त्रीपदस्य विप्रकृत्या
नमाह पुराणोदकभूषीषाः सर्वत्र पुवशीतलाः ये देशास्तेषु जायते स्त्रीपदानि विशेषतः किं

नान्यासेन यः प्रदुष्यमांस्तस्यैव तज्जवतीत्यर्थः असाध्यमाह मांसावुदिते तदसाध्यमाहुः साध्वे सुषीमा
निविवर्जयेच्च संप्रसृतं मर्मसुपचुजातं सोतस्सुवायध्वनवेदकात्प्यं साध्वे क्षुपिवातजादिष्वपि रमानिव
द्व्यमाणानि संप्रसृतादीनि अपरमसाध्यमाह यज्ञायतेन्यत्र वलुपूर्वजाते शेषं तदध्वर्वुदमर्वुदसैः
यद्वं दजातं युगपद्वं क्रमादादिर्वुदं तच्च न वेदसाध्यं अधिकमर्वुदमध्वर्वुदम् एतद्विर्वुदमेव यद्वं दजा
तं युग्मेन जातं युगपदेन क्रमेण वा तद्विर्वुदं न साध्यं अर्वुदानां याकानां वेहेतुमाह नयाकमायां
तिकयाधिकत्वात् मेदोवृत्तत्वाच्च विशेषतस्तु दोषस्थिरत्वाद् अथ न च तेषां सर्वर्वुदान्येव निसर्गतस्तु
ग्रथनात् ग्रंथिस्तत्वात् नन्वयस्यां कफमेदसोराधिक्येपि याकोदश्यते तथात्र कथं नयाक इत्याह
निसर्गस्त्वनावात् अथ गलगांडस्य चिकित्सा सर्षपाशिथुवीजानिशानवीजातसीपवान् मूलकस्य
तुवीजानितक्केणाम्लेन पेषयेत् गलगांडो गलगांडमालाग्रंथयश्चैव दारुणाः प्रलेपादस्य नश्यति विल
पंयांति सत्वरं श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वापि वेन्नरः सर्षिका नियताहारो गलगाणुप्रशान्तये ति

गो-प्र-
 २५ए

२५९

क्षणं संप्रवक्ष्यते अथ विशिष्टानि लक्षणानि तत्र वातिकस्पलक्षणमाह कृत्स्नो रूणो वा विषमो न श्मत्य
र्थवेदनः चित्रो ह्यानप्रयाकश्च विप्रधिर्वातसंभवः विषमो न श्मत्य मल्पः क्षणं महान् चित्रो ह्यानप्रयाकश्च
चित्रो नानाविधो वा योर्विषमक्रियत्वादुक्तमचित्रो नानाविधो वा योर्वियाकोयस्य सः पेटिकमाह पकोडुंबर
संकाशः स्पावो वा ज्वरदा हवान् हि प्रो ह्यानप्रयाकश्च विप्रधिः पित्तसंभवः श्लेष्मिकमाह सरावस
दृशाः पांडुः शीतः स्निग्धो लघु वेदनः विरो ह्यानप्रयाकश्च विप्रधिः कफसंभवः तनुपीठसिताश्चेष्टा
माश्रावाः क्रमशो मताः सांनिपातिकमाह नाना वर्ण रुजा आबोधा टालो विषमो न हान् विषमं प
च्यते वापि विप्रधिः सांनिपातिकः नानानैकविधाः वर्णाः कृष्ण रक्त यांडूर्याः रुजाः तोद दाह कंज्वा
दिरूयाः स्वावाः तनुपीठसिताभ्यस्य संधाट्टकाटिका यस्य स्तीति धाट्टलः अत्युच्छ्रिताग्र इत्यर्थः
विषमः निम्नोन्नतः विषमो यच्च ते वापि चिरच्चिरगंती रोना नोद्धि मे देन विषमं यथा स्यात् तथा पच्यते अ
निघातस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैस्तेन वैरभिहते क्षते वापथ्यकारिणः क्षतो ह्या वायु विसृतः स

रक्तं पित्तमीरयेत् ज्वरः तथा च दाहश्च जायते तस्य देहिनिः आगंतुं विप्रधिर्येष पित्तविप्रधिलक्षणः ते स्त्रैर्मा
वेष्काष्टलोष्टमाणादिभिः अधिहते यथा रक्तश्रावो न भवति तथा अग्निहते च ते वा अथ वा रक्तज्वरः
मूलादिभिः हते यथा रक्तश्रावो न भवति तथा च ते हते हतोष्मा अत्र च तुरगदेन हतमात्रमुच्यते तेना
निहतस्ततः तयारक्तोष्मा वायुविसृतस्तते रक्षयात् अग्निहते अग्निघातो देववातकोपविसृतः प्रसृतः रक्तं
पित्तं च कुपितेन वायुना प्रसृतः ईरयेत् कोपयेत् यद्यप्यपवातपित्तरक्तजस्थापि प्रणाग्निः धानसंभव
त्वेनागंतुः पित्तविप्रधिलक्षण इति अत्रोक्तज्वरदाह व्यरिक्तसंस्थानवर्णवेदनादिपित्तविप्रधिलक्षण
इत्यर्थः रक्तजमाह कलस्फोटोदतः तथा वस्तीज्ज्वरदाह रक्तज्वरः पित्तविप्रधिलिंगस्तुरक्त विप्रधि
रुच्यते अधिष्ठानविशेषेण लिंगविशेषबोधयितुमाभ्यंतरगन् विप्रधानाह आभ्यंतरगतस्तूर्त्तवि
प्रधान्यरिलक्ष्यते गुर्वमात्स्यविरुद्धान् शुष्कज्वा कालभोजनात् अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविद
हिभिः एष कसंभूयवा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणं वल्मीकवत्समुन्नमंतः कुर्वन्ति विप्रधिं गुदे वसि

षत इति वचनेनान्यत्रापि स्त्रीयदं भवतीति बोध्यते स्त्रीपदस्य सामान्यलक्षणमाह पः सञ्चरो वंदा एजो नृशा
र्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण तत् स्त्रीपदस्यात्करकणितेश्चि श्रोत्रनाशाश्च पिके विदाहुः तद्विविधं वा
तिकं येति कं श्लेष्मिकं चेति तत्र तेषां लक्षणमाह वातजं कलसूक्ष्महिस्फुटितं तीव्रवेदनं अनिमित्त
जं चास्य वक्रसो ज्वरा एव च पित्तजं पीतसंकाशां दाहज्वरयुतं नृशं श्लेष्मिकं तु भवेत्स्निग्धं तथा पांडुगुरु
स्थिरं त्रीण्येषां निजानीयात् स्त्रीयदानिकफो ब्रूयात् गुरुत्वं च महत्वं च यस्मान्नास्ति विना कफात् असा
ध्यत्वमाह वल्मीकमिव संयातं कंठकैरुपवीयते सर्वात्मकमहत्तुर्वर्णनीयं विशेषतः यश्लेष्मला
हारविहारविहारजातैर्जातं तथा नृरिक्कफस्पृशंसः स स्रावमप्युन्नतसर्वलिंगं सकंठकं चापि विवर्जनीयं
अथ स्त्रीयदस्य विकित्सा लघनालेपनस्वेदरेचनैः रक्तमोक्षणैः प्रायः श्लेष्महरेरुल्लेः स्त्रीपदं समुपाच
रेत् सिद्धार्थसौभाग्यजनदेवदारुविश्लेषधैर्मृत्रयुतैः प्रलियेत् पुनर्नवान्नपारसार्षपानां कल्केन वा
कांजिकमिश्रितेन स्त्रीपदमिति शेषः धनुरैरंडनिर्गुडीवर्षाश्चि युसर्षपैः प्रलेपः स्त्रीयदं हन्याच्च

भा.प्र.
२६१

रेषुकदावन शस्त्रवैधव्यापारेण नित्रेषुयुरुषः कदाचित्जावेत् इतरेषुहनाभिवस्तिजेषुतथा नित्रे।
पुनजावेत् हृदादीनांमर्मत्वात् वाह्यान्तराहवाह्याकदावनेति पाकेअपाकेवा अतएवभोजः अ।
साध्योमर्मजोहेयः यकोपकश्चअविप्रधिः सन्निपातोत्थितोप्येवंपकएवहिवस्तिजः त्वज्जोनाभेरधो
जश्चसाध्योमर्मसमीपतः अपक्वश्चैवपक्वश्चसाध्योनोपरिनामितः आम्यंतरेषुसाध्यमाह आधानंव
दनिस्पंदंछर्दिहिकावृषान्वितं रुजास्वाससमायुक्तंविप्रधिविनाशयेन्नएत वदनिस्पंदंवदमूर्त्तं वाह्य
विप्रधीनासाध्यत्वमाह साध्याविप्रधयः पंचविवर्ज्याः सान्निपातिकाः आमयकविदग्धत्वंतेषांशो।
यवदादिशोत् शोथवत् यक्षमाणशोथवत् अथविप्रधेष्टिकित्सा जलोकायातनंशस्तं सर्वस्मिन्न
पिविप्रधौ मृदुर्विरैकोवमनंस्वेदः पित्तोत्तरंविना अपक्वेविप्रधौकुंयाद्वरणसोथवदौषधं वातप्रमूल
कल्केसुवसातेलघृतान्वितैः सुषोष्णोविहितोलेयः प्रजोज्योवातविप्रधौ यवगोधूममुमैश्चपिष्टेरा।
ज्येनलेययेत् विलीयतेहृणोनेवह्यविपक्वसुविप्रधि येतिकंविप्रधिवैद्यःप्रदिह्यात्सर्पिषायुतेः पय।

२६१

स्पोसीरमधुकचंदनैर्दग्धपेषितैः पयस्यानेकार्थत्वदत्तहीरकोलीगुणधिक्यात्तस्यास्त्वलानेऽश्वगंधाया
ह्या पंचवल्कलकल्केनघृतमिश्रेणलेययेत् पिवेदात्रिफलाकाकायंत्रित्कल्कात्संयुतं इष्टिकासि
कतालोहकिदैर्गोसक्ततासह मूत्रैस्सुरबोलेसरुजंस्वेदयेत्श्लेष्मविप्रधिं दशमूलीकषायेणसस्ने।
हेणारसेनच शोथं व्रणंवाकोष्णेनसशूलपरिषेचयेत् पित्तविप्रधिवत्सर्वाक्रियानिरधश्चेषनः वे
प्रधो कुशालः कुर्याद्रक्तागंतुनिमित्तयोः रक्तचंदनमंजिष्टानिशामधुकगौरिकैः क्षीरेणविप्रधौले
यो रक्तागंतुनिमित्तके रुक्षाजानीविशालाचधामार्गवफलंतथा पित्राह्येतेनिहंत्याशुविप्रधीको
ष्टसंभवाम् धामार्गवफलं कोशातकीफलं श्वेतवर्षात्रिवोमूलंमूलंवरुणकस्यच जलेनकथि।
तंयीतमतंविप्रधिहृत्यरं शिथुमूलंजलेधौतंविष्टवस्त्रेणालयेत् तत्प्रसंमधुनापीत्वाहंत्यतविप्रधि
नरः शोभाजनकनिर्यूहोर्हिगुसैधवसयुतः हंत्यतविप्रधिंशीघ्रं प्रातः प्रातर्निषेवितः निर्यूहः काथः
इतिविप्रध्यधिकारः अथव्रणशोथाधिकारः तत्रव्रणशोथस्यसंख्याविवरणपूर्वकंसामान्यरूपमाहः

भा.प्र.
२६२

एथकसमस्तदोषोभ्याश्चक्रजागंतुयोतथा शोथः षडेति विज्ञेयाः संयुक्ताः शोथलक्षणैः शोथलक्ष-
णैः पूर्वोक्तैः विशिष्टरूपमाह विषमं पच्यते वातापितोषश्चेति विरंचिरं कफजः पित्तवच्चोथोरका-
गंतुसमुन्नवौ अपकस्यत्रण शोथस्यलक्षणमाह मंदोषमतात्प्यशोथलंकारिन्यत्वकसवर्णता मं-
दवेदनता चैव शोथस्यामस्यलक्षणम् तस्य पच्यमानस्यलक्षणमाह दह्यते दहनेनेव दहारेणैव
प्रपच्यते पियीलिकागणैर्नेव द्रव्यते छिद्यते तथा निद्यते सेवशस्त्रेण दंडनेव च ताड्यते पिच्यते
पाणिनेवातः सूचो निरिवतुद्यते सोषचोषो विवर्णः स्यादंगुल्येवावपीड्यते आशने शयने स्थाने।
शान्तिरश्चिक विधवत् नगच्छेदाततः शोथो भवेदाध्यातवस्तिवत् ज्वरवत्सारु चिश्चेतस्य च्यमा-
नस्यलक्षणं छिद्यते विधाक्रियतश्च सिद्यते विदार्यतश्च सोषचोष उषोदाहः चोषः पार्श्वस्या-
ग्निनेव संतापः ताभ्यां युक्तः आततः त्वकसंकोचरहितः वस्तिर्मूत्राशयश्चर्मपुटो वा पकस्यल-
क्षणमाह वेदनोपशमः शोथो लोहितो ल्पो न दोन्नतः प्राहुर्मविवलीनां च तोदः कंदुर्मूर्जुर्मुक्तः

२६२

मुत्वेनाभ्यां कुक्षौ वंदणयोस्तथा च कयोः स्निह्यरुतिहृदिवाक्कोमिवाप्यथ एषां चिकित्सा निजा वीयादाह वि-
प्रक्षितक्षणेः संन्यवामिलित्वा वासमुन्नद्धं समं ताड्यतं स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह गुदे वातनिरोध-
स्तुवस्तोस्तुलात्पमूत्रता नाभ्यां हिक्का तथा णीपः कुक्षौ मासतकोपनम् कटी एष्टग्रहस्तीत्रो वंदणोस्ये-
च विप्रधौ तु कयोः पार्श्वसंकोचः स्निह्यस्वासावरोधनं सर्वांगप्रग्रहस्तीत्रो हृदि काशश्च जायते स्वासो-
य रुतिहिक्का च कोमि ये पीयते पयः स्वावमार्गमाह नामेरुपरि जापकायां तूर्ध्वमितरे त्वधः नामे-
रुपरि जापकस्तीहादिताः यांति प्रवृत्ति ऊर्ध्वं मुखान्तरं तरे वस्त्यादिजाः अधः गुदान् नाभिजस्त-
नाभ्यां मार्गान् तथा च हारीतः ऊर्ध्वं प्रनित्रेषु मुखान्नराणां प्रवर्तते रक्तहितोतिपूरयः अधः प्रनित्रे-
षु पुष्यमागतिं वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्रिहताभिजेषु साभ्यत्वादिकमाह अधः श्रुतेषु जीवेतु श्रुतेषु नित्रेषु
वाह्यतः हन्ना निवस्तिवज्यापि स्निह्यलोमादिताः तेषु वाह्यतः अधः श्रुतेषु त्रिषु श्रुतेषु र्ध्वं न जीवति ।
जीवसधो निश्रुतेषु श्रुतेषु र्ध्वं न जीवति हन्ना निवस्तिवज्यापि तेषु नित्रेषु वाह्यतः जीविकदा वित्युद्योनेत

लक्षणंतरमाह सुश्रुतः कफजेषु च शोथेषु गंभीरं पाकमेत्यस्य क पाकलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छोथस्य
तथा त्वक्कावर्णं रुजोत्पत्तं धनस्य शक्तिमत्तमवत् कफजेषु च शोथेषु गंभीरं मस्य कमेति तत्र कथं पाक
ज्ञानमित्याह तत्र ततः कारणात् एकलिङ्गं स्पष्टं यतः पच्यमाना वस्यां तर्गतं रागादाहमथावन्तरं शो
थशीततादयो भवंति धनस्य शक्तिं स्पर्शो धनत्वं च आनिर्हृतस्य यूयस्य दोषमाह कलं समासाधय
येव वृत्तिवतिरितः संदहति प्रसह्य तथैव प्रयोद्य विनिःसृतस्तु मां संशिरासायुचवादीह कलं व
णवर्णं शोथस्यामयकलक्षणज्ञानाज्ञाने निषजं गुणदोषमाह आमं विदधुमानं च सम्यक् क्वं च
यो निषक जानीयात् स भवेदधः शेषास्तस्करस्तयः विदधुमानपच्यमानं तस्करस्तयः तेषां त
स्कराणामिव प्रमत्ता भवन्ति ननु धर्मयशोमैत्रीलानः यश्चिन्त्याममज्ञानाघश्च यकमुपेक्षते
अथवा विवक्षिते यो ताव निश्चित्य कारिणो इति व्रणशोयाधिकारः अथ व्रणधिकारः स विधेयाह
व्रणो विधापरिज्ञेयो दोषजग्रांतु मेदतः निदानमाह दोषयोऽष्टदोषैः स्यादन्यः सस्त्रादिसंभवः त

अवातिकस्य लक्षणमाह स्तब्धः कठिनसंस्पृशं मंदश्चावोमहाहृतः वृधते स्फुरति श्वावो व्रणो मासतस्य
भवः स्तब्धः अचलः श्वावः शाकवर्णः पैत्रिकमाह तृष्णामोहज्वरकेददाहडुःखावदारणैः व्रणं पित्त
कृतं विद्यास्त्रावेर्गंधैश्च प्रतिकैः क्लेदः आर्द्रताडुःखं यथास्यं अवदारणं व्रणो विदारणवत्पीडा सौम्ये
कमाह वक्रपिल्लो गुरुः स्निग्धः तिमितो मंदवेदनः पांडुवर्णः अल्पसंक्लेदः विरपाकी कफव्रणः वक्र
पिल्लिलः अल्पसंक्लेदश्च दाहः रोधिरं दंजं सांन्यातिकं वाह रक्तोरक्तसुतीरक्तात् द्विजः स्यात्त
दन्वयः द्विदिदोषलिङ्गसंबन्धः शुद्धव्रणलिङ्गमाह जिक्वातलानोतिमृदुःस्वच्छः स्निग्धो ल्पवेदनः सु
व्यवस्थो निराश्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः जिक्वातलानः तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः तेन जिक्वातवक्तुः सु
व्यवस्थः उच्छ्रिततारहितः उष्ट्रव्रणलिङ्गमाह प्रतिप्यातिड्यस्य कृत्वा लोत्संगी विरस्थितिः उष्ट्रव्रणो
तिगंधादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः उत्संगीको चरवान् अतिगंधादिः आदिशब्देन आश्रयवेदनाविवर्ण
तादयः सग्राह्यं संरोहव्रणस्य लिङ्गमाह कपोतवर्णं प्रतिमायस्यां ताकेदवर्जिताः स्थिराश्च पीडको

भा. प्र.
२६४

वंतोरोहतीति तमादिशेत् कयोतवर्णप्रतिमाः पांडुधूसरः स्थितः विदीर्णतारहिताः पीडकांचतः संरोह
णार्थे ये मांसांकुरास्तपुकाः सुरुठलिं गमाह सूतवर्तानि सग्रंथिमशानमरुजं व्रणं त्वक् सर्वेण समतलं
सम्यक् सूतं विनिर्दिशेत् सूतवर्तानि सूतवर्तमार्गं समतुल्यं अनिम्नं सुखसाध्यत्वादिकमाह त्वज्जा
सजः सुखे देशे तुरुणः स्यानुपद्रवः धामतो निनवः काले सुखे साध्यः सुखव्रणः सुखे देशे मर्मरहिते
अनुपद्रवः ज्वरस्तृष्णाकाशस्वासासांरोचकादिरहितः धामतः पथ्यसेविनः सुखे काले हेमंते
शिशिरे च गुणैरन्यतमेरे विहीनः कृच्छ्रो व्रणः समतः सर्वे विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपद्रवः एति
स्त्वज्जासजत्वादिभिः निरुपद्रवः अनुपक्रांतः विरमुयेच्छित्ति यावत् वसां मे दोषमज्ञानं मस्तुलुं
गंचयः अवेत् आगंतुको व्रणः सिधेन सिधे दोषसंतवः मस्तुलुं गं मस्तुलुं गं मस्तुलुं गं मस्तुलुं गं मस्तुलुं गं
स्वनां शोषिनां मधुमेहिनां व्रणः कृच्छ्रेण सिधंति येषां वापि व्रणो व्रणः अरिष्टमाह दहंते चान्तरेत्य
र्थवहिः शीताश्च ये व्रणाः दहंते वक्रिरत्यर्थं न वं त्यंतश्च शीतलाः प्राणमांसद्वयस्वासासांरोचकपीडि

२६५

उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचां वस्ताविवां च संचारः स्याच्छोथे दुल्लिपीडिते पूयश्च पीडयत्येकमं
तं अंते च पीडिते बुभुक्षान्नाशो यस्य न वेत्येकस्य लक्षणं वेदनो यशमः दाहादिदुःखो यशमः अस्यो
लोहितश्च न्वयः नवोन्नतः पथ्यमानो पेक्षया उपद्रवाणाम् ज्वरादीनां निम्नता स्वरूपतो दुलि
पीडनाद्या त्वचां स्फुटनं किंचिद्विदरणं वस्ताविवेत्यादि शोथे अंगुलिनिपीडिते सति अंगुलि
पीडितादेशादल्पदेशे अंगुलसंचारः क्वचित् वस्तौ चर्मपुरके इव अंते एकदेशे पीडिते एकमत्र मप
रमज्ञं पूयः पीडयति एकदोषारब्धे विशोथे या ककाले सर्वदोषसंबंधमाह अंते निलाड्य विना नापि
तं या कककं वापि विना न रूपः तस्मादिसर्वपरिपाककाले यचंति शोकाश्चिन्तिरेव दोषैः पचंति या कं
प्राप्नुवंति एव शब्दोत्राप्यर्थः अव्ययानामनेकार्थत्वात् या के मतांतरमाह कालांतरेणाभ्युदितं च पि
तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य पचत्यतः शोणितमेव पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः वशीकृत्वा ही
नीकृत्य शोणितं कर्म पूर्ववत् कफात्पूयोऽवशोणितत्वात् पूय इति नेदः गं नीरया के शोथे या कज्ञानार्थं

डिताः प्रवृद्धपूरुषधिराज्रणापेवायिमर्मसुक्रियाभिः सम्यगरन्धानसिध्मंतिचयेव्रणाः चिकित्सानैवताम्बे
द्यः संरक्षत्यात्मनोपशः मद्यागुर्वज्यसुमनः यज्ञचंदनचंपकेः संगंधादिभ्यगंधाश्चमुमूर्षूणां व्रणाः स्रताः
मर्मसुपायुनामिहृदयादिषुसुमनाजातिः दिग्गंधाः पारिजातादिगंधाः अथागंतुव्रणस्य निदानमाह
नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः भवंति नानाकृतयो व्रणां स्तांस्तान्निबोधमे नानाधारामु
त्त्वानियेषांतेः शस्त्रैः अर्धचंद्रमल्लखड्गकुंतत्रिशूलशरादिभिः नानाकृतयः षड्भाकृतयः तत्राकृ
ती एह छिन्नं निन्नं तथा विद्धं दंतं पेषितं मेव च दृष्टमाहुस्तथा षट्तेषां वक्ष्यामि लक्षणं तत्र छिन्नस्य
लक्षणमाह तीर्यक छिन्नं क्रतुर्वापियो व्रणस्त्वायतो भवेत् गात्रस्य पातनं तदी छिन्नमित्यभिधीयते
यो व्रणः तीर्यक छिन्नः षड्भादिकृत तीर्यक छेदकृतः क्रतुर्वापि अथ वारवड्गादिकृतो वक्त्रे व्रणः आ
यतः दीर्घः आयत इति तीर्यक छिन्नस्य क्रजोश्च विशेषणं गात्रस्य पातनं गात्रस्येकदेशस्य छेदेन एव
करणं वा छिन्नमित्यभिधीयते निन्नमाह शक्ति कुंतेषु सुड्गाय विषाणोराशये हतः यत्किंचित्प्रयत्ने

भा.प्र.
२६५

वेतनिनिमित्तमित्यभिधीयते आशयः कोष्ठः कोष्ठतेदस्पलक्षणमाह स्यान्नान्यामाश्रित्यकातं प्रसृत्यरु
धिरस्य च हतदुंदुकफस्फस्य कोष्ठद्वयनिधीयते तस्मिन्निर्लेरक्तपूर्णेऽङ्गोदाश्रयायते सूत्रमार्ग
गुदास्येभ्योरक्तग्राणवृत्तिमूर्च्छासस्त्रमाधानमनक्तच्छंदरावविष्मत्तवातसंगम्यस्वेद
आवोक्षिरक्तता लोहगंधित्वमास्पमात्रदौर्गन्ध्यमेव च हृदिशूलं पाष्पयोश्च विशेषश्चाभिधीयते
तस्मिन्कोष्ठेभिन्नेशक्त्यादिभिः रक्तपूर्णे कोष्ठे तस्मादङ्गादिनास्तु तेन रक्तेन पूर्णवाज्वरादयो जा
यन्ते आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणमेवमाह आमाशयस्यैरुधिरैरुधिरं च रक्तं स्य वि
आधानमतिमात्रं च शूलं च मृदादरुणं पक्वाशयगते रक्ते रुजागौरवमेव च अधःकाये विशेषे
णेण शीतता च न वेदिह रुजाशूलं गौरवं पक्वाशये अधःकाये नाने रधोदेशे विशेषेण गौर
वमित्यन्वयः शीतता च न वेदिह इह नाने रधोदेशे शीतता च स्यात् सा च व्याधिस्वभावात् विद
माह सूक्ष्मास्पशल्यानिहतं पदं त्वं त्वं विना उवुडितं निर्गतं वा तदि विमिति निर्दिशेत् आश

२६५

मंविना कोष्टंविना उन्मुदितं अनिर्गतशाल्यंनिर्गतंवा निर्गतशाल्यंवासशलसशाल्यस्यज्जणस्पल्ल
णमाह स्यावंशशोथंविडकायुतंचमुकुमुकुःशोणितवाहिनंच मृदुतंतुदुदुदुल्यमांसंज्जणसश
ल्यंससुजंवंदंती मुकुमुकुःशोणितवाहिनंचपदायदाशाल्यंवलतितदातदारुधिरंवहतिउक्तंअपि
त मुखंतत्रकोष्टस्थितस्पल्लक्षणाह त्वोतीत्यशिरादीनितित्ववापरिहृत्यवाकोष्टेप्रतिष्ठितं
शाल्यंकुमाङ्गिकानुपप्रवान् त्वचःसप्तायि अतीत्य अतिक्रम्यउक्तानुपप्रवात् आरोपनाहो
ज्जणमुखेनअमूत्रपूरीषदर्शनंच असाध्यकोष्टस्कस्यपुरुषस्पल्लक्षणाह कोष्टंतलोहि
तंपांडुशीतयादकरानतं शितोत्वासंस्कतेत्रमानर्द्धविवर्जयेत् आनर्धं आनाह वंतंक्षतमा
ह नातिस्त्रिंशन्नातिस्त्रिंशन्मुनयोऽलक्षणांनितं विषमंज्जणमंगोयतत्क्षसंपरिकीर्तयेत् नातिस्त्रि
ंशन्नातिदीर्घधातं नातिस्त्रिंशन्नातिगंभीरधातं उभयोःस्त्रिंशन्निन्नयोः विषमंज्जणमंगोयत् यद्
णमंगवैषम्यकरंयिष्वितमाह प्रहारपीडनाभ्यांनुपदंष्टयुतंघातं सास्थितयिष्वितंविधाप्रक्तं।

जा.प्र.

२६६

मज्जपरिश्रुतं प्रहारेमुज्जरादीनापीडनं कपाटादिना एषतां विधितं दृष्टमाह धर्षणादपि वा तादायदं
गं विगतत्वं कञ्च श्रावान्वितं यन्नुदृष्टमित्यभिधीयते धर्षणात् कर्कशेष्टिकाया पाणनित्यादितिः ।
नवेति शान्तिं निमग्नियश्चिदिदितार्थस्तत्तमस्ये विह्युरुषं प्रवृत्तिः सर्वास्वत्वं मांसशिरास्मायुसं
धस्थिमर्मसुक्ष्मतेषु सामान्यतश्च एवमाह भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विवेचनं स्यान्निरयो लता च स
त्तां गतामूर्च्छं नमूर्ध्वा तस्तीव्ररुजो वातकृताश्च नास्ताः मांसोदकानं रुधिरं गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरम
स्तथैव दशार्धसंख्येष्वयं विहतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तं दशार्धसंख्येषु मांसशिरास्मायुसंधिस्थि
षु पतनं भ्रमो विवेचनं विरुक्तं वेष्टनं हस्तपादादिप्रक्षेपणादिकं मूर्च्छनं इंद्रियमोहः प्रमोहो मानोमा
त्रमोहः तीव्ररुजो वातकृताश्च तास्वाः दंडायतानकादयः रुधिरं गच्छेत् मेहनतगमुदाघ्राणेभ्य
ः स्रवेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमः इंद्रियाणां कृत्तकार्यनाशः अथ मर्मशिरास्मायुसंध्यस्थिविधानां प
थकलक्षणमाह पादुर्विवर्णः स्थितिं न वेष्टियो मांसमर्मरथ्यमिताडितस्थात् सुरेन्द्रगोपप्रति

२६६

मंप्रभूतं रक्तं प्रवेतं हृत्तयः प्रवायुः करेति रोगान्विविधान्यथोक्तात् शिरसु विद्यत्वा यवाक्षतासु सुरेङ्गोपो
वर्षिकोऽतिरक्तः कीराविशेषः विषकटीशतिलोके प्रसिद्धः प्रभूतां वक्रविविधान् शिरो मृतापांधताक्षेयका
दीन् विद्यामुशरादिनाक्षतासुरवक्रादिना कोल्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तु मुला रुजा च
विराहणोरेहृदियस्य चापितं स्नायुविद्पुरुषं वदंति कौज्वं विदस्यं गस्य वक्रता तु मुलाः महती शो
थोति हृदिस्तु मुला रुजश्च दलहृत्तयः सर्वत एव शोथः हृतेषु संधावचले च लेचस्पात्संधिकर्मोपरमश्च
लिङ्गं सर्वत एव शोथः सर्वसंधीन् व्याप्य शोथः उपरमः नात्रः धोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वस्वि
वस्थासु न चैति शान्तिं निषम्विपश्चिदिदितार्थसूत्रस्तमस्थि विद्पुरुषं प्रवक्तिसर्वास्ववस्थासु शयना
शनादिकासु विदितार्थसूत्रः ज्ञातशल्पतत्रः मर्मशिरादि विदलिङ्गानि पृथगानि धाय मर्मशिरादीनां
विद्यानां पृथक् कर्तृगान्यतिदेशेनाह यथा स्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वपि ताडितेषु यथास्वं
शिरादीनां विद्यानां एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि च काराद्गमप्रलायादीनि च मर्मस्वपि शिरादि

ताडितेषु विदेषु किमावयेत् जानीयात् सर्वत्रिणानामुपप्रवानाह विसर्पः पक्ष्मघातं च शिरास्तं नोपतानकः शो
होनादौ ब्रणोपीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः काश छर्दि रतीसारो हिका स्वासः सवेपथुः घोडसोपप्रवाः प्रोक्ता ब्र
णानां ब्रणवितंकेः अथामिदं गंधः स्य निदानमाह तत्राग्निद्विविधो ज्ञेयो स्नेह रूक्ष समाश्रितः स्वेह दग्धं
तु तैलादिरूक्षं लोहादिकथ्यते अग्निदग्धं चतुर्विधमित्याह अग्निदग्धं चतुर्धस्यात्सुष्टुर्दग्धं मेव च।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रं दग्धं च परिकीर्तितं तेषां लक्षणान्याह यद्विवर्णमतिमुष्टं तत्सुष्टुमनिधीयते तीव्र
दाहव्यथावतो यत्र स्फोटोऽभवांति च चिरात्ते प्रशाम्यंति तदुर्दग्धमुदाहृतं ताम्रवर्णमगं नीरं दाहपीडा स
मन्वितं सुसंस्थितं च कथितं सम्यग्दग्धं निष्कवरेः त्वआसं यत्र दग्धं स्याद्विज्ञेयो वपुषस्तथा शिरास्नाथ
स्थिरंधीनांतं वदंत्यतिदग्धकं अत्यर्थं वेदनादाहो ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा सह स्याद्ब्रणसुचिराद्गोहे रूक्षो या
तिविवर्णतं अथ ब्रणस्य चिकित्सा आदौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिषेचनं विम्लायनमस्योक्षस्त
तस्याहुपनाहनं पाचनं नेदनं पश्चात्पीडनं शोधनं तथा रोपणं चणिकरणं ब्रणस्येते क्रमाः स्मृताः क्रमा

श्रिकित्सासुश्रुतेषु व्रणस्य षष्टिरूपक्रमाः लिखिताः सन्ति ते सर्वत्र विस्तरनयान्न लिखिताः तत्रादौ शोथ
हरलेपमाह यथा प्रज्वलिते वेश्मन्यं नसा परिषेचनं क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजं बीजप्ररुजं
यहिंस्त्रादेव दारुमहौषधं रास्त्राग्निमंथोलेपोयं वातशोथं विनाशनः मधुकंचंदनं हर्बानिलमूलं च य
अकं उशीरं वा लकं पसं लेपोयं पित्तशोथहान्यग्रोधोर्ध्वराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः सप्तर्षिर्वृक्षैः प्रा
देहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे आग्रांतुजे रक्तजे च लेपश्चेद्योनिपूजितः अश्वगंधाजशृंगी चिमंजिष्ठासर
तस्तथा एकेषिकास्वगंधाचलेपोयं श्लेष्मशोथहा अजशृंगी मेढाशृंगी कृष्णापुराणपिण्पाक्र
शियुत्वकशिकताशिका मूत्रपिष्टः सुखोत्थोयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा नरात्रोलेपनं दद्याद्वत्तं च यति
तंतथा नक्षप्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् दत्तमेव पुनर्न दद्यात् पतितं दीपमानं यदंगात्यति
तं प्युषितं लेपनप्रव्यकल्कीकृतं यत्प्युषितं तमसा पिहितो हृष्मारोमकूपमुखे स्थितः विनालेपे
ननिर्यातिरात्रोनालेपयेदतः रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विवक्षणेः अथाकिं शोथं गंभीरं रक्तपि

भा० प्र०
२६८

तसमुद्भवे अथपरिषचनमाह पथांबुनिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्हि गच्छति दोषाग्निरेवं सहसा
परिषेकेण साम्पति तद्यथा वातघ्नोषधनिष्काथे सैलेर्मोसरसैर्धृतैः ब्रह्मैः संसेचयेच्छोथं वा
तकं कांजिकेन च पित्त रक्ता निधत्तां त्वं शोथं सिंचेत्तु शीतलेः क्षीराजमधुरं वंडे कुरसेः पित्तह
रैः शृतैः कफघ्नोषधनिः काथै रशीतैः परिषेचयेत् तैलक्षीरांबुमूत्रैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम्
अथ विस्त्रायनमाह रुजतः कटिनस्यास्य कार्यविस्त्रायनं शानेः अस्य शोथस्य विस्त्रायनस्य
विधिमाह शुश्रुतः अम्यजस्य दर्पित्वा तु वेणुना स्या शानेः शानेः विमर्दयोद्भिषगं दंतलेनांगुष्ठके
नवा वेणुना स्या स्वेदपित्वा ऊष्मस्वेदं कृत्वा अथ रक्तमोक्षणमाह वेदनोपशमार्थाय तथा पाक
शमाय च अचिरोत्पतिते शोथे शोणितं स्रावणं चरेत् चरेत्कुर्यात् एकतस्तक्रिया सर्वो रक्तमो
क्षणमेकचः रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चाजिरुक् विवर्णे कटिने त्रपावे वरणे वा पित्तवेद
ने विशेषेण या लोकाग्निः पदैरपि च शोणितं स्रावणं चरेदित्यनेनात्वयः अथोपनाहस्वेदमा

२६८

नद्व्यानाह शरणमूलकशिरमूलांफलानितिलसर्षपाः अतसीशक्तवः किरणमुल्लद्वयं वपा
चनं शरणफलादीनामतस्य तानां समसक्तवः कर्तव्याः किरणं सुराची जंयवगोधूमधान्यादि
प्रकारः अन्नशेषद्वयं वृणस्पपाचनं भवति अथ नेदनमाह अंतः प्रपेषवक्त्रेषु तथैवोत्सं
गवत्सपि गतिमत्सु च रोगेषु नेदनं संप्रयुज्यते उत्संगवत्सु कोटरवत्सु गतिमत्सु नाडीवृणेषु
नेदनं शस्त्रमौषधकर्मच तत्र शस्त्रेण नेदनमाह रोगे व्यधनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः
शस्त्रं विधाय दोषांस्तु श्रावयेत्कथितं यथा क्वचिद्वस्त्रनिक्षेपाद्यवादमाह बालवृद्धा सहजी
एनीरूणां योषितामपि वृणेषु मर्मजातेषु नेदनं द्रव्यलेपनम् तत्र नेदनमाह चिरविलोमि
कोदंती चित्रकोहयमारकः कपोतकंकगृध्राणां मलं लेपेन दारणाम् चिरविल्वः करंजः अ
निकः मल्लतकः मल्लतका सहते तुरक्तचंदनमिष्यते हयमारकः करवीरः दारणं नेदनं
क्षारद्रव्यं तथा क्षारी दारणः परिकीर्तितः क्षारद्रव्यमपामार्गादिः क्षारः सर्जिका यवक्षा

कृष्णः

२६९

रादिः हस्तिदंतो यलेपिष्टो विंडुमात्रप्रलेपतः अत्यर्थं कटिने शोथे कथितो नेदनः परः अथ
पीरनमाह फपगर्भानुद्धारणान्नाणान्मर्मगतानपि यथोक्तेः पीडनद्रव्यैः समंतात्परिपीडये
त् पीडनद्रव्याणां ह द्रव्याणां पिष्टिलानां तु त्वस्मूलानि प्रपीडनम् यवगोधूममाषाणां चूर्णा
निचसमासतः शुष्पमाणमुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति नचापि मुखमालिषेत्तथा दोषः
प्रसिध्यते पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति पीडनद्रव्यलेपं शुष्पतर्मा
पधारयेदित्यर्थः तथा वृणस्पमुखलेपं विना प्रसिध्यते श्रवति अथ शोधनमाह वृण
स्पत्वविशुद्धस्य क्वाथः शुद्धिकरः परः पयेलनिंबपत्रोत्पः सर्वत्रैव प्रयुज्यते वातिके दश
मूलानां क्षीरिणां पेत्तिके वृणे आरवधादेः कफने कषायः शोधने हितः अश्वस्थोडं वरा
प्रक्षवटवेतसजंशृतम् वृणशोथोपदंशानां नाशनं क्षीलनात्स्मृतम् तैलसंधवपष्टाक
निंबपत्रनिशायुगैः त्रिवृद्धनयुतैः पिष्टैः प्रलेपो वृणशोधनः एकं वा सारिवा मूलं सर्वत्र

भा० प्र०
२७०

एविशोधनम् निवपत्रतिलादंतीत्रिवृत्सैधवमाक्षिकं इष्टवृणप्रशमनोलेपः शोधनकेशरीः
शोधनश्रेष्ठः लेपान्निदलेः कल्कैः वृणशोधनरोपणः नक्षत्राण्यर्द्धिमंदाग्निः पित्तश्लेष्मकृमी
हरेत् वृणान्विशोधयेद्वृत्तीः सूक्ष्मस्मात्संधिमर्मजान् अनयात्तु वृतांदतीनांगलीमधुसैधवेः
तिवपत्रधृतक्षोददावीमधुकसंयुता वर्तिसिलानांकल्कोवाशोधयेदोपयेद्वृणं अथरोपण
माह अथेतिप्रतिमासानांमांसस्थानामरोहतांकल्कस्तुरोपणोदेयसिलजेमधुसंयुतः अ
श्वगंधारुहालोधः क इलमधुपट्टिका समंगाधातकीपुष्पंपरमं वृणरोपणं मधुयुक्ताशरा
युंखासर्ववृणरोपिणी कथिता सुषवीपत्रधतूरवलामोचकुटेरकाः दृथगेतेप्लेपेनगंभीर
वृणरोपनासुषवीपत्रमगरेलपत्रवलामोच अस्याएतदेवनामधुस्तकेधृतं कुटेरकः वरव
री ककुनोडुंवराश्वत्थजंबुकटफललोधुजैः तद्यूर्णे शूर्णीता आसुनाशयंति महावृणानृषि
यंगुधातकीपुष्पषष्ठीमधुजतूनिचसूक्ष्मचूर्णीकृत्तानिस्पृश्यान्मवधूलनात् यवचूर्णसम

कृत्तः
२७०

ह तस्यविधिर्नेषजसाधनफकरणे कथितएवास्ति रुजावन्नांदारुणानांकटिनानां तथैव
च शोथानांस्वेदनंकार्ययेचाप्येवंविधावृणाः शोथानांसामानांवृणाः वृणशोथाः तेषामपि
स्वेदनंकार्यं शोथयोरूपनाहंतुदद्यादामविदग्धयोः प्रशाम्यत्यविदग्धस्तुविदग्धः पाक
मेतिच अविग्धः आमः विदग्धपाकोत्सुखः सयथा दशमूलीवलारास्त्रावाजिगंधाप्रसा
रिणी मूलचरकवातरेः सिंदुवारः पुनर्नवा शोनांजनः कणाचापिसैधवंविश्वनेषजं श
णकपीशयोर्वीजमतसीचकुलस्थिका तिलायवाश्वसिद्धार्थः कुटेरोमूलकंमिसिः यथा
प्रोमेरमीतिस्तुद्वेयरस्तेनसंयुतेः कल्कीकृतेः सुखोक्षैश्चस्वेदयेद्विधिवद्वेनेः अनेन
प्रशमंयाति वातशोथोनसंशयः दशमूल्यादिनूपनाहः पुनइवादारुशुंदीशिग्नः सि
द्धार्थएवच अम्लपिष्टः सुखोयंप्लेपः सर्वशोथहा पुनर्नवादिः अथपाचनमाह नष्ट
शाम्यतियः शोथत्प्लेपादिविनाघनः इव्याणिपाचनीयानिदद्यात्तत्रोपनाहने पच

वमांसमानूपमोदकं क्षीरं रूक्षाणि चान्नाणि वृणिनः परिवर्जयेत् वृणोऽप्यथुरायासात् स च
 रागश्च जागरात् तौ वरुकचदिवासायात्ताश्च मृस्युश्च मेथुनात् अथांगतुवृणश्चिकित्सा
 कुक्षे सघोवृणं युज्याद् ध्वं वाधश्च शोधनम् क्रियासीतापयोक्तव्यारक्तपित्तोष्मनाग्निनी लंघनं
 च वलं ज्ञात्वा नोजनं वासमोक्षणम् धृष्टे विदलिते चैव सुतरां मिष्यते विधिः छिन्नेति नेतथा
 वद्धेक्षते वासगतिस्ववेत् रक्तक्षयाक्षतरुजः करोति पवनो नृशं स्नेहयानपरीषेकलेपास्तत्रो
 पनाहनं कुर्वीत स्नेहवस्तिं च मारुतधौषधैर्निषक्तं खजादिद्विन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो वृणः
 गांगेरुकी मूलरसेः सघः स्यात्तवेदनः गांगेरुकी नागवलागुरुशकरी इति लोके कयायम
 धुराः शीताः क्रियाः सर्वाः प्रयोजयेत् सघोवृणानां सप्ताहात्पश्चात्पूर्वोक्तमाचरेत् आमा
 शयस्ये रुधिरे विदध्या ह्मन्तं नरः तस्मिन् नृकाशयस्ये तु गृहीयात्स विरेचनम् काथो वंशत्वगे
 नश्च दंष्ट्राश्मनिदाहृतः हिं गुसैधवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्त्रावयेदसृक्पंचकोलकुलत्थानानिः

कृष्णः

२७१

स्नेहेन रसेन च तुंडीतानं पवागं वापि वेसैधवं संयुतां जातिनिं वपटोलपत्रकटुकादार्वा निशासा
 रि वामं जिष्ठा मयसि वयस्य मधुकैर्नक्ता कृवी वैः समैः सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदनामर्माश्चि
 ताः प्राविणो गंजीराः सरुजा वृणः सगति काः सुधृतिरेहंति च वृद्धवैधोपदेशेन पारंपर्योप
 देशतः जाती धृते तु संसिद्धे क्षेपव्यं सिक्कं कंबुधैः जात्यादि धृतं जाती निं वपटोलानां नक्तमा
 ल्यस्य पल्लवाः सिक्कं कंबुधैः कुष्ठं निशोकदुरोहिणी मंजिष्ठा पत्रकं पथ्या लोध्रं त्वड्नीलमु
 त्तलं सारिवा तुल्यं कं वापि नक्तमालफलं तथा एतानि समनामानि कल्की कृत्य प्रयत्नतः ति
 लतैलं पचेत्सम्पुक्कवेधः पाकविचक्षणः विषवृणो समुत्पन्ने स्फोटके कर्करोगिनिदुवी सूर्यरोगे
 पुकीटदंष्ट्रेषु सर्वथा सघः शास्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि नखदंतक्षते देहे डष्टमांसापक
 र्षणे म्लक्षणे न हितं तैलं ददं शोधनं तैलं जात्यादिनां तैलं तस्य सिद्धं नियगाहं जात्यादि
 तैलं चित्रं करसो न एमदशरयुं स्वालां गलीक सिद्धरेः सविषे स्थथा सुकुष्ठेः कटुतेलं सा

भा० प्र०
२९२

धुसंपधं विपरीतमह्नसंभैलंडुष्टवृणंतथानां वडुनेषजेरसाध्याः पथ्यनो कुश्रतिर्गुदति विप
रीतमह्नतेजं अमृतापयेजमूलतेलात्रिफलात्रिकदुककमिधानांसमनागानां चूर्णसर्वसमो गु
गुलोर्तागः प्रतिवासरमेकैकां गुटिकां खादेदिहाक्षपरिमाणं जेतुं वृणवातासकगुल्मादरशो
थवातरोगांश्च अमृतादिगुगुलुः अथाग्निदग्धस्य विकित्सा शुष्पस्याग्निषुतपनं कार्यमुल्लंत
थोषधम् सम्पकस्विनेशरीरेतुखिन्नं नवतिशो ननं प्रकृत्याशालिलं शीतं स्कंदयत्यतिशोणितं
तस्मात्सुखदस्तु क्लृप्तं ननु शीतं कदाचन स्कंदयति शोषयति शीतामुष्मां च दुर्दग्धे क्रियां कुर्या
त्ततः पुनः धृतालेपप्रशोकांस्तु शीतानेवास्पकारयेत् सम्पदग्धेतुगाक्षी शीघ्रं चंदनगौरकैः
सामृतैः सर्पिषा युक्तेरालेपं कारयेद् द्विषकगाम्पानूपोदकैर्मसैः पिष्टैरेनं प्रलेपयेत् अनिदग्धे
विशीर्णानिमांसांश्च ह्यशीतलां क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितं दुलकंदनैः तिंडुकाश्च कषा
येर्वाधृतमिश्रेः प्रलेपयेत् वदरीत्वक्कषायेर्वाधृतमिश्रेः प्रलेपनं यवान्दग्धामरवीकृत्वा तैलेन यु

कृष्णः
२९२

धुकंसतेजं सहसर्पिषा दद्यादालेपनं कोलं दाहशूलोपशान्तये करं जारिष्ट्रनिर्गुडीलेपोहमा
दुण्णकमीन् लसुनस्याथवालेपोहिं गुनिंवक्तोथवा अरिष्टोनिंवः निंवपवचाहिं गुसर्पिः लव
णसर्पपैः धूपणं स्याद्वृणेरक्षः कृमिकं हरुजापहः येलेदयाकसुतिगंधवंतो वृणास्त्रिष्ट्याः
सरुजाः सत्रोथाः प्रयांतिते गुगुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलाशृतेन पयेर्लानं वासनसा
रधात्रीपथ्याक्षनिर्गुहमहर्मुखेतुपिवेधुतं गुगुलुनाविसर्पविस्फोटदुष्टवृणशान्तिमिच्छ
न् अथ सवर्णाताकरणं मनः शिलासमंजिष्टासलाक्षारजनीद्वयं प्रलेपः सधृतद्वौदस्त्ववः
सावर्ण्यरुन्मतः अथ वृणिनोभोजनं जीर्णशाल्योदनां सिग्धमल्पमुल्लं प्रवोत्तरंतुं जानो जाग
लेर्मसैः शीघ्रं वृणमपोहति तंडुलोपकजीवंति वास्तुकः सुनिषस्सकैः वालमूलकवार्त्तिक
पयेलेः कारवेह्नकैः सदादिमैः सामलकैः धृतमृष्टैः ससंधवैः अत्येरेवंगुणैर्वापि मुद्रादीनां
रसेन च एभिः सह जीर्णसल्योदनं नुजानः शीघ्रं वृणमपोहतीत्यन्वयः अस्मदधिवसाकं

संधानस्थानेन तत्र संधौ उत्पिष्टादिनेदैः षड्प्रकारेकं नग्नं नवति स्वप्नवक्तव्यत्वेन संधि नग्नस्थाने
विवरणं उत्पिष्टेत्यादि अधः अधो नग्नं संधि नग्नस्य सामान्यं लिंगमाह प्रसरणाकुंचनवर्त्तनो ग्रा
रुक्स्पृशी विद्वेषणमेतदुक्तं सामान्यतः संधिगतस्य लिंगमुत्पिष्टसंधेः स्वपथुः समंतात् विशेष
पतोरात्रिनवारुजश्च विशिष्टकेतौ च रुजाचनितं वर्त्तनं परिवर्त्तनं उत्पिष्टस्य लिंगमाह उत्पि
ष्टसंधेः उत्पिष्टः द्वाभ्यामस्थिमां धृष्टः संधिर्यस्य समंतात् उभयनागयोः विशिष्टमाह विशि
ष्टस्यादितो उभयतः शोथोरुजाचनितं सदारुजाधिका नवति इति उत्पिष्टाद्देदः विवर्त्तितति
र्यक्प्रतिक्षिप्ताधोगता न्याह रिवर्त्तितेश्वरुजश्च तीक्षास्तिर्यगातेति वरुजो नवति क्षिप्तेति श
लं विषमं वरावण्योः क्षिप्तेत्तधारुविधटश्च संधः विवर्त्तिते संधावमुक्ते अस्थिद्वयोपरिवर्त्ति
ते पार्श्वरुजः संधिस्थितास्थिखंडद्वयपार्श्वयोरुजः तीर्यगाते संधिगते एकस्मिन्नास्थिसंधि
स्थानं त्यक्ता तीर्यगते क्षिप्ते शक्यो रुरुसंधोः एकस्मिन्नास्थिपरस्यास्थः उपरिगते सक्थोः

कृष्णः
२९३

अतिशूलं तत्र विषमं कदाचिदधिकं कदाचिन्मूलं अधः क्षिप्ते संधिगते एकस्मिन्नास्थि अधो
गते रुक्ते संधेः विधटः विधटनं च कांडनग्नमाह नग्नं तु कांडे वङ्गधा प्रयाति विशेषतो नाम नि
रेव तुल्यं नग्नं कांडे कांडविषये यदधा वङ्गनिः प्रकारे प्रयाति अत्र वङ्गविधत्वं द्वादशविधत्वं वा
धस्य कांडनग्नस्य पृथगलक्षणेनोक्तं किंतु नाम निरेव तुल्यं कर्कटकादिनामा तु रूपमेवलक्ष
णं बोधयं तात्कारानाह कांडे त्वतः कर्कटकाश्च कर्णो विचूर्णितं पिष्टितमस्थिद्वलितं
कांडेषु नग्नं ह्यतिपाति न च मज्जागतं विस्फुटितं च वक्रं छिन्नं द्विधा द्वादशधा च कांडे अत्रा
संधि नग्नानंतरं कांडे कांडनग्नं तदाह कर्कटकः अस्थिविशेषपूर्वको मध्योन्नतः पार्श्व
पोरेव नतः कर्कटतुल्यरूपत्वात् कर्कटः अश्वकर्णः अश्वकर्णवद्विपुलास्थि निर्गमादश्वक
र्णः विचूर्णितं चूर्णितमस्थितश्च शब्दस्य शोभां बोधयं पिष्टितं यत्रितं वङ्गशोथं द्वालितं
विशिष्टं सम्पकनिष्ठं कांडेषु नग्नं कांडनग्नं यद्यपि कर्कटकादि सर्वमेव कांडनग्नं

भा० प्र०
२७४

थापि इयं कांउ नम संज्ञा विशिष्टा अ नमं नम ननुतिः तेन सर्वथा नुति तं पृथग्भूतं त्वविस्थितं यत्रः
कांडतं उ नमं अनिपातितं अत्रोषेण छित्वा पाति मस्थिमज्जगतं अस्थवयवोस्थिमध्ये प्रवि
नमज्जानं गतं विस्फुटितं विस्फुटितं सो कं विदीर्णं वक्रं स्थानं सत्काकुं नो नूतं छिन्नं द्विधा एकं
विदीर्णं सलग्नं अपरं विदीर्य द्विधा नूतं द्वादशधा च कांडे कांडे च नमं द्वादशधे स नयः तच्चो
क्रमेव कर्कटकादि कांडनमस्य सामान्यं लक्षणमाह स्वसांगता शोथरुजातिवृद्धिः संपीड्य
माने नवती ह शब्दः स्य शोसहः स्पंदनतो दशूलं सर्वास्ववस्था सुनशर्मलानः नमस्य कांडे ख
लु विह्वले तत् स्य शोसहमिति कांडनमस्य विशेषणं स्पंदनं ताडितं वृणस्फुटणं शूलं शूले
मेव व्यथारुजा सामान्या पीडा सर्वास्ववस्था सुशयना शनादिषु कष्टसाध्यमाह अल्पाग्निनो
ऽनात्मवतो जंतोर्वातात्मकस्य च उपद्रवैर्वापुष्पस्य नमं कृच्छ्रेण सिद्ध्यति अनात्मवतः रोग
प्रतीकारे यत्नरहितस्य वातात्मकस्य च वातप्रकृतेः उपद्रवैः ज्वराधानमोहमूत्रपुरीषसं

कृतः
२७४

तथातया आयसं वाग्निदग्धेषु लेपनात् धरणो यथाः वृणंगुट्ची पत्रेर्वाद्यादये दथवोदनैः मधु
क्षिष्टैः समधुकं लोधुं सर्जरसं तथा मंजिष्ठा चंदनं मूर्वा पिष्ट्वा सर्पिर्विषा चयेत् सर्वेषामग्निदग्धा
नामेतदोषणमुत्तमम् स्थिकादिधृतं सिद्धं कषायकल्का मां पयेत्साः कटुतैलकं वृणदाधयु
तासावदाहविस्फोटनाशनं पयेलतैलं वातास्रमश्रुतं दुष्टं संशोष्य गंधितं वृणं कुर्यात्सदाहं
कंडवाद्यं वृणगंधिस्तु सस्मृतः पित्तकं विडंगानित्वं च दार्यास्तथैव च पिष्ट्वा तैलं पंचतनुवृणं
थिहरं परं इति वृणां गंतुवृणाग्निदग्धवृणाग्निदग्धवृणाधिकारेः अथ नमोधिकारः तन्नमन
स्य नेदमाह नमं समासाद्विधिं कुत्राशकांडे च संधावपितत्रसंधौ उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तिता
नितीर्य गतं क्षिप्तमधश्च यष्टं नमं अत्र नावेर्यं कृत्वा यस्तेन नमं नमः सवात्रविश्लेषोऽस्ति
प्रेतः तेन नममत्रास्थिविश्लेषलक्षणं समासात् संक्षेपात् कृताशाह अग्निवेशः यतश्चरके
अग्निवेशश्च कृताशोतिनामाक्षरमुक्तं कांडे संधिपर्यं ते एकखंडे अस्थिसंधौ द्वयोरस्थ्याः

भा० प्र०
२९५

एषिपर्वणिनिधंते अस्थितराजनिनंवांसंगंडतालुशंखवंक्षणाशिरोस्थीनि विनयंतेस्फुटंतिरु
धकाः दंताः स्फुटंतिवृटति अस्थीनि चतरुणानलककपालरुचकवलयेनेदास्यं च विधानि तत्र सु
रुचकानि चेति धकारादल्यामपि वृटंतीति बोद्धव्यं पाणोः पार्श्वयुगेष्टे च हो जतरवायुपाद
योरपि चास्थिनि वलपानि विनाषिरे अथ नग्नस्य चिकित्सा नगेन लेपायमं जिष्णुमधुकं चांबु
पेषितं शतधौतधृतोन्मिश्रं शालिपिष्टं च लेपनं लेपासिष्टकलवणैरसिकाफलरसांसां वा संध्या
निधातजतिता रगरुजास्वपथवः प्रशाम्यंति सधृतं चास्थि संहारं लाक्षागो धूममर्जुनं संधि
नगेन स्थिसंनगेनपि वेह्नीरेण वेत्यर्थः अस्थिसंहारः हनुसंधादि इति लोके रसानमधुलाक्षा
ज्यशिता कल्कसमश्रुतः क्षिन्नातिन्युनास्थि च संधानमधिगच्छेत् लाक्षास्थिसंहतककु
नाश्वगंधशृणीकृतानागमलायुरश्वसंनग्नमुक्तास्थिरुजनिहंमाङ्गानि कुर्यात्कुलिशोप
मानि अस्थिसंहतहरसंधानि नागवलागुरुशकरि लाक्षादिगुगुलुः मांसं मांसरसदीरं

कृष्णः
२९५

सर्पिर्पृषः कलायजः वृंहणं चान्नपानं च देयं नग्नयजानतालवणं कटुकक्षारमस्नं मेथुन
मातपंरुक्षमन्नं श्रमं चापि नग्नः सेवेत न ध्वं चित् इति नग्नधिकारः अथ नाडीवृणाधिकारः
तत्र नाडीवृणस्पसंप्राप्तिपूर्विकां निरुक्तिमाह यः शोथमाममिति पक्षमुपेक्षते यो यो वा वृणं
प्रचुरूपमसाधुवृत्तः अमंतरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपृषः
तस्यातिमात्रगमनात् गतिरिष्यते तु नाडीवयद्वहति तेन मता च नाडी उपेक्षते तस्य शोथः
स्य मुखं न कारयति यो वा अयमाम इति मत्वा यो वृणं उपेक्षते शोधनेन शोधयति प्रचुर
रूपमिति शोथस्य वृणस्यापि विशेषणं असाधुवृत्तः अहिताहारविहारः सपृषः ततस्तद
नंतरं तस्य पूर्वविहितानि स्थानानि सुश्रुतोक्तानि त्वग्मांससिरास्त्रायुसंधिस्थिकोष्ठमर्माणि
प्रविदार्य संहितानि त्वद्भासशिरास्त्रायुसंधिस्थिकृत्वा अमंतरं प्रविशति तस्य फयस्य अ
तिमात्रगमनात् अमंतरेक्षारपवेशात् गतिरिष्यते सर्वदा स्त्रावश्यते इति संप्राप्तिः अ

जा० पु०
२९६

यनिरुक्तिः अयं वृणः नाडी वसरंधुनलादिनाडी वयत्तहेतोः वहतितेन नाडी मता अस्पदोषा
उवंधेन संख्यामाह दोषेस्त्रिभिर्नवति साष्टयुगेकशश्चसंमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या
सानाडी एष कृत्रिभिर्दोषैस्त्रिभिर्नवति एकश्चसंमूर्च्छितैः प्रत्येकं द्वेदोस्त्रिभिरेका शल्यनिमि
त्ततोऽमा आगतुः तत्र वातजां पित्तजां च नाडी माह तत्रानिलात्यरुषस्त्वमुरवी सशूलफेना
उवहमधिकं स्रवति क्षया सुपित्ता तु तड्ज्वरकरी परिदाह युक्ता पित्तं स्रवत्यधिकमुष्णमहसु
चापिकफजामाह ज्ञेया कफादधनासितीपिच्छिलास्त्रा अस्त्ररश्मोपलक्षणम् कफादिश्च
बोह व्यासकंदुरुजाकंदू प्रधानवेदना युक्ता त्रिदोषजामाह दाहज्वरश्चसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां नवंत्यविहितानि चलक्षणा नितामादिशो सवर्णपित्तकफप्रकोपाद्भोगतिं च मुहर्णमिव
काल एत्रिं धोरा अगतिर्यस्यास्तां धोरा गतिर्वहेतुमाह यतः कालरात्रियमनगितितामिव अ
सुहरां मारिकां शल्यनिमित्तमाह नष्टं कथं विदनु मार्गमुदीरितेषु स्थानेषु शल्यमक्षिरेण गतिं

कृष्णः
२९६

गादिभिः असाध्यमाह निन्नं कपालं कस्यांतु संधिमुक्तं तथा व्युतं जघनं प्रतिपिष्टं च वर्जयेत्तु विक्रि
सकः कपालं जानुनि त्वं सगराडतालुशंखवंक्षणा शिरोस्थी निकपालानिः तथा व्युतं अधः क्षि
प्रतिपिष्टं पुनरासाध्यमाह असंश्लिष्टकपालं चलजाटे चूर्णितं च यत् नग्नं स्तने गुदे पृष्ठे शो
खे मूर्ध्नि वर्जयेत् असंश्लिष्टकपालमिति नग्नविशेषणं साने स्तनयो रंतरे उरसि मूर्ध्नि च
डास्थाने अपरमप्यसाध्यमाह सम्यक् संहितमस्थीप्यर्प्य दुसा दुष्टबंधनात् संक्षोभादपि य
हृत्ते हि क्रियांतं च वर्जयेत् सम्यक् संहितमपि सम्यगेण जितमपि अस्थि दुर्मासात् दुष्प्रापना
त् सम्यक् संहितमपि दुष्टबंधनात् सुवहमपि संक्षोभात् अनिधातादिना संचलनात् यत् विक्रियां
गच्छेत् विकृतं नवति तद्वर्जयेत् अस्थि विशेषेण नग्नविशेषमाह तरुणास्थी निनम्यंते निघ्नं
तेन लकानि च कपालानि विनश्यंते स्फुटंति रुचकानि च तरुणास्थी निधारा कर्णाक्षि कूटेषु की
मलास्थी निनम्यंते वक्त्रं नवति तेनात्र वक्त्रलक्षणं नग्नं नलकानि नलदिनि नाडी वत्सरंधा

पहंगुगुलुः त्रिफलाव्योषैः समांसेराजयोजितां अक्षपमाणां गुटिकां खादेच्छीतां बुनानरः नाडी
 मृद्वंशं लंघयित्वा वृत्तं नगंदरं गुल्मं च गुदजाह्वयात्पक्षिराट्पन्नगानिव समांगोगुगुलुः इति ना
 डीवृणाधिकारः अथ नगंदराधिकारः तत्र नगंदरस्य रूपमाह गुदस्य गुले क्षेत्रे त्रिपाश्वतः क
 षाडितिकृतं त्रिन्नो नगंदरो ज्ञेयः एवं पंचविधो न वेत् अत्रिक्तत्पीडा कृतं पंचविधः वातिक
 पैतिक श्लेष्मिक सांनिपातिक शाल्यजनदेः पूर्वरूपमाह कटीकपालनिस्तोददाहकं डूरुज
 दयः नंबति पूर्वरूपाणि न विष्यति नगंदरे कटीकपालमन्त्रकटीफलकं नगंदरशब्दस्य निरु
 क्तिमाह नोजः नगं परिसमंताच्च गुदवस्तीत्येव च नगं विदारयेत्त्यस्मात्तस्मादेषः नगंदरः
 नजं त्यजेतीति नगं मेहनं नजं त्यस्मिन्निति नगं योनिः अत्र नगशब्देन ह्ययमपि कथ्यते नगव
 त् योनिवत् वातिकं सतयोनि कसंज्ञं नगंदरमाह कषायरूक्षैरति कोपितो निलस्त्वयानंदे
 शोपिडकां करोति यः उत्पेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च निन्ना रुफेन वाहिनी तत्राग

कृष्णः

२९७

मोमूत्रपुरीषरेतसां वृणोरनेकैः शतयोनि कं वदेत् दारुणं अतिदारुणम् वृणोरनेकैः सूक्ष्ममुखैः
 शतयोनि कश्च लनी तुल्यं पैतिकमुष्ट्रग्रीवसंज्ञकमाह प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति र
 क्तां पीडकां गुदे गतां तदा शुषाका हिमपूतिवाहिनी नगंदरं चोष्ट्रशिरोधरं वदेत् आशुषाका
 हिमपूतिवाहिनी शीध्रपाकां दुष्टदुर्गंधवाहिनीं च तदा तं नगंदरं चोष्ट्रग्रीवसंज्ञां च पिडका काली
 नी वक्तव्याष्ट्रग्रीवाकारत्वेन श्लेष्मिकं परिश्राविसंज्ञमाह कंठपतो घनस्त्रावी कटिनो मंदवेदनः
 श्वेता वनासः कफजः परिश्रावि नगंदरः कटिनः पिडका वस्था यां परिश्रावी निरतरश्रवणा
 शीलः सन्निपातिकं संवृकावर्तसंज्ञकमाह वडुवर्णरूजास्त्रावा पिडका गोस्तनोपमां शं वृका
 वर्तवन्नाडी शंककावर्तको मतः वडुवर्णरूजास्त्रावा वडुशब्दो वर्णादिभिः प्रत्येकं संबध्यते नाडी
 स्त्रावमार्गः शाल्यजमुन्मार्गसंज्ञमाह क्षता फतिः पायुगता विवर्द्धते ह्युपेक्षणात्पुः क्रमयो विदार्य
 ते प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्वृणस्त्रामुमार्गं नगंदरं वदेत् क्षता तत्कंठकादिना नखेन कंठप

नादिना निधातात् गतिः स्वावः उन्मार्गिनगंदरं गतस्य कृमिकृतमार्गैः पुरीषादिनिर्गमादुन्मार्गसंज्ञः
 कष्टसाध्यं चाह भोरोसाध्यितुंडः स्वात्सर्वणवन्नगंदराः तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्वविशेषतः
 वातमूत्रपुरीषाणि शुक्रं च कृमयस्तथा नगंदरश्रवंतस्तु नाशयंतितमातुरं अथ नगंदरस्य चिः
 किंसा अथास्यपिडकामिव तथा यत्नादुपाचरेत् शुद्धसंशुतिसेकाद्यैर्यथापाकं न गच्छति इति
 पुनर्नवामृताशुटीवटपत्रेष्टिका कृतालेपायपिडकावस्थेकत्कः सप्तोन्नगंदरेपयः पिष्टेः तिला
 रिष्टेमधुकैः शीतजैः कृतः लेपो नगंदरे शस्तः पेटिके वेदनावतिः अरिष्टो निवः सुमनः वटपत्रा
 णगुह्वीविश्वनेषजम् सैधवंतकसंपिष्टं लेपादंति नगंदरं सुमना जातिस्तस्याः पत्रपिडकानामपक्व
 नामपत्रपर्णपूर्वकं कर्म कुर्याद्विरेकांतं निन्नानां वृणवक्रियानि शाकं क्षीरसंस्कृत्य पुराश्रुहनन
 वृद्धैः सिद्धममंजनं तैलं नगंदरहरं परं पुरोगुगुलुः अश्रुहनच्छदः करवीरपत्राणि निशादितै
 लं त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपंचकाशयो जितागुटिकाशो थगुल्माशो नगंदरवतां हिता नवका

कृसः

२५८

करोति साफे निजं मथितमुल्लसग्निमिस्त्राकं करोति सहसा सरुजं नित्यं उदीरितेषु स्थानेषु त्वष्टा
 सादिषु कथंचिन्नष्टं अह्नपमानं शल्पं किं विशिष्टं अनुमार्गं अतएवाह्नपमानंतत् अचिरेण शीधुं
 गतिं स्वावं करोति सा शल्पनिमित्तानाडीमथितं मथितमिव स्वावं करोति स्वावश्च प्रसारणाकुं वना
 दोशाल्यसंचलने न नवीति असाध्यां चाह नाडी त्रिदोषप्रजावर्नासिद्धेष्टे पाश्र्वतस्त्रः खलु पलसाध्याः
 अथ नाडी वृणविकीत्सा स्नुह्यर्कदुग्धदावी निर्वर्ति कृत्वा प्रपूणेत् एष सर्वशरीरस्थानाडी हन्या
 त्पयोगराट् अरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्जोषसंयुता सूत्रवर्तिवृणो योज्याशो धिनी गतिनाशि।
 नी कालामेजिष्ठाजात्यर्कसंपाककरं जदंती सिंध्यसो वचं लयावशकैः वर्तिः कृताहं त्यचिरेण
 नाडी स्नुकक्षीरपिष्टा सह चित्रकेन नाड्याः शस्त्रेण वदनं हृह कृत्वा प्रवेशयेत् कुशलो वस्तिवि
 धिना तैलं जात्यादिमाधितं एवमप्यत्र यत्तैलं यत्तद्धनं पक्वं स्वरसंवातथैव च नाड्या अमंतरैर्वैद्यो
 लबुहस्तः प्रवेशयेत् कर्चूरकरसैस्तैलं सिद्धार्थकतवंतिषक पचेत्सिंहरकले न नाडी दुष्टवृणा

भा० प्र०
२७

ति तजवातिकस्यपेन्निकस्यचोपदंशस्यलक्षणं आह सतोदनेदस्फुरणोक्तकृत्तैः स्फोटैर्व्यवस्येन
रुतोपदंशं पीतैर्वृद्धैर्दयुतैः सदाहेः पितेनरक्तैः पिशितावनासैः व्यवस्येत् जातीयात् पीतैः
रक्तैर्वैतिविकल्पैः श्लेष्मिकसान्निपातिकं चाह सकंदुरैः सोफयुतैर्महाद्भिः शुक्लैर्धनैः श्रावयुतैः
कफेननानाविधसावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशं असाध्यमाहु विशीर्णमांसं संक
मभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेत् विशीर्णमांसं गलितमांसं प्रजग्धं खादितं मुष्कावशेषं वि
शीर्णमसं मेहनं मांसं स्वेनावशिष्टफलकोषमात्रं उत्पन्नमात्रस्य विकित्साया अकरणे दोषमा
ह संजातमात्रेण करोति मूटः क्रियां नरोजोविषये प्रशक्तः कालेन शोफकृमिदाहपाकैः प्रश
र्णशिश्णोम्रियते स तेन विषये प्रशक्तः प्रतिस्त्री रतः लिंगार्था आह अंकुरैरिव संजातैरुपर्युपरि
संस्थितैः क्रमेण जायते वर्जिस्तामु च्छेदयिष्येति कोशस्यासंतरे संधोपर्वसंधिगतापि च संवे
दनापि छिन्ना च्छेदयिष्येति कोशस्यासंतरे संधोपर्वसंधिगतापि च संवेदनापि छिन्ना च्छेदयिष्येति कोशस्यासंतरे संधोपर्वसंधिगतापि च संवे

स्थानमाह कोशस्यासंतरे अंडकोशस्यासंतरे संधौ लिंगरंध्रं संधो पर्वसंधिगतामणिपर्वणोः स
ंधिगता अथोपदंशस्य विकित्सा उपदंशेषु सर्वेषु स्थितिरिव न स्पष्टे पट्टिनः मेव मध्ये शिरां विधेया
तयेहाजलौकसः संधो निहृत दोषस्परुद्ध शोथावुपशाम्यतः पाको निवार्यो पलेन शिश्रुक्षयक
रः स यत् बटप्ररोहार्जुनजंबुलोध्यपथ्या हरिद्रा रचितः प्लेपः व्यथां तथा शोथमपाकरोति सर्वा
पदंशेषु ततो हि सोयं उपदंशेषु पक्षेषु वृणा प्रक्षालनं हितं त्रिफलायाः कषायेन मृगराजरसे
नवा नीलोत्पलं सकुमुदं पदं सो गंधिकं तथा एषां चूर्णं धूलनार्थं प्लेपश्चात्र सस्पते बंधू कदल
चूर्णेण रजसादादि मत्तचः गुटनं हिः एतद्गुणं कुर्यात्क्षेपं फगफलेन वा दहेत्कयहे त्रिफलां तन्म
स्वीमधुसंयुता प्लेपेनोपदंशस्य वृणं सघः प्ररोहयेत् पटोलनिंबं त्रिफलाकिरातक्षायं पिवे
द्दारुदिग्गशाना मांसगुणुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः नूनिंबं निंबं त्रिफलाप
टोलकरं जधान्नीखदिग्गशानां कषायकल्कैः सूतमाज्यमाशु सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः नू

भा०पृ०
२७६०

विंवादिधृतं धृतानियानिप्रोक्तानिकुष्टेनाडीवृणोवृणे उपदंशोपयोमानिप्रोक्तामंजननोजने द्वार
सूत्रेणसंख्यलिङ्गवर्तिमशेषतः दहेच्चतांततस्तस्यविकिसांख्यवच्चरेत् इत्युपदंशाधिकारः अ
थशूकदोषाधिकारः तत्रशूकदोषस्यनिदानमाह अक्रमाद्धेफसोवृद्धिं योनिवांछुतिमूढधीः व्या
धयसस्यजायंतेदशाघाष्टौचशूकजाः अक्रमात् अनुचितवृद्धिक्रमात् अनुविताचवृद्धिर्नृरिविः
कारजनकस्यशूकस्ययोगेनशूकजाः शूकोजलशूकः सविषोजलनंतुविशेषः सतुजलमंलाद्भवः
अल्पं दुडुनद्रत्यादिकः तथाशूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरोवात्स्यापनायुक्तोयोगः शूकउच्यते यथान
ज्ञातकास्थिजलशूकमथाजपत्रमंतर्विदह्यमतिमान्सहसंधेन एतद्विद्वद्वहतीफलतोयापिष्ट
मालेपितं महिषविद्धिमलीकृत्तंगे स्थूलंमहद्वरतुरंगमलिङ्गतुल्यंशोफः करोत्यनिमतंनहि संशयो
सिद्रत्यादि यतुजलशूकरहितमश्वगंधादितैलतदुचितमेवलिङ्गवर्द्धनम् यथा अश्वगंधावरी
कुष्ठमांसीसिंह्रीफलान्वितं चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् तसैलं मेद्वद्वोजकर्णपालिवि

कृष्णः
२८०

षिकोगुणुलुः शास्त्रक्रियापिकथिताशास्त्रसाधेनगंदरेसाच तेनेवकर्तव्याशास्त्रशास्त्रशास्त्र
वैतियः व्यायामंमैथुनंयुद्धंष्टयांनंगुरुणिच रुद्वृणोपिपत्नेनवर्जयेत्सरंनरः इतिमगं
दराधिकारः अथोपदंशाधिकारः तत्रोपदंसस्यविषयनिदानमाह हस्तानिधातान्
खदंतथातादधावनाइत्युपसेवनाद्या योनिप्रदोषाच्चनवंतिशिश्रेयंचोपदंशाविविधप्रचारैः ह
स्तानिधातात्हस्तेनमैथुनात्नखदंतथातात् नखदंतथातस्थानत्वेनानुक्तेपिमेहनेनाषदंत
धातोवलवदनुरागोदयात् उत्कंचकामशास्त्रे शास्त्रस्यविषयस्तावत्यावन्मंदरसनरः दति
वक्त्रे प्रवृत्तेतुनशास्त्रंनापिवक्रमः कलहेदुष्टस्त्रीकृतेवामेहनेनखदंतथातः उत्कलादौस्त्रि
योमुखयोनिनयोनवंतितामिर्वीमेहनेदंतधातः योनिप्रदोषात् दीर्घकर्मशयोनिनीमयोगात्वा
निच्छिदस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वातादिक्कताद्यायोनिदोषात् विविधोपचारैः दुष्टयत्नप्रक्षालनवत्स
चारिणोगमनादितिः पंचोपदंशाः वार्तिकः पौनिकः श्लेषिकः सान्निपातिकः आगंतुजश्च

इत्यनुवर्तते अवमंथमाह दीर्घावाह्यश्च पीडकादीर्यते मध्यतस्तु या सोवमंथः कफासृग्भावेदनारो
महर्षकृत् दीर्घाः दीर्घाकुराः पुष्करिकामाह पिडकापिडकाव्याप्रापितशोणितसंनवापयकणि
कसंस्थानात्रेया पुष्करिकेति सापिडकाव्याप्रापार्थतः कृद्पिडकाव्याप्राप्यतएवपयकणिक
संस्थाना स्पर्शाहानिमाह स्पर्शाहानितुजनयेच्छोणितशूकदोषजं अश्वस्पर्शासहत्वमेवलक्षणां
उत्तममाह मुहमाषोपमारक्तारक्तपित्तोद्गवाचया एवोत्तमारव्यापिडकाशूकाजीर्णसमुद्गवाशू
काजीर्णनिमित्तमाह शूकाजीर्णपुनः पुनर्दुःखाचारितशूकविकृन्ननूपमेव न देवनिमित्तततो
द्वौ च यौ जाता इति शतयोनकमाह विधेरतुमुखैर्लिङ्गं धिरं यस्य समंततः वातशोणितजोव्या
धिर्विज्ञयः शतयोनकः शतयोनकं चातीतं तुल्यत्वात्सतयोनकः त्वकृपाकमाह वातपित्तकृत्तौ
त्रेयस्त्वकाकोज्वरदाहकृत् एतस्य लिङ्गस्य त्व आकलक्षणं शोणितार्बुदमाह कृष्णैः स्फोटैः सर
कान्तिः पिडकानि निर्णीय इति लिङ्गे वाक्तरुजश्चोन्नात्रेपातच्छोणितार्बुदं वाक्तरुजः स्फोटपि

कृष्णः

२८१

डकाधिष्ठाने वेदना मांसावुदमाह मांसादुष्टं विजानीयादुदं मांसं संभवं मांसपाकमहशीर्यते ज
स्य मांसानियस्य सर्वाश्च वेदनाः विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं निषेकं शीर्यते गलंति सर्ववेद
नाः वातपित्तकफजाः विदधिमाह विदधिसन्निपातेन यथोक्तमनिनिर्दिशेत् उक्तसान्निपातिकवि
दधितुल्यं कथयेत् तिलकालकमाह कृष्णानि वित्राण्यथ वा शूकानि सविषाणितुपातितानि पचं
त्याशु मेढं निरवशेषतः कालानि नृत्वा मांसानि शीर्यते यस्य देहिनः सन्निपातसमुत्थाश्रतानि धा
तिलकानि वित्राणि नावावर्णानि शूकानि शूकवर्णानि संचाः कौशंतीति वत् सविषशूकारव्यं
जंतुविशेषकृतत्वात् शीर्यते गलंति कृष्णतिलतुल्यत्वात् तिलकालकाः असंध्यानाह तत्र मांसावुदं
यच्च मांसपाकश्चयः स्मृतः विदधिश्रसिध्दंति ये च स्पृष्टतिलकालकाः अथ शूकदोषस्य विकित्सा
शूकदोषेषु सर्वेषु विषधीकारये क्रियां जलौकानि हरेदं कं रेचयेत्तु धुनो जयेत् गुगुलुं पापये
चापि त्रिफलाश्वाथसंयुतं क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतानि दहीकारयेत् दावी सुरसयष्टाहैर्गृह्यम

भा०पृ०
२८२

निशायुतेः संप्रकृतैलमभंगान्नेदरोगं विनाशयेत् सुरसस्तुतीदावीतैलं रसांजनं साकपमेवपुले
पमानेणानयेत्प्रांति संप्रतिप्यवृणोथ कडूशूलान्वितं सर्वमनंगरोगं साकपमित्यनंगरोगः
सविशेषणं अनंगरोगस्य नामापि हरीकरोतीत्यर्थः इति शूकदोषाधिकारः अथ कुष्ठाधिकारः
तत्र कुष्ठस्य निदानमाह विरोधीन्यन्नपानानिदध्वस्निग्धगुरूणि च न जनामागतां हृदि वेगांश्चा
न्यातिघ्नतां व्यायाममग्निसंतापमतिमुक्तावशो विणां शीतोष्णलंघनाहारक्रममुक्ता निषे
विणां धर्माश्च मत्तयार्त्तानां दुतं शीतांबु सेविनां अजीर्णाभ्यसिनां चापि पंचकर्मोपचारिणां न
वान्नदधिमत्स्यस्तनलवणानि निषेविणां राषमूलकपिष्टान्नतिलह्नीणुडासिनाम् व्यायं चाप्य
जीर्णेनेदिवा निद्रानिषेविनाम् विप्रानुरूपसर्वयत्नां पापकर्मचकुर्वतां वातादयस्त्रयोदोषास्त्व
नक्तं मांसं वुच्यते सुकुष्ठानां सप्तकेदयः संग्रहः अतः कुष्ठानि जायंते सप्तैकादशैव च
विरोधीन्यन्नपानानि ह्रीरमत्स्यादीनि दधि दुग्धादीनि व्यायाममित्यादि अतिमुक्ता व्यायामं अ

वर्द्धनं ते च शूकदोषाः दश चाष्टौ भवन्ति तेषां दोषसर्षपिका माह गोरसर्षपसंस्थानशूक दुर्भगहेतु
का पिडकाश्लेषवाता मांसेपासर्षपिका तु सा शूक दुर्भगहेतुका शूकनिमित्ताष्टयो निदु निमित्ता
च अष्टौ लिकामाह कटिनाविषमेर्भुगैर्वायुनाष्टौ लिकानवेत् अष्टौ लालोहकारस्य नां उविशेषः
निहाई इति लोके तद्वत् कटिने सष्टौ लिकाविषमेर्भुगैरिति वक्ष्यमाण शूकविशेषणं विषमेः हृस्व
दीर्घैः भुगैर्वैकैः गन्धितमाह शूकैर्यत्परितं शश्वहं धितं नाम तत्कफात् यद्विंशं सदा शूकैः पूरितं
तद्विंशं गन्धितत्वां धितं कुंनिका माह कुंनिकारक्तपित्ताया जांबुकास्थितिनासिता कुंनिका
कुंनीफलतुल्यत्वात् अलजी माह अलजी स्यान्नया तादृक् प्रमेहपिडकालजी सा चरक्तासिता
स्फोटवित्ता एषारक्तपित्तनिमित्ताज्ञेयामृदितमाह मृदितं पीडितं यत्सु संरब्धं वातकोपतः शूक
दोषे जाते पीडितं यद्यत्संरब्धं सशोथं भवति तद्विंशं मृदितमुच्यते समूटपिडकामाह पाणिमां नृश
समूटे समूटपिडकानवेत् शूकदोषे जाते पाणिमां नृश समूटे पिष्टिते लिंगे तत्रापि वातकोपत

ना० ५०
२८३

सिद्धपुष्पिकासुश्रुतेन रुद्रकुष्ठेष्टकाधातुषु विष्टुसिद्धं महाकुष्ठमेव एवंविधस्य सिद्धस्य चरकेणाम
हाकुष्ठेषु दर्शितत्वात् एषां महाकुष्ठत्वं च शीघ्रमुत्तरोत्तरं धत्वगाहमात् उल्बणदोषजन्यत्वात् चि
कत्सावाङ्गल्याश्च रुद्रकुष्ठान्याह एककुष्ठं स्मृतं पूर्वगजवर्मेततः स्मृतं ततश्चर्मदलं पोक्तं ततश्चापि
विवर्तिकाविषादिकानिधासेवपमकच्छस्ततः पराततोदृष्टविस्फोटः किटिनंचततः परं ततश्चा
लशकं पोक्तं शतारुश्च ततः परं रुद्रकुष्ठानि चेतानि कथितानि निषग्वरैः ननु द्वाकथं रुद्रकुष्ठेषु
गणनासुश्रुतेन महाकुष्ठेष्टकात्वात् उच्यते असितानवगाढमूलादृष्टः सुश्रुतेन महाकुष्ठेष्टका अ
सितेन नवगाढमूलादृष्टः रुद्रकुष्ठमेव एवंविधायाः द्वाश्चरकेण रुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् कुष्ठानां
त्रिदोषत्वेनैकत्वेऽपि दोषस्योल्बणतया समधात्वमाह सर्वेषां पित्रिदोषेषु व्यपदेशोधिकत्वतः कुष्ठानि
समधादोषैः पृथग्वदसमागतैः सर्वेषां पित्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः व्यपदेशाः कषा
लादिसंज्ञास्तेषामष्टादशस्वरूपं पदधिकत्वं ततः कुष्ठानि समधाव्यपदेशोधिकत्व इति पाठे अधिकत्वतः

सः
२८३

अधिकत्वात् व्यपदेशः कार्यः सन्निपातस्य समविषयत्वात् यथावा तेन कुष्ठं कपालमिति केः दोषैः कथं
नूतैः पृथग्वदसमागतैः संगतैर्मिलितैरिति यावत् अस्यायमर्थः किमपि कुष्ठं वा तोल्बणं किमपि पि
त्रिदोषं किमपि कफोल्बणं किमपि वातपित्तोल्बणं किमपि वातश्लेष्मोल्बणं किमपि पित्तश्लेष्मोल्बणं
किमपि त्रिदोषोल्बणमिति पूर्ववत्पमाह अतिश्लक्ष्णाः स्वरस्पर्शः स्वेदास्वेदो विवर्णतादाहः कंडूस्व
विस्वापसोदः कोष्ठोन्नतिः क्रमः वृणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः रुदाणामपिरुद्धत्वं
निमित्तेत्येपिकोपनं रोमहर्षोऽसृजः काष्ठकुष्ठलक्षणमग्नजं अतिश्लक्ष्णाः अतिमतिराः अथवा
स्वरः रुद्धः कर्कशो वा स्पर्शः स्वेदास्वेदो धर्मो दिप्तसंगानां विस्वेदः अथवा धर्मसंगेऽपि स्वेदानावः
त्वविस्वापः स्पर्शोन्नता शीघ्रोत्पत्तिः शीघ्रोत्पत्तिः वृणानामित्यन्वयः संश्लिष्टं पूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह
सिराप्रपद्यतीर्यकत्वगलसिकासृगांसिषं हृषयंति श्लथीकृत्य निश्चरन्तो वहिः स्थिताः त्वचः कुर्वन्ति वे
वर्णदोषाः कुष्ठमुशंति तत् तीर्यकगताः सिराः प्रपद्ये सन्वयः येनोल्बणेन दोषेण पकुष्ठमुत्प

भा० प्र०
२८४

घतेतदाह वतिनकुष्टं कपालं पित्रे नोडुं वरं कफात् मंडलारं विचक्षी चक्रज्ञारं वातपित्ततः चर्मक
कुष्टं किटिभसिध्नालसविपादिकाः वातश्लेष्मोद्वाः पित्तकफादुशतारुषी पुंडरीकं सविस्फोटं या
माचर्मदलंतथा सर्वैरिवोत्वेणैर्दोषैराहुः काकणकंबुधाः विचक्षी चक्रफादित्यन्वयः पुंडरीकसपि
त्तकफादित्यन्वयः महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह कृष्णारुणकपालानि पंडुद्वयं रुधिरं
नु कपालं तोदवृद्धं लंतकुष्टं विषमं स्मृतं किंचित्कृष्णः किंचिदरुणः ये कपालाः स्फुटितमृत्पात्र
खंडाः खर्यराशितया वत् तद्वर्णपरुषं खरस्य श्रितं तनुत्वं ककपालं कपालसंज्ञं विषमं डुश्चिकित्स्व
ओडुं वरमाह सदाह रागकंदतिः परीतं रोमपिंजरं वडुं वरफलानां संकुष्टमोडुं वरं वदेत् परीतं यु
क्तं रोमपिंजरं कपिललोमानुडुं वरफलानां सं वडुं वरफलाकारं मंडलमाह स्वेतरं कं स्थिरं स्था
नं स्निग्धमुत्तममंडलम् कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्टं मंडलमुच्यते श्वेतरं कं किंचिच्छेतं किंचिदकं
स्थिरं चिकित्सां विना स्यात् नर्दिसदलं च नत्सन्नं मंडलं वरुत्तमं डलं कृच्छ्रकष्टसाध्यं अन्योन्यसंसक्तं

कृष्णः
२८४

निसंतापं अग्निरूपलक्षणं सूर्यादि संतापं च निषेविणां अत्र निषेविणामिति कृदंतस्य योगेष्वष्टीषामा
हितीयानिवचनात् एवमग्नेः शीतोष्णलघनादा एतित्यादिष्वपि द्वितीयाक्रमं विधेयं मत्स्यादि धर्मादि
नार्त्तत्वे सति दुतमविश्रामपानस्नानादीनी शीतांबुसे विनां अग्नेः अजीर्णविदग्धादिनृपे सति व्यः
वायं मेथुनं निषेविणां दिवानिषा निषेविणामिति त्रिन्नो हेतुः धर्षयतं अग्निन ववतां दोषदृष्यं सन्न
हार्थमाह वातादय इत्यादि वातादी शब्देन त्रिष्वपि प्रतीतेषु त्रय इति पदं सर्वकुष्ठेषु त्रयाणामपि
वातादीनां दुष्टिबोधनार्थं त्वकरसः अंबुजसीका संख्यामाह अतः कुष्ठानीत्यादि अतः पूर्वोक्ता
दोषदृष्यसमुदायात् सप्तवैकादशैव चेति संख्या विच्छेदयादेन सप्तानां महाकुष्टत्वमेकादश
नारुद्रकुष्टत्वबोधयति तत्र महाकुष्ठान्याह पूर्वत्रिकं तथा सिध्मंततः काकणकं तथा पुंडरीक
र्षजिकेतु महाकुष्ठानि सप्तच पूर्वत्रिकं कपालोडुं वरं मंडलारं सिध्मसब्दोऽकारं तोन पुंसको
लंगः ननु कथं सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन रुद्रकुष्ठेषु कृत्वात् उच्यते त्वद्भात्रगता

देककुष्टं महावास्तु महास्थानं मत्स्यशकलोपमं अत्र शकलशब्देन लक्षणमुच्यते नवकाकास
नृकयत्र सदृशं नवति एककुष्टमिति रूपाकुष्टेषु मुखत्वात् गजचर्मोह चर्मोखं वहलं हस्तिचर्म
वत् गजचर्मोखं वहलं हस्तिचर्मवत् रूपाकुष्टं च चर्मदलमाह रक्तं सशूलं कंडं मत्स्यो
दं दलयत्यपि न चर्मदलमाख्यानं स्पृशेत् सहासहं च नत् दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्मैति शेषः
विचर्चिकामाह सकंडः पिडका शपावः वज्रशपावः विचर्चिका पिडका रूपा पिडका मनु रूपा कुष्टा
नां कथमेकादशत्वं विपादिका यादादशत्वं संनवात् उच्यते विचर्चिकैव पादयोर्नवति विदरणा
योगा विपादिकातेन संख्यातिरेकः अतः एव नोजः दाल्यते त्वक्रवरा रूपा पादयोर्ज्ञेया विचर्चिका
पादे विपादिका कण्डविषयकश्चैव कुष्टे शोणितं संनवे विषयकः विज्ञेयः पादयोः सां सगता माह ज्ञेया
स्थाने दाहि चर्चिका दाह्यते विदार्यते केचिच्चर्चिकातो विपादिकां निन्नामाह वेपादिकं पाणिपाद
स्फुटनं तीव्रवेदनं पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदरणा येन नत् यामा माह सूक्ष्मा वज्र

कृष्णः
२८५

पिडकाः स्वाववयः पांमेतुक्ताः कण्डमत्स्यः सदाहाः पीडयंतीति पिडकाः इति क्षिपकादित्वा निपात्यते
कच्छमाह सैव स्फोटोत्सीधदाहेरूपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छरूपस्फिजोश्च सैव पांमा स्फोटोर्महद्भिः ।
स्फिजो प्रोथो ददुमाह सकंडं रागपिडकां ददुमंडलमंडलं रूपेणोत्पत्तेः उरुतं उच्छ्रं न स्फोमाह स्फोटाः
शपावारुणा नासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः शपावरुणा नासाः वर्णतः स्युतलोहिताः किटिनमाह शपा
वं किणखरस्पृशं किटिनं पुरुषं स्मृतं किणं शुक्रवृणस्थानं तद्वत्कर्कशं स्पृशं पुरुषं रुद्धं अलसक
माह कंडमद्भिः सगंगेश्च गंडौ लसकं धितं गंडैः महापिडकानिः धितं वेष्टितं शतारूमाह रक्तं स्या
वं सदाग्निः शतारूः स्याद्वह्वणः अथ सप्तधा तु गतानां कुष्टानां लक्षणमाह तत्र सगतस्य ल
क्षणमाह त्वकस्यैव वर्णमंगेषु कुष्टेषु संचजायते त्वक्त्वायोरो महर्षश्चैव स्याति प्रवर्त्तन
म् त्वक्त्वेनान्नरस्य उच्यते धातुप्रतावात्ता स्याच्च तत्त्वक्त्वायः स्पृशं त्वत्वं च स्वापड्यादिकं
केचिदनरस्य लिंगं मन्यते रुधिरगतमाह वाङ्मयं वक्रशो यश्च कार्कशा पिनुको दगमः तोट

कृष्ण

ना० प्र०
२८६

स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाश्रिते वा हृत्पिण्डकोरुमः कृदपिण्डकोरुमः स्फोटो हृदसी
डकाः स्थिरत्वं असंघारित्वं मेदोगतमाह कौम्यगतिज्ञयोगानां संनेदः क्षतसर्पणं मेदस्या
नगते लिंगं प्रागुक्तानि तथैव च कौम्यहसनाशः अंगानां संनेदः अंगमंगक्षतसर्पणं स्फोषा
गुक्तानिरसरक्तमांसगन्तलिंगानि अस्थिमज्जगतमाह नाशानंगोक्षिरागश्चक्षतेषु कृमिसं
नवः स्वरोपधातः पीडाचनवेत्कुष्ठेऽस्थिमज्जगेषु क्रगतमाह दंपत्योः कुष्ठवाङ्म्यादुष्टशोणितशु
क्रयोः यदपत्यं तयोर्जातं ते यतदपि कुष्ठितं दंपत्योस्त्री पुरुषयोः दुष्टशोणितशुक्रयोर्दंपत्यं न
योर्जातमिति ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दंपत्योः गर्भसंनवादुष्टशोणितशुक्रयोः दंपत्योः क
थमस्यतिः यत आह सुश्रुतः कामान्निषु न संयोगे शुद्धशोणितशुक्रवः गर्भः संजायते तायोः सज
तो बाल उच्यते इति अन्यच्च वातादिदुष्टैरतसः प्रजात्यादनेन समर्थोऽति उच्यते गर्भो न शुद्धो बोध
यः अशुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरेव न वर्तते पंगुजन्मा धर्वाधिरादीनां संनवात् शोणितमत्रा

कृत्तः
२८६

सोत्सेधे च सरागं च पुंडरीकं कफोत्प्लवं पुंडरीकदलोपमं पुण्डरीकं सेतुः

परस्परं मिलितं सिद्धमाह श्वेतं ताम्रं च तनुपद जोधृष्टं विमुंचति प्रायेणोरसितसिद्धमलांबु कुसुमोपमं च
जतांस्त्रेतां सतांस्त्रेतां सोत्सेधे च सरागं च पुंडरीकं कफोत्प्लवं पुंडरीकदलोपमं पुण्डरीकं सेतुः तनु
कप्रायेणोरसि प्रायः शब्दादप्यत्रापि बोधव्यं काकणमाह यत्काकणं तिकावर्णमया कंती ब्रवेदनं
त्रिदोषलिंगं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति काकणं तिका गुंजा गुंजवर्णत्वेन मध्येस्यामं अन्ते रक्तं अथवा
मध्ये रक्तं ते कृष्णं अपाकं स्वनावात् त्रिदोषलिंगं सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वे उत्प्लवं दोषत्रयलिंगं
पुंडरीकमाह सश्वेतरक्तपर्यंतं पुंडरीकदलोपमं कमलं तस्य त्रयोपमं अतएव सश्वेतरक्तपर्यंतं अंते
रक्तं सरागमिति अंते लोहितस्य धिक् बोधनार्थं सरागमित्यत्र सदाहमिति पाठे सोत्सेधं उक्तं अक्षजि
ह्वा माह कर्कसरक्तपर्यंतं मंतः श्पावं संवेदनम् पदस्य जिह्वासंस्थानं सक्षजिह्वं तदुच्यते रक्तपर्यंतं
अन्ते रक्तं अतः स्पावं मध्ये धूमवर्णं अक्षजिह्वासंस्थानं कक्षो नल्लूकं अमेकक्षो नीलांडः जिह्वा
कृतिः अथ हृदकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह अवेदनं महावाक्कयमस्य शकलोपमं त

भा० प्र०
२८७

कुष्ठैकसंनवंकुष्ठेनसह एकंस्तत्संनवानिदानंयस्यतत् श्रीचस्पनेदंचाह किलासंवारुणंनवेत्
श्वित्रमेवरक्तमांसाश्रयात्किलासमरुणंचनवेदित्यर्थः ननुकुष्ठस्यश्वित्रस्यकोनेदइत्यत आहनि
दीष्टमपरिश्रावीति श्वित्रमपरिश्राविनवति कुष्ठंतुसावि अथवत्रिधातद्भवसंश्रयमिति श्वित्रं
त्रयोधातवो वातपित्तकफांसेयः पृथग्भूतेमउद्भवोयस्यतत् अथवात्रयोधातवोरक्तमांसमेदां
सिसंश्रयोधिष्ठानंयस्यतत् कुष्ठंसांनिपातिकं सर्वधातुगतंचनवतीतिनेदः दोषनेदेनलक्षणने
दानाह वाताद्वाहारुणंपित्तताम्रं कमलपत्रवत् सदाहंरोमविध्वंसिकफाच्चेतंधनं गुरु संकट
कंक्रमादृक्तमांसमेदस्सुवादिशेत् वर्णेनैवेदगुणयंकुष्ठंनक्षोत्तरोत्तरं अरुणामीषहोहितंकमे
लपत्रवीदित्यनेनमध्येष्टुतमंतेलोहितं बोधयति धनंपुष्टंक्रमादृक्तमांसमेदस्सुवादिशेत् तथा
चचरकः अरुणारक्तगेवातेताम्रं पित्तपलंगतेश्वेतंश्लेष्मणिमेदस्येश्वित्रंकुष्ठंपरंपरमिति उनयं
द्विविधमपिश्वित्रंवर्णेन ईदृगेव अरुणंताम्रंस्वेतंचतथाचनो जः श्वित्रंतुद्विविधंविद्यादोषजंउण

कृष्णः
२८७

जंतयेति श्वित्रंसाध्यमसाध्यंचाह अशुक्लरोमावहलमसंसृष्टमथोनवं अनग्निदग्धजंसाध्यंश्वित्रं
वर्ज्यमतोन्यथा अवहलंतनु अयच्च गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यधिरंतनंवर्जनीयंविशेषेणकिला
संसिद्धिमिच्छता गुह्यमेहनंनगंचतलमनपादतलं शुश्रुतेनांतेजातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात्
अप्यधिरंतनं नवमपि कुष्ठस्यसंसर्गजत्वप्रसंगेनान्यानपि संसर्गजान्नोगानाह प्रसंगाद्वात्र
संसर्गाग्निः स्वासात्सहजो जनात् एकशय्याशानाच्चापिवस्त्रमात्यानुलेपनात् कुष्ठंज्वरंचशोषश्च
नेत्रानिष्पंदएवच ओपसर्गिकरोगाश्चसंक्रामंतिनरान्नरं प्रसंगात्प्रकर्षेणसंगः प्रसंगेमेथु
नंतस्मात् गात्रसंस्पर्शनात् तर्हिमैथुनादिति विशेषार्थवस्त्रमात्यानुलेपनात् एकस्मादेव शो।
षोयस्मा ओपसर्गिकरोगाः शीतलादयः सकुष्ठस्यमृतस्यपुनर्जातस्यापि कुष्ठंनवतीत्याह म्रियते
यदिकुष्ठेनपुनर्जातस्यतद्भवेत् नातो निर्दिष्टो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्तितं एतावता कुष्टीनांकुष्ठं सर्व
थाप्रतिकरणीयंनतदुपेक्षणीयं अथकुष्ठस्यचिकित्सा वातोतरेदीरसर्पिर्वसनंश्लेष्मोत्तरेषुपि

ता० पु०
२८८

तोतरेषु मोक्षोरक्तस्पविरेचनं श्रेष्ठं पथ्या कंरजसिदार्थनिशावल्लुजसैंधवेः विडंगसहितैः पिष्टे
लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्तं अवल्लुगुजः वाकुची इति लोके पथ्यादिनिर्लेपः सोमराजी नवं चूर्णं शृंगवे
रसमन्वितं उद्धर्तनमिदं हंतिकुष्ठं रोगकृतास्पदं सोमराजी वकुची इति लोके सोमराज्युद्धर्तन
मूरसायनं प्रवक्ष्यामि वृक्षणा यदुदाहृतं मार्कंडेयप्रवृत्तिनियेस्युक्तं महर्षिनिःपुष्पकालेतुषु
ष्याणि फलकाले फलानि च संगृह्य पिचुमंदस्पृशन्नुजानि दलानि च हिरं पानि समाहृत्य नागि
कानि प्रकल्पयेत् त्रिफला च पण्डाली सहृष्टारुक्कराग्नयः विडंगसारवाराही लोहकणी मृ
त्ताः समाः निशाद्या वल्लुजक व्याधिधाता मशर्कराः कुष्ठमिंदयवाः पाठाकर्णमेषां तु संयुतं ख
दि एतानि नैवानां घनकायेन नावयेत् समधान्यं च निवंतु मार्कवस्वरसेन च सिग्धशुक्लतनु
धीमान् योजयेत् क्षुनेदिने मधुना तिक्तं ह विषाखदि रात्रौ नवारिणा लेष्टुमुल्लं न सावापिको
नष्टघ्रापलं न वेत् जीर्णैस्मिन् समश्रियास्निग्धं लघुहितं च यत् विचर्विकोडुं वरपुंडरी

कृष्णः
२८८

नैवं कुष्ठं तं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादिवादि तच्छुक्रार्जवगतं कुष्ठमप्येन व्यज्यत इति तात्पर्यं कुष्ठे
पृथ्वणवातादिदोषलिंगमाह खरं रणवारुणं रूक्षं वाताकुष्ठं सवेदनं पित्रात्यकुपितं दाहः रागः
स्त्रावान्वितं मतं कफालेदिघनं स्निग्धं सकं सैत्यगौरवं हिलिंगेर्दं जंकुष्ठं त्रिलिंगं सानिपातिकं ख
रं कर्कशं रूपावारुणं रूपां चारुणं प्रकुपितं पूतिलेदि वृद्धं लेदि आर्द्रं चायुक्तं घनं पुष्टं साध्यत्वा
दिकमाह साध्यं त्वग्नं कमां सस्यं वातश्चेकाधिकं च यत् मेदो गंदं जं याप्यं वर्जं मज्जास्थि संश्रितं कृमि
कृदाहं मंदाग्नि संयुक्तं यत्रिदोषं जं वातश्चेकाधिकं च यत् एतेन सधेक कुष्ठगजचर्मविषादिका किटि
तालसकानि साध्यानि मज्जापत्या ससाशुक्ल गनमप्यसाध्यं कृमिकृदाघपिवर्जानि सन्धयः अरिष्टमा
ह प्रतिश्लं रूपां यं चरकनेत्रं हतस्वरं पंचकर्मगुणातीतं कुष्ठं हंती ह कुष्ठं प्रतिश्लं विदीर्णं मूह न स
ंधुर्धुरस्वरं पंचकर्मगुणातीतं असंजातवमनादि पंचकर्मगुणं अथ त्वगदृष्टि साम्यात् कुष्ठे न दत्वा
त्रैवश्रित्रमाह कुष्ठैकं संनवं श्रित्रं किला संचारुणं न वेत् निर्दिष्टमपरिस्त्रावित्रिधातुं वसंश्रयं

भा० प्र०
२८९

वर्जितपलितयोगः स्वायंनुवोनाम्ना त्राशिलेखासोमराजी गिरिजस्यशिलाजतुनः ताप्यस्यसुवर्णमा
क्षिकस्यश्रावणीका मुंडीइतिलोके स्वायंनुवोगुगुलुः चित्रकंनिफलाबोधमजाजीकारवीवचा
सैंधवातिविषेकुष्ठं चव्येलायवशकजं विडंगान्यजमोदाचमुस्ताचामरदारुच यावंत्येतानिसर्वा
णितावन्माच्चतुगुगुलुसंक्रयसर्पिषामार्द्धगुटिकांकारयेद्विषकः घातर्तोजनकालेचरवादेद
निचलयथा हंसघादशकुष्ठानिकुमिकुष्ठवृणानिचमहणपत्रोविकारांश्चमुखामपगलनः
हान्गुधमीमथनग्नचगुल्मं चापिनिपद्यति व्याधिकोष्ठगतांश्चापिजयेद्विस्फुरिवासुरान् ए
कविंशतिकोगुगुलुः वातरक्ताधिकारोक्तः पुरःकेशोरकानिधः कुष्ठानांवातरक्तानांनाशा
यपरमौषधम् केशोरकोगुगुलुः नक्ष्त्रातकं प्रस्थयुगच्छित्वाद्रोणजलंछियेत् प्रस्थद्वयंगुडीचा
श्चरुंनंतत्रानसिद्धियेत् चतुर्थीसावशेषंतुकपायमवतारयेत् वस्त्रपूतेकपायेत्रवश्यमाणा
ननिःक्षिपेत् शणवमात्रंगोसर्पिर्दुग्धकस्याटकंतथासितांप्रस्थमितांदद्यात्प्रस्थार्द्धमाक्षिकंक्षिपे

कसः
२८९

तु सर्वाण्येकत्रनांदेतुपचेन्मृदग्निनाशनैः सर्वद्रव्येष्वनीनूत्तेपावकादवतारयेत् तत्रक्षेप्याणिचूर्णा
निबुमोविल्वमितामृता वाकुचीकाथदुग्धः पिचुमंदोहरीतकीधात्रीश्चमंजिष्टामसिंवाग
रंकरायावानीसैंधवंमुस्तंत्वमेलानागकेशरं पर्यटः पत्रकंवालमुशीरं चंदनंतथा गोक्षुरस्यच
वीजानिकर्पूरोरक्तचंदनंष्टयकपलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिहक्षिपेत् पलमात्रमिदंघातः सम
श्रीयाज्जलेनहि नाशयेदवलेहोयंकुष्ठानिनिखिलानिच अमृतनक्ष्त्रातकावलेहः निवगोपा
रुणाकडीत्रापंतीत्रिफलाधनम् पर्यटोवलगुजानंतावचाखदिरचंदनं पाटाशुडीसटीनङ्गीवा
वासानूनिववत्सकं स्पामेन्द्रवारुणीमूर्वीविडंगेक्षपवानलं हस्तिकर्णीमृताइकापटोलंरजनीद्वयं
कणारखधसप्ताहकृष्णवेत्रोवटाफलंमंजिष्ठांलांगलीराक्षारक्तमालयुनर्नवा दंतीवीजकसारंच
मृगाराजंकुरंदकं अंकीटकंचसारवीवंद्विपलांशंष्टयकृथकगुल्लीयात्तानिसर्वाणिजलद्रोणप
चेच्छनेः अष्टमांसावशेषेणकपायमवतारयेत् विधायवाससापूतंस्थापयेद्वाजनेदृढे नक्ष्त्रा

ना० प्र०
२००

कसहस्वाणिछित्वात्रीणमणो नवसि पचेदृष्टावशेषंतुकपायमवर्त्तयेत् तच्चवस्त्रेण संसोध्यो
कपायोविमिश्रयेत् त्रिकटुत्रिफलामुस्तं विडंगं चित्रकं तथा सैधवं चंदनं कुण्डलीपकं च यत्नं पृथ
कं सौगंध्यार्थं क्षिपेत् तत्र चातुर्योत्तं पलं पलं महानञ्जातकोट्येष महादेवेन नाधितः प्राणिनां हित
कामेन जयेच्छ्रीधूपयोजितः श्वित्रमोडुवरं ददृमृक्षजिह्वं सकाकणं पुंडरीकं च वर्माखं विस्फो
टं रक्तमंडलं कंडूकपालकं कुण्ड्यामानं च पिपादिकां वातरक्तं षडंशं सिपांडुरोगं वृणक्कमीन् २
ऋपिन्नमुदावर्त्तकां संस्वात्रां नगंदरं सदा न्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरं निर्यंत्रणस्ककथितो
विहागहारमैथुने कुरुते परमां कांतिं प्रदीपं जटारनलं अनुपानं प्रयोक्तव्यं चिन्तातोयं पयोथवा
नोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमम्लं विशेषतः गोपागां यातीति गोपागोपकन्यासे तसावद्विलोके यत
आह निधंतः शारिवासादरास्फोनागोपकन्याप्रतानिकेति तद्वाचको गोपशब्दश्च यत आह गो
पीस्यामासारिवास्यात् चंदनोत्पलशारिवेत्यमरः गोपांगनागोपवल्ली नत्वही काष्टसारिवेति

कृष्णः
२००

ककपालदृक्किटिनालसादिशतारुविस्फोटविसर्पमालाः कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् नगंदरः
श्लीपदवातरक्तं जापांध्रनाडीवृणशीर्षरोगान् सर्वाण्यमेहान्पदंशं सर्वान्दंष्ट्राविषं मूलविषं निहंति
स्थूलोदरः सिंदूरकृशोदरः स्यात्सुक्ष्मं संधिर्मधुनोपयोगात् सद्योपयोगादुपदंशश्रीतिः सर्पादयो
यांति विनाशमासु जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुभे रतश्चंद्रसमानकांतिः अयमर्थः निवस्य फल
पुष्पत्वक्पत्रमूलानि सर्वाणि समुद्दिता निदिगुणानि चूर्णितानि नृगरजरसेन समवागन् नावयेत्
त्रिफलादीनि पाटांतानि समुद्दिता मेकनागनिचूर्णितानि खदिराशननिवानां निविडकाथेन नाव
येत् ततः सर्वमेकीकृत्य मध्वादिना च लिह्यात् पंचनिवकावलेहः शशिलेखापंचपलं नावकिरिजस
गुणुलोदंशश्च ताप्यस्य पलत्रितयं देलोहाच्छावणीकायाः त्रिफलाकरं जपस्त्रवखदिरगुडचीनि
वृद्धं सः सुस्ताविडंगरजनीकुटजत्वक्कनिवर्द्धसंघाकाः एतैरघिनां वीटकां मधुधृतमिश्रां गिलेत्
तः गोमूत्रेण वकुण्ठं निहंस्य सुवातमविरेण श्वित्राणि पांडुरोगं विषमातुदरप्रमेहगुल्माश्च नाशयति

ना. पु.
२७१

लाजं मंजिष्ठादिरयंकपायविधिनानित्यं पुमान्मः पिवेत्तु गदोपाह्यधिरणयांतिविलयंकुष्टानिघा
ष्टादश नाशंगच्छतिवातरक्तमखिलाः ननुपतिरक्तमयाः वीसर्पस्वधिश्रमतानयनजाराणाः
प्रसाम्पतिव अरिष्टः निवः कलिंगमिंदयवंमृगनंगरावरीशानावरीशानावरी गापत्री खदिरः
असनः विजयसारः प्यामापियंगुः चंदनमन्त्ररक्तं ग्राह्यं सरिवसाव अनंतादुराल नाविशाल
इंद्रवारुणी जलंनेत्रवाला वृहन्मंत्रिष्ठादिक्वाथः मरिचं चित्रं तामुसंहारितालं मनः शिलादेव
दारुहरिदेहेमांसीकुष्ठं सचंदनं विशालं करवीरं च क्षीरमर्कसमुद्रं गोमयस्पर्शं कुर्यात्
मेकं कर्षं समितं विषसार्धपलं देयं तैलं प्रस्थमिन्नं कटुपंचचतुर्गुणं मूत्रे द्विगुणं तथा मरिचा
यमिदं तैलं अमंगलकुष्ठनाशनम् एतस्यामंगतः श्वेत्तं विवर्णं तक्षणाद्भवेत् तैलमेतज्जयेत्
दयामसिधं विवर्णकाम् पुंडरीकं तथा ददुश्रम्यतानित्यमेविना लघुमरिचादितैलं मरि
चं चित्रं तादंती क्षीरमार्कं शकृदसः देवदारुहरिदेहेमांसीकुष्ठं सचंदनम् विशालाकरवी

कृष्णः
२७१

रं च हरितालं मनः शिलाचित्रकं लांगली मुस्ता विडंगं चक्रमर्दकः शिरीषः कुटजोतिवः सम
पर्णो मृतासुही संपाको नक्तमालश्च वदिरो वाकुची वचा ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं
नवेत् आटकं कटु तैलस्य गोमूत्रं च चतुर्गुणम् मूत्रात्रे लोहपात्रे च शनैर्मृदग्निना पचेत् मरि
चायमिदं तैलं महन्मुनिनिरीरितं निषगेते न तैलेन नाश्रुते कौष्टिका चूणान् यामाविचर्चि
कादद्भिष्मा विस्फोटका निच वलायोपचितं छायां नीलं व्यंगं तथैव च अमंगेन प्रणश्यति
सौकुर्मर्यं च जायते पृथमेव यमिस्त्रीणां यासां नश्यद्दीयते तासामपि जरां प्राप्य न स्यात्सर्व
लितासनो बलिवर्दस्करंगो वागजो वा वायुपीडितः त्रिनिर्मज्जनैरस्य नवेन्मारुतविक्रमः
ज्योतिष्मती उमिजिनी मालकं गुनी इति लोके इति मरीचादितैलं तालकस्य तु यत्राणियस्य स
तिष्ठथ कुथक् अन्नकसेवतद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः पुनर्नवायाः स्वरसे तालकं तद्दि
मर्दयेत् दिनमेकस्ततस्तस्मिन् धनत्वंगमिते सति कुर्वीत चक्रिकां तां तु सोपयेत् सम्यगातये

महा

भा० पु०
२५२

पुनर्नवासमसांगझारैः स्थालीगलावधिप्रयेत्तुतः क्षारदृढयेत्पीठेनेनहि क्षारस्योपरितांदद्यात्ता
लकस्यतुचक्रिकांतत्र आच्छादनंदत्वामुपाकृत्वाविशोषयेत् स्थालीचुल्हानिधायग्निममंदजा
लयेद्विषह् निरंतरमहोरात्रपंचकंतेनसिध्यति सांगशीतंसमुच्चार्यगृहीयादसमुत्तमं ताल
केश्वरनामानंतुक्तीगुंजामितोरसः गुडच्यादिकषायेनगदानेनान्विनाशयेत् अष्टादशानिकु
ष्टानिवातरक्तंतथोत्तरं फिरंगदेशाञ्जंगंडुसरंचव्यपोहति एतद्वेषजमेवीतुलवणाम्नेवि
वर्जयेत् तथाकटुरसंवाक्रिमात्तपहरतस्यजेत् लवणायः परित्यक्तुंनशक्रोतिकथंचन सतु
संधवमश्रीयान्मधुरोपरमोहितः तालकेश्वरोरसः तालताप्यशिलासूतटंकणाः सिंधुसंयुताः
गंधार्कौष्ठिगुणोसूताज्ज्वीराग्निः प्रमर्दयेत् षट्पुटितेतिथोदात्तधरेसकलविदंषह्लेद्विप
लंताम्रलोहतस्मचतुः पलंजंवीरदिर्दिनंधृष्टंविंसदंसंविषंक्षिपेत् अस्यमाषट्ठयंखादेतमहिषी
धृतसंयुतंमध्याज्यैर्वीकुचीवीजैः कर्षंलिह्यात्ततः परं तालकेश्वरनामायंसर्वकुष्ठहरोरसः अ

कृष्णः
२५२

मदनपालः अरुणाअतीशअवलुजः सोमराजी अमंतादुरालना चंदनंश्वेतंनार्द्रा अलानिकंद
कारीमूलंगृहीयात् त्रणामाकृष्णसांडहसिकर्णः हथिकनंदेकावकाइति सप्ताकः क्षतिवनक
सवेत्रजलवेतस उच्चय फलंआरक्तगुजाफलं कुरंदकः पीतपुष्पकदसरे आदीप्यकः यवानी
महानक्षत्रकः मंजिष्ठात्रिफलातिक्तावचादारुनिशामृतानिंवश्रेषांकृतः क्षायः सर्वकुष्ठानि
नाशयेत् लघुमंजिष्ठादिक्षायः मंजिष्ठावाकुचीवक्रमर्दचपिचुमंदकः हरीतकीहरिडाचधानी
वासाशतावरिवलानागवलापष्टीमधुकंरुरकोपिच यदोलस्यलतोशीरंगुडचीरक्तचंदनं मं
जिष्ठादिरयंक्षायः कुष्ठानांनाशनंपरः वातरक्तस्यसंहर्ताकंदमंडलखंडनः मध्यमंजिष्ठादि
क्षायः मंजिष्ठाकुटजामृताधनवचाशुटीहरिडाहयंक्षारिष्टयदोलकुष्ठकटुका नार्द्रा विडंगारि
नकंमूर्वादारुकलिंगमृगमगधानायांतिपादावरीगायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिवासनार
ग्वधंउपासावलुजचंदनंवरुणाकंदंतीकुशारखारकं वाशापर्यटसारिवाप्रतिविधानंनाविश्रा

भा० पु०
२७३

कंतस्मिन्नुपर्यपरिधारयेत् शरावोर्ध्वस्त्रीसस्यपत्राणि चतननि च धारयेत्तास्यपत्राणि नुपर्येव तथे
वच्च गंधकस्य शरावोर्ध्वपत्राणामंतरंतरं दत्वा तस्यावशिष्टं तु सर्वेषामुपरि क्षिपेत् ततः विधातं द
त्वा तु विदध्यासंधिमुद्रणं गुडं चूर्णं च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् मुद्रां संसारयतां स्थालीं बुत्वा
मुपरिधारयेत् तदधो ज्वालयेदग्निं दद्रा प्रहरावधि सांगसीतं समुत्तारयेत्ततो निः कात्रपेवापध
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतं च कारयेत् त्रिदोषाजलयोग्यं तु विज्ञात्वा स्य महाधटं गुडं चूर्णं क
तैः पंकेरागलं लेपयेद्दहिः सर्वैः स्रग्गुलां यामः सार्धं षष्ठां गुलीयवा फणिकः कृसवर्णः स्यात्किंवा
गोधूमवर्णवान् वधस्तस्य विधातव्यं यथा देहो न तिष्ठते तालकं सदलं यस्तु चूर्णयेत्कुडवद्वयं विषं
पलमितं कृत्वा तद्वत्तरांतरम् हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्दुर्जगोदरं विषं पलमितं कृत्वा कुची
प्रस्थं संमितां नक्षत्रातकं सुपक्वं यत्प्रस्थं यवतथा सर्वाणि सस्यगास्तीर्य धारयेत्तमहाधटं ते
षामुपरिसर्पं च धारयेत्कुंडलीकृतं सर्पस्योपरि संक्षिप्य धारयेत्तानि पीडनेः सनालमर्कपत्रं तु श

कृसः
२७३

रावयुगलं क्षिपेत् स्फुटीदलं सनालं च क्षिपेत्प्रस्थमितं तथा वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारी प्रस्थं संमितां
दत्वा पिधानं चूर्णेण गुडेन खदिरं च मुद्रमेतत्सह वस्त्रेण मृदा कुट्टितया पिच मुद्रां संसारयतां
तु धारयेत्तमहाधटं तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथोदने ततो हटाग्निं दीतव्यं यावत्सुः प्रहरा
दश पुनः प्रहरमेकं च वृद्धिं दद्याद्यथोदने ततो लोहे कटाहे व शरावन्नि तवोमिते गोधूते प्रक्षि
पेत्सर्वमौषधं यद्दृष्टे स्थितं दत्वाग्निं ज्वालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः तेषजं च न वेद्ये ततस्तस्मि
न्परिक्षिपेत् नृषायाः स्फटिकारव्यायाः द्वयलेतन्ननिः क्षिपेत् नृष्टस्य टंकरा स्यापि पल युगं ततः
क्षिपेत् ततः प्रहरमेकं तज्ज्वालयेच्चुक्षिकोपरि ततस्ताम्रं च शीघ्रं च मिश्रयित्वा वतारयेत् रसो ना
गवधाख्योऽयं विधिनानि न सिध्यति आदौ गुंजामितं खादेत् तावन्मरिचं संयुतं क्रमेण वर्धयेत्ताव
द्यावद्गुंजा चतुष्टयम् वर्धयेन्मरिचं वापितये वह्नियथारसम् यवस्य पर्यटी नोक्तं दद्याद्वा षष्टिको
दनं लवणं चर्ययेत्सप्तिदिनानि गुणलो लुपः लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथं च न संधं वखा

ना० प्र०
२५४

दयेनेनतच्चसप्तदिनोपरि रसेनानेननस्यतिकुष्ठानिसकलान्यपि सन्निपातान् नृपतिराजयद्वा
दयस्तथा बलहानावग्निमांघवातेपिचपरंहितः स्नानासंगोवर्जनीयोलक्षाघमंगलाद्यं सप्तगत्रा
त्यरंशसंप्रथमंवापिसात्पतः अनुपानेप्रयाक्तव्योदीपनकाथणवच्च लावन्नितिरमांसचतथाप्रत्यप
कारकः पथ्याविनृशतश्चात्ररोगानीकंमहद्भवेत् इतिनागवधः कुष्ठश्चित्रयोर्वत्सणापुराप्रसंस्
र्येणरघितोनुवनस्पदितैषिणा रसस्याहसाक्रियालिरव्यते हांडीसुपधुजेदिनासरावआढपानी
अमाईतेहिकीपेदीतेगलेताईगुरचूनतेलेपकरवसुखाइलेवगंधकंआनघनेनिआसरावएक
चूर्णकरवतेहिकरआधावांहीहांडीमापसारवस्यहिकुपरतावेकापत्रपातरसरावआधतरेऊपर
धरवपुनित्रीशाशावआधतेकरपत्रपातरतावेकेपत्रऊपरऊपरधरवगंधकचूर्णऊपरशाशवः
आधसेतावेकेत्रीशाकेपत्रहंअंतरेअंतरेदेवकिबुसवपत्रहंकेऊपरदेवपुनिहांडीपरइसेरा
पवगुरचूनरवपरसेमुडाकरवमुडासुखइकेहांडीचूहीउपरवेदाववन्नरआचदेवप्रहर १२ वा

कृष्णः
२५४

कीमारितंतामंदितीयतालकेश्वररसः रसोवलिस्नाममयः सुरोऽग्निः शिलाजतुस्यादिवति
डुकश्चवचतुल्यंगगनंकरंजवीजंषष्ठ्यभागचतुष्टयं च संमर्द्यसर्वमधुनाधुतेनधृतस्यपात्रेनिहि
तंष्यलात कर्पंतजेत्यहमस्यपथ्यशाज्योदनंइधमधुत्रयंच वित्रीर्णकणंगुलिनासिको
पित्तवेदनेनस्मरतुल्यमूर्तिः दारापरिसागइहप्रदिष्टोजलोदनंतन्ननिवहमूले ताम्रमपश्चम
रितंपुरोगुगुलुः अग्निवित्रकंविषतिडुकः कुचिलावरात्रिकलारसादित्रिकलांतं सर्वतुल्यंग
गनमनुकंकरंजवीजंचषष्ठ्यकचतुर्गुणंरसान् तत्रकुष्ठेवहमूलेसतिपलोदनमेवपथ्यं गलकु
ष्ठानिरसः अथनागवधारव्यासरसस्यविधिरुच्यते यः पुरामुनिवरैरुदाहृतोयश्चिसकजनेः
समाहृतः पस्तुकुष्ठिपरमोपकारकोनागमारगाविधिः सलिरव्यते सुपकास्थालिकामेकामाद
कांबुधतिहमागुडचूर्णकृतैः पंकेरागलंलेपयेद्दहिः गंधकंनियगानीपत्रारावमितसुत्तमं कर्ण
पित्वातदर्थतुतस्यांस्थाल्यांप्रसारयेत् सरावाहस्यताम्रस्यपत्राणपतितनृतिचस्थाल्यायकंध

२६ पुनि स्वांग गरीत लकै उतार वशिल महरूक वक परछान कै राषव ततः कुडा आन वसु
पक करव चकले मुहक हजे हमापानी आवक १२ अमास्ते हि का पेदी ते गरेता इयुरु
चतते ले पकरव पुनि सर्प एक फणिक अति कृष्ण वर्ण किंवा गोऊ आवण साठि अंगुल
दीर्घ किंवा पचहतरि अंगुल दीर्घ आन वमारव जे हि से बोहिर कर आग फाटै न पुनि ह
रिता लता वकी नारा वकूण के ह सर्प के पेट माह मेलव आतरे आतरं विषं चूर्ण पल १ देदे
विष कूचि के पल १ वकुची सराव २ नेला सुपक सराव २ इंदय वनारा २ कुडा भात
रविछा उवते हि क पर सर्प कुंडलित के धरव सर्प उपर काटिका चापि चापि भरव २ आ
क के पात नल सहित सराव तथा से कुंड का पात नल सहित सराव वरारोहराव २ धि
उकुवारिका पात सराव २ सब काटिका टि चापि चापि भरव ये से सर्प मूदि जाई पनि
पर ई से गाय वगुर चून प पर से म मुझा करव ते हि क पर क परोटी माटी से हठ मुझा क स्व

भा.प्र.
२. ए. ५

मुद्रासुरवा इके कूटाकाऊ परचगुवते हितर अग्निदेवनताग्निप्रहर २ रूमाग्निप्र
हर १० पुनिनताग्निप्रहर १ पुनीलोहेकी कराली मध्यगा इकाधिदेवगारा ३ तानि
तेहिमाकूटाकीसव औषधमेनव अग्निदेव चालागुवतवता इयवता इ अग्निगुटे औ
षधसेतहो इ पुनिफटकरा पल २ मुंजिकैमेनव तथा सोहागा पल २ मुंजिकैमेन
व अग्निदेव चालागुवप्रहर १ पुनिउतारकावेरता म्रचूर्ण शीशकाचूर्ण सेदे इके मेरा
इके उतारव एहि विधिनागवधरस सिद्ध हो इरसके मात्रा प्रथम हिरती १ अनुपानम
रिचस्ती १ सेदेव पुनिक्रमते मात्रावगावती ४ पर्यंत जेसे रसवग इतेसे मरिचउव
व इरसमरिचतुल्य यण्यदेवयवके रोटी किंवा सागीका भात अनवण दिन सातत दुपरि
२ पेनवण कैसे फुनाछावै पारैतवसे धवलो नदेव एहिं सते सवकुष्ठ जाइ गलत्कुष्ठौ जा
इ सन्निपात कजाइ राजरोगादिक सर्वरोग जाइ नागवधो मदारसः अथ विनिष्ठांनां कु

एतानां चिकित्सा तत्र सिद्धा चिकित्सा कुष्ठं मूलकवीयप्रियंगवः सर्षपा रजनी एतत्के
शूरपृष्ठं निहंति वज्रवार्षिकं सिद्धं केशरपकटं शिखरीरसेन पिष्टं मूलवीजं प्रले
पतः सिद्धं शूरेण वा कटुत्पारजनी मिश्रेण नाशयति दावी मूलकवीजानि तालकः
सुरदारु च तावूत यत्र सर्वाणिकर्षिकानि पृथक् पृथक् चूर्णां स्वचूर्णं तु शूलं स्यात् सर्वाण्ये
कत्रवारिणा प्रेषयेत् प्रलियद्यस्य सिद्धानां नाशानः परः अथ चर्मदलस्य चिकित्सा
शूलिते त्वाम्रयेना तु किंचित्सेधवसंयुता ताम्रपात्रे विनिर्धृष्टा लेया च्चर्मदलापहः आ
म्रयेना अंबुचुलु शूलिन तु शुष्कानि धृष्ट्वा धात्रीफलानि च कण्ठ्यां सुखमाप्नोति न
रश्चर्मदलान्वितः अथ यामचिकित्सा जीरकस्य पलं पिष्टं सिंदूरार्घ्यं तन्तथा कु
टुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः यामहरं परं कटुतैलं षट्पलमितं जीरकादितैलं मंजिष्ठा
त्रिफलालाहूलांगला रात्रिगंधकैः चूर्णीकृतैस्तेलमादित्यपाकं यामाहरं परं आ

ना प्र०
२९६

दित्यपाकतैलं सैंधवचक्रमर्दश्चसर्षपाः पिप्पलातथा आरनालेनसंपिष्टाः पामाकंडुहरा
स्मृताः अथ कक्षुचिकित्सा अर्कपत्ररसेः पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतं नाशयेत्सार्षपतैलं
यामाकक्षुचिचर्चिकां अर्कतैलं मनःशिलालंकाशासंगंधान्मसिंधुजन्मचस्वर्णहारा
शिलानामेदीशुंठीकुष्ठंचमागधा लांगलीकरवीरश्चदुधः कृमिहानलः दंतानिवदनंचे
निः पृथक् सैंधवमितैर्निषक् कल्काकृतैः पचेतैलं कदुपुष्पद्वयोन्मितं अर्कसेकंडुदुग्धे
नष्टपक्वमिनेन च गामूत्रस्यावकेनापिशूनैर्मृदग्निनापचेत् अभ्यंगेन हरेदेतत्क
क्षुदुःसाध्यतामपि सामानंच तथा कंडूत्वा व्याधिक धिरामया न कक्षुराकृशानामेदंते
लं हारित नाषितं कक्षुराकृशनामैतैलं अथ ददूचिकित्सा कुष्ठं कृमिधोददुधोनि
शासैंधवसर्षपाः अल्मपिष्टा पुलेपोयंददूकक्षुनिषूदनः हर्वनयासैंधवचक्रमर्दकुवे
रकाः काजिकतक्रपिष्टाः त्रिभिः पुलेपैरपि वदमूलादहंचकुष्ठंचविनाशयंतिकुट्टे

कवरवरा इति लोके गंडिन कारमा सिद्धार्थकश्च सुहृपन्नत्रयमिति समभागं स्यादेषां
द्विगुणं सुदधुः अष्टगुणे गेत क्रेतानि दृक्कृतानि संदध्यात् दिवसत्रितया हर्धसम्यद्विषेष
येतानि वन्योपलेन धृष्ट्या दग्मालेपयेतेन स साक्षात्ते यो यंददुमचरुपं विनाशयति अथा
श्चित्रस्पचिकित्सा विभीतकंडमलपूजटानां क्रापेन कृत्वा गुडसंयुतेन अवलुजं वीज
मपाकरोति श्वित्राणि कृत्वा न्यपि पुडरीकं मलपूका कोडुं वरिका अवलुजः सोमराजीकु
डवावलुजं वीजं हरितालेन चतुर्थं शं मनः शिलातालका र्द्धगुं जा फलमग्निमूलं च मूत्रेण
गवां पिष्टं सवर्णं ताकारकं कुं श्वित्रस्पश्चित्रकुं हंप्रयासस्तं पक्वा र्द्धेनाधिकेन वा गिरिकरा
याः शितायाश्च मूलेन परिते पितं गिरिकर्णनाला पराजिता क्राथः सवाकुची चूर्णे धात्री
खदिरसारयोः शं खंडुकुंदधवलं श्वित्रं संसेविनां हंति मथितेन पिवेच्चर्णं काष्ठं उवय
वलुजं तेन कोधर्मसेवा स्यात् काशी श्वित्रं हृद्भवेत् मथितं निर्जलं विलोडितं दधितं कंचतु

भा० प्र०
२९५

यं शिजल युतं वस्त्र पूतं दधि चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा पटो नमूनां त्रिफला
लान्नायमाण्डुरालना कल्काईका दुका चापिका षिकां सूक्ष्मपेषिताम् पलद्वयं कौशिक
कस्यश्च हस्यत्र प्रदापयेत् सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादं भस्वानलं अष्टादशानां कुष्ठानां
परमं चैतदौषधं सोमराजी धृतं नाम निर्मितं ब्रह्मण्यपुरा लोकानामुपकाराय श्वित्रं कुष्ठा
दि रोगिणां सोमराजी धृतं इति कुष्ठश्वित्राधिकारः अथ शीतपित्ताधिकारः तत्र शीत
पित्तस्य विप्रकृष्टं संनिष्कृष्टं निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह शीतमारुतसंस्पर्शात्सुदुष्टौ कफ
मारुतो पित्तेन सह संभूय वहिरंतर्विसर्पतः शीतमारुतसंस्पर्शात् शीतो यो मारुतस्तस्य सं
स्पर्शात् पित्तेन स्वहेतुदुष्टेन संभूय संगम्य वहिः त्वचि अंतः रुधिरादौ विसर्पतः प्रसारतः
अथ पूर्वरूपमाह पिपासा रुचि हृत्तासदेहसादाङ्ग गौरवं रक्तलोचनतातेषां पूर्वरू
पस्य नक्षणं शीतपित्तस्य त्वरुणमाह वरटीदृष्टं संस्थानः शोथः संजायते वहिः सुकं

इसोदवक्रलक्ष्मिर्ज्वरविदाहवान् वाताधिकंचतंविधा शीतपित्तमयंनिषक् उदर्हस्यन
रुणमाह सोत्संगैश्चसरागैश्चकंदुमद्भिश्चमंडनैः शैथिल्यैः श्लेष्मवक्रलक्ष्मिर्ज्वरः श्लेष्मवक्रलक्ष्मिर्ज्वरः श्लेष्मवक्रलक्ष्मिर्ज्वरः
सानुबंधः पुनपुनर्भवः उक्तंच रुणिकोत्पत्तिनाशोयः सकोठ इति कर्त्तितः सानुबंधस्तु स
प्रतैरुत्कोठ इति कथ्यते अथशूतापित्तादनां चिकित्सा शीतपित्ते तु वमनं पटोवारिषवा
सकैः त्रिफलापुरुकृष्णाभिः विरेकश्च प्रशस्यते अन्यंगः कटुतैलेन सेकश्चो ह्नेनवारिणा
त्रिफलाकौडसंयुक्ताखादेहानवकार्षिकं नवकार्षिको यथा त्रिफलापुरुकृष्णाभ्यां त्रि
पंचैकांशयो जित्ता गुटिका शीतपित्ताशोभगंदरवतां हिता सितां मधुकसंयुक्तां गुटीमा
मनकैः सह यवानाखादेहोच्चापिसमोषां कृष्णसंयुक्तां आर्द्रकस्य रसमेयः पुराणगुडसंयु
तः शीतपित्तापहः श्रेष्ठो वक्रिमांघ्रिनाशकः सिद्धार्थरजताकल्कैः प्रपुन्नाटितैः सह क
टुतैलेन संमिश्रमेतदुहर्त्तनं हितं सगुडं दीप्यकं यस्तुरवादे दुह्मान् भुग्नः तस्य नस्यति सप्ता

भा० प्र०
२९८

दा इदं सर्वदेहः धृतं पित्वा महातिक्तं शोणितं मोक्षयेत्तथा सिग्धस्त्रिन्नस्य संश्रु-
हिमादौ कोष्ठे समाचरेत् उक्तो वेश्मरुदेहस्य कुष्ठधाकारये क्रियां निवस्य पत्राणि सदा
धृतं धात्रा विमिश्राणि नरः प्रयुज्यात् विस्फोटको वं कुमिश्रात पित्तं कंडुसपित्तं च कफं
च हन्यात् अर्द्धकं प्रस्य मेरुं स्नात गोधृतं कुडवद्वयं गोदुग्धं प्रस्य पुगलं तदर्द्धांशकं
मत्तापिप्यत्तापिप्यत्तामूलं मरिचं विमिश्र भेषजं चित्रकं च विडंगं च मुस्तकं नागकेतारं त्व
गोला पत्रक चूर्णं प्रत्येकं यत्नमात्रकं विधाय पाकं विधिवत्वादे देत तत्पानो न्मिर्त इदमाई
करं वंडारं प्राप्तं भुक्तं यपोहति शोणितं पित्तमुदरं च कोष्ठमुत्कोष्ठमेव च यद्वाणरक्तं च का
सः श्वासमरोचकं वातगुल्ममुदावर्तं शोणं कंडु कुमीनापि दापयेत् इदं रेविकं वलं वीर्यं वि
वर्द्धनं धपुः पष्टं प्रकुरुते तस्मात्सममिदं सदा अर्द्धकं खंडं इति शोणितं पित्तोदरं कोष्ठो
ष्टाधिकारः अथ विसर्पोधिकारः तत्र विसर्पस्य विप्रकृष्टं निदानं संख्यां निरुक्तिं चाह

नवणाम्बु क दूष्मादिसेवनादोषकोपतः विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणत आदि
शब्दाच्चरकोक्तकृत्तिगाकशांका प्रभृतीनां ग्रहणं सप्तधास्ये विवृणोति सप्तकत्रयसि
निश्चो को विसर्पः दंष्ट्रासूयवातिकः पैतिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः चत्वार एते वा
सर्पावक्ष्यन्ते दंष्ट्रासूयः आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रथ्यारमः कफवातजः यस्त्वु कर्दमको
धोरः सपित्तकफसंभवः विसर्पे दोषदूष्याणिसंगृह्याद् संतप्तसीकात्वद्वा संदूष्यदोषासू
योमत्ताः विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्तधा तवः त्रयोमत्ताः वातपित्तकफाः दोषाः दूषका
इत्यर्थः अन्यथा दोषामत्ता इत्यत्र पुनरुक्तिर्दोषो लगिष्यति वातिकस्य तद्वृणमाह तत्र वा
तात्परीक्षार्पो वातज्वरसममथः सोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिद्वर्षवान् परीसर्पो वि
सर्पः वातज्वरसममथः त्रिशो दंष्ट्रात्रोदररूनादियुक्तः भेदः विदारणे नेवमथ आया
मः आकर्षणे नेवमथा पैतिकमाह पिता दूतगतिः पित्तज्वरनिर्गोति मोहितः उत्तगतिः

भा० प्र०
२००

शोधप्रसरणशालः श्लेष्मिकमाह कफात्कंडुयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् वातपैतिकस्या
ग्निविसर्पारम्यस्यलक्षणाह वातपित्तज्वरः क्षुर्दिमूर्च्छातीसारतृड्मेः अस्थिभेदोऽग्निसदन
तमकारोचनैर्युतः करोतिसर्वमंगचक्षीसां गारावकीर्णवत् यंयंदेहं विनश्यति भवेत्ससः शूतां
गारोसितो नाः नोरकोवास्पपायते अग्निदग्धस्वस्फोटैः शोधं गत्वा दुतं च सः मर्मानुसारी
वीसर्पः स्याद्वातो विकलस्ततः अथेतांगहरेत्संज्ञानिडां च स्वा समीरयेत् हि ध्मां च सगतो वस्था
मीहशाल नतेनरक् चिह्नमरतिगस्तो नू मिश्रप्राज्ञादिषु चेष्टमानस्ततः त्किं हो मनो देहस
मुद्गवां दुष्पुवो धोऽसुते निडां सोऽग्निवीसर्प उच्यते स्फोटैः उपचायत इत्यन्वयः मर्मानुसारी ह
दवातसारी भवेद्द्वि सर्प इत्यन्वयः हि ध्मां हिक्का ईरयेत् उत्पतुं प्रेरयेत् मनो देहस मुद्गवाम्
निडां मरणनूपां अश्रुते प्राप्नोति वातश्लेष्मिकं गं पि विसर्पमाह कफेन रुक् पवनो नित्वा
तं वक्रधाकफं रक्तं वा हृत् रक्तस्य त्वक् शिरा ह्नायु मांसं गंद्वपित्वा तु दायां पुहृतस्थूलरव

रात्मनां गंधीनां कुरुते मात्वा रक्ता नांती बुरुज्वरांश्चासका सा स्पवैरस्य शोषहि का वमिभ
मैः मोहवैव एष मूर्च्छा गमंगा गति स दनैर्युतः इत्ययं गंधि वी स र्पो वात श्लेष्म प्रकोपतः कफेन
स्वहेतु दुष्टेन पवनोपि स्वहेतु दुष्टः तेनायं वात श्लेष्मिकः तं कफं वक्र धा नित्वा रक्तं च दृष
पित्त त्वन्यथः त्वगादि गति स्तु वि शोषणं पित्त श्लेष्मिकं कर्दमारख्यं पिसर्पमाह कफ
पित्त ज्वर संभो निद्रां तं शं निशोरुजां अंगा वसा दं विरूपः पलायो रोचक भ्रमः मूर्च्छा गति
हानिर्भेदोऽस्यां पिपासें द्रिय गौरवं आमोपवेना न लेपः स्रोतसां स च सर्पति प्रायेनामात्रा
यंगृह्णैक देशन चातिरुक् पिडकै रवका णो ति पात नो दित पांडुरेः सिग्धो सितो मेच
का मोमलिनः सोफवान्गुरुः गंभीरपाकः प्राज्या म्मा स्पृष्टः कि नो वदा यते पंकत्व क
श्रीणो मां सश्च स्पृष्ट र्नायु निरागणः नावगंधिश्च वा सर्पः कर्दमारख्य मुशंति तं स च सर्पति
एक देशमित्यन्यथः पिडकैः पिडका निः अवका णः मासः असितः कृष्णः मेचकः रूक्ष

भा. प्र०
३००

कृष्णः प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा स्पृष्टः किंलोवदीर्यते स्पष्टः सनाडो नवतिविदीर्यते चपंकत्वक
कटमवर्णो त्वकनसः शार्णमांसः गलितमांसः अतएव स्पृष्टस्नायुनिरागणः सान्निपातिक
माह सन्निपातसमुत्पत्तुसर्वरूपसमन्वितः कृतजं च विसर्पमाह बाह्यहेतोः कृताकुहः
सरक्तं पित्तमीरयन् विसर्पमाह कृतः कुर्यात्कुलत्पसदृशोश्चितं स्फोटैः शोथज्वररुजादा
हादं नृपावशो गितं बाह्यहेतोः शस्त्रप्रहरमानदंतनखाद्यगंतुहेतोः यस्य नृपावशो गितं
धूम्रवर्णरक्तं उपडवानाह ज्वरतीशारौ वमथुः दृगमांसदण्डकमाः अरोचका विपाकौ च
विसर्पणमुपडवाः साध्यत्वादिकमाह सिध्मंति वातकफपित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः
कृतकृतश्च न सिद्धिमेति पित्तात्मको जनवपुश्च न वेद साध्यः कृष्णश्च मर्मसु नवंति च सर्व
एव पित्तात्मको जनवपुः पित्तजः सत्कृजालवर्णः सर्व एव साध्या अपि अथ विसर्पस्य चि
किंसा विरेकवमनालेपसेचनाश्रविमोक्षणेः उपाचरेद्यथा दोषं विसर्पान् विदाहिनिः

रास्तानालोत्पलंदारुचंदनंमधुकंवलाधृतक्षीरयुतोलेपोवातवासर्पनाशनः चंदनमन्त्र
क्तंप्रयोजकशिरुशृंगाटकपद्मगुंडैः सशोवलेः सोत्पलकट्टमैश्वर्यस्रान्तरेः पितृकृतेवि
सर्पलेपोविधेयः सधृतः सुशीतः त्रिफलापद्मकोशारसमंगाकरवीरकं नलमूलमनंता
चलेयः श्लेष्मविसर्पहा समंगालजालूः वातपित्तप्रणामनमग्निवासर्पिणेहितं वातश्ले
ष्महरं कर्मप्रथिवीवासर्पिणेहितं पित्तश्लेष्मप्रणामनं हितं कट्टमसंचके त्रिदोषजे क्रिया
कुर्याद्विसर्पे त्रिमलापहं शिरावपहानतचंदनैलामांसाहरिद्राद्यकुष्ठवालेः लेपो
दशांगः सधृतः प्रयोज्योविसर्पकुष्ठवृणशोथहारा नतंतगरं चंदनमन्त्ररक्तंग्राह्यं दशां
गोत्पलेयः परिषेकः प्रलेपाश्च सस्यंते पंचवल्कलेः पद्मकोशारमधुकचंदनैर्वा विसर्पि
णे कृतिं ववासाकदुकापलोलाफलत्रयेश्चंदननिवसिद्धः विसर्पदाहज्वरशोथकंडु
विस्फोटतृष्णावमिहत्कषायः कुष्ठेषु जानिसर्प्यं विवृणेषु विविधेषु च विसर्पितामियो

ना० प्र०

३१२

वा

ति

ज्यानिसेकालेपनभोजनैः करंजससच्छदलांगलीकसुहृकडधानलनृंगराजैः तैलंनिशा
मूत्रविषैर्विषकं विसर्पविस्फोटविचर्चिकाघं करंजतैलं कुक्षमयस्फोटमसूरिकौकचि
किसयाप्यासुहरेदिसर्पान् सर्वाचिपक्वान्परिसोधधामान् एक्रमेणोपचरेद्यथोक्तं इति
विसर्पाधिकारः अथस्तापुलक्षणाधिकारः शारवासुकुपितोदोषः शोथं कृत्वा विसर्पव
त् नित्वैवतं कृतं तत्र सोष्मावापुं विशोष्य च कुर्यात्तनुनिभं सूत्रं तत्पिंडैस्तक्रसक्तुजैः शनैः
शनैः कृतायातछेदात्तत्कोपमावहेत् तस्याकच्छोथशान्तिः स्यात्पुनः स्थानांतरे नवेत् सस्ना
युक् इतिरम्यातः क्रिया चान्न विसर्पवत्तद्दोषं दिप्रमादेन जंधयोस्तु यतिक्वचित् संकोचं सं
जतांवापि छिन्नस्तुतुः करोत्यसौ अथ स्नायुक् स्पचिकित्सा स्नेहस्वेदप्लेपादिकर्मकु
योद्यथोदितं रामं शाततोयेन पातं स्नायु करोगनुत् स्वेदास्नायुक् मत्सुगं नेकैः कांजिकसा
धितैः तद्वत्तजंवाजं पिष्टं हं प्लेपनात् गम्यं सर्पिस्त्रहं पीत्वा निगुं शिखरसं च हं पिबेत्सा

युक्तमसुगृहं त्ववग्रपनसंशयः मूलं सुखमाहिमवारिषिष्ठं पानादिना तंतु करोगमुग्रं शक्तिं
नयेत्सवर्णमाशुयुंसां गंधर्वगंधेन धृतेन पीता अतिविषमुस्तक भाङ्गु विस्वोषधि पिप्पली
विभीतकाः चूर्णमिदं तंतु धूपं सामुल्लेन वा। एरिणा पीतम् शिशुमूलदलैः पिष्टैः कांजिके
नससैंधवैः लेपनं स्नायु कव्याधेः समतं परमं मतं अहिंसा मूलकः केन तोयपिष्टेन यत्नतः।
लेपात्संबंधनस्तुर्निःससनेनैव शंसयः इति स्नायुकाधिकारः अथ विस्फोटकाधिका
रः तत्र विस्फोटकस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह कङ्कालताद्वेगो ह्यविदादि
रूक्षरूपैरजाणां धमनात्तपैश्च तथा तु दोषेण विपर्ययेण कुप्यंति दोषाः पवनादयस्तु त्व
चमाश्रित्य ते रक्तं मांसा स्था निप्रहृष्य च धोरां कुर्वन्ति विस्फोटाः सर्वज्वरपुरःसरान् अतु
ये दोषेण अतुहेतुशोतोष्मादीनामति योगेन विपर्ययेण अतु चिताहारविहारवैपरात्येन त्व
चमाश्रित्य त्वचि विस्फोटां कुर्वन्ति त्वर्थः ज्वरपुरस्सरान् ज्वरपूर्वान् रूपमाह अनिदाध

भा० प्र०
३१०२

निनाः स्फोटयः सज्वररक्तपितजाः क्वचित्सर्वत्रवादेहविस्फोटकरतिस्मृतः रक्तपितजाः
एतेन सर्वेषु विस्फोटेषु रक्तपित्तयोः प्रधानकारणत्वं यथा शूलेषु वातस्य तथा वातानुगतिरपि
बोध्यम् तथा च भोजः यदा रक्तं च पित्तं च वातेनानुगतं त्वचि अग्निदग्धनिनान्स्फोटा-कुरु-
तः सर्वदेहगान् वातिकमाह त्रिरोरुचूलभूषिणं ज्वरतृटपर्वभेदनं सकृद्वर्णता चेति वा-
तविस्फोटनरूपं शूलमन्नतोदरूपैतिकेमाह ज्वरदाहरुजापाकसावत्स्नासमन्वितं वा-
तलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटनरूपम् रुजादित्रयं विस्फोटकेषु च श्लैष्मिकमाह छर्द्यरोच-
कजङ्गानिकं कंडूकाविन्यपांडुताः यस्मिन्नरुक् चिरात्याकः स विस्फोटः कफात्मकः जाडरज-
उत्वमंगानां कंडुप्रवृत्तिर्विस्फोटेषु वातपैतिकमाह वातपित्तकृतोऽस्तुतत्र सुस्तीव्रवेदनाः
वातश्लैष्मिकमाह सैमित्यगौरवं कंडूभवेद्वातवनासजे पित्तश्लैष्मिकमाह कंडूदाहो ज्वरः य-
द्भिर्जायते कफपैतिकं सांनिपातिकमाह मध्मेति मोलतोते च कविनः स्वप्नपाकवान् दाह

रागत्पामोहदुर्दिमूर्च्छा रुजा ज्वराः प्रजापोवेयथुर्यत्र सोसाभश्च निदोषजः मोहो विपरत
ज्ञानं मूर्च्छा सवर्णाज्ञानग्रन्थना रक्तजानाह वेदितव्याश्च रक्तेनैति केन च हेतुना गुंजा फलस
मारक्तारक्तश्चावाविदाहिनः न ते सिद्धिं समाप्तांति सिद्धैर्योगज्ञैरपि ऐतिकेन च हेतुना क
दादिनारक्त रक्तं जानाहं स्पितस्स तुल्यत्वात् न च ते साध्याः एते चाष्टविधावाद्या अंतरोपि
न वेदयंतस्मिन्तर्मायाताश्च ज्वरयुक्तानि जायंते तस्मिन्वहिर्गते कार्यावातानस्य वहिर्ग
तिः तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विजानता उपइवानाह तद्दृष्ट्वा सोमांससंकोषदा
हृदिक्लामदज्वराः विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्तानुपइवाः मांससंकोषः मांसस्य सदितत्वं म
र्मसंरोधो मर्ममयास्तेषां विस्फोटानां केचिदुपइवाणां न कृणं तरं पवंति हिक्कास्वा सोरुचि
स्त्रेष्णासांगमर्दो हृदिमया विसर्पज्वरहृत्वासाविस्फोटैर्नामुपइवाः साध्यत्वादिकमाह ए
कदोषो स्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो हि दोषजः सर्वरूपान्वितो धोरोहासाध्यो नृपुपइवः अथ वि

भा० पु०
३१०३

विस्फोटस्य चिकित्सा विस्फोटेन धनं कार्यं वमनं पथ्य नो जनं यथा दोषवत्तं वीक्ष्य प्रयं ज्याञ्चि
रेचनं जीर्णः शालिर्यवासुजामरूरश्चाठका तथा एतात्पन्थानि विस्फोटे हितानि मुनयो ब्रुवन्
द्वेपंचमूत्रौ रास्ना च दार्शुशारेडुरालनागूट्चिधात्मकं सुस्तमेषां क्वाथं पिवेन्नरः विस्फोटात्ता
शयत्याशु समारण निमित्तकान् दाह्याकात्मपर्यवर्त्तयतो तारिष्यवासकैः कडुकात्तायड
स्यत्रैः पैतिके समितं सुतम् भूनिवसवचावासान्निफलैः समवत्सकैः पित्तुमंदपटोलाभ्यां क
फजे मधुपुक्कृतं किरातसिक्तकारिष्यपष्टा क्वाचुदवासकैः पटोलपर्यटोशारनिफला
कोटजान्वितैः कृषितैर्हृद्गंगां सुसर्वविस्फोटनाशनम् विस्फोटमाधिनाशाय तंडुलां
बुधपेषितैः वाजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो विज्ञानता छिन्नपटोलभूनिववासकारिष्यप
यटैः खदिरादपुतैः क्वाथो हतिविस्फोटकज्वरं चंदनं नागपुष्पं च सारिवातंडुलायकं त्रि
शयवत्कलं ज्ञातानेपः स्याद्दाहनाशनः उत्पलं चंदनं लोधुमुशारं सादिवा ह्यं जलेन पिष्ट

लेपेन स्फोटदाहार्तिनाशनम् पुत्रजावस्यमजानं जलेपिष्ठापनेपयेत् कालस्फोटंसरोह
आत्मवेदनं कक्षाग्रं चिंगलं चिंकरिणं चिंचनाशयेत् असुप्तस्फोटकतामं पुत्रजीवो विनाश
येत् इति विस्फोटाधिकारः अथ फिरंगस्य निरुक्तिमाह फिरंगसंज्ञके देवो वाङ्मयेनैष यद्
वेत् तस्मात्फिरंगस्तु त्कोमाधिर्माधिविशारदैः तस्य विप्रकृष्टनिदानमाह गंधरोगः फिरंगो
यं जायते देहिनां ध्रुवं फिरंगिनो तिसंसर्गात् फिरंगिन्याः प्रसंगतः आधिरोगं तु यो ह्येष दोषाणा
मत्र संक्रमः भवेत्तान् लक्षयेत् तेषां लक्षणैर्निषेजां वरः फिरंगिण्याः प्रसंगत इति विशेषार्थं रूपमा
ह फिरंगस्य विधो ज्ञेयो वाह्य आभ्यन्तरस्तथा बहिरन्ते नैव श्लाघितेषां लिङ्गानि च ब्रुवे तत्र
वाह्यः फिरंगः स्याद्विस्फोटसदृशोऽत्यरुक् स्फुटितो ब्रूणवद्वेद्यः सुखसाध्यो पिसस्मृतः संधि
घाभ्यन्तरः सः स्यादुभयोर्लक्षणैर्युतः कष्टदोति चिरस्थायी कष्टसाध्यतमश्च सः उपड्वाना
ह कार्श्ये च लक्षयोर्वाशा नंगो वद्वेश्च मंदता अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरंगो पड्वा अमि

भा० प्र०
३१०४

साध्यत्वादिकमाह वहिर्भवो भवेत्साधो नूतनोतिरुपडवः श्रोत्रं तस्य कष्टेन साध्यः स्यादयमा
मयः वहिर्भवेत्तर्जो ज्ञाणः क्षीणस्योपडवैर्युतः बोधो व्याधिरसाधो यमित्त्तु मुनयः पुरा अथ
किरंगस्य चिकित्सा किरंगसंज्ञक रोग रसः कर्पूरसंज्ञकः अवग्रपं नाशयेदेन हस्तुः सर्वे चि
कित्सकाः तिर्यक्ते रस कर्पूरप्रज्ञाने विधिरुतमः अनेन विधिना रवादेन मखे गोथो न विंद
ति गोधूमचूर्णं संनाय विदध्यात्सूक्ष्मकूपिकां तन्मध्ये निक्षिपेत्सूतं चतुर्गुणं जामितं निषकं त
तस्तद्गुटिकां कुर्याद्यथा न स्यात्सो वहिः सूक्ष्मचूर्णे तर्जो गस्य तां वटी मवधूतयेत् दंत
स्य रोगे यथा न स्यात्तथा तामं न सागितेत् तां वृत्तं न क्षयेत्तथा छाकास्तनवणं सजेत् अम
मातपमध्वानं विरोधात्स्त्रानिषेवनं कर्पूररसः पारददं कमानः स्यात्स्वदिरदं कसंमितः आ
कारकरभश्चापि ग्राह्यः दं कद्वयोन्मितः दं कत्रयमितं कौडं खत्वे सर्वविनिः क्षिपेत् संमर्शत
स्य सर्वस्य कुर्यात्स सवटी निषकं स रोगी भक्षयेत्प्रातरे कैकामं बुनावटी वर्जयेदेतन् नवणैफि

रंगस्तस्यमनूयति सप्तसाणिकावती पारदः कर्षमात्रः स्यातावातेव हि गंधकः तंडुलाश्च
रुमात्राः सुसेषां कुर्वानि कज्जली तस्याः सप्तवतीः कुर्याता निधुमं प्रयोजयेत् दिनानि सप्त
तेन स्यात्किरंगान्तो न संशयः धूमप्रयोगः पीतपुष्पवलापत्ररसेष्टं कमितं रसं हस्ताभ्यां
हृयेतावशावत्सूतो न दृश्यते ततः संखेदयेद् हस्तादेवं वा सप्तकं त्यजेत्तत्र वणमस्तं च फिरंग
सेन न नूयति चूर्णयेत्तिव पत्राणि पण्यानि वाष्पमांशिकां धान्नां कृतावशां रान्नां निवषोडशाभा
गिकां ग्राणमात्रं इदं चूर्णमश्रायादं न सा सह फिरंगं नाशयेत्पेव वा ह्यमा संतरं तथा चोप
चानि नवं चूर्णं साणमानं समाह्निकं फिरंगव्याधिनाशाय न दूयेत्तत्र वणं त्यजेत् तत्र वणं यदि
वा त्यक्तं न शक्नोति तदा जनः सैधवं सहितुं जातमधुरोपरसंहितं अर्धकर्षमितं सूतं कु
रण्णकरसे सह रवत्वे विमर्दयेत्तत्र पलाहं गुगुलुं क्षिपेत् तत्रार्ककरनां कुंष्टं त्रिफलां च
एरुष्टण्डुलं अर्धकर्षमितं सर्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् तत्सर्वमधुसर्पिभ्यां द्विपलाभ्यां

भा० पू०
३१०५

अथ कृष्टयकृमर्दयेदथ तत्त्वादेदर्धकर्मितं रसं वृणः फिरेंगरोगोत्पत्तस्य च त्रयं विनश्यति अ
न्योपि चिरजातोपि प्रसाम्यति महावृणः एतद्वक्तृपतः शोथो मुखस्योत्तर्न जायते वर्जयेदन्नत
वृणमेकविंशतिवासरात् इति फिरेंगाधिकारः अथ मसूरिकाधिकारः तत्र मसूरिकाया विष
कृष्टनिदानफविंकां संप्राप्तिमाह कश्चिन्नलवणकारविरुधाध्यसनाशनेः दुष्टनिष्पावशा
काद्यैः पुदुष्टपवनोदकैः कुष्ठग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः जनयन्ति शरीरे स्मिन्दुष्ट
रक्तेन संगताः मसूराकृति संस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः क्षारोपवक्षरादिः विरुधाध्य
शनाशनेः कदादिविरुद्धात्तानामशनेः अथवा अध्यसनाशनः अधिकमशनमध्यशनं तत्रा
शनं तेन च दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः विषदुष्टो निष्पावः शाकं च आघ्राद्यात् मध्यासुकादितैः
पुदुष्टपवनोदकैः सविषकुशुमादिसंशर्गा कुष्ठग्रहेक्षणाच्चापि देशे कुष्ठग्रहा भानुशनेश्च
रादयस्तेषामाहं दृष्टिः यस्मिन् देशे कुष्ठग्रहदृष्टिस्तत्रापि मसूरिकोत्पत्तिरित्यर्थः मसूराकृ

जि

तिसंस्थानामसूरस्या आकृतिस्तद्वत्संस्थानमाकृतिर्यासांताः पूर्वग्रहे ज्वरः कंडुर्गोत्राभंगो
ऽतिभ्रमः त्वचिशोथः सर्वैवर्णनेत्ररोगस्तथैव च सर्वैवर्ण्यः विष्ठापयुक्तः तत्रवातजामाह
स्फोटाः कृष्णारुणरुक्तास्तीव्रवेदनयान्वितः कविनाश्चिरयाकाश्च भवंत्यनिलसंभवोः संध्य
स्थिपर्वणं वेदः कासकंपारतिभ्रमाः शोषस्ताब्बो ह्येहानांतृष्णाचारुचिसंयुता पित
जामाह रक्तांयातः सातां स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः भवंत्यचिरयाकाश्च पितकोपसमु
द्भवाः विज्ञेदश्चांगमर्दश्चदाहस्तृष्णारुचिस्तथा मुखपाकोद्विपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारु
णः रक्तजामाह रक्तजाया भवंत्येते विकराः पित्तलक्षणाः कफजामाह श्रेताः सिग्धानृ
शंस्थूनाः कंडुरामंदवेदनाः मसूरिकाः कफोद्भूताश्चिरयाकाः प्रकातिताः सन्निपातजामा
ह नालाश्चिपिटिविस्तीर्णमधेनिम्नामहारुजाः पूतिस्त्रावाश्चिरंयाकाः प्रभूताः सर्वदोष
जाताः सप्तधातुगताः प्राह तत्ररसस्थामाह मसूरिकाः स्ववंप्रासासोयबुद्बुदसन्निनाः स्व

ना.प्र.
२००

प्रदोषाः प्रजायन्ते निनास्तोयं प्रवन्ति च त्वचं प्रासः त्वचुदेनात्र रसत्रयते रसाश्रयत्वात् रक्त
स्थामाह रक्तस्थालोहिताकारः शीघ्रपाकास्तनुस्त्वचः धसाध्यानात्यर्थं इष्टास्तु निनारक्तं प्र
वन्ति च साध्याः रक्तस्थालस्यार्थः नात्यर्थं इष्टास्तु अत्यर्थं इष्टा शोणिताः पुनर्न साध्यः किंतु कष्टसा
ध्याः मांसस्थामाह मांसस्थकविनाऽसिग्धाश्चिरपाकास्तनुस्त्वचः गात्रसूतात् तृषाकं उमू
र्द्धादाह तृषान्विता मेदस्थामाह मेदोजामंडलाकारः मृदवः किंचिदुन्नताः धोरत्वरपरा
ताश्च सूतासिग्धाः सवेदनाः संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् अस्थिमज्जाग
तां प्राह क्षुद्रागात्रसमारुह्याश्चिपिटाः किंचिदुन्नताः मज्जास्थानृणां संमोहावेदनारतिसं
युताः भ्रमरेणैव विहानिकुर्वन्त्यस्थानिसर्वतः छिदन्ति मर्मधामानि प्राणानाश्च हरन्ति ताः
गात्रसमाः गात्रतुल्यवर्णाः विपिटाकाराः मज्जाग्रहणेनास्थोरपि गृह्णन्तदाधारत्वात् अतएवा
ये भ्रमरेणैव विहानिकुर्वन्त्यस्थानिसर्वतस्तु क्तमधामानि शुक्रगतामाह पक्काभाः पिडकाः

स्निग्धाः क्षुद्राश्चात्यर्थवेदनाः स्नेमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्वितः शुक्लगायामसूयां
तल्लक्षणातिनवंतिदिनिर्दिष्टं केवलं चिकित्सायुक्तायतो जीवेन न दृश्यते पक्काभाः पक्काकारनतुपक्काः
क्षुद्राः कोमलाः निर्दिष्टं केवलं चिकित्सायुक्तायतो जीवेन न दृश्यते गंभीर
धातुदोषदुष्टेः ससाप्येतादोषहेतुं विना न भवंति दोषमन्तरेण रसादिदुष्टेरभावात् इत्यत आ
ह दोषमिश्रास्तु सप्तेतादृष्ट्या दोषलक्षणेः चर्मजामाह कंठरोधरुचीनेन्द्रियापारति
संयुताः दुश्चिकित्साः समुद्दिष्टापिडकाश्चर्मसंज्ञिता रोमांतिकामाह रोमकूपोन्नतिसमा
रागिण्यः कफपित्तजाः कासारोचकसंयुक्ताः रोमांत्यो ज्वरपूर्विकाः साध्याः प्राह त्वगा
तारत्तगाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्यामसूरिकाः एतावि
नापि क्रियया प्रशाम्यंति शरीरेण त्वगाताः रसगताः कष्टसाध्यतमा प्राह वातजा वातपीतो
त्था वातश्लेष्मकृताश्च याः कष्टसाध्यतमास्तास्तु यत्नादेता उपचरेत् असाध्याः प्राह आसा

भा.प्र.

३०५

धाः सन्निपातोत्थासासंवक्ष्यामि लक्षणं प्रवालसदृशाः कश्चित्कश्चिज्जम्बूफलोपमाः लो
हजालसमाः काश्चिदतसीफलसंनिभाः आसांवक्षुविधावर्णजायंते दोषनेदतः प्रवालस
दृशा इत्यादि आसां प्रवालजंजूफललोहगुटिकाः तसीफलसादृश्यवर्णेन अनुक्तवर्णसंग्र
हार्थमाह आसांवक्षुविधावर्ण इति अपराश्चासारधाः प्राह कानूरोहिक्काप्रमोदश्च ज्वरस्ता
वः सुदारुणः प्रलापारतिमूर्च्छाश्च तृष्णादाहोतिधूर्णता मुखेन प्रसवे इकंतया धाणेन चक्षु
षा कंठे धुर्धुरकं कृत्वा मृसित्यस्यार्थदारुणं मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि निमिषावरैः लक्ष
णानाह दृश्यंते न दद्यात्तत्र भेषजं मसूरिकाया अरिहमाह मसूरिकाभिभूतो यो भृशं धाणे
न निस्वसेत् स भृशं त्यजति प्राणं स्मृत्वा तौ वायुदूषितः वायुदूषितः अपतान कादिवात
माधिदूषितः मसूरिकाहेतुकं नूरोऽप्यविशेषमाह मसूरिकांते सोऽयः स्यात्कूपरे मणिवंधके
तथांग्रफलके वापि दुष्चिकित्सः सुदारुणः कूर्यरे जातुकूपरे मणिवंधके न धुटिकायां अस

फलके पार्श्वयोरुपरि दुष्प्रित्यः कष्टसाध्यः इति नो न निषेधे तेनासाध्य इत्येके काश्चिद्दिनापि
यत्नेन सिध्यंतीत्युक्तमसूरिकाः इष्टाः कृच्छ्रतराः काश्चित्सिध्यंति वा न वा काश्चिन्नेव तु सिध्यंति
साध्यमानाः प्रयत्नतः अथ मसूरिकायाश्चिकित्सा मसूरिकायां कुक्षौ कान्ते पञ्चापक्रियादिनाः
पित्तश्लेष्मविमर्षोक्ता क्रियावात्र प्रशस्यते श्वेतचंदनकल्काद्यद्विह्नमोचो धवंध्वं विवेत म
सूरिकारं नेनैवं वा केवलं रसं द्विह्नमोचिकाणां कविशेषः कुरकुर इति लोके हे पंचमूलौ राक्षा
च धातुशरीरं इति न नासा मृतं धान्यकं सुसंजये हतमसूरिकां मंजिष्ठा वकुषास्तृणं शिराषो
इंवरत्वचः वातजायां मसूर्यास्यात्पुत्रेयः सधृतो हितः वक्षोपादटः शुद्धो चामधुकं कुरकुरामोरटं
दाडिमैः सह पाककाले प्रदातव्यं नेपजंगुडसंयुतं तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यांति मसूरिकाः
मसूरिका सुषुं जीतशालीनु क्ता मसूरिकान् रसं मधुरमेवाणसैंधवं वा त्वमात्रकं पटो न मूलं
कृषितं मोरटस्वरसंतया आदावेव मसूर्यानुपितजाया प्रयो जयेत् निंबः पर्यटकः पाणपटो

३०८ भा०

तच्छंदनद्वयं उग्रारं कदुका धात्री तथा वासा डुरालभा एषां यानं शृतं शातमुत्तमं शर्करा चितं म
सूर्यो पितृजायां तु प्रयोक्तव्यं विजानता दाहं ज्वरे विसर्पे च वृणे पिताधिके पितृ मसूर्योरक्तजाना
शंयां तिग्नो लितमो ह्रूणैः वासा मुस्तकभू निवन्निफलं इयं वासकं पटोत्तारिष्टकं वापि क्वाथं पि
त्वा समाह्नि कं पितृवतेन प्रशाम्यंति मसूर्यैः कफसंभावाः इन्द्रः इन्द्रपवः शिराषो दुर्वरत्वाभ्यां रव
दिरादिष्टजैर्जलैः कफोत्था सुमसूरीषु लेपः पितोत्थिता सुच निवः पर्यटकः पागपटोत्तः कदु
रोहिणी चंदने हनशार च धात्री वासा डुरालभा एष निवादि कः क्वाथः पीतः शर्करया चितः
मसूरी सर्वजां हन्ति ज्वर वा सप संयुतां न स्थितां तर्हि शोया च तां पुनर्वाह्यतो नयेत् कांचनारत्न
चः क्वाथस्तप्य चूर्णाव चूर्णितः ताप्यं सुवर्णमाह्नि कं धात्री फलं समुधुकं क्वाथितं मधुसंयु
तं मुखे कंठे वृणे जाते गंडुषा च प्रशस्यते अक्ष्णोः शोकं प्रसंशंति गवेधु मधुका विना गवेधुः ग
काः गरेडु आश्रितो के मेधुकं त्रिफला मूर्वा दावा त्वङ्गालमुत्पलं उग्रारं बोधु मंजिष्ठा प्रलेपा

श्रोतनेहिताः ननुपत्यनेनदृग्जातामसूर्यानिभवंतिच प्लेपंचक्षुषोर्दद्याद्द्वारस्यवल्क
तैः पंचवल्कलचूर्णेनकेदिनामवधूतयेत् भस्मताकेचिदिच्छेति किंविजोमपरेणुनासु
खवापन्ननिर्यासंहरिद्राचूर्णसंयुतंशेमंतिज्वरवा सर्ववर्णानांशान्तयेपिवेत् निर्यासंइवं
अथमसूरिकाभेदस्यश्रोतनायाअधिकारः तत्रश्रोतनायानूपमाह देव्याश्रोतनयाकां
तामसूर्येवहिश्रोतना ज्वरएवपथाभूताधिष्ठितोविषमज्वरः साचसप्तविधारव्यातातासां
भेदानुचक्षुदे ज्वरपूर्वावृद्धतस्फोटैः श्रोतनावृद्धतीभवेत्सप्ताहान्निःसरत्येषासप्ता
हान्मूर्णतांबुजेत् ततस्तृतीयेसप्ताहेशुष्यतिसवलतिस्वयंतासांमध्येयदापाकंगत्वास्फो
टाः स्रवंहिति तत्रावधूतनंकुर्यादनगोमषभस्मना निवस्यपत्रशारवाभिर्मृष्टिकामपसारये
त् जलंचश्रोतनंदद्याज्वरेपिनतुतन्यचेत् स्थापयेत्तंस्थलेपूतेरम्पेरहसिश्रोतने नाशुचिः
संस्पृशेत्तनुनचतस्यांतिकंबुजेत्बहवोमिषजोनात्रभेषजंयोजयंतिहि केचित्सुयोजयंत्ये

भा० प्र०
३० ए

वमतेतेषामथववेयेनशीतलेनशालिलेनविपिष्यसम्पक्वचिंचाजवीजसहितारजनोपिवंतिते
षांभवंतिनकदापिचदह्याइपीडाकराजगतिशीतलीकाविकराःमोचारसेनसहितंसितचंद
नयेवासारसेनमधुकंमधुकेनवाथ आदौपिवंतिसमनास्वरसेनमिश्रंतेनापुवंतिभुविशीतलि
काविकारंमोचारसेनकदलीसंभजलेनमधुकेनवाथ अथवामधुना आदौपूर्वतूपेज्वरगमन
मात्रेसुमनास्वरसेनजातिपत्ररसेनशीतलासुक्रियाकार्याशीतलारक्त्यासद्वधीयात्तनिं
वपत्रालिपरितोभुवनांतरेकदाचिदपिनोकार्यमुच्छिष्टस्यप्रवेशनंस्फोटेष्ठधिकदाहेषुरक्षा
रेणूत्करोदितः तेनतेनोषमायांतिप्रयाकंनभजंतिवरक्षारेणूत्करःशुक्लगोमयभस्मवृणोप
रूपःचंदनंवासकोमुस्तंयुइचाइक्षयासद्वेषांशीतकषायःस्तुशीतलाज्वरनाशनःशीतक
षायोहिमःजपहोमोपहारैश्चदानस्वस्वयनाच्चनैःविप्रगोत्रंभुणोरीरणां पूजनैस्तांशमंनयेत्
स्तोत्रंचशीतलादेव्याःपठेच्छीतलिनोन्निके ब्राह्मणःश्रद्धयायुक्तसेनशाम्यतिशीतला स्कंद

उवाच भगवन्देवदेवेश शीतलायास्तवं शुभं वक्तुमर्हस्य शोषेण विस्फोटकभयापहं ई
श्वर उवाच वन्दे हं शीतलां देवीं रासभस्यां दिगंबरं मार्जनीकलशोपेतां शूर्पांककृतमस्तकां
वन्दे हं शीतलां देवीं सर्वरोगभयापह्नां यामासाद्य निवर्तेत विस्फोटकभयं महत् शीतले शीत
ले चेति यो ब्रूयाद्वा द्वाप्यदिनः विस्फोटकभयं धोरं क्षिप्रं तस्य प्रणम्यति यस्त्वा मुदकमध्ये तुष्ट
त्वा संपूजयेत्तरः विस्फोटकभयं धोरं कुले तस्य न जायते शीतले ज्वरदग्धस्य पूतिगंधगत
स्य च पुनश्च क्षुपः पुंसस्त्वा मा ऊर्जीव नोषधं शीतले तनुजानो गाननृणां हरसिद्धस्तगन्वि
स्फोटकविश्राणानां त्वमेका मृतवर्षिणी गलगरानग्रहारेण येनान्ये दारुणानृणां त्वदनु
ध्यानमात्रेण शीतले यांति संरुचं नमं भ्रंतोषधं किंचित्प्राप्य रोगस्य विशृते त्वमेका शीतले
त्रासिना न्यापयामि देवतां मृणालतंतुसदृशीनां निरुन्मध्यस्थितां यस्त्वां विचिंतयेद्देवी
तस्य मृत्युर्न जायते अष्टकं शीतला देव्याः यः पठेन्मानवः सदा विस्फोटकभयं धोरं कुले तस्य

भा० प्र०

३१०

न जायते श्रोतमं पठितमं च न रैर्भक्तिसमन्वितैः उपसर्गा विना ग्राय परं स्वस्य यनं म हत शीत
लाष्टकमेतद्विनयेयं यस्य कस्यचित् किंतु तस्मै प्रदातव्यं भक्तिश्चान्वितो हियः इति श्री
स्कन्दपुराणे काशी खरादे शीतलाष्टकं स्तोत्रम् अथ शीतलयाः भेदमाह वातश्लेष्मसमुद्भू
ताः कोड्वाः काड्वाः कृतिः तां कश्चित्प्राह पक्वेति सा तु पाकं न गच्छति जलमूकड्वां गानिसा
विधति विशेषतः सप्तहाहादन्ना हाहा ग्रांतिं याति विनोषधं यदि वा भेषजं दद्यात्तव दिराष्ट
कनिर्मितं कषायं हितदा दद्यात्कोड्वायाः प्रशांतये स्वदिरन्निफलानि वपटोला मृतवास
काः अष्टको यं जयेत्कुष्ठं कराड् विस्फोटकानि च विसर्पयामे किटिभं ग्रातपित्तं मसूरिकां
कोड्वाः कोड्वा इति लोके ऊष्मण तृष्ण जारूपा सकराड्ः सर्गनप्रियाः नाम्ना पाणि सहा
रयाता सहा क्षुब्धति स्वयं ऊष्म जारूपा राजिका कृतिः अन्होरी इति लोके तडूपा पाणि
सहापनि सहा इति लोके चतुर्थी सर्वपाकारपीतसर्वपवर्णिनी नाम्ना सर्वपिका ज्ञेया भंग

शरीरोष्मादेहाग्निः पित्तच वाजकारम् नञ्जिरोगतं क्रोधात्कुपितं पित्तं पचति शोकेन शमे
 णच कुपितो वायुः शरीरोष्मा एंजिरोनयति एकः प्रकुपितो दोषः इतरानपि कोपयेत्
 तिवचना हातपित्ताभ्यां श्लेष्माचकोपितः स एव देशानां शोकां करोति एवं त्रयोपि दोषाः प
 लितस्य हेतवः पलितं केशशुक्लता अथ पलितस्य चिकित्सा लोहचूर्णस्य कर्म तु द
 शाहं चूतमजतः धात्रीपत्रद्वयपप्ये हेतुष्वेकं विधीतं कं पिष्ट्वा लोहमये भांडे स्थापयेत् त्रि
 वासयेत् लेपो यमचिराहंति पलितं नेह संश्रायुः दशाहं पंचवर्षाणि काशमर्थमूलमादौ
 सहचरकुसुमं केतकस्यापि मूलं लोहचूर्णं स भृङ्गं त्रिफलपल युतं तैलमेभिः पचेत्तुः कृत्वा
 लोहस्य भांडे कृतितलनिहितं स्थापयेत्मासमेकं केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभाः
 अस्य योगाद्भवन्ति त्रिफलानीलिकापत्रं भृङ्गराजो ह्ययोरजः अविमूत्रेण संपिष्टं लेपात्कृत्वा
 केरं परं अथेडुलुप्तस्य निदानसंश्लेषपूर्वकं चलरुणमाह रोमकृपावुगंस्कं पित्तेन स

हमूर्च्छितं प्रश्नावयति रोमाणिततः श्लेष्मासन्नोणितः रुणहिरोमस्य पास्तुततोऽन्येयामसंभ
 वः तदिदं लुप्तं स्वातिरुज्येति च विभावयेत् अथेडुलुप्तस्य चिकित्सा तिलपत्रोत्पीपत्र
 स्वरसेर्धृष्टाग्रामेयाति चिरकालजापिरुज्या नियतं दिवसत्रयेणैव गोक्षुरस्ति लघुप्या
 णितुल्ये च मधुसर्पिर्षर शिरःप्लेपितं तेन केशैः समुपचीयते हस्तिदंतमखां कृत्वा छा
 गाडुधरसां जने लोमान्तेनेन जायंते लेपात्पाणितलेष्वपि पक्ष्मावरमृहीकातैलाज्यरु
 रलेपनैः इडुलुप्तं शमं याति केन गस्युश्च धनादृढाः जाती करंजवरुणकरवाराग्नियाचितं
 तैलमभंजनाद्यदि इडुलुप्तं न संश्रयः सुहाय्यः पयोऽकस्य लो गली मार्कवो विषं अज
 मूत्रं सगोमूत्रं रक्तिको संश्रवारुणी सिद्धार्थकस्तीक्ष्णगंधासम्पगे निर्वियाचितं तैलं भव
 ति नियमात्त्वलित्यव्याधिनाशनं मार्कवो भृङ्गराजः सुहादुग्धादितैलं अथ दारुणलरु
 णमाह दारुणाकंडुशरुद्धकेशभूमिः प्रजायते मारुतश्लेष्माकोपेन विद्यादारुणकंतुत

तु दारुणकर्कशा दारुणकंलोकेरुसी इति ख्यातं अथ दारुणस्य चिकित्सा कार्योदा
 रुणके मूर्द्धिः प्लेपो मधुसंयुतः पियालबीजमधुककुष्ठमापैः ससंधैः आमवाजंतया
 यथा ह्यंस्यान्नात्रया समं दुग्धेन पिष्टं तस्त्रेपो दारुणं हंति दारुणम् दुग्धेन रवारवसंवाजे
 प्लेपात् दारुणं हरेत् गुंजाफलैः शृतं तैलं भृंगराजरसेन च कंडुदारुणहृत्कुष्ठकपाल
 आधिनान्नं गुंजातैलं अथारुंषिकालक्षणा माह अरुंषिवज्रवज्राणिवज्रकैदानि
 मूर्धनि कफासृक्कमिकोयेन तानि विद्यादरुंषिकां अरुंषिवर्णानि अथारुंषिकयाश्चि
 कित्सा नीलोत्पलस्य किंजल्को धात्रीफलसमन्वितः यष्टी मधुकयुक्तश्च प्लेपा हन्यादरुं
 षिकां त्रिफलायोरजोयष्टी मार्कवोत्पलसारिवा संधवं पक्वमेतैस्तैलं हन्यादरुंषिकां त्रि
 फलिना तैलं अथेरिवेष्टिकं पिडका मुत्तमां गस्यां हताम गुरुजां ज्वरं सर्वात्मिकां सर्वा
 त्तिगां जानायादिरिवेष्टिकां अथ तस्य चिकित्सा पैतिकस्य विसर्पस्य च चिकित्सा प्रका

मत्र विवर्जयेत् किंचिदुष्पतिपित्तेन जायते रज्जिका कृतिः एषा भवति बालानां सुखं शु
 ष्पतिच स्वयं एषा दुष्टकोड्वा इति लोके रमाता को ववत् जायते षष्ठी लोहितो जतमराद
 ला ज्वरपूर्वा यथा युक्ता ज्वरस्ति। हे दिनत्रयं एषा मगधदेशे दामस इति प्रसिद्धा स्फोट
 नां मिलना देषा वज्रस्फोटा पिह्यते एकस्फोटे वज्रकृष्णा च बोधया चर्मजा निधा चर्मजा
 निधा चर्मरगोटी इति लोके एताः सप्तापि बोध्याः शीतला देव्यधिष्ठिताः शीतलोपितमा
 चारमासु सर्वा सुचाचरेत् सप्तविधत्वमासां शीतला मारभ्य चर्मजा निधा पर्यंत एतासां
 साधत्वादिकमाह काश्चिद्दिनापि यत्नेन सुखं सिध्यति शीतलाः दृष्टाः कष्टतराः काश्चि
 त्काश्चित् सिध्यति वानवा काश्चिन्नेव तु सिध्यति यत्नतोपि चिकित्साः इति मसूरिकाशा
 तनिकाधिकारः अथ क्षुद्ररोगाणामधिकारः तत्र पलितस्य निदानं संप्राप्तिपूर्वकं लक्ष
 णमाह क्रोधशोकश्चमकृतः शरीरोष्णान्तिरोगतः पित्तचक्राण्यवति पलितं तेन जायते

मुखेन वंति स्वभावात् अथ तच्चिकित्सा अंगुलस्य चतुर्थ्यां मुखे लेपः कनिष्ठकः मध्यम
 सुत्रिभागस्यादुतमोर्द्धुलो भवेत् स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् क्लो न शुष्यति शु
 कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा रूपयति त्वचं मुखलेपेमाह लोधधान्यवचालेपस्तुरुण्यपिड
 कापहः तद्वत्सुदी चनायुक्तं मरिचं मुखलेपितं सिद्धार्थकवचालो धुसंधवैश्च प्रलेपनं
 वमनं च निहंत्या शुष्यिव कां पवनोद्भवां केवलाः पयसा पिष्टा स्त्रीहृणाः शात्मनिकं टकाः
 आनि संश्रद्धमेतेन भवेत्पयोपमं मुखं अथ मंगस्य लक्षणमाह क्रोधायासप्रकुपितो वा
 युः पित्तेन संयुतः मुखमागत्य सहसा मंडलं प्रसृजत्यतः निरुजंतनुकं स्यात्वं मुखमंगं तमा
 दिशोत्त मंगं ऊर्द्धं तिलोके अथ नालिका माह कृष्णमेवं गुणं वक्रं गन्धेवानालिकां विदुः
 एवं गुणं नारुजं स्यात्तनुकं मुखमंडलं अथ मंगस्य नालिकायाश्चिकित्सा त्रिशवेद्यैः प्रलेपे
 श्च तथा मंगैरुपाचरेत् मंगं च नालिकां चापि न्यछेच्च तिलकालकं वटां कुरामसूराश्च प्र

लेपाद्यंगनाशनाः मंगे मंजिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया अथवा लेपनं शस्तं शशस्वरु
 धिरेण च मंगं हृद्गुणत्वकस्यादजा मूत्रेण पेयित्वा जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्यंगं च नालि
 कां अर्कहरीरं हरिद्रा मंजिष्ठया प्रलेपनात् मुखकांक्षं शमयति चिरकालोद्भवं
 ध्रुवं मसूरैः हरीरसं पिष्टैः लिप्तमासंधुतान्वितैः सप्तरात्राद्भवेत्सत्यं पुंडराकदलोपमं व
 दस्य पांडुपत्राणि मालतीरक्तचंदनं कुष्ठं कालायकं लोधुमे निर्लेपं प्रलेपयेत् युवानपिड
 कानां तु मंगानि च विनाशनं स्यादेतेन मुखं चापि वर्जितं नालिकादिभिः कालायकं कलंव
 क इति लोके युवानपिडकायूनामाननं तत्रत्यापिडका हृषोदरादित्वान्नकारलोपः कुंकुमं
 चंदनं लोधुपतंगं रक्तचंदनं कालायकमुष्णं च मंजिष्ठा मधुयष्टिका पत्रकं पयस्कं पय
 कुष्ठं गौरोचना निशा लाक्षा दारु हरिद्रा च गैरिकं नागकेसरं पलाशकुसुमं चापि प्रियंगु
 श्वटां कुराः मालती च मधुच्छिष्टं सर्षपाः सुरभिर्वचा चतुर्गुणपयः पिष्टैरेतरे ह्यमितैः

भा० प्र०
२०१४

एथक् पचेन्मंदग्निनावैद्यः तेलं प्रस्थ द्यो न्नितं वदनाभ्यंजनादेतच्छंगनालिकया सह
तिलकं माषकं त्वच्छं नानायेत्सुखं दूषिकां पश्मिना कंटकं वापि हरेजनुमणितया विदध्या ह
दनं पूणं चंद्रमंडलसुंदरं पतंगं वकम इति लोके कालीयकं कलंवकं इति लोके सुरभिर्वचा
महाभरी इति लोके कुंकुमाद्यं तैलं अथ वल्मीकस्य लक्षणमाह ग्रीवांसकट्टाकरपाद
देशे शोथो गले वा त्रिभिरेव दोषैः पृथिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः पृष्ठं हिं सु
खेरेने कै सुतितोदवद्विर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नता येः वल्मीकमाकुर्भियजो विकारं निष्पत्त
ना कंचिरजं विगोषात् ग्रीवा कूकोटिका अंसः स्कंधः कट्टावाङ्मूलं गलं कंठः वल्मीक
वदित्यनेन प्रचुरशिरवरत्नमुच्चत्वमवगाढं मूलं त्वंच सूच्यते निःपत्तनीकं उपचारायोग्यं
अथ तस्य चिकित्सा शस्त्रेणोक्तं स वल्मीकं कारुणिभ्यां प्रसाधयेत् विधानेनार्बुदोक्तेन
शोधयित्वा चरोपयेत् वल्मीकं तु भवेद्यस्य नातिवृद्धं न मर्मजं तन्न संशोधनं कृत्वा शोणितं मो

र्तिता तमेव भिषगेतांश्च चिकित्सेदिरिवेद्विकां अथ पनसिकालक्षणमाह कर्णस्या
भ्यंतरे जातां पिडकां मुखवेदनां स्थिरं पनसिकां तां तु विद्यादातकफो स्थितां अथ तस्य
चिकित्सा भिषकपनसिकां पूर्वस्वेदयेदथ लेपयेत् कल्केर्मनः शिलाकुहनिशातालक
दारुणैः पक्कां विज्ञायतां भित्वा ब्रणवत्समुपाचरेत् अथ पाषाणगर्दनस्य लक्षणमाह
वातश्लेष्मसमुद्भूतः स्वयं शुद्धं नुसंधिजः स्थिरो मंदरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दनः स्थि
रः कठिनः अथ पाषाणगर्दनस्य चिकित्सा पाषाणगर्दनं पूर्वस्वेदयेत् कुशलो भिषकस्त
तः पनसिकां शोकेः कल्केरुद्धैः लेपयेत् वातश्लेष्मिकशोथधेः कल्केरुद्धैश्च लेपयेत्
परिपाकगतं भित्वा ब्रणवत्समुपाचरेत् जलौका विहृतेरके सशाम्यति विनौषधं एतस्य
लेषु वक्रुषु प्रेरितं पलितं ततः अथ सुखरूपिका लक्षणमाह शाल्मली कंटकप्रख्याः क
फमारुतरक्तताः जायंते पिडकापूनां ज्ञेयास्ता सुखः दूषिकाः प्रख्याः सहशाः एतापूनामेव

क्षयेऽपि क कलस्य कानामूलैश्च गुडु चालवणेन च आरेवतस्य मूलैश्च दं।
तामूलैस्तथैव च न्यामामूलैः सपल्लवैः सकुमिषैः पलेपयेत् सुस्निग्धैश्च सुखा
क्षैश्च निषक्तमुपनादयेत् पक्वं तद्विजानीया कृतीः सर्वा यथाक्रमं अभिज्ञाय
गतिः छित्वा प्रदिह्यान्मतिमान् निषक्त संशोध्य दुष्टमांसानि हारेण प्रतिसारयेत्
बुणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् निषक्त मनःशिलातमभक्ष्यात् सूक्ष्मे तारुगचं
दनैः जातीयैश्च तत्रैस्तु निवर्तयेत्तं विद्याचयेत् वल्मीकं नानायेत द्विवक्रबुणं पाणिपा
दोपपेषात्तु छिदैर्वज्रजिह्वतं वल्मीकं यत्संशोफं स्याद्दृज्यं तद्विजितता मनःशिला घंते
तं अथ कक्षगंधनामयोर्लक्षणात् वक्रकक्षं समान्त्रेषु कक्षस्फोटं सवेदनां पि
तृकोपसंभूतां कक्षमिति विनिर्दिशेत् एकां तु तादृशीं दृष्ट्वा पितृकोपसंभूतां
त्वग्जातां पितृकोपेन गंधनामां प्रचरुते तादृशीं वाकादिषु कक्षसंवेदनां च अथ त

भा० प्र०

३२५

योश्चिकित्सा कर्तुं च गंधनामां च चिकित्से च चिकित्सकः पित्तिकस्य विसर्पस्य क्रि
यया पूर्वमुक्तया अथाग्निरोहिणी लक्षणा माह कर्तुं भागेषु वै स्फोटः जायंते मांस
दारणाः तर्दो ह ज्वरकरादा स्यावक सनिभाः सप्ताहा द्वादशाह द्वायका द्वाध्वंति
मानवं तामग्निरोहिणीं विद्या दसाधं संनिपातिकां सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधि
कापेरुया बोधयं धंतीत्यनुपक्रांताः उपक्रांतास्तु साध्या एष चरकेणाग्निरोहिण्या
चिकित्सायाः उक्तत्वात् अथ तस्याश्चिकित्सा पित्तवीसर्पविधिना साधयेदग्निरो
हिणी रोहिण्यां लंबं न कुर्व्या इत्तमो रूणरू रूणं पशरीरस्य च संशुद्धिं तां तु वृक्षां परि
त्यजेत् अथ विदारिकालक्षणा माह विदारिकां दव दृत्तां कर्तुं वं रूणसंधिषु रक्ता
विदारिकां विद्या त्सर्वजां सर्वलक्षणां अत्र पिडकामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयं
अथ तच्चिकित्सा विदारिकायां प्रथमं तलौका योजनं हितं पाटनं च विपक्वायां त

तोवृणविधिः स्मृतः अथ चिप्पस्य लक्षणमाह नखमां समधिष्ठाय वातः पित्तं च
देहिनां करोति दाहपाकौ च तं आधि चिप्पमादिशेत् विष्पंचेदवार इति लोके अ
थ कुनखस्य लक्षणमाह अनिद्यात्ता सुदुष्टो यो नखो रूक्षो सितः खरः नवेतं कु
नखं विद्यात्कुलारं चेन्निधानतः अनिधानतः नामतः अथ तयोश्चिकित्सा चिप्पं रु
धिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत् गतोष्मानमथैनं तु सेचयेदुष्णवारिणा शूस्त्रेणापिय
आयोग्यमुच्छिद्य श्रावयेत्ततः वृणोक्तेन विधानेणैष्ये नं विचक्रुणः स्वरसेन हरिद्रायाः
पात्रे कृत्वा यसेनया धृष्ट्वा तज्जोनकत्वेन लिपेच्चिप्पं पुनः पुनः काश्मर्यास्स सन्निः पत्रैः
कोमलैः परिवेष्टितः अंगुलीवेष्टकः पुंसं ध्रुवमाशु प्रशाम्यति श्लेष्मविदधिकत्वेन
खं समुपाचरेत् नखकोटिप्रविष्टेन टंकनेन प्रशाम्यति कुनखश्चेत्तदा शैतलः सलिले
नवतेऽपि च अथ परिवर्त्तिकाल लक्षणमाह मर्द्दनात्पीडनादाति तथैवाप्यनिद्याततः

नेत्रचर्मयदावायुः भजते सर्वतश्चरन् तदा वातो यस्य हंतुतश्चर्मपरिवर्तते सवेदनं सदा
हंचपाकं च वृजति क्वचित् मणेरधस्तात्कोशस्तु गंधिरूपेणैवं वते माकतागंतुसंभूतां वि
द्यातां परिवर्तिकां सकराः कविना वापि सैव श्लेष्मसमन्विता अस्यां वातजा पामपि पिता
नुवन्त्यो बोद्धव्यो दाहपाक नावात् कोशश्चर्मकोशः अथ तस्याश्चिकित्सा परिवर्ति
धता मृत्तां सुखिना मुपनाहयेत् त्रिशपंचरात्रं वा वातधैस्वेदनादिभिः ततो मज्जश
नेश्चर्मवैशयेत्पीडयेन्मणिं पविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहनेः दद्यात्तद्वद्वान्वसी
नस्निग्धान्यन्तानि भोजयेत् अथ वपाटिका नक्षत्रमह अस्त्रीयः रंवायदाहर्षादनाह
ष्टेस्त्रियं नरः हस्तान्निघातादथ वा चर्मरायुर्दति ते वलात् मर्दनात्पीडनादापिशुक्रवे
गाभिघाततः यत्रावपाट्यते चर्मतां विद्यादवपाटिकां वातेन कर्कसा रूक्षा सूक्ष्मा क
ष्मरुगन्विता पितेन पीतस्कावादाहृष्टा समन्विता श्लेष्मण कविना सिन्ध्या कंदुमय

लवेदना अजीयः स्वां अन्नतरं स्वयो निच्छिद्र मुरवं यस्यास्तां अवपाद्यते विदीर्यते अ
थ तस्य चिकित्सा स्नेहस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेद वप्राटिकां अथ निरुद्ध प्रकृशस्य ल
क्षणा माह वातोपसृष्टे मेदे तु चर्मसंश्रयते मणि मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रश्रोतो रुणद्विच नि
रुद्ध प्रकृशो तस्मिन् मंदधारमवेदनं मूत्रं प्रवर्तते जंतोर्मणिर्विपुश्चितेन च निरुद्ध प्रकृशं
विद्यात्त रुजं वातसंभवं निरुद्ध प्रकाश इत्यस्य स्थाने निरुद्ध प्रकृशपदमार्षत्वात् अथ
तस्य चिकित्सा निरुद्ध प्रकृशो नाडी तौ ह्यमुभयतो मुरवी दारवी जतु कृता धृता क्तां संप्र
वेक्षयेत् परिधिं चेद्वसामजा सिन्धुमार वराहयोः चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नं स्थूलं संप्र
तं अहात् स्थूलतरां सम्यक् नाडी मार्गे प्रयोजयेत् प्रवेक्षयेत् श्रोतो विवर्द्धयेद्देवं सिग्धमन्नं
स भोजयेत् नित्वा वासे वनां मुत्का सशः कृतवदा चरेत् अथ स निरुद्ध गुदस्य लक्ष
णा माह वेगसंधारणा दायुः विहतो गुदसंश्रितः निरुणद्धिमहत्स्रोतः सूक्ष्महारं करोति च

मार्गस्य सौहृदात्कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति सन्निरुद्धं गुदं आधिमेतं विद्यात्सु दुस्तरं अथ त
 स्य चिकित्सा सन्निरुद्धं गुदं तैलेः सेको वातहरैर्हितः तथा निरुद्धं प्रकृश क्रियापि कथिता हि
 ता अथ हृषणकच्छूतकृणमाह स्नातां स्नादनदीनं समलो हृषणसंस्तः प्रक्षिप्यते पदास्वे
 दात्करादुत्तनयते तदा ततः करादयनाच्छिप्यं स्फोटः आवश्यजायते प्राङ्मुखं हृषणकच्छूतां श्लेष्म
 रक्तप्रकोपजां उत्सादनं न हर्त्तनं मलमैलि इति लोके प्रक्षिप्यते आर्शे भवति अथ तस्य चि
 कित्सा सर्जा कृक्कुष्ठसैधवसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः उद्वर्त्तनेन नियतं ग्रामयति हृषण
 स्य कंडूतिं निषकृष्ट हृषणकच्छूतां चिकित्सा मरोगवत् अहिपूतननिर्दिष्ट क्रियापि च तं
 हरेत् अथाहिपूतनस्य नरुणमाह शकृन्मूत्रसमायुज्यते धौतेऽपाने शिशोर्भवेत् खिले वा
 स्नायमानस्य कंडूरक्तकफोद्भवा करादयनात्ततः क्षिप्यं स्फोटः आवश्यजायते एकाभूतं ह
 रं चोत्तरं विद्यादहिपूतनं अथानेगुदे खिले खेदवति अस्नाप्यमाने अक्रियमाने तस्य चि

कित्सा तत्र संशोधनेः पूर्वधा मास्तस्य विज्ञो धयेत् त्रिफला तारवादि रक्ताथैः ब्रूणा नो क्कालनं
हितं ग्रंथसौ वारय स्याद्देहेनेपः कार्यो हि पूतने अथ गुदं ग्रंथस्य लक्ष्ममाह प्रवाहणति
साराभ्यां निर्गमं नुति गुदं वहिः रुरु दुर्वन देहस्य तं गुदं ग्रंथमादिशेत् अथ तस्य चिकित्सा
गुदं ग्रंथं गुदं स्विन्नं सेहेनाक्तं प्रवेष्टयेत् प्रविष्टं रोधयेत् लाङ्गस्य सञ्चिद्रचर्मणा पद्मिमाको
मलेपने यस्वादे च्चर्करान्वितं एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं तस्य गुदनिर्गमः मूषकानां वसा निर्वी
गुदं ग्रंथं प्रलेपनं सुखिन्न मूषिकामासेनाश्वासे दयेद्गुदं हृक्कालनन चो गरी विन्वपाग
यवाग्रजंतक्रेण ग्राहयेत् याशु ग्रंथार्तोऽनलदापनं मूषका न्दशमूला निगृह्णीया येन पक्वे
न पचेत्तेन यथोदितं अयं गातं स्पतेन स्य गुदं ग्रंथो विनश्यति विनश्यति तथानेन गुद
ग्रंथं ग्रंथं मूषकैर्लेन अथ शूकरदंष्ट्रस्य लक्ष्ममाह सदा हो रक्त ययं तस्त्ववपाकी
ताववेदनः कंडूमा ल्वरकारी चमस्य च्चकरदंष्ट्रकः सगुदं ग्रंथः तस्य चिकित्सा माह

मृगसूतकं मूलस्य रजस्य सहितं स च चूर्णं तु सहसाले पादाराहृदि जनाशनः राजीवमूलं
 कल्कः पीतो गमेन सर्पिषा प्रयतः शमयति शूकरदंष्ट्रो घ्नति च्वरं च्वरं रजवीमार्कवं मूलं पिष्टं
 शीतेन वारिणा तत्त्रे पादं तत्र सर्पं वाराहदन्तना कपं अथानुशया लक्षणमाह गंगीरामः ॥
 शोथो च सवर्णमुपरि स्थिता पादनुशया नुशया तां नुविद्यादंतः प्रपाकिनाम् अत्र पिडकामिति
 विशेष्येदं पेमाह रणाय गंगीरं अतः पाकेन अथ तस्य चिकित्सा हरेदनुशया वैद्यः क्रियया
 श्लेष्मविग्रहेः तस्य लक्षणमाह किं नागुत्मातरो पादौ कराडदाह समन्वितौ दुष्टकटुमसंस्पृशद
 लसंतं विभावयेत् अलसं कटुं रूतिलोके अथ तस्य चिकित्सा पादौ सित्कारनालेन लेपनं
 त्वत्तसंहितं पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्तिनैः क्षुद्रास्वरससिद्धेन कटुतेलेन लेप
 येत् ततः काशीसकुनटीतिलचूर्णैर्विचूर्णयेत् विचूर्णयेत् अवधूतयेत् करं जीवीजर
 जनीकासीसंपन्नकं मधु रोचनाहरितालं च लेपो यमलसंहितः अथ दर्पाः लक्षणमाह प

रिक्मण्णान्नस्यवायुरत्यर्थरूक्षणेः पादयोः कुरुतेदारीसरुतांतलसंश्रितां दारीवेवां ई
तिलोके अथतस्यचिकित्सा पाददाय्यांशिरांशोमोक्षयेत्तलनोधिनीसेहेस्वेदोपपन्नो
तुपादौवालेपयेन्मुक्तः मधूच्छिष्टवसामज्वाधृतैः क्षारविमिश्रितैः क्षारोयवक्षारः सर्जक
सिंधुद्रवयोश्चूर्णधुधतप्तुतं निर्मथ्यकटुतैलाक्तं हितं पादप्रमाज्जनं मधुसिकथकगैरिक
धृतगुडमदियाक्षुण्णान्ननिर्यासेः गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः मधुसिकथ
कंमयनं पुष्पमंगैरिकं शिलाजतुद्वितीयं गैरिकंगेरू इति लोके शूलनिर्यासः शूलः उन्न
तकस्पर्शजेनमानकक्षारवारिण विपक्वं कटुतैलंतुहत्यादारीनसंग्राहः धतूरतैलं अ
थकंदरस्यनणमाह शूकरोन्नयितेपादेकृतेवाकंटकादिभिः ग्रंथिः कोलवदुत्सृज्य
यैतेकंदरस्तुप्तः शूकरान्नवालुकाकोलवतश्चुद्रवदरवत् उत्सन्नः उद्धतः अथतस्यचि
कित्सा दहेत्कंदरमुद्धत्यैलेनदहनेनवा अथतिलकात्तकमाह कृष्णानितिलमात्रा

५१०९०
३१८

णिनीरुजानिसमानिच वातपित्तकफोद्रेकाताविद्यातिलकालकात्समानि अनुकृतानि
अयंतिलइतिलोकेप्रसिद्धः अथमसकमाह अवेदनंस्थिरं चैवयत्रगानेप्रदृश्यते मा
षवत्कृष्णमुत्सन्नमसिकंमाषकंदिनेत् स्थिरमचलं मसाइतिलोकेप्रसिद्धः अथजतु
मणिमाह सममुत्सन्नमरुजंमराडलंकफरक्तजं सहजंलक्ष्मचैकेषालक्ष्यो जतुमणिस्तु
सः कृष्णस्निग्धोजमणिर्ज्ञेयोवातोत्तरेस्त्रिभिः अरुजंत्वपरेरक्तंलक्ष्मेत्याहुर्निषग्वराः समं
समवर्णं उत्सन्नं किंचिदुद्धतं सहजं गुरारेण सहजातं एवंविधं यन्मराडलंसजतुमणित्त
क्षः लक्ष्मचैकेषामिति एकेषामार्याणांमते तन्मराडलंलक्ष्मसंज्ञं चलक्ष्मलक्ष्मसुतइतिलो
के अपरेषुनर्जतुमणिलक्ष्मणेर्भेदकंलक्षणमाह कृष्णइत्यादि अथतिलकालकमस
कजतुमणीनांचिकित्सा माह चर्मकालंजतुमणिंमसकान्तिलकालकान् नृक्षत्पत्रास्त्रे
णदहेत्क्षाराग्निभ्यामशेषतः अथमच्छमाह मंडलंमहदलं वनपावंवायदिवासितं सहजं

निरुजंगानेन्यच्छतदभिधीयते अथतस्यचिकित्सा निरावेधैः पलेपैश्च तथा मंगैरुपाच
रेत् सच्छुल्लिपेत्पयः पिष्टैः कल्कैश्चौरतरुद्रवैः त्रिभुवनाविजयापन्नमूलस्यविरस्यन्नि
त्रिपाचैभिः उहर्त्तनं विरचितं सच्छ्वंगायपदं सिद्धं स्य विरस्यद्वहदारोः अथपद्मिनीकण्ड
कमादकण्डकेराचितं हतं कण्डमत्पारादुमंडलं पद्मिनीकण्डकपरमेस्तदारवं कफवात
जं आचितं प्राप्तं पद्मिनीकण्डकपरमेः पद्मिनीनालकण्डकगृह्णोः तदारवं पद्मिनीकण्ड
कनामकम् अथतस्यचिकित्सा पद्मिनीकण्डकेरोगे छद्दये निंबवारिण तेनैव सिद्धं सकौ
डं सपिः पातुं प्रदापयेत् निंबारगवधकल्के वासुद्रुरुहर्त्तनं हितं चतुर्गुणेन निंबोत्पेपत्रका
थेन गोधृतं पचेत्तत्तसु निंबस्य कृतमालस्यपत्रजैः कल्के भूयः पचेत्सिद्धं तस्यैव लसंमितं
पद्मिनीकण्डकादोगान्मुक्तो भवति नान्यथा निंबादिधृतं अथाजगलिका सिग्धासवर्णाग्रि
तानिरुजामुद्रसन्निभा कफवातोच्छिताश्लेयावलानामजगलिकाग्रिपितारुं फितेन मुद्रस

निनामुजा कृतिः अथतस्यचिकित्सा तत्राजगद्विकामांजलोकाभिरुपाचरेत् शुक्तिसौ
 एष्टिककारकत्वेऽश्लेषयेत्मुहुः कठिनं ह्यारयोगैश्च दार्ययेदजगद्विकामांजलोकाभिरुपाचरेत्
 कामूर्वाकत्वेऽपि विलेपयेत् पक्वां वृणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् अथ यवप्रख्यामाह
 यवाकारपुष्पकठिनाग्रं पिमंससमाश्रितापिडकाश्लेषावाताभ्यां यवप्रख्येति सोऽमते यवका
 रामधेः स्थूलाप्रान्ते कृशा अथाधिलज्जामाह धनामवकां पिडकामुन्नतां परिमंडलां अन्यान्
 जीमत्स्यपूयांतां विद्यात्कफवातजां घृतां कठिनां परिमण्डलां वर्तुलां अल्पपूयां स्वल्पश्रावां
 अथतयोश्चिकित्सा अंधालज्जां यवप्रख्यां पूर्वस्वेदेरुपाचरेत् मनःशिलादेवदारुकुष्ठक
 त्केः प्रलेपयेत् पक्वां वृणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् अथ विवृतामाह विवृतास्यां म
 दादाहं पक्वो दुंदरसनिभां विवृतामिति तां विद्यात्पित्तोऽपि परिमण्डलां परितः शोथवतीं अ
 थैड्वहामाह पद्मकर्णिकवन्मधेऽपिडकां पिडकाचितां इड्वहंतुतां विद्यात्तपित्तोऽपि

तां निषक पयः कर्णिकवत् पयः फलाधारोपमां पिडका चितां किंजल्कवत्तु धुपिडकावे ३ २
द्वितां अथ गर्दभिकामाह मंडलं हतं मुत्सलं सरकां पिडका चितां रुजा कंशगर्दभिकां तां वि
द्या हतपित्तजां अथ जालगर्दभमाह विसर्पवत्सर्पतियः श्लोथस्तुतुरपाकवान् दाहज्व
रकरः पित्तासृज्यो जालगर्दभः अपाकवान् र्दयात्याकवान् पित्तकृतत्वेन सर्वथा पाकाभा
वस्याप्युक्तत्वात् अथ मग्निवात इति रव्यातः अथ विवृते रुद्धहागर्दभिका जालगर्दभानां कि
चिन्मा विवृतामि रुद्धां च गर्दभी जालगर्दभं पैतिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधये द्विषक
पाकेतुरोपयेदाज्यैः पक्वेर्मधुरभेषजैः अथ कक्षपिकामाह ग्रंथिताः पंचवायव्या दारुणा क
क्षुपीमता कफानिना म्यं पिडकास्ता स्मृताः कक्षुपीबुधैः कक्षुपोलताः मध्येपोलताः प्रांतेन
ताः अथ तस्याश्चिकित्सा कक्षुपीस्वेदयेत् पूर्वततः एभिः पुलेपयेत् कल्को कृतैर्निग्नाकुष्ठ
शिलातालकदारुभिः तां पक्वां साधयेच्छी धुं निषगवुणचिकित्सकः अथ शर्करावुदस्य

Manu
329

तद्वृणमाह प्राप्य मांसं शिरास्नायुमेदः श्लेष्मातया नितः ग्रंथिः कुर्वन् सौमित्रो मधुसर्पिर्व
सानिभं स्रवत्यास्त्रावमत्यर्थं तन्नृद्धिं गतोऽनितः मांसं विनोष्य ग्रथितांशुं कर्णं जनयत्यतः दुर्ग
न्धिक्रिन्नमत्यर्थं तानावर्णततः शिराः स्रवन्ति स ह सारकं तविद्यां कर्णं वृद्धं कर्णं वा लुकाव
त्यत्वात् अथ कर्णवृद्धस्य चिकित्सा मेदोवृद्धविधानेन साधयेच्छ कर्णवृद्धं अथ सहेतुका
सलक्षणा न्यतिचिह्निकारानाह शूक्तस्य चापनुत्साहकर्मस्य स्यमुच्यते अस्वस्थचित्त
तात्प्यंतमुरतिः कथ्यते बुधैः अकिं श्वानं न निर्गच्छेत्तस्मै कष्टी वने रितं हृदयं पाशुते वा स तमुत्तेज
विनिर्दिशेत् वक्त्रे मधुरतां तं हृदयो हृदयं नमः न चान्तरो वतेयस्यै ग्लानितस्य विनिर्दिशेत्
ग्लानिरोजः कुर्यात्तुः स्वादजाणां च श्माद्वेत् उदानकोपादाहारः सुस्थितत्वाच्च यद्वेत् पव
तस्योर्ध्वगमनं तमुद्गारं पचकृते आद्योपोगुडगुडागृह्यः प्रोक्तो जठरसंभवः तमस्यैव यज्ञानं
ततमंकथ्यते बुधैः इति क्षुद्ररोगाधिकारः अथ शिरोरोगाधिकारः तन्न शिरोरोगस्य निदानं संख्या

चाह गिरोरोगास्तु जायंते वातपित्तकफैस्त्रिभिः सन्निपातेन रक्तेन कृयेण कृमिभिस्तथा सूर्या
वर्तनितवातगुणस्वकार्छावभेदकाः एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचरुते गिरोरोगाः अत्र
गिरोरोगाः नूत्नरूपानुगमिधायते गिरोरोग इति वातपित्तकफैरित्युक्तं त्रित्वमस्युपगम्यत एव य
त्पुनस्त्रिभिरिति ग्रहणं सर्वेषां गिरोरोगाणां सन्निपातजत्वरूपपनार्थं वातादिभेदजास्तूकर्ष
तय दुक्तं सर्व एव गिरोरोगाः सन्निपातसमुद्भवाः शैत्कत्वात्कीर्तितास्ते हि दृष्टोति कृये
ण चरसादि कृयेण वातिकस्य लक्षणमाह यस्यानिमित्तं गिरसोरुजश्च भवंति तावुनिगिवा
तिमानं बंधोपतायैः प्रभूमश्च यत्र गिरोमितायः सप्तप्रारणेन अनिमित्तं अतर्कितविषकृष्ट
निमित्तं निगिवातिमानं रात्रौ नैत्येन वायोराधिक्यात् उपतायः स्वेदनं गिरोमितायः गिरः पा
दापैतिकमाह यस्याष्टमंगारचितं यं येन भवेच्छिरोदहति चाक्षिनासां ग्रातेन रात्रौ च न
वेक्ष्यमश्च गिरोमितायस्सनुपितकोपात् दहतीत्यार्षत्वात् श्लेषिकमाह गिरो भवेद्यस्य क

भा० प्र०
३२२

कोपदिग्धगुरुप्रतिष्ठमथोहिमंच सूताहिनासावदनं च यस्य शिरोमितापस्तुकफप्रको
यात् कफोपदिग्धं न्तः कफलिप्तं प्रतिष्ठं स्तधुग्निरः सन्निपातिकमाह शिरोमितापेति
तयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति रक्तजमाह रक्तादिकः पित्तसमानलिङ्गः स्यन्नासहत्वं
शिरसो भवेच्च पैतिकाभेदत्विङ्गमाह स्यन्नासहत्वमिति कृयजमाह वसावलासकृतसं
भावानां शिरोगतानामतिसंक्रयेण कृयप्रवृत्तः शिरसोऽमितापः कक्षे भवेदुग्ररुजोतिमा
नं कृतसंभवं रुधिरं कष्टः कष्टसाध्यः कृमिजमाह निस्तुष्टेयस्य शिरोऽतिमानं संभक्ष्यमा
णं स्फुरतीव चान्नः ध्राणश्च गच्छेदुधिरं सपूयं शिरोमितापः कृमिभिस्संधोरः संभक्ष्यमाणं कृ
मिभिरिति शेषः ध्राणश्चेति चकारेण कृमिनिर्गमोपिवोध्यते सूर्यावर्तमाह सूर्योदयं या
प्रतिमंदमंदमहि नुवोरुक्कसमुपैति गावं विवर्द्धते ह्यंशुमता सदैव सूर्यापहतौ विनिवर्तये
च्च शीतेन सांतिं न भते च किंचिदुष्मेन जंतुः सुखमाप्नुयाद्वा सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं

सूर्यपिष्टतंतमुदाहरंतिसूर्योदयप्रतिनक्षत्रस्य आरभोतियावत् यारुक् अकिंता नुवा
समुपैतातिसंबंधः सूर्यस्यापहतौ सूर्यस्यायोगतौ अनंतवातमाह दोषास्तु इष्टास्त्रय एव
मत्स्यासंपीडावाटंस्वरूपां सुतीनां कुर्वन्ति सादृष्ट्यं नुविग्रंस्वदेनेस्थितिकरोत्यानुविग्रोष
तस्तु गराहस्य पात्रेर्वेत्तु करोति कंपहनुग्रहं लोचनजान् विकारात् अनंतवातंतमुदाहरंतियो
यत्र योत्स्य निरसो विकारम् एवं ग्राह्यावाप्यर्थः अमया नामने कार्यत्वात् स्वरूपां स्वां
रूपां मया दाहगौरवदिरूपां दोषाः कुर्वन्ति सः अनंतवातः अह्यादियुस्थितिकरोति वि
ग्रोषतस्तु गराहस्य पात्रेर्वेत्तु स्थितिकरोति पाह्यास्थितिं कृत्वा कफादीश्च करोति ग्राह्यक
माह पित्तरक्तानिला दुष्टाः ग्राह्यदेने विमृच्छिताः तीव्ररुग्दाहरागं हि ग्राह्यं कुर्वन्ति दारुणं
सग्राह्यो विषवहे गान्तिरुद्धासुगलंतया निरात्रा जीवितं हन्ति ग्राह्यको नामनामतः अहं जी
वति नैष जं पत्मारवायास्य कारयेत् पित्तरक्तानिलाः अत्र कफो पियो जः कृतानुतापः क

फपितरकैरिति सुश्रुतवचनात् विमूर्च्छिताः पृष्ठहाः सन्नेथः त्रिरात्रात् त्रिरात्रवधि भूतान्नि
 रात्रमध्य इति यावत् अर्धव भेदकमाह रुद्धा श्नात्पथ्य श्नात्वावस्य प्राग्वातमैथुनैः वेगसं
 धारणाया समायामैः कुपितो नितः केवलः सकफो वा र्ध्वा हीत्वा त्रिरात्रो वली मत्प्रा चूत्रं स्व
 वृणो क्लितत्वादा र्धेषु वेदनां श्नात्वा श्नात्ति निभां कुर्यात्ता वा सो र्ध्व भेदकः नयने वाप्यवा श्ना
 त्रमभिहृष्टो विनाशयेत् अवग्रहः अवग्रहायः आयासः अति चतनमारोह नो हाहनादिः व्या
 यामः महत्प्रमः श्नात्वा श्नात्ति निभां श्नात्पातेनेव ज्ञपातेनेव वेदनां अथ त्रिरात्रो रोगाणां चिकि
 त्सा वातजात त्रिरात्रो रोगे स्नेहस्वेदं विमर्दनं पानाहारोपनाहांश्च कुर्यात् शतमयाय दानं कु
 ष्णमेरुं दमूलं च नागरं तक्रपेषितं पीडां नातेनेपनतो हरेत् रसेः स्वास कुमारो यस्तस्य नृपं वि
 शेषतः त्रिरात्रः शूलं हरेत्येव विधेयो नान्नसंग्रहः अथ त्रिरात्रो वस्ति विधिः आत्रिरात्रो व्याधितं च
 मेषोड्ग्रागुलमुच्चितं तेनावेष्टा त्रिरात्रो धस्तात् मायकः केन तेन पयेत् निश्चलस्योपनिषत्

तैलेः कोष्ठीः पृथयेत् धारयेद्दरुजः श्रोतौ यामं यामाह मेव वा शिरो वस्तिर्हरत्येष शिरो रोगं
रुद्रवं हनुमन्पादिकर्णतिमर्दितं मूर्च्छकंपनं विना भोजनमेवैष शिरो वस्तिः प्रयुज्यते दिना
निस सवापंचरुजितस्पर्तोपि वा ततोपनीतस्नेहस्तुमोज्ज्वलेहस्तिबंधनं शिरोऽन्तःश्लेष्मद्वदन
ग्रीवांश्चादौ त्विमर्दयेत् सुखोष्णेनां नसागान्त्रं प्रक्षाल्याश्रित्य हितं आमिषं जागलं पथ्यं तत्र
शाल्यद्वयोपि च मुहुमाषात्कुलत्थाद्यान्वादेहानि शिरो केवलान् कटुकोष्णात्सप्तर्षिष्का
लं ह्रीं रपि वेत्तया पित्तात्मके शिरो रोगे ग्रीवांश्च दत्तां तसा कुमुदोत्पलपद्मनां स्पृश्या
शुमारुताः सप्तर्षिषः शतधौतस्य शिरसाधारणं हितं सप्तः श्यासकुमारोऽत्यः कर्पूरं कुंकुमं तवं
सिताच्छाणीययः सर्वे चंदनेनानुधर्ययेत् तस्मिन्निषगैश्च पित्तजायां शिरो रुजि किंतु मस्त
कशूलैः सर्वेष्वेव हितं मतं गुडनागरकल्कस्य नस्य मस्तकशूलानुत्तरक्तजे पित्तवत्सर्वं भोज
ननालेपसेवनं श्रोतोऽक्षयोश्च विन्यासो विग्रो वा इत्तमो ह्णं कफजे बंधनं स्नेहो रुद्रो ह्णैः

भा.प्र.
३२४

पावकात्मकैः सन्निपातमवेकायसन्निपातहरा क्रिया पुराणसर्पिषः पानं वित्रोषेण दिशति
हि एरंडमूलतगराताकाजीवंतिकासैधवरासिकेचमृगंविडुं मधुयष्टिका चकित्रोष
धं कृष्णतिलस्यतैलं अजापयस्तेन विमिश्रितं चतुर्गुणं मृगरसे विपक्वं षट् विंदवोनासिकयोः
पदेयाः सर्वान्निहस्युग्रिस्सोविकारान् युतांश्च केलांश्च लितांश्च दंतानि वरु मृतांसुहृदा करो
तिसुपर्णगृध्रप्रतिमं च चक्षुः कुर्वन्निषाद्धोरधिकं वले च जीवंतिकानहरातकीणाककि
शेषश्च षड्विंशतैलं बंक्तुमिच्छयजेत्कृयना ग्रायकर्तव्यो हृणो विधिः पानेन स च सर्पिः स्या
हातघ्नैः मधुरैः शृतं कृमिजेयोषनक्ता कृत्रिगुवीजैश्च नान्नं अजमूत्रयुतं न संकर्तव्यं कृमिव
त्परं सूर्यावर्ते विधातमं न स्य कर्मादि मे पतं योजयेत्स पुडं सर्पिर्धृतं पूराश्च न कृयेत्तनावनं क्षी
रसर्पिः स्या पानं च कृत्वा स सर्पिषोः कृत्वा रपिष्टे स्तिलैः स्वेदो जावनायैश्च न स्यते मृगराजसस्का
गा कृत्वा रक्तुत्साकर्ता पितः सूर्यावर्ते निहंत्यानु न रपे नैव प्रयोगराट् अर्धं वने दके पूर्वसे हस्वे

देहि भेषजं विरेकः कायश्चिद्धूमः स्निग्धो ह्यनेजने विदंगानिति तत्कृत्वा समानपिष्टावि
लेपयेत् न ग्रं चाप्याचरेत् समादृष्टं नैदं यो हति पिवेत् स गृध्रं रक्षारं नारं वानाति केरजं सुशानं
वापियाजायं सर्पिर्वातस्तातस्तयोः नात्रिकया पिवेदित्यन्वयः तयोः सूर्यावर्त्तादभेदकयोः अ
नतवाते कर्तव्यः सूर्यावर्त्तद्विधौ विधिः निरायधश्च कर्तव्योऽनंतप्रशान्तये आहारश्च प्रदाव्योतवान
पित्तविनाशनः मधुमस्तकसंयावधृतपूरैर्विशोषतः संयावः पक्वान् विशोषः पेरकियां इति नो
के स च मधुमस्तकः मधुनोपलितः धृतपूरोपूपः पथ्याक्षधात्रारजनीगुडचीनूतिं वनिवैः सगु
दः कषायः भृशं रवकरार्गह्निगिरोर्ध्वं न निदंति नासानिहतः कृणेन पथ्यादिक्वाथः दावी
हरिद्रामंतिष्ठासा निचोत्तरपयकं एतत्सुतेपनं कुर्याच्छंखकण्ठप्रशान्तये शीततोयाभि
येकश्च शीतलं गंधारसे चनं कः कैश्च कूरहृत्ताणं शंखकेलेपनं हितमसर्वेषु यक्षामधुक
मापः स्यात्प्रातः शीतुर्विषं भवेत् तयोश्चूर्णं तु सूक्ष्मं स्यात्तच्चूर्णं सर्वयोनिभूतं नात्रिकाभ्यंतरेन

संसर्वशार्प्यस्यार्थं हरेत् दृष्ट्या योपयोगो यमनुना विभिराहतः आधायशुक्तिकाचूर्णचूर्णितं न
 वसादरं न भक्ष्यं योजितं गंधातस्य न रूपं ति शार्प्यं न क इति शिरोरोणधिकारः अथ नेत्रस्य प्रमाण
 माह विशाद्यंगुलं न वा कृत्यं स्वांगुलं दूरसंमितं चांगुलं सर्वतः सार्द्धं त्रिषकं नयनमंडलमूढं
 गुलेन वा कृत्यं चांगुलं प्रमाणं स्थौल्यं यस्य स तत् स्थौल्यस्य अंगुलीनां वैषम्या सुतराह स्वांगुलं
 दूरसंमितं चांगुलं सर्वतः सार्द्धं सार्द्धं द्वैर्धौ ए नेत्रस्यापांगान्याह पक्षवर्त्मन वेतकं दृष्टीनां म
 रादलातितु अनुपूर्वतु ते मध्याश्रित्वारोम्याय योत्तरं ते पक्ष्मादयो दृष्ट्या ताः अनुपूर्वयथा पूर्वम
 आश्रित्वारः दृष्ट्या दयः योत्तरं अंत्याः तत्र नेत्रमरादलेष्टस्य सति र्वाधयो भवन्तीत्याह द्वादश
 माभयो दृष्टौ तत्रैवान्यौ गदावुभौ कृष्णभागे तु चत्वारो दशैकः शुक्लभागे तु तत्र दृष्ट्यवस्थौ
 वत्सेनेको विंशतिश्च पक्ष्मजौ द्वौ प्रकाशितौ नवसंधिषु सर्वस्मिन्नेत्रे सप्तदशोदिताः एवं नेत्रे स
 मप्राप्स्युरष्टसप्ततिरामयाः तत्र दृष्ट्या वन्यौ द्वौ चरकोक्तौ सुश्रुतोक्तपक्ष्मसप्तिसंख्येनोधिकौ

सुश्रुतोक्ता न पद्मसतिसंख्यानाह वातादृशतथापितात्कफाच्चैव त्रयोदश रक्तात्सोडश विज्ञे
याः सर्वजाः पंचविंशतिः वाह्ये पुनर्द्वेनियने रोगाः पद्मसतिः स्मृताः नेत्ररोगाणां समाप्तो वि
पुरुषसन्निकृष्टं च निदानमाह जलामितसस्य जलप्रवेशात्तुरे च एणस्वप्रविष्य फच्च स्वेद
इजो धूमनिषेवणञ्च छेद्विद्यात्ता रुमनातियोगात् शुक्लरनालां बुक्कलस्य माषादिरामूत्रवा
तागमनिग्रहाच्च पुत्राक्तसंरोदनश्लोकतापाक्षिरे निश्वातादतिमद्यपानात् तथा चरतूनां च वि
पर्ययेण क्लेशा नितापादतिमेषुनाञ्च वाष्पगृहात् सूक्ष्मनिर्गच्छणञ्च नेत्रे विकारात्जनयति
दोषाः जलामितसस्य जलप्रवेशात् आतपादिजनितोष्णसहबहिर्नूतस्य नयनतेजसो ज
लावगादनेनाग्निमवात्तूरेक्षणात्तूरस्य इव दृशीनात्स्वेदात् स्विद्यते अनेनेति स्वेदोऽ
ग्न्यादिस्तस्मात्तूरजो धूमनिषेवणात्तूरनेत्रेण श्लोकतापात् श्लोकजनिता संतापात् श्लिरेऽग्नि
श्वातान् श्लिरसिप्रहारात् रूतूनां विपर्ययेण रूतूक्तचया विपरीता चरणेन क्लेशा नितापात्

क्लिन्नपतेनेनेतिकेनः कामक्रोधदिदुरवंतेनामितापः पीडाततः वाष्पग्रहणात् अश्ववेगविधाता
 त् संप्राप्तिमाह त्रिरात्रुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमाश्रितैः जायंतेनेत्र भागेषुरोगाः परमदासुणाः ने
 त्रभागेषुनेत्रस्यदृष्ट्याद्यवयवेषु आदौदृष्टिमानाह तत्रदृष्टित्वरूपं मसूरदलमात्रांतुपंचभूतप्र
 सादजां स्वद्योतविष्कलिंगमांसिद्धांतेजोभिरमयैः आब्रतांपदलेनाद्गोर्वाहोतविवराकृतिंश्री
 तसात्म्यां नृणां दृष्टिर्माकुर्नयनचिंतकाः मसूरदलमात्रांनेत्रगतकृष्णमरात्तमध्यस्थंमसूरविदल
 प्रमाणमनिमेषैः कदाचिद्योताभावात् स्वद्योतवन्निमेषाभावेविद्योतमानत्वाद्विष्कलिंगवत् अ
 मयैः चिरस्थापिभिः तेजोभिः सिद्धांत्यन्तां विवराकृतिंसंक्षिप्तं अद्गोर्वाहोतपलेनरसर
 काक्तानिसरूपानिकदाचिदप्यपत्रपतिप्रथमेपूर्वाभ्यंतरेनतुवाहो दृष्टेरसंधारभूतया आब्रतां
 तत्रपदलानिचत्वारिभवंतिताताह तजोवलाश्रितंवाह्यंतेष्वन्यत्पिशिताश्रितं मेदस्तपद्यरत्न
 माश्रितेत्वस्थिषापरधमंचमंपंचमांससमं दृष्टेस्तेषांवाकृन्नामिष्यते अत्रतेजोरक्तं जलंरसःते

नरसरक्ताधारमित्यर्थः पटलं त्वक् अपरं चतुर्थं दृष्टेः स्वागुह्योदरस्थूलस्य तेन स्पष्टं च मांसमंतेषां
चतुर्णोपदत्तानां मिलितानां वाङ्मस्योत्पत्त्यंश्यते तत्र प्रथमपटलगतस्य दोषस्य स्वभावमाह अथ
मेपदले यस्य दोषो दृष्टो व्यवस्थितः अत्र तरे दोषाः पटले समाधिष्ठिताः एकैकमनुपद्येते पर्यायात् पट
लांतरमिति विदेहवचनात् व्यवस्थितः स्थितः अमक्तानि र्षक्तानि रूपाणि अरुणवर्णं दियुक्ता
निवातेन पित्तेनादित्यरवयोतादिपातना लवणं नि कफेन नूवेत चामरगौराणिवर्णं नि रक्तेन रक्तवर्णं
निसन्निपातेन विविधानीति एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थपटलेष्वपि व्याख्येयं अथ कदाचित् पत्रप
तिव्यक्तान्येवेति त्रयोपदोषाः त्रयस्या अप्यद्वितीयपटलात्तस्याह दृष्टिर्भृङ्गविकलतिद्वितीयपट
ले गते मक्षिकामृगाकानूके राज्ञालकानां वपन्यति मण्डलानि पताकाश्च मराचिः कुंडलानि च प
रिल्लवांश्च विविधान्वर्णमभ्रतमांसि च दूषणानि च रूपाणि मन्यते च समीपतः समीपस्था हरे च दृ
ष्टेर्गोचरविभ्रमात् यत्नवानपि चात्यर्थं सूक्ष्मं छिदन्नपश्यति विकलति विकलं आचरति विक

लतिनामिन्नाचरेक्षिपवेतिरूपं समकृत्वा गृहीतुं न शक्नोति विकृतत्वमेव विवर्णेति मन्त्रि
 कादीन् जालकादीन् वपनूपतिगोचरविभ्रमात् गोचरो न रूपं तत्र विभ्रमः अथ यथा गृहणं तस्मा
 त् तृतीयपटलगतस्याह ऊर्ध्वपनूपतिना धस्तात् तृतीयपटलंगते सुमहं त्यपिरूपाणि छादिता
 नीव चांचरैः कर्णनासादिरूपाणि विकृतानि वपनूपति अत्राग्राणि माह यथा दोषं चरजे
 तदृष्टिदोषे वलायसि यथा यथं दोषवर्णेनारुणपीतश्रीतादियुज्यतो दृष्टिदोषे वलायसि रक्त
 मांसमेदः सहाये च भवति तृतीयपटलगतस्य दोषस्य तथा स्वभावाद्द्वारा गोपलधितृतीयपट
 लादारभ्य रागादय इत्यर्थः अधस्थे तु समीपस्थं दूरस्थं चापि स्थिते यानूर्वस्थिते पुनर्दोषे पा
 नूर्वस्थानि न पनूपति समंततः स्थिते दोषे संकुलानां वपनूपति दृष्टिमधस्थिते दोषे महदुन्नवं
 पनूपति दोषे दृष्टिस्थिते तिर्यगेकं वै मन्मते द्विधा द्विधा स्थिते त्रिधा पनूपे वक्रधा चानव
 स्थिते ऊर्ध्वपनूपति ऊर्ध्वमपि यादृक् पनूपति तादृक् आह सुमहतीत्यादि अंचरैः वस्त्रैः

धः स्थेवुसमीपस्थेनपत्रपतीत्यन्वयः तथा नपरिस्थिते दोषे इत्यर्थेनपत्रपतिसमंततः उपर्यधः
पार्श्वेषु संकुलानि निन्नात्यपिरूपाणि मिश्रितावीवपत्रपतीत्यन्वयः अनवस्थिते अनियाता
वस्थाने वक्रधाव हूनिपत्रेपत् चतुर्थपटलगतदोषमाह तिमिरारमः सर्वे दोषश्चतुर्थपटलंग
तः रुणद्विसर्वतो दृष्टिं लिङ्गानां इति क्वचित् अस्मिन्नपितमो भूतेनातिरूढमहागदे चंद्रादि
सौमन रुद्रावंतरिके च विद्युतः निर्मलानि च तेजांसि भ्राजि ह्रूवि च पत्रपति स एव लिङ्गानां
स्तुनालिकाकाचसंज्ञितः यो दोषः दोषोऽत्र गोपि दोषारम्यं तन्मते इत्यागमात् चतुर्थपटलं वाह्यं प
टलंगतः सति मिरारम्यः तिमिरदर्शनेति मिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्ग आदित्वाद च तस्य लक्ष
णमाह रुणद्धीत्यादिति मिरारम्यः सर्वतः सर्वत्र लिङ्गानां इति क्वचित् तत्रांतरे लिङ्गानां संज्ञः
अत्र निरुक्तिश्च लिङ्गयते विद्यतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नात्रोऽस्मिन्निति लिङ्गानां अस्मि
न्नपिति मिरेऽपितमो भूते तमस्तुल्ये अत्र भूतना दस्तुत्यर्थः भूतं प्राणयतीते समे त्रिष्वपीत्यमरवच

५१० प्र०
३२२

नात् नानिरुते अथैवे नवेचं दित्येतदुक्ताणि च पत्रपति नू मिस्समे मयिता दृशस्य चतुर्दश नाना क्ले
रत आह अंतरिक्षे अंतरिक्षस्य प्रकारस्य त्वेतमो अतिभवत्वात् तेजसि अग्न्यादेः अति स्मृति
रत्न सुवर्णदीपि अस्मित्येवे विरजे चं रदात्पुत्रा विन पत्रपतीत्यानायः तस्यैव लिंगानां नामांत
रमाह नालिकाका च संज्ञितः नालिकाका चेति नामांतराभ्यां युक्तः यः तृतीयपटलगतः काचसंज्ञि
तो दोषः स एवोपेक्षया चतुर्थपटलेषु लिंगानां नालिका संज्ञः तु गृह्यः पुनरर्थ यथोवाच निमिः का
चस्यैष विज्ञेयो यापस्त्रिपटलस्थितः चतुर्थपटलप्राप्ते लिंगानां नालिका संज्ञः स च दृष्टि रोगाणां संख्या
नामानि चाह दृष्ट्याश्रयाः षड्भेदे रोगाः षड्विंश नाना य भवंति तत्र नातेन पित्तेन कफेन सर्वैः रक्ता
सरिस्त्राय निधश्च षष्ठः दृष्ट्याश्रया रोगाः षट्छाद रोगस्यार्थः तत्र लिंगानां षट्छादान्विष्टेति चाते
नेत्यादितथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यं स्त्वथ धूमदग्नेत्यो ह्रस्वजात्येन कुलांधसंज्ञेमां
भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः पित्तविदग्धदृष्ट्यादयश्च षट् रवं दृष्ट्याश्रया छाद रोगाः तत्र छादवन्मो

च तत्रेवायौ गदो वदो सन्निमित्तकौ तेषु वा तजस्य लिंगनाशस्य लक्षणमाह वा तेन खलु
रूपाणि भ्रमंती वसप नृपति आवितान्यसूपा भानि वरा विहानी च मानवः आवितानि कलु
षानि अरुणानि अमकलो हितयुक्तानि आविधानि कुदितानाव पैतिकमाह पित्तेनादि
त्यखद्योतनक्रचापतादिद्रुणान् नृत्यतश्चैव निरिविनः सर्वनालं च पनृपति आदित्यादीनां
गुणान् रूपाणि श्लेषिकमाह कफेन पनृपे इपाणि सिग्धानि च सितानि च सलिललावि
तानी वजालकानि च मानवः सन्निपातजमाह सन्निपातेन चित्राणि विष्णुतानि च पनृपति
वक्रधापि छिधा वापि सर्वा न्येव समंततः हीना धिकां गाम्यथ वा ज्योतिष्यपि च पनृपति चित्रा
णि नानावर्णानि विष्णुतानि विपरीतानि वैपरीत्यं विवृणोति वक्रधेत्वा स्तजमाह पनृपे इत्तेन र
क्तानि तमांसि विविधानि च हरितान्यथ कृष्णानि पातान्यपि च मानवः परिमृतापिनमाह रक्ते
नमूर्च्छितं पितं परिमृतापिनमाचरेत् तेन पीतादिनाः पनृपे इदं तमिव नास्करं विकीर्णमानः

खद्योतैर्हृत्तांसेजांसि चैव हि विकार्यमाना अपमानात् ते जांसि अग्न्यादेरिव वातादि जनि
 तैर्नेत्रवर्णैरपि च षड्विधः लिङ्गान्नेत्रादि तेषां वर्णवातो दितो यथा रागो रुणे मारुततः प्रदिष्टे
 म्नाया च नीलश्रुतयेव पित्तात् कफात्सितः श्रोणिततः सरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्र वा
 तादिना हेतुभूतेन जनितेनेत्रविषये मण्डले रूपविशेषमाह अरुणं मण्डलं वाताच्च चलं
 परुषं तथा पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्या भवा स पातकं श्वेतपीतं वा कथमेतत् आधिप्रभावा
 तश्चेष्टमणवहलं सिग्धं ग्रांरवकुंदे इपादुरं चलपद्मपत्रा नानूपशुक्लो विदुरिवां भसः मृद्य
 मानेतु नयने मंडलं तद्विषयं ति वक्रलं स्थूलं मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गान्नेत्रे द्विदोषजे प्रवा
 लपद्मपत्रा नं मंडलं श्रोणितात्मकं चित्रं वातादिवर्णैरक्तजं मंडलं दृष्टो स्थूलका चारुणप्र
 भां स्थूलका चंसे वारुणप्रभाय स्पतत् एतेन स्थूलमरुणत्वं च बोध्येत दोषरूपादित्या
 दितत्र परिमाणानि कालांतरेण दोषरूपात् कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् अनुक्तं यथा

दाहगौरवादि दोषलिंगसंप्रहार्यमाह यथास्वदोषलिंगानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि पित्तविद
ग्धदृष्टेर्लक्षणमाह पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिः पीता भवेद्यस्मिन् रस्पृष्टिः पीतानिरूपाणि च
तेन पत्रपुष्पसंवेनरः पित्तविदग्धदृष्टिः पित्तेन गतेन दृष्टिः दृष्टावपि प्रथमद्वितीये पटले गतेन
बोधयंते न माधिना तस्मिन्नेव दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूपविशेषमाह प्रसे तृतीयं पटलं तु
दोषे दिवा न पत्रे पित्तिश्चिच्छिन्ने सः रात्रौ सन्नातानुगृहीत दृष्टिः पित्तात्मा नावात्सकलावि
पत्रे पत्र दोषेऽत्रापि पित्ते श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिंगमाह तथानरश्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव
मुक्तानि हि मत्स्ये तु अत्रापि श्लेष्मणौ दृष्टौ प्रथमद्वितीये पटले गतं स्यात् तद्विलिङ्गं बोधं स एव
श्लेष्मा दृष्टौ पटलत्रयं गतो नक्तं धं करोतीत्याह त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो नक्तं धमाप
दपति प्रसह्य दिवा स सूर्यानुगृहीत दृष्टिः पत्रे तु रूपाणि कफात्मा नावात्स दोषोऽत्र क
फस्तस्मै पक्तां तत्वात् नक्तं धं श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तं नृत्तत्वात् न दृष्टागा एता नृमदन्ति न

माह श्लोकचरयाससिरोऽग्नितापैरभ्राहतायस्मरस्मृष्टिः धूमांसुयः पत्रपतिसर्वजावा
 सधूमदग्नीतिनरः प्रदिष्टः त्रिरोजितापः त्रिरसिद्धर्मादिनासंतापः एतस्यपितदोषो बोधमः
 ह्रस्वजातमाह योवासरपत्रपतिकृष्टतोयस्यमहच्छापिनिराकृतोऽत्यं रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि
 पत्रेपस्रुस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः नकुलाधमाह विद्योततेयस्मरस्मृष्टिर्दोषाभिपन्ना
 नकुलस्य पदं चित्राणिरुपाणिदिवासपसपत्रेपस्तयेविकारो नकुलाधमसंज्ञः दृष्टिर्विरू
 पाश्चसनोपसृष्टा संकुच्यते मत्तरतस्तुयातिरुजावगाता च तमतिरोगं गंगारकतिप्रवदति
 तज्ञाः वातोपदतारुजावगागं गंगारवेदना न्विता एवं दृष्टिगता हृद्ग्राकषिताः बाह्यौ पुनर्हावि
 हंसप्रदिष्टो निमित्तश्चाप्यनिमित्ततश्च निमित्ततस्तत्र त्रिरोजितापाद्वयस्त्वनिष्पंदं निदर्शनः स
 बाह्यौ सुश्रुतोक्तहृद्ग्रासंरमेभ्योऽभिको तत्र निमित्तत आह त्रिरोजितापात् त्रिरोजितपते
 येन विषकुसुमगंधवह्यवत्सर्गो न त्रिरोजितापस्तस्मात् अतिष्पंदं निदर्शनः रक्ता निष्पंद

लिंग इतिगदाधरः सन्निपाताभिष्यंदलिंग इति कार्तिकः अनिमित्तत आह सुरर्षिगंभिर्महोर
गाणं सदृशं तेनापि च भास्करस्य हृत्पेतदृष्टिर्मनुजास्यस्य सलिंगानां स्वनिमित्तसंज्ञः अ
नुपलभ्यमानानां सुरादीनां दर्शनमिति तमप्यनिमित्तं मन्यते अनिमित्ततो लिंगानां सलक्षण
माह तत्राह विस्पष्टमिव प्रभातिवेद्यवर्णविमला च दृष्टिः विस्पष्टं ज्योतिर्युक्तं वैद्यव
र्णन्यासाविभाजानिर्मला एवं चतुर्दश दृष्टि रोगाः ते यथा वातिकः पेटिकः श्लेष्मिकः रक्त
जः सन्निपातिकः विम्लायि एवं षट् लिंगानां दिवांधः रात्र्यंधः धूमदर्शकस्वजात्यः नकुलांधः
गंभारिकाः एवं षट् अपररोगाः एवं द्वादशावाह्या चापदौष्टो सन्निमित्तानिमित्तजो एवं चतुर्द
श दृष्टि रोगाः इति दृष्टि रोगाः अथ दृष्टि मराउलपत्यासन्नतया कृष्णगतविकारा निधानं अथ
कृष्णमराउलजालरोगाः तेषां नामानि संख्यां चाह यत्सर्वेण शुक्रमथावुणं च पाकात्ययश्चा
प्यजकातैव चत्वार एते तयनामयास्तु कृष्णप्रदेहो नियता नवन्ति तत्र सर्वेण शुक्रलिंगमाह

निमग्नरूपं तु भवेद्विच्छेदश्चेन्न चेव विच्छेदप्रविभातियद्धे आचंश्रवे दुष्प्रमतावचापितसवृणंश्रु
 क्रमुदाहरंति निमग्नरूपमिति श्रुक्रविशेषणं श्रुचेव विच्छेदमिति श्रुक्रसवर्तुलत्वं यथावत्वं
 च बोधयति स्रवेदित्यनेनैव श्रावेवो धिते श्रावपदं निरंतरश्रावबोधनार्थं अस्य स्यासाध्यतद्व
 णमाह दृष्टेः समापेन भवेत्तु यच्च न चावगातं न च संश्रवेद्यत् अवेदनं यन्न च युग्मश्रुक्रं तत्सिद्धि
 सायातिकदाचिदेव न चावगातं एकत्वागतिन च संश्रवेत् अत्यर्थमित्यर्थः अवेदनं र्षेद
 नं न च युग्मश्रुक्रं युग्मं श्रुक्रमिति कृतश्रुक्रं एवमित्यर्थः एवंविधं संवृणं कदाचि सिध्यंति
 एतद्विपरितंनसिध्यति अथ वृणश्रुक्रमाह स्यंदात्मकं कृष्णगतं तु श्रुक्रं शंखे दुकुंदप्रतिमा
 वभासं वैहायसा भ्रपतनु प्रकारं मथारुणं साध्यतमं वदंति स्यंदात्मकं अनिष्टं देहेतुकं स
 र्वेषामक्रिरोणाणामनिष्टं देहेतुकत्वेपि नियमबोधनार्थं स्यंदात्मकमिति शंखे दुकुंदसदृश
 भवभासत्वे एतेन श्रुक्रत्वं बोधितं वैदूर्यसा भ्रपतनु प्रकारं आकाशं आकाशस्य मेव वद

मुयथास्यादेवंप्रकाशयत् शुक्रत्वंशं रेवंडुकुंदप्रतिमाव नासत्वेनैवलध्वेदायसा जगदहंसे
जलाभायवच्छेदनाय साधतमस्याप्यस्यावस्था जेदेन कष्टसाधतामाह गंभीरजातं वहलं च
शुक्रं चिरोत्थितं चापि वदंति कृच्छं गंभीरजातं द्वित्रित्वकगतं वक्रलंपुष्टं अस्यासाधतां चाह
विच्छिन्नमधं पित्रिताहतं च वलं त्रिरासूक्ष्मतमदृष्टि कृच्छं द्वित्वगतं तोदितमंततश्च चिरोत्थि
तं चापि विवर्जितायं विच्छिन्नमधं पित्रितवर्णमांसत्वाग्निममधं सिरासुतं त्रिरायां जातं अदृष्टि
कृतदर्शनाभावकृत् द्वित्वागातं पटलद्वयगतं एतविच्छिन्नमधत्वादिनिंगसहितं असाधं ननु
केवलं गंभीरजातस्य कष्टसाधत्वा निधानात् एवं चिरोत्थितमपि अपरमप्यस्यासाधनरूपमा
ह उल्लाशुपातः पिडका चनेत्रैयसिन्नेवेमुद्रनिमंचशुक्रं तदप्यसाधं प्रवदंति केचिदप्येतुवा
तितिरपकृतुल्यं मुद्रनिमंचशुक्रं आकारेणेतितलेनं ततः तितिरपकृतुल्यं तितिरपकृतु वद्धनहि
पाकात्ययमाह त्रैवतः समाक्रामति सर्वतोहि दोषेण यस्यासितमंडलं तु तमक्षिपाकात्यरमाहि।

भा० प्र०
३३२

कायं सर्वात्मकं जावयितव्यमाहुः यः श्वेतदोषेण कृतः तमहि कोपं अहिपाकात्पयमाह अत्र
पाको पिस्मात् अतस्तु श्वेतः शोफाशुपाकार्तियुति चनेत्र इति अजकातमाह अजापुरीषप्रतिमो
हजावानसलोहितो लोहितपिच्छिताशु विगृह्य क्लृप्तं प्रचयो स्युपैति तं वाजकाजातमिति व्यवस्थे
त यमप्रचयत घायः सचमंदसो बोधव्यो यत एताभ्योत्यतिविदेहेन तृतीयपदस्य कथिता अलोहि
तः विगृह्य क्लृप्तं अस्त्युपैति महत्वेन समस्तं क्लृप्तं भागं गृह्य सिद्धा आयाति व्यवस्थे तं जानीयात् इ
ति क्लृप्तमंडलजारोगा अथ शुक्लं भागजारोगास्तेषां नामानि संख्यां चाह प्रसारि शुक्लं कृतजाधि
मांसं स्नायुर्मसं शः खलुपंचरोगाः स्याच्छुक्रिका सार्जुनपिष्टकार्म्या जालं निराणां पिडकाश्च ता
सां रोगावजासगणितेन सार्धमेकादशोक्ताः खलु शुक्लभागे तेषु प्रसार्यर्मणे लक्षणमाह प्रसा
रितं नुविस्तीर्णं रणवं रक्तनिभं सितं नमुपतलं विस्तीर्णं प्रसारि प्रसमुक्तमित्यर्थः प्रस्थावरक्तानि
मित्यत्र विकल्पो बोधव्यः शुक्लमाह सत्रेव दं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्धते चिरात् रक्तजमाह पद्मा

भेमुद्ररक्तार्मयन्मासंचापतेतसि पद्माभां वर्णेन रक्तमित्यर्थः चीयते उपचीयते अधिमासार्मा
हृष्टपुमृद्धिमांसां र्मावहलं च यच्छन्ति भं हृष्टुविस्तीर्णवहलं पुष्टं यच्छन्ति भं इषत्कल्लोहि
तं स्नाधर्माह स्थिरं प्रसारिमांसात्पञ्चशुक्रस्नाद्यर्मापंचमं स्थिरं कविनं शुक्रं श्रावरहितं शुक्ला
कामाह तृणावस्युः पिशितनिभाश्च विंदवो ये शुक्ल्य नासितनिमताः सशुक्तिसंज्ञः तृणावाः पांडुस्य
माः पिशितनिभाः पिशितस्येव निभादी सिर्येषां ते तथा शुक्लाभाः जलशुक्तिनिभाः तस्मादस्याद
शितशिताः अशिताः शिताश्च अशितशिताः इत्यादिवर्णत्रये विकल्पो बोध्यः अर्जुनमाह एको
यः शूरा रुधिरप्रभस्तु विंदुः शुक्लस्यो भवति तमर्जुनं वदंति पिष्टकमाह श्लेष्ममारुतकोपेन
शुक्लेमांसमुन्नतं पिष्टवत्पिष्टकं विद्धि मत्नाक्तादशू सन्ति भं पिष्टवत्स्वेतं मत्नाक्तादशू सन्ति
भमिति धूत्यादिप्रक्षिप्तदर्पणतुल्यं शिराजालमाह जालाभः कविनश्शिरोरुणः शिराणं संता
नो भवति शिरादिजालसंज्ञः कविनश्शिरः कविनाः शिराः यस्य स तथा कः शिरादिजालसंज्ञः शि

५१० प्र०
३३३

रापूर्वको जालसंज्ञः शिरादि जालसंज्ञः शिरा जालसंज्ञः शिरापिडकामाह शुक्लस्थः सितपि
डका शिरावृत्तायाः तां विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः वलासग्रथितमाह कांस्थानो मृदुरथ
वारिविंदुकलो विज्ञेयो नयनसिते वलाससंज्ञः वलासग्रथिसंज्ञः क्वचिदेकदेनो नापि समुदा
यावगमात् यथा नामो नामसेन इत्यादि अत एव सुश्रुतो नामसंग्रहे वलासमथितपदं निर्दिष्ट्वा
न इति शुक्लभागजारोगाः तत्र वर्त्मनि हे पतञ्जलाह वर्त्मनी नयनच्छदाविति तत्रत्यानारोगाणां
नामानि संख्यात्वाह उत्संगिन्यथा कुभाका संयोप्यको वर्त्मशर्करा तथा शो वर्त्मशुष्का शो स्तथे
वा जननामिका वङ्गलं वर्त्मपश्चापितपोक्तो वर्त्मबंधकः किं एव वर्त्मतथा वर्त्म कर्दमः शो वर्त्म
च शक्तिन वर्त्मवातहतं चतत् वर्त्मवृद्धं निमेषश्च शो एतार्थस्तथेव च लवणे विशावर्त्मोपि कुंचनं
नाम तत्परं एकविंशतिरित्येके विकारा वर्त्मसंश्रयाः तेषूत्संगपिडकामाह अस्यंतरमुरवीतामावा
त्यायो वर्त्मनश्च या सोत्संगोत्संगपिडका रक्तजास्थूलकुंडुरा अस्यंतरमुरवी वर्त्मनोऽस्यंतरमुरवेयः

५१५
३३४

हृत्त्ववर्त्मतत् वर्त्मबंधकमाह कंडुरेनात्यतोदेनवर्त्मशोफेनमानवः असमंश्चादयेदह्नियत्रासौवर्त्म
बंधकः किष्टवर्त्माह मृद्वत्यवेदनंतामंयहर्त्मसममेवच अकस्माच्चनवेइत्तंकिष्टवर्त्मेतितदिदुः
सममेककालंरक्तलोहितंभवति एतत्कफयुष्टरक्तजं वर्त्मकर्ममाह किष्टपुनपित्तयुतंशोणि
तंविदेहेयदा तदाकिन्नत्वमापन्नामुच्यतेवर्त्मकर्मः किष्टमितिषागुक्तालक्षणमेव वर्त्मपित्तमि
तितंशोणितंकर्तृमृतं यदाविदेहेतदापित्तदापित्तमधिकं तदुतंकिन्नत्वमायन्मिति आर्द्रतागतं
वर्त्मकर्ममुच्यते रूपाववर्त्माह यद्वर्त्मवाह्यतांऽतश्चरूपावर्त्मानंवेदनं सकंडुकंपरिकेदिनृपा
ववर्त्मेतितमृतं अत्ररूपावत्वेनवाताधिकंबोधयामु प्रकिन्नवर्त्माह अरुजंवाह्यतःरूनंवर्त्मय
सन्नरस्यहि प्रकिन्नवर्त्मतद्विद्यात्किन्नमत्यर्थमततः अरुजंरूपद्वया अकिन्नवर्त्माह यस्यथो
ताम्यधौतानिसंबध्यंतेपुनपुनवर्त्मान्यपरिपक्वानिविद्यादकिन्नवर्त्मतत् वातहतवर्त्माह विमुक्तसं
धिनिश्चेष्टवर्त्मयस्यनिमात्यते एतवातहतंविद्यात्सरुजंयदिवारुजं विमुक्तसंधिस्वस्थानचुतसंधि

नि तत्रत्ययोरोगयोर्नामआह पक्ष्मकोपः पक्ष्मश्रातो रोगो ह्येयक्ष्मसंश्रयो तत्रपक्ष्मकोपमाह प्रचालिता
निवातेनपक्ष्माण्डविश्रुतिहि असितेसितभागेचमूलकोशात्यातंत्यपि धृष्यत्यद्विमुक्तस्तानिसंरंभं
जनयतिच पक्ष्मकोपःसविज्ञेयोवाधिःपरमदाहणः संरंभंशोणं तंत्रांतरोक्तं पक्ष्मकोपमाह यत्प
क्ष्मदेहलीमुक्तावर्त्मनांतःप्रजायते वर्षत्यद्विसितेत्वेतेपक्ष्मकोपः असुच्यते पक्ष्मश्रातमाह व
र्त्मपक्ष्माश्रायगतं पित्तलानानिश्रातयेत् करादूदाहंच कुरुतेपक्ष्मश्रातंतदादिश्रेत् श्रातयेत् इतिपक्ष्म
रोगौ अथसंधिजारोगः तत्रसंधयःषट्तानाह पक्ष्मवर्त्मगतः संधिर्वर्त्ममुक्तगतोऽपरः शुक्लः कृष्णगत
स्त्वमृत्कृष्णदृष्टिगतोपिच ततः कनीनकगतः षष्ट्यापांगसंश्रित तत्रसंधयः नारोगाणां नामानिसंरंभा
ह पूया लसः सोपनाहः स्वावाश्चत्वारण्यच पर्वणा कानजोजंतुः ग्रेथिः संधीनचामयाः तेषुपूया लस
माह पक्ष्मश्रोथः संधिजः संस्रवेद्यः सांर्द्धपूयं पूतिपूया लससः संधिजः कनीनकसंधिजोबोह्यः पूया
लसंतुतंविद्यात्संधौ कानामकेनृणमिति वचनात् कनीनसंधिश्चनासामनुनेत्रांतः उपनाहमाह ग्रंथि

निचेष्टनिमेषोन्मेषादिहितं ज्ञातव्यमिति संकुच्यते वर्त्मादमाह वर्त्मांतरस्थविषमंगनेपि नूतमेवे
दनं आचक्षातावुदमितिसरकमवितं वितं विषमं अवर्त्तुलंगं यिभूतं कविनं अवदनं र्षदेदनं सर
कं र्षलोहितं अवितं विभ्रमस्तं निमेषमाह निमेषणीः त्रिरावायुः प्रविष्टो वर्त्तसंथयः स चानयतिव
र्त्तानिनिमेषः सनसिद्धति निमेषणीः निमेषकारिकाः त्रिराः प्रविष्टो आनोवायुर्वर्त्तानिचानयति श्रेणि
तांशोऽनकणमाह वर्त्तसोपोविबद्धतलोहितो मृदुरंकुरः तद्वक्तजं श्रेणितार्त्तानि चानयति एतद्व
क्तजमसाधंलगणमह आयाका कविनः स्थूलो गंधिवर्त्तमिवोरुजाः सकाराड्ः पिष्टितः कोलप्रमाणे
लगणः स्मृतः श्लेषजनितः अरुजः पादारहितः वित्रा वर्त्माद नयोदोषाः वहिः शोथं कुर्युः छिद्राणि
वर्त्तनोः प्रसवत्सं तरुदकं विसवद्विसवर्त्ततत् छिद्राणि अंतस्त्रिद्राणि कुर्युः इत्यन्वयः विसावदि
ति वित्रा मृणालेयपातच्छिद्रं अंतरे स्थितो वक्रश्छिद्रत्वात् कुंचनमाह वाताद्या वर्त्तसंकोचनं ज
नयंति मलायदा तदा दधुं नशक्नो कुंचनं नाम तद्विदुः इति वर्त्तमंगाः अथ पक्षरोगोत्तत्र पक्ष्मणोमा

स्याः सा वर्त्तनो वात्यतस्तामा सोत्संग अंतः पूया उत्संग पिडकाः उत्संगे कोडे वाह्य पिडकाय स्याः सा स्थू
लकंदुरा स्थूला कंदुरावेति कर्मधारयः एषा धरवर्त्मांतरजा बोध्या वर्त्मात्संगेऽधरे जंतोरिति विदेहव
चनात् कुंजिकामाह वर्त्तानः पिडका ध्याता विद्यते च सवति च कुंजा कवी जसदशाः कुंजीका सन्ति
पातजाः कुंजिका कच्छेदोद्धारिमाकार फलानां तद्दी जतुत्या योश्चकीमाह स्नाविण्यः कंदुरागु
र्वोरक्तसर्षपसन्तिजाः रुजावंत्यश्च पिडकाः पोषका इति कीर्तिताः वर्त्तमंशुर्करमाह पिडकाभिर्य
नो सुसूक्ष्माभिर्यन्त्राभिर्यसंभृता पिडकायारवरा स्थूला वर्त्तमस्या वर्त्तमंशुर्करा अत्रो वर्त्माह एवमु
वीजप्रतिमाः पिडकामंदवेदनाः श्रद्धाः स्वराश्च वर्त्तमस्यास्तद्वर्त्तवर्त्तकार्यते एवमुः कर्कटीरकराः
तीक्ष्णायाः शुष्कार्थमाह दीर्घांकुरः स्वस्तधोदारुणो अंतरोद्भवः आधिरेषोऽप्यभिरम्यातः शुष्कार्थो
नामनामतः अंततनामिकामाह दाहतोदवतीतामा पिडका वर्त्तसंभवा मृदामंदरुजा रूक्षा द्रोया
सांजननामिका वक्रलवर्त्माह वर्त्तमपि चायते यस्य पिडकाभिसमततः सवर्णाभि स्थिराभिश्च विशा

नोत्प्रेक्षितसंघावपाकीकंदुषायोनीरुजश्रोपनाहः नात्ममहान् आपाकिर्षत्याकी नीरुजः ईषे
देनः अरुणं कविनं मंथिजनयत्यत्यवेदनामिति विदेहवचनात् आवाणं संप्राप्तिमाह गत्वा स
धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः आवाह्यदणैरुपेतान् तं हि आवां नेत्रनाडातिचैकेतस्यालिंगं कीर्त्तयि
ष्ये चतुर्धा अश्रुमार्गेणेति अश्रुवाहित्यो धमन्मावश्रुमार्गः संधानितिकनीनसंधीन कनीनसंधिश्च
नासामनुनेत्राता संधानितिवक्तवचनेन सर्व एव संधयोग्यं ते एकेवदंतातिशेषः वातिकः आवां नम
वतिकेवलेन वातेन तदसं भवात् वातिकं आवां माह हरिः नपातमुष्मं जलं वा पित्तस्त्रावः संस्रवे
संधिमध्यात् हरिः नपातरक्तं परतः पातनाद् प्रयोगात् जलं वेति वाक् दोहः हरिः नपातं वेत्यत्र सं
वध्यते पित्तस्त्रावात् पित्तस्त्रावः एवं श्लेष्मस्त्रावादयः श्लेष्मस्त्रावमाह स्वेतं सां इति छित्तं यः श्रवेतु
श्लेष्मस्त्रावेऽसौ विकारः प्रदिष्टः सन्निपातस्त्रावमाह श्लेष्मः संधी संश्रवेद्यस्तु यत्कं पूयं आवाः सर्वजः
सः समंतात् रक्तस्त्रावमाह रक्तस्त्रावः श्लेष्मितास्त्राविकारो गच्छेदुष्मं तत्र रक्तप्रभूतं पर्वणीका

माह ताम्रातन्वादाहपाकोपपन्नारक्ताज्ञेयापर्वणवृत्तशोफाजातासंधौ कृष्णशुक्लेतज्जास्यातस्मि
 नेवमाहतापूर्वलिङ्गैः अलज्जामाह अलज्जास्यादित्यादितस्मिनेव कृष्णशुक्लयोरेवसंधौ मेदा
 र्थमाह पूर्वलिङ्गैर्प्रमेहाधिकारनिरिवितैः रक्ताऽसितास्फोटचितादरुणत्वतज्जा नवेदितिबचनेः
 माहताकथिता जंतुगंधिमाह जंतुगंधिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्चकुंदकुर्युः जंतवः संधिजाताः नानारू
 पावर्त्मशुक्लात्तसंधौ गच्छेत्तंतर्लोचनैः दृषयेतः वर्त्मणः पक्ष्मणश्चसंधिजाता इत्यन्वयः इति संधि
 जारोगाः अथ सलजारोगाः तेषां नामानि संख्यां चाह संदाश्चतुष्का इह संप्रदिष्टाश्चत्वारमृवेहत
 याधिमंथाः पाकस्य शोथः सच शोथहानोहताधिमंथो निर्येपयश्च शुष्कादिपाकस्त्विह कान्तिश्च
 तथा न्यतो वातवश्च दृष्टिस्तथा मूत्राधुषिता शिराणामुत्पाते तद्वर्षौ च समस्तनेत्रे एवं समस्तनेत्रे
 रामयादन्नासप्तच एषामिह पृथक् वक्ष्ये यथावत्तद्वर्णानपि तेष्वभिप्यंदांश्चत्वार इत्याह वातापि
 तात्कफा इत्तादभिप्यंदाश्चतुर्विधः प्रायेण जायते धोरः सर्वनेत्रामयाकरः धोर इति कुसहवेदना

सर्वनेत्रामयाकर इति सर्वेषामेव नेत्ररोगाणामधि मथा दानां मा करस्यानं उत्पत्तिकारकत्वादतए
वाद्गुश्रुतः प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते नवंत्यभिष्यंद निमित्तमूलाः इति तेषु वातिकमभिष्यंदमाह
निस्तोदनं संस्तं ननरोमहर्षसंवर्द्धपाकपश्विरोनितापः विशुष्कभावाः शिशिराश्रुताचवातानि
पलेनयने नवंतिसंधर्षाकर्करिकावालुकाभिः पूरित इव शिरोनितापः शिरोनिमया विशुष्कभा
वाः हृषिकारादित्यं वातानि पलेन वातेनोपद्रुते पैतिकमभिष्यंदमाह द्यहृषपाकौ शिशिराभिनंद
धूमायने वाप्यसमुद्रवश्च उष्माश्रुतापातकनेत्रताचपितानि पलेनयने नवंति शिशिराभिनदा शी
तलेष्ठा धूमायेने नेत्राहूमोहमश्च वाप्यसमुद्रवः श्लेष्मसावः श्लेष्मिकमभिष्यंदमाह उष्माभिनंद
गुरुतादिश्लेष्मः कंदुपदेहावतिश्रुतताच स्वावोमुक्तः पिच्छिल एव वापिकफानि पलेनयने न
वंति उपदेहः हृषीकया तिसता रक्तजमभिष्यंदमाह ताम्राश्रुतालोहितनेत्रताचारज्यः समंता
दितिलोहिताश्च पित्तस्फुल्लिगानि च यानि तानिरक्ता निपलेनयने नवंति अनुक्तसंग्रहार्थमाह

पित्तस्य लिंगानि चोपेतिका निष्पंदलिंगानि अधिमंथानामनिष्पंदजन्यत्वमाह इहैरेतैरनिष्पंदैर्न
 राणामक्रियावतां तावंतस्त्वधिमंथास्सुर्नयनेतीव वेदनाः अधिमंथानां सामान्यलक्षणमाह उत्पाद्य
 तश्चात्यर्थं तथानिर्मथ्यतेपिवा त्रिरसोऽर्धेतुतेविद्यादधिमंथंस्वनरुणैः यथोक्तवातकृता नि
 ष्पंदलक्षणैः अधिमंथं विद्यात् अनिष्पंदं सौऽधिमंथानां नेदार्थमाह त्रिरसोऽर्धमुत्पाद्यतश्चत
 थानिर्मथ्यतेऽपि चेति चतुर्ष्वपि धिमंथेषु बोद्धव्यं त्रिरसोऽर्धवेदनायाधिप्रभावात् सचाधिमंथो य
 दात्मकोपावताकालेन मिथ्याचारादृष्टिं हंति तावत्तमाह हन्यादृष्टिं श्लेष्मिकः सप्तरात्राद्योऽधिमंथो
 रक्तजः पंचरात्रात् षड्दशरात्राद्वा वातिको वै विहत्या मिथ्याचारात्पैतिकः सद्यैव अत्र सद्यः शब्देन
 त्रिरात्रमुच्यते तंत्रांतरे त्रिरात्रवचनात् सत्रोथं पाकमाह करुदुपदेहाश्रयुतः यकोऽुंवरसंनिभः सं
 रंभेपच्यते यस्य नेत्रपाके त्वत्रोथके त्रोथहानानि लिंगानि नेत्रपाके त्वत्रोथजे लिंगानि कंडूदानीनौ
 हित्यां तानि हस्ताधिमंथमाह उपेक्षणादक्षिपदाधिमंथो वाताधिकः श्लोषमतिप्रसह्य रुजानि

रूपापात्रिरसाध्य एष हस्ताधिमंथः खलु नामरोगः शोषयति शोषयित्वानाश्रयति अतएव वि
देहः तत्पयमिव संशुष्कादि पाकोपहतं यस्यास्ति कूटं सुवमासितं सुयदानिलः संचरति प्रद
ष्टः पर्यायश्लापिरुजां करोति तं वातपर्यायमुदाहरंति वारं च पर्येति सुबोनेत्रे चमारुतः रुजा
श्रविविधा स्त्रावः सन्नेयो वतपर्यायः यत्कूर्णितं दारुणरूढं वर्त्मसंदहते चावित् दर्शनं च सुदा
रुणयत्प्रतिबोधने च शुष्कादि पाकोपहतं तदस्ति तदस्ति कूर्णितं संकोचितं मुदितमिति यावत्
दारुणरूढं वर्त्म दारुणं विकृतं रूढं च वर्त्म यस्य तत् इदमक्ष्णोर्विशोषणं संदहते सदा हं भव
ति आविलदर्शनं आविले अनक्ष्णदर्शनं येन तत् यत्प्रतिबोधने उद्धाटने सुदारुणं अतिश
येन विकृतं अन्यतो वा तमाह १४ यस्यावद्वकणी शिरो हनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा कु
प्यद्विषं वै सुविलोचने च तमन्यतो वा तमुदाहरंति विदेहेनाप्युक्तं मन्यावामांतरे वायुरुत्थितः पृच्छतो
पिवा करोति भेदं निस्तोदं शंखे चाक्ष्णोर्बुबोस्तथा तमाकरमन्यतो वा तं रोगं दृष्टि विदो जना इति

भा० प्र०
३३८

अम्लाधुषितमाह १५ तृपावलोहितपर्यंतैः सर्वमर्द्धिप्रपचते सदाहृशोथंसस्त्रावमम्लाधुषितम
मृतः अम्लसः अम्लभोजनात् तथा च सुशुतः अम्लेन मुक्तेनेत्यादि शिरोत्यानमाह १६ आवे
दनावापिसवेदनावायस्याहिराज्योहि नवंतिताम्नाः मुहुर्विरज्यंति च ता समद्भिर्दृष्टिः शिरोत्या
त इति प्रदिष्टः अहिराज्यः अह्नि शिराः विरज्यंति विहृतवर्णं नवंति शिराहर्षमाह १७ मोहा
त्शिरोत्यात उपेक्षितसुजायेत रोगः स शिराघर्षः तत्राह्नि वायुस्रवति प्रगाठं तथा नश्व्रोत्स
मिवाक्षतं च नेत्रस्य सामान्यलक्षणमाह उदीर्णवेदनं नेत्ररोगो फसमन्वितं चूर्मनिस्तोदश
लास्ययुक्तमामान्वितं विदुः उदीर्णवेदनं उत्कटवेदनं धर्षः करकरिका एतद्वन्धनादिविधा
नार्थमंजनादिनिमेषधार्थ्यं चोक्तं तथा च तत्रांतरे सेकोदिनानि चत्वारि लंघने भोजने रसः स्वादु
स्तिक्तश्च लेपाश्च वाष्पस्वेदनमेव च एतानि नेत्ररोगाणां समानां पावनानि हि अंजनं सर्पिषा पातनं क
र्ष्यं गुरुभोजनं नेत्ररोगसामेषु स्नानं च परिवर्जयेत् नेत्रस्य निरामता लक्षणमाह मंदवेनता

कंडुसंरंभाशुप्रगतता प्रसन्नवर्णयोश्चाक्षणेनिरामस्यचलकृणं संरंभेनोप इति इतिनेत्रजारोगः
अथनेत्ररोगाणां चिकित्सा देपादमध्येष्टशुसतिवेत्रेतिरेगतेतेवकुधाहिनेत्रे ताः प्रोक्तृणो
त्सादनलेपनादीत्यादप्रसुक्तान्नयननयंति प्रापयंति प्रोक्तृणंश्रेष्ठंसेचनं उत्सादनं उद्धर्तनंम
लोष्मसंधर्दनपाडनाद्यैस्ता हृषयंतेनयनानि दुष्टाः भजेन्महादृष्टिहितानितस्मादुपानदभ्यंजन
धावनानिमलधूत्यादिमलादिभिः दुष्टाः तात्रिराः नयनानि हृषयंत इत्यन्वयः चक्षुष्यः शाल
योमुजायवामांसंतुजांगलं पक्षिमांसंवित्रेषेणवास्तूकंतंडुलायकं पटोलकं क्रीटककारवे
ल्लफलानिसर्पिपरिपाचितानि तथैववार्ताकुफलंनवानंदशोर्हितंस्वादुरथापितिक्तः क
इमन्नगुरुताक्ष्णो ह्यमाषनिष्पावमैथुनंमद्युवह्नूरपिराणकमत्स्यशकं विरूठजं विदाहभ्यंन
पानानिनहितान्यद्विरोगिणे सेकञ्चाश्चोतनं पिंडीविडालस्तर्पणंतथा पुटपाकोज्जनंचैभिः
कलैर्नेत्रमुष्णपाचरेत्कल्पः विधिः तत्रसेकविधिः सेकस्तुसूक्ष्मधारानिःसर्वस्मिन्नपनेहितं माति

तादृश्यमर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरंगुलः स चापि सेह नोवाते पितेरक्ते च रोपणः लेखनस्तु कफकार्यः
 समात्रा निधायते षड्विचित्रातेः सेहे चतुर्विंशैः सुरोपणैः स्त्रिभिर्लेखने कार्यः सेकोनेत्रप्रसा
 दने निमेषोन्मेषणं पुसां अदृष्ट्या छोटिका यवा गुर्वरुच्यारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृतावधेः छोटिका च
 टका इति लोके सेकस्तु दिवसे कार्ये रात्रौ चात्यंतिके गंदे सपथा एरडदलमूलत्वक् कृद्धतमाजं प
 योहितं सुस्वोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाता निष्पंदनाशनं पथ्याक्षामलपायसफलवल्कलकल्केन सूक्ष्म
 वस्त्रेण कृत्वा पोदलिकांतामहिफेनोत्पद्भेण कान्तिदधीतलोचने स्थात्सर्वा निष्पंदसंक्षयः शार्ध्रयो
 गोपमृषिभिरुक्तेऽप्युपकारयकारुणिकैः सुत्कापाणितलंधृष्टा चक्षुषो यद्विनायते अचिरे
 णैव तद्वारिति मिराणियपो हति स्नानकृष्णतिलैश्चापि चक्षुश्चमनित्वा पदं आमलेः सततस्नानं प
 रं दृष्टिवहाम् त्रिफया लकषायस्तु धावना नेत्ररोगजित्कवजान्मुखरोगधः पानतः कामलापहः
 अथाश्मोत्तनविधिः क्षायरुद्रवसेह विन्दुनां पतुपातनं दंगुलोन्मालिते नेत्रे प्रोक्तमाश्मोत्तनं

हितत् विन्दवो ह्येलेखनेषु रोपणे दश विंदवः सेहने दश दश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ऊष्मे तु
शीत रूपाः स्युः च सर्वत्रैवैष निश्चयः वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पिते मधुरं शीतं कफे तिक्तं ऊष्णं रुद्धं
क्रमादाश्चोतनं हितं अश्वातनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वल्लो तो मिता ततः परं लोचना स्यान्नेत जाप
नयो मताः अश्वातनं न कर्तव्यं नित्राया केनचित्क्वचित् तद्यथा वित्वादिपंचमूलेन बृहत्पेरंड
त्रिगुप्तिः क्षाप आश्वातने कोष्णो वाता निष्पंदनाशनः त्रिफलाश्वातनं नेत्रे सर्वा निष्पंदनाशनं
अथ पिराडा विधिः युक्तमेष जकत्कस्य पिराडो कवलमात्रया वसूस्वरेण संवर्धय निष्पंदव
एनाग्निना स्निग्धोष्णपिंडिका वाते पिते सा शीतला मता रुद्धोष्णश्लेष्मणि प्रोक्ता विधिरुक्ता बुधै
रमम् सपथा एरणुपत्रमूलत्वडनिर्मिता वातनाग्निना धात्रा विरचिता पिते त्रिगुपत्ररुता कफे
निंवपत्रकृता पिणपितश्लेष्महरा नवेत् गुंठा निंवदलेः पिराडा सर्वोष्णस्वल्पसैंधवा धार्यानेत्रे
नित्रेश्लेष्मश्लेष्मकराड्यथाहरा त्रिफला पिराडिकानेत्रे वातपित्तकफापहा पथ्याकामलरवारवसव

५१०२०
३४०

लकलेऽहिफेनजलयुक्ता तेनरिवचितापिरादीशमयतिसकलाननिष्पदान् अथविडालकविधिः
विडालकोवहिलेपोनेत्रेपक्षविवर्जिते तस्मात्त्रापपरिक्षेयामुखलेपविधानवत् मुखलेपं य
था अंगुलस्यचतुर्थ्यांशोमुखलेपः कनिष्ठकः मध्यमस्तुनिभागस्याङ्गुलमोर्ध्वगुला भवेत् स्थिति
कालोपितस्योक्तोयावत्कल्पोननुष्यतितेनापिगुणहीनंस्नातयादूषयतित्वचं सयथा पद्मागौरि
कसिंधूत्यदावीताक्षैः समांशकैः जलपिष्टैर्वहिलेपस्यवर्तनेत्रामयापहः ताक्षैरसांजनं ससांज
नेनवालेपः पद्माविल्वदलैरपि वचाहरिद्रावित्रैर्वर्तयानागरगौरिकैः अथतर्पणविधिः वा
तातपरजोहानेवेसत्पुत्ताननूयिनः आधारेमाषचूर्णेनकिन्तेनपरिमण्डितौ समौदृष्टावसं
वाधौकर्तव्यौनेत्रकोशयोः पूरये दृप्तमण्डेनविल्वानेनसुरबोदके सर्पियात्रातथोतेनक्षारजेनध
तेनवा निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणियावत्सुस्तावदेवहि पूरयेन्मालितेननेत्रततुन्मालयेच्छनैः निषग्नि
रेषः कथितः पुराणैस्तर्पणविधिः यद्गुरुं परितुष्टं चनेत्रेकुटिलमाविलं त्राणपक्ष्माशारोत्यातक

छोन्मातनसंयुतं तिमिराज्जुनशुक्राद्यैरनिष्यवादाधिमंथकैः शुष्काक्षिपाकत्रोषाभ्यायुतंपवनप
र्यैः तत्रत्यंतर्प्येत्सम्पक्वेनेत्ररोगविशारदः तर्पणंधारये हर्त्सरोगेवाचाश्रतंबुधः स्वस्थेकफेसं
धिरोगेवाचापंचशतानि च षट्शतानिकफे कृष्णरोगेसप्तशतानि हि दृष्टिरोगेशतानि सप्तवधिमं
थेसहस्रकं सहस्रं वातरोगेषु धार्यमेव हितर्पणं तर्पणेपांगतः स्नेहस्नावयित्वाक्षिशोधयेत्
स्विन्ननयवपिष्ठेन स्नेहचर्येरितंततः यथास्वधूमपानेन कफमस्य विरेचयेत् एकाहं वा संहं वापि
पंचाहं तर्पणं चरेत् तर्पणेत्तत्तिनिंगानि नेत्रस्येतानि लक्षयेत् सुखस्वप्नावबोधत्वं वैषयं दृष्टिषा
दवं निवृत्तिर्याधिग्रांतिश्च क्रियात्वाच्च वमेव च क्रियात्नाथवं नेत्रस्य क्रियायां निमेषोन्मेषादीन
धुतागुर्वा निलमतिस्निग्धमश्रुकराद्यपदे हवत् वर्षतोदयुतं नेत्रमति तर्पितमादिशेत् अस्नाव
त्रोफरागाद्यमुपदेहसमाकुलं रूक्षमस्नावितं रुग्णं नेत्रं स्याद्हीनतर्पितं अनयोदोषवाक्कृत्यात्पुन
तेतच्चिकित्सितः रुस्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात्पुनः क्रिया अनयोः अतितर्पितं हीनतर्पितयोः

इदिनास्यस्यतेषु सितायां संज्ञमेषु च अत्रांतोपदेवाक्षितर्पणं न प्रशस्यते संज्ञमोऽत्र नयं अ
 यपुटपाकविधिः देवित्वेन गन्धमांसस्य परं द्रव्यपतनं मतं द्रवस्य कुडबोन्मानं सर्वमेकत्र पेषयेत् त
 देकत्र समाख्येयपत्रैः सुपरिवेष्टितं पुटपाकविधानेन तत्कृतं द्रवसंयुधः तर्पणोक्तेन विधिना य
 थापि द्विनियोजयेत् दृष्टिमध्ये निषक्तव्ये नित्यमुत्ताननायिना ते जास्य निलमाकाशमादर्शनास्वरा
 णि च ते ह्येतत्तर्पिते त्रेयश्च वा पुटपाकवान् अथांजनविधिः अथ संपददोषस्य प्राप्तं संजनमाच
 रेत् अंजने क्रियते येन तद्रव्यं चांजनं मतं तद्यथा वटिकारसचूर्णं नित्रिविधा न्येजनाहि कुर्या
 न्नाकया गुह्यहीनानि सूर्ययोत्तरं सेहनं रोपनं चापि लेखनं तन्निधा एष क मधुरं सेहं संपन्नं मंजनं
 सेहनं मतं त्रिधा एष गिति तत् वटिकारसचूर्णरूपं एष क प्रत्येकं त्रिधा सेहनं रोपणं लेखनं चेति
 कया यति क्तरसयुक् स सेहनं रोपणं स्मृतं अंजने क्तरति क्तास्तरसे लेखनमुच्यते हरेणुमात्रां
 कुर्वीत वटीताक्ष्णं जेन निषक् प्रमाणं मध्यमे साहं द्विगुणं तु मृदौ नवेत् रसक्रियात्तमा स्यात्तन्नि

विधंगमिताहिता मधमादिविडंगासाहनात्वेकविडंगिका शूलाकाः सेहनेचूर्णेचतस्रः प्राङ्
रंजने रोपणेतासुतिस्त्रः सुस्तेन भेलेषनेस्मृते सुखयोः कुंचिताश्चक्षणाशूलाकाः षण्णुलोमि
ता अत्रमजाधातुजावास्यात्कलायपरिमराडला अग्रेकलायवद्वर्तुला सुवर्णरजताद्रुतश
लाकासेहनेस्मृता ताम्रलोहात्रमसंजाताशूलाकासेहनेस्मृता अंगुलातुमृदुत्वेनरोपणेरूपि
ताबुधैः अंजनेकेवलमपिशूलाका विशेषमाह त्रिफलाभृगशूरायानारसेस्तद्वच्चसर्पिमा गोमू
त्रमधजाहूरैः सिलोनागः प्रतापितः तच्छूलाका हरत्येवशकलान्नपनामयान् दृष्टिप्रसादनाश
लाका कृष्णभागादधः कुर्यादपांगयावदंजनं हेमंतेशिनिरेवापिमथ्यान्हंजनमिष्येते पूर्वोद्देवा
परान्देवाणामेश्वरदिचेष्यते वर्षास्त्रुननेनात्युल्लेखसंतेतुसदैवहिप्रतः सायं चतत्कुर्यान्नचक्र
र्यात्सदैवहिप्रान्तेप्रह्लादितेनातेपातमद्येनवज्वरे अजाणैर्विगधातेचनंजनसंप्रशस्यते तत्रव
दासासेहनायपा धात्ररूपय्यावाजानिएक द्वित्रिगुणानिच पिष्ठावुनावटीकुर्यादंजनंदिहरे

एकं नेत्रं स्याद्वह्न्याशुवातरक्तसूतं तथा अथरोपणी रसांजनं हरिदेहे मालता निव पत्रावाः योत्र
 कृद्भसंयुक्ता वटी नक्तां धनाग्निनी एतस्माच्छांजने मात्रा प्रोक्ता सार्धं हरेणुका अथ लेखनां त्रं
 खनाति विभितस्य मज्जा पथ्या मनः शिला पिप्पला मरिचं कुट्टं वचा चेति समांशकं छागद्वारेण
 संपिष्टवटी कुर्पायुवोन्मिता हरेणुमात्रं संधय जनमाचरेत् तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलम
 बुद्धं रात्रं ध्रुवा विंशं पुष्पं वटी चंद्रोदयादहरेत् चंद्रोदयावत् पलाशपुष्पस्वरसेवकृत्तिः परिना
 विते करंजवा जंतुर्तिर्दृष्टेः पुष्पं विनाशयेत् पुष्पहरावर्तिः अथ रसक्रियां सेहनायथा कत
 कस्य फलं धृष्टमधुना नेत्रं मंजयेत् र्षत्कर्पूरसहितं तत्स्थाने त्रप्रसादने अथरोपणी रसांजनं स
 ज्जरसो जातिपुष्पं मनः शिला समुद्रफेनं तवणं गैरिकं मरिचं तथा एतत्समांशमधुना पिष्टं प्रक्लिन्नव
 र्त्तनि अंजनं लेदकशार्दूलं पक्ष्मणं च प्ररोहणं दुग्धेन करादुद्धेदनेत्रं श्रावं च सर्पिषा पुष्पं तले
 न तिमिरं कांजिकेन निशोधतां पुनर्नवाहरत्याशु नास्करस्तिमिरं याथा ववृत्तदलनिः क्वाथो लेहः

धूतसदं जनात् नेत्रश्रावो वजे चोपमधुयुक्ता न संशयः अथ लेखनी वटहारेण संयुक्तो मुष्ककर्पू
रजोरजः क्षिप्रमंजनो हंति कुसुमं तु द्विमासिकं कौशश्रुला लासंधुष्टैर्मरिचैर्नेत्रमंजयेत् अतिनि
द्रागमं याति मनेः सूर्योदयादिव अथ पूर्णस्वेदनं यथा अग्नितप्तं हि सौवीरं निषिंचे त्रिफला रसेः
सप्तवेलेन तथा स्नेहैः स्त्राणं सिकं विचूर्णितं अंजयेत् नेत्रनयने प्रत्यहं चक्षुषोरपि सर्वान् हि विक्का
रास्तु हन्यादेतन् संशयः अथ रोषणं त्रिलामारसकं पिष्ट्वा समगात्राय वारिणि गृहीयात् तज्ज
लं सर्वसंज्ञे चूर्णमधोगतं शुष्कं च तज्जलं पर्पटां संनिभं न वेत् विचूर्ण्य भावयेत् समकृत्रिवेन
फलारसेः कर्पूरस्पर्शस्तत्र दन्तामंसेन निःक्षिपेत् अंजयेत् नयने तेन नेत्रारिव लगद्विदं अ
थ लेखनं दहं त्वक्छिलाका च गुरव चंदनं सैंधवैः चूर्णितैव च नष्टोक्तं पुष्पा मृदि निहंतनं
अथ सामान्यामंजनानि मुक्ता कर्पूरका चागुरु मरिच कणा सैंधवं त्रैलोक्यं नवा लुंगु रती कं को
लकां रूपात्रपुरजनि त्रिलो गुरवना न्या न तु स्ये दहं त्वक्छसाः कंदं तज्जपुत त्रिवाक्कात कं राज

स

वर्तजातीषुषंतुलस्याः कुसुममन्निनवंवीजमस्यास्तथैव पूतीकनिवांजन नडमुस्तसताम्रसा
 रंगं र्नेयुक्तं प्रत्येकमेषारवलुमाषकैकंपलेनपिष्यन्मधुनातिसूक्ष्मं नवंतिरोगानयनाश्रिता
 पेनितांतमात्रोपचिताश्चतेषां विधायतेनांतिरवम्मेवमुक्तादिनानेनमहंजनेन एलवालंए
 लवालकनाम्नाप्रसिद्धं कंकोलेसुगंधइव्यंतदत्तानेजातीषुषं ग्राह्यं तस्यापला नेलवंगं ग्रा
 ह्यं कानंपतच्चमरितंग्राह्यं नपुंगंतच्चमारितंग्राह्यं शिला मनः शिला अने अने कंतच्चमरि
 तं दहं ५ त्वक दहः कुकुटस्तुस्यां डस्य त्वक अहं विनातकफलं तत्सहितं दतच्चकुंकु
 मं शिवाहराकी क्रीतकं यष्टीमधुराजवन्तैर्वटा इति लोके पूतिकः धोडावरंजः अंजनं सुर
 मा इति लोके नडमुस्तं नागरमुस्तताम्रसारं चमारितंग्राह्यं रसगर्भं रसांजनं मुक्तादिमहंजनं
 कणसलवणोषणसदरसांजनासांजनासरित्पतिकफः सितासितपुनर्नवासं नवारजन्य
 रुणचंदनं मधुचतुस्यपण्याशिला अरिष्टदलश्रावरस्फुटिकग्रंथना नादंवः श्मानितुविचूर्ण

यन्निविडवाससान्नाधयेततोयसिविमर्दयेत् समधुताम्बरवन्देनतत् इदमुनिनिशितेन
यननूणतामाजनं करोति तिमिरहयं पटलपुष्पनाशचतत् लवणसैधवं अंजनं सुरमा
तिलोके सरित्तिककः समुद्रफेन शिलासनः शिलाशावरः लोधः स्फुटिकापिस्टक
रा इन्द्रः कर्पूरः नयननूणं तिमिरे नूतनकुशुमे नूतनपटलेवा हरीतकी च चाकुष्ठं पि
प्लामरिचानि च विनातकश्च मज्जा च नारवना निर्मनः शिला सर्वमेतत्समं कृत्वा गच्छ
रेण पेययेत् नानायेति मिरंकरा इपटलान्यर्बुदानि च अपि त्रिवार्षिकं शुक्रं मासेनैकेन न
शयेत् अधिकानि च मासानि रात्रावंधत्वमेव च चन्द्रे दयावटी ५ षेति मिरं रजनीनि व
पत्राणि पिप्लामरिचानि च विडंगं नडमुस्तं च सममीत्व भयास्मृता अजामूत्रेण संपिष्य
छायायां नोषयेच्छटी वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु यिष्टकं मधुना पटलं हन्ति नारीक्षी
रेण पुष्पकं एषा चन्द्रप्रभावर्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता चन्द्रप्रभावर्तिः कणा छागय ह

मधेपत्कातइसपेविता अचिराहंतिनकाभंतहत्सकौडमूषणं त्रिफलायारसप्रस्यं नृग
 राजरसस्यच हृषस्यचरसप्रस्यं शतावर्यश्चतस्रं गुड्या आमलकशरसं छागिपयस्तथा
 प्रस्यं प्रस्यं समाहत्स्यैरै निधृतं पचेत् कल्कः कणासिताशुक्रा त्रिफलानीलमुत्पलं मधुकं
 ह्रीरकाकोलीमधुपर्णीनिदग्धिका तत्साधुषट् विज्ञायन्मुनेनां देनिधापयेत् ऊर्ध्वपानम
 धः पानं मधेपानं च शस्यते यावन्तो नेत्रजाराणां स्नानमपि कर्षति मस्रकेरक्तदुष्टे च रक्ते
 चातिश्रुते तथा नक्तं धेतिमिरेकाचेनालिकापटलावृद्धे अनिष्यं देधि मंथे च पक्ष्मकोपे
 सुदारुणे नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि परंहितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाद्यं महाधृतं नृग
 रजः नृगराजः नृगरजो नृगराज इति निधंतेः ह्रीरकाकोलीमधुपर्णीने अत्र वागंधामूलं
 तं मधुपर्णी अत्र जलयष्टी मधुचक्षुष्यत्वात् तदलाभे सामान्यदोषमधुग्राहं तुल्यगुणत्वा
 त् त्रिफलाद्यं धृतं शतमेकं हरीतक्याद्युणं च विनीतकं चतुर्युणं त्वामलकं दृष्यमाकं

वयोः समं चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शूनेर्मृह्नि नापचेत् भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाप्येतमवतार
येत् नार्कशमधुकं द्रव्यमधुयष्टिनिदग्धिका काकोली क्षारकाकोली त्रिफला नागके
शरा पिप्पला चंदनं मुस्तं त्रायमाणतथोत्तमं धृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्के रेतैः शूनेः शूनेः पचेत्
हृन्वा सति मिरंका च नक्तं धंशुक्रमेव च तथा स्त्रावं च कंडूंश्च शूययुं च रुपायतां कलुषत्वं
चनेत्रस्य विदुर्मापटलावितं वडुनात्र किमुक्तेन सर्वात्नेत्रामयान्दरेत् यस्य चोपहृता दृष्टिः
सूर्याग्निं न्यापयत्पतः तस्मै तद्द्वेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितं मार्जितं दर्पणं मद्यत्परां निर्मे
लतां व्रजेत् तद्ददेत्तेन पीतेन नेत्रं निर्मलतामियात् वारिद्र्येण हृदयं चात्र हृषमा कवियस्तुते
काकोली युगला लानेऽश्वगंधामूलं द्विगुणं ग्राह्यं छिन्नायं त्रिफला धृतं वासा विश्वामृतं द
वैरक्तचंदने चित्रकैः शूनिं वनिं व कटुका पटोल त्रिफलां बुद्धेः निरूपा कलिंगकुट्टैः ५
क्वाप्यः सर्वा हि रोगा ह्य वैश्वर्यं पीनं संश्रामं श्रानं नानाशयति ध्रुवं वासकादिक्वाप्यः इति

भा० प्र०
३४५

नेत्ररोगधिकारः अशकृणरोगाधिकारः तत्र कणरोगाणां नामानि संख्यां च कर्णशूलं प्रण
दृष्ट्वा धिक्पेक्षेऽएव च कर्णश्रावं कर्णकराड् कर्णगृथस्तथैव च प्रतिनाहो जंतुकर्णे विद
धिद्विविधस्तथा कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधं तथा पदंसप्तविधं शोफश्चापि च
तुर्विधः एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरिति तेषु कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमा
ह समारणः श्रोत्रगतो न्यथा चरन्समंततः शूलमताव कर्णयोः करोति दोषैश्च यथा स्वमाहृतः
स कर्णशूलः कथितो दुराचरः अन्यथा चरन् प्रतिलोमं चरन् दोषैः पित्तकफरक्तैः रक्तस्या
पिरुजादिकर्तृत्वेन दोषसाम्यादोषत्वमत्र यथा नृवं यथात्मीयनिदानकुपितैः अथवा यथा
स्वमिति शूलविशेषणं दुराचरः दुरूपचरः मूर्च्छाद्युपश्वसं सर्गात् कर्णशूलस्यासाध्यतां चाह
मूर्च्छामोहोच्चरः कासः क्रमोऽथ च मथुस्तथा उपडवाः कर्णशूलेन वंसेते मरिष्यतः कर्णना
हस्यलक्षणमाह कर्णश्रोत्रस्थिते तेशृणोति विविधास्वरान् नेरीमृदंगं रवानां कर्णना

दः सञ्जते नेर्षादिशृङ्गादीनामप्युपलक्षणं वाधिर्यमाह यदाशब्दवहं वायुः श्रोत्रमाहस्यति
एतिशुद्धश्लेष्मान्वितोवापिवाधिर्यतेनजायते असाधवाधिर्यमाह वाधिर्येवाऽनवहोस्यंचि
रोस्यंचविवर्त्तयेत् द्वेदमाह ४ वायुः पितादिनिर्युक्तोवेणुधोषसमस्वनं करोतिकर्णयोः
इकणद्वेदः सञ्जते द्वेदशब्दार्थमनक्ति वेणुधोषसमस्वनमिति मतञ्चकं द्वेदनंचे
णुधोषवदिति ननुकर्णनादकर्णद्वेदयोः कोनेदञ्जते कर्णनादः केवलेनवातेनजन्मते
तन्नानानाशब्दशृणोति कर्णद्वेदस्तुपितादियुक्तेनवातेनजन्मते तन्ननियमेनवेणुधोषमे
वशृणोतिइतिनेदः कर्णश्रावमाह ५ शिराभिधत्तादवायुनिमज्जतो जले प्रपाकादथवा
पिविद्धेः श्वेच्छिपूयंश्रवणोनिनादितः सकर्णसंश्रावइतिप्रकर्तितः पूयमित्युपल
क्षणं जलरसंचश्वेत् श्रवणशब्दः पुद्भिर्गोऽप्यस्ति कर्णकराडुमाह ई मारुतः कफसंयु
क्तः कर्णकराडुं करोतिहि कर्णगूयमाह ७ पितोष्मशोषितः श्लेष्माजायतेकर्णगूयकः स

भा.प्र.

३४६

कर्णगृथोऽवतां यदागतो विलापितो ध्रुवसुखं प्रपद्यते तदा स कर्णप्रतिनाह संक्षितो न वेद
कारः निरसो र्धमेदकृत आर्धव नेदकारम निरोरोगकृत कृमिकर्णमाह ८ यदा तु मूर्ध
त्यथवा वृजंतवः सृजंत्ययस्यान्यथापि माहिकाः तदंजनत्वाच्चूवणे निरुच्यते निषग्निराधे
ः कृमिकर्णकोगदः तदंजनत्वात् कृमिलक्षणत्वात् श्रवणः कृमिकर्णकोगदो निरुच्यते ९
त्यन्वयः पतंगादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह पतंगाः श्रुतपद्यश्च कर्णश्रोतः प्रविश्य हि आ
रतिं व्याकुलत्वं च मृगं कुर्वन्ति वेदनां कर्णे निःसृज्यते तस्य तथा फेरफराग्रसे कोटे चरतिरु
क्ता वा निस्पंदे मंदवेदना निस्पंदे निश्चले द्विविधं कर्णविद्वधिमाह कृता निधात प्रभवस्तु वि
द्विधं न वेत आदोषकृतोपरः पुनः सरक्तपीतारुणमस्त्रमाश्रवेत्सुक्तीदधूमायनदाहचोषनान्
कृतप्रभवोऽनिधात प्रभवश्च तयोर्द्वयोरप्यागतुजत्वादौ कर्णपाकमाह १२ कर्णपाक
स्तुपितेन कोथविलेदकद्रवेत् कोथः प्रतिभावः विलेदः आर्द्रता प्रतिकर्णमाह १३ क

३४६

२४

एविधिपाकेनसकर्णेवारिपूरणात् पूयंश्रवतियः पूतिः संज्ञेयः पूतिकर्णकः कर्णश्रावो
ज्ञेयार्थमाह पूतीतिनियमेनपूतियथास्मादेवंश्रवति कर्णगतानांश्रोथार्बुदादृशोत्तनरूपा
न्याह कर्णश्रोथार्बुदादृशिसिजानायादुक्तनरूपाः कर्णश्रोथश्रवचत्वारोवातपित्तकफर
क्तजाः एवमश्रोऽपिचतुर्विधं अन्येषांश्रोथानामर्शसां चान्नसंभव आधरपुत्रावातश्रवदं
सप्तविधं वातपित्तकफरक्तमांसमेदः शिराजं एतेकर्णरोगाश्चष्टविंशतिः सुश्रुतोक्ताउक्ता
ः इहानीचरकोत्तंचरं कर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसन्निपातकृतमाह तत्रवातजमा
ह नादोऽतिरुक्कर्णतलेतुश्रोथश्रावस्तनश्रावश्रवणंतुवातात् अतिशयेननादोव्यथाच
तनुः अत्यः श्रवणेनृष्टश्रुतिः पित्तजमाह श्रोथः सरागोदरणंविदाहसपूतिपीतश्रवणेच
पितात् कफजमाह वैश्रुत्यकरादुस्थिरश्रोथश्रुत्कसिग्धश्रुतिः स्वल्परुजः कफाच्च वैश्रु
त्यमन्यथाश्रवणं त्रिदोषजमाह सर्वाणिरूपाणि चसन्निपातत्वावश्रुतत्राधिकदोषवर्णः

भा.पु.
३४७

अधिकदोषवर्ण इति सर्वदोषवर्णः कर्णपात्माः कर्णवपनत्वात्तद्विकारमप्यत्रैवाह तन्नसनि
हानं परियोटकलरुणमाह सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्धते कर्णेनोथो नवेत्यात्म्यास
नवेच्छावोदाहया करुजा न्वितः रक्तो वास्तपिता न्यामुत्यात सरुजः परियोडकः कृष्णारु
णनिमस्तधुः सवातात्परियोटकः गुर्वानरणसंयोगात्ताडनोद्धर्षणदपि श्लेष्मः पात्मादः स्मृतः
उन्मथकमाह कर्णेनोत्ताडयितः पात्मा वायुः प्रकुप्यति कफं संगृह्य कुरुते श्लेष्मस्तधमवे
दनं उन्मथकः सकराड्को विकारः कफवातजः अवेदनं ईषदेदने दुःखवर्धनमाह संवर्ध
मानेदुर्विधे करुदाह रुजा न्वितः श्लेष्मो नवतिपाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्धनः संवर्धमानेदुर्वि
धे कर्ण इति श्लेष्मः परितेहिनामाह कफासृष्टमयः कुष्ठसर्षपा नापिसारिणः कुर्वति पिडकापा
त्मा कंठदाहसमन्विताः कफासृष्टमिसं नूतास विसर्पन्ति तस्ततः लिह्यात्स नूतः कर्णोपात्ताप
रितेही च स स्मृतः स पाडकात्मकः परितेही सं श्लेष्माहः लिह्यात्त निर्मासी कुर्यात् अथ कर्ण

ग

३४७

२५

रोगाणां चिकित्सा कर्णशूलैर्कर्णनादेवाधिर्पेक्षेदण्वच चतुर्ष्वपि चरोगेषु सामान्यं नैषजं
स्मृतं शृंगवेरं च मधुचर्मैधवं तैलमेष च कदम्ब कर्णयोर्ध्याप्य मेतस्या देदनापहं लसुना
ईकं शिगूणां वारुणामूलकस्य च कदल्याः स्वरसश्रेष्ठः कदम्बः कर्णपूरणे वारुणि वरुण
सेकुंड वरुणाकां अकुनानम्लपिष्टान् तैलाद्भवणान्वितान् संनिदध्यात्सुधाकां देको
स्ति मृत्स्नया वृते पुटपाकक्रमस्विन्नपादयोद्धारसागमीत् सुरवो घृतदसं कर्णे प्रक्षिपेच्च
लगांतये अर्कस्पयरिणमपीतमा ज्येन लिप्तं त्रिविधो मतसं आपीज्जलतस्यां वसुरवो
हमेव कर्णे निषिक्तं हस्तेति शूलं तीव्रशूलान्तुरे कर्णे सशृङ्गे केदवाहिनि छागमूत्रं प्रसं
श्रुतिकोष्मैधवसंयुतं तैलं त्र्योनाकमूलेन मंदेनो विविधिना शृतं हरेद्वानु त्रिदोषोत्थं क
र्णशूलं प्रपूरणात् द्विगुणैधवशृङ्गा निस्तेलं सप्यसं भवं विषक्तं हरेत्वनूपं कर्णशूलं प्रपू
रणात् कर्णशूलैर्कर्णनादेवाधिर्पेक्षेद्वर्कणि पूरणं कदुतैलेन हितं वातधूमोषपंधं श्रि

खरिहारजवाहारातत्कत्वेनसाधितं तैलं अपहरतिकर्णनादं वाधिर्ये चापि पूरणतः त्रिरव
 शोऽपामार्गः गवां मूत्रेण विल्वानि पिष्टुं तैलं विपाचयेत् सजलं च सङ्गंधं च तद्वाधिर्यहरं
 रं हारमत्राजं ग्राह्यं विल्वतैलं विडंगानि कर्णश्रावे पूतिकर्णतथैव हृमिकर्णके सामान्यं क
 र्मकुर्वीत योणान्वे शेषिकानपि स्वर्जिका वूर्णसंयुक्तं वा जपूररसं क्रिपेत् कर्णश्रावरुजादा
 हंतेन न स्पृशेत् संत्रायं आम्रजं वृषवातानि मधुकस्पवटस्प च एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णग
 दं हरेत् जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् धूपं रसाज नं नार्यः क्षीरेण दौडसंयुतं प्र
 शस्यते चिरोत्पेतु तस्मादेव पूतिकर्णके कुष्ठदिग्गुवचादारुशतह्वा विश्वसेधवैः पूतिकर्ण
 पदं तैलं च स्तमूत्रेण साधितं कुष्ठादितैलम् शंवूकस्पतुमांसेन कटुतैलं विपाचयेत् तस्य पूरण
 मात्रेण कर्णनाड्यप्रशाम्यति चूर्णेन गंधकशिला रजनी भवेन मुष्णं शकेन कटुतैलमपलाष्टकेन
 धतूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं नाड्यजयेच्चिरं न चामपि कर्णजातं मुष्टिः पले हृमिकर्णविनाशा

यद्गमिभ्यां कारयेन्नियां वात्तक्रिधूमश्च हितः सार्षपसेहएव च पूरणं हरितालेन गव्यमूत्र
युतेन च धूपने कर्णदौर्गंधे गुगुलुः श्रेष्ठव्यते चिकित्सा कर्णरोगानां तथा कर्णार्द्रसाम
पि कर्णवृद्धानां कुर्वीत रोगांशोऽर्बुदवद्विषकः अथ कर्णपाला विकाराणां चिकित्सा पाला
संश्लेषणे कुर्याद्वातकर्णरुजः क्रियां स्वेदयेद्यत्नतस्तं च स्विनां संवर्द्धयेत्तिलैः शताव
रावाजिगंधा पयस्परंडवाजकेः तैलं विषधं सहारं पालां संवर्धयेत्सुरवं ययस्यान्नद्वारका
कोली शतावरी तैलं जीवनायस्य कल्केन तैलं डग्धेन पाचयेत् चिकित्सेतेन तैलेन हस्ता
संपरिपोटकं शतैलेपैर्जलोका निरुत्पातं समुपाचरेत् फलिना सुरसा म्यां च गोधाकं कव
सान्वितं तैलं विषधं मन्मगाडुमं घनं नूयेद्दुबं दुःखवर्द्धनकं सिक्तां जंघाम्नाश्रुत्य पत्रजै
ः क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैश्चावधूतयेत् वक्त्ररोगो मयेस्तैः स्वेदितं परिलेहितं धनसा
रैः समालिपेदजामूत्रेण कल्कितैः इति कर्णरोगाधिकारः अथ नासारेणाधिकारः तत्र ना

सारोणाणां नामानि संख्यां चाह अदौ च पीनसः प्रोक्तः प्रतिनास्ततः परं नासायाको न गणितः पू
यत्रोणितमेव च क्वच्युर्नैत्रयुर्दीप्तिः प्रता नाहः परिश्रवः नासात्रोथः प्रतिनूपायः पंचसप्तार्चु
द्यानि च चत्वार्यर्णोसि चत्वारः त्रोथाश्चत्वारितानि च रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद्गुदा
स्मृताः तेषु पीनसस्य लक्षणमाह आनह्यते नृष्यतियस्य नासा प्रलेदमायाति च पूर्यति च न
वेतियोगे धरसांश्च जंतुर्जुष्टं च वस्येत मपीनसेन आनह्यते स्वासत्रोषितकफेन आव
धते अवरुध्यते इति यावत् प्रलेदं प्रादुर्तां धूप्यते संताप्यते गंधरसान् गंधान् सुरभीन् सुर
भांश्च न वेति नासायामान हत्वे तत्र हेतुः तथारसान् मधुरादींश्च न वेति नासारोगारं न क
दोषेण रसनाया अपि दुष्टेः अवस्येत् जानीयात् अपीनसपीनसो ह्यवपीनो ह्येस्तः अक
प्यास्ते संनद्धादिष्वादीषेति सूत्रे विकल्पेनाकारलोपात् अनुक्तसंग्रहार्थमाह तंचानिल
क्षेप्य नवं विकारं ब्रूयात्प्रतिस्माय समाननिर्गते विकारं पीनसं प्रतिनूपाय समाननिर्गते वात

श्लेष्मिकप्रतिश्रूयतुल्यं न कृणुं प्रतिनस्पमाह १ दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूलात्संहृषितो यस्य
समारणस्तु निरेति प्रतिश्रूयतुल्यं न कृणुं प्रतिनस्पमाह १ दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूलात्संहृषितो यस्य
वरक्तस्यातिदोषत्वं दोषसाहचर्यात् विदग्धैर्दुष्टैः संहृषितः प्रतिश्रूयतुल्यं न कृणुं प्रतिनस्पमाह १
नवो नस्पः वायुः प्रतिश्रूयतुल्यं न कृणुं प्रतिनस्पः तं नासापाकमाह ध्राणाश्रुतं पित्तमरुं विष्कुर्याद्य
स्मिन्विकारे कलवांश्च पाकः तं नासिकापाकमिति व्यवसेहि क्लेदकोपावयवापियत्र विक्ले
दश्चास्ताकोपाः प्रतिश्रूयतुल्यं न कृणुं प्रतिनस्पमाह १ दोषैर्विदग्धैरथवापि जंतोर्ललाटदेत्रोऽनिहतसत्तैस्तैः
नासास्त्रवत्पूयमसृग्निमिश्रं तं पूय रक्तं प्रचदंति रोगं कृवथुमाह ध्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टे य
स्यानिलो नासिकया निरेति कफानुजातो वक्रुणोऽतिशूद्रस्तरोगमाक्रुः कृवथुंगदज्ञाः ध्राणाश्रि
ते मर्मणि शृंगादके दोषज कृवथुमनिधाय गंतुं जं कृवथुमाह तीक्ष्णोपयोगदतिजिधुतो वा
नावात्कट्टनर्धनिगदृणाद्य सूत्रादिनिर्वातरुणा स्थिमर्मे रग्युर्दृषितेन्यः कृवथुनिरेति तीक्ष्णो

पयोगावराजिकादि न कृणात् अर्कनिराकृणात् नेन कफविनपनात् तरुणास्थिनासावेना
 स्थिमर्मणि शृंगाटके छंदे नैकत्वं अमः आगंतुजः शंखायुमाह प्रनत्रपतेनासिकयातुयस
 मांशोविदग्धो लवणः कफस्तु प्राकं चित्तो मूर्ध निपित्तत संत न संशुं वाधिमुदाहरंति दीसमाह
 ध्राणे नृगंदाहसमन्विते तु विनिःसरे ह्मश्चेहवायुः नासाप्रदीप्ते च यस्म जंतोर्वाधिं तु तं दीप्त
 मुदाहरंति प्रदीप्ते च प्रज्वलिते च प्रतीनाहमाह ८ उच्छ्वासमार्गं तु कफः सचातो रुध्यात्प्रती
 नाहमुदाहरंति स्रावमाह ध्राणाधूनः पीतमित्तस्तनुर्वा दोषः सर्वेत्स्रावमुदाहरंति नासाश्लेष
 माह १० ध्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गावं परिश्लेषिते च कृच्छ्राच्चुसत्पूर्मधश्च जंतुर्न
 स्मिन्मनान्नापरिश्लेष उक्तः अथ प्रतिश्रूयामाह १५ तस्य निदानं द्विविधं एकं सद्योजनकं तद्व
 लवत्वेन चपं नापेक्षते पतुक्तं न केवलं चयं प्राप्य दोषाः कुप्यंति देहिनां अमदापि हि कुप्यंति
 हेतुवाक्यत्पतोरणात् तद्देहनां वाक्यत्वेन त्वरा करणात् अपरं च यादिक्रमेण जनकं च यादि

क्रमेण यथा निदानात्संचयः संचयात्प्रकोपः प्रकोपात्प्रसरः प्रसरात्स्थाने संश्रयः ततो मक्तिः
ततो नेद इति तत्र प्रतिश्रूपाय ससद्योजनकं निदानपूर्वकं संप्राप्तिमाह संधारणाज्जाणर
जोति नावक्रोधतु वैषम्य निरोजितायेः संजागरति स्वपनां बुद्धीता वशपाय कैर्मैषु न वाप्य
सेकैः संस्मानदोषे निरसि प्रहृष्टो वायुः प्रतिश्रूपाय मुद्गारयेतु संधारणं मूत्रपुरीषधारणं
रजो धूलिः तच्च नासा प्रविष्ट हेतुः अतु वैषम्यं अतु चर्मा विपरीता चरणं निरोजितायः
निरसो जितापो येन धूमादिनासः अवशपायस्तुषारः वाप्यसेको रोदनं संस्मानदोषे नि
रसि संहृत कफे च्यादिक्रमशो जनक निदानपूर्विकं संप्राप्तिमाह चयं गता मूर्धनि मारु
तादयः पृथक् क्रमस्तान् श्रुतये वशो गतं प्रकुप्यमाण विविधैः प्रकोपैस्ततः प्रतिश्रूपाय क
रा न चंति हि पूर्वरूपमाह रुव प्रहृतिः निरसो निपूर्णतास्तं नो रुमर्दः परिहृष्यरो मता
उपडवा श्रूय परे पृथग्विधाः ध्राणं धूमायेन तालुं विहरं नृणां प्रतिश्रूपाय पुरः सरामताः नि

रसो निपूर्णता त्रिरसो नारेणेवमासि उपद्रवाश्चाप्पश्यति उपद्रवास्तत्काले नाविनोरोगाः
 अमरेष्टयविधाः ध्राणधूमायनक्षालुविहरणनासासुरवस्त्रावाद्योविदेहोक्ताः बाधकाः
 वातिकस्य प्रतिशूपायस्य लक्षणा माह अनद्यापि हिता नासातनुस्त्रावप्रसेकिणी गतता
 ल्वोष्ट्रोषश्च निस्तोदः शंखयोस्तथा नवेत्स्वरोपधातश्च प्रतिशूपायेनित्वात्मके आनद्या
 सधा अपि हिता न पिहिता अपि हिता अतएव तनुस्त्रावप्रसेकिनी पैतिकमाह उष्णः स
 पीतकस्त्रावो ध्राणात् सचति पैतिके कृत्रोपि पांडु संतप्तो न वेदुष्मानि पाडितः नासया तु
 सधूमाग्निवमतीव समानवः स पीतकः ईषत्पीतकः शैषिकमाह ध्राणत्कफकृते श्वेतः क
 फः शीतः श्रवे हृद्गुः शुक्लावनासः सूनाहो न वेदु रुरिरोनरः गतता ल्वोष्ट्रिरसां कंडूनि
 रतिपाडितः सन्निपातिकमाह नृत्वा नृत्वा प्रतिशूपायोऽकस्मात्संनिवर्तते संपद्धो वाप्य
 पद्धो वास सर्वप्रभवः स्मृतः अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि त्रिदोषजत्वा

तु अयमसाध्यः अतएवाह नृणां दुष्टः प्रतिनूयायः सर्वजश्च न सिद्ध्यति दुष्टप्रतिनूपाय
निगमाह प्रकियतिमुक्तार्तासापुनश्चपरिशुष्यति पुनरानह्यतेवापिपुनर्विब्रियतेतथा
निनूवासोवातिदुर्गन्धोनरोगंधान्नवेतिच एवमुष्टं प्रतिनूपायं जानायात्कक्षुसाधनं
आनह्यतेविवक्षानवति विब्रियतेअविवक्षास्यात् कैदग्नौयविवंधानैककालवम
वति किंतुयदायदायद्यद्येष्टाधिकंनवति तदातदाततद्येषकृतः ससबोद्धमइतिन
विरोधः कक्षुसाधनंअसाध्यंकष्टसाध्यंच रक्तजमाह रक्तजेतुप्रतिनूपायेरक्तस्त्रावः
प्रवर्तते पित्तप्रतिनूपायकृत्तिगैश्चापिसमन्वितः ताम्राकृश्चनवेज्जंतुरुरोधातात्सर्पी
दितः दुर्गन्धोच्छ्वासवक्रश्चरुगंधानपिनवेतिसः उरोधातप्रपादितः उरोधातेनेवप्रपादि
तः अप्रताकारेणकालांतरेसर्वएवप्रतिनूपायाअसाध्याःनवंतीत्याह सर्वएवप्रतिनूपा
यानरस्यप्रतिकारिणः दुष्टतायांतिकालेनतदासाध्या नवंतिच प्रतिनूपायेषुकमयोपि

नवेतीत्याह मूर्च्छति कृमयश्च नश्वेताः सिग्धास्तथा एवः कृमितोयः शिरोरोगस्तु संतेनात्र
 लक्षणे अत्र एषु प्रतिश्रुतयेषु कफस्य प्राधान्यात्सर्वेषु प्रतिश्रुतयेषु कफपूजा एव कृमयो नवेतीति
 त्रैवेता सिग्धाश्च हृद्वा प्रतिश्रुतायाः अपरानपि विकारात्कुर्वेति तानाह बाधिर्यमांध्यमधु
 त्वंधोरांश्च नयनामयान् श्लेष्मानिमांश्च कासादीन् हृद्वाः कुर्वेति पीनसाः धोराश्च नयनाम
 यानिति वचनेष्वमांध्यगृहणं विशेषार्थं अधुत्वं न जिधृतीत्यधुः तस्य नाबोधुत्वं तत्र पीनस
 मारस्य प्रतिश्रुत्या यपर्यंतं पंचदशोक्ताः अपरान् चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणायानाह अर्बुदे स
 सधा श्लेष्माः चत्वारोऽश्वत्तुर्विधं चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं ध्राणे पित्तद्विदुः अर्बुदानि सप्त
 वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोजानि श्लेष्माश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजाः
 अर्बुदसिचत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानिरक्तपित्तानि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्नि
 पातजानि एतानि यथोक्तलिंगानि ध्राणेपि नवंति चिकित्सा मेदात्मानसस्यामस्य लक्ष

एमाह निरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्त्रावस्तनुःस्वरः कृमः शीवतिचा नीहणामपानसलक
णं नासास्त्रावः तनुस्वरः कृमइत्यन्वयः पक्षस्पपीतसस्पलकणमाह आमलिङ्गान्वि
तः श्लेष्माधनः स्वेषु निमज्जति स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्षपानसलकणं आमलिङ्गान्वितः
श्लेष्मा आमलिङ्गैः निरोगुरुत्वादिभिः युक्तः पश्चात्तद्धनः निविडः अथ चरेवेषु नासारं
धेषु निमज्जति सक्तो नवति वर्णविशुद्धिः श्लेष्मणः पक्षतवर्णता अपनासारोगाणां वि
कित्सा सर्वेषु सर्वकालेषु पीनसरोगेषु जातमात्रेषु मरिचिगुण्डेन दध्ना लुञ्जितनरः सुखं ल
भते कङ्कलं पौष्करं शृङ्गाव्योषया सश्चकारवा एषां चूर्णकषायं वा दद्याद्वा इकैरसैः पा
तसे स्वरभेदे च तमके सह नामके सन्ति पाते कफे वा ते कासे स्वासे च ग्रास्यते कलिङ्ग
हिङ्गुमरिचत्वरुक्तास्वस्स कङ्कफलेः कुक्षोगा निगुजंतु धैः रवपीडः प्रग्रास्यति पीनसादि
षु व्योषचित्रकतालीसतितिडी काम्पवेतसं सचव्या जाजितुल्यां ग्रामेनात्त्वकात्रपादि

ना.प्र०

३५३

कं बोषादिकमिदं चूर्णपुराणगुडमिश्रितं पानसत्रवासकासध्वंसचिःस्वरकरं परं बोषादि
वटी व्याधीदंतीव चाग्निगुसुरसाबोषसिंधुजैः सिद्धतैलं नमिद्विषं पूतिनासागद्यपहं
व्याधुतैलं त्रिगुसिंहानिकुं नानावीजैः स बोषसैंधवैः विल्वपत्ररसैः सिद्धतैलं नम्यात्पूति
नस्पनुत् निकुं नादंती एति नस्पनुत् नम्यात् त्रिगुतैलं धतगुगुलुन मिश्रस्य सिवथक
स्पयत्ततः धूमरुवथुरोगध्वं नं सध्वं च विनिदिशेत् शुं वा कुष्ठकणा विल्वशृङ्गाक
ल्ककषायवत् तैलं पद्ममथा जं वानस्यात् रुवथुना नानेन संहितं निवरसां जना मंही
पेशिरः स्वेदनमन्वनास्तु नैस्ये कते रुजरजला वसे कान संक्रांतिं जुं जीत च मुद्रयूषैः ना
सास्त्रावे धाणयो शूर्णमुक्तना प्रादेयं येऽवपीडा श्रूयया तीक्ष्णा धूमान् देवदावा नि
का म्यां मांसं वा जं पथमनादिनांति प्रतिरूपायेषु सर्वेषु गृहं वा त विवर्जितं वस्त्रेण वारुणे
त्येन शिरसो वेष्टनं हितं विडंगसैंधवं हिं गुगुलुः समनः शिलः वचेत चूर्णमाध्यातं प्रति

३५३ ३१

नूपायंविनाशयेत् धृततैलसमायुक्तं सक्तुधूमं पिवेन्नरः सधूमः स्यात्प्रतिनूपायकसे
हिक्काहरः परः प्रतिनूपायेपिवेधूमं सर्वगंधसमायुतं वातुपीतकचूर्णं वा धेयं वा कृष्ण
जीरकं कृष्णजीरकमन्त्रमगरेत्न पुटपकं जयापत्रं तैलसैंधवसंयुतं प्रतिनूपायेषु सर्वे
पुनः शालितं परमौषधं जयाविजया नंगेति यावत् पिप्पल्यः त्रिगुवाजानि विहंगमरिचा
निच अवपादः प्रसस्तोयं प्रतिनूपायनिवारणं शिरसो न्यजेतैः स्वेदैः नस्यैर्मदो धूनो
जनेः वमने धृतपानं च तान्यथास्वमुपाचरेत् कृमिघ्नाः ये क्रमाः प्रोक्तास्तान्वै कृमिषु
योजयेत् नवनानि कृमिघ्नानि नेषजानि च बुद्धिमान् रक्तपित्तानि त्रोग्धाश्च तथार्ग
सर्वदा मिच नासिकायां स्पृशेत्तेषां स्वंस्वं कुर्याच्चिकित्सितं गृहधूमकणादा रुद्धार
नक्ता कृसैंधवैः सिद्धं त्रिषरिवाजैश्च तैलनासार्गमेहितं इति नासारोगाधिकारः अ
थ मुखरोगाधिकारः तुन्नमुखस्य स्वरूपमाह ओष्ठौ च दंतमूलानि दंताः जिह्वा च ता

तुका गतोगत्वादिसकलेससांगंमुखमुच्यते अथमुखरोगाणां संख्यामाह स्फुरणवोष्ठ
 योर्दंतमूलेदशषट्दंतयोः दंतेष्वष्टोरसज्ञायां पंचसु नवतालुनि करावेत्वष्टदशोक्ता
 स्रवः सर्वेषु च स्मृताः एवं मुखामयाः सर्वसप्तषष्टिमतावुधैः मुखरोगाणां निदानमाह आ
 नृपयित्रीतद्धीरदधिमाषादिसेवनात् मुखमध्ये गदान्कुर्युः कुष्ठादोषाः कफोत्तराः तत्रोष्णरोगाः
 तेषां निदानपूर्विकं संख्यामाह पृथग्दोषैः समसैश्च रक्तजामांसजस्तथा मेदोजश्चाभिधा
 तोऽथ एवमेष्टेष्टजागदाः तत्र बातिकस्य लक्षणमाह कर्धन्वौ परुषौ सधौ कृष्णौ तावत्सुगं
 धिनो दात्येते परिपाद्येते आष्टौ मारुतकोपतः परुषौ रूक्षौ दात्येते विदायेते परिपाद्येते
 किंचिद्दिहार्णत्वचो क्रियेते पैतिकमाह चायेते पिडका निस्तु स रुजानि समंततः सदा
 हपाकपिडिकोपाता नासौ च पित्ततः स रुजानि पैतिकरुगच्चितानिः श्लेष्मिकमाह सव
 णं निस्तु चायेते पिडका निरवेदनैः कराद्रुमत्तौ कफादोष्टौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु सन्निपाति

कमाह सकृच्छोसकृत्यातोसकृच्छेतोतथैवच सन्निपातेनविज्ञेयावनेकपिडकाचित्तौ
रक्तजमाह खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकानिर्निपादितौ रक्तोपसृष्टोरुधिरंस्ववतः शोणि
तप्रमौ मांसजमाह मांसादेष्टो गुरुस्थूलौ मांसपिडवद्वदंतौ जंतवश्चात्रमूर्च्छातिनरस्यो
नयतोमुरवात् जंतवः कृमयः मूर्च्छातिवदंतै मुरवाद् नयतः सूक्ष्मण्योः मेदोजमाह स
विमंडप्रताकाशोमेदसाकरादौ मृदु स्वच्छस्फटिकसंकासमास्त्रावंतो नृशं अनि
घातजमाह कृतजानौवादीर्येतेपादोतेचानिघाततः मक्षितौ चसमारव्यातावोष्टौ क
रादुसमचित्तौ मक्षितौमृदिताविव अतएवकृतजानोरुधिरा नावितिसंगतं अथोष्ट
शोणाणंचिकित्सा गलदंतमूलदन्तानछुदेषुरोगाः कफास्त्रयिष्ठाः तस्मादेतेष्वसकृ
दुधिरंविस्त्रावयेत्तदुष्टं चतुर्विधेनस्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेनच वातजेभ्यंजनंकुर्वाणा
दास्वेदं चबुद्धिमान् चतुर्विधेनस्नेहेनतैलघृतवसामजरूपेण वेधंनिराणावमनंवि

रेकंतिक्तस्यपानेरसमोजनंचनूताः प्रदेहाः परिषेचनंचपित्तोपसृष्टेष्वधरेषुकुर्यात् त्रि
 शोक्तिरेचनंधूमः स्वेदः कवलएवच हृत्तेरक्तेप्रयोक्तव्यः ओष्ठकोपेकफात्मके मेदोर्जेष्टे
 दितेनिन्नेनोधितेत्वललोहितः पित्रंगुन्निफलालो धूस्रदौडं प्रतिसारणं प्रतिसारणस्य
 विधिमाह दंतजिह्वामुखानांयच्चूर्णकल्काकलेहकैः शूनेर्घर्षणमंगुल्यात्तदुक्तंप्रतिसा
 रणं ओष्ठरोगेष्वग्रेष्वुद्वृष्टदोषमुपाचरेत् तेषुब्रणत्वंयातेषुब्रणवत्समुपाचरेत् अथ
 दंतवेष्टरोगाः तत्रदंतवेष्टरोगाणां नामानि संख्यां चाह शोढोतागदितः पूर्वदंतपुष्प
 टकस्ततः दंतवेष्टः सौषिरश्च महोसौषिरएवच ततः परिदरः प्रोक्तस्ततः सूपकुशः सृ
 तः वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्धनएवच अधिमांसकनामा च दंताताद्यश्च पंचच
 दंतविद्वधिरप्यत्रदंतवेष्टेऽष्टषोडशाः तत्रनूतादस्यलक्षणा माह शोणितंदवेष्टेभ्योम
 त्राकस्मात्प्रवर्तते दुर्गंधानि सक्तानि प्रलेहानि मृदूनि च दंतमांसानि शार्प्यंतेपेचंति

चपरस्परं शीतादोनामसव्याधिः कफश्लेष्मितसंभवः यदंतवेष्टेभ्यः दंतवेष्टनमासेभ्यः
अकस्मात् अविधातं विना शीर्यते यतं तिपचति चपरस्परं पाकाष्माणमासानि श्ले
षितं पचति श्लेष्मिमासानि पचति दंतपुष्पटनाह दंतयोस्त्रिषु वायव्यत्रयव्यथुर्जायते
महान् दंतपुष्पटकोनामसव्याधिः कफरक्तजः दंतवेष्टमाह सवन्ति पूमं रुधिरं चला
दंता नवति च दंतवेष्टः सविज्ञेयो दुष्टश्लेष्मितसंभवः अत्र दंतमूलानीति कर्तृपदमध्याह्न
णीयं श्लेष्मिरमाह ध त्रयव्यथुर्दंतमूलेषु रुजावान् कफवातजः लालास्रावी कंदुरश्च सज्ञेयः
श्लेष्मिरोगाहः महान् श्लेष्मिरमाह दंताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तानुश्चापविदीर्यते दंतमासानि प
चन्ते मुरं चापरबाध्यते यस्मिन्सर्वजो व्याधिर्महाश्लेष्मिर इत्येष सप्तरात्रानि दंत्यनू
निति परिहरमाह दंतमासानि श्लेष्मिन् विवति वाप्यसूक् पितासूक् कफजो व्याधि
ज्ञेयः परिहरो हि सः उपकुशमाहः पाकश्च ता मादंताश्चलन्ति च आधृष्टिताः प्रश्ववन्ति श्ले

नाप्र०
३५६

णितंमंदवेदनं आमायतेस्वुतेरक्तेमुखेपूतिचजायते यस्मिन्पक्वः सस्पात्पितरक्त
समुद्रवः आबुद्धिताः धृष्टाः वैदर्भमाह धृष्टेषुदंतमूलेषुसंरं नो जायतेमहान्चलंतिच
रदायस्मिन्सवैदर्भोनिधातजः संरं नः शोथः चलंतिचेति चकारादेदनादाहयाकाः
ए माफुतेनाधिकोदंतो जायतेताववेदनः खल्विवर्धनसंज्ञोसोसंजातेरुक्कृत्वागम्यति सं
जातेदंतेनूनैः नूनैः प्रकुरुतेवायुदंतसमाश्रितः करालान्विकटादन्ताकरालोनससिद्ध
ति अधिमांसकमाह दंते श्लेष्मिमेदंतेमहानोशोमहारुजः लालास्रावो कफकृतो
विज्ञेयः सोधिमांसकः दंते श्लेष्मिमेदंतेमहानोशोमहारुजः लालास्रावो कफकृतो
नाड्यः पंचज्ञेयान्धेरिताः यथा राजा यथा नाड्यवृणो वातपित्तकफसंनिपातागंतुनिमि
तपंचनाड्यः कपितास्तथात्राप्यर्धं दंतविद्धिमाह १६ दंतमांसमलैः स्रावैर्वाहंतः
नूनयथुर्महान् सदाहंरुक्कृत्वेद्विन्नः पूयास्तदंतविद्धिः दंतमांसमलैः दंतवेष्टगतदो

योः सारोः सरत्ते हेतुभिः अमदंतवेष्योगाणां चिकित्सा नृणां देहतरक्ते तु तोयना
गरसर्षपात् निःक्वापत्रिफलां चापिकुर्माहं दुषधारणं कासीसलोध्रकृष्णामनः त्रि
लाघ्रियं गुते जोक्वा एषां चूर्णमधुपुच्छां तादेष्टुं तिमांसहरं ते जोकातेजवत्कलः स्व
र्णजावन्ती इति वा तैलं धृतं वा वातधेनूनां तादेः संप्रशस्यते दंतपुष्पुत्के कार्प्यतरुणोरक्त
मोक्षणे संपचलवणकाराः सक्रोडाः प्रतिसारणं त्रिगोविरेकश्च दितो ननृपस्निग्धं च
नोजनं विश्रानिते दंतवेष्ये वृणंतु प्रतिसारयेत् लोध्रपतंगमधुकलाह्वा चूर्णमधुपु
तैः प्रतिसारयेत् अंगुल्या चर्षयेत् पतंगं वकम इति लोके गरुषेक्षारिणो यो ज्वास्स
ह्रौडधृतग्राहकाः चलदंतस्यैष्यं करं कार्यं च कुलचर्वणं नदमुस्ता नयामोष विडं
गारिष्ठपल्लवैः गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकां छाया नुष्का प्रकल्पयेत् तानि धाय मुखे सोऽथ नृ
लदंता तुरो नरः नातः परतरं किंचिच्च लदंतस्य नेषजं नदमुस्तादि वटिका तुला धृता

भा.प्र.
३५७

नीलसहचरस्यशोणं न सासंश्रययेद्यथावत् ततश्चतुर्भागरसेतुतैलं पचेच्छनैरर्द्धपलप्र
माणैः कल्केरनंतरवद्विरेरिमेदजं ब्राम्हणमधुकोत्पलानां ततैलमाजं च धृतं सुमुखेन
स्थैर्यं हि जानां विदधाति सद्यः नीलसहचरा नीलपुष्पकटसरेष्वा अनंतादुरालभात्तद
लाभेन वासोग्राह्यः अरिमेदो दुर्गंधरवद्विरेः सहचराद्यैस्तैलं त्रौषिरं हृत्तरक्ते तु लोधुमु
स्तारसां जनैः सकौशैः शस्यते लेपो गंडुषद्वीरिणो हितः क्रियां परिदरे कुप्याच्छीतादोक्तं
विचक्रणः संगो धो नयतः कायाः निरश्चोपकुत्रो तथा काष्ठे चरिकायत्रेर्वृणं विस्त्रावये
द्विषकं लवणैः कौशुके श्वसचोषैः परिसारयेत् शस्त्रे नोक्तं वैदं नंदंतमूलानि शोधये
त्ततः कारं प्रयुज्यत क्रिया सर्वस्वनातनाः उद्धत्याधिकदंतं तु ततो निमवचारयेत् ह
मिदंतं कवचात्रविधिः कार्पा विजानता इयं स्वलिबर्धनस्य चिकित्सा छित्वा धिमांसं स
कौशेरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् वचातेजोवतापाठास्वर्जिकाया वसूकजैः तेजोवतातेजवत्क

तस्वर्णजावन्तातिच कौण्डिन्तियापिपत्यः कवलेचात्रकतिताः पटोलनिंबत्रिफलाकषाय
श्चात्रधावनः नाडीवृणहरं कर्मदंतनाडीषु कारयेत् पतुदंतमध्येतायेतनाडीदंततमुद्धेत
ष्ठित्वामासानिग्रास्त्रेणयदिनोपरिजो नवेत् उद्धत्यचहरेच्चापिकूरेणज्वलनेनवाग्निन
सुपेक्षितेदंतहनुकास्थिगतिंध्रुवं समूलंदनूनंतस्मादुद्धरे नग्नमस्थिच उद्धेततत्तरदंते
ग्राणितंप्रसवेदति रक्तातिसेकात्पूर्वोक्ताधोरोगा नवंतिहि क्वाणसंजायतेयचुरहितं
तस्पजायते चलमप्यतरंदंतमतोमैवोद्धरेद्विषकू धावनंजातिमदनस्वादुकंटकरवादि
रैः करवायेरितिगोषः कषायजातिमदनकंटकीस्वादुकंटकैः मंजिष्ठातोधुरवदिरयथा
कैश्चापिपतूकृतंतैलंपत्साधितंतन्नहन्पातुदंतगतागतिं जात्यादिचतुष्टयस्यकषा
येणमंजिष्ठादिचतुष्टयस्यचकषायेणतैलमिदंपचेत् जातिचवेलाइतिलोके तस्याः पं
चांग्राह्यं मदनोधतूरस्तस्यापिपन्नमत्रग्राह्यं कंटकीवडीकटैश्चातस्याः मूलंग्राह्यं

भाप्र०

३५८

स्वाङ्कटकोगोक्षुरस्तस्पपंचांग्राह्यं जात्यादितैलं विदधुक्तंविधिंयुक्तंविदधादंतविद
धौ शास्त्रकर्मनरस्तत्रकुत्रालेनैवकारयेत् अपदंतरोगाः तत्रदंतरोगाणामानिसंरम्भा
चाहदलनःकथितःपूर्वकमिदंतकएवच प्रोक्ते मंजनकोदंतहर्षवैदंशूमर्करा कपालि
कात्रकथितानूपावदंतकएवच करालसंज्ञइत्यष्टौदंतरोगाःप्रकीर्तिताः तत्रदालनस्पल
कृणमाह दीर्घमाणेष्विवरुजायत्रदंतेषु जायते दालनोनामसमाधिःसदागतिमिमितजः
कृत्स्नछिदचलस्त्रावीसंरंभोमहारुजः अनिमित्तरुजोवातात्संज्ञेयः कृमिदंतकः संसं
नःदंतमूलनरोगयुक्तः तत्रैवस्त्राविबोधयः अनिमित्तजः आवधटनादिनिमित्तंविनैवम
हारुजावान् मंजनकमाह वक्रंवक्रं नवेप्यत्रदंत मंगश्च जायते कफवातकृतोमाधिः
सेमंजनकसंज्ञिकः दंतमोसेमलः सास्त्रेवाह्यतः स्वययुर्गुरुः सदाहसकश्चवेद्विलः पू
याश्रंदंतविदधिः दंतहर्षमाह ४ शास्त्ररुद्रप्रवातामनस्पृशानामसहादिजाः यत्रस्पृवा

तपिता म्मादं उत्तर्षः सका र्त्तितः दंतशर्करामाह मलोदंतगतो यस्तु कफश्च निलनोऽपि
तः शर्करं च परस्पर्शो स ज्ञेयादंतशर्करा शर्करा सिकता कपालिकामाह ई कपाले
ष्विव दार्प्यं सुदंतेषु समलेषु च कपालिकेति विज्ञेयादंतविदंतशर्करा कपालानि मृ
त्तमद्युटादिद्युटानि तेष्विव समलेषु दंतेषु मलसहितदंतावयवेषु दीर्घेषु पादंतश
र्करा सा कपालिकेति विज्ञेया सा कपालिका दंता स्थितदंतनाशिनी नृपावदंतकमा
ह योऽसृग्मिश्रेण पितेन दग्धोदंतमश्लेषतः नृपावतानां लतां वापि गतः स नृपावदंतकः
दग्धः दग्धश्च करालमाह शूनैः शूनैः प्रकुसुते यत्र दंताश्चितोऽमिलः करालान्विकटा
दंतान्स करालेन सिध्यति करालान् नयानकान् अयं सुश्रुतेनोक्तः संगृहकारेण सं
गृहीतः अथ दंत रोगाणां चिकित्सा तैलं लाकारं संकूरं प्रथमं कफप्रस्थमितं पचेत् इत्ये
पलमितैरेतैः काष्ठैश्चापि चतुर्गुणै लो ध्नं कफदहनं जिघापय केरसपत्रकैः चंदनो

भाप्र०
३५८

त्यलपस्याहैस्ततेन वदने धृतं दालने दंतचाले च दंतमोहं कपालिकां कृतादंप्रतिवक्रं च
विरुचिं किरसासतां हन्यादाशुगदानेतात्कुर्यादंतानपि स्थिरान् लाक्षादिकमिदं तैलं दंतो
गेषु पूजितं लाक्षाद्यैस्तैलं जयेद्विषावणेश्चित्रमवलं कृमिदंतकं तथा वपाडैर्वातिधैः स्नेहा
राष्ट्रधारणैः न इदाव्यादिवर्षाभूतेनैस्मिन्धैश्च भोजनैः कृमिदंतापहंकोष्मं हिं गुदंतांतरे
स्थितं दहताभूमिकदंतापंचांगुलकंटकाराक्काणः गराष्ट्रसैलनयुक्तः कृमिदंतकवे
दनासंभवः नीलावायसजंघाकटुं वामूलमेकैकं संचूर्ण्य दन्तानविधतं दन्तान कृमि
पातनप्रसक्तः स्नेहानां कवलाः कोष्माः सर्पिषस्त्रैव तस्य च निर्यूहाश्चानिलस्थानं दंत
हर्षप्रमर्दनाः त्रैव तस्य सर्पिषः त्रिवृतापक्वस्य सर्पिषः कवलनूप्यर्षः स्नेहिकोत्रहि
तौ धूमो न रूपस्नेहिकमेव च लाक्षारसपचाणश्चक्षुरे संतामिका धृतं निरोवस्तिहि
तैश्चापि क्रमोयश्चानिलापहः अत्र दंतहर्षे अष्टिदंतनूतानानि नाकां मुहरे द्विषक

लाक्षाचूर्णेर्मधुयुतैः ततस्तत्प्रतिसारेयेत् दंतहर्षक्रियां चात्रकुर्यान्नरप्रेषतः कपालिका
रूतमानप्रायेषाक्रियाहिता अत्रदंतशर्करायां दंतहर्षक्रियान्नफलात्पल्यानिनीतांबुरु
क्षान्नदंतथावमे तथातिकठिनं नक्ष्णदंतरोगा विवर्जयेत् अथजिह्वारोगाः तत्रजिह्वा
रोगाणां निदाननामसंख्यामाह वातजपित्तजश्चापिकफजालासंज्ञकः उपजिह्वा
काचगदाजिह्वायां पंचकर्त्तिताः तत्रवातजस्पलरूणमाह जिह्वानिलेन स्फुटिताप्र
सुप्तानवेच्छन्नाकच्छदनप्रकाशा स्फुटितामनाविहीर्णा प्रसुप्तारसानभिज्ञतया सुतेव
न्नाकच्छदनप्रकाशाकामरून्मिजोदुमस्तत्रवत्कंटकचिता पित्तजमाह २ पित्तात्म
दाहैरनुचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कंटकैश्च अयं रोगो लोके जाति इति रम्यातः कफज
माह कफेन गुर्वी वहला चिता च मांसो ब्रूयेः शाल्मलिकंटकाभैः वहला स्थूला मांसो
ब्रूये मांसजकंटकैः अलसमाह जिह्वातले यः श्वयषुः प्रगाढः सो लाससंज्ञः कफर

भाप्र०
३६०

कमूर्तिः जिह्वासहकृस्तंभपतिप्रवृद्धो मूले च जिह्वा नृशमेति पाकं पुण्यतः प्रकर्षेण गात्रो
दाहः कफरक्तमूर्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य कफरक्तज इत्यर्थः जिह्वास्तंभेन वायु
रूपत्रयोदशः नृशया केन पित्तं च अतस्त्रिहोषजो यं असाध्यत्वं चास्य उपजिह्विकामा
ह जिह्वाग्ररूपः स्वयं युर्हि जिह्वा मुन्नाम्यजातः कफरक्तयोनिः प्रसेककरादुपरिदाह
युक्तः प्रकष्यते सावुपजिह्वर्कोत्ते जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्ररूपानि अथ जिह्वारोगाणां
चिकित्सा जिह्वागतविकाराणां नृशस्तंभोणितमोक्षं गुडचोपिप्यत्नीनिवकवलः कटु
निःसुरवे ओष्ठप्रकोपेनिलजेयदुक्तं प्राक् चिकित्सितं कंठजेष्वनिलोत्पेषु तत्काप्यं
निषजार्चवत् पित्तजं परिधृष्टे तु निःसुते दुष्टोणिते प्रतिसारणगंडुषननृपचमधुरं हि
तं कंठकेषु कफोत्पेषु निरिवितं प्रसृजः कृपे पिप्यत्पादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसार
णः उपजिह्वांतु संलिरमकारेण प्रतिसारयेत् निरोविरेचगंडुषधूमैश्चैनामुपाचरेत्

मोषद्वारा नयावन्दिचूर्णमेतत्प्रघर्षणं उपजिह्वाप्रशंस्यार्थेन निस्तैलं च पाचयेत् अथ
तालुरोगाः तत्र तालुरोगाणां नामानि संख्यां च गलगुंडी तुंडिकेर्ये धुषः कच्छप एव च
ताल्वर्बुदश्च कश्चितो मांससंधात एव च तालुपुष्पटनामा च तालुगोषस्तथैव च तालु
पाकश्च कश्चित् तालुरोगाः अमीनव तत्र गलगुंडी लहृणमाह १ श्लेष्मासृग्म्यां तालुमू
लात्पृष्ठोद्दिग्धः श्लेष्माध्मातवस्तिप्रकारः तस्मात्कासश्चासकृतं च दंतिमाधिचैद्याः
कंठगुंडीति नाम्ना ध्मातवस्तिप्रकारः वातपूरितश्चूर्मपुटतुल्यः तुंडिकेरीमाह २
श्लेष्मः स्थूलस्तोदहाहप्रपाका श्लेष्मासृग्म्यां कीर्तितुत्तुंडिकेरी तुंडिकेरीवनकर्णा
सीफलंततुल्या अधुषमाह श्लेष्मः स्तब्धो नोहितः श्लेष्मोऽप्योऽश्लेष्मोऽधुषः सज्ज
रस्तीक्ष्ण कक चूपमाह ४ कूर्मोत्सन्नो वेदनान्ना धुजन्मारोगो ज्ञेयः कः श्लेष्मणा स्या
त् कूर्मोत्सन्नः मध्ये प्रोच्छः प्रांते नतः ताल्वर्बुदमाह पद्माकारं तालुमध्ये तु श्लेष्मं विद्या

भाप्र०

३६९

उक्ताद्वुदं पित्तनिर्ग पद्माकारं पद्मकर्णिकावत् केसरैरिव पार्श्वतो दीर्घैर्मर्मासां कुरै
वैष्टितं मांससंघातमाह दुष्टं मांसं श्लेष्मणानारुजं च ताल्वंतस्थं मांससंघातमाहुः
तालुपुष्पुटमाह नारुक्स्थायी कोलमात्रः कफात्मा मेहोयुक्तः पुष्पुटस्तालुदेहो तालु
शोषमाह ८ शोषोऽयं दीर्घनेवापितालुः श्वासो वातात् तालुशोषोऽयुक्तः तालुपा
कमाह ९ पित्तं कुर्यात्प्राकमत्यर्थं धोरं तालुनेन तालुपाकं वदंति अथ तालुरोगा
णां चिकित्सा कुश्लोषणवचासिंधुकणापावाग्नौ वैस्मद् सहेन्द्रैर्निषजाकार्यं गल
गुंडाप्रधर्षणं प्रवः केवलीमोषागुडतजाइति वचनं अंगुष्ठांगुलि संदेहो नाह्वयगल
गुंडिकां छेदयेन्मंडलाग्रेण जिह्वापरितुल्यं स्थितं मंडलाग्रेण नास्त्रविश्लेषेण अस्या
दीनास्त्रवेरक्तं ततो देतोऽपि ये तत्तद्दीनधेदाद्भवेच्छेको कोला लास्त्रावो भ्रमस्तथा तस्मा
द्वैद्यप्रपत्तेन दृष्टा कर्मा विनागरदः गलगुंडातुल्यं छिद्य कुर्यात्प्रासमिमं क्रमं पिप्प

३६९

प्रश्नमासं च तत्रैव गतोऽप्यसौ

त्यतिविषाकुष्ठचामरिचनागैः कौट्युक्तैः सत्तवणैस्तत्तत्संप्रतिसारयेत्
वचामतिविषापाठारास्ताकट्करोहिण निष्काप्यपिचुमंदं चकवलंतत्रकारणे
तुंडिकेर्धनुधेकुर्मोसंधातेतालुपुष्पटे एष एवविधिः कायोविशेषः नृसूकर्म
णितालुपाकेचकर्तमंविधानेपित्तनाशनं स्नेहस्वेदोतालुनोषेविधिश्चानिलना
शनः अथगलरोगाः तत्रगलरोगाणां नामानिसंख्यां चाहरोहिणीपंचधाप्रोक्ता
करावनालूकएवच अधिजिह्वश्चलयालासनामेकष्टदकः ततोऽहन्नातधो
चगलायुः कंठविद्धिः गलोष्ठपरधश्चमासतालुस्तथैवच विदारीकंठदेनो
तुरोगाः अष्टाहन्नास्मृताः तत्रपंचानामपिरोहिणीनां सामान्यासंप्रतिमाह गलेऽ
निलः पित्तकफोचमूर्च्छितौ ननुत्रयोपिमूर्च्छिताः दृष्टादोषजाया अपिवक्ष्यमा
एत्वात् तस्मिन्कतजायालक्षणमाह १ जिह्वासमंताद्गुरुभेदनायमांसांकुराः क

धकरैस्तथाकुरैर्निहंतं नृन्याधिर्यं हिरोहिणी अनिलः मूर्च्छितः प्रहृष्टैकफपित्तौ चमूर्च्छितौपि

संचामूर्च्छितं कफोचमूर्च्छितः ॥ २

नाप्र०

३६२

रात्रिनिरोधनासुः सारोहिणीनातकृताप्रदिष्टावातात्मकोपश्चगावजुष्ण जिह्वासमंतात्
जिह्वायाः सर्वतः वातात्मकोपश्चगावजुष्णां सभादिनिरतिशयेन युक्ता पित्तजामाह २
हिषोऽमाहिषविदाहपाकातीवृज्वरापित्तनिमित्तजाता श्लोषजामाह श्रोतोनिरोधिम
पिमदपाकागुर्वस्थिरासाकफसंभवातु श्रोतोऽत्रकं वश्रोतः सनिपातजामाह गंजी
रपाकोत्पनिचार्यवीर्यान्निदोषलिङ्गान्नि नवा नवेत्सा रक्तजामाह स्फोटैश्चितापित्तस
मानलिङ्गासाध्याप्रदिष्टारुधिरात्मिकातु रक्तजेतरां सामारकत्वावधिमाह सद्यः
स्निदोषजाहंति अहातकफसमुद्भवापंचाहात्पित्तसं नृतासमाहासवनोत्थिता कं
ठशूलूकमाह ई कोलस्थिमात्रः कफसंभवो योगं प्रिर्गलेकराटकनूकभूतः ख
रः स्थिरः शूलनिपातसाध्यसंकरावशूलूकमितिब्रुवंति करावसूकभूतः कंठक
वच्चूकवच्चवेदनाजनकः अधिजिह्वकमाह जिह्वाग्ररूपः स्वयंशुः कफातुजिह्वे

परिष्ठादमृजेनमिश्रात् ज्ञेयोधिजिह्वः खलुरोगएषविवर्जयेदागतयकमेनं अ
मृजामिश्रादेवेत्यन्वयः वलयमाह ८ वलासएवायतमुन्नतं च नूरोपं करोत्यत्र
गतिं निवार्य तं सर्वथैवाप्रतिवार्ये विवर्जनीयं वलयं वदंति अलसमाह ९ गले
तुनोपं कुरुतः प्रहृष्टोश्चेष्टानिलोस्वासरु जोषपन्नं मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाकुरला
ससंज्ञं त्रिषजो विकारं मर्मच्छिदं हृदयमर्मणि छेदेनेव वेदना जनकं एकं हृदमा
ह हृत्तोलनं तं तश्च यथुः सदाहः सकरादुरोऽपाकरमृदुर्गुरुश्च नाम्नेकं हृदः परि
कीर्त्यतेऽसौ माधिवलासरुतजप्रसूतः अंतः गलमध्ये अपाकीर्ष्यत्याकी अमृदुः
ईषन्मृदुः हृदमाह समुन्नतं हृत्तममंदहाहंता ब्रज्वरं हृदमुदाहरंति तच्चापि पित्तक
तजप्रकोपादिद्यात्सतोदं पवनात्मकं तु शतधा माह वर्तिर्धनाकरावनिरोधिना
तु चित्तातिमात्रपि नितप्ररोहैः आनेकरुक् प्राणहरा त्रिदोषात् ज्ञेया शतधा माह

ना०

३६३

श्रीशतधा धनाकविना आनेकरुक् वातपित्तकफजतोचदाहकंडादियुक्ता शतधा
शूद्रा लोहकंडकसंछन्नाशतधामहताशिला तनुत्मायतः प्राणहारा गलायुमा
ह ग्रंथिर्गलेत्वा मलका स्थिमात्रः स्थिरोत्पुरुहः स्यात्कफरक्तमूर्तिः संलक्ष्यते सक्त
मिवाश्रितं च सनास्रसाधस्तु गलायुसंज्ञः गलविद्धिमाह १४ सर्वगलं माप्यसमु
त्पित्तोयः शोथोरुजः संति च यत्र सर्वाः स सर्वदोषैर्गलविद्धिस्तु तस्यैव तु त्वः खलु स
र्वजस्य गलौधमाह १५ शोथो महान्स्पगलावरोधो तावज्जरो वायुगते निर्हंता कफे
न जातो रुधिरान्वितेन गले गलौधः परिकीर्त्यते सौ वायुगते निर्हंता नदानवायुगतिरो
धकः स्वरधमाह १६ यस्ताम्यमानः स्वसति प्रशक्तो निन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकरा
व कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः सरोगः श्वसनात्स्वरधः ताम्यमानः तमः पत्रपत्रसु
ष्कविमुक्तकरावः शुष्को विमुक्तोऽस्वाधानः कण्ठो यस्य सः अत्राधानता मुक्तं गिलि

तुमन्नाकत्वात् अनित्यायेनेषु वायुवर्त्मसु त्रवसनात्वात्तात् मांसतानमाह प्रता
नवान्यः त्रवयुषुः सुकष्टो कलोपरो धं कुरुते क्रमेण समासतानः कथितो वने वीषा
णप्रणुत्सर्वकृतो किंकारः प्रतानवान् विस्तारवान् सुकष्टः अतित्रापितं कष्टं यत्र
सः विदारीमाह १८ सदाहतो दं त्रवयुषु सुताम्रमंतर्गले प्रतिविशार्णमांसं पित्तेन
विंद्या हृदने विदारीपात्रेर्विन्नेषात्सतुयेन नोते पात्रेर्विन्नेषात्सहयेन नोते सपुरुषो
येन पात्रेर्वेन विन्नेषाद्यायुतुत्येन नोते तस्मिन्पात्रेर्वेसा विदारी नवतात्यर्थः अथ गल
रोगाणां चिकित्सा रोहिणीनां सुसाध्यानां हितं नोऽणितमोऽरुणं वमनं धूमपानं च गंडूषो
नस्पकर्म च वातजां तु हृत्तेरक्तेन वने प्रतिसारयेत् सुषोष्मास्त्रे हगंडूषांश्चारयेत्
क्षाम्पती क्षान्ताः विस्त्राय पित्तसंचितं सितार्कं द्रुपि यंगुलिः धर्षयेत्कक्व नोऽरुण
रूपैः कथितो हितः आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् आगारेधूमः जोल इति

भाप्र०
३६४

लोके कट्टकानि शुंलपिप्पला मरिचानि च स्वेता विडंग दंता पुतेन सिद्धं सैंधवं नरपक
मणिदातमं कवलेन कफो ह्ये स्वेता अपराजिता पित्तवत्सा धये दैद्योरोहिणं रक्तसंनवं वि
स्नाम कराठरा लूकं साधये तु डिके रिवत् एका लं यवानं च मुंजा तस्मिन्धमत्सराः उपति
क कवचापि साधये दधि जिह्वकं एक हं दंतु विश्राम विधिं शोधनमाचरेत् एक हं दमि वरा
यो हं दं च समुपाचरेत् गतायुं चापि यो व्याधिस्तं च रास्त्रेण साधयेत् अमर्मस्य सुसंपक्वं
छेदये फलविद्धिं अथ सामान्यानां कंठ रोगाणां चिकित्सा कराठ रोगे घृग्मोदं स्त्री
द्वेणैर्नृपादिकर्मभिः चिकित्सक चिकित्सां तु कुत्रा लोत्र समाचरेत् क्वाथं दद्याच्च द्वा
वीत्वं त्रिदृशा र्क्षकं लिङ्ग जं हरीतकी कषायो वाहितो माहिक संयुतः कट्टकाति विषादा
रूपागामुस्तक लिङ्गकाः गोभूत्रकृषिताः पीताः कराठ रोगविना नानाः मृष्टा का कट्टका मो
षदा वीत्वं कुत्रिफला धनं पाठारसां जनं ह्वते जो के तिसु चूर्णनं कौट्युके विधातमं गल

यवा१

रोगमहोषधं योगस्त्वेतेनयः प्रोक्ताः वातपित्तकफमहाः प्रजंतेजवत्ताचपाठांरसांज
नंदारुनिनासकृष्णं कौशेणकुष्मांडुटिकापुरवेनतांधारयेत्सर्वगत्नामयेषु अणस
मस्तपुरवरोगाः तत्रतेषां निदानं संख्यां चाह दृष्टादोषैश्च ये रोगाः समस्तपुरवजास्मृता
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह स्फोटैः सतोदैर्बदनसमंताद्यत्राचितं सर्वसरः सवातात् प
तिकमाह रक्तैः सदाहैः पित्तकैः सुफेनैः यस्याचितं चापिसपित्तकोपात् कफजमाह
अवेदनैः कंडयुतेः सवर्णैर्नाचितं वापिसवैकफेन अवेदनैः ईषद्वेदनैः यत्तुक्तं
सुश्रुतेन अल्पवेदनैरिति मुरवरोगेष्वसाध्यानाह उष्ट्रकोपेवज्याः स्नुमांसरक्तं त्रि
दोषजाः दंतावेष्टेषु चर्षेषु त्रिलिंगो गतित्रोषिरं त्रिदोषजानादा महान्रोषिरश्च देते
पुचनसिध्मेति नृपावदानमंजनाः जिह्वारोगेष्वनासस्तुता न जेष्वर्बुदंतयास्वर
स्थोचलयो हं दोचलासः सहदारिणा गत्नो धोमांसतानश्च त्रारोहिणी गत्ने असा

नाप्र०

३६५

धाः कृत्तिताह्येतेरोगादग्रानवोत्तराः तेषुचापिक्रियावेद्यः प्रसारमायसमाचरेत् अथस
मस्तमुरवरोणाणंचिकित्सा वातात्सर्वरसेश्वूणैर्नवणैः प्रतिसारयेत् तैलंवातहरैः सिद्धं
हितंकवलननूपयोः पित्तात्मकेसर्वरसेश्वूकायस्यदेहिनः सर्वः पित्तहरः कार्येविधिर्म
धुरन्नीतलः प्रतिसारणगंडूषधूमसंशोधनानिच कफात्मकेसर्वरसेक्रमंकुर्यात्कफापहं
मुखपाकेनिरावेधः निरसश्च विरेचनं मधुमूत्र धृतदारैः शीतैश्चकवलनग्रहः जातापत्रा
मृताङ्गाद्यासदावीफलत्रिकैः कृष्णः दौण्ड्युतः शीतो गंडूषो मुखपाकनुत् कार्येचव
कुधानित्यंजातापत्रस्यचर्वणं कृष्णजीरककुष्ठेण्डयचर्वणतः अहात् मुखपाकवृण
लेददोर्गंधमुयत्रांमति पटोलनिंबजंघामामालतीनवपल्लवाः पंचवल्कलजः कृष्ण
स्निफलासंज्ञेवोपिवा मुखपाकेप्रयोक्तव्यः सदैव मुखधावनेस्वरसः कणितोदार्भाः
धनाभूतोरसक्रिया सदैव मुखवरोणासृग्दोषनाडीवृणापहा सप्तछंदोनीरपटोलमुस्त

हरितकीर्तिस्तु करोहिणीनिः मष्ट्या दूराज्जुमचंदनैश्च काण्डपिवेत्पाकहरं मुखस्य
राजजुमः धनञ्जयेर इति लोके तिलाः नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा दूरीरमेव च द्रौद्रा ज्यहि
गधवक्रस्पर्शगद्गोमुखपाकनुत् आस्तादिततुस कूदपि मुखगंधं सकलमपनयति
त्वगीजपूरफल जायवनमवाधं चतारयति हरिद्रानिवयत्राणि मधुकं नील मुत्पलं
तैलमे निर्विषक्तमं मुखपाकहरं परं यष्टीपलमधुमेकं त्रिंशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य
प्रस्थं तद्विगुणपयो विधिना पक्वं तु न रूपेन निश्चितं न स्पृष्टं वंरुषयति गात्रस्य दोषं
धातं कचरवर्धत्वमवन्यं क्रमशो भंगेन जंतूनां इति मुखरोगाधिकारः अथ विषाधि
कारः तत्र विषस्यै विध्यमाह स्याचरं जंगमं चैव द्विविधं विषमुच्यते दन्ताधिष्ठानमा
द्यंतु द्वितीयं षोडशांशं स्याचरविषस्य दन्तांशं स्यादनाह मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वकूटं
रंसारमेव च निर्यो सोधातवः कंदस्याचरस्याश्वादादना तद्यथा यद्यथा मूलविषं

नाप्र०

३५५

करवीरादिपत्रविषंविषयत्रिकादि फलविषं कर्कोटकादि पुष्पविषं वेत्रादित्वकसार
निर्यासविषाणिकरं नादानि कूरविषं स्नुह्यादि धातुविषं हरतालनादिकंदविषं वत्सना
भनूकुकादि जंगमविषं स्पष्टोदगाश्रयानाह दृष्टिनिःश्रवासदंष्ट्राचनरवमूत्रमलानि
चनुक्रं लालामुखं स्पर्शः सदंष्ट्राश्चावमर्दितं गुदास्थिपित्तपाकानि दंष्ट्राषट् जंगमांश
याः तत्तयथा दृष्टिनिःश्रवासविषादिमाः सर्पाः दंष्ट्राविषा नोमाः सर्पाः दंष्ट्राचनरववि
षाः माघादयः मूत्रपुराणविषाः गृहगोधिकादयः शुकविषाः मूषिकादयः लालावि
षाः उच्छिंदिमादयः लालास्पर्शमूत्रपुराणार्त्तचनुक्रमुखसंदंष्ट्रास्पर्शविमर्दितगुद
पुराणविषाश्चित्रनृगार्थादयः अस्थिविषाः सर्पादयः वित्तविषाः शुकलमत्साद
यः शुकविषाः नमरादयः स्थावरविषाणां सामान्यानां कार्याण्यहस्थावरंतु ज्वरं
विं हिंष्टंदंतहर्षगलग्रहं फेनछर्द्यनुचिश्रुवासमूर्च्छाश्च कुरुते विषं आश्रय नैवेत

विशिष्टानां विषाणां कार्याणां तत्र मूलविषयकार्यमाह उद्देश्यं मूलविषयैर्माहः
प्रत्यपनं भवेत् तत्र विषयकार्यमाह तं न एवैष न स्वासो नृणां यत्र विषयैर्न वेत् फ
लविषयकार्यमाह मुष्करोऽथ फलविषयैः दाहो द्वेषश्च भोजने पुष्पविषयकार्यमाह
भवेत्पुष्पविषयैश्च हिराधानं मूर्च्छनं तथा त्वक्सारनिर्यासविषयकार्यमाह त्वक्सार
निर्यासविषयैरुपयुक्ते भवन्ति हि आस्यद्वेर्गध्यापारुष्यनिरोरुक्कफसंस्त्रवाः कृ
रविषयकार्यमाह फेनागमः कृरविषयैर्विद्वेदोगुरु जिह्वा धातुविषयकार्यमाह हृत्पा
डनं धातुविषयैः मूर्च्छा दाहं च तालुनि प्रायेण कालधातानि विषाणेषु तानि निर्दिशेत् एतानि मू
लानि विषाणि नव कालधातानि कालान्तरे मारकानि कंदविषयकार्यमाह कंदजान्मु
ग्र बीजाणि पान्युक्ताणी न्योदन् सर्वान्ये तानि कुशलेः ज्ञेयानि हनूनि गुणैः स्थावरं तं
गमं वापि कृत्तिमं चापि यद्विषं सद्यो निहतं तत्सर्वं गुणैर्यद् हनूनि र्युतं तान्दन्तगुणानाह

भाप्र०

३६७

रूढमुष्टंतथातीक्ष्णसूक्ष्ममात्रुमवापिच विक्रापिविग्रहं चैव लधुपाकिचतेदना ते
गुणैर्विषमकार्यमाह तदोक्षात्कोपयेद्यायुमौष्मात्पित्तं सन्नेहणितं तेक्ष्णान्मतिमो
हयतिमर्मबंधांश्चिनत्ति हि नृणां वयवांसोऽस्मात्सुवेनोदिकरोति च आनुत्वादानु
वर्द्धति मवायात्पुच्छंति हरेत् विक्रापित्वात्क्षयति दोषान्धातून्मलानपि अतिरिमे
तवैराद्यादुश्चिकित्सं चलाधवात् पुच्छंति दं विपाकित्वात्स्योक्तं तत्रैव विषमि
सन्नास्त्रहतस्य लक्षणमाह सद्यः पाकं यातियस्य कृतं तत्सुवेदं पच्यते चाप्यनाक्ष्ण
कृष्णं भूतः किन्मत्पथं पूति कृता त्मां संश्लिष्यते येस्य वापि तृष्णा तापो दाहमूर्च्छं च य
स्य दिग्धृष्टं तन्मनुरमं मवरोपेत् लिङ्गान्मेतान्मेव कुर्वादिमित्रैर्दत्तः द्वेतो वाचुरेयस्य
वापि पच्यते चाप्यनाक्ष्ण पुनः पुनः पाकमेति तापः बहिः स्थितः दाहो मंतरे कुर्वादि
त्यत्र कृतकर्तृयदं बोद्धव्यं प्रयेण राजादीनां ज्ञानादौ नान्नवो विषं ददाति तेषां ज्ञाना

यं न कृणुमाह इंगितज्ञो मनुष्याणां वाक्केष्टा मुखवाक्कनैः जानीयाद्विषदातारमेति
तिंगैश्च बुद्धिमान् न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च अपार्थवकसंकारेणापते
चापि मूठवत् अंगुलीः स्फोटयेत्प्रहसेत्पि वेद्यशुश्रास्य न वति त्रस्त
श्रैकैकमीकृते विवर्णवक्त्रे ध्यासश्च न रेवेः किंचिच्छिनत्ति च आलनेतसद्वदनः क
रेण च त्रिरोरुहान् निर्ययासुरपहारिवीक्ष्यते च पुनपुनः वर्तते विपरीतं च विषदाता
विचेतनः इङ्गितमतिशयसूचक आकारः मुखवैवर्ण्यदिगितिङ्गैः वक्ष्यमाणैः न
ददात्युत्तरं पृष्टः स्वीयासत्कर्मजनितमामोहान् संकीर्णं अस्फुटं नयजवायुज
नितपर्वमथाऽप नोदायांगुलीः स्फोटयेत्प्रहसेत् अहेतावपि ध्यामः दग्धसमानव
र्णः आलनेतस्पृशेत् विपरीतं यथा स्यादेवं वर्तते जगमविषाणं सामान्यानां कार्या
णाह निशतं शूलमंदाहं सयाकं नो महर्षणं नृपं चैवातिसारं चक्रुते जगमं विषं

नाप्र०

३५५

जंगमेषु तादृशतत्वेन सर्पानाह वातपित्तकफात्मानो नोगिमंडलराजिताः यथाक्रमं स
मारमातां हंतरा हं हं रूपिणः नोसिनः फणिनः ते च चिंत्नतिः मरादलेर्विविधैश्चित्राद्य
ग्वामंदगामिनः ये ते मंडलिनो ज्ञेयाः ज्वलनार्कसमाविषाः स्निग्धं विविधवर्णो निस्ती
र्षगूढं चराजिनिः वा चित्रा इव ये नांतिराजितास्ते हिते पिषट् एते यथक्रमं वातपि
तकफात्मानः हंतराः हे अंतरे नेदो येषां ते हंतराः यथा नोगिनामंडलिन्या जाताः
इत्यादि नोगिपुष्टि कृतदेना लक्षण नेदमाह दं नो नोगि कृतः कृष्णः सर्ववातवि
कारकृत पीतो मंडलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् राजितोऽथो नवेदं नः स्थिर
शोथश्च पिच्छिलः पारादुस्निग्धेति सोऽस्मूकः सर्वश्लेष्मविकारवान् देना विनोषेका
नविनोषे च दृष्ट्या साधत्तमाह अन्रं च देवाय तनस्मान्नवत्मा कसंध्या सुचयुः
यथेषु याम्ये च पित्रे परिवर्जनाया अदेन रामर्मसुये च दृष्ट्या याम्ये नरणां पित्रे म

ध्यादावाक्यमाणविषमानुहंति सर्वाणि चोद्येद्विगुणी नवति उद्येनलसं
योगेदावाकरलक्षणमाह रथांगनागलक्ष्यस्वस्तिकं कुशधारिणः त्रेधादावा
कराः सर्पाः फणिनः नृगधुगामिनः अपरेषु येषु विषमानुकारकं नवतितानाह
अजाणपित्ततपपादितेषु बालेषु वृद्धेषु बुद्धितेषु ह्येते महिनि कुष्ठ युष्टे रूक्षे
लेगर्चवतीषु चापि शस्त्ररुते यस्य मरुतमस्ति राज्यो लता निश्चनसं नवति त्रीता निर
द्रिश्चनरोमहृषो विषा नि मृतं परिवर्जयेच्च जिह्वं सुखं यस्य च केनानां तोनासावसा
दश्च सकराव नंगः हृद्यश्च रक्तः नवययुश्च दंष्ट्रो हन्वो स्थिरत्वे च सवर्जनायः केन
नांतः आकर्षणत् नासावसादः नासायनत्वं कंठ नंगः ग्रीवाधारणाशक्तिः हन्वोः
स्थिरत्वं हनुदयसं नः अपरं च वर्तिर्धनायस्य निरेति वक्त्रा इत्तं सवे हृद्यमधश्च यस्य
दंष्ट्रानि पातांश्च कुरश्च पत्रेद्यस्यायि वैद्यः परिवर्जयेत्तं वर्तिरुधिरस्य रक्तं सवे हृद्यं

भापु०

३६६

मधश्च यस्य च नासा मुखलिङ्गगुहादिभ्योरक्तं स्रवेत् उन्मत्तमस्य र्थमुपडुतं वा हानस्वरं
वाप्यथवा विवर्णं सारिष्टमस्य र्थमवेगिनं च जह्यान्नरंतत्र न कर्म कुर्यात् अत्यर्थमु
पडुतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिशयेनोपडुतं हिनस्वरं वक्तुमर्हं विवर्णं ह्यवर्णं
सारिष्टं नासाभ्यां द्युक्तं अवेगिणं वेगो विषवेगः लहरिद्रुतिलोके तद्रहितं स्यात्
रज्जगमं च विषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैः हृषीविषसंज्ञा न जते तदा हजां वि
धौषधि हृषितं वादावाग्निवातातपत्रोषितं वा स्वभावतो वायुणविप्रहीनं विषं हि
हृषीविषतामुपैति जीर्णमतिपुराणं विषधौषधि हृषितं विषधौ निरोषधौ निःकार्यं
हानाकृतं स्वभावतो वायुणविप्रहीनं स्वभावादेव दन्नानां गुणानां मध्ये एव छिन्नादिगु
णहीनं हृषीविषस्य कार्यमाह वाप्यस्य भावान्ननिर्यातयेत्तत् कफान्वितं वर्षगण
नुबन्धितेनादितो निन्नपुरीषवर्णं विगंधैरस्य युतः पिपासी मृत्तंगिरंगद्रुदवाग्नि

विश्वेविचेष्टमानोरस्तिमाधुयाद्या ननियतयेत् नमारयतिकफान्वितं कफेनमं
दीकृतोस्पृणं वर्षगणानुबंधि कफेनाग्नेर्माद्यादीषत्याकचिरस्यापि यथाह
षीविषजदपुरोगवतिनिन्नः पुराषवर्णः निन्नपुराषोदुतमलः निन्नवर्णोविवे
ष्टमानः विरुद्धं चेष्टं कुर्वन्मूर्च्छादीन्माधीनल नते स्थानवित्रोषेस्थितेदृषीवि
षेनिंगवित्रोषमाह आमात्रायस्थेकफवातरोगीपक्कात्रायस्थोऽनिलपित्तरोगी
नवेत्समुद्रस्तत्रिरोगरूहोवितूनपदश्च यथाविहंगः समुद्रस्तत्रिरोगरूहाः
समुद्रस्ताः त्रिरोगरूहाः केत्राः अंगरूहाः लोमानियस्पसः एतदपिनिंगपक्कात्राय
स्थेदृषीविषेवोद्धमं स्थितंस्मादिष्वथवाययोक्तात्करोतिधातुप्रनवान्विका
रान् तत्रदृषीविषंयथोक्तात् सुस्रुतेमाधिसमुद्देशायोक्तात् दृषीविषस्पप्रकोपस
मयमाह कोपंतुत्रातानिलदुर्दिनेषुयात्प्राप्तुपूर्वशृणुतस्परूपं कुपितस्मदृषीवि

भाप्र०

३७०

षस्य पूर्वरूपमाह निशगुरुत्वं च विजृम्भणं च विश्लेषदर्षाद्यप्यवांगमर्दः विश्लेषः गात्रो
पित्तं हर्षः रोमांचः रूपमाह ततः करोत्यत्र सदा विपाकावरोचधकं मंडलकोठजन
मांसकृयं पाणिपदे प्रज्ञेयं मूर्च्छातिथ्या छर्दिमथा तिसारं दूषाविषः त्रुवासरुषा ज्वरांश्च
कुर्यात्पुच्छं ज्वरस्य चापि अने मुक्ते पूगफलेनेव मदः अविपाकः अन्तस्य दूषा
विषभेदे विकारभेदमाह उन्मादमन्यतश्चलयेतथाऽन्यदानाह मन्यत रूपये च नुक्तं
गात्रमन्यजनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् अन्यत दूषाविषं तांस्तान्
विकारान्विसर्प्य विस्फोटादान् दूषाविषस्य निरुक्तिमाह दूषितं देना कालान् नदि
नास्वप्ने रजी दानाः यस्मात्सं दूषयेच्छातंस्तस्माद्दूषाविषं स्मृतं देनाः अनूपादिः का
लो दुदिः अन्नं कुलस्य तिलमसूरादि धातुदूषकत्वात् दूषाविषं दूषाविषस्य साध्य
त्वादिकमाह साध्यमात्मवतः सद्यो व्याप्य संवत्सरोपितं दूषाविषमसाध्यः स्यात्तद्वा

गि

एस्याहितसेविनः कृत्रिमं विषं द्विविधं एकं स विषं दृषी विष संज्ञं अपरमवित्तदेवग
रसंज्ञं तस्माच्चकारूपयसंहितायां संयोगजं च द्विविधं द्वितायं विषमुच्यते दृषी वि
षं तु स विषमविषं गरु उच्यते संयोगजं कृत्रिमं विषं द्वितायं स्वाभाविकात् तच्च द्विवि
धं तत्र दृषी विषमनिधाय गरुदन्तुमाह सो नागपार्थस्त्रियः स्वेदरजोना नागजा
नलानन्नान्नपुष्पं क्तांश्च गरान्पुष्पं च त्वन्मिश्रितान् गरकार्यमाह तैः स्यात्पाण्डु
शोऽप्याज्वैरश्वाः सोपजायते ज्वरस्यास्फोटजायेत मर्मप्रधमनाध्याने हस्तयोः नो
यसंभवः ज्वरीग्रहणीरोगं यस्मै गुणो ज्वरः एवं विधस्य चान्यस्य माधेः लिङ्गं च जा
यते तैर्गैः मर्मप्रधमने मर्ममथाह योधातुर्द्वयः लूतानां जं च वित्रोषाणां सुत्यति
निरुक्तिं संख्यां चाह यस्माद्धूने तृणं प्राप्ता पुनेः प्रस्वेदविंदवः ते न्यो जातास्ततो लू
ता इति रमातास्तुषोडश अत्र सुश्रुतः वित्रो मित्रो नृपवरः कदाचिदपि सतमं वसि

नाप्र०
३७१

हंकोपयामास गत्वा श्रमपदं किल कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटस्त्वेदं विंदवः अप
तत्तद्वर्णनादेव ह्यधस्तात्तीव्रवर्चसः तूनेतृणे महर्षेस्तु धेनवर्षे सं नृतेपि च ततो जाता
स्त्वमेधोरा नाना रूपामहाविषाः तासामेधो कष्टसाध्याः वर्ज्यास्तावन् एव हि तत्र
त्रिमंडला प्रनृतयोऽष्टकष्टसाध्याः सौवर्णिका प्रनृतयोऽष्टवसाध्याः तासां सामा
न्यानां दंश लक्षणमाह तानिर्दष्टे दंश कोषः प्रवृत्तिः कृतयस्य च ज्वरोदाहोऽति सा
रश्वगदाः स्पृशन्निदोषजाः पिष्टिका विविधाकारा मंडलानि महंति च शोषामहं
तो मृद्वोरक्ताः नृपावाश्च लास्तथा सामान्यं सर्वलूतानां मेतत्तदंशस्य लक्षणं दंशको
षः दंशमधे पूति नावः आरबुविषलक्षणमाह आदंशो ह्योणितं पारादु मंडलानि
ज्वरोऽरुचिः लोमहर्षश्च दाहश्चाप्यारबुदृषा विषादिति प्राणहरमूषकं विषकार्य
माह मूच्छागि नोषां वैवर्ण्यं लेदनादाश्च तिज्वराः निरोयुरुत्वं नाला मृक्कुटिश्चा

नाप्र० माह मत्स्यास्तु सविषा कुर्युः दाहं शोथं रुजं तथा जलौकविषकार्यमाह कराड् शोथं
 ३६२ ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः कुर्युः इति शेषः गृहगोधिकाविषकार्यमाह विदाहं
 रूययं तु दोहं प्रसेदं गृहगोधिका कुर्यादिति शेषः शतपदीविषकार्यमाह पुंसां से
 दं रुजा दाहं कुर्याच्छतपदीविषं शतपदी गोजर इति लोके मसकविषकार्यमाह क
 राट् मान् मशकैरीषलोचः स्यान्मंदवेदनः असाध्यमशक कृतलक्षणमाह आसा
 धकीटसदृशं असाध्येः कीटेः लूतादिभिः कृतं यत्कृतं तत्सदृशं वेदनं माहिकदं
 शलक्षणमाह मयः संसाविनी शपावादाह मूर्च्छा ज्वरा न्विता पिडका मर्दिकादं
 शेता मां तु स्यगिका शुरुत् तामा मिसादिता मां शुतो कानां षण्णं मर्दिकाणां मध्ये सु
 स्यगिकानां म्नी शीघ्रं प्राणहरे सर्थः आघ्रादिविषाणां कार्यमाह चतुष्पाद्भिर्दिपाद्भि
 र्वानस्वे। र्दं तैश्च यत्कृतं सूयते पच्यते तत्तु सवति ज्वरयसपि चतुः पाद्भिः आघ्रादिभिः कृत्यः

५०
 दिपाद्भिर्वनमानुषादिभिः शूनं नवति विषो नितसम लक्षणमाह प्रसन्नदोषं प्रक
 तिस्थं धातुमन्ना निका मंसम मूर्चं विट्कं प्रसन्नवर्णं द्रियचित्तचेष्टं वैद्योग्ये दविषं म।
 नुषं प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थं दोषं शेषं सुगमं अथ विषाणां चिकित्सा तत्र स्यात्वरविष
 चिकित्सा स्यात्वरं राविषेणात्तं न रं यत्ने न वामयेत् वमनेन समं तास्ति एतत्तस्य चि
 कित्सितं विषमसर्पमुह्यं च नीह्लं च कथितं यतः अतः सर्वविषेषूक्तः परिषेकश्च
 शीतलः शौष्मात्तै क्षापादि शेषेण विषं पित्तं प्रकोपयेत् वमितं सेवयेत् समाहीत।
 लेन जलेन च पाययेत् न भ्रूसर्पि मां विषघ्नं तेष जं दुतं शोक्तु मस्तं रसं दद्यात् चर्षये।
 न्मरिचानिव यस्म्यस्य च दोषस्य प्रप्रेक्षिणा निरूरिशः तस्य तस्योषधेः कुर्याद्विप
 रीतगुणैः क्रियां शालयः षष्टिकाश्चैव कोरहृषाः प्रियंगवः शोजनार्थं विषान्ता नां
 हिताः पटुषु मेधवं प्रियंगुः कंगु मूलत्वक् पत्रपुष्पा लिखी जं चेति शिरीषतः गवां।

मूत्रेणमपिष्टं लेपादिषहरं परं हृषीविषात्तं सुस्निग्धमूदं चाधश्च शोधनं पायवेदग
 दं मुखमिदं हृषीविषापदं पिप्पलीधामकं मांसीलोधुमेलासुवर्चिका मरिचं चाले
 कं चैलातया कनकगैरिकं दौघयुक्तः कषायोयं हृषीविषमपोहति धामकं
 रोहिषं तदलात्रे उशीरं देये कनकगैरिकं असंतमारक्तं गैरिकं सोतगेरु इति
 लोके अथ जंगमविषचिकित्सा अनयोरोचनां कुष्ठमर्कपुष्पंतयोसलं नल
 वेतसमूलानि गरलं सुरसांतया सकालिं गांसमं जिह्ममनं तां च शतावरी शृंगा
 रकं समं गांचपयकेशरमित्यपि कक्किं कृतसपचेत्सर्पिः पयोदद्याच्चतुर्गुणं स
 मकपके वतीति च शीते तस्मिन्निनिःक्षिपेत् सर्पिस्तुल्यं निषकं दौघं कृतं रक्तं
 निक्षापयेत् विषाणि हंति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च स्पर्शाहंति विषं सर्वं सर्वा
 क्रस्येयं हतिं त्वचि योगजंतमकं करं दुर्मांससां दं विसंज्ञतां नाशय संजनां स

कृष्णः
५१

साधमूषकात् अंगशोथोत्रमूषकाकारो बोधय इति तत्रांतरे कृकनासदृष्टस्य न
 कृणमाह शोथस्य कर्पमथवानानावर्णत्वमेव च मोहोपवर्चसो नेदोदृष्टस्य कृक
 नासकैः वृश्चिकविषस्य न कृणमाह दहत्यग्निरिवादेतु न्नित्ती बोधमानु च वृश्चि
 कस्य विषं याति यश्चादं नोऽवतिष्ठते असाधवृश्चिकस्य दृष्टस्य न कृणमाह दष्टोऽ
 साधैर्हृत्तथा एरसनोपहतो नरः मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदानां तो जहात्पशून् असाधैः
 वृश्चिकैः तेषां प्रेवानुवृत्तेः हृदादिषु पहतः हृदादि कार्प्यरहितो नवति अत्यर्थं
 वेदनां र्त्त इत्यन्वयः तच्चिदंगदृष्टस्य न कृणमाह हृष्टो मोक्षितेन सद्यः लिङ्गो नृणां
 मान् दृष्टनातो दके नैव सिक्तान्यगान्निमन्यते सविषमंडुकदृष्टस्य न कृणमाह एक
 दंष्ट्रादितः स्वभावात् नरः सरुजः पातकः सच ह सुनिद्वद्धिमान् दष्टो मरादुकेः स
 विषे न वेत् एकदंष्ट्रादितः स्वभावादेकैव दंष्ट्रादष्टो नवति मत्स्यविषस्य कार्य

गपानवस्त्रेषु योजितं सर्पकीटाखुलूतादिदृष्टानां विषहृत्सरं मृसुपात्राच्चेदिधृतं
धत्तूरस्मशिकापेपाक्षीरेण परिवेष्टिता अंकोटवंशजीवापिश्वविषघ्नीषयत्नतः र
जनीयुगपत्तंगमंजिष्टानागकेशैः शीतांबुपिष्टेण लेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् जी
रकस्रकृतः कक्कोधृतसैंधवसंयुतः सुखोष्णमधुना लेपो हृश्चिकस्रविषहरेत् गं
धमाधाय मृदितसूर्यावर्तदलस्य च वृश्चिकेन नरो विहः कृणु ब्रुतिनिर्विषः इति
विषाधिकारः अथ पुरुषाणां स्त्रीणां च ज्वरादि साधारणरोगाणामधिकारान्निधा
यस्त्रीणां षट्शदि रोगाणामधिकरिमाह तत्र षट्शधिकारमाह तत्र षट्शरस्रविषक
ष्टंच निदानमाह विरुद्धमद्याध्मशनादजीर्णं कर्म प्रपातादतिमेषुनाच्च पानाध्वरो
कादति कर्षणञ्च नारा निधाता च यनादिवाच तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैरिति अ
त्र वातपित्तयोरादौ श्लेष्मणो निधानं श्लेष्मिके ऽतिप्रवृत्तिबोधनार्थं षट्शरस्रसामाम

भा० पु०
३६४

लक्षणा माह असृग्दरं न वेत्सर्वसांगमर्दं सवेदनं असृग्दीर्घं ते च वते अनेने ससृग्द
रं असृग्यजातं सवेदनं सशूलं श्लेष्मिकपदरसलक्षणा माह आमं सपिच्छपतिमं सपां
दुपुल्लोकतोषपतिमं कफात्तु आमं अपक्वरसयुक्तं सपिच्छा पतिमं सपिच्छाशात्म्या
दैर्निर्यासस्तुल्यं पिच्छलमित्यर्थः सपां तैडुः सहशब्देऽत्रेषदर्थः तेनेषसांडुपुलीक
तोयपतिमं कफात्तु पुल्लोकस्तुच्छधामंतछावनतोयतुल्यं इत्यर्थः रुधिरं सवेदित्यर्थः पै
त्रिकमाह सपोतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं नृशवेगिपित्तात् सपीतनीला
सितरक्तं पीतादिवर्णयुक्तं पित्तार्त्तियुक्तं दाहादियुक्तं नृशवेगिवारंवारं प्रवृत्तियु
क्तं वातिकमाह रूक्षानिलं फेनिलमल्पमल्पं वातात्सतोदं पित्रितोदकानं मांसधा
वनतोयानं सान्निपातिकमाह सक्षौडसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जाप्रकाशं कुणपं त्रि
दोषं तंचाप्पसाधं प्रवदंतितत्तज्ञानतत्रकुर्वीत निषक् चिकित्सां सक्षौडसादि।

कृष्णः

हौषादिवर्णीसहितं कुणपंशवगंधिरक्तस्पातिष्वहसा उपडवानाह तस्यष्वहसौ
दौर्वल्यंश्रमोमूर्च्छामदस्त्रया दाहःप्लाघःपांडुत्वंतंशरोगाश्चवातजाः वातजरोगाःआ
रुपकादयः असाध्यांषदरमाधिमतीमाह शश्वत् इवंतिमाश्रावंतृष्णादाह ज्वरा
निता डर्वलांक्षीणरक्तांच तामसाध्यांविवर्जयेत् चिकित्सानिवृत्त्यर्थं शुद्धान्तबल
रुणमाह मासात्रिपञ्चदाहार्तिपंचरात्रानुबंधिच नैवातिवक्र नासत्यमार्त्तवंपुद्ग
मादिशेत् निपिच्छदाहार्तिअपिच्छिलदाहमशूलं पंचरात्रानुबंधिषूतष्वहसात्रिरात्रा
नुबंधिततोमभ्रमष्वहसापंचरात्रानुबंधि ततःपरंकस्पाश्चिच्चेत्स्ववति तदासत्यष
वसाषोडशदिनानियावतदपिशुद्धमेव अथषदरचिकित्सामाह दध्नासौवर्चला
जीजीमधुकं नीलमुसलं पिवेत् हौड्युत्तं नारीवातासृग्दरशान्तये चोहारजीरजे
हीमधु नीलकमलपुष्पदृषांप्रसेकं माषद्वयं सर्वमेकीकृत्य दध्नाकर्षचउष्टयेनपि

भा० प्र०
३६५

ह्यतत्रमाषाष्टकं मध्वप्रहिष्यपेयं मध्वकंकर्षमेकं च कर्षैकां च सितां तथा तंडु-
लोदकसंपिष्टं लोहितेषुदरेपिवत् पलाकंकुतिलाख्याया तस्या मूलं सुचूर्णितं लोहि-
तपुदरेखादेच्छर्करामधुसंयुते शुचिस्थाने व्याघ्रनखी मूलमुत्तरदिग्भवनीतमुसल-
फाल्गुमांकटिवाहं हरेदमृक व्याघ्रनखीवध्नही इति लोके रसांजनं तं पुलकस्प-
मूलं कौद्रान्वितं तंडुलतोयपीतं असृग्दरं सर्वतन्निहंति श्वासं च नाडीं सह नागरेण
तंडुलरपतं पल्लवकस्पपलं पिवेत् शतसीवा असृग्दरनाशनं अशोकवल्कलपलं वा
त्रिंशसलसंमिते जले न निःकृष्य शेषं रहेत् पलाष्टकं कृष्यतेन कृष्येन सह हीरं प-
लाष्टकमितं विपचेत्तत्र डाग्धावशेषः कर्तव्यः तन्मध्ये पलचतुष्टयमितं तंडुलं पेयं च
क्रिवलापेरुया कुशमूलं समुहसपेषयेत्तंडुलां बुना एतसीत्वा अहं नारीषुदरा स-
रिमुच्यते त्कौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोद्वरिजं पिवेत् असृग्दरं विनाशाय शर्करासप

पोल्लभुक अन्नामोदनः मलपूफलचूर्णस्पर्शकैरासहितस्य च मधुनामोदकं कृत्वा
खादे। स्पर्शगतये दार्वीरसांजनकिरातवृषाएविल्वसङ्गचंदनदिनेशनवषसू
नैः कायः कृतो मधुयुतो विधिना पीतो रक्तं सितं च सरजं पदरं निहंति दार्वादिः का
यः रक्तपित्ताधिकारो रक्तं कृष्णं डखंडं च पदरेदेयं इति पदराधिकारः अथ सोमरो
गाधिकारः तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह स्त्रीणामतिष्पसंगेन शोकाच्चा
पि श्रमादपि अतिसारकयोगाद्या गत्यो गतये वच आपः सर्वशरीरस्थान् रुमंति
पस्रवंति च तस्मात्ताः प्रच्युता स्यान्नातृमूत्रमार्गं व्रजंति हि अथ तस्य लक्षणमाह प
सन्ना विमलाः शीताः निर्गन्धनीरूजः सिताः स्रवंति चातिमात्रान्नाः सान्ना शक्नोति डर्व
लावेगंधारयिषुंतासांनपिंदति सुखं क्वचित् शिरः शिथिलता तस्मां मुखं तालु च शुष्प
ति मूर्च्छा जंभा पलापश्च त्वग्रूक्षा चतिमात्रतः न ह्येने ज्येष्ठपेयैश्च न तृप्तिं लभते सदा

भा० ष०
३६

संधारणाच्छरीरस्पताश्रापः सोमसंज्ञिताः ततः सोमकृयात्स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः
अथ सोमरोगस्य चिकित्सा कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलं रसं मधुशर्करासहितं खा
देत् सोमधारणमुत्तमं माषचूर्णं समधुकं विदारीमधुशर्करापयसापाययेत् शतः सोम
धारणमुत्तमं स एव सरजः सोमः सवेन्मूत्रेण चेन्मुक्तः तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत् स्त
लिंसुरां जलेनामलकीबीजकल्कं समधुशर्करं विवेदिनत्रयेनैव सेतुषु दरनाशनं
तक्रोदनाहररतां संपिवेत्तागकेशरं ग्रहंतक्रेण संपिष्टं सेतुषु दरनाशनं अत्रैव मूत्रा
तीसारस्य लक्षणं चिकित्सां चाह सोमरोगे चिरं जाते यदा मूत्रमतिश्रवेत् मूत्रातिसा
रं तं प्राकृर्वलविध्वंसनं परं तालकं देववर्जं रं मधुकं च विदारिकं सितामधुयुता खा
देन्मूत्रातीसारनाशनः चक्रमर्दकमूलं तु संपिष्टं तंडुलांबुना प्रत्नात समये पीतं ज
लषु दरनाशनं इति सोमरोगमूत्रातीसारधिकारः अथ यो निरोगाधिकारः तत्र यो नि

कृत्स्नः

गोणानिदनामाह मिथ्याहारविहारभांड्यैर्दोषैः प्रवितात् आर्त्तवादीयतश्चा
पिदैवाहासुर्गगदाः शोमिणीनां योनीनां नामा माह उदावर्त्ततया वंधाविषुता
चपरिषुता वातलायोनिजोरोवातदोषेण पंचधा पंचधा पित्तदोषेण तत्रादौ लो
हितं कुरा प्रसंसिती वामनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा अस्यानंदा कर्णिनी च चरणानंद
पूर्विका अतिपूर्वा पिसाज्ञेया श्लेष्मला च कफादिना पाण्डिनी च महती मूली च क्रात्रि
दोषणी पंचैताः योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषेषु कोपतः अथ तासां लक्षणा माह सफेनिल
मुदावर्त्तारजः कृच्छ्रेण मुंचंति वंधानि रत्तवाज्ञेया वित्तुतानि सवेदना परिषुता याम
वति ग्रामधाम्पुरुजान्तरं ४ वातला कर्कशास्तश्च शूलनिस्तोदपीडिता ५ चतसृषु
पिचाषासु नवं सनिलवेदनाः अनिलवेदनाः स्तोदादयः वातलायां त्वतिशयिता वा
तवेदना बोध्या वातले सन्वयात् सदा हंकरते रक्तं यस्याः सालोहितं कुरा ६ प्रसंसि

जा० प्र०
३६६

नीसंस्मृतेचक्रोन्निताडः प्रजायिनी ७ क्रोन्निताविमर्दितासंस्मृतेस्त्रवेत् ८ प्रजायिनी ९
ष्टषजनशीला सवातमुहिरेदीयं वामिनी रजसायुतं स्थितं स्थितं हंति गन्तुं पुत्रघ्नी रक्त
संस्वात् ए पुत्रशोषोपसोपलक्षकः असर्पिपित्तलायोनिः दाहपाकज्वरान्विता
१० चतसृष्वपिचाद्यासुपित्तलिंगोद्यो नवेत् अस्मानंदानसंतोषं गाम्धर्मेण विंदति
११ कर्णिमाकर्णिकायो नौ श्लेष्मासृग्मां प्रजायते १२ कर्णिकामांसस्य कर्णिकाका
रोयं धिः मेषुनाचरणसर्वपुरुषादतिविद्यते १३ अतिरिच्यते रजोमुंचतीत्यर्थः वक्र
शश्चातिचरणः तयोर्वीजं नतिष्ठेति १४ वक्रशः वारंवारमतिरिच्यते तयोः शचरण
तिचरणयोः श्लेष्मलापिच्छिलायोनिः कंडूयुक्तातिशीतला १५ चतसृष्वपिचाद्यासुश्ले
ष्मलिंगयो नवेत् अनार्त्तवास्तनीषंडाखरस्पशीचमेषुने १६ अस्तनीर्षस्तनौय कृष्णः
स्पासा अन्नलक्ष्माखंडीमहामेदुण्यद्यायावालायां अंडिनी नवेत् १७ वालायांसू

ह्रयोनिष्ठिदायाः अंडिनी अंडवक्षं वमाना योनिर्भवति वृतातिमहायोनिः १८ सूची।
वक्रातिसंवृता १९ सर्वलिंगसमुत्थानां सर्वदोषेष्वकोपजा २० चतसृष्वपि चाद्यासु सर्व
लिंगनिदर्शनं अथासाध्या योनिराह पंचासाध्या भवंतीह योनयः सर्वदोषजाः पंच
षंडीष्वनृतयः अथ योनिकंदस्मनिदानमाह दिवा स्वप्नादतिक्रोधाद्यायामादति।
मेषु नातृ रुताश्च नखदंताद्यैः वाताद्याः कुपिता यथा यथा निदानं कुपिता वातां।
द्याः रूपमाह पूयशोणितसंकासं लकुचा कृतिसंनिभं जनयंति यदा योनौ नाम्ना कं
दः स योनिजः लकुचा कृतिसन्निभं लकुचाकाराकरं गुडाकमात्रविशेषबोद्धव्यं वा
तजादिनेदेन रूपनेदमाह रूक्षं विवर्णं स्फुरितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् दाहं रागं
ज्वरयुतं विद्यामितात्मके रूजं तिलपुष्पपुत्रीकाशं कंदं मंतं कफात्मकं सर्वलिंग
समायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् अथ योनिरोगाणां चिकित्सा तत्र वंशाचिकित्सा त

भा० प्र०

३६८

स्वाः लक्ष्मणमाह बंधानष्टार्त्तज्ञेयेति ततः प्रथमतो नष्टार्त्तवाचिकित्सा आर्त्तवा
दर्शनेनारीमत्स्यान्सेवेतनिसगः कांजिकंचतिलान्माषानुदश्चिच्चतयादधि३।
द्वाकुबीजदंतीचपलागुडमदनकिशयवशूकैः सुस्तुकरीरैर्वर्त्तियोनिगता
कुसुमसंजननीइद्वाकुः कटुतुंबीचपलापिप्लीमदनोमयनफलकिशवंसुरा
धीजंपीतंज्योतिष्मतीपात्रंरजिकोगासनंअहंशीतेनपयसापिष्टंकुसुमंजनये।
ध्रुवं ज्योतिष्मतीकटनीहृरुविशेषः करहीइतिलोके अथवातुमिजिनीमालकं
गुनीइतिच असनः विजयसारइतिलोके पयसाडुग्धेन अथबंधाचिकित्सा वा
लासिताचातिचलामधूकंवटसशुंगं गजकेशरंच एतन्मधुहीरधृतेर्नियीयवं।
धासुपुत्रंनियतंपसूतेअश्वगंधाकषायेणसिद्धंदुग्धंक्षतान्वितंक्रतुस्रतांगनाश कृत्वा
तःपीत्वागर्भंदधातिहि पुष्पोद्धृतंलक्ष्मणायाःमूलंडुग्धेनकमायापिष्टंपीत्वाभु

स्नातागर्भेन सन्तानसंशयः कुरंतमूलंधातवराकुसुमानिवटंकुराः नीलोत्पलं पयोयुक्तमे
तद्वर्णं ध्वजं कुरंतपीतं पुष्पाकटसरैश्चाद्यावत्तापि चतिपार्श्वपिण्डं जीरकेण सहि
तं हिताग्निनी श्वेतया विशिष्य पुंस्त्वया युतं सा सुतं जनयतीति नाम्ना पार्श्वपिण्डो गज
हृदयतिलोके श्वेतकुसुमया शरपुंस्त्वया सह मुत्रमेकं पलाशस्पिष्टादुग्धेन गर्भिणी।
पीता पुत्रा मवाप्नोति वीर्यवंतं न संशयः शूकरशिंवी मूलं मध्यं वा दधिफलस्य सपयस्कं।
पीत्वा पोन्नयलिंगी वीजं कर्मां न सृते स्त्री शूकरशिंवी सुअशो विदधिफलः कथयात्तदी।
यफलस्य मध्यं च नयलिंगी पंचगुरि आ पुत्रमजारी मूलं विष्णु क्रांतं सलिंगिनी सहिता ए
ते गर्भेऽष्टदिनं पीत्वा कर्मां न सर्पया सृते पुत्रमजारी पतजिज्ञातस्याः मूलं सलिंगिनी पंच
गुरि आ गर्भे षट्दशे दज कथना वसर गर्भजनकमपि ज्ञेदमाह पिण्डली विटंगटंकण
समचूर्णयापि वेसय सा रूचु समये न हितस्याः गर्भः संजायते क्वापि आरना लपरिपेधि

भा० प्र०
३६८

संश्रयं याजपाकुसुममसिपुष्पिणि ससुराणगुडमुष्टिसेविनीसादधति नहो गर्भमगना
तासु योनिषु बाधस्तु स्नेहादिक्रमदृष्यते वस्त्रमंगपरीषेकं पलेपपिचुधारणं वस्त्रिरत्र
रूढवस्त्रिः पिचुः फोहादितिलोके क्रमश्चिचित्सा नतवात्तां किनीकुष्ठसैंधवामद्वदरु।
मिः तिलतैलं पचेत्तारी पिचुः तस्मिन् विधारयेत् विजुतायां सदा यो नो मया तेन प्रज्ञां मति
नतंतगरं वार्ता किनी वरेटहा वातलां कर्कशां सत्वमल्पमश्रुतिथैव च कुंभीस्वेदैरुपच
रेत् दंतवेगमनिसंघृते धारयेद्वा पिचु यो नो तिलतैलस्य सामदा पित्तलानां च यो नीनां से।
का मंगापिचुक्रिया शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनाथं धृतानि च प्रसंसिनी धृता मक्ता।
ह्रीरस्विन्नां प्रवेशयेत् विध्यवेशवारेण ततो बंधं समाचरेत् श्रुंटी मरिचकृष्णमिः लांबु
ना यो मां तु पूयत्वा विरायां शोधनद्वयनिर्मितैः सगो मूत्रैः सलवणैः पिंडैः संपूरणैर्हितं शो कृष्णः
धनद्वयाणि निवपन्नादीनि दुर्गंधां पिच्छिलां वा पिचूणैः पंचकषायजैः पूरयेद्वा च ये राज

वृक्षादिकृषितांबुना पंचकषायाः वचावासापटोलपियंगुनिंवाः राजवृक्षादिर्यथा
धनवहेरामयनफटकरी आसाववेरीकापत्रकोरै आकामूलपाटीकामूलपाडुरित्वा
क चूर्णहारमूलद्रव्यनिंबपीतपुष्पकटसरै आगुरिचचीतमूलतुषकरंजा अशा
रिद्रुतिलोके करंजधोरकरंजत्वक परोरलता चिरायतामगरै लपिष्यत्यामरिचैर्माषैः
शताफाकुष्ठसैंधवैः वर्त्तिस्तुल्याप्रदेशिमायो नोऽश्लेषविशोधिनी तुल्याप्रदेशिमादेर्धे
णपरिणाहेनचकर्णिमां वर्त्तयो देयाः शोधनद्रव्यनिर्मिताः गुडूचीत्रिफलादंतीकृषि
तोदकधारया योनिं प्रकालयेत्तेनतत्रकण्डूः प्रशाम्यति मुक्तपुष्पं सखदिरंपण्यांजा
तीफलंतथावकीपूगंचसंचूर्णवस्त्रपूतं ह्रिपेद्भगे योनिर्भवतिसंकीर्णानस्रवेच्चजलं
ततः कपिकच्छूनवं मूलं क्वाप्ययेहि धिना भवेत् योनेः संकीर्णता शान्तिः क्वाप्येनानेन धा
वनाम् जीरकं हितयं कृष्णमुखवीसुरजीर्वचावासकैः सैंधवश्चपियवृक्षारोपवानिका

आ० प्र०
३८०

एषां चूर्णं धृत्वे किंचिद्द्रष्टुं संडेन मोदकं कृत्वा खादेद्यथा वृद्धिं यो निरोगादि मुच्यते मृषा।
ककायाः संसिद्धं तिलतैलं कृतः पिचुः नाशयेद्यो निरोगान् स्त्रीधृतो यो नो न संशयः त्रिफ-
लादौ सह च रोगुडूची स पुनर्नवां सुकनाशां हरिद्रे देराणां मेदां स तावरी कक्की कसधा।
तपस्यं पचेत् स्त्रीरे चतुर्गुणे तत्तु सिद्धं पाययेन्नारी यो निरोगः प्रशांतये त्रिफलादिधृतं
मंजिष्ठा मधुकंकुष्टं त्रिफला शर्करा वला मेदे पपसा काकोली मूलं चैवाश्वगंधजं प्र-
जमोदा हरिद्रे दे प्रियंगुः कटुरोहिणी उमलं कुमुदं शक्रा काकोली चंदनद्वयं एतेषां का-
षिकैर्जागे धृतं तपस्यं विपाचयेत् शतावरी रसं स्त्री रंघता देयं चतुर्गुणं सर्पिरेतन्नरः।
पीत्वा स्त्रीषु निसंहषायते पुत्रान् जनयते वीरान् मेधावाप्सि यदर्शनान् यावैवास्थिरग-
र्भाप्तात् पुत्रं वा जनयेन्नरं अल्पायुषं वा जनयेद्यच्च कर्मां प्रसूयते यो निदोषे रजोदो-
षे परिश्रावे च शस्यते प्रजावर्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणं नाम्ना फलधृतं ह्येतदग्नि

कृष्णः

आं परिकीर्तितं अनुकूलं लक्षणमूलं हि पंसत्रचिकित्सकाः जीवहस्तैकवर्णायाः घृतं
त्वत्रप्रयुज्यते अरण्यगोमयेनेह वक्त्रिज्वालाचदीयते मेदेमहामेदेतयोरनावेशसाव
रीदिगुणादेया पयस्यात्रहीरकाकोलीकाकोलीयुगलाभावेअश्वगंधादिगुणादेया
प्रियंगुः स्थानेकेचिदिंगुपठंति पयस्याकाकोलीसक्तापुनः काकोलीइतिकाकोली
लीहीरकाकाकोलीयोः केगुणपथं एतस्य फलधृतस्य पादोनानातंत्रेषु नानाविधः तत्रहिं
गुवचातगरजीवकर्षनकाएवाधिकाः तत्रजीवकर्षनयोरनावेविदारीकंदोदिगुणो
देयं फलघृतंसकलयो निरोगेषु अथयोनिकंदस्य चिकित्सा माह गौरिकाशस्थिजंतु
घ्नुरुजस्पंदनककुलाः पूरयेद्योनिमेतेषांचूर्णैः कौडसमन्वितैः त्रिफलायाः कषाये।
एासकौडेणचसेचयेत् प्रमदायोनिकंदेन व्याधिनापरिमुच्यते अथगुर्विण्णरोगाणां
चिकित्सा हीवेरातिविषामुस्तमोचशकैः घृतंजलं दद्याद्गर्भप्रचलितेप्रदरेकुक्षिरूचं

भा० प्र०
३८१

पि कुट्टिरुक्कउदरयथा चलितगर्भस्यापि नाक्रावेरादिक्कायः मधुकंचंदनोत्तीर
शारिवायष्टिपुष्पकैः शर्करामधुसंयुक्तः कषायोगर्भिणीज्वरं चंदनं सारिवालोधु।
मृद्धीकाशर्करानितं कायं रुक्ताष्टदद्याच्चगर्भिणीज्वरान्तये पीतं विश्वमजाक्षीरे
नश्रियेद्विषमज्वरं गर्भिण्याः आमृजं ब्रूवचः कायेर्लेहयेद्वाजसक्तुकं अनेन लीहमा
त्रेण गर्भिणीग्रहणीनयात् हीवेरारलुरक्तचंदनवलाधामाकवत्सादिनी मुस्तोसीर
यवासपर्यटविषाक्कायं पिवेद्गर्भिणी नानावर्णरुजातिसारकगदेरक्तेयुतौवाज
रेयोगोऽयं मुनिनिःपुराणि गदितो मूसा मयेषूत्तमः अथ गर्भस्य स्रावपातयोर्निदानमा
ह शम्भुर्माध्वगमनायासाचलनपीडनैः ज्वरोपवासौ सतन प्रहारजीर्णधावनैः
वमनाच्च विरेकाच्च कुंथनात् गर्भपातनात् तीक्ष्णधारोष्णकटुकतिक्त रूक्षनिषेव
णात् वेगान्निधाताद्विषमादासनाच्च यनाद्भयात् गर्भे पतति रक्तस्य सशूलंदर्शनं

कृष्णः

नवेत् गर्भपातनं नियमेन गर्भपातनशीलं इदं गर्भस्य सावपातयोः पूर्वरूपमाह ग
र्भपततीत्यादि पततिसावेन पातेन वायतिष्यति सावपातयोरवधिमाह आचतुर्था
सतो मासात्पुत्रवेदनीविद्वः ततः स्थिरशरीरस्य पातः पंचमषष्ठयोः आचतुर्थात्
मासात् चतुर्थमासपर्यंतं गर्भस्य इवः शोणितरूपः गर्भः श्रवति शोणितमिति नो
जवचनात् स्थिरशरीरस्य कटिनशरीरस्य गर्भिण्याः गर्भपातस्य दृष्टान्तं दर्शयति
गर्भो निधातविषमाग्रनपीडनाद्यैः पक्वं दुमादिव फलं पतति कृतेन यथा वृक्षलग्नं
पक्वं फलमनिधातेना काल एव पतति तथा गर्भोऽपि निधातादिना काले पतति अथ
गर्भश्चावस्य चिकित्सा माह गुर्विण्या गर्भतोरक्तं श्रवेद्यदि मुकुर्मुकुः तन्निरोधाय साड
धं मुसलादिशृतं पिबेत् उसलादिगणमाह उसलं नीलमारक्तं कल्हारं कुमुदं तथा
श्वेतां नोजं च मधुकमुसलादिरयंगणः संशीलितो हरसेव दाहं तस्यां हृदयं रक्तं ।

भा० प्र०
३२९

पित्तं च मूर्च्छा मृकप्रावः छर्दिमरोचकं अथ गर्भपातस्योपद्वानाह प्रसंशमाने गर्भे
स्याद्वाहः शूलं च पार्श्वयोः पृष्ठरुक् प्रदर्शनाहो मूत्रसंगश्च जायते प्रसंशमाने पतति अ
थ गर्भस्थानांतरगमने चोपद्वानाह स्थानास्थानांतरं तस्मिन्प्रासपि च जायते अम
यक्ताशयादौ तु क्षोभः पूर्वेषु पदवाः पूर्वेषु पदवाः पार्श्वशूलादयः तच्चिकित्सा माह ।
स्त्रिधाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत् कुशकाशोरुवृकानां मूले गोक्षरकस्य
च शृतं दुग्धं शितायुक्तं गर्भनिर्णयः शूलरुसरं स्वदंष्ट्रामधककक्ष्णः शूलानैः सिद्धं पय
ःपिवेत् शर्करामधसंयुक्तं गुर्विणीवेदनापहं शूलानः पुष्पजातिः श्रयं वारणपुष्प
इति गोदादौ प्रसिद्धः मृत्कोष्ठांगारिकागेहसंभवा नक्षमालिका समंगाधातकी पुष्पगे
रिकं चरसांजनं तथा सर्जूरसश्चेतामया लानं विचूर्णयेत् तच्चूर्णमधनालित्या कृत्वा
नारी प्रदरग्रांतये मृत्कोष्ठांगारिकागेहसंभवा कोष्ठांगारिका वदरी तन्निर्मितगृह

नवामृत्तिकासमंगलजालूः कशेरुसलशृंगाटककल्कंवापयसापिवेत् पक्वंवचा
रसोनामांदिगुसौवर्चलान्वितं श्रानाहेवुपिवेदुधुगुर्विणीसुखिनीनवेत् सौवर्च
लं चोहारइतिलोके तृणपंचकमूलानां कल्केनविपचेसयः तसयोगुर्विणीपीत्वा
मूत्रसंगासमुच्यते शालीरुकुशकाशेः स्नात् शरेणतृणपंचकं एषामूलंतृषादा
हपिनामृमूत्रसंगहत् अतः परंमासानुमासिकं पक्षामः मधुकंशाकबीजंचप
यसासुरदारुच १ अशंसकस्तिलाः कृन्ताताम्रवल्लीशतावरी २ वृक्षादनीपय
साचलताचोसलसारिवा ३ अनंतासारिवाराध्यापयंमधकमेवच ४ वृहसो ।
काशमरीचापिहीरीशृंगास्त्वचोधृतं ५ पृष्ठपंणीवचाशिशुस्वदंष्ट्रामधुपर्णिकादृशं
गाटकं विसंज्ञकाकशेरुमधुकं शिताः ७ वत्सेतेसप्तयोगाः सुरर्द्धस्योकसमापनाः
यथासंख्यं प्रयोक्तव्यं गन्तव्यं पयोयुताः एवंगन्तव्यं पततिगन्तव्यं च शाम्पति शा ।

जा० १०
३८४

कवीजंशकोमहावृक्षः कर्कशपत्रस्तस्मवीजंपयस्यात्रहीरकाकोली तदलानेऽश्वगं
धाशहा अश्वमेतकः कोविदारसहस्रोऽलपत्रोऽललोनाइतिलोके ताम्रवक्षीरोम
कांतामंजिष्टेतिकेचिसू लताप्रियंगुः अनंताउसलसारिवा पद्मापद्मचारिणीनाडी
तिकेचित् वृहसौस्यू लफलास्वप्नफला च वृहातीहीरीशंगाः हीरिणं वटादीनांशृंगा
त्र अविक्किताः पर्वलाः मधुपर्णिकागं नारीपयोयुताः प्रतिमासमर्द्धश्लोकोक्ताश्रौ
षधयोमिलिताः कर्षमिताः शीततोयेनसंपिष्टाः पलमितेनडग्धेनालोडिताः पा
तयाः इत्यर्थः कपिस्यवृहतीविश्वपटोलेक्षु निदिग्धिकाः मूलानिहीरसिद्धानिदा
पयेद्विषगष्टमे कपित्यादीनांमूलानिमिलितानि पलमितानिपलाष्टकमितेही
रेखात्रिंशत्सलजलयुक्ते काययित्वाहीरमात्रमवशिष्टं पातुंदद्यादित्यर्थः नवमेमक्ष कृष्णः
कानंतापयस्याः सारिवापिवेत् अत्रादिमक्षकादीन्मिलित्वाकर्षमितान्शीतातो

येनसंपिष्टान्पलपरिमितेनडुग्धेनालोडितान्पिवेदिसर्पः क्षीरंशुटीपयस्यामां ।
सिद्धंस्वादशमेहितंसक्षीरावाहिताशुंटीमधुकंसुरदारुच दशमेशुंटीपयस्यामांपूर्व
वत्कृषितंक्षीरंपिवेत् अथवाशुटीमधुकसुरदारुलिङ्गीतलजलपिष्टानिडुग्धेना
लोडितानिपिवेदिसर्पः क्षीरिकामुसलंडुग्धं समंगामूलकंशिवं पिवेदेकादशमासि
गर्भिणिश्वलशांतये अत्रक्षीरिकायाः फलंदद्यात् समंगामूलकंलजालूमूलकं ।
सिताविदारिकाकोलीक्षीरीचैषमृणालिका गर्भिणीद्वादशमासिपिवेच्छूलधूमो
षधं काकोल्याअनावेऽश्वगंधामूलंग्राह्यं एवंपथ्यायतेगर्भः तीव्रारुक्चोपशाम्यति
अथवातशुष्कस्पर्शगन्धविक्लिप्ता गर्भवातेनसंशुष्कोनोदरंपूरयेद्यदि साहृह
णियैःसंसिद्धंडुग्धंमांसरसंपिवेत् शुक्रार्त्तवमजातांगघसंगमरुतादितंसकंजी
वेनतप्तस्मात् कृषितंचावतिष्ठते शुक्रार्त्तवादेकोवायुरुदराध्यानकृद्भवेत्क

जा० प्र०

३८५

राचिञ्चेत्तदा ध्यानं स्वयमेवोपशम्यति नैगमेयेन गन्तव्यं हस्तो लोकध्वनिस्तदा नैगमे।
योऽन्तर्गृहः स एवात्मप्रवृत्ता चेद्धनुर्नृत्तावतिष्ठते तदा स गन्तव्यं नैवति लोके नागोद
रा कयः धामकुन्दनमुखा स्याच्चिकि। सा तून् योरपि अथ प्रसवमासानाह नवमेद
शमेमासिनारिगर्भसूयते एकादशे द्वादशे वाततोऽमत्रविकारतः अथ प्रसवमा
समतिक्रमस्यायिनिगर्भचिकि सामाह वातेन मार्गसंकोचात्प्रसूतिसमयेपि वा ग
र्भं न जानयेत्ता। शीतस्माः प्रणुचिकिस्तितं कुद्वयेन्मुसलेनैषा कृत्वा धाममुलूख
ले विषमं चासनं पानं सेवेत प्रसवार्थिनी अथ काले प्रसवविलंबे चिकि सामाह
प्रसवप्रविलंबे बुधूपयेदन्तितो नगं कृष्णसर्पस्य निर्मोकै तथा पिंडीतकेन वा।
निर्मोकः सर्पकंचुकः पिंडीतकः मयनफर इति लोके तत्तुनीलांगलीमूलं वधू कृष्णः
हस्तपादयोः सुवर्चलां विशाल्यां वाधारयेदाशुसूतये सुवर्चला सूर्यक्रांता विशा

त्यापाटला करंकी नूत गोमूर्छा सृत्तिका नवनोपरिस्थापितस्तकृष्णान्नाय्याः सुखप्र
सवकारकाः करंकी नूत अस्थिमात्रेण स्थितः पोतकी मूलकल्केन तिलतेन युतेन
च योनेऽमंतरे लिंसा सुखं नारीषु सूयते पोतकी पोय इति लोके कृष्णा वचा चापि ज
लेन पिष्ट्वा सेरं राहुते लाखलुना तिले पात्र सुखप्रसृत्तिकुरुते गानानां निःपीडिता
नां वक्रा निःप्रमादेः मातुलुंगास्पमूलं तु मधुकं मधुसंयुतं धृतेन सहितं पीत्वा सुखं ना
रीषु सूयते ईक्षोरुत्तरमूलं निजतनुमानेन तंतुना वध्वा कटिविषये गर्भवती सु
खेन सूते विलंबितं नापिता लम्पचोत्तरं मूलं स्वप्नमाणेन तंतुना वध्वा कट्यां तु नि
यतं सुखं नारीषु सूयते अथ मूटस्पगर्भस्पनिदानसंप्राप्तिपूर्वकं सामासं लक्षणा मा
ह मूटः कारोति पवनः खलु मूटगर्भं मूलं च योनिजटरादिषु मूत्रसंगं मुनो निले
न विगुणेन ततः सगर्भः सगर्भः संख्यामतीत्यवक्रा समुपेतियोनिं अस्यायमर्थः प

भा० प्र०
३८६

वनः स्वहेतुनिर्दुष्टः ततो मूढः रुद्धा गतिः मूढगर्भं रूढगतिगर्भं यो न्यादिषु मूलं मूत्रसंगं
चकरोति ततः तेन अनिलेन विगुणेन रूढगतिना समगर्भः भुजः कुटिलीकृतः चतुः
भिः प्रकारैः योनिं पातीत्येके अष्टनिरपरे तत्संख्या निरासार्थमाह संख्यामतीत्य
उक्तः संख्यामतिक्रम्य वक्रधा वक्र प्रकारैः योनिं समुपैति तत्र प्रथमतः चतुरः प्र।
कारानाह संकीलकः प्रतिखुरैः परिधोधवीजस्तेषूर्ध्ववाङ्मचरणैः शिरसा च यो
नौ संगौ च यो नवति कीलकवत्सकीलो दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः सहिकापसंगी गच्छे
द्भुजद्वयशिरस्सुचवीकारयो यो नो स्थितः सपरिधः परिधेण तुल्यः संशयोऽत्र चंदो
नुरोधान् कष्टस्य योपि स्वार्थे तेन कील इति नाम। तस्मै लक्षणमाह ऊर्ध्ववाङ्मच
रणैरिति उस्थितैः वाङ्मचरणशिरानिः यो नो यः संगी नवति स कीलकः कीला । कश्चः
खो मूढगर्भः दृश्यैर्वहिर्गतेः खुरैः खुरसाधर्मान् खरशृङ्गेनात्र हस्तोपादौ च गृह्य

ते तेन हस्तद्वयपादद्वयैर्वह्निर्गतेः प्रतिग्रह्यखुरः सहिकायसंगो हस्तपादेन रका
येन शक्नो नवति योगर्तः नुजद्वयमध्ये शिरोयस्म एतादृक् गच्छेत् तस्मिन् तच्छे
वेण शरीरेण शक्नो नवति सहिवीजकाख्यः परिधमाह योनावित्यादि अथाष्टौ प्र
कारानाह द्वारं निरूध्य शिरसा जटरेण कश्चित् कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तनकुञ्जकायः
एकेन कश्चिदपरस्तु नुजद्वयेन तिर्यग्गतौ नवति कश्चिदवाङ्मुखोऽस्यः पार्श्वोप
वृत्तगतिरेति तथैव कश्चिद्विषयध्यानवति गर्भगतिः प्रसूतौ अयमर्थः कश्चिच्छि
रसायोनिं रूध्य शक्नो नवति कुञ्जकायः सकुप्तेन हृदयेन शक्नो नवति कश्चित् एके
न नुजेन योनिद्वारान्निध्मतेन शक्नो नवति कश्चित् तिर्यग्मूत्राशक्नो नवति अस्यः
शीवाभंगादधो नूतेन सुमुखेन शक्नो नवति कश्चित् सार्धेन अपवृत्तानि रूढा गतिः
र्याः स्म एव विधुः योनिद्वारं एतियाति सुश्रुतस्त्वष्टौ प्रकारातराणाह कश्चिदंधुमां

भा० प्र०
३८६

सविष्णुमांयोनिमुखं प्रतिपद्यते १ कश्चिदनुगैकसक्यिदतरेण सक्यां कश्चिदनुगस
क्यिशिरः स्फिदेनो नतिर्यगतः ३ कश्चिदुदरपार्श्वेष्टनाममतमेनयोनिद्वारं पिधा
यावतिष्ठते ४ अंतःपार्श्वे पृच्छति शिरः कश्चिदेकेन वाङ्मना ५ कश्चिदनुगमधुशिरः वा
ङ्मयेन ६ कश्चिदनुगमधोहस्तपादशिरोभिः ७ कश्चिदेकेन सक्यायोनिद्वारं प्रति
पद्यते परेण पायुमिति ८ अप्यासाधमृदगर्भगर्भिणोर्लक्षणा माह अपविद्धशिराया
नुशीनांगतिरपत्रया नीलोद्धतशिराहंति सांगर्भसर्वतस्तथा अपविद्धशिराः अवत
तशिराः शिरोपिधारपिबुमत्राक्तेतियावत् निरपत्रया लज्जाश्रुमानि लोद्धतशिराः ९
कुक्षौ नीलाघृतुताः शिराः यस्याः सा मृतस्य गर्भस्य क्रमेणाकर्षणार्थं लक्षणा माह ग
र्भस्फेदनमाधीनां प्रणाशः प्रपावपांडुता १० नवेदुच्छासपूतित्वं शूलश्चांतर्मृतेशिरोगर्भ
स्फेदनशूलः अंतर्मृतस्य शिशोरुच्छेदनतया गर्भस्य मरणहेतुमाह मानसांगंतुतिर्मा

कृष्णः

पुस्तपताथैः प्रपीडितः गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिनिश्च प्रपीडितः उपतापोऽः स्वा-
मानस उपतापो बंधुजनरूपादिना आगंतु रूपतापः प्रहारादिः अपरं साधनं निर्णी-
लरूपमाह योनि संचरणं संगः कुक्षौ मध्व एव च हसुः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्तं आ-
पुं इवाः योनि संचरणं व्याधिविशेषं तथा चोक्तं तंत्रांतरे वातलास न्नयाना निशमं
धर्म प्रजागरं अस्या सेवा मापग निर्णयो निमार्गगः मातरि श्वा प्रकुपिवो योनि द्वा-
रस्य संचरतिं कुरुते रुद्ध मार्गत्वा सुनरं तर्गतो निलः निरूपणं शपहारं पीडयन् ग-
र्भं संस्थितं निरुद्ध वदनो ह्युसोगर्भश्चाशु विपद्यते उर्ध्वं सरुद्ध हृदयां नाशय सप्यग-
र्भो योनि संचरणं नाम व्याधिमे नं प्रचक्षते संगः कुक्षौ गर्भं लग्नता अप्रवृत्तिरि-
तियावत् कुक्षौ मकलः रक्तमासूतजः शूलविशेषः यद्यपि प्रसूतायाः मकलश्च
लमुक्तं तथापि सुश्रुते प्रयातायाश्चेति चकारेण प्रसूताया अपि मध्व शूलं नव

भा० प्र०
३८८

तीतिबोधते उपपत्त्याः अपेक्षकका मरुपासादयः अथ मूढगर्भस्पचिकित्सा माहया।
भिः संकटकाले वस्यो नार्यः प्रवीमारिताः सम्पक्लक्षयशः समंतात्ता एवात्र क्रियां कु
र्युः गर्भे जीवति मूहस्तु गर्भं यत्नेन निहरेत् हस्तेन सर्पिषा क्तेन योनेरंते गर्भे तेन सा जनयि
त्री मृते तु गर्भे गर्भिण्याः यो नो शस्त्रं प्रवेष्टायेत् शस्त्रं सा स्त्रार्थं विडुषी लघुहस्ता न योषि
ता सचेतनं तु शस्त्रेण न कथंचन हारयेत् स दीर्घमाने जननी मात्मानं चापि मारयेत्
नोपेक्षितं मृतं गर्भं मुहूर्तमर्त्तिपीडिता सेवां मुजननी हंति प्रसूतारूपया पशुं प्र
सूतान् अतिमात्रमेव छेदत प्रकारमाह यद्यदंगं हि गर्भं यो नो स तति वद्विषक स
म्पक्विनिहरेच्छीत्वारक्षे नारीषु यत्नतः एवं निर्दुतशाल्यां तु शाल्यां तु सिंचेदुल्लेन वा
रिणा ततो मृक्तशरीराया यो नो स्ते हंनि धापयेत् एवं मृद्धी न वेद्योनिः तच्छूलं चोप
शामति अथ प्रसूतायां योने छेत्ता देस्तु चिकित्सा तं तु वीपत्रतया लोधुं समभागं

कृष्णः

उपेययेत् तेन लेपो न गे कार्यः शीघ्रः स्याद्यो निररुता फलाशोडं वरफलंति लतेले
समन्वितं योनौ विलिप्तं मधुना गाढीकरणमुत्तमं प्रसूता त्वनिता हृद्वा कुह्निहासा
पसः पिवेत् घातर्मपित संमिश्रं त्रिसप्तांस्तत्करणजटं अथ प्रसूतायाः उदरस्था
परोपड्वानाह प्रसूतायाः नपतिता ज्वरादपरा यदि तदा सा कुरुते शूलमाध्मा
नंवक्लिमंदतां अपरा श्रावर इति लोके अथ तच्चिकित्सा केशवेष्टितमंगुल्यातसा
ः कण्ठधर्षयेत् निमोक्क कडुका लाघूकतवेधनसर्वथेः चूर्णितैः कडुतेलाक्तेर्धू
पयेदनितां नानिमोक्कः सर्पकंचुकः कृतवंधनकोशातकः लांगलीमूलककेन
पाणिपादतलानि हि प्रलिंपेत् सूतिकायोषिदपरा पातनाय वैहसं किं नैस्त्रिगंधसू
ता योनौ शनैः क्षिपेत् अपरां तेन हस्तेन जनयित्री विनिर्हरेत् एवं निर्हृत्य शाल्यांतां सिं
चेडधेनवारिणा ततोऽम्बु कृत्वा शीघ्रं योनौ स्नेहं निधापयेत् अथ मकध्नस्य निदा

आ० प्र०
३२५

नसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणा माह वनितायाः प्रसूतायाः वातोरुद्धैः एव हिंसः तीक्ष्णैश्चोदितं
रक्तं रुद्धाग्नेयिं करोति हि नास्य धः पार्श्वयोर्वसो वस्ति मूर्धन्यापि वा ततश्च तानो वसो
वन्नवेच्छुलंतथोदरे नवेसक्काशया ध्मातं मूत्रसंगश्च जायते एतद्भिषगिन्द्रुदितं मक
ध्नस्य च लक्षणं अथ मकध्नस्य चिकित्सा संचूर्णितयवहारं पिवेत्कोष्ठीनवारिणा
सर्पिषा वा पिवेन्नारी मकध्नस्य निवृत्तये पिप्पली पिप्पली मूलं मरीचं गजपिप्पली
नागरं चित्रकं च व्यंरेणुकैलाजमोदिका सर्षपो हिं गुग्गुली च पादेऽजवजीरकाः म
हानि वंश्च मूर्वा च विषातिक्ता विडंगकं पिप्पल्यादिर्गणो ह्येषः कफमारुतनाशनः ।
त्रिकटुचातुर्जातककुस्तुयुरचूर्णसंयुक्तं खदेहुडंपुराणं नित्यं नारी मकध्नदलना
य अथ प्रसूताया हिता माह प्रसूता युक्ता माहारं विहारं च समाचरेत् व्यायामं मे
युनं कोधूरीतसेवां च वर्जयेत् मिथ्याचारात् सूतिका पायो व्याधिरूप जायते मक

कृष्णः

कुसुमाधोवा नवेत्तस्य तस्य माचरेत् अथ सूतिकारोगनिदानमिच्छोपचारात्केशाद्या
विषमाजीर्णनो जनात् सूतिकायास्तु ते रोगा जायंते दारुणश्च ते मिच्छोपचारात् अनुचित
चरणत् प्रवातादिसेवनात्संकेतात् संक्षिप्तं ते दोषाः अनेनेति संकेतो दोषजनकमन्त्रं
तस्माद्दारुणः कष्टसाध्याः केते व्याधय इत्याकांक्षयामाह अगमर्दोज्वरः कासः पिपा
सागुरुगान्धसा शोथः शूलतिमोरोचसूतिकारोगलक्षणं एतेऽगमर्दादयः सूतिकायां न
वंति सूतिकारणत्वेन लक्ष्यं ते ज्वरादीनां रोगविशेषेण निदानमाह ज्वरातीसारमोथा
श्च शूलानाहव लक्ष्याः तं दारुचिषमेकाद्याः वातश्लेष्मसमुद्भवाः कुसुमाधोवाहिते रो
गास्तीक्ष्णमांसवलाश्रिताः ते सर्वे सूतिकानाम्भारोगाश्च वापुपद्वाः सूतिकाजवत्वेन
सूतिकानाम्भारो रोगाः आश्रयाश्रितयोरने दोषचारात् ते चापुपद्वाः इति त एव ज्व
रादयः उक्तानां रोगाणाममृतमं प्रधानीकृत्योपद्वांश्च अथ सूतिकारोगचिकित्सा मा

भा० प्र०
३५६

ह सृत्तिकारोगमसर्थकुर्याद्वातहरीक्रियां दशमूलकतंकायंकोष्ठंदद्यात्तृप्तान्ति
तं श्रमृत्तानागरसहचरन्नशोक्तपंचमूलकंजलदः शृतशीलंमधुयुक्तंशमयसचि
रेणसृत्तिकातंकं देवदारुयवाकुष्ठंपिप्पलीविश्वनेषज नूनिंवकंक्षुलंमुस्तंतिक्त
धामहरीतकी गजकृष्णामडः सर्शागोक्षररूपासकः बृहत्सृत्तिविषाच्छिन्नाकर्क
टः कृष्णजीरकः समन्नागान्वितैरैतैः सिंधुरामवसंयुतैः काथमष्टावशेषंतुंषसूतांपा
ययेत्स्त्रियं शूलकासज्वरश्वासमूर्च्छाकिंपशिरोरिनिः युक्तं घृतापहृदाहंतंशती
सारवातिनिः निहंतिसृत्तिकारोगंवातपित्तकफोज्ज्वं कषायोदेवदारुर्वादिः सूतायाः
परमौषधं देवदारुर्वादिः काथः जीरकेऽष्टूलजीरश्चशतपुष्पाद्यंतथा जवानीचा
जमोदाचधामसकामेविकातथा जवानीचाजमोदाचधामसकां मशुंटीकृष्णाकृष्णा कृष्णः
मूलं चित्रकं हवुषापिच वदरीफलचूर्णंचिकुष्ठंकंपिप्पलकंतथा एतानिपलमात्राणि

गुडं पलशतं मतं क्षीरप्लव्यद्वयंदद्यात्सर्पिषः कुडवं तथा पंचजीरकपाकोयं प्र।
सूतानां प्रशस्यते युज्यते सूतिकारोगे यो निरोगे ज्वरे रुये कासे श्वासे पांडुरोगे का।
श्लेष्मातामयेषु च पंचजीरकपाकः श्रज्जम्पां जलियुग्ममत्रपयसः प्लव्यद्वयं खंडतः
पंचाशत्पलमत्र चूर्णितमथ पृष्ट्वा तेनागरं पुष्ट्या र्द्धगुडवाहि पाच्य विधिना मुष्टि च
यंधामकात् मिश्राः पंचपलं पलं रुमिरिपोः साजातिजीरादपि व्योषां भोधदलोर
गेंडमनुगस्तं प्राविडीनापलं पक्वं नागरखंडसंज्ञकमिदं सौभाग्यदां योषितां तद्वत्
दिज्वरदाहशोकशमनं सश्वासकासापहं प्रीहाद्याधिविनाशनं मिहरं मंदानि संधी
पनं दलं पत्रकं उरागेंडसुमनसः नागकेशरं प्राविडीसूक्ष्मैला सौभाग्यशुटीप्रसूता
याः नियमसमयावधिमाह सर्वतः परिशुद्धास्तिग्धपण्यात्मनो जनास्वेदासंगप
रानि संभवेन्नासमतं दित्वा सर्वतः परिशुद्धाः सुताशेषदृष्टरूधिराः अतं दित्वाः प्र।

भा० प्र०
३८१

प्यादोसावधानाप्रसूतासार्धमासांतेहृष्टेवापुनरासवे सृत्तिकानामहीनास्यादिति धा
नंतरेर्मतं सुपदवाविशुद्धं च विज्ञाय वरवर्तिनी ऊर्ध्वचतुरमासेभ्यः परिहारं विमज्जे
येत् अथ स्तनरोगास्यसंज्ञासिमाह सहीरोवायडग्धोवा दोषः प्राप्सस्तनौस्त्रियः रक्तं मां
संच संदृष्य स्तनरोगापकल्पते अडग्धावपिस्तनौ प्रसूतायागर्निणाश्च स्त्रियोवोद्ध
मो यतः आह सुश्रुतः धूममः संघृतद्वारा कल्पानां स्तनसंस्थिताः दोषा विष्करणे सा
सांन भवंति स्तनामयाः दोषविसरणः संघृतद्वारं तेन दोषाणामविसरणसंचारेण
मुताः तासामेव प्रसूतानां गर्निणीनां च ताः पुनः स्वभावादेव विष्टा जायते संभव
स्ततः स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणा माह पंचानामपितेषां तु हि त्वाशो लित विद
धिं लक्षणा नि समाना निवाह्य विदधि लक्षणेः पंचानां वातपित्तकफसन्निपातां कृत्वा
तु जानां आगंजुजः स्तनरोगोऽभिधानेन शब्देन च बोद्धव्यः रक्तजस्यासंभवः स्वभा

वात् अथ स्तनरोगचिकित्सा माह शोष्मस्तनो स्थितमवेक्ष्य निषग्विदध्याद्यदि दधाव
निहितं वक्रधाविधानं ग्रामे विदाहिनितथैव च ते च पाकं यस्यास्तनौ सततमेव च निर्दही।
तेपि सघ्नानि तु शीतानि दद्यात्पत्रप्रयोजयेत् जलौकातिर्हरेदं न स्तनावुपनाहयेत्
उपनाहयेत् स्वेदयेत् लोपो विग्रालामूलेन हंति पीडं स्तनो स्थितां निशा कनककल्का
मां लेपः प्रोक्तः स्तनान्निहा विग्राला इंदवारूणि कनकस्य धत्तूरस्य पत्रं ग्राह्यं लेपान्नि
हंति सूत्रं स्तनरोगं बंधक कर्कसाः निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्यापि वेत्तत्र श्रीः इति श्री
लटकनतनय श्रीमन्मिश्र नावविरचिते नावप्रकाशे स्त्रीरोगाधिकारः श्रीः अथ
वालरोगाधिकारः वालग्रहाः अनाचारासीदयंति शिशून्मतः तस्मात्तदुपसर्गे मोऽहे
दालं प्रयत्नतः अथ वालग्रहाणां नामा माह स्कंदग्रहसुप्रथमः स्कंदपस्मार एव च श
कुनी रेवती चैव पूतना गंधपूतना पूतना शीतपूर्वा च तथैव मुखमंडिका नवमो नैग

भा० प्र०
३४३

मेयश्चोक्ताः बालग्रहाः अमी अथग्रहाणामुत्पत्तिमाह नवस्कंदादयः प्रोक्ताः बालानां
येग्रहाः अमी श्रीमंतो दिव्यवपुषो नारी पुरुषविग्रहाः एते स्कंदस्मरकार्यं कृतिकोम।
निशूलिनिःसृष्टाः शरवणस्य स्मरकृतस्मस्वतेजसा कंदः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरा
रिणा विनर्त्तिचापरासंज्ञां कुमार इति संग्रहः अयं हि क्लृप्तिकं पादसः स्कंदापस्मार
संज्ञेयाः सोऽग्निना तत्समकृतिः स च स्कंदस्यो नाम्ना विशाख इति चोच्यते स्त्रीविग्रह
ये ते नाना रूपाः प्रकीर्तिताः देवानां कृतिकानां तेनागाराजसतामसाः तैगमेयस्तुपा
र्वसा सृष्टो मेघो ततो ग्रहः कुमारः सहिदेवस्सगुहस्यात्मसमोस्ति वै ततो नववतिस्कं
दे सुरसेनायतौ कृते उपतस्युर्ग्रहास्ते दीप्तशक्तिधरंगुहं ऊचुः प्रांजलयश्चेनं वृत्तिं
नो दीयतामिति तेषामर्थे ततस्स्कंदः शिवं देवमवा दयेत् ततो ग्रहास्तानुवाच भग। कृष्णः
वात्सगने वृत्तातिर्यग्योनिं मानुषं च देवं च त्रितयं जगत् परस्परपकारेण वर्तते धा

यते तथा देवानरासीणयंतितिर्यग्योनेः तथैव च यथा कालं प्रवृत्तास्त ऊष्मवर्षा हि
मानिलेः इजां जलिनमस्कारैर्जपहोमेस्तथैव च समक्पयुक्तैश्चनराधीणयंसपि देव
ताः नागधैर्यैर्विनक्तं च शेषं किंचिन्न विद्यते तत्तु युष्माकं शुभाहृतिः बालेष्वेव न विष्य
ति अथ बालग्रहाणां बालग्रहणकारणमाह कुलेषु येषु नेजंते देवा पितर एव च ब्रह्म
णा साधवो वा पिगुरवो तिथयस्तथा निवृत्तशोचाचारेषु तथा कुत्सितवृत्तिषु निवृत्त
निरुद्धा बलिषु भग्नकांक्षपु गृहेषु च गृहेषु तेषु वै बालास्तांस्तान् हि समग्रं किं ता तत्रैव
वो विलाहतिः पूजा चैव न वेष्मति एवं ग्रहाः समुत्पन्नाः बालान् हि संति वा यथा ग्रहोपसृ
ष्टा बालाः सुः दुश्चिकित्सतमास्ततः अथ सामाम्यग्रहजुष्टानां बालानां लक्षणमाह क
णा दुहिजते बालः कृणाञ्च स्पतिरोदिति न खेदं तेर्दोरयंति धात्रीमात्मानमेव च ऊर्ध्वं नि
रीक्ष्य ते दंतान् खादेत् कृजति जं नति बुवो हि पति दष्टोष्टः फेनं वमति वासकृत् कृत्वा

भा० प्र०
३५३

मोतिनिशिजागर्त्तिश्रृणांगोनिन्नविट्स्वरः मत्पशोणितगंधश्चनवाश्चातियथापुरा
उर्वलोमलिनांगश्चनष्टसंज्ञोपजायते सामामग्रहजुष्टमलरुणंसमुदाहृतं अथवि
शिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणा माह सूसांगः कृतजसगंधिकस्तनद्विवक्रासोहतचरलोक
पर्कनेत्रः उद्दिप्तः समलिलचक्ररत्नरोदीस्कं दार्त्तो नवतिचण्डमुष्टिवंधः १ निःसंज्ञो
नवतिपुनर्लनेतसंज्ञासंस्तब्धः करचरणेश्चनृसतीव विण्मूत्रे सृजतिविनयजं नमा
णः फेनं वा सृजतिचतस्रखानिजुष्टः २ तत्सखानिजुष्टः स्कंदापसारजुष्टः सूसां
गो नयचकितो विहंगगंधिः सास्तववृणपरिपीडितः समंतात्स्फोटैश्चप्रचिततनुः
सदाहपाकैर्विज्ञेयो नवतिशिष्टः जुष्टः शुकन्माः ३ रक्तासोहरतिमलोतिपारादुदे
हः श्वावो वामुखकरषाकवेदनात्तः मृद्रातिव्यथेतपोतनूहः कुमारः तृष्णालुर्नैव कृत्स्नः
तिचपूतनाग्रहीतः ५ यो द्वेष्टिस्तनमतिमारका सहिका चर्द्दिज्वरसतानिरर्द्मानः

उर्वणः सततमथापियोस्रगंधिस्तंबूयाद्विषगयपूतनार्त्तं द अक्रंदवसरिचकितं च
स्तूयमानः संलीनो न नवतियथां वृजः स्रस्तांगो नृशमिति सार्थते च यो वै तंबूयाद्वि
षगयशीतपूतनार्त्तं पल्लानांगः सरूधिरपाणिपादवक्त्रो वक्त्राशी कलुषशिरा हृतो
दरीयः सज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमणिकात्तो मोक्षे गो नवति च मूत्रतुल्यगंधिः ८ यः फेनं वा
मतिविनाम्यते च मध्ये मोक्षे गो विहसति मूर्ध्वीक्षमाणः कृजे च प्रततमथो वसासगं
धिः निःसंज्ञो नवति ९ वृटिः सनैगमेय जुष्टः ३ अथ सामसग्रह जुष्टानां चिकित्सा मा
ह सहस्रमुंडतिको दीर्घकायस्नानं ग्रहापहं सहमाषपर्णी सद्यच्छदामय निशाचंदनै
श्चानुलेपनं सर्वत्वग्लसुनं मूर्षासर्षपारिष्टपक्ष्वाः विडालविडजालोममेषसंगी च
चामधुधूपः शिसोर्ज्वरधूयं अशेषग्रहनाशनः वलिशान्तीष्टकर्मणि कार्याणि ग्रह
शान्तये वचाकुष्ठंतथा ब्राह्मी मिथार्यकमथापि च सारिवासेंधवं चैव पिप्पली घृतम्

भा०पु
३५४

मष्टमंसिद्धं धृतमिदं मेधं पिवेत्स्य तर्दिने दिने दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधा कुमारे बुद्धिमान्न
वेत् नपि शाचानरक्षांसि न नूतान च मातरः न नवंति कुमाराणां पिवता मष्टमं मलं
अष्टमंगलधृतं अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां चिकित्सा माह तत्र स्कंदग्रहजुष्टस्य चिकि
त्सा माह स्कंदग्रहोपसृष्टस्य कुमारस्य पत्रास्य ते वातघ्नं पुमपत्राणां कृष्येन परिषेच
नं देवदारुणिशालायां मधुरेषु गणेषु च सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमसौ प्रदापयेत्स
र्षयाः सर्पनिर्मोको वचाकाकादनीधृतं उष्ट्राजाविगवांचापि रोमाणुधपनं न वेत्
काकदनीधृतं गुंजा सोमवल्ली मिंद्वृक्षं चंद्राकं विधजं शमीमृणादमास्वमूलानि य
ष्टितानि विधारयेत् सोमवल्ली सोमलता इंद्वृक्षं ककुभृक्षं मृगादनी इंद्वारुणी
रक्तानि माल्यानि तथा पताकान् रक्ताश्वगंधान् विविधान् च नक्षत्रान् घटं च देवाय व
लिं निवेद्य सक्तुं कुरु स्कंदग्रहे निधाय स्नानं त्रिरात्रं निश्चिचत्वरेषु कुर्यात्सरं श्रान्ति

कुरुः

यवेनिवेद्य गायत्रिपूतानिःप्राप्तिरतिप्रज्वालयेदाहुतिनिश्चधीमान् रक्षामतः प्रव
क्षामिवालानां पापनाशिनी अहमहनि कर्तव्याया निरद्भिरतं प्रियैः तपसां तेजसां
चैव यज्ञसां वषुषां तथा निधनं योऽव्ययो देवः स ते स्कंदः प्रसीदतु ग्रहः सेनापतिर्देवो
देवसेनापतिर्विजुः देवसेनारिपुहरः पात्रुत्वां नगवानुहः देवदेवस्ममहतः पावकस्म
तुयः सुतः गंगोमाकृतिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु रक्तमाल्यां वरधारो रक्तचंदन
धितः रक्तदिव्यवपुर्देवः पात्रुत्वां क्रौंचसूदनः अथ स्कंदाय स्मारग्रहजुष्टस्मवि कि
त्सामाह विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च योगाः परिवेको प्रयोक्तव्यः स्कंदाय।
स्मारग्रहांतये गोलोमी श्वेतपूर्वासुरसादिर्गणो यथा सुरसा श्वेतसुरसा पवाफं जीफ
लिजुकः सौगंधिकं नृस्तुलिको राजिका श्वेतवर्वरी कदालः खरपुष्पाचका समर्द्ध
श्च मध्वकी विडंगमथ निगुंडी कर्णिका उडुडुवरः वलाचका कमाची च तथा च विष

भा० प्र०
२४५

मुष्टिका कफकृमिहरः रवातः सुरसादिरयंगणः सुरसाकृष्णातुलसी श्वेतसुरसाश्वे।
ततुलसी फंजीभाङ्गी फणिजुकः मरुवकः सौगंधिकं कल्परं नूः तरणकः अनेनैवना
म्रागौडा दोषसिद्धः खरपुष्पा ममरी कासमर्दः कसौ दी कर्णिकारः अनेनैवना म्राष।
सिद्धः विषमुष्टिका वका इति अष्टमूत्रे विपक्वं चैतैलममं जने हितं मूत्राष्टकमा
ह गोजाविमहिषाश्चानां खरोष्क रिंगं तथा मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्वशास्त्रेषु स
मंतं क्षीरि वृक्ष कषायेण काकोल्यादिगणो न च विपक्वं ततः पश्चाद्वातकं पयसा
सह कल्कीकृतं तैलं पक्वं काकोल्यादिर्गणो यथा काकाली क्षीरकाकोली
जीवकोरुष नस्तथा रुद्धि रुद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडुचिका मुक्तपणी माषपणी प
यकं वंशरोचना शृंगीष्यौ दुरीकं च जीवती मधुयष्टिका प्राक्षा चेति गणो नाम्ना का
कोल्यादिरुदीरतः स्तम्भकं हं हणो वृष्यः पित्तरक्तनि लापहः उत्सादनं वचादिगु

कृष्णः

युक्तमत्र प्रकीर्तितं गृहोत्कपुरीषाणिकेशाहस्तिनखोद्धृतं दृष्यते स्म चरोमाणियो
ज्मानुषूपने सदा अनन्ता कुक्कुटी विंवी मर्कटी चापि धारयेत् अनन्ता यवास कु
कुटी शाल्मली पद्मा मामा निमांसा निप्रसन्ना रुधिरं पयः नूतौदनं निवेद्या यस्कं
दापस्मारिणा वटे वटतले वलिं निवेद्ये सन्वयः चतुःपथे कारयेच्च स्नानं तेन ततः
पठेत् तेनास्कं दापस्मारिणा स्नानं कारयेदित्यन्वयः स्कं दापस्मार संज्ञोयः स्कं द
स्पदयितः सास्त्रविशाखः सशिशोरस्पशिवापास्तुश्रुताननः अथ शकुनी ग्रह जुष्ट
स्पचिकित्सा माह शकुनी ग्रह जुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता वेतसाम्नकपित्यानां
क्वाथेन परिषेचनं हीवेरमधुकोशीरशारिवोसलपद्मकैः लोधुप्रियंगुमंजिष्ठागै
रिकैः प्रदिहेच्छिष्टं प्रदिहेत् लिपेत् रूपसिद्धिर्गर्भत्वात् स्कंदग्रहोक्ता धूपाश्च हिता
मत्र न वंति हि स्कंदपस्मार ग्रामनं धृतमत्रापि पूजितं शतावरी मृगैर्वारुः नागदंती

भा० पु०
३५६

निदिग्धिकां लक्ष्मणा सह देवी च चरुहती चापिधारयेत् मृगैर्वा रुः वडी इंडा इणी नाग
दंती नांग फुली इति लोके प्रसिद्धाति लतं डुलकं माला हरिता लमनः शिला वलिरे
षां करं जे उ निवेद्यो नि प्रसात्म मानिकुं नोक्तेन विधिना ह्यर्पयेत्तंततः परेत् अंत
रिक्त चरा देवी सर्वालंकार नूषिता अयो मुरवी सूक्ष्म तुंडा शकुनी तेषु सीदु इदं
र्शना महाकाया पिंगाक्षी नैरव स्वरा लंबोदरी शंकु कर्णी शकुनी तेषु सीदु अथ
रेवती ग्रह जुष्टम चिकित्सा माह अश्वगंध जशृंगी च सारी वाच पुनर्नवा सहा विद
शी होता सांक्षा येन परिषेचनं अजशृंगी मेढा सिंगी सहा सेवती पुष्प जातिः तैल
मंजने कायं कुष्ठे स र्जर सेतया पलं कषायां न लदेत या गौर कदंब के सर्ज
रसः रालः पलं कषा गुणु लुः नल दं लाम जकां उशीर वसीत च विः गौर कदंब कः ॥ कक्षः
हारिद्रकः हरदिया कदंब क इति लोके धवाश्व कर्ण क कुन सक्ष की तिंड केषु च

काकोल्यादिगतेश्चापिसिद्धं सर्पिःपिवेत्तृशिशुः अश्वकर्णः सोखुइतिलोके प्रसि
द्धः कुलस्याः शंखचूर्णं त्रिषदेहः पूर्वगंधिकः गृध्रोल्कपुरीषालियवानूयवफलो
धृतं मध्ययोरुनयोः कार्यमेतदुद्धृषनं शिशोः यवफलोवंशांकुरः शुक्लाः सुमनसो
लाजापयः शाल्योदनंदधिवलिनिर्वेद्यगोतीर्थे रेवतैष्यतात्मना गोतीर्थे गोष्ठे
स्नानंधात्रीकुमारश्यांसंगमेकारयेद्भिषक् नानाशस्त्रधरा देवीचित्रमाल्यानुलेपा
नाचलत्तकुंडलिनीसामारेवतीतेषु शीदु उपासते पांसततं देवोविविधनृष
णाः लंबाकरालाविनतातथैव वक्रपुत्रिका रेवतीशुक्लनासाचतुर्भुजं देवीषु सीद
तु अथ पूतनाग्रहजुष्टमचिकित्सा माह कपोतवंकास्योनाकोवरूपाः पारिजद
कः आस्फोता चैव योज्याः सुः वालानां परिषेचने कपोतवंकावरणी इतिलोके पा
रिजदकोनिंबः आस्फोता अपराजिता नवापयस्यागोलोमी हरितालमनः शिला

भा० १०
३८६

कुष्ठं मर्जरसश्चेव तैलार्थे कल्क इष्यते नवापयस्यानूतनाक्षीरविदारिणी लोमीश्चेत हर्वा
हितं धतंतुगाक्षीयं सिंघं मधुकैः पिच कुष्ठताली सखदिराः स्पंदनोर्जुन एव च पनसः
ककुनश्चापिमज्जा नोवदरस्य च कुकुटास्थिघृतं चापि धूपनं सह सर्वपैः स्पंदन इमेव
नाम्ना प्रसिद्धः काकादनी चित्रफला विंवी गुंजा च धारयेत् काकादनी गुंजाश्चेता चित्रफ
ला च हृदिं प्रवारुणि मत्स्योदनं वलिंदद्यात् कुशरां पललंतया सरावसंपुटे कृत्वा त
स्यैश्वर्येण हे निषक उत्सृष्टां निषक्तस्य शिशोः सपनमिष्यते कुष्ठताली सखदिरचं
दनंतया देवदारु च चाहिं गुकुष्ठं गिरिकंदं वकः एलेहरेण वश्चापियो ज्मा उद्धपने सदा
मलिनां वरसंवीता मलिना रूढ मूर्द्धजा मूमागारा श्रया देवी शरकं पात्रपूतना अथ
गंधपूतना ग्रहजुष्टमचिकित्सा माह तिक्तपुमानोह त्रिंशः पटोलः रुद्राचगुडचीवा कृष्णः
सकस्तथा विमर्षकुष्ठकुत्सा ते गणायं पंच तिक्तकः पिप्पली पिप्पली मूलं वर्गो मिधु

रकोमधुशालिपत्तौ च हसो च धृतार्थसममाहरेत् सर्वगंधैः प्रदेयश्च सिंचेच्चक्षणे
श्च शीतलैः सर्वगंधैः कुंकुमागरुकर्पूरकस्तूरीरक्तचंदनैः अदलोस्तु शीतलैः चंदन
कर्पूरैः ननु कस्तूरी कुंकुमागरु निस्तेषामुद्यत्वात् पुरुषं कौकुटं के शंश्चर्मसर्पज
यंतथा जीर्णं च नीदुलधेवासो धूपनायोपकल्पयेत् कुक्कुटीमर्कटीविंवीमनंताचा
पिधारयेत् मांसमासंतथा पक्वं शोणितं च चतुष्पद्ये निवेद्य मंतश्च गृहे शिशोस्तपन
मिष्यते करालापिंगलामुंडा कषायां वरसंघता देवी बालमिमं पीतारुणादंधपूतना
अथ शीतपूतना गृहजुष्टमचिकित्सा माह गोमूत्रं वस्तुमुत्रं च मुस्तां वामरदारुच कुष्ठं च
सर्वगंधश्च तैलार्थमवधारयेत् सर्वगंधान् चंदनादीन् रोहिणी निंबखदिरपलाशक
कुजत्वचः नैकाण्यतस्मिन्निः काथे सहीरे विपचे हृतं गृध्रो लूकपुरीषाणि वस्तुगंधम
हिस्रं च निंबपत्राणि च तथा धूपार्थं च समाहरेत् धारयेदपि गुंजांश्च बलांकाकादनीस

भा० प्र०
३८६

या नद्यां मुक्तोदने श्वापितर्पयेच्छीतपूतनां जलाशयांते बालस्मस्तपनं चोपदिशते ज
लाशयांते जलाशयतीरे देवैर्देयश्चोपहारो वारुणिरुधिरं तथा मुक्तोदनाग्निनी देवी सु
राग्नेरिति पायिनी जलाशय रतानि संपातुत्वांशीतपूतनां अथ मुखमंडिकाग्रहजुष
स्पचिकित्सा माह कपित्थं धिल्वतर्कारी वासागंधर्वहस्तकाः कुबेराक्षी च योज्याः सुर्वा
लानां परिषेचने तर्कारी गणिशरी इति लोके गंधर्वहस्तकः श्वेत एरंडः कुबेराक्षी पांड
री इति लोके स्वरसेः नृगघृक्षाणां तथैव हयगंधर्वपातैलं च पंचम योज्यपचेदमंज
नं शि। शोः नृगघृक्षुः नृगरा इति लोके वच्चा सज्जं रसंकुलं सपिंश्चो ह्पने हितं वर्ण
कं चूर्णकं माल्यमंजनं पारदं तथा मनः शिलां चोपहरे गोष्ठमधेवलिततः पाय
संचपुरोडाशं तद्वत्पर्यमुपाहरेत् मंत्रपूतानि रद्भिश्च तत्रैव स्तपनं हितं जलानि कृत्वा
मंत्रमाह अलंकृता कामवती सुभगा कामरूपिणी गोष्ठमध्यालयरता पातुत्वां

मुखमणिका अथ नैगमेयग्रहजुष्टमचिकित्साह विज्ञानिमंथपूतीकैः कार्य
मसरिषेचनं पूतीकैः धोराकरंजइतिलोकेषु सिद्धः प्रियंगुसरलानंताशतपु
ष्पाकुटंनटैः पचेत्तैलं सगोमूत्रं दधिमस्त्वल्नकांजिकैः कुटंनटं वितुन्तकनाम्नोह
रुविशेषमत्वक् गुडतजीइतिलोकेषु सिद्धमुस्ताकृतिः सोनाकोवाचवां वयस्यां
जटिलांगो लोमीचापिधारयेत् वयःस्थां ग्रामलकीगुडचीवा उत्सादनं हितं चात्र
स्कंदपस्मारनाशनं मर्कटोलूकगृहाणं पुरीषाणि पित्रुर्गृहे धूपः सुप्तजने कार्यो
वालस्पहितमिच्छता पितृगृहे नैगमेयगृहे तिलतंडुलकं माल्यं नैऋत्याश्च विविधा
नपि कौमारभृतसमेषाय च रुमूले निवेदयेत् मेषाय नैगमेयगृहाय अर्धस्तात्
हीरचरुमसपनं चोपदिशते अजाननश्च लान्घिः कामरूपी महायशाः वालं
वालमितादेवो नैगमेयोऽनिरक्तु अथ वालस्प रोगाणां निदानानि लक्षणानि

भा० प्र०
३४८

चाह धात्रासुविषमैर्नोमेर्विषजेस्तथा दोषाः देहेषु कुष्णंति ततस्तमं प्रदुष्यति मि
प्याहारविहारेणादुष्टावातादयस्त्रियाः दूषयंति पयःस्तमं जायंते बाध्यः शिशोः
वातदुष्टं शिशुःस्तमं पिवत्वा तगदातुरः क्लामः स्वरः कृशांगः स्यात्सध्विण्मूत्रमास्तु
तः खिलो निम्नमलो बालः कीमला पित्तरोगवान् तृष्णालुर्लसर्वांगः पित्तजुष्टं प
यः पिवेत् स्नेहजुष्टं पिवेच्छीरं लालालुर्लक्ष्मरोगवान् निद्रातुरो जडः शून्यशुक्ला
रुः स्मृद्धं शिशुः ज्वराद्याः बाध्यः सर्ववर्द्धंते महतां तु ये बालानामपिते तद्वदो ध
माः निषगुत्तमैः बालानामेव ये रोगान् वंति महतां न च तालुकं कटकमुखांस्तानव
धारययत्नतः तत्रादौ तालुकं कटकमाह तालुमांसे कफकुष्ठः कुरुते तालुकं कटकं
तेन तालुप्रदेशे निम्नतामूर्द्धि जायते तालुपातास्तनद्वेषः कृच्छ्रात्मानं कृच्छ्रं कृच्छ्रः
तदुद्विक्कंटास्परुजाणीवा ऊर्ध्वरतावनिः पानंस्तमस्य सकृत् पृथक् पृथक् पृथक्

महापद्ममाह विसर्पस्तुशिशोः पानात्तनाशनः शीर्षवस्तिजः पद्मवर्णो महापद्मशो गो
दोषत्रयोद्भवः शंखाभां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् पद्मवर्णलोहितवर्णः तत्र स्त्री
र्षजो विसर्पः एवं वस्तिवस्तिवजो गुदं याति गुदात् हृदयं हृदयाच्चिरो यातीति बोद्धव्यं
अथ कुक्कणकमाह कुक्कणकं क्षीरदोषाच्चिशूनां मेव वर्त्तन्निजायते तेन तन्ने।
त्रंकदुरं प्रसवेन्मुहुः शिशुः कुर्याद्भ्रूलाटादि कूटनासावधर्षणं शक्नोतीति कर्षणां
दृष्टुं न वेत्तीति नीलनरुमः कुक्कणकं कुक्षु आइति लोके ख्यातं अथ तुण्डपाका
माह वातेनाध्यापितानातिः सरुजातुं डि रुच्यते बालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पि
त्तेन जायते अथाहिपूतनामाह शक्नून्मूत्रसमायुक्ते धौतेयानैश्चिशोर्न वेत्तुं स्वि
त्तेवाह्याप्यमानस्य कणूरककफोद्भवा कणयनाततः क्षिप्रं स्फोटः प्रावश्यं जा।
यते एकीभूतं वृणंधोरंतं विद्यादहिपूतनं स्विन्ने स्वेदयति अथाजगद्धीमाह स्निग्धा

भा० प्र०
४००

सर्वार्णयितानीरुजामुक्तसन्निभा कफवातोस्थिताज्ञेयावालानामजगद्धिकाग्र
यितार्णयितेवमुक्तसन्निभामुक्ताकृतिः अथपारिगर्तिकमाह मातुः कुमारोगर्नि
एषाः सप्तः प्रायः पिवन्तपिकामाग्निसादवमथुस्तंशकासारुचिभ्रमेः युज्यते कोष्ठ
वृद्धाचतमङ्गः पारिगर्तिकः रोगं परिभवाख्यं चतत्रयुं जीतदीपनं पिवन्तपीसपि
शृणुदपिवन्तपिपरिगर्तिकः अहिडीइतिलोके प्रसिद्धः परिभवाख्यं परिभवेतिना
मांतरं अथदंतोद्भेदकान् रोगानाह दंतोद्भेदः शिशूः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतं
विशेषाज्वरविद्भेदकासच्छर्देः शिशोरुजं अग्निष्यंदस्य पोथकाः विसर्पस्य च जा
यते कारणमित्यन्वयः पोथकाः वर्त्मरोगविशेषस्य अथवालरोगस्य चिकि
त्सा नैषजं पूर्वमुद्दिष्टं मेहनीयज्वरादिषु तदेवकार्यं वालानां किंतु दाहादिकं कृत्वा
विना अग्निदाहादिह्यारवमनविरेचनशिरामधनादिकं विना महाकष्टेषोस

नेवमनविरेकाद्यमपिदद्यात् यत्तद्ग्राहमुश्रुतः विरेकवस्तिवमनाहृतेकुर्या
चूनासयादिति असयात् विनाशंकरकष्टात्कृतेविनातएवदोषादृष्याश्चजरा
द्याव्याध्यश्चतत् अतः तदेवनेषजंमात्रात्वमकनीयसी अथवालमकनी
यसीमात्रामाह विश्वामित्रः विडंगफलमात्रं तुजातमात्रमनेषजं अनेनेवप्रमा
णेनमासिमासिष्वर्धयेत् विडंगपरिमितंनेषजंचूर्णीकृतमकिंवाकल्कोक
साथवावलेहीकृतमदद्यादिसर्पः तंत्रांतरेत्वमथानिहितं प्रथमेमासिवाला
यदेयानेषजरक्तिका अवलेहानुकर्त्तव्यामधुक्षीरसिताधृतैः एकैकां वर्धयेत्
वद्यावत्संवत्सरो नवेत् तदूर्ध्वमाषवृद्धिः स्याद्यावत्सोडशवत्सराः एकैकां रक्ति
कां तदूर्ध्वंच वर्षोपरिमाषवृद्धिः प्रतिवर्षं पंचगुंजात्मकममाषमवृद्धिर्नवति
गुंजापंचाष्टमाषक इत्यमरसिंहः ततः स्थिरानवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ततो

भा० प्र०
४०९

वाल्क्यवत्मात्राद्रासनीयाशनैःशनैःततैःषोडशवत्सरोपरिचूर्णकल्कावलेह
नामियंमात्राप्रकीर्तिता कषायस्पपुनःसैवविज्ञातव्याचतुर्गुणाक्षीरंयस्यशि
शोर्देयमौषधक्षीरसर्पिषा धात्रास्तुकेवलं देयंमात्रःक्षुरिणसर्पिषा क्षीरांताद
स्पपूर्ववत्क्षीरसर्पिषाप्रकारांतरेणौषधपापनमाहमुश्रुतःत्रेधांगदानांयेयो
गाःप्रवक्ष्यतेगदंकराःतेषुतत्कल्कसंलिप्तोपाययेतशिष्टंस्तनोश्चवाचलानांवा
लानांअमंतरव्याधिज्ञानोपायमाह अंगप्रसंगदेशेऽत्रुरुजायत्रास्यजायतेमुकु
मुकुःसृष्टातित्वंस्पृशमानेचरोदिति निमीलिताक्षोमूर्धस्यरोगेनोधारयेच्चिरःव
सिस्थोमूत्रसंगात्तोरुजाहृष्टमतिमूर्च्छति विण्मूत्रसंगवैकल्पच्छर्द्याधानांत्रकृज
नैःकोष्टेव्याधीनविजानीयात्सर्वथाश्वसरोदनैःतत्रादौज्वरस्यचिकित्सामाह कृष्णः
सर्वंनिवार्यतेवालेस्तमंनैवनिवार्यते मात्रयालंधयेद्वात्रीशिशोरेतद्विलंघनं

मात्रया लंघयेत् लघु नो जयेत्वा न इमुस्ता नयानि वपटोलमधुकैः कृतः कायः कोष्ठः
 शिशोरेषः निःशेषज्वरनाशनः न इमुस्तादिः कायः सर्वज्वरेषु घनकृश्यासूणाशूनी च
 एं कौडेलसंयुतं शिशोर्ज्वरातिसारध्रंकासंश्वासं वमिंहरेत् शूरूणातिविषा चातुर्न
 दिकाज्वरातीसारादिषु विल्वंचयुष्माणि च धातकीनां जलं सलोधुंगजपिप्पलीनां
 कायावलेहो मधुना विमिश्रोवालेषु योज्यावतिसारितेषु जलं वा ला विल्वादिक्वाथा
 वलेहावतीसारे समंगा धातकी लोधुं सारिवानिः शृतं जलं दुर्दरे पिशिशोर्देयमती
 सारे समाह्निकं समंगालजासू मूलं समंगादिर्दुर्दरातीसारे विडंगामजमोदाचपि
 प्लीतंडुलातिच एषामालीमू चूर्णानि सुखतप्तेन वारिणा श्रामेषहत्तेः तीसारे कु
 मारैपाययेन्निषक विडंगादिचूर्णमामातीसारे मोचारसः समंगा च धातकी पद्मके
 शरं पिष्टैरेतेर्यवागस्या दक्तातीसारनाशिनी मोचरसं जासू मूलं धवफूलकमल
 ल

ना० प्र०
४०२

केशरसमुदिततोले तंडुलकीरावडी तोला जल तोला १ सर्वमेकी कृत्ययवागूः सा
धनीयामोचरसादियवागूरकातीसारे नागरातिविषामुस्तावालकेंद्रयवैः सतंकु।
मारंपाययेसातः सर्वातीसारनाशनं नागरादिः कायः सर्वातीसारेषु लाजाः सपष्टी
मधुकशार्कराक्षोदमेवच तंडुलोदकयोगेन विषं हंति प्वाहिकां लाजादिचूर्णं।
प्वाहिकायां रजनीसरलोदारुवृहतीगजपिप्पली पृष्टिपत्नीशताकाच लीहा
माहिकसर्पिषा दीपनीग्रहनीहंति मारुतातिंसकामलां ज्वरातीसारपांडुघ्नी
वालानां सर्वरोगनुत् रजमादिचूर्णं ग्रहणादौ पौष्करातिविषाष्टंगीमागधीधन्व
यासकैः कृतं चूर्णं तु सकौडं शिष्टं पांचकामजित् पौष्करादिचूर्णं काशेषु मुस्त
कातिविषावासाकरणाष्टंगीरसं लिहेत् मधुना मुच्यते बालः कासैः पांचनिरुत्थितैः कृष्णः
मुस्तकादिस्वरसः कासेषु बाधीकुसुमसंजातकेशरैरवलेहिका मधुना चिरसं

जातान् शिशोः कासाम्बपोहतिकासेधामंशर्करयायुक्तं तंडुलोदकसंयुतं पा
मादिकपानं कासश्वासयोः श्वावासानया कृत्वा चूर्णं वा दौ देण सर्पिषा लीहं
स्वांसं निहंसाशुकासं च तमकं तथा तमकं श्वासने दं श्वादिचूर्णं कासश्वासयोः
चूर्णं च कटुरोहिणामधुना सह योजयेत् हिक्कां प्रशमयेद्दिपुंछं दिवापि चिरोत्थि
तां हिक्कायां चर्द्यां च आमुस्थिलाजसिंधूत्यं स दौ पंचं दिउन्नवेत् चर्द्यां पीतं च
मेधस्तुस्तमं तं मधु सर्पिषा दिवा र्त्ताकी फलरसं पंचकोलं च लेहयेत् दिवा र्त्ताकी
रहस्यलाकृष्णफलाचरहती पंचकोलानि पिप्पली पिप्पली मूलं च मचित्रकना
गनरं क्षीरचर्द्यां जीवे रशर्करा दौ पं लीहं तस्या हरं परं धृतेन सिंधुविष्टै लाहिंगु
नाक्षीरजो लिहन् आनाहं वातिक मूलं हमात्तो येन वा शिशुः आनाहे वा तं शू
ले च कणोषणमिता दौ दसूक्ष्मे लासै धवैः कृतः मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां ले

भा० प्र०
४०३

हउत्तमः मूत्रधाते यदाउडुर्वलोवालः स्वादन्नपिचवक्रिमान् विदारिकंगोधूमयव
चूर्णं धृतपुतं खादयेत्तदनुक्षीरं शृतं समधुशर्कराम् काशैर्पेवमुस्तं कृष्णं उवीजा
निमज्जदारुकलिंगकान् पिष्ट्वा तोयेन संलिपेत्त्रेहोयं शोषतुच्छिशोः कलिंगः इंदय
वः पटोलत्रिफला रिष्टहरिद्रा कथितं पिवेत् रुतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शान्त
ये शिशोः रुतविस्फोटवीसर्पज्वरेषु गृहधूमनिशाकुष्टराजके इयवैः शिशोः ले
पस्तक्रेण हंसाशुसिध्मपामाविचर्चिका सिध्मपामाविचर्चिकासु सारिवातिल
लोधाणां कषायो मधुरस्पच संश्राविनिमुखे शस्तो धवना र्थं शिशोः सदा मुखश्रावे
अश्वत्थत्वरलं दौ डे मुखपाके प्रलेपनं पिप्पलीत्रिफला चूर्णं घृतदौ डे परिपुतं ।
वालोरोदितियस्तस्मै लं हं दद्यात्सुखा च हं रोदने हारीतकी वचा कुष्ठं कल्कं माहि
कसंयुतं । पीतः कुमारः सन्त्येन मुच्यते तालुकंटकान् तालुकंटके फलत्रिकं लो

कृष्णः

धूपुनर्नवेचसम्यंगवेरं हृती हयंच आलेपनं श्लेष्महरं मुखोष्णं कुक्कणके कार्यमुदा
हरेति कुक्कणके मृतपिंडेनाग्नि तप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा स्वेदयेदु स्थितां नानि
शोथस्तेनोपशाम्यति नानिशोथे नानिपाके निशा लोधुषियंगुमधुकैः शृतं तेलम
अंजनं शस्त्रमे निर्वाप्य वधून् न दग्धेन छागशक्तानां नानिपाके वचूर्णं त्वक् च
लेः क्षीरिणां वापि कुर्याच्चंदनरेणुणा नानिपाके गुदपाके तुपालानां पित्तघ्नीकार
ये क्रिया रसांजनविशेषेण पानालेपनयोर्हितं शंखयष्टां जनैश्चूर्णं शिशूनां गुद
पाकनुत् अंजनं रसांजनं गुदपाके शंखसौवीरयष्टाकैर्लेपो देपो हि पूतने अहि
पूतने पारिगर्तिक रोगे बुभुक्षते वक्रि दीपनं पारिगर्तिके दंतपालिं उमधुना चूर्णेन
प्रतिसारयेत् धातकी पुष्पविष्णुमोर्धात्री फलरसेन वा दंतोत्थानन वोरोगाः पीड
यंति न वालकं जाते दंते हि शामंति यत्तस्मै बुकागदाः दंतोद्भेदज रोगेषु सौव

आ० प्र०
४०४

एंसुकृतं चूर्णं कुसुमधुधृतं वचा मत्स्यारुक्कः शंखपुष्पी मधुसर्पिः सकोचनं अर्क
पुष्पी धृतं कौडं चूर्णितं कनकं वचा सह मचूर्णं कैडर्यं श्वेता हर्वा धृतं मधुत्वचारो मि
हिताः प्राशा अर्द्धश्लोक समापनाः कुमारणं वपुर्मेधावलपुष्टिकराः स्मृताः सौव
र्णं चूर्णं चतुर्ष्वपि च योगेषु मारितं सुवर्णं मत्स्यारुक्कः ब्राह्मी वरनी इति लोके चक।
मइसेके अर्क पुष्पी अर्क शृङ्गा पुष्पी लता कैडर्यं कफलं श्वेता हर्वा विशेषणं व
चेति केचित् संवत्सरं यावदेते योगाः प्रयोज्याः द्वादश वर्षाणीति केचित् बाला
नां वपुर्मेधावलपुष्टिकराः लाक्षारससमं तैलं मसुमथ चतुर्गुणं रास्ना चंदनकु
ष्ठा कृवाजिगंधानि शायुतेः शताकादरु यष्ट्या कर्मूर्वा तिका हरेणु निः संसिद्धं।
ज्वररक्तो ध्रुवलवर्णं करं शिशोः लाक्षा दितैलं बालेषु इति बालरोगाधिकारः इति कृष्णः
श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते नावपुकाशे ज्वरादिव्याधिसनि

दानचिकित्साप्रकरणं समाप्तं इति मध्यमखंडः अथोत्तरखंडः तत्र वाजीकरा-
धिकारः तत्र वाजीकर इव मय्यलक्षणमाह य इमं पुरुषं कुर्याद्वाजिवत्सुरत-
रुमं तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिनिर्निषजां वरैः अत्र प्रसंगात् कैवयस्य लक्षणं
संख्यानिदानं चाह क्रीवः स्यात्सुरताशक्तस्तद्भावः कैवयमुच्यते तच्च सप्तविधं प्रो-
क्तं निदानं तस्य कथ्यते तैस्तेर्ना वैरहद्यै सुरिरं सोर्मनसि कृते ध्वजः पतसतो नृ-
णां कैवयं समुपजायते वैष्णवः स्त्रीषु प्रयोगाच्च कैवयं तन्मानसं स्मृतं १ तैस्तेः नावैः
नयशोकक्रोधादिभिः अहद्यैः दुःखतया हितैः दुःखदत्वात् कृते पीडितेऽसक्ती-
कृत इति यावत् ध्वजः सिम्भः तथा च ध्वजश्चिक्नेपां ताकायां मेहनेत्रौं डिके पिचे-
ति विम्बप्रकाशः पततितन्मूलमति संप्रयोगो मेथुनं कटुकाम्लोष्णलवणैरति-
मात्रोपसेवितैः पितासुक्ररुच्यो हृष्टः कैवयं तस्मात्सुजायते कटुकादिमातिमात्रे

भा० प्र०

४०५

एष हृदेन पितेन शुक्रस्य दग्धत्वात् कैव्यं न वति पित्तजमेतद्वितीयं अतिव्यायशी
लो यो न च वाजीक्रियारतः ध्वजमंगमवाप्नोति स शुक्ररुयहेतुकं स शुक्ररुयजंत
तीयं सहसामेह रोगेण चतुर्थीकैवतानवेत् वीर्यवाहि शिराच्छेदानेह नानुलति।
न वेत् ५ वलिनः जुष्टमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः षष्ठं कैव्यं स्मृतं तं तु शुक्रसंनति
मित्तकं वलिनः पुष्टसंजुष्टमनसः कामासंवालिप्तमनसः ब्रह्मचर्यतः निरोधा
त्कैव्यं न वति जन्मप्रवृत्तियत्कैव्यं सहजंतद्विसप्तमं असाध्यं कैव्यमाह अ
साध्यं सहजं कैव्यमर्म्मच्छेदाच्च यन्न वेत् मर्म्मच्छेदात् वीर्यवाहि शिराच्छेदात् अ
थ कैव्यं चिकित्सा माह कैव्यानामिह साध्यानां कार्योद्दिष्टविपर्ययः मुख्यं चि
कित्सितं प्रसमानिदानपरिवर्जनं अथ कैव्यं चिकित्सायां वाजीकरणं विधि
माह नरो वाजीकरासोगात् समकचुधानिरामयः सप्तत्वं तं प्रकुर्वीत वर्षाद्

कृष्णः

ईं बुधोदशात् न च वैषोदशादर्वाकसप्तसापरतोयच आयुः कामो नरस्त्रीभिः सं
योगं कर्तुं मर्हति रुयवृष्ट्युपदंशा घाशोणाश्वाती वडुर्जयाः अकालं मरणं यस्मा
द्भजतः स्त्रियममथा स्त्रीभजनविधिर्विस्तरतो रात्रिचर्यायां लिखितो स्तितत्र इ
ष्टव्यः विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनां नराणां वक्रतार्यानां विधिर्वाजी
करं हितं स्य विराणां रिरंमूणां स्त्रीणां बह्वृममिच्छतां योषित्सं गच्छीतानां क्री
वानां मत्परेतसां हितावाजीकरायोगाः प्रीत्यप्यसवलषदाः एतेपि पुष्टदेहीनां से
व्याः कालाद्यपेक्षया वाजीकराणां नो जनानि विचित्राणि पातानि विविधानि
पि वीर्यस्रोतो निरामाश्च त्वचः स्पर्शसुखास्तथा यामिनी सेंडतिलका कामिनी न
वयौवना गीतं श्रोतुमनोहारितं वृत्तं मदिरासृजः गंधाः मनोज्ञाः रूपाणि चित्राण्यु
पवनानि च मनसश्चापती धातो वाजीकुर्वन्ति मानवं माह्वी कधा उमधु पारदलो

ना० सु०
४०६

हचूर्णं पथ्याशिलाजतुविडंगघृतानिलिह्यात् एकाग्रविंशतिदिनानि गद्यार्त्तितो।
पिसाश्रीतिकोपिरमयेत्समदांयुवेव सत्वं गुडच्याः गगनं सलोहमेलासितामागधि
कासमेतं एतत्समस्तं मधुनावलीढं शमाशतं सैव तिचापि खंडः गवां विरूढवत्सा।
नां सिद्धं पयसि पायसं गोधूमचूर्णं च तथा सितामधुधृतान्वितं तुक्काक्षुतिजी
र्णोपि दशाक्षरान्नुजसपि दध्नीर्छादकमीषदम्भमधुरं खंडस्पचंद्रयुतिः प्रस्थं हौ
दपलं पलं च हविषं शुरासाश्च तुर्माषकान् तद्वन्माषचतुष्टयं मरिचतः कर्षल
वंगं तथा धृत्वा शुक्लपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विष्ठावयेत् मृदां देमृगानि चंदन
रसमृष्टे गुरुहृषिते कर्पूरेण सुगंधितं तदखिलं संलोड्य संस्थापयेत् स्वसार्थे म
युरेश्वरेण रचिताद्येषा रसालास्वयं शोकुर्मन्मथदीपनी सुखकरी कांते वनिसं
धियो रसालागोक्षरेक्षरवीजानि वाजिगंधशतावरी मुशलीवानरी वीजं यष्टी

कृष्णः

मागवलावलाः एषांचूर्णीडुग्धसिद्धगमेनाजेननर्जितंसितयोमोदकंकृत्वानक्ष
वाजीकरंपरं चूर्णीदृशगुणंकीरंघृतंचूर्णसमंस्मृतं सर्वतोद्दिगुणंखंडंखादेद
तिवलंयथा वाजीकराणिनूरीणिसंगह्यरचितोमया तस्माद्वज्रसुयोगेषुयोगो
यंप्रवरोमतः रतिवर्धनोमोदकः पिप्पलीलवणोपेतंवस्तांडेघृतसाधिते करुय
सायखादेतत्तुवाजीकरे नृशं पूगंदक्षिणादेशजंदशपलोन्मानंनृशंकर्तयेकिं स
संजलयोगतोमृडतरंसंकुसचूर्णीकृतं तच्चूर्णंपटशोधितंवसुगुणोगोशुद्धुग्धे
पचेत्तूगव्याज्जांजलिसंयुतेतिनिखिलेदद्यात्तुलार्धंसितां पक्वंतज्वलनाह्मिति
प्रतिनयेत्तस्मिन्मुनःप्रक्षिपेच्चक्षत्तत्तदुदाहरामिवकुलादृष्टादरात्संहिताः एला
नागवलावलासचपलाजाहीफलालिंगिता यातीपत्रकमत्रतत्रकयुतंविश्वा
वीरणवारिवारिदवरावांशीवरीवानरीडाकासेरुरगोरुरायमहतीखर्जूरिका

भा० ५०
६०६

ह्रीरिका धामाकंसके सरुकंसमधुकंशृंगाटकं जीरकं पृष्ठीकाययवानिकावर
टिकामांसीमिसिमेयिकाकंदेषत्रविदारिकायमुशलीगंधर्वगंधातया कर्चूरक
रिकेशूरंसमरिचंचारस्पवीजनिच वीजंशाल्मलिसंनवंकरिकणावीजंचराजी
वंश्वेतंचंदनेमत्ररक्तमपिचश्रीसंज्ञपुष्पेः समंसर्वाश्चेतिष्टयकष्टयकपलमितं
संचूर्णतत्रक्षिपेत्सूतं वैगनुजंगलोहगगनंसन्नारितंसेचयाकस्तूरीघनसारचू
र्णमपिचप्राप्तंयथाप्रक्षिपेत् पश्चादस्पृतुमोदकान्विरचयेद्विल्वपुमाणानयता
नुक्ताचसदाययानलवलंनुंजीतनाम्बरसंपूर्वस्मिन्नशितेगतेपरिणतिं प्राप्नो
जनाङ्गकुर्येत् निसंश्रीरतिवध्वनाख्यकमिष्यः पूगपाकं नजेत् सप्ताहीर्जविष्ट
द्विष्टमदनोवाजीवशक्नोरतौ दीप्ताग्निर्वलवान्वलीविरहितोद्गः सपुष्टः सदा
कृद्योपियुवेवसोपिरुचिरः पूर्णैडवसुंदरः वसुगुणोऽष्टगुणोऽंजलिरक्षीरा

कृष्णः

वंजलाधपंचाशसलमितं। संहिताः सुश्रुतायाः नागवलागुलशकरीगुरखंडा इति
चलोके कलावरियारीतस्याः मूलं त्वक् च पलापिप्ली जातीपत्रकं जाइपत्री वि
श्याशुंहीवीरणं एरस्पमूलं मुशीरं ग्राह्यं वारिसुगंधवाला। वारिदः मुस्तकः क्रात्रिफ
लावांशीवंशरोचनं वरीशतावरी वानरी कपिकच्छूस्तस्याः बीजं ग्राह्यं इति लोके
मांसी जटामासी मिसिः सौंफगंधर्वगंधश्च गंधस्तस्पमूलं श्रीसंज्ञं लवंगं धनसारः
कर्पूरः विल्वप्रमाणत् पलप्रमाणत् रतिवध्ननाखः पूगपाकः एतस्मिन्नरति
वध्ननेयदिपुनः सम्पकखुराशाणिकाधत्तूरस्पचबीजमाकलकरः पाथोधिज्ञो
षस्तथा सन्माज्जफलकं तथा खसफलत्वक्कापितिः क्षिपते चूर्णं ह्रीं विजया तदा
सहितवेत्कामेश्वरः संज्ञया। महाकामेश्वरः रक्तपित्ताधिकारोक्तः खंडः कृष्णोड
कोमहान् रक्तपित्तादि रोगधीमहावाजीकरः स्मृतः पक्का मुस्पर सेडोणी सिताटंक

श्री० प्र०

४०८

श

स्मसंमितां घृतप्रस्थमितंदद्यान्नागरस्पपलाष्टकं मरिचं कुडुवोन्मानं पिप्पलीं द्वि
पलोन्मितां सलिलस्पाटकंदत्वा सर्वमेकत्र कारयेत् पचेत्तु मन्मये पात्रे दारुद्वयं
प्रचालयेत् चूर्णमेषां द्विपेत्तत्र धनी नूते धितारिते धामकं चित्रकं जीरं पत्रकं मु
स्तकं तथा बृहत्क्षीरकमप्यत्र ग्रंथिकं नागकैरं एलावी जलवंगं च पृथक् जा
तीफलं सिद्धशीते प्रदद्याच्च समधुना कुडुबद्धं नरुयेद्रो जनादवा कलमात्रमि
दं नरः अथ वानियता नात्र मात्रा खादेद्यथावलं मानवः सेचनादस्य वा जीवसुर
तेन वेत्तु समर्थो बलवान्मुष्टोऽष्टो नित्सं निरामयः ग्रहणी नाशयेदेते वयं श्वासम
रोचकं अम्लपित्तं च पित्तं च रक्तपित्तं च पांडुतां बृहत्क्षीरकं मगरैलश्रावपाक
ः शमयति गोक्षु रुचूर्णं क्षणक्षीरेण साशितं समधुयुक्तं शमयति पाच्यं रुचि
तं कुप्रयोगेण इत्यादि चंदनादे सुवंदनं रक्तचंदनं पतंगमद्यकीलीयागुरु।

कृष्णः

कृष्णागुरुणिचदेवदुमःसरलः पद्मकंतुणिकापिचकर्पूरोमृगनानिश्चलता
कस्तूरिकापिच सिल्हकःकुंकुमंनमंजानीफलकमत्रच जातीफलंलवंगंच।
सूक्ष्मेलामहतीवसा कंकोलफलकंत्वक्पत्रकंनागकेशरं बालकंचतयोशी
रंमांसीदारुसितापिवा मुराकचूरकश्चापिशोलेयंनडमुस्तकं रेंडकाचप्रियंगु
श्चश्रीवासोगुगुलुस्तथा लाहानखश्चरालश्चधातकीकुसुमंतथा गुंथिपर्णंच
मंजिष्ठातगरंसिक्क्यकंतथा एतानिशाणमानानिकल्कीकृतशानेःपचेत्तैलं
प्रस्यमितंसमगोतसात्रेषुनेदिपेत् अनेनामक्तगानुस्तुहदोशीतिसमोऽपिसः
शुद्धाःनवंतिष्ठुकाद्याःस्त्रीणामसंतवह्मनाः बंधापिलनतेगर्भंरोपितरुणा
यते अपुत्रःपुत्रमाप्नोति जीवेच्चरदंशतं चंदनादिमहातेलंरक्तपित्तंरुयंज्व
रं दाहंस्वेददोर्गंधंकुष्ठंकंडूविनाशयेत् पतंगंवकमइतिलोकेलताकस्तूरि।

भा० प्र०
४०८

का मुमुकदानाश्रितिलोके कंकोलफलसालाभेजातीपुष्पं ग्राह्यं तदलानेऽपिलवं
गंग्राह्यं दारुसितादारुचिनी शैलेयं चरीलाश्रितिलोके श्रीवासः गुणुरीश्रितिलोके यं
धिपलीगदिवनश्रितिलोके अश्रीतिशमः अश्रीतिवार्षिकः चंदनादितैलंदशमूल
कणावक्रिकपित्यं च विनीतकं कुंकुमं मरिचं विष्णुमूलं पिप्पलिसंनवं रक्तरोहि
तकंदं तीक्ष्णजातिनिशाद्यं धात्रीजंतुधूशिखरीश्रंगीदारु पुनर्नवा धामकं
देवकुसुमं राजचक्रस्त्रिकंदकं वृद्धदारुकुवेराक्षौ मूलं वीरगणिकानवं एतेषां
पुल्लयुगं तु जेषजानां एष्य कष्टयक आटकं च प्रपण्यायास्तोये पंचाटके पा
चेत् स्विन्नापण्या नवेद्यावत्पश्चान्मधुनि निक्षिपेत् गुरूपदेशादिधिवत्रिदि
नंचततः परं पुनः क्षिपेत् संचदिनं तथा चंद्रवासरं संसिद्धायामयापश्चात्
तनांडे निधापयेत् विमले सुदृढे क्षौद्रपरिपूर्णे प्रयत्नतः चात्रुयात्तकणानां

कृष्णः

चचूर्णमस्यपलोमितं पश्चात्सर्वोक्तानां देतु हि पद्महि पशयणः एषा हरीतकी चैव धनं
तरी कृताशुजा न रुयेद्यो नरो नित्यं रोगाः न रूपांति सर्वशः श्वासंकासं रुयं हि कां च हि
मूर्च्छा मदव्रमान् मुखरोगां तथा तृष्णामरुचिं वृद्धिमांशतां यकृतस्त्री होदराणां च वात
रक्तमुदरारुणं शिरोरुक् कर्णजां पीडां तथा वद्वगुदोद्भवं ग्रहणी दुर्विकारांश्च शोषं दो
षत्रयोद्भवं मधुपक्वेति विषसाहंति रोगान्नरोषतः इति मधुपक्वहरीतकी बीजानि
कपिकच्छोः कुडवमितानि स्वेदयेच्च नकैः सृष्टेगो नवडग्धे डग्ध्यावद्भवेद्भाटं त्वग्नि
तानि च कृत्वा सूक्ष्मं संपेषयेत्तानि पिष्टिकाया लघुवटिकाः कृत्वा गव्ये पचेदाप्ते हि गु
णितशर्करया तावटिकाः संपक्वया लेप्साः वटिकामाहिक मध्ये न रुनयोग्याखि
लास्थाणाः पंचटंकमितांस्तां सुषातः सायं च न रुयेत् अनेन शीघ्रं प्राचीनो यश्च स्था
त् पतितध्वजः सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमतिवाजिबत् नातेन शहरां किंचिद्व्यं

भा० प्र०
४०८

वाजीकरं परं वानरीवटिका आकारकरनाशुंदीलवणंकु कुमंकणाः जीतीफ
लंजातिपुष्पंचंदनं कार्षिकं एथक चूर्णयेदहिफेनं चतत्रदद्यात्सलोन्मितं सर्वमेकी
कृतं माषमात्रं कौडेलान् रुयेत् शुक्रस्तं न करं पुंसामिदमानंदकारकं नारीणां पी
तिजनकं सेवतनिशिकामुकाः इति वाजीकराधिकारः अथ रसायनाधिकारः त
त्र रसायनस्य लक्षणमाह यजुस्रग्याधिविध्यं सिवयसः स्तनकारकः चक्षुष्यं चंद्र
णं चक्षुष्यं नेषजंत इसायनं रसायनस्य फलमाह दीर्घमायुः स्मृतिमेधामारोग्यं तरु
णं वयः देहं दियवलं कांतिं नरो विंदे इसायनात् तद्विधिमाह पूर्ववयसि मध्ये वा
मनुष्यस्मरसायनं प्रयुं जीतनिषण्णः स्निग्धश्च दतनोः सदा न विमुह्यद्गारा रस
युक्तो रसायनो विधिः न नातिवाससि श्लेष्मे रागयोग इवाहितः अथ तदुदाहरणानि कथं
शीतोदकं पयः कौडं घृतमेकरसो दिग्नाः त्रिंशः समस्तमथ वा प्राकरीतं स्थापयेद् ।

कथं

यः मंडूकपर्णाः स्वरसः प्रजातेष्वयोजयद्दीमध्रकस्पर्शं रसोगुडूचासुसमूल
पुष्पः कल्काः प्रयोज्याः स्वलुसंखपुष्पाः आयुः प्रदामामयनाशनानिवलान्तिवर्णः।
स्वरवर्धनानि मेधानि चैतानिरसायनानिवलान्तिवर्णस्वरवर्धनानि मेधानि चै
तानिरसायनानि मेधाविशेषेण च शंखपुष्पी मंडूकपर्णी ब्राह्मी वरुणी इति लो
के तदभावे मंजिष्ठा पिशाहं तस्मात् अपिरसायनं चात्मा हिकेण जुगाही योपि
पल्लववणेन च त्रिफलासितया वापियुक्ता सिद्धं रसायनं सिंध्यशर्कराशुं
टीकणामधुगुडैः क्रमात् वर्षादिष्वनया प्राग्गारसायनगुणैर्विणा पुनर्नवम्पा
र्धपलं नवम्पिष्टं पिवेद्यः पयसा र्धमासं मासत्रयं तच्चिगुणं समाज्जातीर्णेपि
भूयः सपुनर्नवः स्यात् ये मासमेकं स्वरसं पिवेद्वा दिने दिने नृगराजः समुत्स्य।
हीराग्निनसेवलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवनमाप्नुवंति शतावरी मुंडतिकागु

भा० प्र०

४१०

उचीसहस्रिकर्णसहतालमूली एतानि कृत्वा समभागयुक्तान्माजेन किं वामधुना
वलित्वा त जगरुजामृसुवियुक्तदेहो न वेन्नरो वीर्यवलादियुक्तः विभाति देवप्र
तिमः सति संप्रनामयो नूरिविचृद्धबुद्धिः पीताश्वगांधापयसा र्द्धमासं घृतेन तैलेन
सुखांबुना वा वीर्यस्पृष्टं च पुषो विधत्ते वलस्पसस्पसुपयांबुदृष्टिः अपः पलंगु
गुलुरत्र योज्यः पलत्रयं व्योषपलानि पंच पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्षलि
हमा समरत्वमेव लोहगुगुलुः न केवलं दीर्घमिहायुरस्तु ते रसायनं यो विविधं
निषेवते गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभ्रां प्रपद्यते ब्रह्मतथैव चारुयं इति रसाय
नाधिकारः यावद्योमनि विंचमं वरमणे रिंशोश्च विद्योतये यावत्सप्तपयोधयः सा
गिरयस्तिष्ठंति पृष्ठे नुवः यावच्चावनि मंडलं फलिपते रास्ते फणामंडले तावत्स
न्निषजः पवतु परितो नावप्रकाशं शुभं १ ग्रंथस्यास्य ध्यायकानां जनानां मध्ये नृ

कृष्णः

न०७०
४११

एषा मादरं कुर्वतां च श्रीशोभेशादिसविषसादाद्युदीर्घसौख्यमास्तंसदैव।
इत्यष्टमप्रकरणं इत्युत्तरखंडः इति श्रीमिश्रलटकनतनया श्रीमन्मिश्रना
वविरचितेनाष्टप्रकाशः समाप्तः शुभं नूयात्तरकां लिपीकृतं व्यासशामरतने
न संमत् १७०६ कामिति फाल्गुनवदि १० बुधवासरे यत्र क्वापि न वेदत्र ह
षणंबुद्धिसंज्ञमात् तन्निष्कास्पकुर्वन्नुपंडिताः साधुभूषणं। श्रीरामजी॥

कस्यः
४११

८५

$$\begin{array}{r}
 \times \quad 120 \\
 \hline
 5 \\
 \times
 \end{array}$$

इति

१ भावप्रकाशः ११

मिश्र भावविरचितः

(उत्तरवर्णः)